

310

BOOK NO: 2

॥ अथ श्रीमद्भागवते चतुर्थस्कंधः प्रारभ्यते ॥

श्रीमध्ववल्लभहयग्रीवायनमः ॥ पशुपतिरपि प्रेक्षादक्षोयतोगमदुर्घतिसकलजनतावंद्यस्थानं ध्रुवोयदनुग्रहात् ॥ पृथुरथमहोदाहात्कोर्तिशुभांसमपीपलत्तमिममजितवंदारूणा
ममंदमुदनुमः ॥ १ ॥ अभिनवरविप्रद्योतालोर्विभासिवपुःश्रियंहरिहरयह्रब्रह्मश्लाघ्यप्रभूतसदाशिषम् ॥ कमलनयनस्वातंत्र्येक्षादयादरसत्क्रियांशरणमानेशंविश्वस्यास्योदयां
श्रियमीमहे ॥ २ ॥ तृतीयस्कंधजलवेरुन्मग्नोहंकथंचन ॥ चतुर्थस्कंधसरसोमवगाढुपुनर्यते ॥ ३ ॥ मानेतिहाससंघातैरच्युतांग्रिसरोरुहे ॥ आत्मप्रद्योतनोभक्तिः
पुनश्चप्रतिपाद्यते ॥ ४ ॥ अत्रादौहरौनिरतिशयेमलक्षणभक्तिविधानायपशुपतेर्दक्षाध्वरध्वंसलक्षणचरित्रं वक्तुंस्वायंभवमनुचरितमनुवदति । मनोस्त्विति । पुनःपुनःकथांप्रा
दुरभ्यासादुत्तमंफलं । विज्ञापयितुकामास्तुविद्वांसस्तत्रतत्रत्वितिवचनात् पुनरुक्तकथानुवादो न दोषोयेतिज्ञातव्यं । विशेषवाचिनातुशब्देनापि फलाधिक्यं विशिनष्टि द्वौ
पुत्रौचेतिपुत्रानुकर्षणार्थश्चकारः ॥ १ ॥ आतृमतीमप्याकूतिपुत्रिकाधर्ममाश्रित्यरुचयेप्रादादित्यन्वयः । अस्यायःपुत्रोभवेत्समत्पुत्रपुत्रेतिप्रतिज्ञायप्रदानंपुत्रिकाधर्मःराजा

ॐ नमोभगवतेवासुदेवाय ॥ मैत्रेयउवाच ॥ मनोस्तुशतरूपायांतिस्रःकन्याश्चजज्ञिरे ॥ आकूतिर्देवहूतिश्चप्रसूतिरिति विश्रु
ताः १ आकूतिरुचयेप्रादादपिभ्रातृमतींनृपः ॥ पुत्रिकाधर्ममाश्रित्यशतरूपानुमोदितः २ प्रजापतिःसभगवान् रुचिस्तस्या
मजीजनत् ॥ मिथुनंब्रह्मवर्चस्वीपरमेणसमाधिना ३ यस्तयोःपुरुषःसाक्षाद्विष्णुर्यज्ञस्वरूपधृक् ॥ यास्त्रिसादाक्षिणाभू
तेरंशभूतानपायिनी ४ आनिन्यैस्वगृहंपुत्र्याःपुत्रं विततरोचिषम् ॥ स्वायंभुवोमुदायुक्तोरुचिर्जग्राहदक्षिणाम् ॥ ५ ॥

यथेनपुत्राभावान्मनुनादौहित्रःपुत्रत्वेनवृतः किंतु ससाक्षाद्विष्णुरितिजानतातत्पितृत्वेज्ञानातिशयवान्मुक्तौसुखातिशयवान्स्यामितिआतृमतीमित्यनेनपुत्रत्वत्वप्रतीतेः । प्रियव
तोत्तानपादांवातिवक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ २ ॥ प्रजापतिशब्दस्यानेकाभिधेयवृत्तित्वेनकोत्रिविवक्षितइत्यतउक्तं रुचिरिति । राजपुत्रोत्वेनपरिचर्यादावहंकारसंभवेनप्रेमाभा
वेनतत्त्यागसंभवेनापत्यानुत्पत्त्यामनोराशानिष्फलाभूदितिलोकापवादःपरिहतोनेन ॥ ३ ॥ मिथुनंविवेचयति यस्तयोरिति । नाम्नायज्ञइति
स्वरूपधृक्कौत्पत्तिकसौंदर्यधारी । यज्ञस्वरूपधृग्मित्येकंवापदं यज्ञोविष्णुर्देवतेतिश्रुतेः । अनेनविष्णुनामानंयजमानंव्यावर्तयति । भूतेर्लक्ष्म्याः भूतिःश्रीभस्मज
न्मस्वित्याभिधानंअनपायिनीजन्ममरणरहितेत्येनेनास्याःश्रीनारायणवदाविर्भावपुत्रेतिध्वनयति ॥ ४ ॥ स्वायंभुवेनविवाहकालेयदुर्कंतत्सत्यंकर्तुंकार्यातिरासक्त्यानविरस्मृ
तंतेनेतिभावेनाह आनिन्यइति ॥ ५ ॥

१ एतत्पक्षे स्वपरेशारि वाविसर्गलोपोवक्तव्य इतिविसर्गलोपोद्देशः

यजुषांपतिः सकलवेदप्रतिपाद्यत्वेन तदनुसारिहेतुत्वेन तत्प्रवर्तकत्वेन वेदपतिरित्यर्थः । हरिणायदर्थमवतीर्णतत्प्रयोजनमाह तुष्टायामिति तुष्टायां दक्षिणायाम् ॥ ६ ॥ द्विषट् द्वा दश ॥ ७ ॥ तोषादीनां समुदितं नामाह तुषिता इति । आदित्यामुत्पन्नत्वाद्यथादित्यानामेवास्तथा तुष्टायामुद्भूतत्वात्तुषितानामेवाः । मरीचिमिश्रा मरीचिमुख्याः । सुर गणेश्वर इन्द्रः यज्ञः स्वयमिन्द्रो भूत् ॥ ८ ॥ स्वायं भुवमन्वतरैरनुवृत्तमिति तत्राह प्रियव्रतेति नमः पौत्रपुत्राः ॥ ९ ॥ देवहूतिकथामनुवदति देवहूतिमिति । तत्संबन्धिचरितं श्रुतप्रायं प्राचुर्येण श्रुतं किञ्चिदवशिष्टमस्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ प्रसूतिकस्माददादितितत्राह दक्षायैति ॥ ११ ॥ एवमनुद्यक्त्वांशमाह याः कर्दमेति । पत्नयः पत्न्यः प्रसू

तां कामयानां भगवानुवाह यजुषांपतिः ॥ तुष्टायां तोषमापन्नो जनयद्वा दशात्मजान् ६ तोषः प्रतोषः संतोषो भद्रः शांतिरिडस्पतिः ॥ इन्द्रः कविर्भुवः स्वाहः सुदेवो रोचनो द्विषट् ७ तुषितानामते देवा आसन् स्वायं भुवांतरे ॥ मरीचिमिश्रा ऋषयो यज्ञः सुरगणेश्वरः ८ प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुत्रौ म हौजसौ ॥ तत्पुत्रपौत्रनमृणामनुवृत्तं तदंतरम् ९ देवहूतिमदात्तात कर्दमायात्मजां भुवः ॥ तत्संबन्धि श्रुतप्रायं भवता गदतो मम १० दक्षाय ब्र ह्मपुत्राय प्रसूतिं भगवान्मनुः ॥ प्रायच्छद्यत्कृतः सर्गस्त्रिलोक्यां विततो महान् ११ याः कर्दमसुताः प्रोक्तानवब्रह्मर्षिपत्नयः ॥ तासां प्रसूतिप्रसरं प्रोच्यमानं निबोध मे १२ पत्नी मरीचेस्तुकला सुषुवे कर्दमात्मजा ॥ कश्यपं पूर्णिमानं च ययोरपूरितं जगत् १३ पूर्णिमासूतविरजं विश्वगां च परं तप ॥ देवकुल्याहरेः पादशौचाद्या भूत्सरिद्विवः १४ अत्रेः पत्न्यनसूयात्री न जज्ञे सुयशसः सुतान् ॥ दत्तं दुर्वसं संसोम मात्मे शब्रह्मसंभवान् १५ ॥ विदुर उवाच ॥ अत्रेर्गृहे सुरश्रेष्ठाः स्थित्यंतोत्पत्तिहेतवः ॥ किंस्विच्चिकीर्षिबो जाता एतदाख्याहि मे गुरो १६ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ब्रह्मणा चोदितः सृष्टाव त्रिब्रह्मा बिदां वर ॥ सह पत्न्या ययौ ऋक्षं कुलाद्रितपसि स्थितः १७

तिप्रसरं प्रसूतिप्रपंचं ॥ १२ ॥ चंद्रकलाव्यावृत्त्यर्थं कर्दमात्मजेति ययोः संतत्या ॥ १३ ॥ विश्वगां विशिनष्टि देवकुल्येति दिवः सरित्स्वर्गनदी । देवकुल्यादेवकुलप्रिया ॥ १४ ॥ जज्ञे जनयामास । आत्मा विष्णुरीशो रुद्रो ब्रह्मा चतुर्मुखः । ब्रह्मणः सोमो विशेषवैशेषा एव न तु पृथग्जननम् ॥ १५ ॥ विदुरश्चतुर्दत्ताद्यवतारो विशेषजिज्ञासया पृच्छतो त्याह अत्रेति । गृहे भार्यायां । स्थित्यंतोत्पत्तिहेतवः पालनसंहरसृष्ट्यानां कारणभूताः ॥ १६ ॥ परमभागवतस्यात्रेः प्रियाचिकीर्षेव प्रथमं प्रयोजनं द्वितीयं योगप्रवर्तनायावतार इति भावेन मैत्रेयः प्रश्नं वक्तुं त्याह ब्रह्मणेति । ऋक्षमक्षनामानां किमर्थं यात इति तत्राह तपसीति । गत्वा तपसि स्थितो भूदित्यन्वयः ॥ १७ ॥

तस्मिन् ऋक्षनाम्नि । प्रसूनानां स्तवकोपेपाते प्रसूनस्तवकार्तेषां पलाशाशोकानां काननं यस्मिन्सतथा तस्मिन्नास्मान्निर्विध्यायानद्याः स्ववाङ्मनैर्वाभिर्जलैः समंततोऽप्युद्धुष्टेन
जिते ॥ १८ ॥ वर्षशतमिति द्वितीयकस्मिन्क्षणेऽपि पादद्वयेन नातिष्ठदिति द्योतयति ॥ १९ ॥ तपोविषयमाह शरणा मिति किमनो गतं तव इति तत्राह प्रजामिति ॥ २० ॥
अत्रेस्तपोमाहात्म्येन प्रसन्नानां त्रयाणां देवानां तदाश्रमगमनं वक्ति तप्यमानमिति ॥ २१ ॥ अप्सर आदिभिर्वितायमानं प्रपंचोऽक्रियमाणं यशोयेषां तितथा ॥ २२ ॥ तत्प्रादु
र्भावं स्तेषां प्रकाशस्तस्य संबधस्तेन विद्योति तमिति प्रकाशितं मनो यस्य स तथा ॥ २३ ॥ अर्हणमर्थ्यादि साधनमंजलिश्च यस्य स तथा गूलकमंडलुचक्रादिभिश्चिह्नितानं कितान् ॥
॥ २४ ॥ कृपया प्रयुक्तेनावलोकितेन लसता वदनेनोपलंभितानुपलक्षितान् । तच्छोचिषातेषां वपुस्तेजसा । प्रतिहते प्रतिबद्धदर्शनशक्तिनी ॥ २५ ॥ तत्प्रवर्णतेषु मग्नं सं

तस्मिन् प्रसूनस्तव कपलाशाशोककानने ॥ वार्षिः स्ववाङ्मनैर्विध्यायाः समंततः १८ प्राणायामेन संयम्य मनो वर्षशतं मुनिः ॥ अतिष्ठेदकपादेन
निर्द्वंद्वोऽनिलभोजनः १९ शरणं तं प्रपद्ये हं यएव जगदीश्वरः ॥ प्रजामात्मसमं मग्नं प्रयच्छत्विति चिंतयन् २० तप्यमानं त्रिभुवनं प्राणायामैर्मथिता
मिना ॥ निर्गतेन मुनेर्धृष्टः समीक्ष्य प्रभवत्त्रयः २१ अप्सरो मुनिगंधर्बसिद्धविद्याधरो रगैः ॥ वितायमानयशसो मुदाश्रमपदं ययुः २२ तत्प्रादु
र्भावं संयोगविद्योति तमना मुनिः ॥ उत्तिष्ठेदकपादेन ददृशे विबुधवर्षभान् २३ प्रणम्य दंडवद्भूमावुपतस्थे हं जलिः ॥ वृषहंससुपर्णस्थानस्वैः स्वै
श्चिह्नैश्च चिह्नितान् २४ कृपावलोकितेन लसद्ददनेनोपलंभितान् ॥ तच्छोचिषा प्रतिहते निमील्य मुनिरक्षिणी २५ चेत्तत्प्रवर्णं युजन् वस्तावीत्संहतां ज
लिः ॥ श्लक्ष्णयामूक्तया वाचा सर्वलोकगरीयसः २६ ॥ अत्रिरुवाच ॥ विश्वोद्भवस्थितिलयेषु विभज्यमानैर्मायागुणैरनुगुणं प्रगृहीतदेहाः ॥ हे ब्रह्मावि
ष्णुगिरिशाः प्रणतोऽस्म्यहं वस्तेभ्यः कएव भवतां महोपहृतः २७

हतां जलिर्बद्धांजलिः श्लक्ष्णयामधुरया । सूक्तयवैदिक्या ॥ २६ ॥ कान्गुणानुपसंहृत्य तुष्टावैतितत्राह विश्वेति विश्वस्योद्भवस्थितिलयेषु विभज्यमानैः पृथक्पृथक् क्रियमा
णैर्मायायाः प्रकृतेर्गुणैः रजः सत्त्वतमः सत्तैरनुगुणं कार्यानु कूलं सृष्टेरजोगुणप्रवर्तकत्वेन रक्षणाय सत्त्वगुणप्रवर्तकत्वेन संहाराय तमोगुणप्रवर्तकत्वेन प्रगृहीतो देहो यस्यैस्तप्रगृहीत
देहाः स्वीकृतावताराः हे ब्रह्माविष्णुगिरिशा अहं वः प्रणतोऽस्मि प्रजापतेन त्वदेतान्यन्यो विश्वाजातानि परिताबभूव आस्य जानंतीनामचिद्विचिक्न महस्ते विष्णोः सुमतिं भजामहे
इमा रुद्रा यस्थिरधन्वर्नो गिरः क्षिप्रैर्वेदेवायस्व धाम्ने इत्यादि सूक्तोक्तयेयुं यं तेभ्यो वीर्यं भूयः प्रणतोऽस्मीत्यन्वयः ॥ भक्तिरोमांश्चिह्नमनाः ब्रह्मस्थो रुद्रस्थः पृथक्स्थितः स्वय
मपि विष्णुखिपुरुषसमाः प्रजाः प्रयच्छत्विति यः पूर्वसंकल्पस्तं विस्मरन् विवाविदुष्टमोहनार्थं विज्ञापयति कएवेति भवतां मध्ये मयेह कएवस्वित् को नूतन इत्यन्वयः ॥ २७ ॥

१ प्रसूनानां स्तवका गुच्छा येषां ते इति पाठान्तरं युक्तम् ।

एतदेवविबुधोति एकोमयेति इहवनेतपःकुर्वतामयाविबुधप्रधानःसर्वदेवोत्तमोब्रह्मस्थोरुद्रस्थःस्वयंविष्णुरेकोभगवानेवप्रजननायपुत्रतयोत्पत्तये
 नर्मह्यददाल्वितिचिन्तकतोऽध्यातइत्येवंस्थितेतनुभृतांदेहिनांमनसोऽपिदूरविषयायुयंकथंनवागतास्तद्धूतसंभाषणेनप्रसीदत मेइहास्मिन्नर्थेएकस्मिन्ध्यातेत्रयाणामागमनल
 क्षणे महान्विस्मयइति । ब्रह्मस्थश्चैवरुद्रस्थःस्वयंचापिहारेःप्रभुः । प्रजात्रिपुरुषसमायच्छत्वित्यात्रैच्छत । तस्मात्सब्रह्मरुद्राभ्यांसहविष्णुर्जगत्पतिः । आगत्यतुत्रि
 मूर्त्यंशान्प्रादात्पुत्रान्जनार्दनः । भावित्वात्रैवकार्यस्यलोकानामोहनायचेतिवचनात् लोकमोहनार्थमत्रिणाविकल्पितंननुत्त्वार्थत्वेन ॥ २९ ॥ तत्त्वत्विदंकार्य
 स्यभावित्वात्संकल्पोपेतत्वात् यथासंकल्पस्तथाकार्यमपिभविष्यति । संकल्पस्त्वेकएव । तस्माज्झाटितिप्रत्यवमर्शनेनतंत्रिलोकमोहनार्थमुक्तविकल्पाभिप्रायंजानं
 तस्तत्त्वगूहनेविज्ञायप्रहसंतस्त्रयोदेवाआहुरित्याह इतीति ॥ २९ ॥ कर्माप्रतीतिःकिमाहुरितितत्राह यथेति तपश्चरतात्वायायथासंकल्पःकृतस्तेनसंकल्पेनतथैवभा

एकोमयेहभगवान्निबुधप्रधानश्चितीकृतःप्रजननायकथंनुयूयम् ॥ अत्रागतास्तनुभृतांमनसोपिदूराद्भूतप्रसीदतमहानतिविस्मयोमे २८ ॥ मैत्रेयउ
 वाच ॥ इतितस्यवचःश्रुत्वात्रयस्तेविबुधर्षभाः ॥ प्रत्यूचुःश्लक्षण्यावाचाप्रहसंतोमुनिप्रभो २९ ॥ देवाऊचुः ॥ यथाकृतस्तेसंकल्पोभाव्यतेनवनान्य
 था ॥ तत्संकल्पस्यतेब्रह्मन्नयद्वैध्यायसितेवयम् ३० अथास्मदंशभूतास्तेआत्मजालोकविश्रुताः ॥ भवितारंगभर्दतेवितारिण्यंतितेयशः ३१ ए
 वंकामवरंदस्वाप्रतिजग्मुःसुरेश्वराः ॥ सभाजितास्तयोःसम्यक्दूपयोर्मिषतोस्ततः ३२

व्यम् । कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुंसमर्थानांभवतांमनोषितंममदुस्वगाहमितित्राह नान्यथेति सचासौसंकल्पस्तत्संकल्पस्तत्संकल्पस्यान्यथाभावोनेव त्वत्संकल्पानुसारेणास्म
 त्संकल्पोपिप्यारख्यातइतिभावेनाहुःयद्वाइति ब्रह्मस्थोरुद्रस्थस्तथाविष्णुःस्वयंचत्रिपुरुषसमानान्पुत्रान्प्रयच्छत्वितियत्संकल्पंध्यायसि तेवयंब्रह्मविष्णुरुद्रादितित्रयस्तुभ्यं
 पुत्रान्प्रादास्यामइतिसंकल्पात्रागताइतिशेषः निपातद्वयेनप्रमाणांतरप्रसिद्धिद्योतयति ॥ ३० ॥ तर्हिप्रसन्नाश्चेत्प्रजाददतइत्यत्रेजिह्वाग्रसंचलनावकाशमददाना
 आहुः अथास्मादिति । अथब्रह्मरुद्रस्थोविष्णुःस्वयमित्येतेवयमित्युक्त्यनंतरंव्यहारांतरंविरम्यते तवात्मजाभावितारोभाविष्यंतीतिवरंददुरित्यर्थः यद्वा यतएवंचसंक
 ल्पोऽथतस्मादितिलोकेतेयशोविस्तृत्यनुभ्यंभद्रंकल्याणंसुखंवितारिष्यंतीत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ किमन्यद्दुरितितत्राह एवमिति कामचरं कामितपुत्रवरंनान्यमितिशेषः मि
 षतोःपश्यतोःसतोः । ततोत्रराश्रमात् ॥ ३२ ॥

अंशेनेतितृतीययासोमःसाक्षाद्ब्रह्मणोऽंशेनभवति किंतुतेनविशेषेणसन्निहितएव । तथात्वैविष्णोःशोदत्तःशंकरस्यांशोदुर्वासाइतीवप्रयोगःस्यात् । ब्रह्मणेनावतारोस्ति सान्निधानंतुकेवलं । ऋतुविष्णोरात्मनस्तुतदंशोक्तिःप्रवेशतइतिवचनात् । आत्मनोजीवस्यतदंशोक्तिर्विष्णवंशवचनंप्रवेशतइतिज्ञेयमित्यर्थः । कथंताहिब्रह्मसंभवानितिप्रत्यक्षोक्तिरेतिचेन्न सृष्टिविशेषान्मानांतरविरुद्धवदुक्तेः । तथाचोक्तं सृष्टिभेदाद्विरूपंतुकथापंचोत्तरंशतं वैरूप्यमन्यद्विज्ञेयंतात्पर्यान्मोहनायचेति । अत्रग्रंथेकथापंचोत्तरंशतंसृष्टिभेदाद्विरूपंविपरीतामिवप्रतीयतइतिशेषः अन्यद्वैरूप्यंतात्पर्याज्ञानान्मोहनायोक्तमितिज्ञेयमित्यर्थः । कल्पादिभेदादपिकथाभेदोभवतीत्यतोपिविरोधोनास्ति । ऋतेतुपांडवकर्थांकाण्यरामायणंतथा विष्णोर्ब्रह्मादितांचैवक्रममाद्वच्यस्तशक्तितां एतदापादकंचान्यदृतेकल्पादिभेदतः कथाभेदस्तुविज्ञेयोमोहायैतेषुभिन्नतेतिवचनात् । विदिकृतावितिधातोर्योगवित्प्रयोगशास्त्रकृत् । अणिमादियोगज्ञोवा । बोधतेःशब्दविकरणेपठितत्वात्परस्मैपदम् । प्रजाःसंततीः ॥ ३३ ॥ कन्यकानामान्याह सिनीवा

सोमोभृद्वह्मणोऽंशेनदत्तोविष्णोस्तुयोगवित् ॥ दुर्वासाःशंकरस्यांशोनिबोधांगिरसःप्रजाः ३३ श्रद्धात्वंगिरसःपत्नीचतस्रोऽमृतकन्यकाः ॥ सिनीवालीकुहूराकाचतुर्थ्यनुमतिस्तथा ३४ तत्पुत्रावपरावास्तांख्यातौस्वारोचिषांतरे ॥ उच्यग्रोभगवान्साक्षाद्वह्निष्ठश्चबृहस्पतिः ३५ पुलस्त्योऽजनयत्पत्न्यामगस्त्यंचहविर्भुजि ॥ सोऽन्यजन्मनिदभोग्निर्विश्रवाश्चमहातपाः ३६ तस्ययक्षपतिर्देवःकुबेरस्त्विडिविलासुतः ॥ रावणःकुंभकर्णश्चतथान्यस्यांविभीषणः ३७ पुलहस्यगतिर्भार्यात्रीनसूतसतीसुतान् ॥ कर्मश्रेष्ठंवरीयांसंसहिष्णुंचमहामते ३८

लीति । कृष्णचतुर्दश्यभिमानिनोसिनीवाली तत्पंचदश्यभिमानिनीकुहूः शुक्लचतुर्दश्यभिमानिनीअनुमतिः तत्पंचदश्यभिमानिनीराका ॥ ३४ ॥ तत्पुत्रौतस्याःश्रद्धायाःपुत्रौ । स्वरोचिषनाममनोः पुत्रयोर्नामाह उच्यइति । उचितुंस्थापयितुमस्येत्युच्यः । साक्षाद्भगवान्प्रत्यक्षपूज्यः । बृहत्याःवाचःपालकत्वात्स्वामित्वाद्वाबृहस्पतिः तद्बृहतोःकरपत्न्योश्चोरेदेवतयोःसुदृढलोपश्चेतिसूत्रान्तकारलोपःसुडागमश्चेति । ब्रह्मिष्ठोवैदिकतमः बृहस्पतेनपरःसान्नोविदुरेतिश्रुतः ॥ ३५ ॥ त्यक्त्वागादगस्त्यः स्वैष्ट्यैशब्दसंघातयोरित्यतःशब्दादिविषयजातंप्रातिगतोनभवतीतिवा सोगस्त्योन्यजन्मनिअग्निषुदन्नोनामाग्निःदन्नोऽग्निरल्पाग्निरित्यर्थेऽन्यजन्मनोतिविशेषणंव्यर्थः । अत्रपूणाग्निःपूर्वत्राल्पाग्निरितिबिबेकस्तुगवेषणीयइति ॥ ३६ ॥ तस्यविश्रवसः । कोयंयक्षपतिरित्यतउक्तदेवःकुबेरइति कुबिआच्छादनइतिधातोर्येनदानेनदारेद्यंकुंवातिआच्छादयतीति कुंवरः । अयमर्थःकार्त्स्न्यक्षेप्यतिव्याप्तःस्यादित्यतउक्तमिडिविलासुतइति अन्यस्यांपत्न्याम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

१ अत्रेः पत्न्यनसूयात्रीन्जज्ञे सुयशसः सुतान् । दत्तं दुर्वाससं सोममाग्नेशब्रह्मसंभवानिति श्लोकेन । २ कुंवेर्नलोपश्च इति उणादिरक् ।

॥ ४५ ॥ अभावयन् अवर्धयन् ॥ ४६ ॥ कर्दमदौहित्रकथाश्रवणफलमाह शृण्वतइति अजात्मजोदक्षः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ युक्तेभ्योयोगेभ्योहरौमनोयोगसहितेभ्यइतिवा
भवाच्छेदेज्ञानोप देशेनसंसारनिर्मूलनाय ४९ तासांसंततिस्वनामानुगुणमाह श्रद्धेत्यादिना ॥ ५० ॥ ५१ ॥ शमदमादिसर्वगुणानामुत्पात्तिर्ययोस्तौतथा ॥ ५२ ॥
॥ ५३ ॥ ५४ ॥ अभिष्टवैःस्तौत्रैः ॥ ५५ ॥

यो विष्णुर्निजमायया स्वेच्छया । स्वरूपभेदमिव यथाकाशे वाद्यादिरूपभेदो आकाशाधारतया प्रतीयते तथात्मनि स्वात्मनि स्वाधारातया विराचितमिदं विश्वं । तत्प्रतिचक्षणाय तस्य जगतः स्वस्य चाधाराधेयभावज्ञापनायाद्यधर्मसदने मूर्त्याख्यधर्मभार्यायां एतेनास्मदृष्टिगोचरेण ऋषिर्मूर्तिना ऋषिविषधारेणो मूर्तिस्य तत्तथा तेन रूपेण परस्मैपुरुषाय नम इत्यन्वयः । यथाकाशास्थितो नित्यं वायुः सर्वत्र गमो महान् यथाकाशे विमानादिरूपभेदः प्रतीयते तथा हरौ जगदिदं तत्सामर्थ्यात्प्रतीयत इत्यादेः ॥ ५६ ॥ किमिदानीं विशेषाभिष्टामित्यतस्तत्प्रार्थयन्ते सोयमिति । यो भगवान् भक्ताभिष्टौ कश्चित्तामणिः सोऽयमवलोकनेन कटाक्षानिरक्षणेन सुरगणान्नोदृश्यादवलोकयत्वित्यन्वयः द्रष्टव्यत्वे स्वगुणान् लक्षयति ॥ स्थितोति स्थितिर्व्यतिकरोपशमायास्थितिर्विघ्नपारहाराय सत्त्वेन गुणेन सृष्टान् ॥ अस्माभिर्गपिनसाकल्येन ज्ञातुं शक्यत इति भावेनाहुः अनुमेयतत्त्व इति प्रत्यक्षागमानुगृहीतव्याप्तिकेन लिंगज्ञानेन ज्ञेयं तत्त्वमनारोपितज्ञानस्वरूपं यस्य स तथा । अवलोकनस्य स्वविषये जने गुणार्पकगुणोऽस्ति चेत्प्रार्थनीयतामर्हति तत्कथमत्राहुः

॥ देवाऊचुः ॥ ॥ योमायायाविरचितं निजमात्मनीदंखेरूपभेदमिव तत्प्रतिचक्षणाय ॥ एतेन धर्मसदनेऋषिभूतिनाद्यप्रादुश्चकार पुरुषाय नमः परस्मै
५६ सोऽयं स्थितिर्व्यतिकरोपशमाय सृष्टान्सत्त्वेन नः सुरगणाननुमेयतत्त्वः ॥ दृश्याददभ्रकरुणेन विलोकनेन यच्छ्रीनिकेतममलं क्षिपतारविंदम् ५७
एवं सुरगणैस्तात भगवंतावभिष्टुतौ ॥ लब्धावलोकैर्ययतुरर्चितौ गंधमादनम् ५८ ताविमौ वै भगवतो हरे रशा विहागतौ ॥ भाग्ययाय च भुवः कृष्णौ य
दु कुरुद्वहौ ५९ स्वाहाभिमानि नश्चाग्नेरात्मजांस्त्रीनजिजनत् ॥ पावकं पावमानं च शुचिं च हतभोजनम् ६० तेभ्योऽग्नयः समभवं श्वत्वारिश्च पंच च ॥
त एवैकोनपंचाशत्साकंपितृपितामहैः ६१ वैतानिके कर्मणि यन्नामभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ आग्नेया इष्टयो यज्ञो निरूप्यंतेऽग्नयस्तुते ६२

अदध्रेति अदध्रा अनल्पा पूर्णा करुणायस्य तत्तथा तेन न केवलमनुग्रहगुणः किंतु कांतिगुणोप्यस्तीत्याहुः क्षिपेतेति अरविंदक्षिपता । स्वकांतिगुणेन पद्मकोटिसंगमाहात्म्यातिशयइतितत्राहुः यच्छ्रानिकेतमिति यदरविंदश्चियोनिकेतनिवासस्थानं । श्रियो निवासस्थानीयत्वेकेनाचिद्रूपेण भाव्यं सकइतितत्राहुः अमलमिति ॥ ५७ ॥ ततः किं भगवंतावकाष्टामितितत्राह एवमिति ॥ ५८ ॥ तौकरतलामलकवृक्षापयति ताविभाविति । यदूद्धहोयादेवेश्वरः कृष्णः । कुरुद्धहोऽर्जुनः । अस्मिन्नरस्य विशेषाद्देशरेशत्वं । ननु साक्षात् । तदुक्तं । नरो विष्णुः समाविष्टः स्वयं नारायणो हरिः अर्जुने च नरावेशः कृष्णो नारायणः स्वयमिति ॥ ५९ ॥ अग्नयभिमानि नो देवान् अग्नेः स्वाहाना स्त्री हुतभोजनमितित्रयाणां विशेषणम् ॥ ६० ॥ तेभ्यस्त्रिभ्यः । पितरः पावकादयः पिता महः स्वाहापतिराग्निः ॥ ६१ ॥ वैतानिके कर्मणि यज्ञकर्मणि ब्रह्मवादिभिरेषामग्नीनां माभिराग्नेय्या अग्निदैवत्या इष्टयो निरूप्यन्ते ते अग्रएता दशमहिमान इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

तेषांजातिनामान्याह अग्निष्वात्ताइति तेषामग्नीनाम् ॥ ६३ ॥ ब्रह्मवादिन्यौवेदविचारविचक्षणे ॥ ६४ ॥ भवपत्न्याः सत्याः कथ्यपत्यानीत्याशंकापरिहरति ॥ भवस्येति ॥ ६५ ॥ आत्मसमापत्यालाभात्तयासत्याकिमकारीतितत्राह पितरीति पितरिक्षे अनागसेभवायाप्रतिरूपेऽननुकूलेविरोधिनिर्साति अप्रौढेवाऽस्वोक्तत्वे । योगसंयुता प्राणोत्क्रमणनिमित्तयोगनिरतात्मनामनसाऽऽत्मानंहरिध्यायंत्यात्मानंदेहमजहादत्याक्षोदित्यन्वयः ॥ ६६ ॥ इति श्रीभागवतेचतुर्थस्कंधे वि० क० पदरत्नावलीटीकायांप्रथमोध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ६७ ॥ अत्रकतिपर्यैरध्यायैर्हरेर्भक्तिविधानार्थतन्माहात्म्यातिशयज्ञापनाय तन्माहात्म्यातिशयाविनाभूतंदक्षाध्वरध्वंसलक्षणंरुद्रस्यमाहात्म्यं कथयति तत्रादैविदुरः सत्यात्मानमजहादिति श्रुतसतीदेहवियोगविशेषजिज्ञासुर्भवेयंपृच्छति भवेशीलवतामिति । विद्वेषाकरणहेतवः शीलवत्त्वादिनाज्ञापनायोक्ताः ॥ १ ॥ स्व

अग्निष्वात्ताबर्हिषदः सौम्याः पितरआज्यपाः ॥ साम्रयोनम्रयस्तेषांपत्नीदाक्षायणीस्वधा ६३ तेभ्योदधारकन्येद्वेमेनावैतरणीस्वधा ॥ उभेतेब्रह्मवादिन्यौ ज्ञानविज्ञानपारगे ६४ भवस्यपत्नीतुसतीभवंदेवमनुव्रता ॥ आत्मनः सदृशंपुत्रंनलेभेगुणशालिनम् ६५ पितर्यप्रतिरूपेस्वेभवायानागसेरुषा ॥ अप्रौढे वात्मनात्मानमजहाद्योगसंयुता ६६ इतिश्रीभाग० च० प्रथमोध्यायः ॥ १ ॥ ॥ विदुरउवाच ॥ भवेशीलवतां श्रेष्ठेदक्षोदुहितवत्सलः ॥ विद्वेषमकरोत्कस्मादनादृत्यात्मजांसतीम् १ कस्तंचराचरगुरुर्निर्वंशांतविग्रहम् ॥ आत्मारामकथं द्वेष्टिजगतोदैवतंमहत् २ एतदाख्याहिमेब्रह्मन्जामातुः श्वशुरस्य च ॥ विद्वेषस्तुयतः प्राणानत्यजहुस्त्यजान्सती ३ मैत्रेयउवाच ॥ पुराविश्वसृजांसत्रेसमेताः परमर्षयः ॥ तथामरगणाः सर्वेसानुगामुनयोऽग्रयः ४ तत्रप्रविष्टमुनयोदृष्टार्कमिवरोचिषा ॥ भ्राजमानं वितिमिरंकुर्वंतं तन्महत्सदः ५ उदतिष्ठन्सदस्यास्तेस्वधिष्ण्येभ्यः सहाग्रयः ॥ ऋतेविरिंचिषा वंचतद्भासाक्षिसचेतसः ६ सदसस्पतिभिर्दक्षोभगवान्साधुसत्कृतः ॥ अजंलोकगुरुंनत्वानिषसादतदाज्ञया ७

स्यगुरुत्वेपिस्वकर्मनिंदितमितिभावेनाह । कस्तमिति आत्मनिपरमात्मन्येवामोरतिर्यस्यसतथातम् ॥ २ ॥ तथाचकिमिति तत्राह एतदिति । विद्वेषोविद्वेषकारणम् ॥ ३ ॥ विद्वेषनिमित्तंवक्तुमुपोद्धातरचयति पुरेति नकेवलंमहर्षयएवकिंनुमुनिमात्रमप्यत्रसमेतामित्यतोमुनयइतिपुनर्वचनम् ॥ ४ ॥ किमेनेनप्रकृतइतितत्राह तत्रेति । प्रविष्टं दक्षमितिशेषः ॥ ५ ॥ ब्रह्मपुत्रत्वादुद्रस्यश्वशुरत्वाच्चनायंप्राकृतः पुरुषइतिभावेनास्मिन्सभावबहुमानंवक्ति उदतिष्ठन्निति । तस्यदक्षस्यभासा ॥ ६ ॥ सर्वोत्थानलक्षणसत्काराभावादतोनिर्गमनमितरजनबहुमानेनोपवेशनंचसंभावितमनयोर्दक्षेणाकिमकारीतितत्राह सदसस्पतिभिरिति ॥ ७ ॥

उपविष्टश्चेद्बुद्धविषयकोपोप्युपविष्टः किं तत्राह प्राङ्निषण्णमिति । नामृष्यदित्यस्य किलिङ्गं तत्राह उवाचेति ॥ ८ ॥ वृत्तसदाचारम् ॥ ९ ॥ किमिदानीं वृत्तं वक्तुं प्राप्तामत्राह अयं त्विति ॥ १० ॥ स्वत उत्तमस्य शिवस्य दक्षवामानविषयत्वं कथमत्राह एष इति । गायत्रीविषये पणव्यवहार इति धातोः पाणि व्याहरणमुच्चारणमित्यर्थः । साधुवद्योग्यवत् ॥ ११ ॥ मृगशावो मृगपोतः । मर्कटलोचनेन इव लोचनेन यस्य स तथा केकराक्ष इत्यर्थः ॥ १२ ॥ भिन्नसेते वलं वितमर्यादाय । उशर्ता गिरं पौरुषेयत्वादिदोषरहितं विदवाणाम् ॥ १३ ॥ अशुचि कर्मकरणादशुचित्वमुक्तं न तु द्वेषादित्याह प्रेतावासोक्तेशः ॥ १४ ॥ चिताभस्मना इमं शानभस्मना कृतं स्नानं येन स तथा । प्रेतानामस्थिग्रंथ

प्राङ्निषण्णं मृदं दृष्ट्वानामृष्यत्तदनादतः ॥ उवाच वाचं च क्षुभ्र्यमभिर्वीक्ष्य दहन्निव ॥ ८ ॥ दक्ष उवाच ॥ श्रूयतां ब्रह्मर्षयो मसहस्रभ्याः सहाग्रयः ॥ साधूनां ब्रुवतो वृत्तं नाज्ञाना व्रचमत्सरात् ९ अयं तु लोकपालानां यशोघ्नो निरपत्रपः ॥ सद्गिरा चरितः पंथायेन स्तब्धेन दूषितः १० एष मे शिष्यतां प्राप्तो यन्मे दुहि तुरग्रहीत् ॥ पाणिं विप्राग्निमुखतः सा विज्या इव साधुवत् ११ गृहीत्वा मृगशावाक्ष्याः पाणिं मर्कटलोचनः ॥ प्रत्युत्थानां भिवादर्हं वाचाप्यकृतनोचितम् ॥ १२ लुप्तक्रियायां शुचये मानिने भिन्नसेतवे ॥ अनिच्छन्नप्यदां बालां शूद्राये वो शर्ता गिरम् १३ प्रेतावासेषु धोरैरुधोरैर्भूतगणैर्दृतः ॥ अटत्युन्मत्तवन्नगो व्युप्तकेशो हसनरुदन् १४ चिताभस्मकृतस्नानः प्रेतास्थिग्रंथि भूषणः ॥ शिवापदेशो ह्यशिवो मत्तो मत्तजनाप्रियः १५ पतिः प्रमथभूतानां तमोमात्रात्मिकात्मनाम् ॥ तस्मा उन्मादनाथाय नष्टशौचाय दुर्हृदे १६ दत्तावतमया साध्वी चोदिते परमेष्ठिना ॥ १७ ॥ भैत्रेय उवाच ॥ विनिर्द्येवं स गिरिशमप्रतीपमवस्थितम् ॥ दक्षो ह्यपउपस्पृश्य क्रुद्धः शंसुप्रचक्रमे १८ अयं तु देवयजन इन्द्रोपेन्द्रादिभिर्भवः ॥ यज्ञभागं न लभतां देवैर्देवगगाधमः १९ निषिध्यमानः स सदस्यमुख्यैर्दक्षो गिरित्राय विस्तृज्य शापम् ॥ तस्माद्विनिष्क्रम्य विवृद्धमन्युर्जगाम कैरव्यनिर्जनि केतनम् २० विज्ञाय शापं गिरिशानुगाग्रणीर्न दीन्ध्वरो रोषकषायदूषितः ॥ दक्षाय शापं विससर्ज दारुणं ये चान्वमोदं स्तदवाच्यतां द्विजाः २१

योऽस्थिभिर्ग्रथितमालास्ता एव भूषणानि यस्य स तथा शिव इति अपदेशो नाम यस्य स तथा स्वयमपि अशिवोऽशुद्धो हि ॥ १५ ॥ उन्मत्तत्वं स्पष्टयति पतिरिति । केवलं तमोगुणस्वरूपं मनोयेषां तेषां अतः किमनुशोककारणमत्राह तस्मादिति ॥ १६ ॥ न केवलं दक्षेण दोषा एव गणिताः किंतु स्वानर्थहेतुः शापोऽपि दत्त इत्याह विनिर्द्येवमिति ॥ अप्रतीपमप्रतिपक्षम् ॥ १८ ॥ इन्द्रोपेन्द्रादिभिर्देवैः सह देवयजनेन यज्ञभागं न लभतामित्यन्वयः ॥ १९ ॥ ततः किमकारि दक्षेणो तितत्राह निषिध्यमान इति ॥ २० ॥ एवंदक्षेण शोपे शिवाय दीयमाने सति कोपि शिवभक्तस्तमसहमानो भूत्किं तत्राह विज्ञायोति रोषनाम्ना कषायेण बाह्ना दूषितः तस्य शिवस्यावाच्यतां दोषलक्षणम् ॥ २१ ॥

कोयंशापोदत्तइतितत्राह यएतदिति एतन्मर्त्यशरीरमद्यश्चोवानश्वरमुद्दिश्य । अप्रतिद्विहि द्रोघारंप्रत्यद्रोहकर्तार । भगवतिभक्त्यादिसौभाग्यवति । ब्रुह्यति । वच
नादिनेतिशेषः । तत्त्वतोयथार्थज्ञानाद्विमुखोबहिर्मुखोभूयादित्यन्वयः ॥ २२ ॥ नकेवलंबहिष्कृततत्त्वज्ञानः किंतुश्रीनारायणाविषयकर्मव्यापारेषुमग्नश्रस्यादित्याह गृहेष्वि
ति वेदवादेनस्वर्गादिषुपुष्पवादेिवेदवाक्येनविपन्नानष्टाधोर्यस्यसतथा अत्रतत्त्वज्ञानविषयःशापस्तात्कालिकएव । ननुचिरकालीनः । विष्णुवाक्यस्यैवाचिरकालीनत्वा
त् । तंदुक्तं येज्ञानविषयाःशापामुक्तिगाश्चाधिकारेणां कादाचिक्तास्तेभवतिनैवेतेसर्वकालिकाः । तेषांज्ञानस्यमुक्तेश्चतारतम्यस्यचैवाहि भगवन्नियतत्वानुशापादिनात्रका
रेणमिति ॥ २३ ॥ इतोपितात्कालिकएवशापइतिभावेनदक्षस्यशापविशेषमुच्यते बुद्धयति पराभिधायिन्यानिर्तरशब्दादिविषयचिंताकातरयाबुद्ध्याविस्मृतात्मग
तिर्विस्मृतपरमात्मगतिः विस्मृतपरमात्मज्ञानः पर्शुविवेकशून्यः अतितरांस्त्रोकामःसदक्षेचिरात्बस्तमुखोस्त्वित्यन्वयः ॥ २४ ॥ शापांतरंचाह विद्यावृद्धिरिति । अजोदक्षः ।

॥ नांदिरुवाच ॥ यएतन्मर्त्यमुद्दिश्यभगवत्यप्रतिद्विहि ॥ ब्रुह्य यज्ञःपृथक्कूटदृष्टिस्तत्त्वतोविमुखोभवेत् २२ गृहेषुकूटधर्मेषुमक्तोग्राम्यमुखेच्छया ॥ क
र्मतंत्रावितनुताद्वेदवादाविपन्नधीः २३ बुद्ध्यापराभिधायिन्याविस्मृतात्मगतिःपयुः ॥ स्त्रीकामःसोस्तुनितरांदक्षोबस्तमुखोचिरात् २४ विद्याबुद्धिर
विद्यायांकर्ममय्यामसावजः ॥ संसरंस्त्वहयेचामुमनुशर्वावमानिनम् २५ गिरिःसुतायाःपुष्पिण्यामधुगंधेनभूरिणा ॥ मथ्नाचोन्मथितात्मानःसंमुह्यंतु
हरद्विषः २६ सर्वभक्षाद्विजावृत्त्यैधृतविद्यातपोव्रताः ॥ वित्तंदेहेंद्रियारामायाचकाविचरंस्त्वह २७

अविद्यायांविद्याबुद्धिरस्त्वितिशेषः । शंकरद्वेषिणांचशापविशेषमाह संसरंस्त्विति ॥ २५ ॥ संसारेकारणमाह गिरिरिति । पुष्पिण्याःस्वर्गादिपुष्पप्रतिपादिकायाः गर्भीकृतमुक्तिफ
लायाः कालकूटनिगिरणावृद्धस्याख्यपापनिगिरणाच्चागिरिर्मख्यप्राणस्तेनशिष्यप्राणस्तेनशिष्यप्रशिष्यादिषुप्रणीतत्वेनव्याख्यातत्वेनचतस्यसुतायावेदवाचोभूरेणाबहुलेनमधुगंधेनविषयमुखल
क्षणमकरंदपीरमेलेनमथ्नाकामिनोन्मथितोविलोडितआत्मात्मनोयेषांतेतथोक्तास्तेहरद्विषः संमुह्यंतु । मोक्षफलप्रतिपादकवेदतात्पर्यापरिज्ञानेनात्मनःस्वर्गादिरेवपरमश्रेयो
स्त्विति विपरोतज्ञानंगच्छंत्वित्यन्वयः । मुहवैचित्यइतिधातौवैचित्याविपरोतज्ञानम् । गिरिःप्राणःसमुद्दिष्टस्तत्सुतावेदवाक्स्मृता पुष्पंस्वर्गादयःप्रोक्ताःफलंमोक्षउदाहृतइ
तिवचनात् । उक्कएवार्थोनान्यइति । अनंगोमन्मथोमंथाःकामौगजउदाहृतइत्यभिधानात् ॥ २६ ॥ हरद्विषांशापांतरमपिविसृजति सर्वभक्षाइति पलांड्वादिसर्वभक्षाः वृ
त्त्यैजीवनाय । नधर्मायेतिशेषः ॥ २७ ॥

१ तात्पर्ये वाराहे । २ शापादिकारणं न किंतु मारब्धकर्मैव ।

ब्राह्मणकुलायदीयमानं शापं श्रुत्वा पिभीत्या कोऽश्नं प्रति शापदानसमर्थो नाभूदिति तत्राह तस्यैवमिति ब्राह्मणानामिदमेवायुधं नान्यदित्येतानां ब्रह्मदंडमित्युक्तम् ॥ २९ ॥ शिवदीक्षायां चांडालादिजन्मनां विप्रत्वकारणलक्षणायां सुरयासूनां तर्पणयस्मिंस्तथोक्तं यद्वा सुरानामनारिकेलादिपुष्पसंभवं मधूकपुष्पादिसंभवमासवं वा ॥ ३० ॥ तीव्रशापप्रदाने निमित्तं च किं ब्रह्मेति विशेषेण धारयत्याश्रितानिति विधारणम् ॥ ३१ ॥ सेतुं विशनाष्टिषु इति । यस्य प्रमाणं सम्यग्ब्रह्म ॥ प्रमाणं बोधनेत्यंतमया दाशास्त्रहेतुषु । सम्यग्वक्तरि वायः स्यात्प्रमाणं मरणे गताविति यादवः ॥ ३२ ॥ ब्रह्मवेदं भूतराट् भैरवः ॥ ३३ ॥ स्वापमानं श्रुत्वा पिमहतां महत्त्वविरोधिविकारो न युक्त इति भावेन तस्य हरस्य ततो निर्गमनं च किं तस्यैवमिति ॥ ३४ ॥ एवं विवादेऽपि सत्रस्यांतरा यो माभूदित्याह तेपोति । अंतरायानुत्पादे निमित्तमाह यत्रेति ॥ ३५ ॥ यत्र गंगा भागरिथी । यमुनया

तस्यैवं वदतः शापं श्रुत्वा द्विजकुलाय वै ॥ भृगुः प्रत्यसृजच्छापं ब्रह्मदंडं दुरत्ययम् ॥ २८ ॥ भवव्रतधराये च यएतान्समनुव्रताः ॥ पाखंडिनस्ते भवं तु सच्छास्त्रपरिपथिनः २९ नष्टशौचामूढधियोजटाभस्मास्थिधारिणः ॥ विशंतु शिवदीक्षायां यत्र देवं सुरासवम् ३० ब्रह्मचब्राह्मणांश्चैव ये यूथं परिनिदध ॥ सेतुं विधारणं पुंसामतः पाखंडमाश्रिताः ३१ एष एव हि लोकानां शिवः पंथाः सनातनः ॥ यंपूर्वे चानुसंतस्थुर्येत्प्रमाणं जनार्दनः ३२ तद्ब्रह्म परमं शुद्धं सतां वत्सनातनम् ॥ विगर्हयात पाखंडं देवं भूतराट् समदा ॥ ३३ ॥ भैत्रेय उवाच ॥ तस्यैवं वदतः शापं भृगोः स भगवान्भवः ॥ निश्चक्राम ततः किंचिद्विमना इव सानुगः ३४ तेषां विप्रश्च सृजः संत्रंसहस्रपरिवत्सरान् ॥ संविधाय महोत्साहाद्यत्रैज्यऋषभो हरिः ३५ आहृत्या वभृथं यत्र गंगायमुनयान्विता ॥ विरजेनात्मना सर्वस्वं धामययुस्ततः ३६ ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ३७ ॥ भैत्रेय उवाच ॥ सदा विविद्विषतो रेवंकालो विवदमानयोः ॥ जामातुः शशुरस्यापि सुमहानतिचक्रमे १ यदा भिषिको दक्षस्तु ब्रह्मणा परमैष्ठिना ॥ प्रजापतीनां सर्वेषामधिपत्ये रमयो भवत् २ इष्टा सवाजपेयेन ब्रह्मिष्ठो भूय एव सः ॥ बृहस्पतिः सवंनामसमारे भैक्रतूतमम् ३

न्विता संगता तत्र प्रयाग इति शेषः । अस्यैव कर्मणः स्वाभीष्टफलप्राप्तिहेतुत्वादितदं समाप्य न कर्मांतरं प्रारब्धतैः किंतु स्वगृहगमनमेवानुष्ठितिमत्याह विरजेनेति कर्मणानिर्मलेनांतःकरणेन युक्ता इति शेषः ॥ ३६ ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ अत्र शंकरदक्षयोर्विवादकथनव्याजेन शंकरस्य वासुदेवचरणारविंदस्मरणकथनेन हरेरमितमाहात्म्यमेव प्रकाशयतेऽस्मिन्नध्याये । तत्रादावस्यैव रस्य दीर्घकालीनत्वं दक्षस्य गवाधिक्यं च वक्ति सदा विविद्विषतो रिति ॥ १ ॥ यदा दक्षः परमैष्ठिना ब्रह्मणा सर्वेषां प्रजापतीनामाधिपत्येऽभिषिक्तस्तदा तस्य रमयो मदविशेषो भूदित्यन्वयः ॥ २ ॥ अरुद्रभागयज्ञकरणादस्य रमयोलक्ष्यत इत्याशयेनाह इष्टेति सदा क्षोणाम्नावाजपेयेन यज्ञेन हरिर्मिष्टा ब्रह्मिष्ठः कर्मप्रतिपादकवैदो निष्ठातो भूदित्यन्वयः । एतच्च कुतो ज्ञातमत्राह भूय इति यज्ञांतरकरणात्सिद्धमित्यर्थः ॥ ३ ॥

तस्मिन् यज्ञोत्रिलोक्याः समेलनेन दक्षस्य स्मयातिशयो लक्ष्यते इत्याशयेनाह तस्मिन्निति ॥ ४ ॥ ननु किमेनेन प्रकृत इति तत्राह तदुपश्रुत्येति प्रजल्पतां स्वेचराणां यत्र पितृयज्ञाविषयवचनं तदुपश्रुत्यांतःपुराणि गित्य स्वनिलयसमीपे उपदेववरस्त्रियोदृष्टांतः पुरं प्रविश्य पातिमभ्यभाषतेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ किमभाषतेति तत्राह प्रजापतेरिति । निर्यापितः प्रवर्तितः । किल किंवदंतो । हेवामश्रेष्ठ यदि तवार्थितास्तितत्र तर्हि ॥ गमने हेतुमाह अमोइति । हियस्मात्तस्मात् ॥ ८ ॥ गमने निमित्तांतरमप्याह तस्मिन्निति । मायिगतायांतस्मात्पूजनात्पूजाविशेषोऽपि भविष्यतीत्याह अहंचेति परिवर्हचवरध्वोर्दीयमानम् ॥ ९ ॥ न केवलमुक्तेव प्रयोजनमर्थान्तरमप्यस्तीत्याह तत्रोति अध्वरध्वजं यज्ञश्रेष्ठं द्रक्ष्य इत्यन्वयः । ध्वजो शेषसिकेतौ च श्रेष्ठे चेत्यान्वय इति अंकाश्च हेतुः कोरसोरिति उरस्तुवक्ष्यते

तस्मिन् ब्रह्मर्षयः सर्वदेवर्षिपितृदेवताः ॥ आसंकृतस्वस्य यनास्तत्पत्न्यश्च स भर्तृकाः ४ तदुपश्रुत्य न भसिखेचराणां प्रजल्पताम् ॥ सती दाक्षायणी देवी पितुर्यज्ञमहोत्सवम् ५ व्रजतीः सर्वतो दिग्भ्य उपदेववरस्त्रियः ॥ विमानयानाः संप्रेष्ठानिष्कंकष्यः सुवाससः ६ दृष्ट्वा स्वनिलयाभ्यां शैलोलक्षीं मृष्टकुण्डलाः ॥ पतिभूतपतिदेवमैत्सुक्यादभ्यभाषत ७ सत्युवाच ॥ प्रजापते स्ते श्वशुरस्य सांप्रतं निर्यापितो यज्ञमहोत्सवः किल ॥ वयंच तत्राभिसरामवा मते यद्यार्थितामीविबुधा व्रजंति हि ८ तस्मिन् भगिन्यो मम भर्तृभिः स्वकैर्ध्रुवं गमिष्यंति सुहृदि दृक्षवः ॥ अहंच तस्मिन् भवता भिकामये सहोपनीतं परिबर्हमर्हितुम् ९ तत्र स्वमूर्ते ननु भर्तृसंमितामा तुष्वमृक्लिन्ना धियंच मातरम् ॥ द्रक्ष्ये चिरोत्कंठमनामहार्षिभिरुन्नीयमानं च मुडाध्वरध्वजम् १० त्वय्येतदाश्रयं मजात्ममायया विनिर्मितं भाति गुणत्रयात्मकं ॥ अथाप्यहं योषिदत्तस्वविज्ञेते दीनादि दृक्षे भवमेव भवति ११ पश्य प्रयांतीं श्रमवान्ययोषितः स्वलंकृताः कांतसखावरूथशः ॥ यासां व्रजद्विः शितिकंठमंडितं न भो विमानैः कलहं सपांडुभिः १२

सि श्रेष्ठ इति यादवः ॥ १० ॥ एवं बहुविधालापैरप्यविकृतैर्द्रियपतिदृष्ट्वा तन्माहात्म्यविज्ञापनपूर्वकं स्वाभीष्टमुद्गलयति त्वर्यति हे अजरुद्र अजा विष्णु हरच्छागा इति यादवः । आत्मनो हेरमाये च्छया विनिर्मितं गुणत्रयात्मकं रज आदि गुणत्रयोपादानकमाश्रय नाना वैचित्र्योपेतमेतद्विधं त्वयि भाति । नित्यापरोक्षितांतथ जगन्नायणस्वरूपत्वात् तत्प्रसादेन करतलामलकवदेताद्विधं त्वज्ज्ञानकोष्ठे वर्तते अथापि तव द्रष्टव्यां शाभावेपि हे भवमंगलहर अहं मे भवति क्षितिजन्मभूमिदिदृक्ष इत्यन्वयः । अत्र हेतुगर्भविशेषणं योषिदिति । युषशब्दादिसेवायां । शब्दादिविषयसेवाशीलत्वादित्यर्थः । अतएव ते तत्र । अतस्त्ववितृयास्थितत्त्वस्वरूपा ज्ञानित्वात् । दीनाक्षीणा ज्ञानदुर्बला ॥ ११ ॥ इतोऽपि गंतव्यमिति भावेनाह पश्येति अन्यस्त्रियोपि प्रयांति किमेत्येतो गंतव्यमित्यर्थः शितिकंठनीलकंठ कलहंसवत्पांडुभिर्बलैः ॥ १२ ॥

१ श्रेष्ठवाची ध्वजशब्द इत्यस्य प्रमाणान्तरम् स्वस्तीत्यादि । २ विज्ञापयति । ३ युषसौत्रः शब्दादिसेवायां ' द्रष्टुं द्रष्टुमिच्छति ' इति इति प्रत्ययः ।

युक्त्यापि गंतव्यत्वं क्वि कथमिति नैगेतेन चलति आह्वानाभावे कथं गमनं न स्यादित्याशंक्यानाह्वानेऽप्येषां गृहगमनमुचितं भवतीत्याह अनाहुता इति देहकृतः पितुः ॥ १३ ॥
 उपसंहरति तन्मे इति यतएव गंतव्ये बहवो हेतवः संतितत्तस्मात् भवान् पूज्यस्त्वं मम प्रसीद । हे अमर्त्यदेव । इदं वाञ्छितं कर्तुं महसो त्यास्मिन्नर्थे बत कृपा कर्तव्या कारुणिकत्वादित्यर्थः
 त्वमेव कारुणिको नान्य इत्याशयेनाह त्वयेति अदध्रचक्षुषा सर्वज्ञेन त्वया सहायं धर्मः पूर्णः गरीयान् निरूपित इति यदतः कारुणिकत्वात् प्रार्थितं त्वमनुगृहाण वाञ्छितमिति शेष इत्यर्थः ॥ १४ ॥ तथापि प्रियया प्रार्थितः शंकरः किमुत्तरमभ्यधादिति विदुरस्य मानसोऽंकां परिहर्तुमाह एवमिति । गिरित्रो गिरिशः । कुत्सितावाच एव इषवः शराः कुवागिषवस्ता
 न् । कोदक्षः ॥ १५ ॥ किं वा बहुना प्रलापेनऽनाहुता अप्याभियांतीति युक्तं तस्योत्तरं शृण्विति भावेनाह त्वयोदितमिति किंतु दूदितमित्यत उक्तं अनाहुता इति तर्ह्यनभि
 याने किं कारणमन्नाह यदीति तेषां यवाः । अनात्ममेदं नेदेहाभिमाननिमित्तं देहेण जातेन मन्युना क्रोधेन ॥ १६ ॥ असतो विद्यादिकमपि मदविषयजनकत्वेनाप्रयोजकमहेः प

कथं सुतायाः पितुर्गेहकौतुकं निशम्य देहः सुरवर्येन गते ॥ अनाहुता अप्यभियंतीति सौहृदाद्भर्तुर्गोर्देहकृतश्चेकतनम् १३ तन्मे प्रसीदेदममर्त्ये वाञ्छितं कर्तुं भवान् कारुणिको बतार्हति ॥ त्वयापि पूर्णोऽयमदध्रचक्षुषा निरूपितोऽतो नुगृहाण याचेतः १४ ॥ ऋषिरुवाच ॥ एवं गिरित्रः प्रिययाभिभाषितः प्रत्यभ्यधत् प्रहसन्सुरप्रियः ॥ संस्मारितो मर्मभिदः कुवागिषून् यानाह कोविश्वसृजांसमक्षतः १५ ॥ शंभुरुवाच ॥ त्वयोदितं शोभनमेव शोभने अनाहुता अप्यभियांति बंधुषु ॥ ते यद्यनुत्पादितदोषदृष्टयो बलीयसानात्ममेदेन मन्युना १६ विद्यातपो वित्तवपूर्वयः कुलैः सतांगुणैः षड्भिरसत्तमामदैः ॥ स्मृतौ हतायामभिमानदुर्दृशस्तमानपश्यति हि धामभूयसाम् १७ नैतादृशानां स्वजनव्यपेक्षया गृहान् प्रतीयादनवस्थितात्मनाम् ॥ येभ्या गतान् वक्रधियाभिचक्षते आरोपितभूभिरमर्षणाक्षिभिः १८ तथारिभिर्न प्रधने शिलीमुखैः शेतोर्दितंगोहृदयेन दूयता ॥ स्वानां यथावक्रधियां दुर्लक्षिभिर्दिवा निशंतप्यति मर्मताडितः १९ ॥

यः पानमिवेति भावेनाह विद्यातप इति । असत्तमा विद्यादिभिः षड्भिः सतांगुणैस्तत्त्वैर्मदैः । स्मृतौ हतायां शास्त्रश्रवणोत्पन्नज्ञानेनष्टे । भूयसां महात्मनाम् । धामप्रभावम् । नपश्यति । हि यस्मात्तस्मादित्यन्वयः । अदर्शने कारणमाह अभिमानदुर्दृश इति विद्यामदोधनदस्तृतोयोभिजनो मद इति मदलक्षणं कामादिदोषदृष्टिद्रियत्वादित्यर्थः
 अतएव तस्मा अंतरितिशेषः ॥ १७ ॥ किमत इति तत्राह नैतादृशानामिति आरोपितभूभिरिति हस्वत्वाभावच्छांसः उन्नामितभ्रूभंगैरमर्षणाक्षिभिरसहमानलक्षणोपेतनेत्रः ॥ १८ ॥ दक्षाध्वराऽगमने कारणान्तरं चाह तथारिभिरिति प्रधने युद्धे शिलीमुखैः शरैः ॥ १९ ॥

किंबहुनानुलप्यत्वंदक्षस्यप्रियपुत्रीत्वेपिमदाश्रयत्वेनतप्यमानापितुःपूजनप्राप्तीत्याह व्यक्तमिति । उत्कृष्टगतेः प्राप्तसर्वाधिपत्यस्य ॥ २० ॥ मत्पितुर्ज्ञानाधिकारिष्वेकत्वेन
सत्त्वात्कुतोभवतिद्वेषइतिआशंक्यसाम्राज्यमदलक्षणासुरावेशान्मत्पदधिपत्यंनप्राप्तमतोद्वेषइतिभावेनाह तातप्यमानेनेति । पुरुषबुद्धिसाक्षिणांपुरुषैर्द्रियप्रकाणामस्मत्स
दृशानांसमृद्धिभिः एषांपुरुषबुद्धिसाक्षिणांपरंपदमंजसातत्वेनाधिरोढुमकल्पोऽसमर्थोयतोयस्मात्ततोद्वेष्टि । इदमसुरलक्षणमितिभावेनोक्तम् । यथेति ॥ २१ ॥ अभ्युत्थानाभि
बादाहोभ्रवतानसंमानितोऽतोद्वेषइति किंनस्यादितितत्राह प्रत्युद्गमेति प्राज्ञैस्तत्त्ववेदिभिःपुरुषैर्वैष्णवेष्वागच्छत्सुमिथःप्रत्युद्गमादिकंचेतसागुहाशयायहृदयेस्थितायपरस्मैपुरु
षायैवविधायतोक्रियते देहाभिमानिनेजीवायनक्रियतेइदंतूभयोःसमत्वे । बंधुतागुरुत्वेनिमित्तेनगुरुत्वेनोक्तमतोदक्षायज्ञानाभावात्तन्निमित्तेष्वेनसंभाव्यतइति ॥ २२ ॥
किंच मयाप्रत्युत्थानादिनामुख्यतःपूज्यस्तुब्रह्मादिशरीरांतस्थितोहारिरित्याह सत्त्वमिति विशुद्धसत्त्वंब्रह्मादिशरीरम् । वसुदेवशब्दितंपृथिव्यादिपदार्थेषुस्थित्वाविद्योततत्कृ
तमल्लेपाभावादितितच्छब्देनशब्दितमित्यर्थः । तच्छब्दवाच्यत्वेनिमित्तमाह यदीयतइति । व्याप्तिक्रीडादिगुणाकरःपुमान्बारायणोपावृतोमायालक्षणावरणरहितइयते ज्ञा

व्यक्तंत्वमुत्कृष्टगतेःप्रजापतेःप्रियात्मजानामसिसुभुसंसता ॥ अथापिमानंनपितुःप्रपत्स्यसेमदाश्रयात्कःपरितप्यतेयतः २० तातप्यमानेनहृदातुरे
द्रियःसमृद्धिभिःपुरुषबुद्धिसाक्षिणाम् ॥ अकल्पएषामधिरोढुमंजसापदंपरंद्वेष्टियथासुराहरिम् २१ प्रत्युद्गमप्रश्रयणाभिवादनंविधीयतेसाधुमिथःसुमध्य
मे ॥ प्राज्ञैःपरस्मैपुरुषायचेतसागुहाशयायैव न देहमानिने २२ सत्त्वंविशुद्धं वसुदेवशब्दितंयदीयतेतत्रपुमानपावृतः ॥ सत्त्वंचयस्मिन्भगवान्वासुदेवोत्व
धोक्षजोमेमनसाविधीयते २३ त्वयानिरीक्ष्योनपितापिदेहकृदक्षोममद्विट्त्वदनुव्रताश्रये ॥ योविश्वसृग्यज्ञगतंवरोरुमामनागसंदुर्वचसाकरोत्तिरः २४ ॥

यतइतियद्यस्मात्तस्मात् । निमित्तांतरंचाह सत्त्वंचेति । तत्सत्त्वंचयस्मिन्हरौयदधीनतयावर्ततेतत्संबंधात्तच्छब्दवाच्यमित्यर्थः । एवंचवसुदेवेनिवासलक्षणसंबंधाद्वासुदेवःसोऽधो
क्षजोर्तोद्विद्यज्ञानोभगवान्ममनसाविशेषेणधीयतेचित्यते तदुक्तं रुद्रेणधीयतेविष्णुर्विष्णोर्ध्येयोनकश्चनेति । अनेनपुरस्थितचतुर्मुखब्रह्मणिप्रकाशमानश्रीविष्णुगुणगणो
पसंहारलक्षणोपासनैकाग्रचित्तत्वेनस्थितेनमयाकार्योतरप्रारंभस्यानुचितत्वात्दक्षांतस्थहरिस्मरणसत्कारेणतत्सत्कारोपिकृतइतिद्वेषेकारणंनपश्यामोत्पुक्तंभवति यद्वा यदिशुद्धं
तमआदिगुणानुपरक्तंसत्त्वंतद्वसुदेवशब्दितं चशब्दएवार्थं तत्सत्त्वंगुणोयस्मिन्पुंस्येवास्तिपुमान्श्रीहरिस्तत्रतस्मिन्नेवपुंस्यपावृतइयतइतियस्मात्तस्मात्सवासुदेवः सात्त्विक
प्रियोऽधोक्षजोभगवान्मेमनसाप्रत्युत्थानादिनाविशेषेणचित्यतइत्येतोनास्मद्गुरुरित्यभिमानमुधत्वेनरजोगुणाभिभूतचित्तत्वेनचात्रहरेर्विशेषेणसन्निधानाभावात्तवपितानसत्का
रयोग्यइतिकृत्वाप्रत्युत्थानादिनानमानितइति अनेनतमआदिगुणाभिभूतत्वेनतत्त्वज्ञानात्तद्वेषोद्रेकइत्युक्तंभवति ॥ २३ ॥ ममत्वत्पूज्यत्वान्ममद्वेषिजनकोपित्वयाद्रष्टु
मेवायोग्योगुरुश्चुदर्शनेदोषोक्तेरित्याह त्वयेति । देहकृदपि ॥ नकेवलमांतरोद्वेषोपितुबाह्योपतिभावेनाह तदनुव्रताइति । स्थाननिर्दिशति यइति ॥ २४ ॥

बाधकंचाहयदीतिमरणनामदेहविवियोगलक्षणं न त्वकीर्तिलक्षणम् ॥ २५ ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ हरौ भक्तिविधानार्थं गुर्वादावपि भक्तिरवश्यं कर्तव्येत्यभिप्रेयते स्मिन्नध्याये तत्र देवीमेवं बाधकं ब्रुवन् शंकरः किंच करोति तत्राह एतावदिति । शंखं करे यस्य सः शं करोति तति वा शंकरः । उभयत्र प्रस्थापने निवारणे च पत्न्या अंगना शंशरीरनाशं हि यस्मान् स्माद्विराम । ततस्तु देवी किमकरोदिति तत्राह सुहृदिदृष्टुः स्वाध्यामो निष्क्रामतो भवात्पारशं कितस्वधामनिर्विशती चाभूदित्यन्वयः ॥ १ ॥ अंतःकरणवृत्तिभेदात् द्विधा प्रवृत्तिमतीभवानो किमकरोत्याशंक्यतस्याभर्तुः कामजनकमत्रौषधेः स्त्रीस्वभाववत्किं सुहृदिदृक्षेति ॥ सुहृदिदृक्षायाः प्रतिघातो भंगस्तेन दुर्मनादुःखितमना । अप्रतिपुरुषं प्रतिपक्षपुरुषरहितमेनकोपरोदनाभ्यां शोक्तिमत्तानुमतिप्रदः स्यादिति भावो दर्शितः ॥ २ ॥ अनेनापि भावेन स्तिमितसमुद्रव

यादित्रजिष्यस्य तिहायमद्वचोभद्रं भवत्या न ततो भविष्यति ॥ संभावितस्य स्वजनात्पराभावो यदा समस्यो मरणाय कल्पते २५ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ३ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ एतावदुक्त्वा विरामशंकरः पत्न्यंगना शंखुभयत्र चिंतयन् ॥ सुहृदिदृष्टुः परिशंकिता भवान्निष्क्रामती निर्विशती द्विधा च सा १ सुहृदिदृक्षा प्रतिघात दुर्मनाः स्नेहाद्भुदंत्यश्रुकलातिविह्वला ॥ भवं भवान्यप्रतिपुरुषं रुषा प्रधक्षती वै क्षतजाते वेपथुः २ ततो विनिःश्वस्य सती विहाय तं शोकेन रोषेण च दूयता हृदा ॥ पित्रोरगारं स्त्रेण विमूढधीर्गृहान् प्रेम्णात्मनो यो धर्मरासता प्रियः ३ तामन्वगच्छन् द्रुतिविक्रमां सती मेकां त्रिनेत्रानुचराः सहस्रशः ॥ सपार्षदमुख्या मणिमन्मदादयः पुरोवृषेद्रास्तरसागतव्यथाः ४ तां सारिकामं दुकदर्पणां बुजैः श्वेतातपत्रव्यजनस्रगादिभिः ॥ ५ ॥ गीतायनेर्दुदुभिः शंखवेणुभिर्वृषेद्रमारोप्य विंशति ययुः ५

त्रिथतं शिवं दृष्ट्वा तद्रमनप्रकारं किं तत इति । दूयता तापवता सर्वे श्वर्या एवं भावः कथमित्यत उक्तं स्त्रेणेति । स्त्रीणां स्वभावः स्त्रैणं तेन विमूढाधीर्यस्याः सा तथा । अज्ञास्त्रियाः स्वभाव एवायं न तु देवास्त्रिया इति भावेनाह प्रेम्णेति । आत्मन इति पदं द्विरावर्तनीयं स्वस्य शरीरस्यार्धमरासत अदत्त रासदान इति धातुः ॥ ३ ॥ स्वशरीरार्धे दोहरस्तस्या एकस्या गमनं कथमसहतेत्याशंक्यतद्भावविदामनुचराणां गमनप्रकारं किं तामन्विती । द्रुतिविक्रमः पादविक्षेपो यस्य सा तथा तां केचनानुचरा अन्वगच्छन् न तु मुख्या इत्यत उक्तं मणिमन्मदादय इति । पार्षदेषु मुखैः सह वतमानाः सपार्षदमुख्या आगतव्यथाः स्वस्ति स्यादस्वस्तिवेति प्राप्तमनोदुःखाः ॥ ४ ॥ शीघ्रतरंगच्छं त्यारुद्राण्याः पाशाकृष्टैरिवामच्छद्भिरनुचरैः किमभूदित्याशंक्यराज्ञी गमनवदन्वितयात्राभूदित्याह तां सारिकेति । सारिका क्रोडाशुकी । मंडुकं जलक्रोडावायं । विलंबिता यथा यथा संभूय गमनं स्यात्तथाशनैश्चरतः । विटं किता इति पाठे शृंगारिता इत्यर्थः ॥ ५ ॥

एवंभूतेप्रेषितानुचरसूचितस्नेहात् शांतमनस्कत्वेनपश्चान्नगताकिंतुपुरतएवगत्वासायज्ञवाटमाविशदित्याह आब्रह्मेति । आसमंताद्ब्रह्मघोषेणवेदध्वनिनाब्रह्मलोकपर्यंतगा
 मिनाध्वनिनावोर्जितंसंकुलंयज्ञार्थवैशंपशुसंज्ञंपरंपशुहिंसनंयस्मिन्तत्तथा मृच्चदारुचअयश्चकांचनंचदर्भाश्चर्माणिचतैर्निसृष्टानिनिर्मितानिभांडानिन्यास्मिंस्तथा ॥ ६ ॥
 तस्याअवज्ञाकरणप्रकारमाह तामागतामिति । यज्ञकृतोदक्षस्य ॥ कश्चेनेत्यस्यव्यावृत्तिमाह ऋतेइति । स्वसारःस्वसूः । तत्स्नेहःकुतोऽवगतइतितत्राह सादराःसानुरागाइति ॥ ७ ॥
 सतीप्रत्यालिंगनादिकंकिंकृतवतीनेतिभावेनाह सौंदर्येति । प्रधानावज्ञादुःसहेतिभावेनाह पित्रेति । अप्रतिनंदिताअकृतमनःसंतोषा ॥ ८ ॥ ततःकिमकरोदितितत्राह अरुद्र
 भागमिति । नरुद्रस्यभागोयस्मिन्सतथातं कृतहेलनंकृतावज्ञम् ॥ ९ ॥ अधोऽध्वर्याकृपितमित्यत्रकिंलिङ्गमत्राह जगर्हेति । अमर्षेणविपन्नयागद्गद्भावंप्राप्तया । धूमपंथाः
 कर्ममार्गःतद्विषयेश्रमःशिक्षास्मयोगवोयस्यसतथातं कर्ममार्गेऽतिनिष्णातमित्यर्थः । स्वतेजसास्वभावेननिगृह्यनिवार्य ॥ १० ॥ स्त्रांत्वेपिप्रमाणवद्युक्त्यानिर्निदेत्याह नयस्ये

आब्रह्मघोषोर्जितयज्ञवैशंपविप्रर्षिर्जुष्टंविबुधैश्चसर्वशः ॥ मृद्धार्वयःकांचनदर्भचर्मभिर्निसृष्टभांडयजनंसमाविशत् ६ तामागतांतत्रनकश्चनाद्वियद्विमा
 नितांयज्ञकृतोभयाजनः ॥ ऋतेस्वसारोजननीचसादराःप्रेमाश्रुकंठयःपरिसस्वजुर्मुद्रा ७ सौंदर्यसंप्रश्रसमर्थवार्तयामात्राचमातृष्वसृभिश्चसादरम् ॥
 दत्तांसपर्यीवरमासनंचसानादत्तपित्राऽप्रतिनंदितासती ८ अरुद्रभागंतमेक्ष्यचाध्वरंपित्राचदेवेकृतहेलनंविभौ ॥ अनाहतायज्ञसदस्यधीश्वरीचुको
 पलोकांनिवधक्षतीरुषा ९ जगर्हसामर्षविपन्नयागिराशिवद्विषंधूमपथश्रमस्मयम् ॥ स्वतेजसाभूतगणान्समुत्थितान्विगृह्यदेवीजगतोभिश्शृण्वतः १०
 ॥ देव्युवाच ॥ नयस्यलोकेऽस्यतिशायनःप्रियस्तथाप्रियोदेहभृतांप्रियात्मनः ॥ तस्मिन्समस्तात्मनिमुक्तैर्वेकैःकृतेभवंतंकृतमःपतीपकः ११
 दोषान्परेषांहिगुणेष्वसाधवोगृह्णंतिकेचिन्नभवादृशाद्विजाः ॥ गुणांश्चफलगून्बहुलीकारिणवोमहत्तमास्तेष्वविदद्भवानवम् १२

ति । लोकेभुवनेविद्यमानानांदेहभृतांशरीरिणांप्रियात्मनोमनोभोग्यरूपस्यरुद्रस्ययोग्यतातिरेकेणातिशायनःप्रियोतिप्रियस्तथाप्रियोद्वेष्यश्चनास्ति । तस्मिन्रुद्रभवंतमृतेपुरु
 षाणांकृतमःपुरुषःप्रतीपकोनकोपीत्यर्थः प्रतीपाकरणेहेत्वंतरंचाह समस्तात्मनोति । विष्णवादीन्षट् ऋतेइन्द्रादिसमस्तस्वामिनिनहिकाश्चिद्विरोधयतिष्ठति स्वाम्यपिवैरुच्चते
 स्मिन्द्वेषःसंभावितइत्यतउक्तमेवहेतुंस्मारयति वैरकइति । मुक्तवैरेत्युपलक्षणंप्रेमापि विमुक्तप्रियइत्यर्थः ॥ ११ ॥ तत्त्वतोपिभवानपिभवद्वेषंकर्तुंनयोग्यइत्याह दोषानिति ॥ के
 चिदसाधवोदुर्जनाःपरेषामुत्तमानांगणेषुदोषानिवगृह्णंतिनगुणान् । तदुक्तं दोषोप्येकोयादिगुणगणेतत्रमुक्त्वागुणौघान्दोषग्राहोभवातिहिखलःसाल्लिकातुल्यधर्मइति ॥ भवादृशा
 महत्तमाः द्विजाःफलगून्अल्पान्गुणान्बहुलीकारिणवोनिदोषान्गृह्णंतिकितुगुणानेव । दोषान्मुक्त्वागुणमनुभवन्स्वल्पमप्येतितृप्तिंसाधुलोकैःसाल्लिमिलितक्षीरपायोवहंसइ
 ति । तत्रैवंशास्त्रेस्थितेमहत्तमेषुगणितोभवान्भवद्वेषादधमविदच्छब्धवान्निहि अहोकेष्टमितिशेषः । द्विजाइत्यनेनदक्षस्यशास्त्रविचारयोग्यतातिशयंसूचयति ॥ १२ ॥

असतांयोग्योमहत्तमेष्वेकस्यतवाशिवद्वेषोममाश्रयेवुद्धिजनयतीतिभावेनाह ॥ नाश्रयमिति कुणकर्मफलपिबतीतिकुणपोदेहःसएवात्मैतिवादिनस्तेषुअसत्सुदुष्प्ययासहवर्तमाना महतांविनिर्दितास्तीत्यन्नैतदाश्रयम् । किन्तुतदेवमहर्द्धिनिर्दिनमेवशोभनमित्यन्वयः । कुणपात्मवादित्वंचविद्वज्जननिषेवायाअभावादित्याह महापुरुषैतिकचिद्विद्वज्जनसंवयाआप्तशास्त्रज्ञानेनाहितत्त्वज्ञानंस्यात्तद्वेषास्त्रास्त्यतोयुक्तंकुणपात्मवादित्वेनमहर्द्धिनिर्दिनंभवान्नैतादृशोऽतोममाश्रयवुद्धिरिति ॥ १३ ॥ महर्द्धिनिर्दिनंमयानकृतामितिकुंनशक्यतइत्याह यद्द्वयक्षरमिति । शिवइतिद्वेअक्षरेयस्मिस्तत्तद्वयक्षरंयस्यभगवतोयद्वयक्षरंनामतत् । सकृत्कथाप्रसंगात्गिरावागिंद्रियेणरितमुच्चारितंनृणामघं । अन्येनहंतुमशक्यंदुःखं । आशुहंतिनाशयति भवांस्तंशिवंद्वेष्ट्यहो लुप्तक्रियायाशुचयमानिनेभिन्नसेतवइत्यतोभवाञ्शिवेतेरौलुप्तक्रियोऽशुचिः । शिवस्त्वशुचोनांपुसांशुचिहेतुर्दुः

नाश्रयेमेतद्यदसत्सुसर्वदामहर्द्धिनिर्दिनाकुणपात्मवादिषु ॥ सेष्यामहापूरुषपादपांसुभिर्निरस्ततेजस्सुतदेवशोभनम् १३ यद्वयक्षरंनामगिरितंनृणांसकृत्प्रसंगादघमाशुहंतितत् ॥ पवित्रकीर्तितमलंघ्यशासनंभवानहोद्वेष्टिशिवंशिवेतरः १४ यत्पादपद्मंमहतांमनोलिभिर्निषेवितंब्रह्मरसासवार्थिभिः ॥ लोकस्ययद्वर्षतिचाशिषोर्थिनस्तस्मैभवान्दुह्यातिविश्वबंधवे १५ किंवाशिवाख्यमशिवंनविदुस्त्वदन्येब्रह्मादयस्तमवकीर्यजटाःशमशाने ॥ तन्माल्यभस्मनृकपाल्यवसत्पिशाचैर्येमूर्धाभिर्दधातितच्चरणवसृष्टम् १६

खनाशनान्नित्यंशुचिरितिभावेनाह पवित्रेति । शिवनामकीर्तनादेकदानष्टदुःखंपुनर्नरोहतीतिभावेनाह अलंघ्येति । नलंघ्यमन्यथाकर्तुंशक्यंतन्नामकीर्तनादुत्पन्नंशुभं । प्रनष्टमशुभंचेतिशासनंशास्त्रयस्यसत्थातम् ॥ १४ ॥ प्रेतावासेषुयोधोरैश्वताभस्मकृतस्नानइत्यादेःश्लोकद्वयेनोत्तरंध्वनयति । यत्पादपद्ममिति ब्रह्मरसःब्रह्मज्ञानजन्यआनंदःसएवासवद्विद्रयतृप्तिकरंमधुतस्यार्थिनाशौल्येषांतेथोक्ताःतैर्महतांसनकादीनांमनांस्येवालयःभृंगास्तैर्यस्यपादपद्मानितरांसेवितं । यदेवदत्तपादवन्निष्फलंनेत्याह लोकस्येति । आशिषअभ्युदयलक्षणाः अनेनगुरुद्रोहिह्रित्वंनवप्राप्तिमित्युक्तंभवति । सनकादयोरुद्रशिष्यास्तेषामन्येतुयोगिनः ब्रह्माशिष्यस्तथारुद्रोब्रह्मानारायणस्यचेतिविशेषवचनान्महतामित्यनेनसनकादयोरुह्यते ॥ १५ ॥ त्वदन्ये ब्रह्माआदिःपितायेषांतेब्रह्मादयः ब्रह्मपुत्राःसनकादयः योरुद्रस्तन्माल्यभस्मनृकपालीतस्मिन्शमशानेविद्यमानंप्रेतालंकारमालायोग्यास्थिभस्मनरकपालवान् जटाअवकीर्यप्रसार्यपिशाचैःसहशमशानेऽवसदितिंतिशिवाख्यमाशिर्वाविदुःकिं नविदुरेव नित्यशुद्धइत्येवविदुः कुतइतितत्राह येमूर्धाभिरिति येसनकादयः तच्चरणावसृष्टरजआदिकंमूर्धाभिर्दधाति अनेनाशिवस्याशिवत्वेज्ञानपूर्वकंतच्चरणरजोधारणासंभवस्तत्करणान्नातोनिन्यशुद्धइति तर्कःसूचितः मूर्धाभिर्दधतीत्यनेनपुरुषार्थपेक्षयापादपांसुधारणंनत्वन्यथेतिध्वनयति । तदुक्तं सुपर्णशेषप्राणेशेशब्रह्मविष्णुश्रियगिरं ऋतेनमतिनोरुद्रकण्वपुरुषार्थभागिति १६

सभायां धर्मसंकटे प्राप्ते सम्यैः कर्तव्यं धर्ममाह कर्णाविति । धर्मस्यावितरि ईशे स्वामिनि । अघृणिभिर्दयागुणरहितैर्नृभिरस्यमानेऽधिष्यमाने सति सभ्यो यद्यकल्पः शिक्षितुमसमर्थस्तर्हि स्वकर्णौ पिधाय निरियात्तस्मादेशान्निर्गच्छेत् । प्रभुश्चेदसत्तारुशतीं पुरुषभाषिणीं जिह्वां प्रसह्य च्छेद्यात् तथा प्रभुत्वासंभवेऽसून्वा विसृजेत्सधर्म इत्यन्वयः १७ अपिशब्देन देवमेव संभावितमिति ध्वनितं स्पष्टयति अतस्तवेति । तव वीर्यादुत्पन्नं शितिकं रगहिंणो नीलकंठद्वेषिणः । अस्मिन्नर्थे न्यायमाह जग्धस्येति । जग्धस्य भुक्तस्यां धसोऽन्नस्योद्धरणं वनं प्रचक्षते वदंति विद्वांस इति शेषः १८ ननु ममापराधमेव वदासि मातुलत्वेन गुरुमां दृष्ट्वा भ्युत्थानादिकमकुर्वतस्तस्यापराधोऽनस्मरसीति तत्राह न वेदवादानिति । ज्ञानित्वेन स्वेच्छावृत्तिविधेर्महामुनेः सर्वज्ञतमस्य शिवस्य स्वएव लोके स्वीयवभूते प्रकाशमाने हरौ रमतोरममाणस्य तददर्शनसुधापाणेन नित्यतृप्तस्य मतिर्वेदवादान् वृणोऽश्रमप्रयुक्तान् भ्युत्थानादि वेदविधीन्नानुवर्तते नानुसरति लौकिकविलक्षणत्वात् । तत्र दृष्टांतमाह यथेति । यथा देवमनुष्ययोर्गतिमार्गः पृथक् भिन्नः तस्मान् तस्वएव धर्मे स्वविहिते धर्मे स्थितः परमन्यं न क्षिपेत् न दूषयेत् अतस्तवैवानर्गलोपराध इति भावः १९ ननु ज्ञानिनः प्रवृत्तिकर्मासंभवेऽपि निवृत्तिकर्म संभवतीति तत्राह कर्मेति । वेदप्रवृत्तिं निवृत्तिमित्युभयलिङ्गमुभयविधलक्षणं कर्म । विविच्याऽश्रितं प्रतिपादितं स्वर्गाद्यर्थं प्रवृत्तं स्यान्निवृत्तं मुक्तयेत्युदितिविवेकं कृत्वा कथितमित्यर्थः । ततः किं तत्राह विरोधीति । तद्वययोगपद्युगपदेककालमेककर्तारि विरो

कर्णौ पिधाय निरियाद्यदकल्प ईशे धर्मावितर्य घृणिभिर्नृभिरस्यमाने ॥ छिद्यात्प्रसह्य रुशतीं मसतां प्रभुश्चेज्जिह्वामसूनापिततो विसृजेत्सधर्मः १७ अतस्तवोत्पन्नमिदं कलेवरं न धारयिष्ये शितिकंठगर्हिणः ॥ जग्धस्य मोहाद्विविशुद्धिं धंसो जुगुप्सितस्योद्धरणं प्रचक्षते १८ न वेदवादाननुवर्तते मतिः स्वएव लोके रमतो महामुनेः ॥ यथा गतिर्देवमनुष्ययोः पृथक् स्वएव धर्मे न परं क्षिपेत् स्थितः १९ कर्मप्रवृत्तं च निवृत्तमप्युत वेदे विविच्यो भयलिङ्गमाश्रितम् ॥ विरोधितद्योगपदेककर्तारिद्वयं तथा ब्रह्मणि कर्म न च्छति २० मावः पदव्यः पितरस्मदास्थिताया यज्ञशालासु न धूमवर्त्मनाम् ॥ कदन्न तृप्तैरसुहृद्भिरीडिता अव्यक्तलिङ्गा अवधूतसेविताः २१

धियः प्रकाशतमसोरेकत्रावस्थानवाद्द्विरुद्धस्यादित्यर्थः । ततश्च प्रकृतेः किं तत्राह तथेति । द्वयमित्यनुवर्तते । यथा द्वयमेकस्मिन्कर्तारि विरुद्धत्वादुपरंतत्थाऽऽब्रह्मणिसम्यक्ज्ञानिनिजीवन्मुक्तेऽपि द्वयं कर्म न च्छति न प्राप्नोति । आब्रह्मास्थितधीर्जीवन्मुक्तश्चेत्यभिधीयते यस्तस्य नानिवृत्तं च प्रवृत्तं कर्म चेष्ट्य तद्वति वचनात् ब्रह्मण्यद्वितीये साद्वितीयकर्ता श्रयं कर्म न घटत इत्यर्थस्यानुपपत्तेरुक्त एवार्थः । नन्वब्रह्मण्युपपत्तेरुक्तस्य कथं तदनर्हत्वमुच्यत इति चेदुच्यते नास्माभिर्देवस्य कर्ममात्राभाव उच्यते किंतु विष्णोराज्ञयानियताधिकारिकं नियमनामकं कर्मास्त्येव मुक्तौ सुखोद्रेकहेतुत्वात्तदुक्तं यत्तु देवाः प्रकुर्वन्ति समहानियमः स्मृतः समहानियमो नानामकर्मयच्चाधिकारिकं महती नियमाद्विष्णोः प्रीत्या मुक्तौ सुखोत्पत्तिः । केचिन्निवृत्तमित्याहुर्महानियममप्युतेति । एतदपि उत वेदे विविच्येति ध्वनितं । तस्मान्महानियमालोक्य कर्माधिकृतस्य स्थितप्रज्ञस्य त्वन्निदया गुणहीनत्वं नाशं कनीयं यदि देवाश्चक्रप्याद्यानि चंते यत्र कुत्रचित् न तावता गुणैर्हीनाः स्थितप्रज्ञाहि ते मताः यथा योग्यं तु तात्पर्यं निदाया अन्यदेव तु इति वचनात् २० अनंतरातीतश्रेयनरुद्रदक्षयोः पृथङ्भार्गत्वं ध्वनितं कंठोक्ती करोति भावइति । हे पितरस्मदास्थिता अस्माभिराश्रिताः अवधूतसेविताः सनकादियोगीन्द्रैरभ्यस्ताः । अव्यक्तलिङ्गा अन्यैरज्ञातलक्षणा अर्चिं चरादिमार्गलक्षणायाः पदव्यस्तावो युष्माकं मानैव भवन्ति यज्ञशालायां मासनेन दीक्षालक्षणेन धूमवर्त्मधूमादिमार्गे येषां तैत्थोक्ताः । तेषां युष्माकं कदन्नवृत्तैः पशुमांसलक्षणेनाच्चेन अलंबुद्धिगैरसुहृद्भिः पशुप्राणहारिभिः पुरुषैरीडिता याधूमादिलक्षणपदव्यस्ता अ

१ अत्रेत्थं प्रमेयं । कर्मद्विविधं । प्रवृत्तं निवृत्तं चेति । स्वर्गादीच्छया क्रियमाणं प्रवृत्तं । निवृत्तिमपि द्विविधं । मोक्षोद्देशेन केवलमर्माश्वर्यप्रार्थनमिति । एतदेवाधिकारिकमुच्यते तत्राद्यो देवानां सत्येव । द्वितीयं महानियमसंज्ञकं तेषामस्तीति यादुपत्ये । स्पष्टं चेदं विष्णुरहस्ये । २ उत्तमकृतमधमनिर्दंशिक्षारूपं । अधमकृतमसुरावेशनिमित्तमित्यथा योग्यमित्यर्थः ।

स्माकनैवेतियदतः पृथङ्मार्गत्वात् त्वन्निदयानरुद्रस्य गुणहीनत्वं
होद्वेनेन देहाज्जातेनातएव कुजन्मना लोके निदितात्पत्तिना कस्मादीदृशवैराग्यं तवेत्यत आह ब्रीडेति । कुत्सितश्चासौ जनश्च कुजनो भवाद्दशस्तस्य प्रसंगतो जनकसंबंधकथालक्षणस्तस्मात् कारणांतरं
चाह तज्जन्मेति । यन्महतामवधकृत्तमनोविप्रियकारितज्जन्मधिकान्निदिति मित्यर्थः २२ ततः किं फलितं तत्राह गोत्रमिति वृषध्वजो भगवान् दाक्षायणीदक्षपुत्री त्वदीपंगोत्रं त्वन्नामोपेतनामविशेषं यदा याव
त्सुदुर्मनास्त्वन्नामस्मरणमात्रेण सुतरां विषण्णमना अतएव व्यपेतनमस्मिन्मिति क्रियाविशेषणं अपगतनमवचनयुक्तमदहासोयथाभवति तथा मां प्रत्याहवक्ष्यति । हेताततावत्ततः पूर्वमेव त्वदंगजंतवशरी
रादुत्पन्नं कुणपंकुत्सितशरीरमुत्सृक्ष्य इत्यन्वयः । वृषध्वजः स्नेहवशाद्यदा दाक्षायणी त्वदीयं गोत्रमाह । तावत्तदा आशुत्वदीयद्वेषस्मरणाद्व्यपेतनमस्मिन् सुदुर्मनाभवत्यत इतः परं तथा मां भूदिति कु
णपमुत्सृक्ष्य इति वा । मम देहत्यागस्तृणत्यागतुल्य इति द्योतनायात्मनेपदप्रयोगः २३ इति चतुर्थे चतुर्थो ध्यायः ॥ ४ ॥ ७ ॥ एवं देहत्यागस्थाय तन्साध्यत्वे पीतिकर्तव्यतायाः फलाधिक्यं स्या
दिति सूचनया योगिजनशिक्षणाय च देहत्यागइतिकर्तव्यतां दर्शयत्यस्मिन्नध्याये इतीति उदीचीं दिशमुद्दिश्य क्षितौ निषसादेत्यन्वयः । धूमाद्यध्वनि रमयतीत्यध्वरस्ति स्मिन्यज्ञे । स्पृष्ट्वा च मय । पी

एतेने देहेन हरेकृतागसो देहोद्वेनालमलं कुजन्मना ॥ ब्रीडाममाभूत्कुजनप्रसंगतस्तज्जन्मधिक्यं महतामवधकृत् २२ गोत्रं त्वदीयं भगवान्वृषध्वजो
दाक्षायणीत्याह यदा सुदुर्मनाः ॥ व्यपेतनमस्मिन्मिति श्रुतांशुतावदुत्सृक्ष्य एतत्कुणपंतं त्वदंगजम् २३ इति श्रीभा० च० चतुर्थो ध्यायः ॥ ४ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इत्यध्व
रेदक्षमनूद्य शत्रुहन् क्षितावुदीचीं निषसादशांतवाक् ॥ स्पृष्ट्वा जलं पीतदुकूलं संवृतानि मील्य ह्यगो गपथं समाविशत् १ कृत्वा समानां वनि लौजितासना
सोदानमुत्थाप्य च नाभिचक्रतः ॥ शनैर्हृदि स्थाप्य धियो रसि स्थितं कंठाक्षुवोर्मध्यमनिदिताऽनयत् २ एवं स्वेदेहं महतां महीयसा मुहुः समारोपितमंकमा
दरात् ॥ जिहासतीदक्षरुपाम्नस्विनीदधारगात्रेष्वनि लामिद्वारणम् ३

तंच तत्तदुकूलं चेतनं संवृत्ताच्छन्ना । दृक्दृशौ निमील्य निमीलनयुक्तहृत्वा योगपथं देहोत्क्रमणयोगमार्गम् १ तं विवृणोति कृत्वेति जितासनाप्राणादिसंचारवेगेन देहसंचलनरहिताऽतएवा निदिताऽकृत्सि
तासासती । प्रथमरेचकपूरके कृत्वाऽनि लौप्राणापानौ समानौ ऊर्ध्वोर्धोवृत्तिरहितौ कृत्वा एकविषयगतीं विधाय मूलाधारादुत्क्रमणकर्तारं सुषुम्नासंचारिणमुदानमुत्थाप्योर्ध्वमुखं कृत्वा नाभिचक्रमानीय
ततो नाभिं मंडलाद्विन्यस्य लयाबुद्ध्या । शनैरुद्वेगं विना । हृदि स्थाप्य उरःस्थितं वायुं कंठनीत्वा कंठाक्षुवोर्मध्यमनयदित्यन्वयः । यद्वा सर्वसंधिसंचारिणं वायुं व्यानमूर्ध्वोर्धो गतिनिमिचौ प्राणापानौ समान
वायुनैकीकृत्य तं समानं वायुं सोदानमुदानगत्या सहितमुदानैर्नैकीकृत्योपर्युपरि स्थानं जीवेन सहानयति अत्र द्रव्यनयनशक्तिमता वायुना जीवसंज्ञद्रव्यनयनं न तु तन्मात्रं । तस्य योगिनो नित्याभ्यस्तत्वा
त् २ एवं भ्रुवोर्मध्यमनि लमानीय स्वयमपि भ्रुवोर्मध्ये स्थितार्किचकारेति तत्राह एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण वायुं भ्रूमध्यं नीत्वा स्वयंचतत्रास्थिता । मनस्विनी विशीकृतमना । महतां मिद्वीदीनां महीयसा
महत्तेन रुद्रेणादरान्मुहुः शश्वदंकमारोपितं स्वेदेहं जिहासतीत्यलुमिच्छती सोमा गात्रेषु करचरणाय वायुं गन्तुं पतितलक्षणं ध्यानं दधारचकार अनेकार्थत्वाद्वाचू
नाम् । दक्षरुषेत्यनेनात्महत्यादोषमाष्टि ३

आशुतावदित्यत्र आशुतद्वचहमिति पाठान्तरम् ।

ननुवाय्वग्निध्यानं देहत्यागानंतरं चेदुत्क्रांतस्य वायोरनावृत्तेरग्निसंयोगाभावेनाभीष्टकार्यानुत्पत्तिः
 तिभावेनाह तत इति । ततोवाय्वग्निधारणानंतरं सासतीज्ञानोपदेष्टृत्वेन जगतां गुरोराचार्यस्य स्वभृतुः शिवस्य चरणयोर्ध्यानेनोत्पन्नानंदलक्षणमासंबन्धुचित्तयसा स्वादयती अपरंतस्मादंयनाचितयती
 चशब्दात्परं विष्णवादि कंचितयतीस्वेदेहे विष्णवादि कंददशदेहं च तत्याजेति वाक्यशेषः देहत्यागस्यान्यथानुपपत्त्या सिद्धत्वाद्दध्याहृत्यान्वीयत इत्यदोषः । रुद्रं च ब्रह्मवायुविष्णुं चैवाग्निं गिरम् उमां चि
 तयती देहं तत्याजान्येन चास्मरदिति वचनाच्चाध्याहारः प्रामाणिक इति प्रतीयते । तत इत्यनुवर्तते ततो देहत्यागानंतरं सद्यस्तत्क्षण एव पादादिक्रमेणैव समाधिजाताग्निना देहः प्रजज्वाल अनेन मृतदेहसं
 स्कारोऽपि निपिन्नादिना कार्य इति ध्वनयति । हतकल्मषैत्यनेन विष्णवादि दर्शनानंतरं पितृकोपनिमित्तकालिबषमपि निष्प्रमिति सूचयति । यद्वा दर्शनस्यानन्यथा त्वद्योत्यते दोषादन्यथा ज्ञानं जानयते न चास्याः
 सोऽस्तीत्यर्थः ४ एवं जगत्सुंदरदेहत्यागे कस्याप्यंतःकरणे खेदो नाभूत्कतत्राह तत्पश्यतामिति ५ किमेनेन सिद्धानुवादेन एकत्र दोषानारोपणेनेति तत्राह अहो इति । अनात्म्यं मूर्खकर्म अहोत्वनायमिति
 पाठे अन्याय्यमित्यर्थः । चराचराः प्रजापस्यवशे । यस्य संततिप्रसूता इति वा ६ ननु कथमेतदनार्यमभूदित्याशंक्य तस्य लोका विद्विष्टफलदर्शनादित्याह सोयमिति य एतादृशमनार्थमकार्षीत् सोयं दुर्मर्षद्व

ततः स्वभर्तुश्चरणां बुजासवं जगद्गुरोर्भितयती न चापरम् ॥ ददर्श देहं हतकल्मषासती सद्यः प्रज्ज्वालसमाधिजाग्निना ४ तत्पश्यतां खेभुविचाद्भुतं महत्तहा
 हेति वादः सुमहान जायत ॥ हंत प्रिया दैवतमस्य देवी जहावसूत्रेन सती प्रकोपिता ५ अहोत्वनात्म्यं महदस्य पश्यत प्रजापतेर्यस्य चराचराः प्रजाः ॥ जहा
 वसून् यद्विमतात्मजासती मनस्विनी मानमभीक्ष्णमर्हती ६ सोयं दुर्मर्षद्वयो ब्रह्मबन्धुर्लोकैपकीर्तिमहती मवाप्स्यति ॥ यदं गजां स्वां पुरुषद्विदुद्यतां न प्रत्यषे
 धन्मृते ये पराधतः ७ दक्षस्तु दृष्ट्वा दुहितुः स्वनिमित्तं विनाशनम् ॥ बह्वतप्यत घोरेण मयाऽसाधुकृतं बत ८ धिङ्मामा विजितात्मानं निर्गुणं निरपत्रपम् ॥ यो हं
 स्वीकृत्य मृतकं व्यर्थमेनोमहीयसि ९ वदत्येवमजे सत्यादृष्ट्वाऽसुत्यागमद्भुतम् ॥ दक्षं तु पार्षदाहं तु मुदा तिष्ठन्नुदायुधाः १० तेषामापततां विगं निशाम्य भग
 वान्भृगुः ॥ यज्ञघ्नेन यजुषादक्षिणाग्नौ जुहावह ११ अध्वर्युणा हूयमाने देवा उत्पेतुरोजसा ॥ ऋभवेनामतपसा सोमं प्राप्ताः सहस्रशः १२ तैरलातायुधैः
 सर्वे प्रमथाः सहगुह्यकाः ॥ हन्यमाना दिशो भेजुरुशाद्भिर्ब्रह्मतेजसा ॥ १३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे सती देहोत्सर्गः पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

दयोदुःसहहृदयः अतएव ब्रह्मबन्धुर्द्विजाधमो ब्राह्मणानां मृदुहृदयत्वात् अथोअद्यप्रभृति । तस्मादिति हेत्वर्थो वा (?) यद्यस्मादित्यनेन संबध्यते पुरुषं शिवं दृष्टीति पुरुषद्विदुः तत्पुरुषायेति श्रुतेः । अनेन
 विष्णुद्वेषमपि ध्वनयति पुरुषो विष्णुरुच्यत इति श्रुतेः । मृतये मरणा योद्यतां प्रयतमानाम् ७ शिवद्वेषग्रहस्तोदक्षो पुत्रां मरणं दृष्ट्वा किमकृतेति तत्राह दक्षस्त्विति ८ निर्गुणं शमादिगुणहीनं । मृतकं देहं
 महीयसि महो देवे । एनोपपराधमकार्षीमिति न्वयः ९ सहमरणयोग्याभूतगणास्तदा किमकार्षु रिति तत्राह वदतीति । अजेदक्षे । सत्यादेव्याः । असुत्यांगं प्राणवियोगलक्षणम् १० दक्षादिपिभृगोः शिवे
 द्वेषो महानिति भावेन भूतगणशक्तिहासोपायं होमं वक्ति तेषामिति यज्ञघ्नायेयज्ञविनाशकास्तान् हतीति यज्ञघ्नास्तेन यजुषा । येनो रसिदुस्तरिता सोहन्मता सो अनृतं वयतः तेषां वपूंष्यं चिंषाजातवेदश्चुष्कं न वृ
 क्षमुतसंदहस्वेत्यादियजुर्भूत्रेण ११ ततः किमभूदत्राह अध्वर्युणेति । सोमं सोमभागम् १२ अत्र ब्राह्मणशक्तिरेव बलीयसीति ध्वनयन्नेतैर्देवैर्भूतगणानां पराभवं वक्ति तैरिति । अलातान्युल्मुकान्येवा
 युधानियेषां ते तथोक्तास्तैः । ब्रह्मतेजसा भृगुं मंत्रप्रभावेन । उशाद्भिर्भृगोः संकल्पं कर्तुं मिच्छद्भि रित्यर्थः १३ ॥ ॥ इति चतुर्थस्कंधे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥

विष्णुद्वेषवत्तद्वेषस्याप्यनर्थहेतुत्वान्मुमुक्षुणासनकर्तव्यइतिज्ञाप्यतेस्मिन्नध्याये । तत्रादौनारदश्रुतभवानीमरणाद्भवाद्भिरभद्रोत्पत्तिवत्कुमाह भवइति । प्रजापतेरवमानेनाऽसत्कृतायाधिकृताया
स्तस्यदक्षस्याध्वरस्येशतइतितदध्वरेशः तैस्तदध्वरेजः तैस्तदध्वरेजः तैस्तदध्वरेजः तैस्तदध्वरेजः तैस्तदध्वरेजः तैस्तदध्वरेजः तैस्तदध्वरेजः तैस्तदध्वरेजः तैस्तदध्वरेजः तैस्तदध्वरेजः
जटाअस्यसंतीतिधूर्जटिः मत्वर्थेकिंप्रत्ययः । तडिद्वहिसटा वैद्युताग्निज्वाला तद्वदुग्रोचिर्यस्याः सातथातां । रौद्रोमध्याह्नातपइवतीक्ष्णः । आतपः कथ्यतेरौद्रइतिहलायुधः २ साजटाकि
मभूदितितत्राह ततइति ततोजटायाः कश्चित्पुरुषोभूदितिशेषः । तनुवातन्वाशरीरेण । घनरक्तः सांद्रारुणः सूर्यस्तद्वद्रक्तादशोयस्यसतथा । कपालानांमालासमूहोऽस्यास्तीतिकपालमाली ३ यदर्थ
मसावुत्पन्नस्तत्कृत्यमाह तंकिमिति हेरुद्र । मद्रटानामग्रणीत्वेहेतुर्मेजटांशकइति । अनेनजटायाआत्मत्वसूचयति ४ नमस्तेरुद्रमन्यवइतिश्रुतेर्मन्युनामहादेवेन युयुत्सूनांयोधानांवीरस्वभावंव
क्ति मेनइति यदासोन्यासाध्यकर्मसाधनार्थमुपदिष्टस्तदात्मानंस्वमसंगंरहसंकाप्यसक्तवेगंमहीयसांसहनशक्तिमत्तराणांसहः सहनशक्तिसांसहनशीलंमेनइत्यन्वयः ५ यद्यात्राविक्रमएवलोका

मेत्रेयउवाच ॥ भवोभवान्यानिधनंप्रजापतेरसत्कृतायाह्यवगम्यनारदात् ॥ स्वपार्षदैसैन्यंचतदध्वरेशैर्विद्रावितंक्रोधमपारमादधे १ क्रुद्धःसुदृष्टो
ष्ठुटःसधूर्जटिर्जटांतडिद्वहिसटोग्रोचिषम् ॥ उत्कृतरौद्रःसहसोस्थितोहसगंगंभीरनादोविसमर्जतांभुवि २ ततोऽतिकायस्तनुवास्पृशन्निदिवंस
हसबाहुर्वनरक्तसूर्यदृक् ॥ करालदंष्ट्रोज्ज्वलदग्निमूर्धजःकपालमालीविविधोद्यतायुधः ३ तंकिंकरोमीतिगृणंतमाहबद्धांजलिभगवान्भूतनाथः ॥ दक्षस्य
ज्ञंजहिमद्रटानांत्वमग्रणीरुद्रजटांशकोमे ४ आज्ञप्तएवंकुपितेनमन्युनासदेवदेवंपरिचक्रमेविभुम् ॥ मेनेतदात्मानमसंगंरहसंमहीयसांतातसहःसाहिष्णुम्
अन्वीयमानःसतुरुद्रपार्षदैर्भृशंनद्विर्व्यनदत्सुभैरवम् ॥ उद्यम्यशूलंजगदंतकांतकंसंप्राद्रवद्दोषणभूषणांघ्रिः ५ अथर्विजोयजमानःसदस्याः
ककुभ्युदीच्यांप्रसमीक्ष्यरेणुम् ॥ तमःकिमेतत्कुतएतद्रजोभूदितिद्विजाद्विजपत्न्यश्चदध्युः ७ वातानवांतिनिहिसंतिदस्यवःप्राचीनबर्हिर्जीवतिहोग्रदंडः ॥
गावोन्नकाल्यंतइदंकुतोरजोलोकोऽधुनाकिंप्रलयायकल्पते ॥ ८ ॥ प्रसूतिमिश्रास्त्रियउद्विग्नचित्ताऽबुविपाकोद्विजिनस्यैवतस्य ॥ यत्पश्यंतीनांदु
हितृणांप्रजेशःसुतांसतीमवदध्यावनगागसम् ९

स्योद्वेगजनकःकिमुतत्तद्युद्धविक्रमइतिभावेनतद्यात्राप्रभावंवक्ति अन्वीयमानइति यथासुष्ठुभैरवभयंकंरंभवतितथाव्यनदत् जगदंतकोजगन्मृत्युस्तस्याप्यंतकंसंहर्तृघोषणशब्दनशीलंभूषणंनूपुरलक्षण
मंग्रौयस्यसतथा ६ असौवीरभद्रोयज्ञवाटनिकटमापादितिवातांपुरोगामिनीतत्सेनाधूर्लरेवव्यनक्तोतिभावेनऋत्विगादीनांधूलिदर्शनेनजिज्ञासाप्रकारंवक्ति अथेति उदीच्यांककुभिदिशि । ऋत्विजोयज्ञ
प्रवर्तकाः । यजमानोयज्ञदीक्षितः । सभास्थानेस्थित्वाभंत्रतंत्रकर्महविर्देवताग्निबंधंविचर्यंतःसदस्याः ७ नकेवलंदध्युरभिदध्युश्चेत्याह वाताइति चोराणामभावेनिमित्तमाह प्राचीनबर्हिर्
ति । उग्रादंडोयस्य । उग्रेषुदंडोयस्येतिवासउग्रदंडः प्राचीनबर्हिर्नामतत्कालभवोराजा । जीवतिसप्राणोवर्ततइत्यन्वयः । हेत्यनेनतज्जीवनंसेवेषांसिद्धिमितिर्व्यनक्ति ८ तत्रकेचिदक्षभयात्कारणंजानं
तोपितूष्णीमांसंस्तद्रयहीनाःप्रसूतिमुख्याःकारणमचूश्चेत्याह प्रसूतिमिश्राइति । मिश्रशब्दोमुख्यार्थेवर्तते । प्रजेशोदक्षोद्विहितृणांप्रपश्यंतीनांमनागसमनपराधानांआसतींसुतामवदध्यौअवज्ञा
तवानितिचयस्मात्तस्माद्विजिनस्यपापस्यविपाकःफलमेवेत्यन्वयः ९

सत्यवज्ञानोत्पन्नपरमेश्वरकोपादियमनर्थद्योतिनीधूलिरिति भावेन सदाशिवमाहात्म्यवदंतीत्याह यस्त्विति । व्युत्पन्नजटाकलापः प्रसारितजटासमूहः । उदितान्यस्त्राणि धनुरादीनि येषु तदुदितान्नादोषोभुजाएव ध्वजादोर्ध्वजायस्य सतथोक्तः रूक्षादृहासः कठोरसिंहनादः स एव स्तनयितुः प्रलयकालीनमेघनादस्तेन भिन्नाविद्राविशोयस्थसतथोक्तः । भिन्नदृगिति पाठस्त नयितुवन्मेघवद्विन्नाव्यक्तादृग्यस्य सतथेत्यर्थः १० अनेन प्रकृतोक्तत्राह अमर्षयित्वेति । एवं विधत्तं शिवममर्षयित्वा । विधातुर्दक्षस्य स्वस्ति स्यात्किं । न स्यादेवेत्यन्वयः । दंष्ट्राप्रभाभिरुदस्तोनिरस्तो भागणो निक्षत्रगणो यस्य सतथोक्तस्तम् ११ न केवलं तर्कतो दक्षस्यैष्यदरिष्टज्ञायते किं तु दुर्निमित्तैरपीत्याह बह्वेवमिति किं बहुना पर्यकसर्वतोदिक्षु १२ उत्पातानां क्षिप्रं त्यक्षफलमभूदित्याह ता वदिति यावदुत्पाता उत्पन्नास्तावत्कालक्षेपमन्तरेण समहान्मखोरुद्रानुचरैरन्वर्ह्यत इत्यन्वयः ॥ नानाविधत्वमेव स्पष्टीक्रियते वामनकैर्हस्वैर्हस्वैश्च पिंगैः कपिलैः पिशंगैर्ह

यस्त्वं तं काले व्युत्पन्नजटाकलापः स्वशूलसूच्यपि तदिगगजैर्द्वः ॥ वितत्य नृत्यत्युदितान्नादोर्ध्वजोरूक्षादृहासस्तनयितुः भिन्नदृक् १० अमर्षयित्वा तमसह्यते जसं मन्युष्टुतं दुर्विषहं भृकुट्या ॥ करालदंष्ट्राभिरुदस्तभागं स्यात्स्वस्ति किं कोपयतो विधातुः ११ बह्वेवमुद्विग्नदृशोच्यमानेनेन दक्षस्य मखे महात्मनः ॥ उत्पेतुरुत्पातमाः सहस्रशोभयावहादिविभूमौ च पर्यक् १२ तावत्सरुद्रानुचरैर्मखो महान्नानाविधैर्वामनकैरुदायुधैः ॥ पिंगैः पिशंगैर्मकरोदराननैः पर्याप्नुवद्भिर्विदुरान्वरुध्यत १३ केचिद्भञ्जुः प्रागंशं पत्नीशालां च तद्विहारं महानसम् १४ रुरुज्यज्ञपात्राणि तथैकैर्ग्रीननाशयन् ॥ कुण्डेष्वमूत्रयन्केचिद्विभिदुर्यज्ञमेखलाः १५ अबाधंतमुनीनन्यएकेपत्नीरतर्जयन् ॥ अपरेजगृहदुर्देवान् प्रत्यासन्नान्पलायितान् १६ भृगुं बंधमणिमान् वीरभद्रः प्रजापतिम् ॥ चंडीशः पूषणं देवं भगं नंदीश्वरो ग्रहीत् १७ सर्वएवात्विजो दृष्ट्वा सदस्याः सदिवौकसः ॥ तैरर्द्यमानाः सुभृशं ग्रावभिर्नैकधा द्रवन् १८ जुह्वतः सुवहस्तस्य शमश्रूणि भगवान्भवः ॥ भृगोर्लुंचे सदसि यो ह स त्वं शमश्रुदर्शयन् १९ भगस्य नेत्रे भगवान्पतितस्य रुषाभुवि ॥ उज्जहार सदस्थो क्षणायः शपंतममूचयत् २० पूष्णश्चापातयदंतान् कालिं गस्य यथाबलः ॥ शप्यमाने गारिमणि यो ह स दर्शयन् दतः २१ आक्रम्योरसि दक्षस्य शितधारेण हेतिना ॥ छिदन्नपि तदुद्धतुना शक्रोत्थं बकस्तदा २२

रिद्रावर्णैर्मकरवदुदरमाननंचेषां तितथोक्तास्तैः पर्याप्नुवद्भिरितस्तत उत्पत्तिः १३ तत्र तत्र स्वस्वानुकूलरोधंचक्रुरित्युक्तां विनिष्टं केचिदिति । प्राग्वंशमभिहोत्रस्थानम् । यज्ञशालायाः पूर्वपश्चिमस्तं भयोरुपर्यवांतरवंशालंबनं पूर्वपश्चिममायतं दारुवाप्राग्वंशस्तं यज्ञशालायाः पश्चिमतः पत्नीशाला । यज्ञशालायाः पुरतो मंडपः सदः । मंडपतः पुरतो हविर्धानी । तस्योत्तरतः शालाग्रीधशाला पशुविशसनस्थानं । तस्याग्रीधस्याग्निस्थानं विहारः । महानसं पचनस्थानम् १४ रुरुजुः रुरुजो भग इति धातुः वेदिमेखला उत्तरवेदि सीमासूत्राणि १५ १६ मणिमान् कश्चिद्गणनाथः प्रजापतिं दक्षम् । चंडीशश्चंडेश्वरः १७ सर्वेऽप्येवमेव निगृहीताः किं नेत्याह सर्वएवेति १८ भवो वीरभद्रः लुंचे उत्पाटयामास । लुंचेच्छेद इति धातुः । अनेन कोपराधः कृत इति तत्राह सदसीति विश्वसृजांसर्दसि १९ अत्र वीरभद्रः स्वापराधानुकूलं दंडं करोति सर्वेषामित्याह भगस्येति २० कालिं गस्य दंतवक्रस्य द्यूते बलो बलभद्रः । भृगुणा गारिमणिज्ञानोपदेष्टृत्वेन गुरुतमेशिवेशप्यमाने सति यः पूषा दतः दंतान् दर्शयन् हसत्तस्य २१ वीरभद्रो दक्षं बद्ध्वा किमकरोदिति तत्राह आक्रम्येति । शितधारेण तीक्ष्णाग्नेण त्रीणि अंबकानि नेत्राणि यस्य २२

२३ ज्ञानफलमाह दृष्टेति मखेपशूनांसंज्ञपनोहंसनेयोगमंत्रपूर्वकोपायं यजमानएवपशुस्तस्य तेनयोगेन २४ अयंहिविक्रमउभयेषामुभयार्थोक्तः करणवृत्तिमकार्षीदित्याह साधुवादइतिअन्येषांक्षपक्षिणाम् २५ मंत्रादिशक्त्यैतच्छिरःसंधानमपिनकार्यमितिभावेनशिरश्छेदोत्तरक्रियांवक्ति जुहावेति । ततःपरंकिप्रकारीदितितत्राह तदेवयजनमिति देवयजनंयज्ञंदग्ध्वाविनाश्यगुह्यकालयकैलासंप्रातिष्ठत्प्रायादिति । अत्रत्र्यंबकोहरःपशुपतिरिति विशेषनामनिर्देशात्किंचनतात्पर्यमस्तीतिध्वनयति पूर्ववीरभद्रेणस्वेनरूपेणगत्वायज्ञशालादिकंभक्तवा पश्चान्मूलरूपेणगत्वादक्षमवधीत् । तत्राप्युपेद्रेण हरिणाधर्मपुत्रेणहरिणाचजितःशिवोन्यांस्तत्रस्थितान् जित्वाकैलासमगमदिति । तदुक्तं वीरभद्राख्यरूपेणस्वेनपूर्वययौहरः मूलरूपेणपश्चात्तुगत्वादक्षमथावधीत् तत्रोपेद्रेणहरिणाजितोधर्मात्मजे नच अन्यान्जिगायप्रययौकैलासंस्वनिकेतनमिति २६ ॥ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेवि० कृ० टी० षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ भगवदपरोक्षीकरणायतत्प्रसादवत्स्वोत्तमभक्त्युत्कर्ष तारतम्येनतदनुग्रहोप्यापाद्यइत्याभिप्रायोवर्ण्यतेस्मिन्नध्याये । तत्रसर्वभक्तोत्तमहादेवप्रसादापादनायेवानांब्रह्माणंप्रप्यस्वसंकटविज्ञापनप्रकारःकथ्यते अथदेवगणाइत्यादिना रुद्रस्यानीकैःसैन्यैः पार्षदौरित्यर्थः १ एतद्वृत्तम् २ ननुविष्णुब्रह्मणोर्यज्ञागतेरावश्यकत्वेनतत्स्थितौयज्ञविनाशोब्रह्माणंगत्वादेवविज्ञापनंचकथंयुक्तं अत्रावैष्णवंपुरोडाशानिर्वपति प्रजापतेनत्वदेतान्यन्येत्यादिश्रुतेरित्यत

शस्त्रैरस्त्रान्चितैरेनमनिभिन्नत्वचंहरः ॥ विस्मयंपरमापन्नोदध्यौपशुपतिश्चिरम् २३ दृष्टासंज्ञपनेयोगंपशूनांसपतिर्मखे ॥ यजमानपशोःकस्यकायात्ते नाहरच्छिरः २४ साधुवादस्तदातेषांकर्मतत्तस्यशंसतां ॥ भूतप्रेतपिशाचानामन्येषांतद्विपर्ययः २५ जुहावैतच्छिरस्तस्यदक्षिणाप्रावमर्षितः ॥ तदेव यजनंदग्ध्वाप्रातिष्ठुह्यकालयम् २६ ॥ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ अथदेवगणाःसर्वेरुद्रानीकैःपराजिताः ॥ शूलपट्टिशनिस्त्रिशगदापरिवमुद्रैः १ संच्छिन्नाभिन्नसर्वांगाःसत्त्विक्सभ्याःसमाकुलाः ॥ स्वयंभुवेनमस्कृत्यकार्त्स्न्यैतन्नयवेदयन् २ उपलभ्य पुरैर्वैतद्भगवानजसंभवः ॥ नारायणश्चविश्वात्मानकस्याध्वरमीयतुः ३ तदाकर्ण्यविभुःप्राहतेजीयसिकृतागसां ॥ क्षेमायभूयसेभूयान्नप्रायेणबुभूषताम् ४ अथापियूयंकृतकिल्बिषाभवेयेवर्हिषोभागभार्जपरादुः ॥ प्रसादयध्वंपरिशुद्धचेतसाक्षिप्रप्रसादंप्रगृहीतांघ्रिपद्माः ५ आशासानार्जीवितमध्वरस्यलो कःसपालःकुपितेनयस्मिन् ॥ तमाशुदेवंप्रिययाविहीनंक्षमापयध्वंहृदिदिविद्वंदुरुक्तैः ६

आह उपलभ्येति । एतद्भाविकार्यपुरैवोपलभ्यज्ञात्वाजसंभवोब्रह्माविश्वात्माविधांतर्यामीन्निर्मतेगेनरूपेणनारायणश्चकस्यदक्षस्याध्वरंनेयतुर्नजगमतुरित्यन्वयः अतोविष्णुब्रह्मणोस्तत्रानवस्थानाद्यज्ञविनाशोदेवानांब्रह्माणंगत्वाविज्ञापनंचयुज्यतइतिभावः ३ विज्ञापितंसंकटंश्रुत्वाब्रह्मणाशिक्षाकरंवाक्यमवादीत्याह तदेति । तेजीयसिबालिष्ठेषुसि । विष्णुवायूविनाइत्यतःप्रायेणेत्युक्तम् ४ तर्हितूष्णींभावोऽस्माकंकिमुपायांतरंवाज्ञापयसीतितत्राह अथापीति । बर्हिषोयज्ञस्य भागंस्वविहितांशंभजतीतिभागभाक् तंपराकृत्यान्यस्माअदुरित्यर्थः । अथापिकृतापराधानामपियुष्माकं शिवप्रसादनेमवोपायइत्युक्तंभवति । प्रसादनेकिंसाधनमित्यतउक्तं परिशुद्धेति । राहुग्रस्तचंद्रमंडलवच्चेतसएकस्मिन्नर्थेविकल्पमपत्वंनस्यादितिपरीत्युक्तं नकेवलंचेतोर्नैर्मल्यमलंकृतकर्मचापेक्षितमित्याह प्रगृहीतेति । प्रगृहीतेअंघ्रिपद्मैर्यैस्तेतथोक्ताः ५ नकेवलंकालांतरभाविनःश्रेयसःसाधनं तत्प्रसादनं किंतुअद्यतनस्यापीतिभावेनाह आशासानाह । अध्वरस्यजीवितपुनरनुसंधानलक्षणंजीवनमाशानाआकांक्षमाणायुयम् दक्षदुर्वचनमेवकारणमीश्वरस्यकोपस्यकारणांतरमप्यरतीति भावेनोक्तं प्रियेयेति । नतत्कोपेनपरमध्वरस्यविनाशोऽपितुसपालस्यलो कस्यापीत्यतस्तदकरणाद्भवःप्रसादेनशांतोभवतिस्वभावादितिभावेनोक्तं लोकइति ६

बुभुषुणाविष्णुद्वेषवत्तस्यहरर्मनोनुसारितयावर्तमानस्यश्रीकंठस्यद्वेषःकर्तुनयोग्यइत्याशयेनाह नाहमिति । अहंब्रह्मशर्मायस्यविष्णोस्तत्त्वं बलवीर्ययोरित्युपलक्षणंज्ञानादिगुणानांचप्रमाणंपरिमाणं
नेवेद्वितथायज्ञद्वैद्रोहोपिनवेत्ति तथायुयंनवित्थ तथान्येप्रजापत्यादयोयेचदेहभाजःशरीरिणोमुनयः सनकादयश्चनविदुरित्यन्वयः । तस्यविष्णोरात्मनोमनसस्तत्रस्यवशस्यरुद्रस्यकःपुमानपराधमु
च्चैर्विधिसेत्कर्तुमिच्छेत् नकोपिबुभुषुरित्यर्थः । यज्ञोयज्ञपत्यादयश्चनविदुरित्यन्वयः । यज्ञोयज्ञपतिस्त्विदःपुरुहूतःपुरुषुत इत्यभिधानादिद्रावात्रयज्ञशब्दार्थः । नाहंनद्रोनचैवान्येयत्तत्त्वंनविदुःपरं
। तस्यविष्णोर्विशोरोममवायोरथापिवा । नान्यस्यकस्यचित्पुंसस्तस्येत्यर्थःकुतःकृतमिति वचनात् । स्मृतिसमाख्यानाच्च नयज्ञोविष्णुर्ममवायोरथापिवेत्यनेनात्मनोब्रह्मणोवायोश्चतत्रस्येत्ययमर्थोपि
ध्वनितइतिज्ञायते उदित्यनेनसंसारनदीमुत्तर्तुकामैःशिवेद्वेषोनकर्तव्यइतिसूचयति मोक्षस्यशिवाद्युपदिष्टज्ञानोपेक्षितत्वात् । तदुक्तं मुमुक्षुबोब्रह्मणश्चाशिवादिद्रादिभिस्तथा श्रुत्वाज्ञानंपरंगुहंमुच्यते
ब्रह्मणासहेति ७ मयासहगतंचेदेतेषांदेवानांएषशिवःक्षिप्रप्रसादोभविष्यतीतिमहादयालोब्रह्मणःकैलासंप्रतियात्रावक्ति सइत्थमिति । अजोब्रह्मा पुरद्विषःप्रियं कैलासोगिरिशोमृड इत्यभिधानात् ।
तस्यनिवासइतिविग्रहेयथाविहिताणप्रत्ययेनकैलासइतिरूपंसिध्यति ८ कंटकगुल्मखंडैरप्रवेशस्यगंडशैलादिपाषाणैरनारोहस्याचलस्यकिंमाहात्म्याद्दुद्रप्रियत्वमित्यतस्तत्पर्वतंचतुर्दशभिःश्लोकै

नाहंनयज्ञोनचयूयमन्येयेदेहभाजोमुनयश्चतत्त्वम् ॥ विदुःप्रमाणंबलवीर्ययोर्वातिस्यात्मतंत्रस्यकउद्धिधित्सेत् ७ सइत्थमादिश्यसुरानजस्तुतैःसमान्वि
तःपितृभिःसप्रजेशैः ॥ ययौस्वधिष्ण्यान्त्रिलयंपुरद्विषःकैलासमद्रिप्रवरंप्रियंप्रभोः ८ जन्मौषधतपोमंत्रयोगसिद्धिर्नरेतरेः ॥ जुष्टकिन्नरगंधैर्वैरप्सरोभि
र्धृतंसदा ९ नानामणिमयैःशृंगैर्नानाधातुविविचित्रैः ॥ नानाहुमलतागुल्मैर्नानामृगगणावृतैः १० नानामलप्रस्रवणैर्नानाकंदरसानुभिः ॥ रमणं
विहरंतीनारमणैःसिद्धयोषिताम् ११ मयूरकैकाभिरुतंमदांघालिविमूर्च्छितम् ॥ प्लावितैरत्तकंकठानांकूजितैश्चपतत्रिणाम् १२ आह्वयंतमिवोद्धस्तै
र्द्विजैःकामदुर्वैर्दुमैः ॥ व्रजंतमिवमातंगैर्गृणंतमिवनिर्झरैः १३ मंदारैःपारिजातैश्चसरलैश्चोपशोभितम् ॥ तमालैःसालतालैश्चकोविदारसनाजुनैः
१४ चूतैःकदंबनपैश्चनागपुन्नागचंपकैः ॥ पाटलाशोकबकुलैःकुंदैःकुरबकैरपि १५ सुवर्णशतपत्रैश्चवीरेणुकजातिभिः ॥ कुब्जकैर्मल्लिकाभि

श्चमाधवीभिश्चमंडितम् १६
वर्णयति जन्मेत्यादिना । नरेतैर्नरेत्त्वजातिरहितैर्जन्मनाविशिशिष्टकुलोत्पत्त्याकृष्णचित्रकाद्योषधेन
कच्छर्चाद्रायणादितपसाऽष्टांगलक्षणयोगेनमृत्युंजयादिमंत्रेणएतैः सिद्धैरमरत्वादिसिद्धिगतैर्जुष्टमित्यनेनसुखसाधनत्वंध्वनयति नरेतैःकिन्नरगंधैर्वैर्जुष्टमप्सरोभिर्वृतमितिवा ९ मनःशिलादिनानाविध
धातुभिर्विचित्रितैश्चित्राकारंगमितैरितिशृंगविशेषणं नानामृगगणावृतैः नानाहुमादिभिश्चवृतं १० निर्झरःप्रस्रवोभसांमितिहलायुधः । जलस्यनानात्वमरकतादिस्थलसंपर्कात्कंदमराहित्येनामलत्वम् । न
तुशौक्येन । तथात्वेनानात्वविरुद्धं । कंदरागुहाः । सानूनिताकाका । रमणैःसहविहरंतीनांसिद्धयोषितांरमणंरतिप्रदम् ११ मयूरकैकाभिरुतंशब्दितंविमूर्च्छितंविविधंगीतं रत्तकंकठानांकोकिलानांप्लावितैः
तारस्वरितैरन्येषांपतत्रिणांकूजितैरुतैः १२ किंचपक्षिग्राहकैःपुरुबैरुद्धस्तैरुद्धैर्द्विजैःकरणैःकामंदुहद्विर्दुमैराह्वयंतमिवस्थितम् १३ पारिजातैःपारिभद्रकैःसरलैर्देवदारुभिःसालतालैःसज्जंघुणराजैः
कोविदारैःकांचनारकैःअसनैःपिशंगपुष्पैःअर्जुनैःककुभैः १४ नागैर्नागकसरैः पुन्नागैःसुरवल्लभैःकुरबकैस्तिलकैः १५ सुवर्णःकृतमालः वीरःकरवीरः रेणुकंकेतकी कुब्जकैःकुंकुमतरुभिः माधवीवासंती
अत्रसंस्कृताधिकारित्वात्पर्यायांतरमेवाल्लिख्यते नानात्वेनापभ्रंशानांतैर्बोधनंनशक्यते १६

हिंगूरामठः भूर्जेभूर्जपत्रैः ओषधीभिर्जनवृक्षैः १७ काशमरीकृष्णवृत्तिकः आम्रातकोविडुलः आम्रोजिह्वारसकरः प्रियालोलवंगः धनुर्वा मधुकोमधुकरसः इंगुदः किंगुदकः तापसतरुर्वा १८ १९ शाखामृगैर्वानरैः क्रौडैर्वराहैः ऋक्षैर्भल्लुकैः शल्यकः कंटकवराहः गवयावनगावः शरभोऽष्टपदः रुरुहरिणेषुमहान् २० कर्णोमोकर्णः कर्णविहीनोवा कर्णः कर्णविहीनः स्यादंडस्तुच्छिन्नपुच्छकइतियादवः कर्णाश्चऔर्णाश्चएकपादाश्चाश्वास्याश्चकर्णैर्णिकपदाश्चास्यास्तैः १ और्णादयोपिमृगविशेषाः १ मृगनाभिभिः कस्तूरिका मृगैः कदलीखंडेन संरुद्धस्य संवृतस्य नलिनीपुलिनस्य पद्माकरासिकतामयोच्चस्थश्च श्रीयस्मिन्सतथातम् २१ नंदयागंगाशाखयानद्यापर्यस्तपरिवृतं भूतेशगिरिं श्रीकैलासम् २२ तत्रकैलासेपुनः किंचित्रमपश्यन्नितितत्राह दृष्टशुरिति । तन्नामसौगंधिकं नाम २३ अलकायाबाह्यतोबाहिर्भागेतिथिपादः श्रीनारायणस्तत्पादपद्मजरजसामिश्रितत्वादतीवपावनेशुद्धे २४ स्वाधिष्ण्यतः स्वविमानात् २५ तासां स्नानेन विभ्रष्टं संक्रांतं कुक्कुमं तेन पिंजरं पीतारक्तम् २६ तारैरजतैर्मौक्तिकैर्वीहेमभिः सुवर्णैर्महारत्नैर्मणिक्पयादिभिरलंकृतानां विमानानां शतैः संकुलानि विडां । कथमिवास्थितां तडिताघनेन च सह वर्तमानं स्वमाकाशं यथा तथा २७ अलकां

पनसोऽंबराश्वत्थदृक्षन्यग्रोधहिंगुभिः ॥ भूर्जेरौषधिभिः पूगैराजपूगैश्चजंबुभिः १७ खजूराभ्रातकाम्राद्यैः प्रियालमधुकैर्गुदैः ॥ हुमजातिभिरन्यैश्च राजितं वेणुकीचकैः १८ कुमुदोत्पलकह्लारशतपत्रवनद्विभिः ॥ नलिनीषुकलंकृतखगद्वंदोपशोभितम् १९ मृगैः शाखामृगैः क्रौडैर्मृगैर्द्रक्षशल्यकैः ॥ गवयैः शरभैर्व्याघ्रैरुरुभिर्महिषादिभिः २० कर्णैर्णिकपदाश्चास्यैर्निजुष्टं मृगनाभिभिः ॥ कदलीखंडसंरुद्धनलिनीपुलिनश्चयम् २१ पर्यस्तं नंदयासत्याः स्नानपुण्यतमोदया ॥ विलोक्य भूतेशगिरिं विबुधा विस्मयं ययुः २२ दृष्टुस्तत्रैतस्यामलकां नमैवैपुरीम् ॥ वनं सौगंधिकं चापितत्रतन्नामपंकजम् २३ नंदाचालकनंदाचसरितौ बाह्यतः पुरः ॥ तीर्थपादपदांभोजरजसातीवपावने २४ ययोः सुरास्त्रियः क्षत्तरवस्त्रस्वधिष्ण्यतः ॥ क्रीडतिपुंसः सिंचत्योविगाह्यरतिकर्षिताः २५ ययोस्तत्स्नानविभ्रष्टकुक्कुमं पिंजरम् ॥ वितृषोपिपिबंत्यंभः पाययंतो गजागजाः २६ तारहेममहारत्नविमानशतसंकुलाम् ॥ जुष्टां पुण्यजनस्त्रीभिर्यथास्वं सतडिह्वनम् २७ हित्वा ये क्षेप्स्वपुरीं वनं सौगंधिकं च तत्र ॥ हुमैः कामदुर्ध्वैर्हृद्यं चित्रमाल्यफलच्छदैः २८ रक्तकं ठखगानीकस्वरमंडितपट्पदम् ॥ कलहंसकुलप्रेष्ठस्वरदंडजलाशयम् २९ वनकुंजरसंघुष्टहरिचंदनवायुना ॥ अधिपुण्यजनस्त्रीणां मुहुरुन्मथयन् मनः ३० वैदूर्यकृतसोपानावाप्यउत्पलमालिनीः ॥ व्याप्तं किंपुरुषैर्दृष्ट्वा तज्ज्वलम् ३१

तः प्रवेशे तद्विचित्र्यदर्शनेन तत्स्थजनसंलपेन कालक्षेपेण च्छिन्नदक्षदेहेन यज्ञानुसंधानदुष्करस्यादिति धिया तां पुरीं तद्वनं च दृष्ट्वा हि त्वाबहिरेव गच्छतस्ते देवा आराद्वटं दृष्ट्वा रित्यन्वयः । यक्षेश्वरपुरीं हित्वा तत्सौगंधिकं च वनं दृष्ट्वा समीपे वटं दृष्ट्वा रिति वा । तद्वनं विशिनष्टि हुमैरित्यादिना चित्राणि माल्यानि पुष्पाणि फलानि च्छदाः पत्राणि येषु ते तथातैः २८ स्वरोदंडो येषां तानि तथा कलहंसकुलस्य प्रेष्ठानि प्रियतमानि स्वरदंडानि पद्मानि येषु ते तथाक्ताः ते च जलाशयाजलाधाराः कासारयास्मिंस्तत्तथाक्ताम् २९ वनकुंजरैर्वनमजैः कंडूतिनिरासार्थं संघृष्टानां निष्पृष्टानां हरिचंदनानां रजोगंधमिश्रवायुनाऽधिकं पुण्यजनस्त्रीणां मनोमुहुरुन्मथयद्विलोलयत् ३० उत्पलानां मालायासु विद्यंत इत्युत्पलमालिनीरुत्पलमालिन्यः वैदूर्यैः कृतानि सोपानानि कृत्वा निमावतारस्थलानि यासु तास्तथा एवं विधावाप्योयत्र संतीति शेषः तत्किंपुरुषैर्विलासार्थं व्याप्यम् ३१

वटंविशिनष्टि सयोजनेति । सवटोयोजनानां शतमुत्सेधवतिर्यस्यसतथोक्तः चतुर्द्धाविभक्तशतस्यपादश्चतुर्थशः पंचविंशतिसंख्यातयोनारहितासंख्यापंचसप्ततिः । तावदीधौविंशतिपैरायतोविस्तृतः पर्यकूप
रितोगताक्रतापूर्णाअमलाद्यायस्यसतथानिर्गतानिनीडानिपक्षिमंदिराणियस्मात्सतथा । तापवर्जितः शीतोष्णरहितः ३२ सुरामहायोगमेयैश्चर्यस्वरूपेमुमुक्षूणांशरणेनिवासभूतेतस्मिन्वटमू
लेआसीनंशिवंददृशुरित्यन्वयः ३३ सख्यावैश्रवणेन ३४ विद्याचतुष्टययोगश्चेततथातिषांपंथामार्गस्तमार्गस्थितमनुतिष्ठंत । तदधीश्वरंतेषांविद्यादीनामधीश्वरंविषयमुपदेशारंस्वामिनंच । लोकमंगलयती
तिलोकमंगलं विश्वस्यसुहृदमनिमित्तबंधुं श्रीनारायणंवात्सल्याद्भक्त्युद्रेकाद्ध्यायंतम् ३५ संध्याभरुचागौर्यालिंगेनसंक्रांतितत्कुचकुंभेनरक्तत्वात् स्वतोधवलत्वात्संध्याकालभवेयवर्णेनांगेनताप
साभीष्टम् भस्मचंदडश्चट्टाचाऽजिनंचयस्मिस्तथातल्लिंगंषेचिह्नेबुद्ध्यादिसंहतवितियादवः । चंद्रस्यलेखांकलांचविभ्रतम् भस्मोद्धतेनेननेत्राद्यवयवानारंक्तत्वाद्वासंध्याभ्ररुचोति ३६
बृस्यांयतियोग्यासने । यतीनामासनंबृसीतिहलः । सनातनंनित्यंब्रह्मवेदतत्त्वम् ३७ दक्षिणेऊरौसव्यपादपद्मंक्त्वासव्येजानुनिचसव्यबाहुंदक्षिणेजानुनिचदक्षिणबाहुंकृत्वा प्रकोष्ठेकराग्रेऽक्षमालायस्यसत

सयोजनशतोत्सेधःपादोनविटपायतः ॥ पर्यगतामलच्छायोनिर्नीडस्तापवर्जितः । ३२ तस्मिन्महायोगमेयमुमुक्षुशरणेसुराः ॥ ददृशुःशिवमासीनंत्य
क्तामर्षमिवांतकम् ३३ सनंदनादिभिःसिद्धैःशातैःसंशतविग्रहम् ॥ उपास्यमानंसख्याचभर्त्रागुह्यकरक्षसाम् ३४ विद्यातपोयोगपथमास्थितंतदधीश्व
रम् ॥ ध्यायंतंविश्वसुहृदंवात्सल्याल्लोकमंगलम् ३५ लिंगंचतापसाभीष्टंभस्मदंडजटाजिनम् ॥ अंगेनसंध्याभ्ररुचांचंद्रलेखांचविभ्रतम् ३६ उपविष्टंदर्भ
मय्यांबृस्यांब्रह्मसनातनम् ॥ नारदायप्रवोचंतंपृच्छतेऽशृण्वतांसताम् ३७ कृत्वोरौदक्षिणेसव्यपादपद्मंचजानुनि ॥ बाहुंप्रकोष्ठेक्षमालमासीनंतकमुद्रया
३८ तंब्रह्मनिर्वाणसमाधिमस्थितंव्यपाश्रितंगिरिशंयोगकक्ष्याम् ॥ सलोकपालामुनयोमनूनामाद्यंमनुंप्रांजलयःप्रणेषुः ३९ सतूपलभ्यागतमा
त्मयोनिसुरासुरेशरभिवंदितांघ्रिः ॥ उत्थायचक्रेशिरसाभिवंदनमहत्तमेर्कस्यथैवविष्णोः ४० तथापरसिद्धगणामहर्षिभिर्वैवसमंतादनुनीललोहितम्
नमस्कृतःप्राहशशांकशेखरंकृतप्रणामंप्रहसन्निवात्मभूः ४१

थातम् तर्कमुद्रयाज्ञानमुद्रयासीनम् ३८ एवंविधंशिवंदृष्ट्वाकिंचकुरितितत्राह तंब्रह्मेति । मनूनांमननशीलानामुपासकानामाद्यंमनुं । ब्रह्मविषयेयोनिर्वाणसमाधिः शरीराभिमानत्यागलक्षणाचित्तैकाग्र
तातादृशीमवस्थामाश्रितम् । योगकक्ष्यां योगपट्टिकाम् ३९ सर्वेषुप्रणमत्सुसत्सुब्रह्माकिमकार्षीदित्याशंकयपितृत्वादुण्येष्टत्वात्गुरुत्वाद्धरेःप्रेष्ठत्वाच्चाभ्येत्यशिवशर्माहमभिवादयामीत्यभिवा
द्यशिवोब्रह्माणंनमतीत्याह सतूपलभ्येति शिरसेत्यनेनाष्टांगविशिष्टानांतिध्वनयति । नतिविशिनष्टि यथेति । यथाविष्णोरष्टांगविशिष्टत्वननमंकरोतितथेत्यर्थः । सर्वबंधसूर्यादपितेजिष्ठेनरु
द्रेणप्रणतस्यविरंचस्यमाहात्म्यातिशयोक्तीति किंवक्तव्यमितिभावेनशिवंविशिनष्टि महत्तमइति । अर्कस्यसकाशादपिमहत्तमस्तेजस्वित्तमइत्यर्थः । गुणगुणिनोरभेदाभिप्रायेणायंप्रयोगः । तेजो
र्थउत्तमार्थेचपूज्यार्थेचप्रयुज्यते महच्छब्दोमहःशब्दोमान्यशब्दस्तथैवचेतिवचनात्तेजोर्थोमहच्छब्दइतिसिद्धम् ४० तत्रब्रह्मास्वगुरुस्त्वमभिनयनभवंवक्तीत्याह तथेति । तथारुद्रस्यसमंतात्स्थिताअ
परेयसिद्धगणास्तेर्माहर्षिभिःसहनीललोहितंअनुनमस्कृतःप्रहसन्निवात्मब्रह्मात्मनेकृतप्रणामंशशांकशेखरंप्राहेत्यन्वयः ४१

नन्वेवंतर्हि ब्रह्मणा हरौ रोषलक्षण दोषोपः कृत इत्यागतमित्याशंक्यस्वद्वक्ताणामप्यनुचितोरोपोनास्ति किमुतेवेति भावेनाह नवाइति त्वच्चरणपितात्मना सर्वेषु भूतेष्वपि स्थितं तत्त्वां पश्यतामात्मन्याधारत
यभूतानि च पश्यतामेवापृथक् दिदृक्षतां यथार्थज्ञानेच्छूनां सतां प्रायेण तथारोषोनाभिभवेद्यथापशोरज्ञानिनाभिभवेदित्यन्वयः । अनेन रोषविषयेषु रोषः कर्तव्यो नान्यत्रातो न हरौ दोषारोपो ब्रह्मणा कृत इत्युक्तं
भवति । चतुर्षु षीति सूत्रात् द्वितीयादिचतुर्षु षीवर्तत इति विधानात् सवेत्यस्य द्वितीयाथेप्युच्यते विष्वधीना जगत्सत्तातीति श्रोष्टि गतिः इति यिन्निश्चितं ज्ञानमपृथक् दर्शनं स्मृतं मिथ्याज्ञानं पृथक् ज्ञानमिति
देवविदो विदुः यथैवार्थस्तथा ज्ञानमपृथक् दृष्टिरुच्यत इति वचनात् अपृथक् दर्शनं नाभेदज्ञानं किंतु यथावस्तु विज्ञानमिति ज्ञायते ४६ हननयोग्यापराधपुरुषविषये योरोषः सकथं महतोपि नाभिभवेदित्याशंक्य
सत्यं । स्वदोषेण हन्यमानान्नावधीरिति प्रार्थयामह इति ज्ञापयति पृथक् दृष्ट इति पृथक् दृक्त्वादिदोषाकराः दुरुक्तेः परान्वितुं दति हे देव भवांस्तान्मावधीदित्यन्वयः । पृथग्विधान् भिन्न प्रकारान् ज्ञानलोक
विलक्षणानित्यर्थः ४७ यद्यपि ब्रह्मविज्ञापनेन प्रसन्नस्य रुद्रांतर्यामिणो हरेः क्षांत्यारुद्रोपि भूतानां भवति तथापि रुद्रोऽप्यइति यथाधुना द्वाभ्यां कोपो न कर्तव्य इति रुद्रवक्ति येस्मिन्निति । आस्मिन्नौ के
येदक्षविद्याजना दुर्लभ्यया पुष्करनाभस्य मायया बंधकस्तया स्पृष्टधियो यथैव पृथग्गृहोऽस्मिन्ननेन द्वेपादिकं कुर्वतीति यदायस्मान्मात्रं तत्र पुंजनं पुंभवाद्दशाः प्रायवो नु कं पया हृदयद्रवीभावेन कृपां क्षमालक्ष

नैव सतां त्वच्चरणपितात्मनां भूतेषु सर्वेष्वभिपश्यतां तव ॥ भूतानि चात्मन्यपृथक् दिदृक्षतां प्रायेण रोषोभिभवेद्यथापशोः ४६ पृथग्दृशः कर्मदृशो दुरा
शयाः परोदयेनापित हृदुजो निशम् ॥ परान्दुरुक्तैर्वितुं दंत्यं रुतुदास्तान्मावधीदेव भवान्पृथग्विधान् ४७ येस्मिन्यदा पुष्करनाभमायया दुर्लभ्यया स्पृ
ष्टधियः पृथग्दृशः ॥ कुर्वतितत्र ह्यनुकंपया कृपां न साधवो देव बलात्कृताः कथम् ४८ भवान्हि पुंसः परमस्य मायया दुरंतया स्पृष्टमतिः समस्तदृक् ॥ तथा
हतात्मस्वनुकर्मचेतः स्वनुग्रहं कर्तुमिहार्हति प्रभो ४९ कुर्वध्वरस्योद्धरणं हतस्य भोत्वयाऽसमाप्तस्य मनोः प्रजापतेः ॥ नयत्र भागंतव भागिनो ददुः कुरु
र्धिनो येन मखो निनीयते ५० जीवताद्यजमानो यं प्रपद्येताक्षिणी भगः ॥ भृगोः श्मश्रूणि रोहंतु पूष्णो दंताश्च पूर्ववत् ५१

णोपकारं कर्तुमिच्छां कथं न कुर्वतीत्यन्वयः । हृदयस्य द्रवीभावस्त्वनुकंपेति कथ्यते उपकारं कर्तुमिच्छा कृपेत्याहुर्मनीषिणः । तेषां धुषेवैकेचित्कुतएवं कुर्वतीति तत्राह देवेति तादृग्विधपूर्वकमप्रबोधक
स्य देवस्य हरेर्बंधकशक्तिबलात्तथा कृता इति हेतुगर्भविशेषणं । हिशब्देन योग्यताविशेषकथयति ४८ विष्णुमायाहरेरिच्छाबंधशक्तिश्चतद्वशा सर्वत्रगाहरेरिच्छाबंधशक्तिर्ज्ञवर्जितेति वचनात् । भवान्सर्वज्ञत्वे
न बंधशक्तिस्य शाभावात्तेष्वेको न स्यात् अतोऽस्मिन्नज्ञानिजनेऽनुग्रहं कर्तुमर्हतीत्याह भवान्हीति । हिशब्दो हेत्वर्थः तया बंधकशक्त्या हतात्मसु नष्टुद्विगुणेषु । अतएवानुकर्मचेतः सुहिंसा लक्षणकर्मो नुविष्टिचि
त्तेषु । दक्षादिद्विविशेषः । अस्पृष्टमतिः ॥ ४९ ॥ स्वबोधनेनांतर्यामिह रिप्रसादेन ब्रह्मसादाभिमुखं रुद्रं प्रत्येतादृशो नृग्रहः कार्य इति वक्ति कुर्वध्वरस्येति हतस्य त्वया कृतांतरायेण विशेषः ।
अतएवासमाप्तस्या कृतावभृथस्नानादिनेति विशेषः । मनोर्दक्षस्य । कोयमध्वर इति तत्राह नयत्रोति येन त्वयामखो निन्यग्भावेन नीचत्वेन नीयते तस्य भागिनो यज्ञभागार्हस्य तव कुत्सितास्पधर्षिषामस्तीति कु
स्पधिनं ऋत्विजो देवाय त्रयज्ञे भागं विहितहविर्भागं न ददुस्तस्याध्वरस्य । यद्वा येन यज्ञभागयोग्येन त्वयामखो निकामं नीयते तस्य भागिनो देवा भागं यत्र न ददुस्तस्येति । निन्यग्भावनि काप्रयोरिति यादवः ।
॥ ५० ॥ यजमानसद्भावे यागोद्धारः संभवति तस्य मया हतत्वात् कथं नष्टाक्षाद्यववादीनां स्वभाग निरीक्षणं कथंचायुधादमभिर्भगत्राणां मृत्विजां होमांगत्वमित्याशंक्य त्वदनुग्रहसुधासमुद्रमग्नाः सर्वे
संपन्ना भवंत्वित्याह जीवतादित्यादिना ५१

अनातुरमारोग्यम् ५२ सर्वानि रवद्यं स्यात्प्रादिमभागोऽस्ति चेदित्यांशकयत्तवायमनुशोकोमाभूदित्याह । एष त इति उच्छिष्टः स्विष्टकृद्भागः । यदग्नये स्विष्टकृते समवद्यति भागधेयै नैव तद्द्रुसमद्ध
यीत सकृत्सकृदवद्यतिसकृद्विहिरुद्रउत्तार्धादवद्यत्येषा वै रुद्रस्य दिक् स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवद्यते इति श्रुतेः ५३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
अत्र भगवज्ज्ञानोपचितं कर्म हेरेः साक्षात्कारसाधनं भवतीति तात्पर्यतो निरूप्यते । तत्र ब्रह्मोक्तमाकर्ष्य तुष्टेन रुद्रेणोच्यमानमतिवचनप्रकारं वक्ति । इतीति । धर्मपरिपंथिनो बाधत इति बाहुः महान् आ
सौ बाहुर्न्यस्य स तथा तस्य संबोधनं महाबाहो अजिह्वशिकम्यमिप्यं सिबाधृवृजिपो स तु कुबुक् दीर्घहकारश्च अर्ज अर्जने दृशिर्ग्रेक्षणे कमुकांतौ अमुरोगे पसिनाशने बाधृलोडने एभ्यो धातुभ्यः कुप्रत्ययो भवति
एषां धातूनां यथा संख्यं नृजिपसितु कुबुक् दीर्घहकाराश्चेत्येते आगमादेशाश्च भवन्ति ऋजुरवक्रः अव्युत्पन्नो वापशुर्मन्त्रहीनश्चतुष्पाच्च कमेस्तु गागमः कंतुः कंदर्पः अमेर्बुगागमः अंबुजलं पसिः पसेर्दीर्घः पांसुः
रजः बाधेर्हकारादेशः बाहुः प्राण्यं गम् १ किमभ्यधाधीति तत्राह नाघमिति । हे प्रजेश सर्वजीवाराशयुत्तम अधमपराधं न वर्णये अनेकत्वादप्राप्तकालत्वादिति शेषः । तर्हि पश्चात्तापोऽस्ति किं नेत्याह नानु

देवानां भगवता मृत्विजां चायुधाश्मभिः ॥ भवतानुगृहीतानामाशु मन्ये त्वनातुरम् ५२ एष ते रुद्र मागोस्तु यदुच्छिष्टो ध्वरस्य वै ॥ यज्ञस्ते रुद्र मागेन क
ल्पतामद्य यज्ञहन् ५३ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इत्यजेनानुनीतेन भवेन परितुष्यता ॥ अभ्य
धायि महाबाहो प्रहस्य श्रूयतामिति १ ॥ रुद्र उवाच ॥ नाधं प्रजेश बालानां वर्णयेनानुचिंतये ॥ देवमायाभिभूतानां दंडस्तत्र धृतो मया २ प्रजापतेर्द
ग्धशीर्ष्णो भवत्वजमुखं शिरः ॥ मित्रस्य च क्षुपेक्षेत मागं स्वं बर्हिषो भगः ३ पूषा तु यजमानस्य दद्विजं क्षतुपिष्टभुक् ॥ देवाः प्रकृतसर्वा गाये मउच्छेषणं ददुः ४
बाहुभ्यामश्विनोः पूष्णो हस्ताभ्यां कृतबाहवः ॥ भवं तत्र ध्वर्यवश्चान्ये बस्तश्म श्रुर्भृगुर्भवेत् ५ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ तदा सर्वाणि भूतानि श्रुत्वामीदृष्टमोदितम् ॥
परितुष्टात्मभिस्तत्र साधुसाध्वित्यथानुवन् ६ ततो मीद्विं स मा मंत्र्यशुनासीराः सहर्षिभिः ॥ भूयस्ते ह्येव यजनं समीद्विद्वेधसो ययुः ७ विधाय कात्स्न्येन च त
द्यदा ह भगवान्भवः ॥ संदधुः कस्य कायेन सवनीयपशोः शिरः ८ संधीयमाने शीर्षिणि दक्षो रुद्राभिर्वीक्षितः ॥ सद्यः सुप्त इवोत्तस्थौ ददृशे चाग्रतो मृडम् ९

चितयइति । पश्चात्तापनकरोमीत्यर्थः । पश्चात्तापाकरणेकारणमाह दंडइति । अपराधानुसारिदंडाकरणेअनुत्तापः स्यात्तदनुसारिणीशिक्षामयाकृतेत्यर्थः २ पुत्रच्छात्रादिभिर्गुरुवाक्यसंबुद्धानां ग्राह्यमिति भावदृश्यन्वक्ति प्रजापतेरिति अजस्येष्ट्यागस्यमुख्यस्यतत्तथोक्तम् पूर्वशिशोऽनुसंधानाकरणेकारणंदग्धशीर्ष्णइति । स्वपौरुषजयस्तंभस्थापनायाज्ञजनाशिक्षणायचभगादीनामप्यन्यावयवैरेवस्वनिर्वाहः स्यादिति भावेनाह मित्रस्येत्यादिना । बर्हिषोयज्ञस्य ३ दद्भिर्दत्तैः । तत्र देवानां विशेषानुग्रहं करोति देवाइति । प्रकृतसर्वगाः पूर्ववस्थाप्राप्तसर्वावयवाः उच्छेषणभागवैरुद्रइति श्रुतेः । येमउच्छेषणंदुरितिविशेषानुग्रहेहेतुः ४ ऋत्विजनैवमित्याह बाहुभ्यामित्यादि अध्ययव्यक्त्विजस्तेपांमध्येकोविच्छिन्नबाहवोऽश्विनोर्बाहुभ्यां कृतबाहवः पूर्वबाहुप्रयोजनभवंतु । अन्येष्वपूष्णोहस्ताभ्यां कृतहस्ताभवंतु । कूर्परस्योपरिदेशोबाहुस्तदथोहस्तः । देवस्य त्वासावितुः प्रसेवोऽश्विनोर्बाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्यामिति श्रुतेः । हसदानादानयोरिति धातुः । बस्तस्यश्मश्रूयस्य सबस्तश्मश्रुः ५ कोसावुत्तरकथाप्रसंगइतितत्राहतइति मिहसेचनइति धातोः प्रणतजनस्याभीष्टवर्षतोमीदृशं सस्तेषामिति शयेन मीदृशमीदृष्टमस्तेन कथितम् अनेन तदानीमेतन्नामोपलब्धमिति रहस्यं ज्ञायते ६ शुनासीरादेवाः । सहितामीदृद्धोधोभ्यां रुद्रब्रह्मभ्यां यतयोक्ताः ७ कस्य दक्षस्य सवनीयपशोर्यज्ञीयपशोः ८ शीर्षणिशिरसि ९

शिवस्यावनतपुंस्यनुग्रहसामर्थ्यव्यनक्ति तदेति । अभ्रंसलिलेद्व्योम्निशखेकोदंडआयुधइतियादवःशरन्मेघवत् १० बाह्यस्वच्छत्वमेवतस्यनत्वांतरंतल्लक्षणाभावादितितत्राह भवस्तवायेति
औत्कंठयादुत्पन्नबाष्पकलया आंतरनैर्मलयाभावेरुद्रस्तवएववयुक्तः सचानेनकर्तुंप्रयत्येतस्मादांतरीशुद्धिरप्यनुमीयतइति ११ कायिकएवप्रयत्नोननुवाचिकइतिशंकाभाभूदित्याह कृच्छ्रादिति
भावेनस्नेहेन १२ दक्षस्याशिवेत्वांतरोद्घोषोनास्तीतिज्ञापयितुंतदनुगुणगणैःस्तुतिकरोति भूयानिति । त्वयाप्रसह्यापिमदपराधानुगुणोदंडोद्धृतइतियद्यस्मात्तस्मादूयाननुग्रहःकृतः । अहोमेमहतांपुसा
मनुकंपा । शिरश्छेदादिलक्षणोनुग्रहो नस्यात्किन्नु अत्यंतापकारएवायमामरणमेवलोकैकोपदर्शनादतो नयुक्तइत्याशंक्यापराधाधिक्ये नायंनियमइतिभावेनाह नब्रह्मेति । ब्रह्मबंधुब्राह्मणजातिमा
त्रेषुभृतवहरेश्चवांयुवयोरवज्ञानास्तिधृतव्रतेषुदोक्षितेषुकुतएवावज्ञातः कृतावज्ञत्वान्मयिदंडकरणंयुक्तं अन्यथायुष्मदवज्ञानेनानुत्थानतमःप्राप्तिःस्यादिति १३ अवज्ञानेनिमित्तमाह विद्यातपइ
ति । ब्रह्मात्मताविदरक्षकर्ताब्रह्मणःपूर्णगुणस्यहरेरात्मतांविशेषसन्निधानदेहतांवा प्रथयितुंप्रख्यापयितुं अस्माअस्माक्षीःस्म । यस्मात्तत्तस्मात्त्वत्सन्निधानपात्रभूतान्ब्राह्मणान्विपत्सुपासीत्य

तदावृषध्वजेद्वेषवलिलात्माप्रजापतिः ॥ शिवावल्लोकादभवच्छरदभ्रइवामलः १० भवस्तवायकृतधीर्निशक्रोदनुरागतः ॥ औत्कंठचबाष्पकलयांसं
परेतांसुतांस्मरन् ११ कृच्छ्रात्संस्तभ्यचमनःप्रेमविह्वलितःसुधीः ॥ शशंसानिव्यलीकेनभावेनेशंप्रजापतिः १२ ॥ दक्षउवाच ॥ भूयाननुग्रहअहोभवता
कृतोमेदंडस्त्वयामयिधृतोयदपिप्रसह्य ॥ नब्रह्मबंधुषुचवांभगवन्नवज्ञातुभ्यंहरेश्चकुतएवधृतव्रतेषु १३ विद्यातपोव्रतधरान्मुखतःस्मविप्रान्ब्रह्मात्मतांप्र
थयितुंप्रथमंत्वमलाः ॥ तद्ब्राह्मणान्परमसर्वविपत्सुपासिपालःपशूनिदविभोप्रगृहीतदंडः १४ योसौमयाविदिततत्त्वदशासभायांक्षिप्तोदुःशक्तिविशि
खैरगणय्यतन्माम् ॥ अर्वाक्पतंतमर्हतमर्निदैक्षहृद्यद्रियासभगवान्स्वकृतेनतुष्येत् १५ ॥ मैत्रयउवाच ॥ क्षमाप्यैवंसमीढांसंब्रह्मणाचानुमंत्रि
तः ॥ कर्मसंतानयामाससोपाध्यायव्विगमिभिः १६ वैष्णवंयज्ञसंतत्यैत्रिकपालंद्विजोत्तमाः ॥ पुरोडाशंनिरवपन्वीरसंसर्गशुद्धये १७ अध्वर्युणात्तहवि
षाहूयमानोयजुष्पतिम् ॥ यथाविशुद्धयादध्यौतथाप्रादुरभूद्वरिः १८ तदास्वप्रभयातेषांद्योतयंत्यादिशोदश ॥ मुष्णंस्तेजउपानीतस्तार्क्ष्येणस्तोत्रनिर्जि
तः १९ श्यामोहिरण्यरशनोर्ककिरीटजुष्टोनीलालकभ्रमरंकुंडलमंडितास्यः ॥ कंबवब्जचक्रशरचापगदासिचर्मव्यग्रैर्हिरण्मयभुजैरिवकर्णिकारः २०

न्वयः १४ भवान्कृपासमुद्रोऽहंनिर्घृणोदुष्टइत्यत्रविवेकयुक्तिमाह योसाविति नविदितातत्त्वदृग्यस्यसतथातेनाऽलब्धतत्त्वज्ञानेनैक्षदद्राक्षीत् नास्माकंपुरुषायुषाशतेनत्वत्कृतप्रतिनिधिकरणंश
क्यते अतःस्वकर्मणास्वयमेवचतुष्टोभवेत्याह सभगवानिति १५ प्रकृतमनुसरति क्षमाप्येति । संतानयामासअनुसंहितंचकार १६ दुष्टस्ययज्ञस्यप्रायश्चित्तमंतरेणकथमनुसंधानंघट्टतइतितत्राह ।
वैष्णवमिति वैष्णवंविष्णुदैवत्यं । त्रीणिकपालान्यान्यासनानियस्यसत्रिकपालस्तं । वीरोवीरभद्रस्तस्यसंसर्गउपद्रवस्तस्यशुद्धयेपरिहारयनिर्वापणंसंप्रपचनम् १७ अध्वर्योःप्रतिपत्तिफलमाह अध्व
धुणेति । यजुष्पतिंमंत्रदेवताम् १८ तदाप्रत्यक्षस्यहरेःकर्मविशेषस्वरूपविशेषंचाह तदेति । तार्क्ष्येणगुरुदेन स्तोत्रेणसामरूपेणनिर्जितोवशीकृतः १९ हिरण्मयारशनाकांचीयस्यसतथाहिरण्यवत्पीत
मंबरंयस्यसतथेतिवा । अर्कवत्ज्वलताकिरीटेनजुष्टः नीलाश्रितेअलकाश्चनीलालकाः तएवभ्रमराश्चकुंडलेचनीलालकभ्ररंकुंडलानि एतैर्मंडितमास्यंयस्यसतथा कंबवादिभिव्यग्रैर्विवेशैः शिक्षा
भ्यासदर्शकैरिवांगदादिभूषणायितत्वाद्द्विरण्मयैरिवस्थितैर्भुजैर्लक्षितःपुष्पितः कर्णिकारोवृभाविशेषः २०

१ वहौधश्च इति उणादिसूत्रम् ॥ १ ॥ ८३ ॥ २ दक्षोगृहीतार्हणमादरोन्नमन्निति पाठान्तरम् ।

ऋत्विगादिदैविकैः श्रीनारायणएवस्तुत्योवद्यश्चेतिभावेनतत्प्रतिपत्तिप्रकारंवक्ति तत्त्वंनतइति । अनंजनपुण्यपापलेपरहित ऋत्विजोव्ययेततत्त्वंनविदामः । कस्मादज्ञानमत्राहुः रुद्रशापादिति । यज्ञादि कर्मण्यवग्रहधियोदुराग्रहबुद्धित्वादित्यर्थः । नन्वेवंतर्हि एतस्मिन्कर्मणिभवतआविर्भावः कथंघटतइतिशंकाभाभूदित्याह धर्मेति सदाशिवस्यप्रसन्नदृष्ट्यवलोकनोत्फुल्लतत्त्वज्ञानैरस्माभिः क्रियमाणमिदमध्वराख्यकर्मज्ञातं त्वपूजात्वेनेतिशेषः । कथमेतदवगतमित्यतउक्तं धर्मेति । भक्त्यादिधर्माणामुपलक्षकत्वादित्यर्थः किमत्रप्रमाणमित्यतस्तद्धनयति । त्रिवृदिति । त्रीन्प्रत्यक्षानुमानागमानावृणोतीति तदानींतनैः पुरुषैर्दृश्यमानत्वात् प्रत्यक्षप्रमाणं । द्वितीयंहररविर्वालिङ्गं तृतीयमेषमेसर्वधर्माणां धर्मोधिकतमोमतः यद्भक्त्यापुंडरीकाक्षंस्ववैरैर्चेन्नरः सदेत्यागमं । प्रत्यक्षस्यतुल्योकाविडंवनार्थत्वोपपत्तेर्लिङ्गस्यचविनोददर्शनायसंभवादागमस्यचस्तुतिरूपत्वेनार्थवादत्वोपपत्तेः । अतोनिर्णायकाभावात्सिक्तताविनियुहनिर्माणवत्सर्वशिशिलमूदितितत्राह यदर्थमिति । त्वयस्याध्वरस्य भागस्वीकारार्थमदोधिदैवमुत्तमदैवंब्रह्मादिदेवताशरीरे आस्थाइतियदतइदंनिर्णायकंप्रमाणमित्यर्थः भुंक्त्यज्ञभुजोदेवानाविश्यपुरुषोत्तमइतिवचनंचास्मिन्नर्थमानं यद्वा कुतोनाविदामइतितत्राह धर्मेति धर्ममदृष्टमुपलक्षयतीतितथोक्तं ज्ञानिभिरिदमध्वराख्यकर्मयदर्थयस्त्वमर्थोविषयोयस्यतत्तथाज्ञातं कुतः कर्मणस्त्वेद्विषयत्वमत्राह अधिदैवमिति सत्त्वमाधिदैवमास्थाअहंहिसर्वयज्ञानांभोकेति यदवत्स्वाद्विषयोयज्ञइति तच्चजनमस्माभिरिन्द्रादिविषयत्वेनज्ञातमतोनविदामइति २७ हे शरणदमोक्षलक्षणगृहप्रद अशरणेरक्षितपुरुषरहितेउरवोबहवःअविद्यास्मितरागद्वेषाभिनिवेशाःपंचक्लेशा

ऋत्विजऊचुः ॥ तत्त्वंनेतेवयमनंजनरुद्रशापात्कर्मण्यवग्रहधियोभगवन्निदामः ॥ धर्मोपलक्षणमिदं त्रिवृदध्वराख्यं ज्ञातं यदर्थमधिदैवमदस्त्वमास्थाः २७ ॥ सदस्याऊचुः ॥ उत्पत्त्यध्वन्यशरणउरुक्लेशदुर्गतकोग्रव्याल्लक्ष्णविषयमृगतृष्णात्मगेहोरुभारः ॥ दंष्ट्रश्वश्रेखलमृगभयेशोकदावेऽज्ञसार्थः पादौशस्तौशरणदकदायातिकामोपसृष्टः २८ ॥ रुद्रउवाच ॥ तववरद्वरां प्रावाशिषाचानिभ्येह्यापिमुनिभिरसत्तैरादरेणार्हणीये ॥ यदिरचितधियंमाविद्विलोकापविद्वंजगतिनगणयेन्यं त्वत्परानुग्रहेण २९

स्तैर्दुर्गैरंतकाख्येनोग्रेणव्यालेनाजरेणसर्पेणाकृष्टेद्वंद्वानिसुखदुःखान्येव श्वभ्राणिगर्तान्यास्मिन्सतथातस्मिन् । खलाः पिथुनास्तएवमृगास्तैर्भयंयास्मिस्तथातस्मिन् । शोकोमनःपीडासएवव नवह्निर्यस्मिन्नेवंविधे । उत्पत्त्यध्वनिजननमरणादिमार्गे । अज्ञसार्थः अज्ञानिपरिषत्तवशस्तौपादौकदायातिनकदापीतिमन्यामहे । कुतइतितत्राह कामेति कामेनोपहृतत्वात् कामोपहृतत्वंस्फुटयति विषयेति । विषयमृगतृष्णाशब्दादिविषयाख्यमरीचिकाजलमुद्दिश्यात्मायत्नः गेहं गृहं एतद्वमरुभारोयस्यसतथा आत्मादेहधृतौजीवस्वभावेपरमात्मानि यत्नेकैर्मौमौतौवातइतियादवः यद्वा विषयमृगतृष्णैवात्मगेहंस्वनिवासस्थानंतदेवोरुभारोयस्यसतथा २८ रुद्रस्तुत्यासर्वलोकस्यहरेः सर्वोत्तमत्वेसंशयमुन्मूलयति तवेति । हेवरदतवाशिषाकारेणाननभिध्येअभिधानाविषयेआशीरर्थध्यातु मयोग्ये । असक्तैर्नः संगैर्मुनिभिर्ब्रह्मादिज्ञानिभिरप्यादरेणार्हणीयेपूज्येवरांघ्रौवरणीयगुणे श्रीपाद यदिरचितधियं कृतबुद्धिमां विद्धिमां जानासि लब्धर्थोद कथंभूतंमालोकापविद्वंलोकबाह्यं अनेनरुद्रस्यज्ञान्युत्तमत्वंद्योतयति तर्हिजगत्तत्त्वत्परानुग्रहेणनगणये यंकंचनपुरुषंनप्रार्थयइत्यर्थः फलेच्छयाध्यानाभावेऽपिनिष्कामत्वेनध्यानादन्याशिषोपिभवतीत्यस्मिन्नर्थेचशब्दः हिशब्दे नगतिमर्षीप्रयुजइतिवाक्यंसूचयति २९

१ तद्भृत्यनंदिशापात् २ अधिकाश्चेदेवाश्चाधिदेवाः । ब्रह्मादयः । तेषामिंद्रशरीरमधिदेवं । यद्वा देवानांब्रह्मादीनामिंद्रशरीरं देवं । अधिकंचतर्देवंचेतिविग्रहः । एतेनाधिदेवानामिदमाधिदैवमि विरयात् कथमधिदैवमिति शंका परास्ता इति भागवततात्पर्यदीपिका ।

ब्रह्मादीनामपि श्रीनारायणतत्त्वज्ञानंदुर्लभं किमुतास्माकंतोरुद्वेषतत्तत्त्वाज्ञानहेतुकइति भावं ध्वनयन् भृगुस्तंभगवंतस्तौति । यन्माययेति श्लोकोद्धयेन गहनयांगंभीरयायस्यतवमाययापहृतआत्मबोधः स्वरूपज्ञानं येषां ते तथा । अतएव तमस्य विद्यायां स्वपंतःशयाना ब्रह्मा आदिषेधैर्देवानां ते ब्रह्मादयस्तनुभृतः शरीरिणः । अनेन देहवतएव ज्ञानग्रहणयोग्यतां सूचयति आत्ममुजीवियुपेयकत्वेनाश्रितं स्थितं तव तत्त्वमधुना पीत्यनेनोत्पाद्यदीर्घकालगतिं सूचयति न विदंति सोऽयं प्रणतानामात्मनां जीवानां बंधुर्भवान् प्रसीदति त्वत्त्वाज्ञानं तद्वत्तत्त्वप्रमाणभवेन शून्यप्राप्य तत्स्यादित्यतोऽव्यक्तादिविशेषज्ञानि प्रत्यक्षं प्रमाणमिति भावेनाह नैतदिति एतदव्यक्तादि भवतः श्रितं अन्यतमम् ३० सर्वस्य हरेस्तत्त्वविषया ज्ञानमुक्त्वेदानीं तत्स्वप्रमाणभवेन शून्यप्राप्य तत्स्यादित्यतोऽव्यक्तादिविशेषज्ञानि प्रत्यक्षं प्रमाणमिति भावेनाह नैतदिति एतदव्यक्तादि भवतः स्वरूपसंचिदानंदं आत्मकं न भवति इह जगति यो वैराग्यभक्त्या आदिषा धनसामग्रीमानसौ पदार्थोऽव्यक्तादिपदार्थविशेषज्ञानी ब्रह्माद्यन्यतमः पुरुषो यावत्पदार्थजातं तावत् पृथगीक्षेत् पश्यतीति यस्मात्तस्मादित्यर्थः भेदोऽंतरविशेषश्च सूक्ष्मं चोभिधीयत इति वचनात् अत्र भेदो विशेषः न न्वव्यक्तादेर्व्यतिरिक्तं चेत्तत्तद्दर्शनं प्रमाणं स्यात्तदेव कुत इति तत्राह ज्ञानस्येति । ज्ञानस्येत्युपलक्षणं जानातावेकवचनं ज्ञानोऽद्रियाणां कर्मद्रियाणामर्थस्य शब्दादितन्मात्राणां चाकाशादिभूतानां च गुणस्य सत्त्वादेश्च च शब्दात्तत्कार्ययोर्महदहंकारयोश्चाश्रयान्मायामयात्पक्रतिविकारात् पंचाद्वयातिरिक्तोऽत्यंतविलक्षणः केवल

॥ भृगुरुवाच ॥ यन्मायया गहनयापहृतात्मबोधा ब्रह्मादयस्तनुभृतस्तमसि स्वपंतः ॥ नात्माश्रितं तव विदं त्यधुना पितृत्वं सायं प्रसीदतु भवान् प्रणतात्मबंधुः ३० नैतस्वरूपं भवतोऽसौ पदार्थो भेदग्रहः पुरुषो यावदीक्षेत् ॥ ज्ञानस्य चार्थस्य गुणस्य चाश्रयान्मायामयाद्व्यातिरिक्तोऽत्यंतस्त्वम् ३१ ॥ इंद्र उवाच ॥ इदमच्युत विश्वभाव नंबपुरा नंदं करं मनो हृशाम् ॥ सुरविद्विदक्षपणैरुदायुधैर्भुजैर्दंडैरुपपन्नमष्टभिः ३२ ॥ यज्ञपत्न्य ऊचुः ॥ यज्ञोऽयं तव यजनाय केन सृष्टो विध्वस्तः पशुपतिनाद्यदक्षकोपात् ॥ तन्नस्त्वं शवशयनाभशांतमंधं यज्ञात्मन्नाखिलरुचा दृशा पुनीहि ३३

चिदानंदं आत्मकमित्यदेहस्त्वमिति यतोऽत इति । तदुक्तं अव्यक्तादिपदार्थानां विशेषज्ञानिनापि तु न देहवैष्णवो ज्ञेय आनंदः प्राकृतो न ह्येति अव्यक्तादिपदार्थानां विशेषज्ञानिनावैष्णवो देहोऽव्यक्तादिपदार्थानां संबंधेन निर्मितो न ज्ञेयः तत्र हेतुमाह आनंद इति यद्वाऽसौ पदार्थो भेदग्रहः पुरुषो यावद्भवतस्वरूपमीक्षेत् तावदेतदव्यक्तादिभवतः स्वरूपं न भवतीति प्रतीयते ज्ञानिदर्शनस्य यथार्थत्वनियमात् अनेनाज्ञानिपक्ष एवाव्यक्तादिस्वरूपं न ज्ञानिपक्ष इत्युक्तं अन्यत्समं । अस्त इति पाठे अमांगल्यादित्यर्थः ३१ अनंतरातीति श्लोकेऽप्रत्यक्षमेतत् भवतः स्वरूपं न भवतीत्यन्यथा प्रतीतिभिर्द्रुस्तुतिव्याजेन निरस्यति इदमिति अच्युते हेयोपादेय रहितहरे इदं दृश्यमानं तव पुर्विश्वभावनं जगदुत्पादकं ब्रह्मैवेत्यन्ययः वपुःशब्दस्यार्थातिरमाह आनंदं करमिति शुभाकारेन नौवपु रित्यभिधानं यावद्गुणानुसंहृत्योपास्त तदनुसारिफलं च स्वस्यापि स्यादित्याशयेनाह सुरविद्विडिति । सुरविद्विषोऽसुरास्तान् लक्षपयंतीति सुरविद्विदक्षपणास्तैः ३२ अंतरापि रस्य कर्मणः पूर्णफलत्वसिद्धिः श्रीनारायणकटाक्षेणैवेत्यभिप्रायेण पत्न्यः स्तुवंतीत्याह यज्ञोऽयमिति । शवं जलं तस्मिन् शेते इति शवशयः अधिकरणे शेते रितिकर्तव्यं च प्रत्ययः कमलं नाभौ यस्य स तथोक्तः तस्य संबुद्धिः शवशयनाभकमलनाभ शांतमेधमुपरंतं यज्ञ एकपदपक्षे शवाः प्रेताः शरतेऽस्मिन्निति शवशयः पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेत्यधिकरणे घः प्रत्ययः इमं शानंतस्य अभेव आभायस्य सः इमं शानकांतिश्चासावुपरतश्चासावध्वरश्चेति स तथोक्तस्तं पुनीहि शुद्धं कृत्वा पूर्णं फलं कुर्वित्यर्थः ॥ ३३ ॥

इतोपीदं रूपमु गनिषेदकवेद्यं न प्रायामयमिति भावेन ऋषयः स्तुवंतीत्याह अमन्वितामिति । भगवंस्तव विवेष्टितमनन्वितं लोककर्मविलक्षणं कुतस्त्वमात्मनाऽन्यसहायमन्तरेण यत्कर्मचरोसकरोषितेन कमणा
 नाज्यसेनाल्लिप्यसेहियस्मात्तस्मात् सयत्तत्राकिंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसंगो ह्यप्युरुष इति श्रुतेः । अस्मिन्निवत्तवैवोचितमित्याहुः विभूतय इति । यतोयस्याः श्रियः प्रसादाद्भिभूतयः ईश्वरान्ब्रह्मादीनु
 पसेदुः प्रापुस्तां श्रियं स्वयमनुवर्तिनीं स्वतएव निषेवमाणां भवान्मन्यते मनज्ज्ञानइति धातोः अप्राप्तफलार्थं सेवते इति न जानाति किंतु ऋतुयर्मवज्जलस्य दंनवत् भक्ति करणमस्याः स्वभावइत्येव जानातीत्यर्थः
 ३४ तेतव कथामृष्टपीयूषनद्यामवगाढो मग्नोयं मनोवारणः संसारारुण्यं दावं न सस्मार । स्मरणाभावे निमित्तमाह ब्रह्माति । ब्रह्म संपन्नस्यापि निगमने स्मृतिः स भवतीत्यत उक्तं निष्क्रामतीति । कथानद्यव
 गाहे हेतुमाह केशेत्यादिना । अनेनाप्यस्य रूपस्य ब्रह्मत्वं निरणायीति ज्ञायते ३५ पूर्वत्रयजमानेन यथा तत्त्वं स्तुतं अत्र लोक संस्कार पूर्वकमौत्सुक्याच्च स्वाभीष्टा सिद्धये यजमान्या प्रसूत्या स्तूयते । स्वागत
 मित्यादिना श्रिया कांतया सह त्राहिरक्ष कवध इत्यनेना शिरोराहित्ये सिद्धे पि स्पष्टत्वाच्च शीर्षहीन इत्युक्तं । अंगैर्ऋत्विगादिभिरन्यत्र करचरणादिभिः सहितोप्यनेन सर्वोत्तमत्वं हरेर्द्योति तम् ३६ लोकपालस्तु
 त्यापि हरेरिंदं रूपमनारोरोपितमिति ज्ञायत इति आह दृष्टः किमिति । येन त्वन्या विश्वं सर्व इत्येते ज्ञातं भवति स प्रत्यग्दृष्ट्या ज्ञान दृष्ट्या च दृश्यस्त्वं । नोऽस्माकं असद्वहैः शब्दाद्यमंगल विषयग्राहिभिर्दिग्भिः किं
 प्रयोजनमुद्दिश्य दृष्टोऽनुग्रहमन्तरेणेत्येषः षष्ठः पंचभूतव्यतिरिक्तशरीरस्त्वं पंचभिर्भूतैर्निमित्तशरीरवद्विष्टो भासीति येषां भवदीयामाया हि भवत्सामर्थ्यमेव । न ह्यमांसदृष्टिगोचरस्वभावस्य तद्गोच
 ऋषय ऊचुः ॥ अनन्वितं ते भगवन्विचेष्टितं यदात्मना चरसि हि कर्मनाज्यसे ॥ विभूतयो यत उपसेदुरीश्वरान्न मन्यते स्वयमनुवर्तिनी भवान् ३४ सिद्धा ऊचुः ॥
 अयं ते कथामृष्टपि यूषनद्यां मनोवारणः क्लेशदावाग्निदग्धः ॥ तृषतीव गाढो न सस्मार दावं न निष्क्रामति ब्रह्मसंपन्नवान् ३५ ॥ यजमान्युवाच ॥ स्वा
 गतं ते प्रसीदेशतुभ्यं नमः श्रीनिवासः श्रिया कांतया त्राहिनः ॥ त्वामृतेधीशनां गैर्मखः शोभते शीर्षहीनः कवं यो यथा पूरुषः ३६ ॥ लोकपाल ऊचुः ॥ दृष्टः
 किं नो दृग्भि रसद्ग्रहैस्त्वं प्रत्यग्दृष्ट्या दृश्यते येन विश्वम् ॥ मायाह्येषा भवदीया हि भूमन्यस्त्वं षष्ठः पंचभिर्भासिभूतैः ३७ ॥ योगेश्वर ऊचुः ॥ प्रेयान्न ते न्यो
 रस्य मृतप्रियप्रभो विश्वात्मनीक्षेन्न पृथग्य आत्मनः ॥ अथापि भृत्ये शतयोपधावतामनन्यवृत्त्यानुगृहाण वत्सल ३८
 रत्वं सामर्थ्यं विना युज्यते भगवन्महिमैवासौ यदृश्यो भगवान् स्वयमिति वाक्यं हि शब्दगृहीतं । भूमन्नित्येन न पूर्णस्यार्यं स्वभाव इति दर्शयति । यद्वा प्रत्यग्दृष्ट्या दृष्टस्त्वमस्माकं दृग्भिर्दृष्टः किमहोस्मद्भाग्यं दि
 व्यदृष्टिगोचरस्थान्यदृष्टिगोचरत्वमिति । यत्पंचभिर्भूतैः सह षष्ठो भासीति यच्च संयं भवदीयामाया हीति ३७ योगेश्वरस्तुत्या प्रतीतं पंचभूतात्मकत्वं निवारयति प्रेयानिति । अमृतप्रियमुक्तप्रियप्रभो
 समर्थविष्णो यो जीवो विश्वात्मनि जगदंत्यामिणित्वं यि पृथक्त्वमन्यथा त्वं नैक्षेन्न पश्येत् सुनरतिर्यगादिषु जीवराशिषु प्रेरकत्वेन स्थितानां तव रूपाणां गुणादीनां चाणुमात्रभेदं न पश्यतीत्यर्थः । तस्मादात्मनो
 जीवादन्यः प्रेयांस्तव नास्ति हेतुशब्दतया नां दासानामस्माकमीश भक्तवत्सल तया भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवं विधोर्जुनेति प्रसिद्धा तयाऽनन्यवृत्त्या उपधावतां सेवमानानामस्माकमनुग्रहोऽस्त्येव अ
 थापि पुनरनुगृहाणेत्यन्वयः यथार्थज्ञानिनो नान्यः प्रियो विष्णोस्तु कश्चन तथाप्यधिक संतुष्ट्यै प्रसीदेत्यर्थं न पुनरतिवचनादुपपन्ना प्रार्थनेति अत्राभेदज्ञानिनो हरेरधिप्रियत्वमुच्यते इत्ययमर्थः पृथक्ज्ञा
 नंतदित्याहुर्नैतिकचिद्वीक्ष्यतेन्यथा ज्ञानज्ञेया विरोधेन त्वपृथग्वस्तु नोद्देशिः केचिद्देदं विनिर्दिष्टं तिहासुरज्ञानवृत्तयः निराकुर्वन्त्यथो मंदाभेदस्य परमार्थतां येतु तत्त्वविदो मुख्याभेदं ब्रह्मान्यवस्तुनोः परमार्थ
 मिति ज्ञात्वा नित्यं विष्णुमुपासते इत्यादि प्रमाणविरुद्ध इति ज्ञातव्यं आचार्येणापि न पृथग्युक्तः ३९ । अन्यथा यो न पश्यतीति पृथगित्येतदन्यथेति व्याख्यातं न भेदमिति ३९

विश्वं त्रिभिर्विषयैः तत्त्वस्वामित्वं च हरेरेव मुख्यमित्याशयेनाहुः जगदिति जगदुद्भवस्थितिलयेषु जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारेषु लयाप्रविभज्यमानगुणया सृष्टीरजःस्थितौ सत्त्वसंहारे तमइति प्रकारेण विभज्यमानाः प्रथमक्रियमाणाः सत्त्वादिगुणाय स्याः सातयात्माधीनयामाया । प्रकृत्या जडयामिथ्या ज्ञानं जनयतीश्वरः तस्य भ्रमश्च सत्त्वाद्यानसंतिपरमेशितुरितिवचनात् प्रकृत्या । रचिताकृताऽऽत्मना जीवानां भेदमिति मिथ्या ज्ञानं येन सतथा तस्मै स्वसंस्थया एवार्थे हि शब्दः स्वरूपस्थित्यैव महिमलक्षणया अतिवर्तितानि रस्ताभ्रमोगुणाश्च सत्त्वाद्याय स्मात्सतथा सचासौ आत्मा चेत्यतिवर्तितभ्रमगुणात्मा तस्मै हे अतिवर्तितभ्रमज्ञानानंदादिगुणात्मन इति भिन्नं वापदं । हि शब्दे ज्ञानानंदात्मनो हरेरुपाधिना भ्रमयोग्यत्वं निवारयति ३९ हे अमित अनंतं ते तु भ्यं नमः तत्त्वायाऽद्वयज्ञानाय अमितानां रोपितरूपायेति वा धर्मादीनामस्माकं च सत्तय उत्पत्तिकारणाय च शब्देनास्मत्कारणत्वं निवारयति । कारणस्य रज आदिगुणसंसर्गो नास्तीत्याह निर्गुणायेति सृष्टीप्रवर्तमानस्य तद्गुणास्पशो माहात्म्यातिशयादुच्यते इतीममर्थं च शब्देन वक्ति अत्र प्रणतिः सम्यक्स्वरूपज्ञानाभावेऽपि सामान्यज्ञानेन घटत इति भावेनाह यत्काष्ठा मिति काष्ठोत्कर्षेसीं म्निदिशीति यादवः । अपरे मदर्वाचीनाः कुतो विदुर्न कुतो पीत्यर्थः अनेनास्य परमात्मत्वेन कोऽपि रुदेह इति दर्शितम् ॥ ४० ॥ अनेनापि मंदांशं कामुन्मूलयति यत्तेजसेति यस्य हरेरेतेजसा यच्चंद्रमसि यच्चाम्रौ तत्तेजो विद्धि मामकमिति वचनात् सुसंमिद्धतेजाः पूज्य

जगदुद्भवस्थितिलयेषु लयाप्रविभज्यमानगुणया त्ममायया ॥ रचित्तात्मभेदमतेयेस्वसंस्थया ह्यतिवर्तितभ्रमगुणात्मनेनमः ३९ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ नमस्तेऽमिततत्त्वाय धर्मादीनां च सूतेये ॥ निर्गुणाय च यत्काष्ठां नानां हवे दापरे कुतः ४० ॥ अग्निरुवाच ॥ यत्तेजसा हं सुसंमिद्धते जाहव्यं वहाम्यध्वर आज्यसिक्तम् ॥ तं यज्ञियं पंचविधं पंचभिः स्विष्टं यजुभिः प्रणतो रिमय जगम् ४१ ॥ देवा ऊचुः ॥ पुरा कल्पापाये स्वकृतमुदरीकृत्य विकृतं त्वमेवाद्यस्तस्मिन्सलिल उरग्रेन्द्राधिशयने ॥ पुमाञ्शेषे सिद्धे हृदि विमृशिताध्यात्मपदविः स एवाद्याक्ष्णोर्नः पथि चरसि भृत्यानवासि च ४२ ॥ गंधर्वा ऊचुः ॥ आशासानां देवमरीच्य दय एते ब्रह्मेन्द्राद्या देवगणारुद्रपुरोगाः ॥ क्रीडाभांडं विश्वमिदं यस्य विभूम्नस्तस्मै नित्यं नाथ नमस्ते करवामः ४३

त्वेन सम्यक्प्रवृद्धं तेजो बलं यस्य स तथा अहं जात वेदा अध्वरे यज्ञे आज्यसिक्तमाज्येन समृतं हव्यं वहामि देवान् प्राप्य विभज्या र्पयामीत्यर्थः ओ ३ म् आश्रावय अस्तु श्रौषट् यज येयजामहे वर्षादित्यजुर्वेदगर्तैर्यजुर्भिः पंचमैत्रैः । स्विष्टं सुष्ठु पूजितं । तं पंचविधं पंचधा विभक्तिवग्रहं । यज्ञं यज्ञपुरुषं यज्ञशं यज्ञभावं यज्ञभुजिभित्येवंविधं । भगवंतं प्रणतोऽस्मीत्यन्वयः । यज्ञं यज्ञेशमित्यादि पंचविधमिति वा योज्यं उक्तं च यज्ञो यज्ञपुमांश्चैव यज्ञेशो यज्ञभावनः यज्ञभुक् चेतुषं चात्मा यज्ञोऽप्युद्योहारिः स्वयमिति आश्रावयास्तु श्रौषड्यजाथो ये यजामहे ॥ वषट्कारं तैर्नित्यं यजुभिः पंचभिर्विभुरिति ४१ कल्पापाये प्रलये स्वेन कृतं विकृतं कार्यरूपं जगदुदरीकृत्य उदरे निधाय यज्जलं सृष्टिकाले त्वया पीतं तस्मिन्सलिले उरग्रेन्द्राधि शयनं तस्मिन्वाद्यः पुमांस्त्वं शेषे अत्र प्रमाणं चाहुः सिद्धे मुक्तैर्देवा विमृशिता विचारिता अध्यात्मनः परमात्मनः पदवी यस्य स विमृशिताध्यात्मपदविः य एवं विधः श्रीनारायणः स एव नान्यः अद्य नोऽक्ष्णोः पथि च ध्रुविषये चरसि भृत्यानस्मानवसि च शब्देन भृत्यरक्षणं मे प्रयोजनं नान्यदित्यर्थं निर्धारयति नैतत्स्वरूपं भवत इत्यादिना यदुक्तं त्रिर्धोरितमनेनेति ४२ हे देव आशासानाः फलमाकांक्षमाणा य एते मरीच्य दयो य एते ब्रह्मेन्द्राद्या देवगणाय एते रुद्रपुरोगा भूतगणा इतीदं विश्वं विभूम्नो यस्य सतवक्रीडाभांडं क्रीडोपकरणं वर्तत इत्यन्वयः हे नाथ तस्मै ते तु भ्यां नित्यं नमः करवाम इत्यनेनापि सर्वशं कोन्मूलिता ४३

अव्यक्तादेस्त्वद्रूपकल्पनायास्त्वदिच्छाधीनत्वाच्चत्प्रसादनैव निरासः स्यादित्याशयेन विद्याधराः स्तुवंतीत्याह त्वन्माययेति । त्वन्मायया त्वदिच्छया त्वदधीनया प्रकृत्या चरचितमर्थदेहकलत्रादिलक्षणमभिपद्यदुर्मतिदुःखितमतिः अस्मिन्कलेवरेममाहमिति मातिं कृत्वा त एव उत्पद्येदुर्गतिं भिः स्वैरिन्द्रियैः क्षिप्तोऽसत्स्वमंगलेषु विषयेषु लालस उत्कंठावानपि पुमान्युष्मत्प्रकारसारसनिषेवकः अत्मा मुह्यत्यनेनेत्यात्ममोहः संसारस्तमुद्बुद्धुदस्येन्निरस्यतीत्यन्वयः ४४ ब्राह्मणस्तुतिव्याजेन हरेः सर्वस्वातन्त्र्यं द्रढयति त्वं क्रतुरिति त्वं क्रतुरित्याद्यभेदेनोक्तिरंतर्यामि विषयेति ज्ञातव्यं तदुक्तं सर्वशब्दाभिधेयत्वं सर्वांतर्यामिकत्वतः न तु सर्वस्वरूपत्वात्सर्वभिन्नो यतो हरिरिति अप्रभृच्चेतैक्याभावेऽपि ब्रह्म ५ द्रादिविशिष्टचेतनैक्या किं न स्यादिति चेत्तत्र प्रमाणविरुद्धत्वात् तदुक्तं अंतर्यामिस्वरूपेण ब्रह्मरुद्राद्याभिन्नता । न तु जीवस्वरूपेण जीवाभिन्ना यतो हरेः विशेषाभिदवचनं सन्निधानविशेषतः सन्निधानं तु तत्प्रोक्तं सामर्थ्यं व्यंजनं हरेरिति ४५ रसायारसातलात् योगिभिः सनकादिभिः यज्ञक्रतुर्यज्ञसंकल्पः ४६ सामगीः सामगायनध्वनिः परिभ्रष्टानि विस्वस्तानि सत्कर्मणि येषां ते तथोक्तास्तेषां यज्ञविघ्नारक्षसाः ४७ भद्ररुद्रो वीरभद्रः उन्निये उर्ध्वनीतवान् समाप्तं कृतवानितिर्थः ४८ सर्वात्म्येति हेतुर्गर्भविशेषणम् । सर्वभूतांतर्यामि त्वेन सर्वभागभुक् स्वेन भागेन हेतुना सर्वभागभुक्त इति सर्वभागभुक् । पूर्वप्रीयमाण इदानीं प्रीयमाण इत्युभया र्थाभिप्रायेण वशब्दः इवोभये च सादृश्य इत्यभिधा

विद्याधरा ऊचुः ॥ त्वन्माययार्थमभिपद्यकेलेवरेस्मिन्कृत्वाममाहमिति दुर्मतिरुत्पथैः स्वैः ॥ क्षिप्तोप्यसद्विषयलालस आत्ममोहं युष्मत्कथामृतनिषेवक उद्बुद्धुदस्येत् ४४ ॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ त्वं क्रतुस्त्वं हविस्त्वं हुताशः स्वयं त्वं हि मंत्राः समिद्धमर्भपात्राणि च ॥ त्वंसदस्य त्विजोदं पती देवता अग्निहोत्रं स्वधा सोम आज्यं पशुः ४५ त्वं पुराणां रसायामहानसूकरोदंष्ट्राया पाद्भिर्नो वारणेन्द्रो यथा ॥ स्तूयमानो न दंष्ट्री लया योगिभिर्व्युज्जहर्त्तय गीगात्रय ज्ञक्रतुः ४६ सामगा ऊचुः ॥ संप्रसीद त्वमस्माकं क्षतां दशेनेते परिभ्रष्ट सत्कर्मणाम् ॥ कीर्त्यमानान् भिः सामगीरिशेते यज्ञविघ्नाः क्षयं यं तितस्मै नमः ४७ मैत्रेय उवाच ॥ इति दक्षः कविर्यज्ञं भद्ररुद्रावमर्शितम् ॥ कीर्त्यमाने हर्षिकेशे उन्निन्येयज्ञभावेन ४८ भगवान् स्वेन भागेन सर्वात्मा सर्वभागभुक् ॥ दक्षं भाष आभाष्य प्रीयमाण इवानघ ४९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अहं ब्रह्मा च शर्वश्च जगतः कारणं परं ॥ आत्मे श्वर उपद्रष्टा स्वयं दृग्गविशेषणः ५० स आत्ममायामाविश्य यो हं गुणमय र्पी द्विज ॥ सृजन रक्षन् हरिन् विभवं दंष्ट्रं संज्ञाः क्रियोचिताः ५१

नात् यथार्पयमाणः प्रियं वांक्ति तथेति वा ४९ ननु भगवान् स्वागतं बभाष इति न युक्तं । दक्षस्य प्रागेव तत्र स्थितत्वात् अन्यद्रुक्तं न प्रतीयत इत्याशंक्य स्वात्मानं दक्षा योपदिशतीत्याह अहमिति । आत्मे श्वरः आत्मना जीवानामीश्वर इति न शीलः । उपद्रष्टा सर्वस्मादधिको द्रष्टा स्वयं दृक् स्वयं प्रकाशः अविशेषणः सर्वोत्तमो हं विष्णुर्जगतः परं पृथालनपूरणा योरिति धातुः पालकं कारणं । ब्रह्मा ब्रह्मसंज्ञो हं परं सृष्ट्या पूरकं कारणं शर्वः शर्वसंज्ञोऽहं जगतः परमुत्कृष्टं कारणं विक्षेपकं संहारकं कृत्विक्षेप इति धातुः मां भवं विधं जानीहीति शेषः ५० एतदेव स्पष्टयति स इति हे द्विज दक्ष । यो हं भवं विभं रूपः स एवाहं सत्त्वादिगुणमयी मात्ममार्यामदधीन जडप्रकृतिमाविश्य रजोगुणोपादानत्वेन ब्रह्माणं सृष्ट्वा ब्रह्माख्यमद्रूपेण तं द्रिश्य जगत्सृजन् । सत्त्वगुणप्रवर्तकत्वेन विष्णुरूपेण विश्वं रक्षन् तमोगुणोपादानत्वेन शिवं सृष्ट्वा शिवाख्यमद्रूपेण तं प्रविश्य विभं हरन् संहारं नृत्तं तत्क्रियोचिताः संज्ञा अभिवृद्धिहेतुत्वाद्ब्रह्मनाम । सविलासव्याप्तिहेतुत्वाद्द्विष्णुनाम । संहारहेतुत्वाद्धरनामोति द्रष्टृ इत्यन्वयः । अनेन ब्रह्मरुद्रस्थमद्रूपाभ्यां विष्णुरूपेण चाहमेव जगत्सृष्ट्यादित्रय कृदित्यतो ब्रह्मा शिवयोः प्रसिद्धयोः सृष्टिसंहारकर्तृत्ववचनं प्रातिमूलमिति युक्तं भवति ५१

एतदेव स्पष्टयति तस्मिन्निति योऽहं विश्वस्य मुख्यकारणं तस्मिन्मयि । केवले प्रकृतिसंबंधरहिते । ब्रह्मणि गुणपूर्णोऽद्वितीये समाधिकरहिते । परमात्मनि स्थिते सति देहात्मबुद्धिर्देहो हिति बुद्धिर्यस्य सतथा जीवः । भूतानि ब्रह्मादीनि । भेदेन स्वातंत्र्येण । स्वतएव स्पष्ट्यादि प्रवृत्तिमंतिन केन चिन्वितानि न्यनुपश्यतीत्यन्वयः । अज्ञ इति हेतुगर्भविशेषणं यद्वा भेदेन स्थितानि ब्रह्मादिभूतानि परमात्मन्यनु पश्यतीत्यभेदेति शेषः ५२ अज्ञानि दर्शनमुक्तत्वाज्ञानि दर्शनप्रकारमाह यथेति पुमान्जीवः शिरःपाण्यादिषु स्वांगेषु क्वचिदपि पारक्यबुद्धिद्वयानुकुलं किंतु स्वकीयबुद्धिमेव करोति एवमत्परो ब्रह्मादिभूतेषु मामकत्वबुद्धिकरोति न स्वातंत्र्यबुद्धिम् ५३ अतः फलितमाह त्रयाणामिति देवब्रह्मन् एवमुक्तप्रकारेण ममैव स्वातंत्र्यात् ब्रह्माशिवस्थत्वेन ब्रह्माशिवारूपयोर्मदूपयोः पृथक्स्थितस्य विष्णवारूपस्य चेति त्रयाणां त्रित्वसंख्योपेतानामेकभावानामेकरूपाणामेकैश्वर्याणां सर्वभूतात्मना सर्वभूतार्थमिति सशान्तिमोक्षगच्छतीत्यन्वयः । यद्वा त्रयाणां ब्रह्मविष्णुशिवाख्यानं सर्वभूतस्वामिनामेकचित्तानां भिदां मिथो विरोधबुद्धि विषयत्वं पश्यति सशान्तिं स्वस्थबुद्धितया भगवच्चिष्टामाप्नोति ब्रह्मादिजीवानां हारिणाऽभेदवचनस्य कागातीरिति चेन्न तद्वशात् त्वत्प्रियत्वदृष्टिविषयत्वात् तदुक्तं हरेर्वशत्वदृष्टिस्तु भूतानामपृथग्दृष्टिः प्रियत्वदृष्टिरथवा ब्रह्मादीनां विशेषत इति ५४ शान्तिमधिगच्छतीत्यनेन हरेः स्वात्मोपदेशश्चेत्समाप्तः परंदक्षेण किमका

तस्मिन् ब्रह्मण्यद्वितीयैकेवले परमात्मनि ॥ देहात्मबुद्धिर्भूतानि भेदेनाज्ञानुपश्यति ५२ यथा पुमान्स्वांगेषु शिरःपाण्यादिषु क्वचिद् ॥ पारक्यबुद्धिर्कुरुत एवंभूतेषु मत्परः ५३ त्रयाणामेकभावानां योनपश्यति वैभिदाम् ॥ सर्वभूतात्मना ब्रह्मन् सशान्तिमधिगच्छति ५४ मैत्रेय उवाच ॥ एवं भगवतादिष्टः प्रजापतिपतिर्हरिम् ॥ अर्चित्वा क्रतुना स्वेन देवान् भगवतोऽयजत् ५५ रुद्रं च स्वेन भागेन ह्युपाधावत्समाहितः ॥ कर्मणो देवसानेन सोमपानितरानपि ॥ उदवस्य सहर्षिर्त्विग्भिः सस्नाववभृथंततः ५६ तस्मा अप्यनुभावेन स्वेन वावाप्ताराधसे ॥ धर्म एव मतिं दत्त्वा त्रिदशास्ते दिवं ययुः ५७ एवं दाक्षायणीं हित्वा सती पूर्वकले वरम् ॥ जज्ञो हि मवतः क्षेत्रे मेनायामिति शुश्रुमः ५८ तमेव दयितं भूयस्त्ववापपतिमं बिका ॥ अनन्यभावेकगतिः शक्तिः सुप्तैव पूरुषम् ५९

रीतितत्राह एवमिति आदिष्ट उपदिष्टः प्रजापतिः दक्षः स्वेन क्रतुना स्वयज्ञेन स्वेच्छया वा भागवतः भगवद्भक्तः स्वांशवतो वा देवानयजत् पूजयामास । उभयं तद्विपाठे कथमुभयतः सोमतो विष्टरादिभिश्च कथमुभयतः सोमतो हविषश्चोतिवा ५५ उपाधावदुपास्त ततो निरपराधत्वेन शुद्धाभूत् धावुगतिशुद्धचोरिति धातुः उदवसानेन समाप्तीं प्रिलक्षणेन कर्मणा आश्रयं पंचकपालमुदवसानानीयं निर्वपेदिति श्रुतेः सोमपानिति पाणिनेरपि सर्वज्ञेन व्यासेन प्रयुक्तत्वाद्विच्छ्रित्ययः प्रायिक इति ज्ञातव्यं । इतरानसोमपानित्यर्थः । उदवस्य समाप्तीं प्रिकृत्वा स्वेनानुभावेन भगवन्महिम्नैवावाप्ताराधसे प्राप्तयज्ञासि ह्वये ५६ ननु दक्षकोपेन योगमुक्तदेहया दक्षपुत्र्यासत्यादेव्यानि वृत्तिलभणा मुक्तिरवापीति न युज्यते भर्तुः शिवस्यामुक्तदेहत्वात्सतीनां मर्गनानां भर्तृभिः सह मुक्तिश्च वणात् अतोऽनया किमकारीत्याशंकां दृष्ट्वा परिहरति एवमिति क्षेत्रे भार्यायां ५८ अत्र निमित्तमाह अनन्यभावेति एकः शंकरो गतिर्यस्याः सा तथा अनन्यभावत्वात् अन्यभक्तिरहितत्वात् । अस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाह शक्तिरिति प्रलये सुप्ताहारावेव रता । सृष्टिव्यापारं विना स्थिता । शक्तिर्भार्यालक्ष्मीः पूरुषं विष्णुमिव यथा भजति तथेत्यर्थः तदुक्तं शक्तित्वाद्विष्णुशक्तिस्तु शक्तिशब्देन चोच्यते शक्यत्वात् प्रकृतिश्चापि स्वापः सृष्टिविना ह रौ । रतिस्तस्यास्तु कथितो न ह्यन्यः स्वाप इत्यत इति ५९

१ उभयत इति पाठे प्रकृतोपयुक्तार्थाप्रतीतिराह उभयत इति ।

॥ ६५ ॥ इति श्री भा० च० वि० टी० अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ संसारविरक्तस्य पुंसः श्रीनारायणश्रीपादपद्ममूलमेव शरणमिति निरूपयत्यास्मिन्नध्याये तत्र परमभागवतस्य ध्रुवस्य च रित्रमनुवर्णयितुं हेतुवैना धर्मवंशानुचरितमाह सनकाद्या इति गुहान्नावसन् गुहस्थाश्रमनाभजन्नित्यर्थः ऊर्ध्वरेतस इत्यनेन संन्यासाश्रमं सूचयति २ ३ ४ अत्र मायादयः स्त्रियोन्ये पुर्मांसः संसारहेतवो हि यस्मात्तस्माच्छ्रेयस्का मो एतान्न सेवेतैत्यन्वयः ५ मया ख्यात अनुसर्ग इत्यत्र संध्यभावः संग्रहोक्त्या लपत्वं न ज्ञातव्यं महानयं ग्रंथ बहुलत्वा लोके दृश्यमानत्वाच्चेति प्रदर्शनार्थ इति ज्ञातव्यं अस्यानुसर्गस्य श्रवणफलमाह त्रिःश्रुत्वेति आत्मनो मनसो मलं विधुनोति निरस्यति ६ वक्तव्यायाः कथायाः समाप्तत्वा दतः परं किं वक्तव्यमिति तन्नाह अथात इति । अथेत्यनेन पूर्वस्माद्दृश्यमाणस्यार्थस्य मंगलत्वं किं यतोऽधर्मो दिक् हेयमत उपदेयं कथयामीत्यत इति अपिशब्देन वंशस्यानलपत्वं श्रुतिस्मृतिभ्यां संभावितत्वमाह हरोरिति हरं शांशेन विशेषावेशेन संहितं जन्म यस्य स तथा तस्य आविष्टा हरिणा जीवा ब्रह्मादक्षो मनः पृथुः । शक्राद्याः ऋषयश्चैव तस्य व्यासादयो हरिरिति ७

प्रियव्रतोत्तानपदोर्भनुप्रत्रत्वेनपूर्वमुक्तयोः पुनरत्रोक्तिर्विशस्यादित्वज्ञापनायानुवदति । प्रियव्रतोति । वासुदेवस्य राजराज्यस्य कल्याणसिद्धिर्हितौ तदुक्तं प्रियव्रतोत्तानपादप्रमुखेषु हरिः स्वयं आविष्टः सर्वभूतेषु ऋषभाद्याः स्वयं हरिरिति ८ प्रियव्रतोत्तानपदोर्मध्ये प्रियव्रतविक्रमस्य प्रथमं कथ्यते सत्युत्तानपादपुत्रस्य ध्रुवस्यातिरमणीयत्वेन विरक्तिभक्तिजनकत्वेन श्रोतुः श्रद्धाजनकत्वेन भगवदुपास्तौ क्षिप्रगवृत्तिजनकत्वेनाऽऽध्यर्ष्यबुद्धिजनकत्वेन च प्रथमतः चरितं वक्तुमुपक्रमते जायेइति यस्याः सुनीतिः सुतः ९ सुनीतिः कथं पत्युः प्रेष्ठानाभूदिति ज्ञायत इति तं प्रकारं वक्ति एकदेति नाम्नोत्तमं आरुरुक्षंतं मकमारोढुकामम् १० तथा चिकीर्षिमाणं मकमारोढुमिच्छंतं सपत्न्याः सुनीतिः सेष्यमिति क्रियाविशेषणम् ११ धिष्यसिंहासनं । अनर्हत्वे निमित्तमाह न गृहीत इति १२ नेदमाश्रयमित्याह बाल इति ततः किमिति तत्राह नात्मानमिति । स्वायोग्यमिच्छन्त्यतिष्यसीति भावेनाह यस्येति । यस्य तव १३ तर्हि त्वत्पुत्रभावि त्वेकिं कर्तव्यमत्राह तपसेति । पुरुषं विष्णुं १४ ध्रुवः सपत्न्याः सुरुच्याः वाक्यं श्रुत्वा किमकार्षी

प्रियव्रतोत्तानपादौ शतरूपापतेः सुतौ ॥ वासुदेवस्य कल्यारक्षायं जगतः स्थितौ ८ जायेउत्तानपादस्य सुनीतिः सुरुचिस्तयोः ॥ सुरुचिः प्रेयसी पत्युर्नेतरायत्सुतो ध्रुवः ९ एकदा सुरुचैः पुत्रमं कमारोप्य लालयन् ॥ उत्तमं नारुरुक्षंतं ध्रुवं राजाभ्यनंदत १० तथा चिकीर्षिमाणं तं सपत्न्यास्तनयं ध्रुवम् ॥ सुरुचिः शृण्वतो राज्ञः सेष्यमाहातिगर्विता ११ नवत्समृपतेर्धिष्यं भवानारोढुमर्हति ॥ न गृहीतो मया यत्त्वं कुक्षावपि नृपात्मज १२ बालोऽसि बतनात्मानमन्यस्त्रीगर्भसंभृतम् ॥ नूनं वेद भवान्यस्य दुर्लभेऽर्थे मनोरथः १३ तपसाराध्य पुरुषं तस्यैवानुग्रहेण मे ॥ गर्भं त्वं साधयात्मानं यदीच्छसि नृपासनम् १४ मे त्रेयउवाच ॥ मातुः सपत्न्याः सुदुरुक्तिविद्धः श्वसनरुषादंडहतो यथा हिः ॥ हित्वा मिषं तं पितरं सन्नवाचं जगाम मातुः सरुदं सकाशम् १५ तं निःश्वसंतं स्फुरिताधरोष्ठं सुनीतिरुत्संगमुदूह्य बालम् ॥ निशम्य तत्पैरमुस्वान्नितांतं सा विव्यथेयद्रीदितं सपत्न्या १६ सोऽमृज्यैर्धैर्विललाप शोकदावाग्निनादावलतेव दग्धा ॥ वाक्यं सपत्न्याः स्मरती सरोजश्रिया दशाबाष्पकलामुवाह १७ दीर्घं श्वसंती वृजिनस्य पारमपश्यती बालकमाह बाला ॥ माऽमंगलं तात परेषु मंस्थाभुंक्ते जनो यत्परदुःखदस्तत् १८ सत्यं सुरुच्याभिहितं भवान्मे यदुर्भगाया उदरे गृहीतः ॥ स्तन्येन वृद्धं श्वविलज्जेत यां भार्येति वावोदुमिदस्पतिर्मांम् १९

दितितत्राह मातुरिति मिषं तं पश्यंतं सन्नवाचं तूष्णीं भूतं आमिषं हित्वा मातुरिवास्थितस्याविलस्य सकाशमहरिवेति वा १५ अस्यामवस्थायां सुनीत्या किमकारीतितत्राह तं निःश्वसंतमिति १६ धातोरेकार्थत्वात् कीदृशी व्यथातया कारीतितत्राह सोऽमृज्येति । विलापस्योदरताडना विना भूतत्वेन तत्पूर्वं कृतया परिदेवितमित्यर्थः शोकदावाग्निना शोकारुण्यवनवाहनादह्यमानेति शेषः । दावलतावनवल्ली बाष्पकलं नेत्रजलधाराम् १७ वृत्त्या सस्य भक्षणवद्राज्ञा कृतावज्ञानस्या परिहार्यत्वात्संग्रासदुःखस्यावसानमचक्षणा आत्मनो निर्दुष्टमनस्कत्वं दर्शयंती बालं शिष्यतीत्याह दीर्घं श्वसंतीति परदुःखदोजनस्तदुःखं स्वयं भुंक्ते इति यद्यस्मात्तस्मात्परेष्वमंगलं मामंस्थाः निरूपयेत्यन्वयः १८ परेण द्वेषादुक्तमपि गुणग्राहिणः स्वात्मनः पथ्यमेव भवतीति भावेनाह । सत्यमिति चार्थो वाशब्दः । इदस्पतिः राजा । यां मां भार्येति च वोटुं वक्तुं विलज्जेते भवांस्तस्यादुर्भगायाः दुःखहेत्वदृष्ट्या मे उदरे गृहीतोऽतएव स्तन्येनैव वृद्धो न तु पिबुदत्तरसायनेनेति यस्मात्तस्मात्सुरुच्या तपसाराध्येत्यदि भित्तं तत्सत्यमित्यन्वयः १९

एतदेवविवृणोति आतिष्ठेति । मत्पुत्रउत्तमोदथातथायद्यध्यासनमिच्छेत्सेआत्मनोहितमाकांक्षसेतहोक्षजपादपद्ममाराधयेति यत्सुमात्रासुखरुच्याकथितंतदव्यलीकं कर्तुमातिष्ठ ॥ २० ॥
 केनचित् श्रीनारायणश्रीचरणपरिचर्याफलं निरूपममवाप्तं चेत्तर्हि श्रोतुस्तत्रक्षिप्रप्रवृत्तिर्भवतीति तत्राह यत्पदेति परिचर्यपरिपूज्य विश्वविभावनायविश्वस्यविविगसृष्ट्यर्थमात्तगुणाभिपत्तेः अंगीकृतसा
 र्वइयादिगुणप्राप्तिहेतोरजोब्रह्माजितात्मावशीकृतमनाः श्वसनस्यवायोरपि विभागराहित्येन गंतुं योग्यं वंद्यम् २१ चतुर्मुखस्य भगवत्पुत्रत्वेन तत्प्रसादायोग्यतया तस्य तादृशैश्वर्यावाप्तियुक्ताऽस्मत्पूर्वं
 जैनकेनाप्तयेन श्रद्धयास्माकमपितत्रज्ञादिति प्रवृत्तिः स्यात् अतस्तदनुभावयेति तत्राह तथेति । अन्यतो भक्त्या दिव्यतिरिक्तसाधनेनाऽन्याभ्यो देवताभ्यो वा भौममन्वंतराधिपत्यं दिव्यं स्वर्गसंबंधि आपव
 र्ग्यैकैवल्यसंबंधि अथेत्यनेन देहस्यागानंतरमेवापवर्गसुखावाप्तिर्न जन्मानंतरंप्राप्येत्याह २२ किंबहुनोक्तनसारं वक्ष्यामीत्याह तमेवेति यत्किंचिदोषहृष्ट्या विमुखो न स्यादित्यत उक्तं भृत्येति न केवलं वि
 षयलोचैरेवाराध्यां कंतु संसारमोक्षेच्छुभिरपीति भावेनोक्तं मुमुक्षुभिरिति । अत्र प्रधानसाधनमिदमिति ध्वनयति । अनन्योभावो विषयो यस्य स तथा तस्मिन् तस्य भक्तिसाधनत्वं ध्वन
 यति निजधर्मेति यमनियमादयो निजधर्मस्तैर्भाविते कृततत्त्वभावे २३ कुतो यमेवापेक्षिता शेषपुरुषार्थावाप्ताविति नियमोन्यः किं न स्यादिति तत्राह नान्यंतत इति यो युष्माकं कुलदेवता लक्ष्मीकांत

आतिष्ठतत्तातिविमत्सरस्त्वमुक्तं सुमात्रापि यदव्यलीकम् ॥ आराधया धोक्षजपादपद्मयदीच्छेत्सेध्यासनमुत्तमो यथा २० यत्पादपद्मपरिचर्यविश्वविभाव
 नायात्तगुणाभिपत्तेः ॥ अजोध्यतिष्ठत्स्वपारमेष्ठ्यं पदं जितात्मा श्वसनमभिवंद्यम् २१ तथामनुर्वो भगवानपि तामहोयमेकभक्त्या पुरुदक्षिणैर्मखैः ॥ इष्टा
 भिपेदेदुरवापमन्यतो भौमं सुखं दिव्यमथापवर्ग्यम् २२ तमेव वत्सा श्रयभृत्यवत्सलं मुमुक्षुभिर्मृग्यपदाब्जपद्मतिम् ॥ अनन्यभावे निजधर्मभावि ते मनस्यव
 स्थाप्य भजस्व पूरुषम् २३ नान्यंततः पद्मपलाशलोचनाहुः खच्छिदं ते मृगया मि कंचन ॥ यो मृग्यते हस्तगृहीतपद्मया श्रियेतैरंगविमृग्यमाणया २४
 ॥ मैत्रेय उवाच ॥ एवं संजल्पितं मातुरा कण्ठ्यार्था गमं वचः ॥ सन्नियम्यात्मनात्मानं निश्चक्रामपि तुः पुरात् २५ नारदस्तदुपाकण्ठ्यं ज्ञात्वा चास्य चिकीर्षि
 तम् ॥ स्पृष्ट्वा मूर्धन्यघघ्नै न पाणिना प्राह विस्मितः २६ अहो ते जः क्षत्रियाणां मानभंगममृष्यताम् ॥ बालोऽप्ययं हृदा धेते यत्समातुरसद्वचः २७

स्ततस्तस्मात्पद्मपलाशलोचनादेनाकाशवन्निरूपस्योपासनं न संगच्छत इति चोद्यं परिहृतं त्वयानां निष्पयोक्तं विचारिते काश्चित्स्यादित्यत उक्तं मृगयामीति । लक्ष्मीतत्त्वं स्यादिति तत्राह यइति श्रीत्वं भार
 त्यादावप्यस्तीत्यत उक्तम् इतरैरिति इतरैर्ब्रह्मादिभिः सेव्यापि संपल्लभणाः श्रीः किं न स्यादित्यत उक्तं हस्तेति अनेन श्रीः प्रियामूर्तिं मतीसाक्षलक्ष्मीरिति ज्ञायते मृग्यत इत्यनेन हरेर्गुणतः स्वरूपतश्चोत्तम
 त्वं ध्वनयति विमृग्यमाणयेत्यनेन श्रीकटाक्षमोक्षस्य दुःसाधनत्वमाह २४ बालश्चाद्रोषतोषयोः क्षणकालीनत्वेन समत्मान्मावुवचः श्रुत्वा पि ह एवावस्थानं हृदिसन्निधाय तत्समर्थनाय ततो निर्गम
 नं वा युक्तमिति ध्रुवेण द्वयोर्मध्ये किमकारीत्यांतरांशं कां परिहर्तुमाह एवमिति अर्थस्याभिप्रेतस्यागमः प्राप्तिर्यस्मात्तत्तथा तदात्मानमनः आत्मना धैर्यगुणेन २५ ध्रुवो नाम महात्मोति द्योतयंस्तस्य
 स्वाभीष्टसिद्धिलक्षणं नारदसंवादं वक्ति नारद इति उपाकण्ठ्येत्यनेन नारदस्य दूरश्रवणशक्तियोगो द्रत्वात् स्वाभाविकीति सूचयति सर्वप्राणिचित्तविषयं ज्ञानं वा योगसिद्धमिति स्पृष्ट्वेत्यादिना गुरुप्रसादं ध्वनय
 ति अघघ्नै न सर्वदुरितविनाशकेनेति पित्रादिद्वेषनिमित्तदोषनाशं सूचयति २६ विस्मित इत्युक्तमभिनयति अहो इति तेजो धैर्यलक्षणं अधृष्यतामसहमानानां समातुः समानमातुः सुख्याः २७

किं मोहेति तत्राह कयातीति लक्ष्ये लक्षणवृत्त्या जानामि २८ अत्र ध्रुवेण किमुत्तरं दत्तमिति तत्राह किं नत इति ध्याननेन ज्ञानं लक्षयति । कार्यकारणसंबंधात् तेन यथा ध्यानजातेन योगराधसाऽष्टांगयोगजनितदूरदर्शनशक्तिलक्षणसामर्थ्येन वा किं न दृष्टं सर्वदृष्टमेव । तथापि वक्ष्यामीति शेषः । किं तदिति तत्राह नोत्सह इति २९ नारदेनापि किं प्रत्युत्तरमुक्तमत्राह नाधुनेति ३० ननु क्रीडनादिषु सक्तस्य बालस्य न युक्तमन्यस्य विवेकिनः कथमित्याशंक्य नितरामीदृशस्य संतोषहेतुत्वमिति बोधयति विकल्प इति विकल्पे शत्रु मित्रादिविविधकल्पने विद्यमानेऽपि पुंसो मोहमृते भ्रमं तरेणासंतोषहेतवो मनःखेदजनकानसंति कुतः लोकाजनाभिन्नाः स्वानुष्ठितैर्निजकर्मभिर्भुक्तमाधममध्यमभेदेनानाविधा इति यस्मात् ३१ ततश्च श्वरगतिं बुधो विद्वान्यावैवोपसादितं वीक्ष्य तावन्मात्रेण परितुष्येदित्यन्वयः ईश्वरगतिं वीक्ष्य यावदैवोपसादितं तावन्मात्रेणैवा अनेन सुरुच्या दुर्वचस्तव संतापकारणं न भवतीत्युक्तं भवति ३२ हरेः प्रसादाद्यं हरि मवरुत्ससि अनुग्रहोन्मुखी कर्तुमिच्छसि तस्मात्पि स हरिर्मपुंसां दुराराधयोमतः कुतस्तत्प्रसादावाप्तिः कुतस्तत्रां फलाप्तिरित्यर्थः वा इत्यनेन स्वानुभवसिद्धिमिति दर्शयति ३३ मुनयोऽपि य

॥ नारद उवाच ॥ कयात्येको भवान्वत्सहित्वा स्वगृहमुद्धिमत् ॥ लक्षयेत्वा मत्यांगं संतप्तं स्वजनोत्थया २८ ॥ ध्रुव उवाच ॥ किं न ते ध्यानजाते न दृष्टं वा योगराधसा ॥ नोत्सहे सुखे चर्वाचा समाधातुं मनःक्षतम् २९ ॥ नारद उवाच ॥ नाधुनाप्यवमानं ते सन्मानं चापि पुत्रक ॥ लक्षयामः कुमारस्य सक्तस्य क्रीडनादिषु ३० विकल्पे विद्यमानेऽपि न ह्यसंतोषहेतवः ॥ पुंसो मोहमृते भिन्ना यल्लोका निजकर्मभिः ३१ परितुष्येत तत्तावन्मात्रेण पूरुषः ॥ दैवोपसादितं यावद्वीक्ष्येश्वरगतिं बुधः ३२ अथमात्रोपदिष्टेन योगेनावरुत्ससि ॥ यत्प्रसादात्सवैपुंसां दुराराधयोमतो मम ३३ मुनयः पदवो यस्य निःसंगे नोरुजन्मभिः ॥ न विदुर्मृगयंतोऽपि तीव्रयोगसमाधिना ३४ अतो निवर्ततामेष निर्वंधस्तव निष्फलः ॥ यतिष्यति भवान्काले श्रेयसां समुपस्थिते ३५ यस्य ये द्वेव विहितं स तेन सुखदुःखयोः ॥ आत्मानं तोषयन् देही तमसः पारमृच्छति ३६ गुणाधिकान्मुदं लिप्सेदनुक्रोशं गुणाधमात् ॥ भैत्रीसमानादन्विच्छन्नतापैरभिभूयते ३७ ॥ ध्रुव उवाच ॥ सोयं शमो भगवता सुखदुःखहतात्मनाम् ॥ दर्शितः कृपया पुंसां दुर्दृशोऽस्मि द्विधैस्तु यः ३८ अथापि मेऽविनीतस्य क्षात्रं वोरमुपेयुषः ॥ सुरुच्या दुर्वचो वाणैर्निभिन्ने श्रयते हृदि ३९

न्यागसमाराध्य न जानांति बालकस्त्वं किमु तेत्याह मुनय इति ३४ ततः किं तत्राह अत इति । तर्हि निःश्रेयसाय प्रयतमानस्य पुंसां जन्मनो निर्वर्धकत्वमित्याशंक्य नायं कालः किंतु कालांतर इत्याह यतिष्यतीति । काले वार्धके ३५ सुखदुःखयोर्मध्ये यत्सुखदुःखं वा यस्य दैवेन विहितं संदेहीत योरेकेन तेनात्मानं तोषयंस्तमसः पारमृच्छतीत्यन्वयः ३६ मनोदुःखाभावे उपायांतरमाह गुणाधिकादिति शमदमादिगुणाधिकात्पुरुषादिति प्रत्येकं संबध्यते अनुक्रोशं दयां भैत्रीसौ हर्दतापि मनःखेदकरैर्भावैः ३७ नारदेनैव बोधितोऽपि ध्रुवस्तं मार्गप्रशस्य स्वहार्दं विज्ञापयति सोयमिति योस्माद्विदुर्दृशः शास्त्रदृष्ट्या ज्ञातुं शक्यः सोयं शमो भगवन्निष्ठा लक्षणो भगवता सुखदुःखाभ्यां हतात्मनां पीडित मनसां पुंसां कृपया दर्शितो यद्यपि ३८ अथापि तथापि अविनीतस्य कुतः क्षात्रं धोरं धर्ममुपेयुषो गच्छते मे सुरुच्या दुर्वचो वाणैर्भिन्ने हृदि स शमो न श्रयते स्थितं न लभत इत्यन्वयः ३९

ताहितवाकांक्षायाः कियानवाधिरिति तत्राह पदमिति अनेन राजासिंहासनस्यानित्यत्वेन तपःसाध्यत्वेनाकांक्ष्यत्वमितिसूचितं अस्मत्पितृभिरित्यादिनोत्तमस्य मनोरेथेनाप्यनवाप्यमित्यसूचि ४० भवान्लोकाहितार्थाटनत्वान्मदभीष्टमुपादिशतीत्याशयेनाह नूनमिति ४१ यादृच्छिकगतित्वात्तु क्तमाकर्ण्यस्मिन्वायोगित्वेनादृश्यशक्तिमत्वात्तूष्णीगतामुक्तमिदं युक्तमिति तत्राह इतीति तद्व्याक्यं प्रतिप्रीतः ४२ प्राक्स्वोक्तमेव द्रढीकर्तुमुक्तमन्यद्वा संभवादुभयोरिति तत्राह जनन्येति । वाइत्येवार्थः योजनन्याभिहितः पंथाः स एव तेनः श्रेयसस्य स्याद्वा अन्यइत्यन्ययः । कोसाविति तत्राह भगवानिति योहरेर्विशेषेषु वासुदेवनामा भगवांस्तं प्रवणात्मना भजेत्यन्ययः ४३ अस्मिन्नर्थेन्यः किं न स्यादिति तत्राह धर्मार्थेति कारणमितरव्यावर्तकं साधनं ४४ अभीष्टसिद्धिसाधनं क्षेत्रं चोपादिशति तच्चातेति यस्माद्धरेरेव प्रधानसाधनत्वं तत्तस्मान्मधोः पूर्णनिंदस्य हरेर्वर्तमानं भजनं यस्माद्भवति तन्मधुवनं नाम्नासूचितमर्थप्रकाशयति यत्रेति ४५ तत्र किं कर्तव्यमिति तत्राह स्नात्वेति उचितानितर्प

पदं त्रिभुवनोत्कृष्टं जिगीषोः साधुवर्त्ममे ॥ ब्रूहस्पतिपत्न्यभिर्ब्रह्मन्नैरप्यनधिष्ठितम् ४० नूनं भवान्भगवतो योगजः परमेष्ठिनः ॥ विनुदन्नदतेर्वाणां हिता
र्थे जगतोर्कवत् ४१ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इत्युदाहृतमाकर्ण्य भगवान्नारदस्तदा ॥ प्रीतः प्रत्याहंतं बालं तद्वाक्यमनुकंपया ४२ ॥ नारद उवाच ॥ जनन्या
भिहितः पंथाः सवैनिः श्रेयसस्य ते ॥ भगवान्वासुदेवरतं भजतत्प्रवणात्मना ४३ धर्मार्थकाममोक्षाख्यं यद्वच्छेच्छ्रेयसात्मनः ॥ एकमेव हरेस्तत्र कारणं
पादसेवनम् ४४ तत्तातगच्छ भद्रं ते यमुनायास्तटं शुचि ॥ पुण्यं मधुवनं यत्र सान्निध्यं नित्यदाहरेः ४५ स्नात्वा नुसवनं तस्मिन् कालिद्याः सलिलेशिवे ॥
कृत्वोचितानि निवसन्नात्मनः कल्पितासनः ४६ प्राणायामेन त्रिवृताप्राणैर्द्रियमनोमलम् ॥ शनैर्व्युदस्याभिध्यायेन्मनसा गुरुणां गुरुम् ४७ प्रसादाभि
मुखं शश्वत्प्रसन्नवदनेक्षणम् ॥ सुनासं सुभ्रुवं चारु कपोलं सुदंहरिम् ४८ तरुणं रमणीयांगमरुणाब्जि क्षणाधरम् ॥ प्रणताश्रयणं कृष्णं शरणं करुणार्णवम् ॥
४९ श्रीवत्सांकं वनश्यामं पुरुषं वनमालिनम् ॥ शंखचक्रगदापद्मैरभिव्यक्तचतुर्भुजम् ५० किरीटिनं कुंडलिनं केयूरवलयां न्वितम् ॥ कौस्तुभाभरणग्रीवं
पीतकौशेयवाससम् ५१ कांचीकलापपर्धंस्तलसत्कांचननूपुरम् ॥ दर्शनीयतमं शांतमनो नयनवर्धनम् ५२ पद्मानं स्वमणिश्रेण्यां विलसद्वांसमर्चता
म् ॥ हृत्पद्मकर्णिकाधिष्ण्यमाक्रम्यात्मन्यवास्थितम् ५३

णादीनि ४६ त्रिवृता रेचकादित्रित्वसंख्योपेतेन यद्वा यरवइति न्यक्षरयुक्तेन यद्वा प्रणवयुक्तेन प्राणानामवशत्वमिन्द्रियाणां विषयाभिमुखत्वं मनसो नवस्थितित्वाभिहितमलत्रयं गुरुणां गुरुमुपदेशम् ॥
४७ पुरुषायुषशतेनाऽप्रसन्नतादिगुणवांश्चेत्किमेनेत्यतोऽश्रद्धानकर्तव्येति ध्येयस्वरूपमुपादिशति प्रसादाभिमुखमित्यादिना ४८ अरुणत्वलक्षणज्ञापनाय पुनरीक्षणं क्वचिद्धरेपीतवर्णं क्वचित्कृष्णम् ॥
४९ क्वचिद्धनवत्श्यामं नीलं पुरुषलक्षणसामग्रीसूचनाय पुरुषग्रहणम् ५० कांचीकलापेन पर्यस्तं संवेष्टितम् ५१ नखमणिश्रेण्यां विलसद्वांसं पादाभ्यां समर्चतां भ
क्तानां मात्मनि मध्यदेहे हृदयपद्मकर्णिकाधिष्ण्यमाक्रम्यावस्थितम् ५३

मनसैर्विधं भगवतोरूपं ध्यायेदित्यन्वयः किं विशिष्टेन मनसो नानि यमेन परित्ततयाभ्यस्ततया प्राप्तपरिपाकत्वेनैकस्मिन्ध्येयेवस्तुनिभूतेन बाह्याविषयाभिनिवेशराहितेन ५४ निवृत्त्योद्विक्तानंदेन संपन्नं पूर्णं ध्येयादितरत्र न निवर्तते न गच्छति ५५ जप्यो मंत्रः ५६ द्रव्यमयीं द्रव्यप्रधानां अर्चा पूजासपर्यास्यादित्यभिधानं ५७ द्रव्याण्याह सलिलैरिति वन्यैर्वनभैः ५८ द्रव्यमयीमर्वांशालादिप्रतिमां अर्चा तु प्रतिमाप्रोक्तेत्यभिधानं क्षितौ स्थंडिले आदिशब्दादादित्यमंडलेऽग्नौ वा आहूतात्मा विषयेभ्य आकृष्य वशीकृतमनाः मितं नि यता दार्ढ्यं फलमूलादिवन्यं भुंक्त इति मितवन्यभुक् ५९ निजमायया स्वरूपभूतमिह भ्रास्वेच्छया कृतावतारस्तस्य चरितैः कंसवधादिलक्षणैश्चरितं गुणसमूहं हृदयं गमन्यान् विभु विक्रमान् करिष्यति तान् ध्यायेदित्यन्वयः ६० परिचर्यादिसंक्षिप्य तत्करणप्रकारं वक्ति परिचर्यादिति यावती र्यवित्यः पूर्वाचार्यैः कल्पितारं तारं त्रहृदयेन मंत्रेण नमः शब्देन च आनमो भगवते वासुदेवाय प्रयुज्यात्कल्पयेदित्यन्वयः ६१ एवं विधोपास

स्मयमानमभिध्यायेत्सानुरागावलोकनम् ॥ नियमैर्नैकभूतेन मनसा वरदुर्षभम् ५४ एवं भगवतोरूपं सुभद्रं ध्यायतो मनः ॥ निवृत्त्या परया पूर्णं संपन्नं निवर्तते ५५ जप्यस्तु परमो गुह्यः श्रूयतां मे नृपात्मज ॥ यं सप्त रात्रं प्रपठन् पुमान् पश्यति खेचरान् ५६ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ मंत्रेणानेन देवस्य कुर्याद्भ्यमयीं बुधः ॥ सपर्यां विविधैर्द्रव्यैर्दशकालविभागवित् ५७ सलिलैः शुचिभिर्माल्यैर्वन्यैर्मूलफलादिभिः ॥ शस्तां कुरैः कुशैश्चार्चैस्तुलस्याप्रियया प्रभुम् ५८ लब्ध्वा द्रव्यमयीं मर्चां क्षित्यं ब्वादिषु चार्चयेत् ॥ आहूतात्मा मुनिः शांतो यतवाङ्मि तवन्यभुक् ५९ स्वेच्छावतारचरितैश्चरितं निजमायया ॥ करिष्यत्युत्तमश्लोकस्तान् ध्यायेद्बृहदयं गमान् ६० परिचर्यां भगवतो यावतीः पूर्वसेविताः ॥ तामंत्रहृदयेनैव प्रयुज्यान्मंत्रमूर्तये ६१ एवं कायेन मनसा वचसा च मनोगतः ॥ परिचर्यमाणो भगवान् भक्तिमत्परिचर्यया ६२ पुंसाममायिनां सम्यक् भजतां भाववर्धनः ॥ श्रेयोदिशस्य भिमंतं यद्वर्मादिषु दीहि नाम् ६३ विरक्तश्चेंद्रियरतौ भक्तियोगेन भूयसा ॥ तन्निरंतरभावेन भजेता द्वाविमुक्तये ६४ भैत्रेय उवाच ॥ इत्युक्तं तं परिक्रम्य प्रणम्य च नृपाभक्तः ॥ ययौ मधुवनं पुण्यं हरे श्ररणचर्चितम् ६५ तपो वनं गते तस्मिन् प्रविष्टो तः पुरं मुनिः ॥ अर्हितो हं गयाराज्ञा सुखासीन उवाच तम् ६६ नारद उवाच ॥ राजकिं ध्यायसे दीर्घमुखेन परिशुष्यता ॥ किं वानरिष्यते कामो धर्मो वार्थेन संयुतः ६७ राजा उवाच ॥ सुतो मे बालको ब्रह्मन्स्त्रेण नाकरुणात्मना ॥ निर्वासितः पंचवर्षः सह मात्रा महान्कविः ६८ नाफलमाह एवमिति भक्तिमंतः संतस्तेषां परिचर्यया शुश्रूषया देहिनां धर्मादिषु यदभिमंतं श्रेयस्तदिशतीत्यन्वयः ६२ ६३ सर्वस्मात्साधनाद्विरक्तिभक्ती मुक्तिसाधने इत्याशयेनाह विरक्तश्चेति तयो रवश्यं कर्तव्यत्वे च शब्दः इंद्रियरतौ विषयभोगो विरक्तः ६४ उत्तरकथाप्रसंगमाह इत्युक्त इति ६५ नन्वास्त्वियं कथा पुनर्नारदः कुत्रायासीदत्राह तपोवनमिति अहं गयाराज्ञा साधनेनार्हितः पूजितः ६६ नरिष्यते न हि संयते ६७ नारदेन पृष्टो राजा उत्तरमाह । सुतो मइति निर्वासितः निष्कासितः कविरित्यनेन ज्ञानिर्त्वं चोत्तयति ६८

१ एकभूतेन मनसेत्यत्र परमात्मनो मनसैकत्वमुच्यत इत्यन्यथा प्रतीतेस्तत्पर्यानुसारेण यथा वद्व्याख्याति । एकस्मिन्निति ॥ दी० १ मंत्रहृदयेनेत्यत्र मंत्रस्य हृदयेनेत्यन्यथा प्रतीतिवारणाय तात्पर्यानुसारेण व्याख्याति मंत्रेण नमः शब्देन चेति हृदयं नमः शब्द इति मंत्रोद्धारश्चेत्प्रसिद्धेर्नार्थेन मंत्रेणेत्यर्थ इत्युक्तं भवति ॥ दी० २ सह मातासु मातासापत्नमातासु रुचिः तया ॥ सह भ्रातृभ्यादिप्रयोगवदिति भागवत्तत्क्रोडे

यतोऽसौसिंहासनपदादक्षुत्तमपदं साधयामीति निरूप्यमात्रादीन्विहाय पुरास्त्रिगमदित्येवमनुत्पन्नानोपिराजातद्रतं दुःखमुद्वलयति अनाथमिति ॥ ६९ ॥ एवमनुत्पन्नस्य स्वदौरात्म्यं मुनिमपि संबोधयति अहोइति त्वया किमकारीतितत्राह योकिमिति ७० प्रवक्तानारदस्तु मदाज्ञाभिमानस्य गतत्वादस्य हरिरेव रक्षक इति कृत्वा पुत्रं तं मानुतपेत्याह मामेति ततोप्यनुतापो न गच्छतीत्यत आज्ञानमूलोसावि त्याह तत्प्रभावमिति प्रावृत्तेव्याप्नोति ७१ अस्मान्निमित्तैवैराग्येन गतः पुत्रो न पुनरेष्यतीति खेदो माभूदित्यह सुदुष्करमिति तत्कर्म तस्य ध्रुवस्यैव योग्यत्वात् लोकपालानां दुष्करं । ननु तेषामशक्यत्वात् नाशक्यं देवतानां तु यदन्यैः शक्तिं कञ्चित् शक्ता अपि न कुर्वन्ति यदन्यविहितं बुधा इति वचनादपि पदेन सूचितं ७२ एवं विस्त्रब्धस्यापि राज्ञोऽनुतापपरपरमाह इतीति अनेन संसारस्य दुस्तत्त्वमसूचि ७३ ध्रुवो मधुवनं प्राप्य किमकार्षोदत्राह तत्रेति आदेशेनोपदेशेन नारदोक्तमार्गेण कृतया दृष्ट्या निरूपणया पुरुषं वा सुदेवं पर्यचरदित्यन्वयः ७४ तस्य तप आतिष्ठमानस्याशनप्रकारमाह त्रिरात्रांत इति क अनाथं च वने ब्रह्मन्माखादं त्वर्भकं वृकाः ॥ श्रांतं शयानं क्षुधितं परिम्लानं मुखांबुजम् ६९ अहो भवेत्तदौरात्म्यं स्त्रीजितस्योपधारय ॥ योऽंके प्रमृणा रुहक्षंतं नाभ्यनंदं मसत्तमः ७० नारद उवाच ॥ मामाशुचः स्वतनयं देवगुप्तं विशांपते ॥ तत्प्रभावमविज्ञाय प्रावृत्ते यद्यशोजगत् ७१ सुदुष्करं कर्म कृत्वा लोकापा लैरपि प्रभुः ॥ एष एष्यत्यचिरतो यशो विपुलं यं स्तव ७२ मैत्रेय उवाच ॥ इति देवर्षिणा प्रोक्तं विस्त्रभ्यजगतीपतिः ॥ राज्यलक्ष्मीमना दृत्य पुत्रमेवान्वचितं यत् ७३ तत्राभिषिक्तः प्रयतस्तामुपोष्य विभावरीम् ॥ समाहितः पर्यचरदृष्ट्या देशेन पूरुषम् ७४ त्रिरात्रांते त्रिरात्रांते कपित्थवदराशनः ॥ आत्मवृत्त्यनुसारेण मांसं निन्येऽर्चयन्हरीम् ७५ द्वितीयं च तथा मांसं षष्ठे षष्ठे भोको दिने ॥ तृणपर्णादिभिः शीर्णैः कृतान्नोभ्यर्चयद्विभुम् ७६ तृतीयं चानयन्मांसं न वनेन वेमं ऽहनि ॥ अंबभक्ष उत्तमश्लोकमुपाधावत्समाधिना ७७ चतुर्थं मपि वैमांसं द्वादशेऽहनि ॥ वायुभक्षो जितश्वासो ध्यायन्देवमपारयत् ७८ पंचमेमास्य नुप्राप्ते जितश्वासो नृपात्मजः ॥ ध्यायन् ब्रह्मपदैर्केन तत्स्थौ स्थाणुरिवाचलः ७९ देवाश्च कुस्तपो विघ्नत्रासं तः स्वमायया ॥ सर्पेभ्यो सिंहकूष्माण्डैस्तान्नापश्यत्परंगतः ८० सर्वतो मन आकृष्य हृदि भूतोद्विग्राश्रयम् ॥ ध्यायन् भगवतो रूपं नाद्राक्षीत्किंच न अपरम् ८१

पितृवदरयोः फलमशनं यस्य स तथोक्तः फलभुक् अशननियतिं कथयति आत्मवृत्तीति यावतात्मनः शरीरस्य वृत्तिस्तदनुसारेण ७५ ७६ उपाधावत् उपास्त ७७ अपारयदतिक्रांतवान् ७८ अचलः स्थिरः ७९ देवाध्रुवस्य यशो विस्तृत्यर्थं तत्तपो विघ्नं च क्रूरित्याह देवा इति । स्वस्वसिद्धिमाययेद्रजालेन कूष्माण्डाः पिशाचविशेषाः तान्नापश्यदित्यनेन ध्रुवस्य देवेभ्यो त्यधिकतरशक्तिमत्त्वं नाभिप्रेतं केतु परमभागवत्त्वेन यशो विस्तृत्यैव विघ्नकरणं ननु तत्तपः संडनाय । तदुक्तं यत्र देवैः कृते विघ्ने संडितो न पुमान् भवेत् तत्र तद्यशसे विघ्नं कुर्यन्तु विघातने । यत्र संडितता तत्र संडनार्थैव केवलं । सस्य कामाय तो देवास्ते चिन्ताद्यभिमानिनः । अतो विमोहनायैव माधुर्युस्ते पराजयं । तेषामशक्तितोक्तिश्च विमोहाय सुरद्विषामिति ८० नापश्यदित्येतद्विवृणोति सर्वत इति । आकाशादिभूतानां तदुत्पन्नानां प्राणिनां चोद्विग्राणामाश्रयं भगवतो रूपं ध्यायन्न परं जगत्किंच नाल्पमस्वतंत्रमद्राक्षीत्स्वतंत्रं नाद्राक्षीदित्यन्वयः ८१

१ सुदुष्करमित्यत्र देवानां ध्रुवकृतकर्मण्यशक्तिरिति भातीत्यत उपपत्तिमाह ॥ २ दृष्ट्या देशेन पूरुषमित्यत्र दृष्ट्या चक्षुषा आदेशेनेति असंगतमिव भातीत्यतस्तात्पर्यानुसारेण व्याचष्टे ॥ ३ दृश्यते नयेति दृष्टिः निरुपणातया । आसम्यक् दिश्यते उपदिश्यत इत्यादेश उपदेशस्तेन । ततश्च नारदेन साधननिरूपणपूर्वकतोपदेशेनेत्युक्तं भवति । दी० ॥ ४ भूतैर्द्विग्राश्रयं देहं दृदि व्यायन् भगवतो रूपं किंचन नाद्राक्षीदिति विरुद्धं भाति ततो योजयति भूतैर्द्विग्राश्रयं भगवद् रूपमिति ।

एकाग्रमनसा तस्य वासुदेवं ध्यायतः स तद्देवमेकमाश्रयमभूदित्याह आधारमिति ८२ सर्वाधारं ब्रह्मधारयमाणे ध्रुवे स्थिरत्वेन भाव्यतं त्रलोकानां कंपनं कथमिति या शंखयोपपत्तिमाह यदैकपादेनेति । तत्र तस्मिन् भागे तयोर्माध्ये ईर्ष्ये द्वे गजेन गरिम्णाधिष्ठिता तर्हि यथानौर्न ता भवति तथा । तदेव विशिनष्टि सव्येतरस्तइति । सव्येतरयोर्वामदक्षिणयोः पादयोः पदे पदे नुज्ञानता भवतीति ८३ नेकवलं चलनमेव लोकानां मभूत्किंतु आसौ च्छासयोः प्रवृत्तिस्तं भेन मरणाधिककेशोऽभूदित्याह तस्मिन्निति तस्मिन् ध्रुवेऽनन्यया ध्येयैकविषयतां गतया धिया आस प्रवृत्तिकारणमुप्राणं निरुध्य कुंभकीकृत्यात्मनो जीवराशेरुत्पत्त्यादे द्वारिकारणं विश्वविष्णुमभितः परित इन्द्रिय अभिमानि देवैः सह ध्यायति सति निरुच्छासेन निरुद्धप्राणवृत्त्या निपीडिताः सलोकपाला लोकाहरिं शरणं ययुरिति ध्वनयति उक्तं च ध्यातुं ध्रुवस्य कीर्त्यर्थं हरिणा सह देवताः लोको निरुच्छासो नलोकपालानां देवतानां मन्यप्रवृत्तिहेतूनां स्वात्तमानुग्रहेण स्वावरानधीनप्रवृत्तीनां तास्तु लोकश्वासार्थं कृपालो हरिं शरणं ययुरिति ध्वनयति उक्तं च ध्यातुं ध्रुवस्य कीर्त्यर्थं हरिणा सह देवताः लोको च्छासान् निरुध्याथ आसार्थं च हरिययुः अन्यप्रवृत्तयस्तेभ्यो न तेषामन्यतः क्वचित् स्वोच्चेभ्यस्तु देवेभ्यस्तेषां स्युश्च प्रवृत्तय इति ८४ किमर्थं शरणं गता इति तत्राह नैवमिति अखिलानां सत्त्वानां प्राणिनां धाम

आधारं महदादीनां प्रधानपुरुषेश्वरम् ॥ ब्रह्मधारयमाणे तु त्रयो लोकाश्च कं पिरे ८२ यदैकपादेन स पार्थिवार्थे वा भर्भकस्तस्मै तदंशं निपीडितामही ॥ ननामतत्रार्थमिर्भेद्विधिष्ठिता तरो वसव्येतरतः पदे पदे ८३ तस्मिन्नभिध्यायति विश्वमात्मनो द्वारं निरुच्छासनिपीडिता भृशं सलोकपालाः शरणं ययुर्हरिम् ८४ देवा ऊचुः ॥ नैवं विदामो भगवन्प्राणरोधं चराचस्याखिलसत्त्वधाम्नः ॥ विधेहि तन्नो वृजिना द्विमोक्षं प्राप्ता वयं त्वां शरणं शरण्यम् ८५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मा भैष्ट बालं तपसो दुरत्यया निवर्तयिष्ये प्रति या तस्वधाम ॥ यतो हि वः प्राणनिरोध आसीदौत्तानपादिर्मयि संगतात्मा ८६ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे ध्रुवचरिते नवमोऽध्यायः ९ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ त एव मुत्सन्नभया उरुक्रमेकृतप्रणामाः प्रययुस्त्रिविष्टपम् ॥ सहस्रशीर्षा पिततो गुरुमतामधोर्वनं भृत्यदिदृक्षयागतः १ सर्वै धिया योगविपाकतीव्रया हृत्पद्मकोशे स्फुरितं तडित्प्रभम् ॥ तिरोहितं सहस्रैवोपलक्ष्य बहिःस्थितं तदवस्थं ददर्श २ तद्दर्शनेनागतसाध्वसः क्षितावदंतां गंविनमय्यदंडवत् ॥ दृग्भ्यां प्रपश्यन् प्रपिबन्निवार्भकं श्रुत्वा निवास्येन भुजेन चाश्लिषन् ३

समूहो यत्र तत्तथोक्तस्य तेजःशक्तिः समूहश्च ग्रहं धामोति कथ्यत इत्यभिधानात् । वृजिनाहुः स्वात् ८५ हरेः शरणं गतानां देवानां भयव्यावर्तकप्रतिवचनप्रकारमाह मा भैष्टेति । यतो यस्माद्द्वो युष्माकं सकाशात्प्राप्तप्रवृत्तीनां लोकानां प्राणनिरोध आसीत् तं तपसो निवर्तयिष्य इत्यन्वयः कोसाविति तत्राह औत्तानपादिरिति मयि सम्यगगत आत्मा मनो यस्य स तथा ध्रुव इत्युक्ते कस्य पुत्रः किं जातिरयमिति मां शंका स्यादित्यत औत्तानपादिरिति ८६ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे वि० कृतटी० नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ७ ॥ हरेः केवलं मोक्षारूपं पुरुषार्थस्य प्राप्त्यैव न किं त्वैहिकस्यापीति ममर्थं प्रातिपादयत्यास्मिन्नध्याये तत्रादौ देवानां स्वलोकगमनं हरेर्मधुवनया त्रांचाकते त एवमिति सहस्रशीर्षाश्चिवा सुदेवः गुरुत्मान् गुरुडस्ताक्षर्य इत्यभिधानम् १ ध्रुवस्य हरिदर्शनप्रकारं वाक्ते स वा इति योगपरिपाकेन ध्यानपरिणत्यातीव्रया स्वत एव भगवदनुमुख्या । तदवस्थं हृत्पद्मकोशेयाऽवस्था तया विशिष्टम् २ गुरुक्तगुणानुपसंहृत्य भगवदुपास्तौ शक्तस्य ध्रुवस्य किंपुनर्वदनादाविति भावेन तत्प्रावण्यप्रकारमाह तद्दर्शनेति आगतसाध्वसः प्राप्तसंभ्रमः बालस्वभावदंशं यच्चि वभक्त्यतिशयमाह दृग्भ्यामिति ३

१ आत्मन उत्पत्त्यादेर्द्वारमिष्यध्याहारेण यो जनाच्च नानुपपत्तिः दी० । २ अखिलसत्त्वधाम्न इत्यस्याऽखिलसत्त्वाश्रयस्य चराचरात्मकस्य हरित्यन्यथाप्रतीतिर्धामशब्दार्थमाह । समूह इति । तेन प्राणरोधो जीवसमुदायस्येत्यर्थः । दी० ।

भक्तानुकंपित्वंप्रकटयतोहरेस्तदनुग्रहविशेषमाह सतामिति । विवक्षंतस्तुतिरूपांवाचवंक्तुकामंनतद्वत्तत्त्ववैतित्यतत्त्ववित्तं ब्रह्ममेवेदमयेन पांचजन्योवाएषआम्नायउदितिश्रुतेः कंबुनापांचजन्या
 रुच्यशंखेन ४ तत्फलमाह सवाइति सवैसोपि । यागीःपूर्वमज्ञाता तांगिरं देवो देवःसर्वेषुदेवेषुगुणैर्द्योतिमानस्ताद्विषयांगिरं उपलब्धिफलमाह परिज्ञातेति यावत्स्वययोग्यपरितोज्ञातःपरमात्मन
 स्तत्त्वनिर्णयेनसतयोक्तः तद्वत्तयाभावोरोमांचादिक्रियाविशेषोयस्यसतयोक्तः भावोलीलाक्रियाचेतियादवः असत्त्वरमितिक्रियाविशेषणं यथास्त्वलितंनभवति अनेनसंग्रस्तलुप्तादिबालवचन
 स्वभावंध्यावर्तयति अत्वरयासहवर्ततइत्यसत्त्वरस्तमितिभगवद्विशेषणं परिश्रुतंव्याप्तमुरुहृत्श्रवणमंगलश्रवोयशोयस्यसतथातं ध्रुवानित्याक्षितिवैकुण्ठादिस्थानंयस्यसतथातं ध्रुवःक्षितिमितिवा
 पाठः क्षिनिवासगत्योरितिधातोः क्षितिगतिमित्यर्थः ५ यदीयंस्तुतिर्वैदसिद्धगुणानुरूपातिब्रह्ममेत्युक्तिःसफलास्यादिसतस्तत्सिद्धैर्गुणैरभिष्टौति योतिरिति । प्रसुप्तांनिद्रितामिममवैखरिनाम
 वाचंसंजीवयति । संस्कारात्मनाबोधयति अन्यान्हस्तादीन्प्राणानांद्रियाणिस्वस्वविषयाणिकरोतितस्मैतुभ्यंनमइत्यन्वयः । असुप्तःसुप्तानभिचाकशीतितिश्रुतिः ब्रह्मणोवाएतानिकरणानीतिच ६
 पुरिशयनात्पुरुषश्चेत्पुराणांनानात्वाद्धरेरपिनानात्वेनाद्वितीयत्वभंगइतितत्राह एकस्यापिविभावसुदाग्निविज्ञानात्त्वमाविरुद्धमित्यर्थः । तत्सृष्ट्यातदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्यसच्चत्यच्चाभ

सतंविवक्षंतमतद्विदंहरिर्ज्ञात्वास्वसर्वस्यचहृद्यवस्थितः ॥ कृतंजलिं ब्रह्ममेवेनकंबुनापस्पर्शबालं कृपयाकपोले ४ सर्वैतदेवप्रतिपद्यतांगिरंदैवीपरिज्ञा
 तपरात्मनिर्णयः ॥ तद्वत्तिभावाऽभ्यगृणादसत्त्वरंपरिश्रितोरुश्रवसंध्रुवक्षितिम् ५ ॥ ध्रुवउवाच ॥ योतःप्रविश्यममवाचमिमांप्रसुप्तांसंजीवयत्यखिलश
 क्तिधरःस्वधाम्ना ॥ अन्यांश्चहस्तचरणश्रवणत्वगादीन्प्राणान्भोगवतेपुरुषायतुभ्यम् ६ एकस्त्वमेवभगवन्निदमात्मशक्त्यामायाख्ययोरुगुणयामहदा
 द्यशेषम् ॥ सृष्ट्वानुविश्यपुरुषस्तदसहृणेषुनानेवदारुषुविभावसुवद्विभासि ७ त्वहत्तयावयुनेयेदमचष्टविश्वंसुप्तःप्रबुद्धइवनाथभवत्प्रपन्नः ॥ तस्यापव
 र्ग्येशरणंतवपादमूलंविस्मर्यतेकृतधियाकथमार्तबंधो ८ नूनंविमुष्टमतयस्तवमाययातेयेत्वांभवाप्ययविमोक्षणमन्यहेतोः ॥ अर्चैतिकल्पकतरुंकुण
 पोपमोग्यमिच्छंतियत्स्पर्शजंनिरयेपिनृणाम् ९ यानिर्दृतिस्तनुभृतांतवपादपद्मध्यानानाद्भवजनकथाश्रवणेनवास्यात् ॥ साब्रह्मणिस्वमहिमन्यपिना

थमाभूत्किम्वंतकासिलुलितात्पततांविमानात् १०

मवदितिश्रुतिः । तस्याअसंतोऽमंगलगुणाःसत्त्वाद्योयैषुमहदादिषुतेतथातेषु अनेनस्वगतभेदाराहित्यंपुरुषशब्देनप्रवृत्तिनिमित्तंचोक्तंभवति । पुरिशयनत्पुरुषइति एकमेवाद्वितीयमितिच ७
 अस्मिन्नेर्थेकंप्रमाणमत्राह त्वहत्तयेति वयुनयाज्ञानेनकृतधियाकृतज्ञेन अनेनदातृदेययोर्हिभेदंदातुरेकत्वाविश्वस्यहर्षानित्वंबंश्यतोज्ञानिनःप्रत्यक्षंप्रमाणमित्युक्तंभवतिअचष्टाऽपश्यत् सोज्ञानाद्वि
 मुक्तोज्ञानीभवतीतिश्रुतिसूचयति सुप्तःप्रबुद्धइत्यनेनेति ८ भगवत्प्रसादादेवभगवद्विषयज्ञानंस्यात्तदेवविषयैवाधकप्रदर्शनेनद्रढयति नूनमिति येअन्यस्यहेयत्वेनानित्यस्यसुखस्यहेतोर्भावाप्य
 यविमोक्षणंजननमरणात्मकसंसारमुक्तिदंकल्पकतरुमिवभक्ताभीष्टंत्वामर्चयितेतवमाययाबंधकशक्त्याविमुष्टमतयइत्यन्वयः विषयसुखंदुर्लभंचैत्कथंनंदंस्यादित्यतउक्तं कुणपेति निरयेतिसुलभ
 मित्यर्थः यच्छब्दोहेत्वर्थः ॥ ९ ॥ भवान्भगवत्प्रसादएवप्रार्थनीयइतिरोचयतितस्मात्किंफलंष्ट्रेतितत्राह यानिर्दृतिरिति सानिर्वृतिःस्वमहिमनिअनन्याधारलक्षणमाहात्म्येब्रह्मणिपरब्रह्मणिस्थ
 तस्यजीवस्यापिमाभूत् ध्यानानिदकमंतरेणनस्यात् कुतःतद्यत्रैतत्सुप्तः संमसन्नःस्वप्नंनविजानाति एषआत्मेतिहोवाचेतदमृतमृतदमयमेवब्रह्मेति । सहशांतहृदयःप्रवव्राजसमाप्यैवेवानेतद्रयंद

दर्शनां हं स्वल्पमेवमं प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति मोक्षेवमानिभूतानि विनाशमेवापीतो भवति
 पिपेद न ध्वमयति । स्वमहिमनि ब्रह्मणि सुखं नास्तीति योजना अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहत्तत्वास्मिन् गुणाः एषे ह्येवानंदयतीत्यादि श्रुति विरुद्धत्वेन उपेक्षणीयो यतः स्थितस्येत्यध्याहारो यत्किं सित्त्वादंगी
 क्रियते ननु तर्हि स्वर्गोद्यैश्वर्यं तत्फलं किं न स्यात् ज्ञानादेव सर्वे कामाः संपद्यंत इति श्रुतेरिति तत्राह किं भवति अंतकस्य हरेः श्रुति भ्रमलक्षणे नासि नाविलुलितत्पर्यस्ताद्विमानात्पततां पुंसां सानि वृतिर्न
 स्यादिति किमु । एतदुक्तं भवति कर्मसाध्यज्ञानात्स्वर्गादिलक्षण विमानं प्राप्य इतस्ततो नंदनादिषु विहारार्थं पततां गच्छतां पुंसां सानि वृतिर्न स्तीति किमु वक्तव्यमिति विमानाद्द्रव्यतामित्यर्थांगीकारे त
 त्रुः खप्राचुर्योत्तमानि वृतिर्न स्यादिति । कुमुत्तत्वादुक्त एवार्थः अंतकासिलुलितत्वमनित्यह्वद्योतना योक्तमिति ज्ञातव्यं अत्र ध्यानं ज्ञानोत्पत्तावंतरंगसाधनं कथाश्रवणं तत्साधनं श्रुतगुणानां पश्चादु
 पसंहारोपपत्तेरिति ज्ञातव्यं । अधिकारिणामनंतत्वात्तच्चोद्योग्यता विशेषादेव मुक्तामिति वा १० भवज्जना भगवद्रक्ताः तेषां मुखनिःसृताया भगवत्कथायाः श्रवणलक्षणोपासनयेत्युक्तं तत्र भवज्जनस्य च रि
 तलक्षणकथाश्रवणेनेतीममर्थमभिप्रेत्य भवज्जनसंगतो भवत्कथासु श्रवणं सुलभं स्यादिति मत्वा तत्संगतिं प्रार्थयते भक्तिमुहुरिति येन प्रसंगेन भवाब्धेनेत्येतरिण्यामि । न प्राप्स्यामीति वा इषु गताविति
 धातुः ११ भक्तानां लक्षणमाह तेनेति ये स्वांन्सुतसुहृद्ब्रह्मविचिं च दारान्संपदः स्मरंति ते अतिरागिण्यमाद्यमीशं त्वानं स्मरंति हे भजनाभ ये भवदीयपदारविंदसौ गंध्यलुब्धहृदयेषु भवद्रूपेषु कृतप्रसंगा भव
 भक्तिमुहुः प्रवहतां त्वयि मे प्रसंगो भूयाद नंतमहताममलाशयानाम् ॥ येनां जसो लबणमुरुव्यसनं भवाब्धेनेत्येव भवदुणकथा मृतपानमतः ११ तेन स्मरं त्य
 तितरां प्रियमीशमाद्यं स्वान्संपदः सुतसुहृद्ब्रह्मवित्तदारान् ॥ ये त्वं भजनाभ भवदीयपदारविंदसौ गंध्यलुब्धहृदयेषु कृतप्रसंगाः १२ तिर्यङ्मनगद्विजसरीसृप
 देवदैत्यमर्त्यादिभिर्विरचितं सदसद्विशेषम् ॥ रूपं स्थविष्ठमजते महदाद्यशेषनातः परंपरमेव द्विजनयत्रवाचः १३ कल्पांत एतदखिलं जठरेण गृह्णन् शते पुमान्
 स्वदृगनंतसखस्तदंके ॥ यन्नाभिर्निधुरुहकांचनलोकपद्मगर्भेद्युमान् भगवते प्रणतोऽस्मि तस्मै १४

द्रक्तास्ते स्वान् सुतादीन् संपदो न स्मरंतीत्यन्वयः अनेन श्रीहरिभक्तिरेव न भवाब्धिसंसारिणी किंतु तद्रक्तभक्तिरपीति सूचितम् ॥ १२ ॥ ब्रह्मादीनामपि त्वत्प्रसादात् तत्तत्तत्त्वद्रूपदर्शनमसुकरं किमु तमादृशाना
 मिति भावेनाह तिर्यङ्मनो गति हे अज अशेषं सर्वावयवोपपन्नं महदादि महत्तत्त्वमादिर्यस्य तत्तत्तथोक्तं । सतापृथिव्यादिभूतत्रयेणासतावाय्वादिभूतद्वयेन विशेषो यस्य तत्तथोक्तं स्थविष्ठं स्थूलतमं तिर्यगादिभि
 र्विरचितं ब्रह्मांडाख्यं रूपं वै हि हे परम अतः स्थूलात्परं सूक्ष्मं रूपं न वै हि अत्र हेतुगर्भविशेषणमाह यत्रेति वाच इत्युपलक्षणं वेदाभिमानिनो लक्ष्म्यादयो यत्र यद्विषयज्ञानं वं तो न भवति किमुक्तं भवति लक्ष्मी
 ब्रह्माद्या अनुदिनं पश्यं तोपि किंचिद नंतत्वेन जानंति किं महं । तदुक्तं पश्यमानोऽपि तु हारं ननु वेत्ति कथं च न वेत्ति किंचित्प्रसादेन हरेरथ गुरोस्तथा द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे भूतैवामूर्तै च यतो वाचो निवर्तते अत्राप्यम
 नसा सह इत्यादि श्रुतेः १३ सृष्टिसंहारकर्त्रोर्ब्रह्मरुद्रयोर्लोकद्वृतां विष्णुसमत्वं शंकां निवर्तयितुमाह कल्पांत इति । अनंतः सखा यस्य स तथोक्तः स्वदृक्स्वयंप्रकाशः पुमान् कल्पांति एतदखिलं जगज्जठरेणोदरे
 ण गृह्णन् संहरेत्तस्यानंतस्यांके शेते । यस्य नाभिर्निधुरुहं नाभिरसो जातं तदेव कांचनं सुवर्णलोकं कात्मा कं पद्मं तस्य गर्भेद्युमानि तद्युतिमान् ब्रह्मा जाता इति विशेषः अनेन रुद्रस्य संहर्तृत्वं ब्रह्मणः स्रष्टृत्वं च द्वारमात्राभि
 ति ज्ञातव्यं एवं विधमाहात्म्यस्य हरेस्तत्त्वया किमुपक्रियत इति तत्राह भगवत इति १४

१ तेन स्मरंतीत्यत्र भगवद्रक्तभक्ताः स्वान्संपदो यदानं स्मरंति तदाऽऽद्यमीशं त्वत्तिरां न स्मरंतीत्यन्यथा प्रतीतेर तस्मात्स्वर्यो नुसारेण योजयति । य इति । दी०

पंकेप्रवर्तमानस्यपंकलेपइवसृष्ट्यादौप्रयतमानस्यहरैरनित्यत्वंदोषबद्धत्वमशुद्धत्वंचस्यादित्याशंक्ययोगिनोपिदुर्भगशरीरस्थस्यतद्गतदुःखाद्यनुभावोनास्ति किमुतनित्यस्यनित्यमुक्तस्यनित्यशुद्धस्या तएवाप्रतिहतबोधस्येतिभावेनाह त्वंनित्येति । किमेवंभूतःपरिच्छिन्नइतिनेत्याह आत्मेति आततत्वादात्मा तर्हिततत्तपदार्थसंबन्धेनतत्तद्धर्माःसंगम्यंतइत्यतउक्तं कूटस्थइति षड्विकारशून्यः । एवंविधःकोयमत्राह । आदिपुरुषइतिआदीत्युपलक्षणं जगतआदावंतेचवर्तमानःपुरुषःपूर्णषड्गुणःश्रीनारायणः । पूर्णषड्गुणत्वंस्पष्टमाह भगवानिति ऐश्वर्यस्यसमग्रस्येतिस्मृतेः । कुतोस्यसमग्रैश्वर्यमवगम्यतइत्यतउक्तं त्रयोणालोकानामुक्तामुक्तसंसारिणांवर्तमानादिकालानांवाजाग्रदाद्यवस्थानामृगादिवेदानांवाइत्यादित्रित्वसंख्यावतामधीशः । इन्द्रादिव्यावृत्त्यर्थमधीशइत्युक्तं । त्वमेवंविशिष्टइतिपद्यस्मात्तस्मादखंडितयास्वबुद्ध्यास्वबुद्ध्यास्थितंबुद्धौस्थितंत्वांष्ट्रुवास्थितायेपुरुषास्तैःसहातोस्मात्प्रपंचाद्व्यतिरिक्तस्त्वमासइत्यन्वयः । वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोरितिवचनादल्लोपःप्रामाणिकः १५ अघटितघटनशक्तिमत्त्वादयमेवाभीष्टसिद्धयेप्रार्थनीयइत्याह यस्मिन्निति विरुद्धगतयोलेकिरुद्धविषयाविद्यादयोविविधशक्तयोस्थूलत्वमणुत्वंह्रस्वत्वमित्यादयोयस्मिन्हरावनिशंपतंतिवर्तते । तत्रप्रमाणमाह आनुपूर्व्येति आनुपूर्वाश्रुतिश्चैवत्रयीचाम्नायउच्यतइत्यभिधानात् विचित्रशक्तिःपुरुषःपुराणःअस्थूलमन

त्वंनित्यमुक्तपरिशुद्धविशुद्धआत्माकूटस्थआदिपुरुषोभगवांस्त्रयोधरीशः ॥ यद्वुद्ध्यावस्थितमखंडितयास्वबुद्ध्याद्व्यावृत्तिरिक्तआसे १५ यस्मिन्विरुद्धगतयोप्यनिशंपतंतिविद्यादयोविविधशक्तयआनुपूर्व्या ॥ तद्वृत्त्याविश्वभवमेकमविश्वमाद्यमानंदमात्रमविकारमहंप्रपद्ये १६ सत्याशिषोहिभगवंस्तवपादमूलमांशिष्टयोनुभजतःपुरुषार्थमूर्तेः ॥ अप्येवमार्यभगवानपरिपातिदीनान्वास्त्रेवत्सकमनुग्रहकातेरोस्मान् १७ ॥ भैत्रेयउवाच ॥ अथाभिष्टुतएवंवैसत्संकल्पेनधीमता ॥ भृत्यानुरक्तोभगवान्प्रतिनंद्येदमब्रवीत् १८

पवह्रस्वमित्यादिकयाश्रुत्यासिद्धमित्यर्थः अहंतद्वृत्त्याशरणंप्रपद्यइत्यन्वयः जगत्कारणमेवब्रह्मात्रविक्षितंनजीवइतिभावेनाह । विश्वस्यभवउत्पत्तिर्यस्मात्तत्तथा नैतल्लक्षणंपरमाणुष्वतिव्याप्तमित्याह एकमिति परमाणूनामनेकत्वादिदेमेवमुख्यकारणमित्यर्थः । कारणत्वंमृद्वन्नेत्याह अविश्वमिति । जगतोन्यत् । अनंतमितियाठेजीवाश्रितं कर्मकारणमस्तीत्याशंक्यकर्मणःक्षणभृंगुरत्वेनानित्यत्वादचेतनत्वाच्चकारणत्वानुपपत्तिरित्यर्थः विश्वस्याद्यंतवत्त्वेनानित्यत्वादस्यतदभावात्कारणत्वंयुक्तमित्याह आद्यामिति । आद्यामित्युपलक्षणंविश्वस्यादावंतेचभवतीति अनाद्यनंतत्वंप्रधानस्यास्तीत्यतउक्तमानंदमात्रमिति इतोपिप्रधानस्यकारणत्वमनुपपन्नमित्याह अविकारमिति १६ इतरदेवतानुग्रहाच्चदनुग्रहएवाभीष्टफलप्राप्तिहेतुरित्याह सत्याशिषइति पुरुषार्थमूर्तेरानंदानुभवरूपस्यतवपादमूलमनुभजतःपुरुषस्याऽऽशिष्टयःआचार्योशिष्टाःसत्याशिषोयथार्थशुभफलप्रदाद्वेव । आर्यपूज्य अनुग्रहकातेरोभवान्दीनानस्माञ्शिष्यान्विशिष्टफलप्राप्तयेपुनः वास्त्रेवनवप्रसूतागौरिवत्संपरिपातितीत्यन्वयः । वाश्रेवविद्युन्निममातिवत्संनमातासिषक्तीतिश्रुतिः १७ सत्संकल्पेन सत्सत्येभ्यार्हेतेश्रेष्ठसाधीयसिभवत्यपीतिआदवः १८

भूयसां महतां योगिनामपि दुरापमित्यनेनायोग्यानामेव दुष्प्रापं न तु योग्यानां तेषां साधनसामग्र्यामुल्लभत्वादित्यर्थः सूच्यत इत्युत्तरग्रन्थेन ज्ञायत इति भावेन विशिनष्टि । नान्यैरिति । ध्रुवानित्याक्षितिर्निवा
सोयस्मिंस्तत्तथोक्तं मेढीति तिलपीडोलूखलं कल्पलयेपिलयोनास्तीत्याशयेनाह स्थास्तिन्वति अनेन ध्रुवक्षितीत्यस्यार्थविशेषो दीर्घतः पुरस्तादग्रे धर्मादियोग्यस्थानं प्रदक्षिणीकृत्य चरति तत्तुभ्यंदास्यामी
त्यन्वयः वनौकसोवानप्रस्थाः १९ २० २१ सिंहासनाधिपतिरपि भूयादिति भावेनाह प्रस्थित इति गांभूमिम् २२ उत्तमे भ्रातरि सातिकथं सिंहासनाधिरिति तत्राह त्वद्भ्रातरीति तस्मिन्नेव मनोय
स्याः सातन्मनाः वनमन्वेषतीमार्गमाणा अनेन तन्मातृभयमपि प्रत्युक्तमिति ज्ञायते २३ पुष्कलदक्षिणैः पुरुषं पुष्कलं पूर्णमिति हलायुधः अनेन यज्ञानामुत्तमकल्पत्वं ध्वनयति मानुस्मिरप्यसीत्यनेन सर्व
दास्मरन् अपि मरणकाले विशेषतो मत्स्मरणं कुर्वीति विधत्ते एष्यदर्थत्वादुभयोरिति ॥ २४ ॥ ततः किमत्राह तत इति यतो नावर्तते यतिरित्यनेन ध्रुवस्य मुक्तैर्नित्यतत्त्वं ध्वनयति ॥ २५ ॥ अति
सूज्यदत्त्वा २६ सोपि ध्रुवोपि संकल्पजं संकल्पाज्जातं विष्णोः पादसेवयोपसादितं प्राप्तं संकल्पनिर्वाणं प्रतिज्ञाफलं प्राप्य २७ विदुरो मुक्तेरितरेषु पुरुषार्थेषु विरेकेन भाव्यमिति जानन्नपि तत्प्रकटनाय

श्रीभगवानुवाच ॥ वेदाहं ते व्यवसितं हृदि राजन्यबालक ॥ तत्प्रयच्छामि भद्रं ते दुरापमपि भूयसाम् १९ नान्यैरधिष्ठितं भद्रयद्वाजिष्णुध्रुवक्षितिः ॥ यत्र
ग्रहर्क्षताराणां ज्योतिषां च क्रमाहितम् ॥ मेढ्यां गोचक्रवत्स्थाम्बुपुरस्तत्कल्पवासिनाम् २० धर्मोऽग्निः कश्यपः शक्रोऽमुनयो ये वनौकसः ॥ चरंति दक्षिणीक
त्यभ्रमंतो यत्स तारकाः २१ प्रस्थिते तु वनं पित्रादत्तां गांधर्भसंश्रयः ॥ षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं रक्षिताऽव्याहतेन्द्रियः २२ त्वद्भ्रातर्युत्तमेनष्टे मृगयायां तु तन्मनाः ॥
अन्वेषतीवनं मातादावाग्निं सा प्रवेक्ष्यति २३ इक्ष्वा मां यज्ञहृदयं यज्ञैः पुष्कलदक्षिणैः ॥ भुक्त्वा चेहाशिषः सत्या अंते मानुस्मारिष्यसि २४ ततो गतासि
मत्स्थानं सर्वलोकं नमस्कृतम् ॥ उपरिष्ठाद्दक्षिणं स्वं यतो नावर्तते यतिः २५ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इत्यर्चितः स भगवानिति सृज्यात्मनः पदम् ॥ बालस्य प
श्य तो धाम जगाम गरुडध्वजः २६ सोपि संकल्पजं विष्णोः पादसेवोपसादितम् ॥ प्राप्य संकल्पनिर्वाणं नानातिप्रीतो भ्यगात्पुनरु २७ ॥ विदुर उवाच ॥
सुदुर्लभं यत्परमं पदं हेरमाया विनस्तच्चरणार्चनार्जितम् ॥ लब्ध्वाप्यसि द्वार्थमिवैकजन्मना कथं स्वमात्मानममन्यतार्थवित् २८ मैत्रेय उवाच ॥ मातुः स प
त्न्या वाग्बाणैर्हृदि विद्वस्तु तान् स्मरन् ॥ नैच्छन् मुक्तिपतेर्मुक्तिं तस्मात्तापमुपेयिवान् २९ ॥ ध्रुव उवाच ॥ समाधिना नैक भवेन यत्पदं विदुः स नंदादय ऊर्ध्वरेतसः
मासैरहं षड्भिरमुष्य पादयोश्छायामुपेत्यापहतः पृथङ्मतिः ३० अहो बत ममानात्स्यं मंदाग्यस्य पश्यत ॥ भवच्छिदः पादमूलं गत्वा याचेत दंतवत् ३१

पृच्छति सुदुर्लभमिति मायाविनोभक्ताभीष्टफलप्रदानसामर्थ्यवतः । असिद्धार्थमसाधितप्रयोजनम् । अर्थवित्तत्तत्कालोचितप्रयोजनं वेत्तीति २८ विदुषोपि सांसारिको निर्बोधो दुस्त्यज इति भावेन त
च्चोचं परिहरति मातुरिति २९ अनेन भवेनेति भवपदमावृत्त्या व्याख्येयं तथाहि अनेकेषु भवेषु जन्मसु भवति समुत्पद्यत इति नाहममुष्यहरेः पादयोश्छायां प्राप्य पृथग्भूमिर्विषयबुद्धित्वादपहता स्तिर्यक्ता हि
तद्वैवाभवम् ३० राजभटादिना ताडितस्येव तस्य पश्चात्तापो द्वेकं वक्ति अहो बतेति अनात्म्यं जाड्यं अंतवदित्यनेन स्वस्यानित्याधिपत्यं सूचयति तदुक्तं आधिपत्यमनित्यं तु ध्रुवलोकस्य यद्भुवे
यतो नावर्तते यतिरित्युक्तिरपि युज्यत इत्याह ननु तत्स्थानं गतृणां यतीनां स्थितिरुत्तमोति आधिपत्यमनित्यं चेत्ततो निवृत्त्या न कदापि तस्य मुक्तिरित्यत आह तस्यापि मुक्तिर्नित्येति तर्हि जानता विष्णुनेदं
पदां किमिति दत्तमिति तत्राह नियतं चापि तत्पदं तस्य ह्यस्तत्त्वाद्दत्तमित्यर्थः तर्हि ध्रुवेण किमित्यनिर्दिशितं तत्राह तथापि कामनानिंदा ध्रुवेण सुकृता बवेति मुमुक्षुणा विषयाभिलाषो न कर्तव्य इति शिक्षणार्थ
मित्यर्थः कामना विषयाभिलाषः । तस्यानिंदाधिकारः ३१

शास्त्राशिक्षितबुद्धेस्तवकथं बुद्धिव्यामोहः प्राप्तइतितत्राह । मतिर्विदूषितेति नाधुनाप्यवमानंतइत्यादिनारदवचनम् ३२ एतदेवविशदयति दैवीमिति सर्वत्रनिमलत्वेनद्योतमानस्यदेवस्यहरेर्विद्यमा
 नांमायांबंधकशक्तिमुपाश्रित्यस्पृष्ट्वाप्रसुप्तोऽज्ञानेशयितोयथाभिन्नहृग्यथावस्तुनपश्यति । विपरीतंपश्यतिच । तथाहमपिभ्रातायमुत्तमोभ्रातृव्यः शत्रुरितिहृजाहृदयभेदिरोगतये स्वतंत्रस्या
 ऽन्यस्यहरेःद्वितीयसद्भावेसंतापःसंभावितइतिनेत्याह द्वितीयइति द्वितीयैस्वतंत्रेन्यस्मिन्नसत्यविद्यमानेपिसर्वस्वातंत्र्येणसर्वेभ्येणाद्वितीयत्वमीश्वरत्वंचब्रह्मादीशितव्यस्यभावात्परमेश्वरत्वंहरेरेवयुक्तामि
 ति इममर्थमपिपदेनध्वनयति तदुक्तं द्वितीयस्यस्वतंत्रस्यत्वभावाद्द्वयवार्जितः ईश्वरस्योशितव्यस्यभावात्सपरमेश्वरइति ३३ ध्रुवलोकस्याधिपत्यस्यानित्यत्वात्सुतरांसिंहासनाधिष्ठानस्यसंप्राथ्येभिक्षणं
 व्यर्थमित्याह मयैतदिति जगतागितिबहुवचनेनान्येषामाधिपत्यंश्रूययतितेनद्वितीयस्वातंत्र्याभावोनिश्चीयतइतिज्ञातव्यम् ३४ अभीष्टपुरुषार्थदानसामर्थ्याभावात्तन्मात्रमिति नमतव्यमित्याह
 भवच्छिदमिति भीमयसंचलनयोरितिधातोर्भयमात्राहित्यंचेद्विवाक्षितंलोक्येस्तीतिकिमित्यनुशोकइत्यतउक्तांवीशिनाष्टि तादात्म्यमिति तादात्म्यंहरिरनित्यतचित्ततयाष्टहवद्वरिप्रवेशलक्षणो
 मोक्षः तदुक्तं हरौनित्यतचित्तत्वाद्बहुवत्तत्त्ववेशनात् मोक्षतादात्म्यमित्याहुर्नतुतद्रूपतःक्वचिदिति । नैकात्मतामेस्पृहयंतिकेचिदित्यत्रहरिणाकांक्षिताकांक्षितत्वमैवात्म्यम् । नतुतत्स्वरूप
 मतिर्विदूषितादैवैर्यतद्विरसहिष्णुभिः ॥ योनारदवचस्तथ्यंनानाग्रहीषमसत्तमः ३२ दैवीमायामुपाश्रित्यप्रसुप्तइवभिन्नदृक् ॥ तप्येद्वितीयेप्यसतिभ्रातृ
 भ्रातृव्यहृजा ३३ मयैतत्प्रार्थितंव्यर्थंचिकित्सेवगतायुषि ॥ प्रसाद्यजगदात्मानंतपसादुष्प्रसादनम् ३४ भवच्छिदमयांचेहंभवंभाग्यविवर्जितः ॥
 तादात्म्यंयच्छतोमौढ्यान्मनोमेमिमिक्षितंबत ॥ ईश्वरात्रक्षीणपुण्येनपुलकानिवचाधनः ३५ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ नवैमुकुंदस्यपदारविंदयोरजोजुषस्तातभ
 वाहशाजनाः ॥ वांछितितद्दास्यमृतेर्थमात्मनोयदृच्छयालब्धमनःसमुद्भयः ३६ आकर्ण्यत्समजमायांतंसंपरेत्ययथागतम् ॥ राजानश्रद्धेभद्रमभद्रस्यकु
 तोमम ३७ श्रद्धायवाक्यंदेवर्षेर्हर्षवेगेनधर्षितः ॥ वार्ताहर्तुरितिप्रीतोहारंप्रादान्महाधनम् ३८ सदश्वरथमारुह्यकार्तस्वरपरिष्कृतम् ॥ ब्राह्मणैःकुलवृ
 द्धैश्चपर्यस्तोमात्यबंधुभिः ३९ शंसदुंभिनोदेनब्रह्मवोषेणवेणुभिः ॥ निश्चक्रामपुरात्तूर्णमात्मजाभीक्ष्णोत्सुकः ४० सुनीतिःसुरुचिश्चास्यमहिष्यौ
 रुक्मभूषिते ॥ आरुह्याशिविकेसार्धमुत्तमेनाभिजगमतुः ४१

त्वम् हरीच्छितेच्छितैकात्म्यंनतैकस्वरूपतेतिवचनात् कामेनमेकमआगादित्युपास्तिसमयेप्रार्थनोक्तिश्च मेमनोबतदुःखानुभवयोग्यंवस्तुभिक्षितं क्षीणपुण्येनकारणेन अत्रदृष्टांतमाह पुलकानिति
 पुलकारतुच्छधान्यानि कुलित्वादीनिभक्तसिक्थानीव स्यात्पुलकस्तुच्छधान्ये संक्षेपभक्तसिक्थकइतियादवः ३५ मैत्रेयोध्रुवस्यानुशोकेतात्पर्यमाह नवाइति तदास्यामित्यनेनतादात्म्यमित्येतद्विवृतमर्थ
 तः अन्यपुरुषार्थकुतो नवांछंतीतितत्राह यदृच्छयेति यदृच्छया भगवदिच्छया आकांक्षामंतरेणापिमनोभीष्टानां प्राप्तत्वादित्यर्थः ३६ एवमस्तूत्तरकथाप्रसंगः कइतिवैदुरींशंकापरिहरां निवाहाकर्ण्येति ३७
 नन्वश्रद्धयाराज्ञः प्राक्तनोद्वेषोनुमीयत अभद्रवचनंचौपचारिकं निश्चायकप्रमाणभावादिदिशं कामाभूदित्याह श्रद्धायेति हर्षवेगेन हर्षोद्रेकेण धर्षितो विवशीकृतः महान्ति धनानियस्य स तथा ॥ ३८ ॥
 संतोभ्यांहिता आश्वास्य स तथातं पर्यस्तः परिवृतः ३९ इदमपि राज्ञः स्नेहोद्रेकलक्षणमिति भावेनाह शंखेति ॥ ४० ॥ हरेः शक्तिरचित्येति ध्वनयन् सुनीतिरिति रुक्महेम

शिविकेआदौल्लिके ४१

दूरप्रदेशे दर्शनं सर्वजनानं न स्यादिति हरिणा पुरनिकट एव घटितमिति भावेन पुरोपवनसमीपे कुमारदर्शनं तदन्तरं राज्ञो माननक्रियाविशेषं चाह तद्वद्वेति ४२ अंगजं पुत्रं । विष्वक्सेनाधीति विशेषणेना
लिंगनव्याजेन तत्स्प्रष्टुरपि पापपरिहारः स्यादिति ध्वनयति ४३ किमेनेनालिंगनमात्रेणानंदान्दतिरेकलक्षणाज्ञापकेनेत्यतस्तद्विशिनष्टि अथेति शतैः सुशीतलैः सुखलक्षणतयाऽवसितैर्वा अंतो ह्यवसि
ते मृत्युस्वभावे परमात्मनीतया दवः शर्मतेऽपि च शशसुखामिति हलायुधः अनेन राज्याभिषेकमदूरे सूचयति एतमर्थं च ध्वनयंस्तद्विशिनष्टि आप्नोति उद्दामउत्क्रष्टो मनोरथो वीरासनादिल
क्षणो येन स तथातं ४४ भगवद्भक्तस्यापिरागद्वेषादिदोषो नास्ति किमु तदहरेरितीमर्थं ध्वनयन् ध्रुवोपि पित्राद्युचितक्रियामाचरतीत्याहाभिर्वद्वेति मातरावित्युक्त्या पूर्वतः करणकालुष्यं दूरीकृतमिति व्यन
क्ति शीर्ष्णाननामेत्यनेन पितुर्मर्तुर्गुरुत्वाधिक्यं सूचयति तदुक्तं दशाचार्यसमो भ्राता शतभ्रातृसमं पिता पितुर्दशशतं मातागौरवेणातिरिच्यत इति सुरुच्या मुख्यमातृत्वाभावेऽपि स्वभावत्वेन भेदबुद्धिर्न
कृतेति द्योतनाय सज्जनाग्रणीरिति विशेषोऽपि तम् ४५ ध्रुवप्रणामे सुरुच्याद्वेऽपि विहाय किमभ्यध्यायीतितत्राह सुरुचिरिति अर्भकमिति लुप्तोपमं अर्भकं प्रेखच्छिद्युमिवेत्यनेन स्नेहविशेषात् ज्ञानगुरुत्वमगणय्य स
तद्वद्वेति पवननाभ्याशआयांतं तरसारथात् ॥ अवरुह्य नृपस्तूर्णमासाद्य प्रेमविह्वलः ४२ परिभेगं जंदोभ्यो दीर्घोत्कंठमनाः श्वसन् ॥ विष्वक्सेनां प्रिसंस्प
शं हताशेषावबंधनम् ४३ अथाजिब्रन्मुहुर्ध्वनिशोर्तैर्नयनवारिभिः ॥ स्नापयामास तनयमाप्तो दाहाममनोरथम् ४४ अभिवंद्यापितुः पादावाशोर्भिश्चाभिमं
त्रितः ॥ ननाममातरौ शीर्ष्णास्तृक्तः सज्जनाग्रणीः ४५ सुरुचिस्तं समुत्थाप्य पादावनतमर्भकम् ॥ परिष्वज्याह जीवेति बाष्पगद्गदया गिरा ४६
यस्य प्रसन्नो भगवान् गुणैर्मैत्र्यादिभिर्हरिः ॥ तस्मै नमंति भूतानि निम्नमापइव स्वयम् ४७ उत्तमश्च ध्रुवश्चोभावन्योन्यं प्रेमविह्वलौ ॥ अंगसंगदुत्पल
कावसौ धं मुहुरुहतुः ४८ सुनीतिरस्य जननी प्राणेभ्योऽपि प्रियं सुतम् ॥ उपगुह्य जहावाधिपदं गस्पर्शनिर्दृता ४९ पयःस्तनाभ्यां सुस्त्रावनेन त्रजैः सलिलैः
शिवैः ॥ तदाभिषिच्यमानायावीरे वीरसुयोमुहुः ॥ ५० ॥ तांशं मुर्जनाराज्ञीं दिष्टयाते पुत्रआतिहा ॥ प्रतिलब्धश्चिरं नष्टो रक्षितामंडलं भुवः ५१
अभ्यर्चितस्त्वयानूतनं भगवान् प्रणतार्तिहा ॥ यदनुध्यायिनो धीरा मृत्युं जिग्युः सुदुर्जयम् ५२ लाल्यमानं जनैरेवं ध्रुवं स भ्रातरं नृपः ॥ आरोप्य करिणीं हृष्टः
स्तूयमानो विशत्पुरम् ५३

मुत्थाप्येति ज्ञायते ४६ ध्रुवस्य मरणमाकांक्षमाणानां सुरुचिः कथं जीवेति वाण्युदस्थापीतितत्राह यस्येति मैत्र्यादिभिर्मैत्रीकरुणादिभिर्नमंति प्रह्वीभवति ४७ उत्तमस्य भूतेष्वेकत्वेन ध्रुवद्वेषांशकादूत्सा
दिते तितयोः प्रणयोद्रेकनिमित्तक्रियामाह उत्तमश्चेति असौ धं वाष्पप्रवाहं ओघः परंपरायां स्याज्जलस्रोतसि संचय इति यादवः ४८ सूचीकटाहन्यायेन ध्रुवे सुरुच्यादिप्रणयक्रियां मोच्याधुना सुनीतिविषयामा
ह सुनीतिरस्येति ४९ अस्य जननीतिविशेषणं विशिनष्टि पय इति औरसपुत्रस्मरणादिनामातृस्तनयोः स्तन्यप्रस्रवणेन तज्जनकत्वा अनुमानं सुलभमिति सार्थः वीरं पुत्रं सुवतीति वीरसूतस्याः वीरे पुत्रे यशसं वी
रवत्तममिति श्रुतिः ५० सुनीतिकथापि श्रोतृणां पापप्रणाशिन्यपि भवतीति भावेन तां विशिनष्टि तांशं सुरिति दिष्ट्या स्यान्मंगलादिष्वित्यभिधानात् दिष्ट्या पुण्येन ५१ पुण्यमपि विशिष्यतीत्याह अ
भ्यर्चित इति यदि प्रणतार्तिहरो हरिस्त्वयानाभ्यर्चितस्तर्हि चिरं नष्टः पुत्रो न प्रतिलब्धः स्यान्न त्रथा तस्माद्भ्यर्चित इति तर्कः किं विशिष्टो भगवानिति तत्राह यदनुध्यायिनि इति अनेन तर्कस्याप्रतिपक्षतां दर्शय
ति ५२ ध्रुवस्य जनलालनप्रक्रियां संक्षिप्तुरिवैत्रेयो राज्ञः पुरप्रवेशमाह लाल्यमानमिति कलभश्चैव कन्यानां करिणीबालमंगल इति वचनात् करिणीमित्युक्तं ५३

१ शीतैरिति पाठान्तरं टीकायां शीतैः सुशीतलैरिति । २ गुरुत्वेनाधिपत्यम् ।

संवृतैः पुष्पबंधनसहितैः ५४ विलंबीनिचूतपल्लवादीनियेषुतेतथातैः प्रतिद्वारमुपसंस्कृतमलंकृतम् ५५ शातकुंभपरिच्छदेः सुवणोलकारः श्रामताविमानानां ॥ ५६ ॥
 पांशुतिभिरलंकृतं अनेन देवादीनां विमानानामागमनं सूचयति ५६ चत्वरश्चतुष्पथः रथयार्थमार्गः आदिशब्देन तिर्यगाद्यवांतरमार्गो गृह्यते ५७ सिद्धार्थाः सितसर्षपाः ५८ तासां पुरस्त्रीणां
 वल्लूनि चारुणिगीतानि ५९ कशिपूत्तमं भेदोत्तमं भोजनाच्छादनादिना प्रष्टेवा ६० कशिपूत्तम इत्युक्तं प्रपंचयति पयः फेननिभा इति दांतादंतनिर्मिताः रुक्मपरिच्छदाः सुवर्णपरिच्छदाः उपर्या
 च्छादनपटयासां तास्तथा उपस्कराः पात्राणि रौक्मानि सुवर्णनिर्मितानि ६१ रत्नश्रेष्ठे च निर्दिष्टमिति हलायुधः ललनारत्नैः स्त्रीरत्नैः संयुताः शय्यादय आभांति तस्मिन्नि ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

तत्र तत्रोपसंकलमैलसन्मकरतोरणैः ॥ संवृतैः कदलीस्तंभैः पूगपौतैश्चतद्विधैः ५४ चूतपल्लववासः सक्मुक्तादामविलंबिभिः ॥ उपस्कृतं प्रतिद्वारमपांकुम्भैः
 सदीपकैः ५५ प्राकारैर्गोपुरादालैः शातकुंभपरिच्छदैः ॥ सर्वतोलंकृतं श्रीमद्विमानां शिखरद्युभिः ५६ मृष्टचत्वरथ्यादिमार्गं चंदनचर्चितम् ॥ लाजाक्षतैः
 पुष्पफलैस्तंदुलैर्बालिभिर्युतम् ५७ ध्रुवायपथि दृष्टाय तत्र तत्र पुरस्त्रियः ॥ सिद्धार्थाक्षतदध्यंबुदूर्वापुष्पफलानि च ५८ उपज-हुः प्रयुजानावात्सल्यादा
 शिषः सतीः ॥ शृण्वंस्तु वल्गुगीतानि प्राविशद्भवनं पितुः ५९ महामणिव्रातमये सतस्मिन्कशिशूतमे ॥ लालितो नितरां पित्रान्यवसाद्विदेववत् ६० प
 यः फेननिभाः शय्यादां तारुक्ममपरिच्छदाः ॥ आसनानि महार्हाणि यत्र रौक्मा उपस्कराः ६१ यत्र स्फटिककुडचेषु महामारकतेषु च ॥ मणिप्रदीपा आभां
 तिललनारत्नसंयुताः ६२ उद्यानानि च रम्याणि विचित्रैरमरदुमैः ॥ कूजद्विहंगमिथुनैर्गयन्मतमधुवतैः ६३ वाप्यो वैदूर्यसोपानाः पद्मोत्पलकुमु
 द्वतीः ॥ हंसकारंदवकुलैर्जुष्टाश्चक्राह्वसारसैः ६४ उत्तानपादो राजर्षिः प्रभावंत नयस्यतम् ॥ श्रुत्वा दृष्टाद्भुतं तं प्रपेदे विस्मयं परम् ६५ वीक्ष्योढवयसं पुत्रं
 प्रकृतीनां च संमतम् ॥ अनुरक्तप्रजं राजा ध्रुवं च क्रेभुवः पतिम् ६६ आत्मानं च प्रवयसमाकलय्य विशांपतिः ॥ वनं विरक्तः प्रातिष्ठाद्विशुशन्नात्मनो गतिम् ॥
 ६७ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ प्रजापतेर्दुहितरं शिशुमारस्य वैध्रुवः
 उपये मे भूमिनामतत्सुतौ कल्पवत्सरौ १ इलायामपि भार्यायां वायोः पुत्र्यां महाबलः ॥ पुत्रमुत्कलनामानं योगेश्वरमजीजनत् २ उत्तमस्त्वकृतो द्वाहो मृ
 गयायां बलीयसा ॥ हतः पुण्यजनेन नो द्रोतन्माता तद्रतिगता ३

६४ ध्रुवप्रभावो देवादीनामाश्चर्यबुद्धिजनकः किं वितरेषामिति भोवोत्तानपादांतः करणप्रवृत्तिविशेषं वक्ति उत्तानपाद इति ६५ विस्मयफलमाह वीक्ष्येति ऊहवयसमिदमेतन्नराज्यपालनशक्तिव्यनक्ति
 ६६ तत्र स्वयं किमकारीति तत्राह आत्मानं चेति आकलय्य ज्ञात्वा आत्मनः स्वस्य हरेश्चर्गातस्थितिं विमृशन् विचारयन्निति ६७ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां दशमोऽध्यायः १० ॥
 अत्र न केवलं मोक्ष एव भगवत्प्रसादाय चतः किंतु बाह्याभ्यंतरशत्रुजयोपीत्यतस्तन्माहात्म्यं वर्णयते तत्रादौ ध्रुवविवाहादिप्रकारः कथ्यते प्रजापतेरित्यादिना । तत्सुतौ तस्याभ्रमेः सुतौ कल्पो वत्सरश्च १ यो
 गेश्वरमणिमाद्यष्टांगयोगानामीश्वरं अनेन राज्यानि च्छुत्वा तत्पश्चादुक्तिरिति ज्ञायते २ राजपुत्र उत्तमः किमभूत् ध्रुवभ्रातृत्वेन तत्कथाया अपि श्रवणार्हत्वात्सापि वक्तव्येति तत्राह उत्तमस्त्विति तन्मा
 ता तस्योत्तमस्य माता सुरुचिस्तस्योत्तमस्य गतिं मरणत्वलक्षणं गतिगता ३

अत्रमाकृतस्वभावेन ध्रुवेण किमकारीतितत्राह ध्रुव इति । कोपामर्षशुचापितः । कोपामर्षशुचापितः । भागुरिन्यायेनास्य शब्दस्य टाबतत्त्वसाधु । पुण्यजनालयं अलकापुरीं ४ पुररक्षकानाह रुद्रेति । हिमवतो गिरेर्द्रोण्यानि म्रत
देगुह्यकायक्षारस्तैस्तैः संकुलां निविडां स्तिमिताम् ५ उपदेव्येयक्षत्रियः ६ उदतिष्ठन्निवापाठः ७ अहन् हतवान् ८ पत्नीरोपइषुद्रयोरित्यमरः ध्रुववीरकर्मस्तवेनेन गुह्यकानां रण
वीरत्वमसूचि ९ तत्कर्मप्रशस्यगुह्यकैः किंपृष्ठतः प्रसुप्तमिति तत्राह तेपि वेति । युगपत्संभूय ध्रुवकृताविक्रमात् द्विगुणं प्रकर्षेण कर्तुमिच्छंत एव न कर्तुं समर्थाः १० चित्रानां नावणं विजापक्षा
येषां तच्चित्रवाजास्तैः ११ अयुतानां त्रयोदशलक्षादुपरि त्रिंशत्सहस्राणि प्राधान्यविवक्षयैतत् १२ तदा ध्रुवः किमभूदत्राह औत्तानपादिरिति आसारेण भगवता वर्षेण संततं निविडवर्षधारयेत्यर्थः १३
मानवः मनोः पौत्रः सूर्यः ज्ञानिप्रियः सूर्य इव सूर्यो वा १४ नन्वत्रमग्नस्य स्वासानि रोधेन मरणं । जलं संस्तभ्यावस्थानमधोगमनमन्यत उन्मज्जनमिति पक्षे कः संभवति अन्यत उन्मज्जने पलायनापर

ध्रुवो भ्रातृवधं भ्रुत्वा कोपामर्षशुचापितः ॥ जैत्रं स्पंदनमास्थाय गतः पुण्यजनालयम् ४ गत्वोदीचीं दिशं राजारुद्रानुचरसेविताम् ॥ ददर्श हिमवद्द्रोण्यां पु
रो गुह्यकसंकुलाम् ५ दध्मौ शंखं महाबाहुः खं दिशश्चानुनादयन् ॥ येनोद्विग्नदृशः क्षतरूपदेव्योऽत्र स न भृशम् ६ ततो निष्क्रम्य बलिन उपदेवमहाभटाः ॥
असहंतस्तन्निनादमभिपेतुरुद्रायुधाः ७ सताना पततो वीर उग्रधन्वा महारथः ॥ एकैकं युगपत्सर्वानि हन्वा गौस्त्रिभिस्त्रिभिः ८ तैवैललाटलमैस्तैरिषुभिः
सर्व एव हि ॥ मत्वा निरस्तमात्मानमांशं सन्कर्मतस्य तत् ९ तेषां चामुममृष्यंतः पादस्पर्शमिवोरगाः ॥ शरैरविध्य न्युगपद्विगुणं प्रचिकीर्षवः १० ततः
परिघनिस्त्रिशैः प्रासशूलपरश्वधैः ॥ शक्त्यष्टिभिर्भृशं शङ्कीभिश्चित्रवाजैः शरैरपि ११ अभ्यवर्षन् प्रकुपिताः सरथं सहसारथिम् ॥ इच्छंतस्तत्प्रतीकर्तुमयुता
नां त्रयोदश १२ औत्तानपादिः सतदा शस्त्रवर्षेण भूयसा ॥ नोपादृश्यत संछन्न आसारेण यथा गिरिः १३ हाहाकारस्तदैवासीत्सिद्धानां दिवि पश्यताम् ॥
हतो यं मानवः सूर्यो मग्नः पुण्यजनार्णवे १४ नदत्सुयातुधानेषु जयकाशिष्वथो मृधे ॥ उदतिष्ठद्रथस्तस्मान्निहारा दिवभास्करः १५ धनुर्वि
रफूर्जयन्नुग्रं द्विषतां खेदमुद्रहन् ॥ अस्त्रौघं व्यधमद्वौघेनानीकिमिवानिलः १६ तस्य ते चापनिर्मुक्ताभिस्त्वावर्माणिरक्षसाम् ॥ कायानां विविशुस्तिग्मा गिरी
नशनयो यथा १७ भल्लैः संछिद्यमानानां शिरोभिश्चारुकुंडलैः ॥ ऊरुभिर्हंमतालभैर्दोर्भिर्वलयवल्गुभिः १८ हारकेयूरमुकुटैरुष्णीषैश्च महामहाधनैः ॥
आस्तुतास्तारणभुवोरेजुर्वीरमनोहराः १९ हतावशिष्टा इतरा जिराद्रक्षोगणाः क्षत्रियवर्यसायकैः ॥ प्रायो निहता वयवा विद्रुमुर्मुगैर्द्रविक्रीडि
तयूथपाइव २०

पर्याये जैत्रं स्पंदनमित्येतदनुपपन्नः स्यादतः किमभूदिति तत्राह नदत्स्विति अथ मज्जनानंतरमेव ध्रुव रथस्तस्माद्युद्धादुदतिष्ठदित्यन्वयः जलमग्नस्य सूर्यस्यान्यत उन्मज्जनं भवतीति मत्वा यत्र निमज्जनं
तत्रोन्मज्जनं तदृष्टांतत्वेन नीहारादिति १५ द्विषतामस्त्रौघं व्यधमन्नष्टमकरोत् १६ एकत्र प्रयोगेण यक्षाणां गात्रधमनं तेषां च भेदनं शरीरच्छेदनं चेत्तिकार्यत्रयमभूदित्याह तस्य त इति परिवरशनिः शतधारं
वज्रं कुलिशं दंभोलिरिति हलायुधः दंभोलिरशनिर्द्वयोरित्यमरः १७ वीररसमाह भल्लैरिति भल्लैरर्धचंद्राकारैर्वराहशैर्वा हेमतालभैः सुवर्णतालसमानैः ऊरुभिरुत्संगैः १८ कापि सर्वनाशो न दृष्टश्च
पर्वडा निर्विकटं तीक्ष्णमग्न्याह नन्वेति मृगैर्द्रेणां सिंहं न विगतक्रीडापकमायथया गाजाः १९

मुपदिशंतीत्याह । ध्रुवइति संसुखं समभेदसमीचीनेसुष्टुपूजासुखेषुचेतियादवः । पपौशसावितिप्राच्याइतिसूत्राङ्कासंसुखमितिज्ञायते ॥ २९ ॥ यन्नामधेयमभिधायेत्यनेनभगवन्नामस्मृत्वामि
धाययुद्धयतस्तवशत्रुजयः स्यादित्युपदिष्टमितिज्ञातव्यम् ३० असुरमायाविनाशेसमर्थनारायणास्त्रमितिज्ञानध्रुवोमुनिभिरपितदेवोपदिष्टमितिनिरूप्यतदब्रधनुषिसंदधइत्याह निशम्येति ॥ ३१ ॥
तस्यास्त्रस्यमाहात्म्यमाचैत्यमितिभावेनाह संधीयमानइति आविद्यास्मितरागद्वेषाभिनिवेशाः ३२ आर्षास्त्रंक्रषिच्छंदोदेवतासहितस्त्राज्ञानास्त्रंवा ऋषिज्ञानइतिधातोः सुवर्णलंकृताः
पुंस्वाज्यानुसंधानप्रदेशायेषांतेसुवर्णपुंस्वाः वसःशब्देनपक्षालक्ष्यंतेकलहंसानांवासांसिपक्षाइवपक्षायेषांतेकलहंसवाससः शिखंडिनोमयूराः भीमोभयंकरोरवोनादो

पुण्यजनानां वीरसमाह तैरिति तिग्मधारैरुग्राश्रैः शिलीमुखैः शरैः सुपर्णगरुडं उन्नद्धफणा उद्धृतफणाः ३४ अर्कमंडलानिभिद्य यं लोकं व्रजति तं परलोकं निनायेत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ किमेवं ध्रुवः सर्वाननवशिष्टानकरोदित्यस्योपयोगिकथांतरमाह तान्हन्यमानानिति अनागसो वधयोग्यापराधरहितान् चित्ररथेन ध्रुवेण ३६ आगत्य निःशेषं हनेत्युक्तं किनेत्याह अलमिति र्थज्ञानप्रतिबंधकत्वेन नरकद्वारेण । पाप्मनापापहेतुना ३७ किंच धर्मशास्त्रानुवर्तिनामस्माकं कुलधर्मो भवत्ययमित्याह नास्मादिति अकृतैनसामिति पदम् ३८ अकृतापराधत्वं कथं भ्रातृ वधलक्षणापराधकरणादिति तत्राह नन्विति नन्वेवार्थे वर्तते अपराधेनेति संबध्यते ३९ तस्यापराधिनः संगत्तदपरित्यागात्तेष्वपराधिन इति सूक्ष्मदर्शनं भागवतानां नोपपन्नमिति आत्मानं मनोऽसंगृह्णानियम्य पशुवन्मूढवत् ॥ ४० ॥ इतोप्येकापराधेन बहूनां वधो न युक्तः सर्वप्राणिनामंतर्यो भित्त्वेन हरिमुपास्य प्राप्तत्पसादत्वादित्याह सर्वभूतानामात्मभावेनां

तैस्तिग्मधारैः प्रधने शिलीमुखैरितस्ततः पुण्यजना उपद्रुताः ॥ तमभ्यधावन्कुपिता उदायुधाः सुपर्णमुन्नद्धफणा इवाहयः ३४ सतान्पृषत्कैरभिधावतो मृधेनिकृत्तबाहू शिशोरोधरादरात् ॥ निनायलोकं परमर्कमंडलं व्रजति निभिद्य मूर्ध्वरेतसः ३५ तान्हन्यमानानि विवीक्ष्य गुह्यकानानागसंश्चित्ररथेन भूरिशः ॥ औत्तानपादि कृपया पितामहो मनुर्जगादोपगतः सहर्षिभिः ३६ ॥ मनुरुवाच ॥ अलं वत्सातिरोषेण तमोद्वारेण पाप्मना ॥ येन पुण्यजनानेन तानवधीस्त्वमनागसः ३७ नास्मत्कुलोचितं तात कर्मैतत्सद्विगर्हितम् ॥ वधो यमुपदेवानामारब्धस्तेऽकृतैनसाम् ३८ नन्वेकस्यापराधेन तत्संगाद्बहवो हताः ॥ भ्रातुर्वधाभितेप्तेन त्वयांगभ्रातृवत्सल ३९ नायं मार्गो हि साधूनां हृषीकेशानुवर्तिनाम् ॥ यदात्मानमसंगृह्य पशुवद्भूतवैशसम् ४० सर्वभूतात्मभावेन भूतावासं हरिं भवान् ॥ आराध्यापदुरागध्यं विष्णोस्तत्परमं पदम् ४१ सत्त्वं हरेरनुध्याता तत्पुंसामपि संमतः ॥ कथं त्ववद्यं कृतवाननु शिक्षन्सतां व्रतम् ४२ तितिक्षया करुणया मैत्र्या चाखिलजंतुषु ॥ समत्वेन च सर्वात्मा भगवान् संप्रसीदति ४३ संप्रसन्ने भगवति पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः ॥ विमुक्तो जीवनिर्मुक्तो ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ४४ भूतैः पंचभिः रारब्धो यो योषित्पुरुष एव हि ॥ तयोर्व्यवायात्संभूतियोषित्पुरुषयोरिह ४५

तर्यो भित्त्वेन भूतेषु प्राणिष्ववावा सोयस्य स तथा भूतान्यावसंत्यस्मिन्निति वातम् ४१ प्राप्तपदत्वादद्य हरिणा किमिति भावो न तवास्तीत्याह सत्त्वमिति तस्य हरेः पुंसां भक्तानां संमतः ततः किंतत्राह कथमिति ४२ किंतत्सतां व्रतं तेनां फलं तत्राह तितिक्षयेति शत्रुपुशुशत्रुत्वदर्शनं सुहृत्सु सुहृत्त्वदर्शनं समत्वम् ४३ तत्पसादफलमाह संप्रसन्न इति ततः किंतत्राह जीवेति जीवत्वाभिमानाभितरां मुक्तो भवति तत्फलमाह ब्रह्मेति नित्यनिर्मुक्तशरीरं परमानंदं वा ब्रह्म ऋच्छत्याप्रोतीत्यन्वयः । ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि नाशमृच्छतीत्यंगीकारे मुक्तेः शून्यभावत्वेन केनाप्यर्थित्वं स्यात् ४४ स्रष्टिप्रकारज्ञानेन तो विरक्त्या प्रकृतिबंधहानेच्छा स्यादतस्तामाह भूतैरिति पुरुषो योषित्चेति भावः पंचभिः पृथिव्यादिभूतैरारब्धः सृष्टः अतः परं कथं प्रारंभ इत्यत आह तयोरिति इह जीवराशौ तयो योषित्पुरुषयोर्व्यवायेन मैथुनधर्मेण संभूतिः करचरणादिविभागलक्षणं जन्म भवति समित्यनेन पृथिव्यादिसंयोगेन जन्म सूचयति ४५

एवं सर्वत्र हरेः स्वातंत्र्यमुपपाद्यफलितमाह नैवेति विसर्गादानयोर्भरणजन्मनोः विसर्गस्यादानस्यार्गीकारस्यचेति वा हिशब्दोद्देहो ५४ कितवैवमित्येतोयज्जगत्कारणं ब्रह्म तदेवात्रोक्तिमिति स्पष्टादिवि
शेषणैर्विशिनाष्टि स एवेति कर्मक्षेत्रप्रवृत्ते देवदत्तवदस्य गुणकर्मलेपो नास्ति अहं कर्तेत्यभिमानाभावादित्याह अथापीति ५५ अनेनापि गुणकर्मलेपः कथमुद्धाटित इति तत्राह एष इति स्वशक्त्या
स्वाधीनया स्वरूपशक्त्या वा ५६ कार्यपदप्रयोगाभावाच्चेदमनुष्ठातुं योग्यमित्याशंक्यैवं विधैवामिति गुणांतरसमर्पणेनोपसंहरति तमेवेति अप्रतं नित्यमुक्तं नासिनासिकयां यंत्रबंधन इति धातुः दाम्ना
यन्त्रिता बद्धाः ५७ श्रीनारायणप्रसादेनावाप्तसमस्तसंपदस्तवत्त्वन्नियतभूतद्रोहो न घटत इति भावेनाह यः पंचवर्ष इत्यादिना सर्वप्राणिनः प्रतिप्रतिगतमक्षमिन्द्रियं यस्य स तथातं अनेन मया क्रियमा
णं कर्मनासौ पश्यतीत्येतत्परिहृतम् ५८ विमुक्तविग्रहैर्योगिभिर्व्यपाश्रितं निषेवितं अनेन भूतविग्रहोऽस्य प्रियोन भवतीत्युक्तं निर्गुणमावृत्तिशून्यं कुपितत्वात्पुनः प्रसादानभिमुखमित्यर्थः भूतद्रोहे कुद्ध
स्यास्य तपसापि पुनः प्रसादापादनं दुष्करं तवेति ध्वनितं अनेन शब्दाद्यविषयं वा वागादिनापि प्रसादयितुं दुःशकमित्यर्थः कुतः निर्गुणमर्तोद्विर्गोमाद्रिया विषयत्वादित्यर्थः । गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्यैद्रियामु
ख्यतंतुं ध्वितियादवः । एकं केवलमक्षरं मूलकारणं आत्मानं परमात्मानं विशिष्टामुक्तिर्यस्मात्सतथातं एवं गुणविशिष्टहरिमात्मानि ह्यन्विष्यालोक्य भजस्वेत्यन्वयः तत्स्वरूपं कीदृशमिति न प्रश्ना

नैवेते पुत्रकभ्रातुर्हंतारो धनदानुगाः ॥ विसर्गादानयोस्तातपुंसोदैवहिंकारणम् ५४ स एव विश्वं मृजति स एवावतिहंति च ॥ अथापि ह्यनहंकाराज्यते गुण
कर्मभिः ५५ एष भूतानि भूतात्मा भूतेशो भूतभावनः ॥ स्वशक्त्या मायायुक्तः मृजयति च पाति च ५६ तमेव मृत्युममृतं तातदैवं सर्वात्मनो पैहि जगत्परा
यणम् ॥ यस्मै बलं विश्वमृजो हरंति गावो यथा वै न सिदामयं त्रिताः ५७ यः पंचवर्षो जननीं त्वं विहाय मातुः स पत्न्या वचसा भिन्नवर्मा ॥ वनं गतस्तपसा प्रत्य
गक्षमाराध्य लेभे मूर्ध्नि पदं त्रिलोक्याः ५८ तमेव मंगारमनिमुक्तविग्रहैर्व्यपाश्रितं निर्गुणमेकमक्षरम् ॥ आत्मानमन्विष्य विमुक्तमात्मदृग्यस्मिन्निदं भिन्नम
सत्प्रतीयते ५९ त्वंप्रत्यगात्मानि सदा भगवत्यनंत आनंदमात्र उपपन्नसमस्तशक्तौ ॥ भक्तिविधाय परमांश नैकरविद्यां ग्रंथि विभेत्स्यसि ममाहमिति प्ररूढाम्
६० संयच्छरौषं भद्रं प्रतीपं श्रेयसां परम् ॥ श्रुतेन भूय साराजन्न गदेन यथामयम् ६१ येनोपमृष्टात्पुरुषा लोका उद्विजते भृशम् ॥ न बुधस्तद्वशं गच्छेदिच्छ
न्न भयमात्मनः ६२ हेलनं गिरिश भ्रातुर्धनदस्य त्वया कृतम् ॥ यज्जन्निवान्पुण्यजनान् भ्रातृव्या नित्यमर्षितः ६३

हं इति भावेनोक्तं आत्महमिति पूर्वमात्मानं दृष्टवानिति यत्तस्मात्कथमित्यत उक्तं यस्मिन्निति असदस्वतंत्रं भिन्नपंचविधभेदोपेति मिदं चेत्तनाचेत्तनात्मकं विश्वं यस्मिन् यदा धारतया प्रतीयत इति ५९ ननु
आत्मदर्शनो मम संसारपाशच्छेदः किमिति नाभूदित्यतस्तादृगुणानुपसंहृत्य विबोधापास्त्य भावादतस्तथोपास्तौ सस्यादिति भावेन तदुपास्ति प्रकारं विधानमाह त्वंप्रत्यगात्मनीति प्रत्यगात्मनितवा
भिमुखे विबुधैः क्विमुपास्ति लक्षणां सेवां अन्यत्रानुपपन्ना अत्रोपपन्ना अविरूढाः समस्तौ अस्थूलान्धवादि लक्षणाः शक्तयो यत्र सतथातस्मिन् ॥ ६० ॥ तत्र प्रथमसाधनमिदमिति याह संयच्छेति ६१
श्रेयसां प्रतीपत्वं कथमत्राह येनेति येन रौषेणोपमृष्टादुपरक्तात्सज्जानां ग्रहस्यापेक्षितत्वा लोको ज्ञानिनो नोच्यते लुक्प्रकाश इति धातोः ६२ वैश्रवणस्य सत्स्वेकत्वेनास्यावज्ञाननिमित्तरोषोपि परिहरणी
य इत्याह हेलनमित्यादिना वैश्रवणे हेलनमपि शिवावज्ञानं स्यात्तदवज्ञानेन श्रीनारायणविषयज्ञानमपि नोदेतीत्याभिप्रायेणोक्तं गिरिश भ्रातुरिति अतएव महतामिति बहुवचनम् ६३

१ गिरिश भ्राता भरणशलिः पालकः सखापि वास्येतितथा । दुर्भुञ्जारणपोषणयोः । दी० ।

६४ ध्रुवस्य च सप्तमत्वाद्बुधनुशासनानुज्ञानंतथा मनोश्च पौत्रमभिर्नष्टा स्वपुरगमनं वक्ति इत्युक्तइति शोचत इत्यनेन पूर्ववैरानुसंधानेन ध्रुवणतूष्णीं स्थितं भ्रातृमातृमरणप्रतिक्रियां कर्तुं समर्थेनापातिजनश्रुतिपरिहर्तुमिव यक्षवधे प्रवृत्तमिति ध्वनयति ६५ ६६ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां मेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ७ ॥ साधनसामर्थ्यां भगवत्प्रसादात्स्वरूपानंदानुभवलक्षणो मोक्षोऽपि तत्तद्योग्यतानुसारेण प्राप्यते पुरुषैरिति निर्दिश्यते स्मिन्नध्याये तत्रादौ ध्रुवकृतापाराधं क्षांत्वा वैश्रवणेन ध्रुवाय वरप्रदानप्रकारं वक्ति ध्रुवं निवृत्तमित्यादिना वैशसाद्युद्धात् १ परितोषहेतुमाह यस्त्वमिति २ स्वस्य मनोश्चैकमन्यं न क्ति न भवानिति अप्ययभावयोर्मरणजन्मनोः ३ नन्वहं मच्छन्नवधिषं न त्वमेतदकार्षीरिति प्रदर्शनं कथमत्राह अहंत्वमिति पुरुषस्य परमेश्वरस्य कर्तृत्वाज्ञानादहंत्वकर्तृत्वमिति धीरपार्थाभ्रांताभाति नाहं कर्तानकर्ता त्वं कर्ता यस्य प्रभुरित्यनेन परमेश्वरकर्तृत्वस्य प्रामाणिकत्वप्रतीतेः । कथमिव स्वाप्रीव यथा स्वप्ने जाग्रच्च बुद्धिः । आत्मन्यविद्यमानकर्तृत्वाभिमानादनर्थेऽपि स्यादित्याह अनुध्यानादिति अनुध्यानात्पुनः पुनरात्मनिकर्तृत्वस्मरणाद्यया कर्तृत्वधिया सुखादिरूपस्यात्मनो बंधेन पुत्रमित्रादिस्नेहबंधनविपर्ययोदुःखादिर्भवतीत्यतस्तादृशी बुद्धिस्त्वयानकार्येति भावः ४ ननु जीवकृतकार्योपक्रमोपसंहारदर्शनात्कथं तस्य जीवस्य कर्तृत्वाभाव इत्याशं यः कर्तृत्वादौ नियमाभावात्तद्वत्तमेव कर्तृत्वं न मम स्वतंत्रकर्तृत्वमिति निश्चित्य तत्क्रियाविशिष्टं भगवंतं भजस्वे

तं प्रसादय वत्सा शुसन्नस्य प्रश्रयोक्तिभिः ॥ नया वन्महतां तेजः कुलं नाभिं भविष्यति ६४ इत्युक्तं तं प्रणम्याह भगवंस्तेनुशासनम् ॥ आतिष्ठे भ्रातृमात्रो मे शोचतः क्षम्यतामिति ६५ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ एवं स्वायं भुवः पौत्रमनुशास्य मनुर्ध्रुवम् ॥ तेनाभिवंदितः साकमुपिभिः स्वपुरं ययौ ६६ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ध्रुवं निवृत्तं प्रतिबुध्य वैशसादपेतमन्युर्भगवान्धनेन श्वरः ॥ तत्रागतश्चारणयक्षकिन्नरैः संस्तूयमानोऽभ्यवदत्कृतां जलिम् १ ॥ धनद उवाच ॥ भो भो क्षत्रियदायादपरितुष्टोऽस्मि तेऽनव ॥ यस्त्वं पिता महादेशद्वैरं दुस्त्यजमत्यजः २ न भवानवधीद्यक्षान्नयक्षाभ्रातरं तव ॥ काल एव हि भूतानां प्रमुप्ययभावयोः ३ अहंत्वमित्यपार्थाधीरज्ञानात्पुरुषस्य हि ॥ स्वाप्रीव भालय नुध्यानाद्यया बंधविपर्ययः ४ तद्रच्छुध्रुवमद्वैते भगवंतमधोक्षजम् ॥ सर्वभूतात्मभावेन सर्वभूतात्मविग्रहम् ५ भजस्व भजनीयां विमवाय भवच्छिदम् ॥ युक्तं विरहितं शतं तया गुणमय्यात्ममायया ६ वृणीहि कामं नृपयन्मनो गतं मत्तस्त्वमौत्तानपदे विशंकितः ॥ वरार्हणोऽस्यं बुजनाभपादयोर्निरंतरं त्वां वयं मंगशुश्रुम ७

त्याह तद्रच्छेति सर्वभूतानामात्मभावेन कर्तृत्वदानादानयोः कर्तृपरमात्मेति स्नेहलक्षणया बुद्ध्या सर्वभूतेष्वामाविग्रहो ज्ञानादिगुणपूर्णमूर्तिर्यस्य स तथातं यद्वा सर्वभूतानामात्मनि देहविग्रहः प्रादेशत्वादिलक्षणो यस्य स तथातम् ५ प्रादेशाद्याकारत्वेनावस्थानं कथं गुणशक्तिमंतरेणेत्यत उक्तं युक्तमिति आत्मसामर्थ्याख्यया शक्त्या युक्तं गुणमय्यात्माधीनया मायाया प्रकृत्या विरहितम् ६ यद्यपि हरेः करुणा वर्षधारापात्रत्वेनान्यतः प्राप्यो वरस्तव नास्ति तथापि वैश्रवणो ध्रुवे प्रसन्नः किलेति द्योतनाय वरं वरयोतिवाक्ति वृणीहीति अन्यतः कथं वृणोमीत्यविशंकितः अंबुजनाभस्य हरेः पादयोः सेवायां निरंतरं सनातनं तेदेकमानसमित्यर्थः ७

१ मिथ्याभाषणम् २ विषये सतमी ३ अहंत्वमित्यनेन जीद्वयाभावाद् अहंत्वमिति धीरपार्थाऽपगतार्थेऽन्यथाभातीत्यतो विविक्षितपदमध्याहृत्य यावद्योजयति ४ बंधवियर्यय इत्यनेन बंधकामिथ्यात्वमुच्यत इत्यन्यथा प्रतीतिवारणाय विपर्ययार्थमाह । दुःखादिरिति । दी ७

मुमुक्षुणायेवैवरोवरणीयइति शिक्षणायात्स्यवरादानप्रकारमाह सराजराजेनेति ८ ऐलिबिलः इलिबिलापुत्रो वैश्रवणः ९ ब्रह्मज्ञानोत्पत्तयेयज्ञैवकर्तव्यइति प्रकटनायतस्ययज्ञकरणप्रकारमाहा
थेति । अथाविषयासक्तिविहायपुरप्रान्त्यनंतरंगलंकर्मप्रारब्धवान् । कितदित्यत उक्तं अयजतेति द्रव्यक्रियादेवतानां कर्म विषयं अकर्मफलप्रदं मोक्षारोप्यफलप्रदम् १० सर्वात्मनिसर्वातिथीभिणि ।
सर्वपूर्णे विश्वः पूर्णस्तथा सर्वः समस्तश्चाभिधीयत इत्यभिधानात् सर्वः सर्वः शिवस्थाणुरिति नामत्वात् सर्वनामसंज्ञानास्ति आत्मनि स्वस्मिन् भूतेषु चावस्थितं तं विभुं व्याप्तं यपुरातपसा प्रत्यक्षीचकार तमि
त्यर्थः ११ तस्य प्रजानुरंजनविधानमाह तमेवमिति १२ पुराकतिपयैमाँसैरेव भगवदनुग्रहमवाप्याभीष्टमातवतो ध्रुवस्य किमु वक्तव्यमेतैरिति भावेन तस्याक्षितिपालनकालावधिमाह षट्त्रिंश
दिति प्रारब्धपुण्यक्षयमशुभक्षयं ज्ञानसामर्थ्यात् ॥ १३ ॥ बहुसंबन्धुतिथं अविकलैर्द्रियोवशीकृतैर्द्रियः जरसाचक्षुरादीर्द्रियवैकल्यमंधत्वादिलक्षणं न प्राप्त इति वात्रायाणां वर्गाणां धर्मकामार्था
नामौपयिकमुपयोगसाधनं देहनीत्वादहयात्रां विधायेत्यर्थः १४ पुत्रायांसिंहासनं दन्वायां किमकार्षीत् गृह एवावस्थितश्चैर्द्रागयादिसाधनहोसंनलोकोपहासविषयः स्यादित्यतः स्वपुरं विहाय देशांतरं ग
तइति वक्तव्यमतः कंदेशं शुचितीर्थं गमयदिति तत्राह मन्यमान इत्यादिना सधुवइदं विश्वं कालोपसृष्टमियता कालेन नष्टं भवतीति मन्यमानो विशालांबदरिकाश्च मेस्यं दमानां नो प्रिययौ इत्यन्ययः विशाला

मैत्रेय उवाच ॥ सराजराजेन वराय चोदितो ध्रुवो महामागवतो महामतिः ॥ हरौ सवब्रेऽचलितोऽस्मृति यया तस्य लेन दुरत्ययं तमः ८ तस्य प्रीतेन मनसा तां
दत्त्वैलिबिलस्ततः ॥ पश्यतो तदधे सोऽपि स्वपुरं प्रत्यपद्यत ९ अथायजत यज्ञेशं क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ द्रव्यक्रियादेवतानां कर्मऽकर्मफलप्रदम् १० स
र्वात्मन्यच्युते सर्वे तीव्रौघां भक्तिमुद्बहन् ॥ ददर्शात्मनि भूतेषु तमेवावस्थितं विभुम् ११ तमेवंशीलं संपन्नं ब्रह्मण्यं दीनवत्सलम् ॥ गोप्तरंधर्मसेतूनां मे
निरेपितं प्रजाः १२ षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं शशासि क्षितिमंडलम् ॥ भोगैः पुण्यक्षयं कुर्वन्न भोगैरशुभक्षयम् १३ एवं बहुसंवकालं महात्माऽविकलेंद्रियः ॥ त्रि
वर्गोपयिकं नीत्वा पुत्राया दाहृपासनम् १४ मन्यमान इदं विश्वं मायारचितमात्मनि ॥ अविद्यारचितस्वप्नगंधर्वनगरोपमम् १५ आत्मरूपतय सुहृदो ब
लमुद्बुको शमंतः पुरं परं विहारभुवश्चरम्याः ॥ भूमंडलं जलधिमेखलमाकलय्य कालोपसृष्टमिति सप्रययौ विशालाम् १६

बदरीप्रोक्तानगरीनिम्नगातथेत्यभिधानं कीदृशं विश्वमात्मन्याधारतयाहरेर्मायेच्छयारचितं अनिवेषधुमान्निष्णावित्यभिधानादस्य विष्णोर्विद्येच्छयारचिते स्वप्नगंधर्वनगरे उपमायस्य तत्तथोक्तं
महामायेत्याविद्येति नियतिमोहिनीति च प्रकृतिर्वासनेत्येवं तवेच्छानंतकथयत इत्येनेन निरुपपदमायाशब्दस्य हरेरिच्छावाचित्वं कथमिति यमाशंकापरिहृतेति ज्ञायते ॥ १५ ॥ नन्विदमीश्वरेच्छार
चितमिति वक्तुं न युक्तं तथा त्वेति मथ्याभूतस्वप्नादि साम्यकथनमनुपपन्नं । तदुच्यते तस्मान्मायाशब्देनैन्द्रजालमेवोच्यते उक्तमानस्यानेकार्थवृत्तिगवादिशब्दवदुपपत्तेरित्यत उक्तं कालेति उर्वारुकश्याम
तां दिवत्कालान्तरेऽन्यथा दर्शनाद्यदृष्टतत्रष्टमिति क्षणभंगुरत्वात्स्वप्नादिसाम्यं । नतु मिथ्यात्वात्तस्य चार्थक्रियाकारित्वेन सत्यत्वस्य प्रामाणिकत्वात्तदुक्तं अन्यथा त्वात्क्षिपनाशाज्जगत्स्वप्नादिवत्स्मृतं
वर्तमानं नित्यैव सदैव परमात्मनीति आत्मनीत्युक्त्या च सत्यत्वमवगम्यते अनादिनित्यनिरस्तकुहकस्य हरेरिन्द्रजालाश्च यत्वं न युज्यते सदानिरस्तकुहकमिति स्वोक्तेश्च निष्कलं निष्क्रियं शांतिमिति
श्रुतेः । निष्क्रियब्रह्मैक्यमात्मनो जानतो ध्रुवस्य विशालागमनक्रियायोगाच्च । आत्मस्त्रीपुत्रादीनां विश्वांतर्भूतत्वेन तद्ग्रहणेन गृहीतानामपि पुनर्वचनं दुष्करं तत्त्यागमपि कृतवानिति ध्रुवस्य वैराग्यातिशयद्योत
नायेति । परितो विहारभुवः आकलयन्निश्चित्य १६

१ कर्मकर्मफलप्रदमित्यसंगतं भातीत्यतो योजयति । द्रव्येति । तेन द्रव्यक्रियादेवतानां कर्मत्वं वाक्यम् । कर्मशब्दो विषयवाचीत्यर्थः ।

तत्रगतापिपितापुत्राविषयस्नहमुक्त्वावरागयद्रढीयस्तयाभगवद्भक्तिरामालिङ्गितस्यमुग्धमेवस्थितस्यतदुपास्तिप्रकाश्वक्ति तस्याइति । तस्याविशालायाः स्थूलापाताला॥६५॥
नैतन्निजमित्यतउक्तं प्रतिरूपइति शिलावत्प्रतिमास्थाने । तदुक्तं शिलावत्प्रतिमैषाहिविष्णोर्लोकचतुर्दशीति । समाधौनिरायासेनचित्तस्यध्येयवस्तुविषयीकरणमितिप्रवाहेसतिअभ्यस्तत्वात्स्थूल
ध्यानंविमृजन्स्वाविबोपास्तेरावश्यकत्वेनस्थूलसन्निहितरूपैकेनसूक्ष्मसन्निहितरूपमरूपमस्मरदित्यर्थः । अन्यवहितःस्थूलसन्निहितमूढमरूपपोरभेदंपश्यन्नित्यर्थः १७ तस्यासंप्रज्ञातसमाध्यवस्थामाह भ
क्तिमिति । अहमसौध्रुवइत्यात्माननास्मरत् किंतुभगवंतमेवास्मरदित्यनेनजीवन्मुक्तत्वंलक्षयति । मुक्तलिङ्गःसूक्ष्मशरीराभिमानरहितः १८ ध्रुवस्यहरेरपररोक्षज्ञानोत्पन्नप्रसादचिह्नमाह सददश
ति विभ्राजयत्दीपयत् राकापातिपूर्णचंद्रम् १९ वृक्षात्तत्पर्णमिवस्वर्गाच्च्युतंनक्षत्रमिवविमानंनद्राक्षीर्त्तिकंतुसनाथमित्याह तत्रेति अनुअनंतरं तत्रविमानेस्थितौ २० उत्पन्ननिर्दो
षज्ञानत्वात्सहसाविमानपुरुषदर्शनात्तदातस्यभ्रांतिज्ञानंनभूदितिभावेनतत्सत्कारप्रकारमाह विज्ञायेति प्रागदृष्टश्रुतवस्तुदर्शनेसाध्वसलक्षणोतःकरणवृत्तिविशेषःसंभ्रमोभवति तेनसन्नोष्टोविक्रमःप्र

तस्याविशुद्धकरणःशिववार्विगाह्यबद्धासनंजितमरुन्मनसाहृदाक्षः ॥ स्थूलेदधारभगवत्प्रतिरूपएतद्व्यायंस्तदव्यवहितोव्यसृजन्समाधौ १७ भक्तिहरो
भगवतिप्रवहन्नजस्रमानंदबाष्पकलयामुहुरर्धमानः ॥ विक्लियमानहृदयःपुलकाचितांगोन त्मानमस्मरदसावितिमुक्तलिङ्गः १८ सददर्शविमानाग्र्यं
नभसोवतरद्भुवः ॥ विभ्राजयद्दशदिशोराकापतिमिवोदितम् १९ तत्रानुदेवप्रवरौचतुर्भुजौश्यामौकिशोरावरुणांबुजेक्षणौ ॥ स्थितावष्टभ्यगदांसुवा
ससौकिरीटहारांगदचारुकुंडलौ २० विज्ञायतावुत्तमभावकिंकरावभ्युत्थितःसाध्वससन्निविक्रमः ॥ ननामनामानिगुणन्मधुद्विषःपार्षत्प्रधानावितिसंह
तांजालिः२१ तंकृष्णपादाभिनिविष्टचेतसंबद्धांजलिंप्रश्रयनम्रकंधरम् ॥ सुनंदनंदावुपलभ्यसस्मितंप्रीत्योचतुःपुष्करनाभसंमतौ २२॥ सुनंदनंदावूचतुः॥
भोभोभद्रसुभद्रतेवचोनोवहितःशृणु ॥ यःपंचवर्षस्तपसाभवान्देवमतीदृपत् २३ तस्याखिलजगद्धातुर्विद्धिदेवस्यशार्ङ्गिणः ॥ पार्षदाविहसंप्राप्तौनेतुं
त्वांभगवत्पदम् २४ सुदुर्जयंविष्णुपदंजितंत्वयायत्सूरयोप्राप्यविचक्षतेपरम् ॥ आतिष्ठतच्चंद्रदिवाकरादयोग्रहक्षताराःपरियंतिदक्षिणम् २५ अनास्थितं
तेपितृभिरन्यैरप्यंगकहिंचित् ॥आतिष्ठजगतांवंधंतद्विष्णोःपरमंपदम् २६ एतद्विमानप्रवरमुत्तमश्लोकमौलिना॥ उपस्थापितमायुष्मन्नाधिरौढुंत्वमर्हसि२७

वृत्तिविशेषोयस्यसतथोक्तः उत्तमोभावोलीलाक्रियावाविभूतिर्वायस्यसतथोक्तःतस्यहरेःकिंकरौसदाक्षिगतौधृतौ संहतांजलिर्बद्धांजलिः २१ आत्मनोदेवत्वेनहस्तादिसंज्ञयास्वागमनज्ञापनंनैव
स्वाभिप्रायमूचतुरित्याह तमिति उपलभ्यहृष्टा २२ भवान्यंदेवमतीवृपत्तृप्तमकार्षीत्तस्यहरेःपार्षदौत्वांभगवत्पदंनेतुमिहप्राप्तौविद्धीत्यन्वयः २३ वैकुण्ठेतुंकिनेत्याहतुरितिब्रूते । सुदुर्जय
मिति । जितंसाधितं सूयःसप्तऋषिभृतयोयदप्राप्यपरंदूराद्विचक्षतेपश्यंति तर्हितद्रहनंविपिनंकिनेत्यतउक्तं चंद्रइति चंद्रदिवाकरादयोग्रहाक्षगणिसप्तविंशतिसंख्याताअश्विन्यादयस्तारामेषा
दिराशयोव्योमतलेदृश्यमानाज्योतिर्मूर्तेयोवादक्षिणंपरियंतिप्रदाक्षिणंकूर्वातितदातिष्ठेत्यन्वयः २५ इतोपीदमास्थेयमितिप्रतिपादयतइत्याह अनास्थितमिति अन्यैरनाधिष्ठितंचोत्किंश्मशानंतादित्यतउक्तं
जगतामिति सांकिवसतिरतउक्तं तद्विष्णोरिति शिशुमारोध्रुवश्चैवसंस्थितौयत्पुरेसदा तत्पश्यंतिनयांत्यन्ये लोक्यांतिपुरान्विवेनेतिवचनेनतत्रतात्पर्यमवगतव्यम् २६ केनेदंविमानंमेवितमितिशंकांनि
वारयतइत्याह एतदिति । उत्तमश्लोकमौलिनाशिशुमारमूर्तिनाहरिणा २७

मैत्रेयोविदुरायाह भगवद्रक्तमाहात्म्यं शृण्वति भावेन तस्य पदमारोहमिति कर्तव्यतां वाक्ति निशम्येति वैकुण्ठस्य हेरोनेयोज्यानां पार्षदानां मध्ये मुख्ययोः मधुपुष्परसमिव रसंचयोतितस्त्वतीति मधुच्युतां कृतानि
त्यकर्माख्यं मंगलं येन सकृत्तानित्यमंगलः । अभ्यवादयदभिवादयामास २८ नेदं ध्रुवस्यैव मंगलशकुनमन्येषामपि महतां भवतीति ध्वनयंस्तद्यात्राप्रारंभं गल्यं वाक्ति परित्येत्यादिना २९ यदाधि
ष्ण्याश्रयं विमानमाधिष्ठातुमियेष तदा दुंदुभ्यादयो नेदुरित्यन्वयः ३० नाहमेव सत्यसंकल्पशिरोमणिः किंतु भक्तो पीतिभावेन हरिणा स्फुरिततातः करणवृत्तिविशेषो ध्रुव एतादृशं पुत्रसूतवत्याः स्वकृतेत्यक्तविषय
भोगायाः सुनीते पुत्रेण सह स्वर्लोकप्राप्तिनिभूतस्वयं वानास्मर्षादितिलोकापवादं मन्यान इव यदा स्वमातरमस्मर्षात्तदा कैटभारः संकल्पं जानमानौ तौ पार्षदीतस्य पुरतो यातीमातरं दर्शयामासतुरित्याह सचेति
अनेन ध्रुवस्यापि सत्यसंकल्पत्वं लोके प्रकाशितमिति ज्ञायते ३१ अग्रगमग्रतोगच्छंती ३२ ३३ ध्रुवानिश्चला गतिर्यस्य स तथा देवयानेन मार्गेण ३४ तत्पदप्राप्त्याधिकारिणो न्वयव्यतिरेकाभ्या
माह नतइति ये तु जंतुषु स्वलास्ते यन्न व्रजंति ये तु जंतुषु अनुग्रहादयालक्षणादनिशं भद्राणि चरंति तेषु ह्रजंति ३५ एतदेवाविशिनाष्टि शांता इति एतेखिला इति पाठे जंतुषु भद्राणि चरंति एतेखिला वि

मैत्रेय उवाच ॥ निशम्य वैकुण्ठनि योज्य मुख्ययोर्मधुच्युतां वाचमुल्लसामप्रियः ॥ कृताभिषेकः कृतनित्यमंगलो मुनीन् प्रणम्या शिषमभ्यवादयत् २८ प
रित्याभ्यर्च्य धिष्ण्याश्रयं पार्षदावभिवंद्य च ॥ इयेष तदाधिष्ठातुं विभ्रदूगं हिरण्यमयम् २९ तदा दुंदुभयो नेदुर्मृदं गपणवा दयः ॥ गर्धर्वमुख्याः प्रजगुः पेतुः कुसु
मवृष्टयः ३० सच स्वर्लोके कमारोक्ष्यन् सुनीतिं जननीं ध्रुवः ॥ अन्वस्मरदहं हित्व नैनां यास्ये त्रिविष्टपम् ३१ इति व्यवांसितं तस्य व्यवसायं सुरोत्तमौ ॥ द
र्शयामास तु देवीं देवयानेन चाग्रगाम् ३२ तत्र तत्र प्रशंसद्भिः पार्थिवैर्मानिकैः सुरैः ॥ अवकीर्यमाणो ददृशे कुसुमैः क्रमशो ग्रहान् ३३ त्रिलोकीं देवयानेन सति
व्रज्य मुनीनापि ॥ पुरस्ताद्यद्ब्रुव गतिर्विष्णोः पदमथाभ्यगात् ३४ यद्वा जमानं स्वरुचैव सर्वतो लोकास्त्रयोह्यनुविभ्राजंत एते ॥ न ते खला जंतुषु ये त्वनुग्रहाद्व्रजं
ति भद्राणि चरंति येऽनिशम् ३५ शांताः समदशः शुद्धाः सर्वभूतानुरंजनाः ॥ यात्यंजसाच्युतपदमच्युतप्रियवांधवाः ३६ इत्युत्तानपदः पुत्रो ध्रुवः कृष्णपरा
यणः ॥ अभून्नयाणां लोकानां चूडामणिरिवामलः ३७ गंभीरवेगानि मिषां ज्योतिषां चक्रमपि तम् ॥ यस्मिन् भ्रमतिकौरव्यमेतच्चामिव गवांगणः ३८
महिमानं विलोक्या स्य नारदा भगवान् ऋषिः ॥ आतोद्यं विदुर्दक्षो कान्सत्रेऽगायत्प्रचेतसाम् ३९

ष्णोरनुग्रहाद्व्रजंति भद्राचरणविशिनाष्टि येऽनिशमिति । येनिशं शांत्यादिगुणयुक्तास्ते च्युतपदं यातीत्यन्वयः एतत्पदं प्राप्य स्वरूपाविर्भावयोगयान् विना पुरस्तादन्यैरित्युक्तम् ३६ ३७ चंद्रदिवाकरादय इ
त्यत्र ज्योतिश्चक्रेण प्रदक्षिणीक्रियमाणमेतत्स्थानमित्युक्तं । तत्किं यत्तदूरत इति न प्रतीतं तदिदानीं लक्षयति गंभीरेति गंभीरवेगानि अनिर्मीपीव गंभीरवेगानि मीषितेषां मीषानि मिषइति धातोः ननिमिषंति न
मीलंतीत्यनिमिषः तेषामनस्तं गच्छतामित्यर्थः यस्मिन्नित्यनेनोपरीतिप्रतीतिं निवारयति मेदद्यामिति अनेन मेदद्याः समोपेपरितो भ्रमंतीति यथाप्रतीतं तथात्रापीत्यर्थः ३८ इति केनायं महिमालालि
तोयेनास्माकमपि तत्र श्रद्धातिशयः स्यादित्यत आह महिमानमिति आतोद्यं महद्गुणावाद्यं आतोद्यं वाद्यमिष्यते इति हलायुधः ३९

१ भर्भूः स्वरिति च याणां लोकानां समहारास्त्रिलोकीतामतिव्रज्येत्यर्थः । तथा त्वैभूलोकादुपरि पट्टं वंशलक्ष्म्यो जनानंतरं ध्रुवलोकाः तदनंतरं वतुर्दंशलक्ष्यो जनोच्छ्रये स्वर्लोकः अर्धकोट्युल्लितः स्वर्गो विमानावालि संकुल इति
प्रमाणात् । तमतिव्रज्येत्येतकथं स गच्छत इत्यांशकाया मंत्रं द्रुमवधेयं । ध्रुवः स्वमातरं द्रष्टुं स्वर्गं प्रति गत्वा तादृशं देवानां मन्यतममतिव्रज्य ध्रुवलोकां प्रति गतवान् । न तु तदुपरि ध्रुवलोकोस्तीत्यर्थः । अस्मिन् विषये बहु प्रमाणानि
संति अत्रावकाशाभावाद्वालिख्यत इति कोडे

तपसःप्रभावोमाहात्म्यं यस्य स तथा तस्य प्रतापमाहात्म्ययोः प्रभावः स्यादित्यादवः ४० अजितं जिगायवशीचकार ४१ ४२ ४३ ध्रौव्यं ध्रुवस्य मोक्षस्य साधनं ४४ अच्युताग्रयध्रुवस्य चाष्टत ४५ तायमुपायः साधनं मंत्राद्युपदेष्टुवदुपदेष्टृवा तेजोबले प्रभावैरेज्योतिष्यविषिरतसि नवनीतेनेलधर्मे दानं हस्तिमदेपिचेत्यभिधानात् तदिच्छूनातेज आकांक्षमाणानां यत्र यस्मिंश्चरितेऽभ्यस्यमाने तेजोभवतीत्यर्थः । ४६ समवाये समूहे कीर्तयेदित्यतस्तात्पर्यादिदमिति वक्ति पुण्यश्लोकस्येति ४७ ४८ श्रावयन् फलाभिसंधिं न कुर्यादिति भावेनाह न च्छब्धिं तत्र चरिते श्राविते श्रुते वा फलं न च्छन्नवतते इति शेषः कथं तर्हि फलसिद्धिरित्यत आहात्मनेति । तेन तत्पुनरत्रापि संबध्यते तत्र चरिते श्राव्यमाणे आत्मनामनसात्मानं परमात्मानं प्रति संतुष्टं सिध्यति प्राप्ताभीष्टफलो भवति ४९ ध्रुववरितव्याख्या न व्याजेन भागवतं ज्ञानमुपदिश

॥ नारद उवाच ॥ नूनं सुनीतेः पाति देवतायास्तपःप्रभावस्य सुतस्य तांगतिम् ॥ दृष्ट्वाभ्युपायानपि वेदवादिनो नैवाधिगंतुं प्रभवं तिकिं नृपाः ४० यः पंचवर्षो गुरुदारवाक् शरैर्भिक्षेन यातो हृदये न दूयता ॥ वनं मदादेशकरोऽजितं प्रभुं जिगाय तद्वक्तिगुणैः पराजितम् ४१ यः क्षत्रवं द्रुमुं वितस्याधिरूढमन्वा रुक्षे दपि वर्षपूगैः ॥ यः पंचवर्षो यदहोभिरल्पैः प्रसाद्यैवैकुंठमवाप तत्पदम् ४२ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ एतत्तेभिहितं सर्वं यत्पृष्टोहमिह त्वया ॥ ध्रुवस्योद्दामय शसश्चरितं संमतं सताम् ४३ धन्यं यशस्य मायुष्यं पुण्यं स्वस्त्ययनं महत् ॥ स्वर्ग्ये ध्रौव्यं सौमनस्यं प्रशस्य मघमर्षणम् ४४ श्रुत्वैतच्छ्रद्धयाऽभीक्ष्णमच्युतप्रिय चेष्टितम् ॥ भवेद्भक्तिर्भगवति यया स्यात्क्लेशसंक्षयः ४५ महत्स्वमिच्छतां तीर्थं श्रोतुः शीलादयोगुणाः ॥ यत्र तेजस्तदिच्छूनां मानो यत्र मनस्विनाम् ४६ प्रयतः कीर्तयेत्प्रातः समवाये द्विजन्मनाम् ॥ सायं च पुण्यश्लोकस्य ध्रुवस्य चरितं महत् ४७ पौर्णमास्यां सिनीवाल्यां द्वादश्यां श्रवणेन वा ॥ दिनक्षये व्यतीपाते संक्रमेऽर्कदिनेऽपि वा ४८ श्रावयेच्छ्रद्धधानानां तीर्थपादपदाश्रयः ॥ नेच्छेत्तत्रात्मनात्मानं संतुष्ट इति सिद्धयति ४९ ज्ञानमज्ञाततत्त्वाय यो दद्यात्परमार्थं विद् ॥ कृपालो दीननाथस्य देवास्तस्यानुगृह्णते ५० इदं मया तेभिहितं कुरुद्वध्रुवस्य विख्यातविशुद्धकर्मणः ॥ हित्वाऽर्भकः क्रीडनकानि मातुर्गृहं च विष्णुं शरणं योजगाम ५१ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे द्वादशोऽध्यायः १२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ निशम्य कौषारविणोपवर्णितां ध्रुवस्य वैकुण्ठपदाधिरोहणम् ॥ प्ररूढभावो भगवत्यधोक्षजे प्रष्टुं पुनस्तं विदुरः प्रचक्रमे १ ॥ विदुर उवाच ॥ केते प्रचेतसो नाम कस्यापत्यानि सुव्रत ॥ कस्या न्ववाये प्रख्याताः कुत्र वा सत्रमासत २

तो न केवलं भगवानेवानुग्रहं करोति किंतु तदिंद्रियाभिमानी नो देवा अपीत्याह ज्ञानमिति ५० पुनरपि तन्माहात्म्यं सूचयन्नुपसंहरति इदमप्येति ५१ ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे टीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ अत्र हरिर्न तद्रक्तकथाश्रवणेन शुद्धांतःकरणस्य विंबप्रतिबिंबज्ञानादेवापवर्गः स्यादिति दीप्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्रादौ विदुरस्य प्रचेतसां विषयमश्रमकारस्तदुत्तरत्वेन मैत्रेयेणाऽस्य वंशावल्लिर्जनं क्रियते निशम्येत्यादिना प्ररूढभावः प्रवृद्धभक्तिः सत्रेऽगायत्प्रचेतसामित्युक्तिः प्रश्रुती १ अन्ववायेवं शो

महाभागवतेन विदुरेण हरिकथा प्रश्नं विहाय प्रचेतसां प्रश्नः किमिति क्रियते इत्याशंक्यतेषां कथापि हरिकथा विना भूतानां देन प्रोच्यमानत्वाच्चादस्त्वन्यकथानां किमिति भागवतचूडामणित्वादित्याह । मन्यइति । क्रियायोगः सकइति तत्राह । परिचर्याविधिहरेरिति ३ प्रवृत्तानां योग्यः कथं निवृत्तिविषयो भवतीत्याशंक्यसंकल्पविशेषात्स्यादित्याशयेनाह । स्वधर्मशीलैरिति । अयं भावः साक्षान्नारायण एव च पुरोडाशादिद्रव्यस्वामित्वेन तदभिमानित्वनाश्यादिदेवतां तार्यामित्वेन तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य मुख्यत्वेन देवतात्वेन च मंत्रमूर्तित्वेनेज्यत इति नारादेन प्रतिपादितइति ॥ ४ ॥ ततः किं फलितमित्यत्राह यास्ताइति ५ अधिराजासनराजासनमधि कृत्य वर्तमानं सर्वभौमाश्रयं नैच्छदित्यन्वयः ६ कुतोनैच्छदित्यन्वयः ७ तदेवाविशिनष्टि आत्मानमिति ददर्शेत्यन्वयः । कथं ब्रह्म अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहत्तो ह्यस्मिन् गुणा इति श्रुतेः गुणतो देशतो व्याप्तं हृदयगुहाकाशस्याल्पत्वेन तत्स्थितस्यापि तथात्वात्कथं व्याप्तिमित्युच्यत इत्याशंक्यप्राकृतवैकतारूपवत एवानुपपत्तिः व्याप्तत्वेन हरेस्तादृशशरीराभावादिभावनोक्तं निर्वाणमिति एतद्वाणमवष्टभ्येति श्रुतौ वाणशब्दस्य शरीरे प्रयोगात् देहविनाशे तत्र स्थस्यापि विनाशसंभवात्कथं ब्रह्मत्वमुच्यत इत्यतो वाह निर्वाणमिति निर्गतो नाशो यस्मात्तत्तथोक्तं निर्वाणं निवृत्तौ मोक्षे विनाशे जगज्जन इति यादवः अनेन देहि नो जीवस्य देहो ह्यभिमत इति तच्च दुःखित्वेऽपि हरेस्तन्नास्तीति ज्ञापितं हरेः प्राकृतदेहो नास्तीति स्पष्टमाह प्रत्यस्तमितेति गात्रं मन्ये महाभागवतं नारदं देवदर्शनं ॥ येन प्रोक्तः क्रियायोगः परिचर्याविधिहरेः ३ स्वधर्मशीलेः पुरुषैर्भगवान् पुरुषोत्तमः ॥ इज्यमानो भाकिमतानां रदेनेरितः किं लु ४ यास्तां देवर्षिणा तत्र वर्णिता भगवत्कथाः ॥ मद्यं शुभ्रूषवे ब्रह्म न कात्स्नर्येनाचष्टुमर्हसि ५ मैत्रेय उवाच ॥ ध्रुवस्य चोत्कलः पुत्रः पितरि प्रस्थिते वनम् ॥ सार्वभौमाश्रयं नैच्छदधि राजासनं पितुः ६ सजन्मनो पशां तात्मानिः संगः समदर्शनः ॥ ददर्श लोकैके विततमात्मानं लोकमात्मानि ७ आत्मानं ब्रह्म निर्वाणं प्रत्यस्तमितेति विग्रहम् ॥ अवबोधैरसैकात्म्यमानंदमनुसंततम् ८ अव्यवच्छिन्नयोगाग्निदग्धकर्ममलाशयः ॥ स्वरूपमवरुंधानो नान्यदस्मात्तैदक्षत ९

वपुःसंहननं शरीरं वषट्मविग्रह इत्यमरः प्रतीत्युपसर्गयोगेन यानियान्यवताररूपाण्यंतार्यामिरूपाणि च तानि तानि सर्वाण्यपि प्राकृतशरीररहिता नीति सूचनेन मूलरूपस्याकिमुक्तव्यमित्यायातं तर्हीदं शून्य कल्पमित्यत उक्तमवबोधंति अवबोधरसो ज्ञानरसः स एवैकमात्मनोऽभिबंरूपं यस्य तत्तथोक्तं प्राकृतज्ञानमिभ्रितं न भवतीत्येकेत्युक्तं तस्यापि ज्ञानवाचित्वादवगच्छतीत्यादौ सिद्धत्वात् ज्ञानज्ञानः सुखसुखइति श्रुतिरपि सूचिता स्यात् रूपरूपिणो रभेदद्योतनापैकात्म्यमित्युक्तं ऐकात्म्यप्रत्ययसारमिति श्रुतिश्च एवं चेद्विज्ञानवादानुप्रवेश इति तत्राह आनंदमिति आनंदयतीत्यानंदं सुखानुभवरूपमित्यर्थः विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति श्रुतेः । उपसंहरति अतः सर्वप्राणिष्वनुगतत्वेन तद्बहिष्तेन च गुणगुणिनो रूपरूपिणो रभेदेन तत्तद्व्याप्तिमित्युपपन्नमित्यर्थः समभेदइति यादवः ॥ ८ ॥ ज्ञानाग्निना दग्धबाह्यांतःकरणस्यैतादृशभगवद्रूपदर्शनसंगच्छत इत्याह अव्यवच्छिन्नयेति योगशब्देन तज्ज्ञानं लक्ष्यते अव्यवच्छिन्नयोगेन निरंतरं ध्यानलक्षणोपासनया जाते न ज्ञानाग्निना दग्धभस्मीभूतं कर्ममलं पापक्रियानिमित्तं मलं किं दृश्यं यस्य स तथा निर्मलांतःकरणपात्रे प्रज्वलितेन ज्ञानदीपेन लोके विततमात्मानमात्मनि तत्तत्लोकं च ददर्शेत्युत्तयाद्वयोः समत्वमायातमिति मंदं शंका मपनुदन्विशदयति स्वरूपमिति स्वरूपं जीवस्य विवरूपं परमात्मानमवरुंधानः स्वज्ञानांतःस्थितं कुर्वाणः साक्षात्कृतं कुर्वाणोऽस्माद्धरे न्यस्त्वतंत्रमनियतं तज्जगन्मैक्षतां कतु तत्तच्छ्रं तत्स्थापितं तन्वियतं तत्संहृतं तज्ज्ञापितं तद्ब्रह्म तन्मोचितमपश्यदित्यर्थः तदा स्वरूपं प्रति विवमस्माद्विबादन्याद्भिन्नैक्षतेति विवप्रति विवयोरत्रैक्यमुच्यत इति वक्तुं न युक्तं । अव

१ स्वरूपमवरुंधान इत्यस्य जीवः स्वस्य रूपमवरुंधान इत्यन्यथा प्रतीतिवारणाय तात्पर्योक्तमर्थमाह ॥ स्वरूपमिति ॥

रुंधानइत्यस्यनिर्विषयत्वात् तदेतिकालस्यपृथङ्निर्देशानुपपत्तेश्च ददर्शेत्यत्रलोकात्मनोराधाराधयत्वोक्तेश्चतस्यवभदानष्ठत्वात् तदुक्तं
 तस्याद्याभिदमुच्यतइति ९ एवंविधोऽपिलोकसंभाषणविसर्जनार्थमविवेकिनामेवंदृष्ट्याह जडेति अतन्मतिस्तत्तद्वस्तुविषयज्ञानशून्यः विवेकिनांपक्षेएवसर्वविलक्षणोविष्णौयासंसारंतरितिसामिति
 र्यस्यसोतन्मतिरिति प्रशंताचिर्भस्मगर्भितोऽग्निरिव १० अस्मिन्नेवंगतेकोत्रराजाभूदत्राह मत्वेति कालवयवस्यवत्सरस्यराज्याहत्वंकथमित्यतउक्तं यवीयांसामिति कुलवृद्धाज्येष्ठेकल्पनास्त्रिसुते
 स्थितेवत्सरंराजानंकथमकुर्वन्नित्येतच्चोद्यं कल्पःकल्पाभिमानिसन्शिशुमारानुगःस्थितः वत्सरोराज्यमकरोत्पित्रादत्तंमहाबलः चक्रेनारायणःसाक्षात्कस्तुशःकल्पमात्मजमिम्यनेनपरिहर्तव्यम् ११
 वत्सरोपिनाम्नास्वर्वाभ्यांभाष्यांषट्सुतानापित्याह स्वर्वाभीति स्वर्गमार्गाभिमानित्वात्स्वर्वाभीति १२ अत्रयंमादायकथाप्रवर्ततेससएववंशेहेतुभूतः । अन्येत्वक्तोद्वाहाःयोगिनोऽप्रजाश्चेतितात्पर्य

जडांधवधिरोन्मत्तमूकाकृतिरतन्मतिः ॥ लक्षितःपथिबालानांप्रशांताचिरिवानरुः १० मत्वातंजडमुन्मत्तंकुलवृद्धाःसमंत्रिणः ॥ वत्सरंभूपतिंचक्रुर्य
 वीयांसंभ्रमेःसुतम् ११ स्वर्वाथिर्वत्सरस्येष्टाभार्यासूतषडात्मजान् ॥ पुष्पाणीतिगमेकंतुंचइषभूर्जैवसुंजयम् १२ पुष्पाणस्यप्रभाभार्यादोषाचंदेबभू
 वतुः ॥ प्रातर्मध्यंदिनंसायमितिह्यासन्प्रभासुताः १३ प्रदोषोनिशिथोव्युष्टइतिदोषासुतास्त्रयः ॥ व्युष्टःसुतंपुष्करिण्यांसर्वतेजसमादधे १४
 सचक्षुःसुतमाकूत्यांपत्न्यांमनुमवापह ॥ मनोरसूतमहिषीवैराजानद्वलासुतान् १५ पुरुकुत्संत्रितंद्युमंत्रंसत्यत्रतमृतत्रतम् ॥ अग्निष्टोममतीरात्रंसुद्युमंत्रं
 शिविबुल्लमुकम् १६ उल्लमुकोजनयत्पुत्रान्पुष्करिण्यांषडुतमान् ॥ अंगंसुनासमाख्यातिकृतुमांगिरसंगयम् १७ सुनीथांगस्ययापत्नीमुषुवेवेनमु
 ल्वणम् ॥ यद्वौःशील्यात्सराजर्षिर्निर्विण्णोऽनिरगात्पुरात् १८ यमंगशेषुःकुपितावागवज्राभुनयःकिल ॥ गतासोस्तस्यभूयस्तेममंथुर्दक्षिणंकरम् १९
 अराजकेतदालोकेदस्युभिःपीडिताःप्रजाः ॥ जातो नारायणांशेनपृथुःपृथुपराक्रमः २० विदुर्उवाच ॥ तस्यशीलनिधेःसाधोर्ब्रह्मण्यस्यमहात्मनः ॥
 राज्ञःकथमभूदृष्टाप्रजायद्विमनाययौ २१ किंचांहोवेनमुद्दिश्यब्रह्मदंडमयूयुजन् ॥ दंडव्रतधरेराज्ञिमुनयोधर्मकोविदाः २२ नावध्येयःप्रजापालः
 प्रजाभिरघवानपि ॥ यदसौलोकपालानांबिभर्त्योजःस्वतेजसा २३ एतदाख्याहिमेब्रह्मन्सुनीथात्मजचेष्टितम् ॥ श्रद्धधानायभक्तायत्वंपरावरवित्तमः
 २४ ॥ भैत्रेयउवाच ॥ अंगोश्चभेधंराजर्षिराजहारमहाक्रतुम् ॥ नाजग्मुर्देवतास्तस्मिन्नाहूताब्रह्मवादिभिः २५

यैज्ञातव्यं एताःस्त्रियःसुताश्चकालादितत्तद्वस्त्वभिमानिनइतिच ॥ १३ ॥ १४ ॥ ससर्वतेजाश्चक्षुर्नमानंसुतानाम्नाकूत्यांपत्न्यामवापेत्यन्वयः मनोर्महिषीनाम्नानद्वलवैराजपुत्रीपुरुकुत्सा
 दीन्देशसुतानसूतेत्यन्वयः १५ १६ १७ अंगस्ययासुनीथानामपत्नीसोल्बणमसुरमकृत्तिवेनंसुषुबइत्यन्वयः १८ यवेनं अंगविदुर गतासोर्मृतस्य १९ ततःकिमभूत्तत्राह जातइति २०
 श्रवणमंगलत्वात्सामान्यतःकथितंविशेषतोविदुरः श्रोतुंपृच्छतीत्याह तस्येति यद्विमनाःयस्यादुष्टप्रजायाविषण्णमनाः २१ दंडव्रतंहिसाख्यंव्रतंधारयतीतिदंडव्रतधरः । दंडोस्त्रीशासनेराज्ञांहिसा
 यांलकुटेगुडइतियादवः यद्वा शासनारख्यंव्रतंबिभ्रति नतेष्वज्ञानलेशःसंभाव्यतइत्याह धर्मकोविदाइति २२ नावध्येयोनावज्ञेयःतत्रानिमित्तमाह यदसाविति २३ यतएवंतत्तत्स्मादन्नमहन्निमित्तम
 स्ति एतन्मेआख्याहीत्यन्वयः ममात्रेतिहासज्ञानंनास्तीतिवक्तुंनशक्यमित्यतउक्तं परावरोति २४ सूचितमर्थविस्तरतोबहुमुपक्रमते अंगइति २५

॥ २६ ॥ नद्रव्यादिदोषादित्याहु रित्याह राजन्निति आसादितान्यापादितानि अयातयामान्यगतवीर्याणि २७ हेलनप्रवृत्तानं २८ २९ आहुताआहूताः । ग्रहानहविःपिंडान् ३० राज्ञापृष्ठायजमानकर्मगुणदोषान्विविच्यतत्परिहृत्यकर्मप्रवर्तनायामंत्रिताः सदस्याः कृत्विजः किंविशेष्यमवलोक्यप्रोचुरितितत्राह नरदेवेति । इहास्मिन्जन्मनि ईदृशः दृष्टोऽप्रजोऽनपत्यइति यदतः प्राक्तनपूर्वजन्मार्जितमर्घं बालहत्यादिकमेकमघमस्तीत्यनुमीयते ३१ तथातस्मात्ते आत्मानं संप्रजं पुत्रेण सह वर्तमानं सादयकुरु ततो भद्रं भवति । तत्र कउपायइतितमाहु रित्याह इष्टइति ॥ ३२ ॥ किं भद्रं स्यादित्यत्राह यथेति । दिवौकसां हरेरंगोत्पन्नत्वेन तदाश्रितत्वेन स्थिते स्तन्यमनस्कत्वेन तत्तुष्ट्या तच्छ्रेः स्वभागादानानादानयोस्तदिच्छाविनाभूतत्वादधुना तदिष्टत्वात् सर्वसंभवंतीति भावेनाहु रित्याह यद्यज्ञपुरुषइति । अनेनापुत्रस्य लोकोनास्तीति प्रायिकं सद्रूपं तोधर्मे बालाच्छोको भवत्येव । हरीच्छया विशिष्टपुरुषोत्तये देवैर्हविर्नाहृतं अंगस्यापि बालहत्यादिदोषादनपत्यत्वादिकल्प्यतइति ज्ञाय

तमूचुर्विस्मितास्तातयजमानमथ त्विजः ॥ हवींषि हूयमानानि ते गृह्णन्ति देवताः २६ राजन्हवींष्यदुष्टानि श्रद्धयाऽऽप्तादितानि ते ॥ छंदांस्ययातयामानि योजितानि धृतव्रतैः २७ न विदामेह देवानां हेलनं वयमण्वपि ॥ यन्न गृह्णन्ति भागान् स्वान्ये देवाः कर्मसाक्षिणः २८ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ अंगो द्विजवचः श्रुत्वा यजमानः सुदुर्भनाः ॥ तत्प्रष्टुं व्यसृजद्वाचं सदस्यांस्तदनुज्ञया २९ नागच्छंत्याहुतादेवान गृह्णन्ति ग्रहानिह ॥ सदसस्पतयो ब्रूत किमवद्यं मया कृतम् ३० ॥ सदस्या ऊचुः ॥ नरदेवेह भवतो नावद्या हिमनाक्रुस्थितम् ॥ अस्त्येकं प्राक्तनमवयं दिहेह दृक्त्वमप्रजः ३१ तथासादय भद्रं ते आत्मानं संप्रजं नृप ॥ इष्टस्ते पुत्रकामस्य पुत्रं दास्यति यज्ञभुक् ३१ यथा स्वभागं धेया निग्रहीष्यंति दिवौकसः ॥ यद्यज्ञपुरुषः साक्षादपत्याय हरिर्वृतः ३३ तांस्तान्कामान् हरिर्दिद्यात्वा न्यान्कामय ते जनः ॥ आराधितो यथैवैष तथापुंसां फलोदयः ३४ इति व्यवसिता विप्रास्तस्य राज्ञः प्रजातये ॥ पुरोडाशं निरवपन्नशिपिविष्टाय विष्णवे ३५ तस्मात्पुरुषउत्तस्थौ हेममाल्यमलांबरः ॥ हिरण्मयेन पात्रेण सिद्धमादाय पायसम् ३६ स विप्रानुमतो राजा गृहीत्वांऽजलिनोदनम् ॥ अवप्रायमुदायुक्तः प्रादात्पत्न्या उदारधीः ३७ सा तत्पुंसवनं राज्ञी प्राशयती पत्युरादधे ॥ ततः काल उपपत्तेकुमारं सुषुवेऽप्रजा ३८ स बाल एव पुरुषो मातामहमनुव्रतः ॥ अधर्मां शोद्धवं मृत्युं तेनाभवदधार्मिकः ३९

ते । तदुक्तं अनपत्योपि सद्धर्मलोकजिनात्र संशयः देवैस्तु पृथुजन्मार्थे हविर्गस्य नो हूतामिति ३३ न केवलं हरिपूजया पुत्रकामस्य पुत्रावाप्तिस्तत्तत्कामेन तत्तदवाप्तिरपि स्यादित्याह तांस्तानिति फलाकांक्षानुसारेण पूजापितादशीति भावेनाहुः आराधितइति ३४ हितमुक्त्वा ते तूष्णीमभूवन्किनेत्याह इतीति प्रजातये सततं तथैशिपिविष्टो नाम पुत्रकामेष्टिदेवता हरेरूपांतरं । अतएव शिपिविष्टस्तु खलतौ दुश्चर्मणि महेश्वर इत्यन्यवृत्तिनिवारणाय विष्णवइति ३५ तस्मात्निरुपपुरोडाशात् ३६ अजलिनोदनमिति पाठः ३७ पुमांसं सूतइति पुंसवनं पायसमुपावृत्ते प्राप्ते अप्रजापुत्ररहिता ३८ बाल एव कौमारवया एव अधर्मांशो नोद्भवो यस्य स तथा तं मातामहं मातुः पितरं मृत्युनामानं मसुरवरमनुव्रतइति यत्तेन विशेषेण न धर्मांशोद्भवो मृत्युरन्योस्तीति रहस्यमवगंतव्यं तदुक्तं मृत्युर्देवो यमभ्राता वेन मातामहोसुरइति ३९

१ मृत्युमनुव्रत इत्यत्र मृत्युनामकं देवतानुब्रूत्याऽधार्मिकत्वोक्तिर्युक्त्या शङ्क्य तात्पर्यमनुतत्त्वमाह मृत्युनामानमसुरमिति ।

किनाभायं बाल इत्येतत्तत्कर्मनुसृतं नाम लोका अरुहवन्नित्याह सशरासनमिति वेनयति पीडयतीति वेनः । पीडयित्वा च प्राहुर्वेनोसौ पीडनादभूदिति वचनादसायुधजनः ४० आक्राडक्राडः ४१ स्वशासनमुल्लंघयवर्तमानं पुत्रमवलोकयन् प्रियायिप्राक्किमकारीति तत्राह तं विलक्ष्येति दुरशोभनदुःखयोरित्यनेन सुष्ठुदुःखितमनाः ॥ ४२ ॥ प्रलापात्तदुःखं चावगम्यत इत्याह प्रायेणेति येन हर्षमिधोऽप्रजा एव दुर्भरं कदपत्य क्रतुदुःखं न विदितैः सर्वैरपि प्रायेण देवो नारायणोभ्यर्चित इत्यन्वयः ॥ ४३ ॥ अपकीर्त्यादिदोषहेतुत्वात्पि डितो नरकत्राणाहेतुत्वात्साधुर्यं पुनरिति बहुमानं न करोतीत्याह यत इति ४४ ४५ न केवलं दुःखमेव कदपत्यात्किं तु विवेकिनः प्रयोजनं चास्तीत्याह कदपत्यामिति क्लेशसमूहेनानुरोमत्योस्वयहाबि विद्येतेति यस्माद्विचेषणादिशुचापदात्सदपत्यात्कदपत्यं वैराग्यहेतुत्वात्साधुमन्य इत्यन्वयः । हलंतादिपिटापंचेति वचनाच्छुचोति रूपं साधु ४६ नन्वत्रशोकान्मरणं देशांतरगमनं वास्यात्तत्र किम

सशरासनमुद्यम्यमृगयुर्वनगोचरः ॥ हंत्यसाधुर्मृगान्दीनान्वेनोसावित्यरोजनः ४० आक्राडिक्रीडतो बालान्वयस्यानतिदारुणः ॥ प्रसह्यनिरनुक्रोशः पशुमारममारयत् ४१ तं विलक्ष्य खलं पुत्रं शासनैर्विविधैर्नृपः ॥ यदानशासितुं कल्पोभृशमासीत्सुदुर्मनाः ४२ प्रायेणाभ्यर्चितो देवो येऽप्रजागृहमेधिनः ॥ कदपत्यभृतं दुःखं येन विदंति दुर्भरम् ४३ यतः पापीयसी कीर्तिरधर्मश्च महानृणाम् ॥ यतो विरोधः सर्वेषां यत आधिरनंतकः ४४ कस्तं प्रजापदेशं वैमोहं बंधनमात्मनः ॥ पंडितो बहुमन्येत यदर्थः क्लेशदागृहाः ४५ कदपत्यं वरं मन्येत स दपत्याच्छुचापदात् ॥ निर्विद्येत गृहान्मर्त्यो यत्क्लेशनिवहागृहाः ४६ एवं समिर्विष्णुमनानृपो गृहान्निशीथ उत्थाय महोदयो दयात् ॥ अलब्धनिद्रो नुपलक्षितो नृभिर्हित्वागतो वेन सुवं प्रसुप्तम् ४७ विज्ञाय निर्विद्यगतं पतिं प्रजापु रोहितामात्यमुहृद्गणादयः ॥ विचिक्कुरुर्यमतिशोककातरा यथानिगूढं पुरुषं कुयोगिनः ४८ अलक्षयंतः पदवीं प्रजापतेर्हतोद्यमाः प्रत्युपसृत्य ते पुरीम् ॥ ऋषीन्समेतान् भिवंद्य साश्रवो न्यवेदयन् पौरवभर्तुर्विभ्रवम् ४९ इति श्रीभागवते म० चतुर्थस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः १३ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ भृगवा दयस्ते मुनयो लोकानां क्षेमदर्शिनः ॥ गोमयसतिवै नृणां पश्यंतः पशुसाम्यताम् १ वीरमातरमाहूय सुनीथां ब्रह्मवादिनः ॥ प्रकृत्य संमतं वेन मभ्यर्षिचन्पतिभुवः २ श्रुत्वा नृपासनगतं वेन मत्युग्रशासनम् ॥ निलिल्युदस्य वः सद्यः सर्पत्रस्ता इवाखवः ३

नेनाकारीति तत्राह एवं स इति महानुदयो महती विभूतिस्तस्या उदय उद्रेकोऽस्मिन्स्तत्तथा तस्मात् लक्षदर्शनां कनयोरिति धातोरनुपलक्षितोऽदृष्टः ॥ ४७ ॥ जलादौ मृतो दूरं गतो वीति संशये तयो रेकं निश्चित्य किमकार्षुस्तदीया इति तत्राह विज्ञायेति विचिक्कुरुरन्विष्यादृष्टवंतः हृदि गूढं पुरुषं हरिं ४८ अन्विष्यादृष्टवंतः किमकुर्वन्निश्चयत आह अलक्षयंत इति । साश्रवः बाष्पसहिताः । साधीयसो विष्णुयाजिनो गस्यैवं दुष्टपुत्रोत्पत्तिस्तन्निमित्तेन विप्लवश्च कथमभूदिति दं चोद्यं अनपत्यत्वकर्मसौ बालहत्या क्रतेः पुरा अतो दुष्टो भवत्पुत्र इष्टो विष्णुरतः पृथुरिति ॥ ४९ ॥ इति श्रीभागवते म० च० स्कंधे वि० टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ गुरुवाक्यं श्रद्धयाऽनुतिष्ठतामिहामुत्र श्रेयः स्यादकुर्वतामनर्थं श्रेयं तन्निष्पद्यतेऽस्मिन्नध्याये । तत्रादौ भृगवादि ऋषिभिः क्रियमाणं राज्येन स्याद्विषेकवृत्ति भृगवादय इति क्षेमानां प्राप्तरक्षायां मितियादवः पशुसाम्यतां पशुसाधर्म्यसांकर्यं १ हेवीर मकृत्या स्वभावेनामात्यादिबुद्ध्या राज्यासंमतमनुचितम् २ अस्मिन्नभिषिक्ते सत्ये को गुणो राज्यस्य स्यादित्याह श्रुत्वेति । निलिल्युर्निलीनाः ३

पालकेराज्ञिबहवोगुणाभवंतितत्रैको गुण इति विशिष्योच्यत इति चेत् सत्यमस्य सर्वेदोषा एव संतीति कुमुपक्रमते । स आरुढेति । आरुढं नृपस्थानं सिंहासनं येन सतथा मंत्र्यमात्यदूतराज्यकोशदुर्गजनपदपुरोहिताख्यैर्वाणिमादिभिर्वाष्टविभूतिभिरुद्धस्तब्धः महत्सूथानाद्याचारशून्यः ४ अतो लोकस्य किमवद्यमभूदत्राह एवमदांधइति उत्सिक्तउद्धृत्तः ५ हेद्विजाः ६ तत्र निग्रहानुग्रहसमर्थाः मुनयः किमकार्षुरितितत्राह वेनस्येति सन्निगोयज्वानः ७ उभयतस्तत्स्करपालयोः । दारुणीतिसप्तमीषष्ठ्यर्थे दारुणउभयतोदीप्तिवोद्विः ८ दारुणइवउभयतोयसनंकथमत्राह अराजकइति नतस्य राज्यस्यार्हणोयोग्योभवतीति अतदर्हणः ९ अयमप्यस्माकमनर्थकरइत्याहु रित्याह अहरिवेति १० युष्माभिः कथं पोषितइतितत्राह प्रकृत्येति सुनीथागर्भसंभवत्वात् अस्माभिः प्रजापालो निरुद्धपितः ससांप्रतंप्रजां जिघांसति वै हंतुमेवाकांक्षति वै ११ तर्हि किं क्रियते इतितत्राह तथापीति प्रकृत्यसलत्वादस्मदुक्तं नृणोति यद्यपि तथापीति । सांत्वने हेतुमाह । मास्मानिति युष्मत्सांत्वना

स आरुढनृपस्थानउन्नद्धोष्टविभूतिभिः ॥ अवमेनेमहाभागान्स्तब्धः संभावितः शठः ४ एवमदांधउत्सिक्तो निरंकुशइवादिपः ॥ पर्यटनरथमास्थायकं पयन्निवरोदसी ५ नयष्टव्यं नदातव्यं न होतव्यं द्विजाः क्वचित् ॥ एवंन्यवारयद्धर्मे भरीषोषेण सर्वतः ६ वेनस्यावेक्ष्य मुनयो दुर्वृत्तस्य विचेष्टितम् ॥ विमृश्यलोकव्यसनंकृपयोचुः स्मसन्निगः ७ अहो उभयतः प्राप्तं लोकस्य व्यसनं महत् ॥ दारुण्युभयतो दीप्तिइव तत्स्करपालयोः ८ अराजकभयादिषकृतोराजाऽतदर्हणः ॥ ततोप्यासीद्व्यंस्त्वद्यकथं स्यात्स्वस्तिदेहिनाम् ९ अहरिवपयः पोषः पोषकस्याप्यनर्थकत्वं १० वेनः प्रकृत्यैव सलः सुनीथागर्भसंभवः ॥ निरूपितः प्रजापालः स जिघांसति वै प्रजाः ११ तथापि सांत्वयामोऽमुं मास्मांस्तत्पातकं स्पृशेत् ॥ तद्विद्वद्भिरमहृत्तोवेनोस्माभिः कृतो नृपः १२ सांत्वितो यदि नोवाचं न ग्रहीष्यत्यधर्मकृत् ॥ लोकधिक्कारसंदग्धं दहिष्यामः स्वतेजसा १३ एवमध्यवसायैर्न मुनयो गूढमन्यवः ॥ उपव्रज्याहुवन्वेनं सांत्वयित्वा थसामभिः १४ ॥ मुनय ऊचुः ॥ नृपवर्यनिबोधैतद्यत्ते विज्ञापयामभोः ॥ आयुः श्रीबलकीर्तिनां तव तात विवर्धनम् १५ धर्मआचरितः पुंसां वाङ्मनः कायबुद्धिभिः ॥ लोकान्विशोकान्वितरत्यथार्नं त्यमसंगिनाम् १६ स ते मा विनशेद्द्वारप्रजानां क्षेमलक्षणः ॥ यस्मिन् विनष्टे नृपतिरैश्वर्यादवरोहति १७ राजन्नसाध्वमात्येभ्यश्चोरादिभ्यः प्रजा नृपः ॥ रक्षन्नयथा बलिं गृह्णन्निह प्रेत्य च मोदते १८ यस्य राष्ट्रे पुरैश्चैव भगवान्यज्ञपूरुषः ॥ इज्यते ते स्वेन धर्मेण जनैर्वर्णाश्रमात्मकैः १९ तस्य राज्ञो महासजभगवान्भूतभावनः ॥ परितुष्यति विश्वात्मा तिष्ठतो निजशासने २० तस्मिंस्तुष्टे किमप्राप्यं जगतामीश्वरेश्वरे ॥ लोकाः सपालाह्ये तस्मै हरंति बलिमाहताः २१

ग्रहणोक्तिबाधकं करिष्यति तदशक्तौ तत्सांत्वनं व्यर्थमाह तद्विद्वद्भिरिति । असदृत्तइति तस्यादौ रात्म्यां विद्वद्भिः १२ १३ एवं जिज्ञासमानाः कालक्षेपं नाना कुर्वन्ति त्याह एवमिति १४ १५ आनंत्यं मोक्षं असंगिनां फलाभिसंधिरहितानाम् १६ सधर्मो मा विनशेत् नष्टेन स्यात् बाधकमाहु रित्याह यस्मिन्निति अवरोहति अधोयाति १७ कोसौ धर्मो यो लोकान् दधातीति तत्राहु रित्याह राजन्निति असाधवो दुर्जनाः अमात्याः सचिवास्तेभ्यः साधुं खिषूचि ते सोम्ये सज्जने वार्युषौ पुमानित्यभिधानं यथासाहश्ययोग्यत्ववीप्सास्वार्थानाति क्रमइति वचनात् यथायोग्यं षष्ठांशं बालिकरम् १८ १९ २० तन्मुष्ट्या किं फलं स्यादित्यत्राह तस्मिन्निति २१

इतोपश्रानारायणएवज्यतइत्याहुः । तसवीति । सर्वशब्दःप्रत्येकमभिसंबध्यते । सर्वान्लोकानमरान् यज्ञान्संयुक्तातीतिसर्वलोकोकामरयज्ञग्रहस्तं त्रय्यान्निभिर्वेदःप्रतिपाद्येषुमुख्यप्रतिपाद्यत्वाच्च
यीषयस्तं सर्वद्रव्याणांभगवद्विषयत्वाद्धरिद्रव्यमयस्तं अनेनैवतपोमयमिति व्याख्यातं सर्वसंग्रहणाद्विष्णुःसर्वसंग्रहउच्यते वेदस्यतस्यवक्तृत्वात्प्राधान्यंतुत्रयीमयः सर्वतद्विषयत्वेनमुख्यंसर्वमय
स्ततइति काक्यंचात्रमानं एवंविधंश्रीहरिविचित्रैर्यज्ञैस्ततभवभायभद्राययजतःस्वदेशान्स्वस्यतवेदशआदेशउपदेशोभ्योयजिवभ्यस्तेस्वेदेशास्तान् स्वस्यदेशोविसर्जनंदानंयेषांतेतथातान्विप्रांस्त्वम
नुरोहमुकुलीकर्तुमर्हसीत्यर्थः भवोभद्रेहरेप्राप्ताविति यादवः २२ इंद्रादिविषयेण स्वर्गादिफलप्रदेन यज्ञेन हरियजनं कथं संगच्छते अयुततद्विघातेनार्थएव स्यादित्याशंक्येद्रादये विष्णोर्मुख्यसन्निधा
नपात्रत्वेन तद्विज्यायात्प्रीत्याप्रीताय यजमानाय यद्यदभीष्टं तत्तद्विशंत्यन्यथायजने तदवज्ञायानर्थमेव प्रयच्छंतीत्याहुः रित्याह यज्ञेनेति विष्णोः सन्निहितत्वात्तु सर्वदेवाहरेः कलाइति वचनात्तन्मत्स्यादिवत्कला
नभवंतीति ज्ञातव्यं कलंबंधनइति यातोरात्मनि हरेः सन्निधानं बभ्रंतीति कलाइत्यर्थः २३ ऋषीणां वाक्यामृतं शिरसि वज्रपातेऽपि मिव मन्यमानो गूढाक्षेपाभिसंधिर्धनःप्रतिवक्तीत्याह वेनइति २४

तंसर्वलोकोकामरयज्ञसंग्रहं त्रयीमयं द्रव्यमयं तपोमयम् ॥ यज्ञैर्विचित्रैर्यजतो भवायेते राजस्वदेशाननुरोहमुहसि २२ यज्ञेन युष्माद्विषये द्विजातिभिर्विंताय
मानेन सुराः कलाहरेः ॥ रिवष्टाः सुतुष्टाः प्रदिशंति वांछितं तद्वेल्लनं नार्हसि वीरचेष्टितुम् २३ ॥ वेन उवाच ॥ बालिशा बत यूयं वै अवधेर्मधर्ममानिनः ॥ ये वृ
त्तिदं पतिं हि त्वाजारं पतिमुपासते २४ अवजानंति ये मूढा नृप रूपाणि मीश्वरम् ॥ नानुविंदंति ते भद्रा मिह लोके परत्र च २५ कोयज्ञ पुरुषो नाम यत्र वोभक्तिरी
दृशी ॥ भर्तुरेन ह विदूराणां यथाजारे कुयोषिताम् २६ विष्णुर्विरिचो गिरिश इन्द्रो वायुर्यमो रविः ॥ पर्जन्यो धनदः सोमः क्षिति रग्निरपां पतिः २७ एते चान्ये
च विबुधाः प्रभवो बरशापयोः ॥ देहेति ष्ठित नृपतेः सर्वदेवमयो नृपः २८ तस्मान्मां कर्मभिर्विप्राय जध्वंगतमत्सराः ॥ बालि च मह्यं हरतमत्तो न्यः को ग्रभुक् पुमान्
२९ मैत्रेय उवाच ॥ इत्थं विपर्ययमतिः पापीयानुत्पथंगतः ॥ अनुनीयमानस्तद्याच्चां न चक्रे भ्रष्टमंगलः ३० इति तेऽसत्कृतास्तेन द्विजाः पंडितमानिना
भग्न्यां भव्ययाच्चायां तस्मै विदुरचुक्रुधुः ३१ हन्यतां हन्यतां मेषपापः प्रकृतिदारुणः ॥ जीवञ्जगदसावाशुकुक्लेशं भस्मसाद्भवम् ३२ नायमर्हस्यसद्भृतो
न रदेव वरासनम् ॥ यो वै यज्ञपतिं विष्णुं विनिंदत्यनपन्नपः ३३ को वै न परिचक्षति वेन मेकमृते शुभम् ॥ प्राप्त ईदृशं भैश्वर्यं यदनुग्रहभाजनम् ३४

स्वबुद्ध्या बालिशत्वमुपपादयति अवजानंतीति २९ पुनरपि वेनःशापयोग्यापराधमात्मनिकर्तुं वक्ति कोयज्ञइति २६ अस्मद्भक्तिविषयो नाम्ना विष्णुः सृष्ट्यादिकारिणस्तदाज्ञानियता विरिचादय
स्तत्परिवारभूता इति श्रुतिर्माभूद्यत एवेति विष्णुप्रभृतयो मयि सन्निहिता अतस्तत्तच्छक्तिमत्त्वादहमेवाखिलोत्तम इत्यतम इत्याह विष्णुरित्यादिना २७ वरशापयोः दर्शने प्रभवः सर्वदेवमय इत्युपसंहारः २८
२९ किं फलितं तदाह इत्थमिति तेषामृषीणां याच्नाम् ३० आत्मनि शापसामर्थ्यं समुल्लसति कर्णोपि धाय निर्याणमनुचितमिति पश्यंतः शापात्पूर्वभावि कोपायुधमृषय उदाहरन्नित्याह इतीति ३
तिशब्दः प्रकारवचनः हव्यविषयाच्चायाम् ३१ ऊचुश्चेत्याह हन्यतामिति जीवंश्च जगद्रस्य सात्करोति ३२ ३३ निंद्य दोषे सद्भावान्निंदतीति किं न स्यादत्राह कोवेति निरनिष्ठो निरवद्य इति शु
तेरशुभोयमेव निंद्य दोषाकर इति भावः यस्य हरेरनुग्रहस्य भाजनं यस्य स्यानुग्रहोऽस्मिन्सयदनुग्रहः पुमान्स एव भाजनं वातदनुग्रहरहितत्वात् पंहंतव्य इत्यर्थः अत्र क्रोधवचनयोः क्रमकारणमैकैकद्रष्टाऽस्मान्
यं क्षमापयेविति बुद्ध्या कृतमिति ज्ञातव्यम् ३४

मरेत्युक्तिः श्रोतृणां श्रोत्रदुःसहेति प्रकारान्तरं जह्नु रित्याह इत्थमिति । एवंभारितो वेनः कंलोकमवाप ऋषीणां तन्मत्तदूषकत्वात् केतस्यानुष्ठातारस्तन्मतनिरासिनः पृथोश्चाक्षिप्रभावित्वादुत्सन्नप्रायमिति च वक्तुं न युक्तं तत्र तदृश्यमानत्वादिति सर्वं अहंब्रह्मोतिवेन स्तुध्यायन्नापाधरंतमः तद्वाद्वां तोमहीव्याप्तोभेर्याख्यापयतो निशं अमुराराक्षसाश्चैव पिशाचास्तत्पथि स्थिताः भूमौ तत्पृथुना सर्वानिरस्तं महिमात्मना पुनः कलियुगे प्राप्ते अष्टाविंशतिमे मनोः वैवस्वतस्य समये जाताः क्रोधवशाभुवि ख्यापयंति दुरात्मनो मागिमांस्तत्पुरःसर इत्येतोत्र ग्रंथबाहुल्यादन्यत्र विस्तृतत्वाच्च ज्ञानुमनभ्यर्हितत्वाच्च न प्रपंचि तमिति ज्ञातव्यं तेषां क्रोधवशानां पुरःसरोग्रंतामुख्य इत्यर्थः ३५ वेनस्य पुत्राभावाद्दधीणां क्रोधात् पुरोहितस्य भीतत्वात् प्रेतकार्यं भवन्नवक्रभावात् परं कलेवरं किंकृतमत्राह ऋषिभिरिति विद्यायोगेन मंत्रौषधादिविद्योपायेन शोचतीत्यनेन मानृतस्वभावो दर्शितः ३६ एवंवेनं शब्दात् पोबलादन्यमेकराजानं वक्तुं इदं यथाभावात् तूष्णीमासुः कलेवरं मुनयः किमकुर्वन्ति परीक्षितः शंकां परिहरन्नुत्तरकथाप्रसंगमाह एकदेति सरयूनाम्नो नद्याः सलिले आपृताः कृतस्नानाः सतोभ्यर्हितस्य विष्णोः कथायदाचक्रुः ३७ तदामहोत्पातान्वीक्ष्याहुरित्यन्वयः किमाहुरिति तत्राह अपीति अपिशब्दस्य भवेदित्यने

इत्थं व्यवसिताहंतुमृषयोरूढमन्यवः ॥ निर्जुष्टुर्दुर्कृतैर्वेनेंहतमच्युतानिंदया ३५ ऋषिभिः स्वाश्रमपदंगतेषु त्रकलेवरम् ॥ सुनीथापालयामासविद्यायोगेन शोचती ३६ एकदामुनयस्तेतुसरयूसलिलाहुताः ॥ हुत्वाग्निं सत्कथाश्चक्रुर्पविष्टाः सरित्ते ३७ वीक्ष्योत्थितान् महोत्पातानाहुर्लोकभयंकरान् ॥ अप्यभद्रमनाथायादरगुभ्यो न भवेद्बुधः ३८ एवं बुवत्सु ऋषिषु धावतां सर्वतोदिशम् ॥ पांसुः समुत्थितो भूमे श्वराणां वसुंधुपताम् ३९ तद्गुपद्रवमाज्ञाय लोकस्य वसुंधुपताम् ॥ भर्तुर्गुपते तस्मिन्नन्योन्यं च जिघांसताम् ४० चोरप्रायं जनपदं हीनस्त्वमराजकम् ॥ लोकानां वारयञ्छक्ता अपि तद्दोषदर्शिनः ४१ ब्राह्मणः समदृक्शां तोदीनानां समुपेक्षकः ॥ स्रवते ब्रह्मतस्यापि भिन्नभांडात्पयो यथा ४२

नान्वयः अनाथायाइतिहेतुर्भविशेषणादभद्रं संभावितमितिप्रामोचन्नित्यर्थः ३८ वसुलुपतांचोराणांसकाशाद्रुमेपांसुः समुत्थितइत्यन्वयः ३९ ततःकिमभूदन्नाह तदुपद्रवमिति तत्तदालोकस्यचो
राणामुपद्रवमाज्ञायैवनिश्चित्यमृतस्यवेनस्यमहीपतेरुंतरसामभंथुरित्यन्वयः ४० युष्मत्तो न्येतन्निवारकानसंतिकिमितितटस्थचोद्यंपरिहरंतीत्याह चोरप्रायमिति सत्यंतदोषदर्शिनोयद्यधर्मकर्तारं
नवारयंतितर्हि स दोषस्तानपिस्पृशेदितिदोषंपश्यंतः किंचशक्तास्तन्निवारणेसमर्था अपिलोकाः लुक्प्रकाशनइतिधातोः । विशिष्टज्ञानाजनाहीनसत्त्वं पराक्रमविधुरमराजकंगजापालकरहितंजनपदवी
क्ष्यचोरान्नावारयन्नितियदतइत्यर्थः ४१ सामान्यमुक्त्वाजातिविशेषस्यदोषाधिक्यमाहुरित्याह ब्रह्मेतिभावप्रधानोनिर्देशः दुष्टोपद्रवेणदीनानांजनानामुपद्रवंदृष्ट्वासमुपेक्षकस्तूष्णींभूतः
स्यात्तस्यब्रह्मत्वंब्राह्मण्यंसवतेनश्यति तन्निदर्शयंतिभिन्नंति तस्मादस्माभिरनुष्ठेयमितिभावः ४२

१ अत्र भगवन्निदायाः फलं निजद्युरिति प्रसिद्धिर्हि भवेति भाति । न च तद्युक्तं । भगवन्निदायावेनाद्वैतमसिपातितइति प्रमाणे इत्याशङ्क्य तमः प्राप्तिलक्षणफलमित्युक्तत्वात् । भगवन्निदायावेनस्य समाख्याप्रमाणेनाभिप्रायमाह ॥ अहंब्रह्मेति (टीकास्थम्) । वैवस्वतस्य समयैकसप्ततिमहायुगलक्षणकालविशेषेतवाप्यष्टाविंशकलौ युगे वैवस्वतस्य मनोर्महायुगेषु अष्टाविंशो यो महायुगः तदन्तर्गतकलौ युगे प्राप्तिरिति अर्थः । पुनः येषु पूर्वगंधमादनगिरौ भीमेन मणिमयुरोगमानिहताः तेषु वसंकारादिरूपेण पुनर्जाता इत्यर्थः । तेन निजद्युरित्युक्तहननं तमः प्राप्तिरेव । सा च गतिस्तमसि स्थितिरूपा ॥ तथा च दैत्यहृतिस्तमसि स्थिरानियतस्थितिरेवेन चान्यथेत्युक्तेरित्युक्तं भवति ॥ उक्ताख्यायिका च अहंब्रह्मास्मिथुपासनाशास्त्रप्रवृत्तौ वै न एव मूलभूतः । तदीयसिद्धांता नुसोरणमणिमानवसंसारो भूत्वाऽद्वैतप्रतिपादकभाव्यमकरोत् । तदनुसारेण चित्सुखादिदुरात्मानोपि पंचपादिकादिग्रंथांश्च कुरति बोध्यम् ॥ ता० दी

हृस्ववामनबाहुकाइत्यभिधानम् ४४ तंविशिनष्टि कांकेत महाहनुःस्थूलकपोलः । निम्ननासाग्रोऽधोनतघ्राणशिराः ४५ ततोनिषीदेतिवचनात् ४६ सकइतितांविशिनष्टि । योपाहरदिति अनेनवेनश्च
तुधाविभक्तइतिज्ञायतइति । तथाहि तामसोरालसःसाचिकस्तामसतामसइति । तत्रतामसांशोनिपादः । राजसांशःस्वर्गस्यगता । सत्त्वांशःपृथुः । तामसतामसांशोवेनःस्वयमंधंतमोगतः । तदुक्तं ।
त्र्यंशोवेनःसमुद्दिष्टःसत्त्वांशःपृथुतामगात् रजोशश्चदिवंप्रापनिषादस्तामसोभवत् स्वयंवेनश्चतुर्थस्तुमहातमसिपातितइतिरजोशोवेनोदिवंगतइतिकेनावगम्यतइतिचोद्यं । पापकूपविषयगजातो
निषादोवेनदेहतः यस्मात्सस्मात्पृथोःपुत्राद्रजोवेनोदिवंययावित्यनेनपिहृतमिति ग्रंथांतरसिद्धत्वादन्नविस्वृतम् ४७ अथसत्त्वांशात्पृथोरुत्पत्तिर्विचि अथेति ४८ एषविष्णोःकलेतिलं
गव्यत्ययेन मत्स्यादिवत्साक्षाद्धरेरंशताम्रचः साक्षादंशानार्यांकुतुविशेषवेशात्तदंशइतिवचनमितिध्वनयति तदुक्तं पृथुहृहयादयोजीवास्तेष्वाविष्टोहरिःस्वयं विशेषावेशतस्तेषुसाक्षाद्धर्यंशताम्रचः किं
स्तुघ्नव्यासःसकृपभकपिलामत्स्यपूर्वकाः आकूतिर्जैतरेयौचर्मजत्रयमेवच धन्वंतरिरह्यग्रीवोदत्तात्रेयश्चतापसः स्वयंनारायणस्त्वेतेनाणुमात्रविभेदिनः बलतोत्पत्तश्चैवगुणैरपिकथंचनेति इयंचलक्ष्मीःस

नांगस्यवंशोराजर्षेर्षसंस्थातुमर्हति ॥ अमोववीर्याहिहृत्पावंशोस्मिन्केशवाश्रयाः ४३ विनिश्चितैवमृषयोविपन्नस्यमहीपतेः ॥ ममंथुरुहंतरसातत्रासो
द्वाहुकोनरः ४४ काककृष्णोतिहृस्वांगोहृस्वबाहुर्महाहनुः ॥ हृस्वपात्रिन्मनसाग्नोरक्ताक्षस्ताम्रमूर्धजः ४५ तंतुतेऽवनतंदृष्ट्वाकिं करोमीतिवादिनम् ॥
निषीदेत्यब्रुवंस्तातसनिषादस्ततोभवत् ४६ तस्यवंश्यास्तुनैषादागिरिकाननगोचराः ॥ योपाहरजायमानोवेनकल्मषमुल्बणम् ४७ ॥ मैत्रेयउवाच ॥
अथतस्यपुनर्विप्रेर्विपन्नस्यमहीपतेः ॥ बाहुभ्यामथ्यमानाभ्यामिथुनंसमपद्यत ४८ तदृष्ट्वामिथुनंजातमृषयोब्रह्मवादिनः ॥ ऊचुःपरमसंतुष्टाविविदित्वाभ
गवत्कलाम् ४९ ॥ ऋषयऊचुः ॥ एषविष्णोर्भगवतःकलाभुवनपावनी ॥ इयंचलक्ष्मीःसंभूतिःपुरुषस्यानपायिनी ५० ॥ इतिश्रीभागवतेम०चतुर्थ
स्कंधेचतुर्दशोऽध्यायः ३४ ॥ ४४ ॥ विप्राऊचुः ॥ अत्रतुप्रथमोराज्ञापुमान्प्रथयितायशः ॥ पृथुर्नाममहाराज । भविष्यतिपृथुश्रवाः १

भातिरिति विशेषणात् पृथुरपिहरेःसाक्षादंशइतरथास्यतत्पतित्वायोगादितिबुद्धिद्वयमोहोनकर्तव्यः तत्रसन्निहिताश्रीश्चयत्रसन्निहितोहरिः नास्यसन्निधिमोत्रेणरमापत्नीत्वमाव्रजेत् साक्षादेवबलुसाक्षाच्च
हरेःसन्निधितःकचित् गोप्यादिरूपाभवतिविपरीतंनतुकचिदितिनिर्णायकवचनात् पुरुषोधातुःपुनीपुनादृष्टत्वात्परमात्मनोरित्यभिधानात् प्रकरणबलाच्च पुरुषंपरमात्मानमपहायनतिष्ठतीत्यभि
प्रायेणोक्तंपुरुषस्यानपायिनीति लक्ष्मीविशेषणवतीकापिरमणीर्भूविद्योगशून्याजातेतितात्पर्यमिति ५० ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥
श्रीनारायणचरणारविंदमकरंदनिषेविणांमहतांपुरुषाणामिहामुत्रानभिमतआपिभगवादिच्छयासकलाःसंपदोर्भवतीतिनिष्कृत्यतेस्मिन्नध्यायेपृथुकथाकथनव्याजेन तत्रादौविप्राणांपृथुप्रशंसाप्रकारंवाक्ते
अत्रेतितुशब्देनभेदवादिनापृथोहरेश्चमहानभेदोस्तीतिसूच्यते एतदर्थद्योतकप्रमाणसद्भावात्तथाह्युक्तं ब्रह्मण्यनंतैरुहरेःकोमेगचीपतौ अनिरुद्धेमनौवैवपृथोचिकृतवर्षिजे । नारदैवैवमाद्येषुविशेशा
त्सन्निधिहरेः । सुदर्शनादिष्वस्त्रेषुतथासन्निहितोहरिः नरलक्ष्मणौबलश्चैवशेषस्यांशाःप्रकीर्तिताः । तथाभरतशत्रुघ्नौशंखचक्रावुदाहृतौ प्रद्युम्नश्चकुमारश्चस्कंदःकामांशकाःस्मृताइति । वैष्ण्वेपृथौसन्नि

१ ममन्थुरित्यादिना तामसबाहुकोत्पत्तिरचेतनदेहात् कथं ? तथाच मथ्यमानान्यां बाहुभ्यां मिथुनोत्पत्तिः कथं ? तथाच भगवन्निदयावेनोद्भिजैस्त्वामसिपातित इत्युक्त्यातत्तामसदेहात्सात्त्विकोत्पत्तेरयुक्तत्वा
त्तदुत्पत्तिः कथम् ? अतआह अनेनेति ।

हितोराजलूणीजनार्दनइतिविशेषवचनेनायवैन्यःपृथुःश्रीनारायणांशःअन्यस्तथाकश्चित्पृथुनामातत्रोच्यतइतिशंकाऽनिर्मूलितेतिज्ञातव्यं
ता अतःप्रथयितृत्वात्पृथुर्नाममहाराजेत्यत्रटच्प्रत्ययाभावस्तेभ्योवैशिष्ट्यद्योतनार्थः १ मुदतीशोभमानदंता १ अर्चिर्नामगुणैरचितत्वाद्भूषणैर्ज्वलितत्वात्तु अर्चिर्भोज्यालेत्यभिधानं वरोवरणीयआरो
होनिर्तंबोयस्याःसातथोक्ता अवहृथतीपतित्वेनस्वीकुर्वाणाभविष्यतीत्यर्थः २ एषपृथुःसाक्षाद्वरःश्रीनारायणस्यांशइति सप्तप्रथमेतिसूत्रादंशस्यसन्निधानस्यमुह्यंपात्रलोकारिरक्षयाजनरक्षणे
च्छया यद्वाप्रत्यक्षसदृशोःसाक्षादित्यभिधानाद्वरः साक्षादंशःपृथोर्यज्जातिस्तज्जातिसदृशजातिरूपेणसन्निहितइत्यर्थः तदुक्तं राजरूपीजनार्दनइति यतोहरेःपृथोसन्निधानविशेषात्तदंशत्वतस्माच्छि
योपितथावचनमित्यास्मिन्नर्थेहिशब्दः हिहीतावधारणइतियादवः अवधारणार्थत्वे उक्तस्मृतिविरोधः ३ गंधर्वप्रवरादयस्तत्राद्विजप्रशंसासमयेगानादिकंचक्रुरित्यन्वयः ४ ५ तत्रदेवान्वि

इयंचदेवीसुदतीगुणभूषणभूषिता ॥ अर्चिर्नामवरारोहापृथुमेवावरुंधती २ एषसाक्षाद्वरंशोजातोलोकारिरक्षया ॥ इयंचतत्पराहिश्रीरनुजज्ञेऽनपायि
नी ३ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ प्रशंसंतिस्मृतंविप्रागंधर्वप्रमुखाजगुः ॥ मुमुचुःसुमनोधाराःसिद्धानृत्यंतिसास्त्रियः ४ शंसंतूर्यमृदंगाद्यानेदुर्दुर्भयोदिवि
तत्रसर्वउपाजगमुर्देवर्षिपितृणांगणाः ५ ब्रह्माजगदुरुर्देवःसहायत्यसुरेश्वरैः ॥ वैन्यस्यदक्षिणेहस्तेदृष्ट्वाचिद्वंगदाभृतः ६ पादयोररविदंचतस्मिन्मे
नेहरेःकलाम् ॥ यस्याप्रतिहतंचक्रमंशस्यपरमेष्ठिनः ७ तस्याभिवेकआरब्धोब्राह्मणैर्ब्रह्मवादिभिः ॥ आभिवेचनिकान्यस्मैआजहुःसर्वतोजनाः ८
सरित्समुद्रागिरयोनागागावःखगामृगाः ॥ द्यौःक्षितिःसर्वभूतानिसमाजहुरुपायनम् ९ सोभिषिकोमहाराजःसुवासाःसाध्वलंकृतः ॥ पत्न्यार्चिषालं
कृतयाविरेजेग्निरिवापरः १० तस्मैजहारधनदोहेमंवीरवरासनम् ॥ वरुणःसलिलस्रावमातपत्रंशशिप्रभम् ११ वायुश्चवालव्यजेनेधर्मःकीर्तिमयी
स्रजम् ॥ इंद्रःकिरीटमुत्कृष्टंदंडंसंयमनंयमः १२ ब्रह्माब्रह्ममयंवर्भभारतीहारमुत्तमम् ॥ हरिःसुदर्शनंचक्रंतत्पत्न्यव्याहतांश्रियम् १३ दशंचंद्रमसिरुद्रः
शतंचंद्रतथांबिका ॥ सोमोमृतमयानश्वांस्त्वष्टारूपाश्रयंरथम् १४ अग्निराजवंगंचापंसूर्योरशिमयानिपूत्र ॥ भूःपादुकेयोगयेद्यौःपुष्पबलमन्व
हम् १५ नाटंचसुगीतंवादित्रमंतर्धानंचखेचगः ॥ ऋग्वयश्चाशिषःसत्याःसमुद्रःशंखमात्मजम् १६ सिंधवःपर्वतानद्योरथवार्थमिहात्मनः ॥ सूतोथ
मागधोबंदीसंस्तोतुमुपतस्थिरे १७ स्तावकांस्तानभिप्रेत्यपृथुर्वैन्यःप्रतापवान् ॥ मेघनिर्ह्रादयावाचाप्रहसन्निदमब्रवीत् १८

शिनाष्टि ब्रह्मेति तस्मिन्पृथोसन्निहितांहरेःकलामेनइत्यन्वयः ६ ७ एवंगंशस्यब्राह्मणैःकिमकारातितत्राह तस्येति अभिवेकसाधनानि स्वयंसंपादितानि किंवान्दैरित्यतआह आभिवेचनानि
कानीति ८ तत्रोपायनानिकञ्जानहुरितितत्राह सरिति ९ १० नेकवलंसारिदादयउपायनंदुःकित्वन्थेलोकपालादयोपीत्याह तस्मादिति ११ १२ तस्यहरेःपत्नीलक्ष्मीः १३ नाम्नादश
चंद्रसङ्गं त्वष्टाविश्वकर्मा रूपश्रयंरथं १४ योगमयेऽग्निमादियोगसाधने १५ अंतर्धानमहश्यतां आत्मजमात्मनोजातं १६ रथवीथीरथमार्गान् । यथात्मविद्यंराजानिषेवणीयइतिभावनेनसू
तादीनामुपस्थानप्रकारंरवकिं सूतोथेति १७ पृथोर्निर्ह्रादवत्पृथुर्वैन्यःप्रतापवान् । यथात्मविद्यंराजानिषेवणीयइतिभावनेनसू

हेसूताद्याः योज्यतां स्तुतिं प्रयुज्यतां वोयुष्माकमेवः स्तवो मे किमाश्रयः कं गुणमाश्रित्य वर्तमानः स्यादित्यन्वयः तव शौर्ष्यादिगुणमाश्रित्य वर्तत इति तत्राह लोक इति अस्पष्टगुणस्याप्रकाशतपराक्रमाद् गुणस्य यद्वा यद्यहं प्रख्यातगुणः स्यात्ते ह्येषवः स्तवो योज्यतां । न च तथा तस्मात्किमाश्रयो योज्यते यत एवमतो वोमपि प्रयुक्ता गिरो वितथामाभूवन्नित्यन्वयः १९ किमिदानीं फलितमत्राह तस्मादिति यस्मादिदानीमनाविष्कृतगुणावयंतस्मादीड्यवाचोयूपरोक्षे कालांतरे कृतविक्रमानंतरमस्मदुपाश्रितान्यस्माद्विषयाणि कर्माण्याश्रित्यालमत्यर्थस्तोत्रं करिष्येथत्यन्वयः यद्वा कथं कारं चेदं वितथाः स्युरस्माद्विरइति तत्राह तस्मादिति यतो वयमप्रकाशितगुणास्तत्र प्रवर्तमाना विषयाणामसत्त्वाद्वैतथ्यमालभंते तस्मात्तद्वोषपरिहारार्थमस्मदपरोक्षचास्मन्निकटे स्मदूरप्रदेशे वर्तमानो यो हरिस्तस्येद्वयवाचोहरेराश्रितानि चरितान्यंगीकृत्यस्तोत्रमलं करिष्येथभूषितं कुर्वतु अन्यथा दूषितमेव स्यादतस्तस्य गुणानां नित्यत्वात्तद्विषयायुष्मद्विरः सफलाः स्युः अविद्यमानकथं बंदिनः परिकीर्तित इति युष्मद्वोषोपि परिहृतः स्यादिति भाविनो गुणान् समूहस्तुमइति तत्राह सतीति उत्तमश्लोकगुणानामनुवादे सत्यभ्यर्हितेपि सभ्या आत्मस्तवनं जुगुप्सितमिति न स्तावयंति आत्मप्रशंसा मरणमिति स्मृतेः २० वयंतत्र तत्रतं प्रभुं स्तुत्वा ततः फलं लभामहेतत्कथमित्याशंक्य तन्मूर्खविषयं न विद्वद्विषयमित्याशयेनाह महद्गुणानिति अनभिष्यक्तत्वेन बाल्येऽसतोऽविद्यमानानपि महतां पृथिव्यादीनां क्षमादिगुणानात्म

पृथुरुवाच ॥ हेसूते हेमागधसौम्य बंदिनलोकेऽधुनाऽस्पष्टगुणस्य मे स्यात् ॥ किमाश्रयो मे स्तव एष योज्यतां मामयमभूवन्वितथा गिरो वः १९ तस्मात्परोक्षेऽस्मदुपाश्रितान्यलं करिष्येथस्तोत्रमपीड्यवाचः ॥ सत्युत्तमश्लोकगुणानुवादे जुगुप्सितं न स्तवयंति सभ्याः २० महद्गुणानात्मनिकर्तुमिच्छन्नकस्तावकैः स्तावयते सतोपि ॥ सवैभविष्यन्निति विप्रलब्धो जनापहासं कुमतिर्न वेद २१ प्रभवो ह्यात्मनस्तोत्रं जुगुप्संत्यपि विभुताः ॥ ह्रीमंतः परमोदाराः पौरुषवा विगर्हितम् २२ वयं त्वविदितालोके सूताद्यापि वरीमभिः ॥ कर्मभिः कथमात्मानं गापयिष्यामबालवत् २३ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ भैत्रेय उवाच ॥ इति ब्रुवाणं नृपतिं गायकामुनिर्चोदिताः ॥ तुष्टुस्तुष्टमनसस्तद्वागमृतं सेवया १

निकर्तुमिच्छन् प्रकाशयितुकामः को विद्वांस्तावकैर्भावाद्दशैः स्तावयते न कोपीत्यन्वयः कथंतन्मूर्खविषयमभूदिति तत्राह सवा इति यद्वा यदुक्तं हरि विषयं स्तोत्रमलं करिष्येथेति तद्गुणसंबन्धस्तोत्रं निर्गुणे ह रौ कथं संगच्छते तथा त्वेवास्माद्विरावैतथ्यं सुलभं स्यादिति तत्राह । सतीति उत्तमश्लोकस्य हरेर्गुणानामनुवादे सति स्तोत्राणां पापहर्त्वेन प्रशस्ते । सभ्याः पंडिताः विष्णुमूर्त्तं मनुष्यैति कान्येति जुगुप्सि तमात्मानं न स्तावयंतीत्यन्वयः सभ्येष्वेकोपितथा विधः किं न स्यादिति शंक्रमानो मूर्ख एवेति भावेनाह महद्गुणानिति आत्मन्यसतो महतो अणोरणीयान् महतो महयानिति श्रुतिसिद्धस्य हरेर्गुणानौदार्यादि कानात्मनिकर्तुमिच्छन् स्तावकैः को विद्वांस्तवावयते अपि पदेनोक्तं जुगुप्सितमित्यनुकर्षति । किमित्याक्षेप इत्यतो लोकापवादविषयत्वादित्याशयेनाह सवा इति २१ सद्गुणाः प्रभवोप्यात्मस्तुतिं जुगुप्सं ते किमु तवयमिति भावेनाह प्रभवोपीति विद्यमानगुणसंबन्धस्तोत्रं प्रत्यक्षमिति तं पारमार्थिकं पौरुषमपि निंदंतीत्यर्थः २२ वरीमभिर्वरणीयैः श्रेष्ठैरित्यर्थः २३ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ७ ॥ पृथुस्तुतिव्याजेन हरौ भक्तावतारार्थं तन्माहात्म्यं निरूप्यते अस्मिन्नध्याये नन्वत्र सूतादयः स्तुतौ पृथुनानिवास्ता अन्ये के स्तोतारो येन ततः स्तुत्या हरौ भाक्तिरवतार्यत इत्याशंक्य मुनिर्भेरीरितास्त एव तुष्टुगिरिति तस्तुतिप्रकारमुपक्रमते इति ब्रुवाणमिति यादिना १

वयस्तोष्यामइतिप्रारंभएवश्रेयान्नतत्रसमर्थोइत्याहुरित्याह नालमिति अलंसमर्थःपृथुसन्निहितश्रीहरिमाहिमसंढधत्वादितिभावेनोच्यते यइति योदेवदेवःश्रीनारायणोमाययाभक्तानुकंपेच्छयावत तार तस्य वेनांगजंवेनस्यांगादवयवाज्जन्म । अतस्यअतसातत्पगमनइतिधातोर्विशेषसन्निहितत्वेनमाप्तस्य । तेत्वयिस्थितस्यहरेःपौरुषाणिवर्णयितुंवाचस्पतीनांब्रह्मादीनामपिधियोबभ्रुमुरितियस्मात्तस्माद्रूपंनसमर्थोइतिकिमुवर्णनीयं चशब्दःकैमुत्यार्थः अन्यत्रदेवोहरिस्तस्यदेवोदेवनंक्राडनंयस्मिन्पृथोसदेवदेवःपृथुः माययाभगवदिच्छोद्धोद्धितमुनीच्छयावततार प्रकाशितोभूतस्यतेवेनस्यांगादवयवाज्जातस्यपौरुषाणिकथयितुंवाचस्पतीनांकीर्णनां धियोबभ्रुमुरितियदइति धीशब्देनमनोलक्ष्यते मनसावाअग्रेसंकल्पयत्यथाचाढ्याहरतीतिश्रुतेः वाचोभ्रमंतीतिकिमुवक्तव्यमित्यर्थः २ त हिनिवर्ततामित्याहुरित्याह अथापीति असमर्थोअपिकथामृताहतत्वान्निवर्तितुंमनोनायातीत्यर्थः तर्हि किनुकुर्वतीतितत्राहुरित्याह यथोपदेशमिति साकल्येनस्तवनाशक्तौनिवर्तनंपरमित्यतउक्तं मुनिभिरिति आज्ञाछंदधनभीरुत्वाद्विसन्महेप्रपंचयामः ३ किंगुणविशिष्टःप्रपंचइत्यत्रोच्यते एषइति तत्परिपंथिनांतस्यधर्मसेतोर्विरोधिनां ४ एषपृथोसन्निहितोहरिस्तनौस्वदेहेतुनःशक्तिलक्षणा

सूतउवाच ॥ नालंवयंतेमाहिमानुवर्णनेयोदेवदेवोऽवततारमायया ॥ वेनांगजातस्यचपौरुषाणितेवाचस्पतीनामपिबभ्रुमूर्धियः २ अथाप्युदारश्रवसः पृथोहरिःकलावतारस्यकथामृताहताः ॥ यथोपदेशंमुनिभिःप्रचोदिताःश्लाघ्यानि कर्मणि वयं वितन्महे ३ एषधर्मभृतांश्रेष्ठो लोकं धर्मेनुवर्तयन् ॥ गोप्ता च धर्मेसूतूनांशास्तातत्परिपंथिनाम् ४ एषवैलोकपालानांविभर्त्येकस्तनौतनूः ॥ कालेकालेयथाभागंलोकयोरुभयोर्हितम् ५ वसुकालउपादत्तेकालेचा यंविमुंचति ॥ समःसर्वेषुभूतेषुप्रतपन्सूर्यवाद्दिभुः ६ तितिक्षत्यक्रमेन्यउपर्याक्रमतामपि ॥ भूतानांकरुणःशश्वदातीनांक्षितिद्वितीमान् ७ देवैर्वर्षत्य सौदेवोनरेदेववपुर्हरिः ॥ कृच्छ्रप्राणाःप्रजाह्येषरक्षिष्यत्यंजसेंद्रवत् ८ आप्याययत्यसौलोकं वदनामृतमूर्तिना ॥ सानुरागावलोकेनविशदास्मितचा रुणा ९ अन्यक्तवर्त्मषविशुद्धकार्योंगंभीरचेताउपगुप्तवित्तः ॥ अनंतमाहात्म्यगुणैकधामापृथुःप्रचेताइवसंवृतात्मा १० दुरासदोदुर्विषहआसन्नोपिविदू रवत् ॥ नैवाभिभविंतुशक्योवेनारण्युत्थितोनलः ११

मूर्तोऽयथाभार्गोविभर्ति ५ भरणप्रकारंदर्शयति वास्वित्यादिना वसुहृद्देशौयोत्क्रंशेषुतोयेमहाधनइत्यभिधानात् यथासंभवंयोज्यं करादानकालेवसुधनमुपादत्तेदुर्भिक्षादौदानयोग्यपुरुषागमनकालेवि मुंचति सूर्योपिग्रीष्मादिकालेवसुजलमुपादत्तेवर्षादौमुंचति समयथायोग्यंदंड्यादिषुप्रतपत्प्रतापकुर्वन्नन्यत्रयर्थतुप्रतपन् ६ उपर्याक्रमतामात्मानमतिक्रम्यवर्तमानानांसतामक्रममपराधंतिक्षितिसहते द्वारिद्वेणार्तानांक्षितिवृत्तिमान्भूमिलक्षणवृत्तिदाता भूमार्थोमनुवर्षः ७ देवैर्वर्षतिअनावृष्टीसत्यांबुभक्ष्यालच्छप्राणाःकिंष्ट्रिद्रियचेष्टाःप्रजारक्षिष्यतीत्यन्वयः ८ वदनामृतमूर्तिनामुखचंद्रेण ९ अव्यक्तंसूक्ष्मवर्त्मचारैःप्रवेशमार्गोयस्यसतथा अव्यक्तानांयोगिनांवर्त्मयस्येतिवा नितरांशुद्धकार्यकर्तव्यस्य । उपगुप्तवित्तःसुरक्षितकोशःसुरक्षितयशावा । वित्तंयशोधनंविचोविद्वान्विश्रुतएवचे त्यभिधानं । अनंतानांमाहात्म्यगुणानामेकधामाश्रयोयस्यसतथा । अनंतमाहात्म्यगुणाएवैकधामयस्यसतथावा । अन्यत्रेशेषस्यमाहात्म्यगुणैकधामा संवृतआत्मास्वरूपंयस्यसतथा १० अग्नेःशक्तिसन्निधानस्वभावमाह दुरासदइति ११

एवत्विति हेतुगर्भविशेषणद्वयमाह त्र्यधीशइति त्रयाणामीशाईन्द्रादयस्तेषामप्यधिकत्वेनेशः । स्यादध्यधिकईश्वरइतियादवः । चेतनाचेतनकूटतिष्ठतीतिकूटस्थः । स्थानदोषत्वेनलेपनमस्यनास्तीत्यतउक्तमात्मेति । गुणपूर्णत्वादात्मा । तर्हिस्थानभेदान्नानात्वमायातमत्रोच्यते यस्मिन्निति यल्लोकेनिरर्थकंतद्यस्मिन्हरौप्रतीतमविद्याहरीच्छयारचितं कल्पितं नानात्वमिव यथापश्यति । एतदुक्तं भवति यल्लोकेखपुष्पादिकमविद्यमानंतमस्यादिभगवद्रूपेप्रतीतं नानात्वं यथा मिथ्याभूतंपश्यंति योगिनस्तथेति तदुक्तं यल्लोकेनिरर्थकंतद्भगवद्रूपेप्रतीतं नानात्वदृष्टान्तेन पश्यंति संतः मत्स्यरूपा दिनानात्वदृष्टवद्यन्निरर्थकमिति पात्रे एवं धर्मान्पृथक् पश्यन्निति च अनेन तद्वर्णमपि पृथक्त्वदर्शनेनानर्थइत्युक्तं भवति २० राज्याविधिमाहुरित्याह अयमिति ओदयाद्रेरुदयपर्वतपर्यंतं । पर्यस्यते पर्येति २१ अन्येषुराजसुसत्सु अस्याधि राज्यं कथमित्याशंक्य चक्रवर्ति त्वाद्युच्यते इति उच्यते तस्मादिति २२ कीदृशं यशश्चरंत्य इत्यत्राह अयं महीमिति २३ निलिल्युर्निलीनाः लंगूलं पृच्छम् २४

अत्रयस्मिन्परब्रह्मणिअविद्यारचितं अनिर्वचनीयाविद्याकल्पितंविश्वं । प्रतीतंभ्रांतिप्रतीतिसिद्धंनानास्वमिवभेदमिवनिरर्थकमिथ्याभूतंपश्यतित्यन्यथाप्रतीतेर्यथावद्व्याचष्टे यदिति द्रो०

अहर्षीदित्येनेनास्यप्रतिभटः शतमस्य एव नान्यदिति द्योतनाय कथितमिति ज्ञातव्यं चरमे अंत्येष्वमेधेवर्तमाने सति २५ यतो ज्ञानात्परंब्रह्मप्रत्यक्षं भवति योगिनः २६ तद्गविष्यत्कथाऽतीतत्वेन कथं कथयत इत्यत्रोच्यते तत्रेति आत्माश्रिताः स्वविषयास्त्रिभिः षड्भिश्चरैरुपलक्षिता यशोनिबंधाः २७ अग्रतिरुद्धचक्रोऽप्रतिहताज्ञो भविता भविष्यतीत्युपसंहरते २८ ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कंधेषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ७ ॥ ॥ अस्मिन्नध्याये सूतादिभिः श्रीहरिमहिमोपनिबद्धत्वेन पृथोर्माहिम्न उक्तत्वात्तन्माहात्म्यमेवोच्यते तत्रादौ सूतादि तृप्तिकरणप्रकारमाह एवं भगवानित्यादिना छंदया प्रासतोषयामास १ राज्ञासमानवयसः श्रेणयस्त्वं गरक्षका इत्यभिधानाच्छ्रेणयो गरक्षकाः २ विदुरः सूतादिभिः सूचितं गोदोहनादिपृथुविक्रमं विस्तरतः श्रोतुं लोकोपकाराय पृच्छति

एषोश्च मेधाञ्छतमा जहार सरस्वती प्रादुरभूद्विद्यत्र ॥ अहर्षीद्यस्य हयं पुरंदरः शतक्रतुश्चरमेवर्तमाने २५ एषस्वसद्गोपवने समेत्य सनत्कुमारं भगवंतमेकम् ॥ आराध्य भक्त्या लभतामलं तत्त्वज्ञानं यतो ब्रह्म परं वदति २६ तत्र तत्र गिरस्तास्ता इति विविश्रुतविक्रमः ॥ श्रोष्यत्यात्माश्रिता गाथाः पृथुः पृथुपराक्रमः २७ दिशो विजित्या प्रतिरुद्धचक्रः स्वतेजसोत्पादितलोकशलयः ॥ एवं सुरैरनुगीयमानो महानुभावो भविता पतिर्भुवः २८ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधेषोडशोऽध्यायः १६ मैत्रेय उवाच ॥ एवं स भगवान्वैन्यः ख्यापितो गुणकर्मभिः ॥ छंदयामास तान्कामैः प्रतिपूज्याभिर्नंद्य च १ ब्राह्मणप्रमुखान्वर्णान् श्रुत्या मात्यपुरोधसः ॥ पौरान् राजानपदान् श्रेणीः प्रकृतीः समपूजयत् २ ॥ विदुर उवाच ॥ कस्माद्धारगोरूपं धरित्री बहुरूपिणी ॥ यां दुदोहपृथुस्तत्र को वत्सो दोहनं च किम् ३ प्रकृत्या विषमो दीवीकृता तेन समाकथम् ॥ तस्य मेध्यं हयं देवः कस्य हेतोरपाहरत् ४ सनत्कुमाराद्भगवतो ब्रह्मन् ब्रह्म विदुत्तमात् ॥ लब्ध्वा ज्ञानं स विज्ञानं राजर्षिः कांगतिगतः ५ यच्चान्यदपि कृष्णस्य ब्रह्मन् भगवतः प्रभोः ॥ श्रवः सुश्रवसः पुण्यं पूर्वदेहकथाश्रयम् ६ भक्ताय मेऽनुरक्ताय तव चाधोक्षजस्य च ॥ वक्तुमर्हसि योऽदुह्यद्वैन्यरूपेण गामिमाम् ७ श्रीशुक उवाच ॥ चोदितो विदुरेणैवं वासुदेव कथां प्रति ॥ प्रशस्य तं प्रीतमना मैत्रेयः प्रत्यभाषत ८ मैत्रेय उवाच ॥ यदाभिषिक्तः पृथुरंगविप्रैरामं त्रितो जनतायाश्च पालः ॥ प्रजानि रन्नेक्षति पृष्ठएत्यश्रुत्क्षामदेहाः पतिमभ्यवोचन् ९ प्रजाकुचुः ॥ वयं राजन् जाठरेणाभितप्ता यथाग्निना कोटरस्थेन वृक्षाः ॥ त्वामद्य याताः शरणं शरण्यं यः शाधि नो दृत्तिकरः पतिर्नः १०

कस्मादिति दोहनं पात्रद्रव्यम् ३ ४ ५ पूर्वदेहाः पुरातनास्तेषां कथाश्रयं सत्कथासंबंधं सुश्रवसोहरेः श्रवो यशः ६ यो दुह्यादिति सर्वप्राणिनां तच्छाक्तियत्तत्वात् पुनर्वचनमादौ वक्तव्यार्थम् ७ तत्र शुकोपिकथाप्रसंगसंस्थातीत्याह चोदित इति त्वया हं यथा चोदित एव विदुरेण इति ८ तत्र पूर्वोत्तरकथाविच्छेदपरिहारायादित एव मैत्रेयो वक्तीत्याह यदेति क्षितिपृष्ठे भूगोले केनिरन्ने भोजनपदार्थ रहिते सति ९ निरबइत्यनेन दुःखनिमित्तमिति ज्ञातं तत्कीदृशमन्नाह वयमिति जाठरेण जठरसंबंधिनाग्निना कोटरं वृक्षविवरं गुप्ताकमीदृशाग्निपरिहाराय अन्यशरणप्राप्तिः किं न स्यादत्राह यः शाधीति यस्त्वं नोस्माकं वृत्तिकरः पतिर्नोस्मात्तस्मान्नास्माञ्छाधि अनुशिभस्वेयं बुद्धिरिति १०

१ अबलुष्णास्य पूर्वदेहकथाश्रयमित्यन्वयमिति विचारणायान्वयं दर्शयति ॥ तथा च पूर्वदेहोयेषां ते पूर्वदेहाः अतितराजानः तेषां कथाश्रयम् । तत्पुरस्कारेण प्रवृत्तं भगवतो यश इत्यर्थः । दी०

वृत्तिरुत्तरात्तन्नाताभिप्रायस्यापिराज्ञः स्वाभिप्रायमुद्रलयंतीत्याह । तन्नइति । रातवेमरणाय उज्झितान्नास्यक्तात्राः पूर्वमेवेतिशेषः । वातापातः जनानामन्नदत्त्वारक्षकइत्यर्थः २१ राज्ञा ११
 धनमदोत्सिक्तत्वंसंभवेनकिमुत्तरकार्यमभूदत्राह पृथुरिति करुणंदयाजनकंनिमित्तमन्नाभावस्यकारणमन्वपद्यतज्ञातवान् १२ ज्ञात्वाप्यशक्यमितिमत्वासाधयिष्यामइतिगुडाजिह्विकावाणीमुक्त्वा
 किंकार्योत्तरेतेनास्थायीतितत्राह इतीति विशिखंशरं त्रिपुरहाहरः १३ तत्रभूम्याकिमकारितितत्राह प्रवेपमानेति वेपृकंपनइतिधातुः गौःसतीगोर्लपा । मृगयोव्याधात् १४ अत्रपृथुनापलायं
 त्यास्त्रियाकिमितिनिवृत्तंकिनेत्याह तामेवेतिअन्वव्रजत् पृष्ठसोगतोभूत् सारंगइवकार्यसारग्राहित्वात्पृष्ठतोऽयासीदेवनबाणंमुक्त्वावधीदित्याशयेनाह शरमिति १५ राजरूपिणोहरेःसन्नि
 धानविशेषविन्वादुत्तरकार्यस्यापिस्वाभिप्रेतत्वात्त्रेद्व्याद्यन्यतमोपितामत्राप्येत्याह लोकेनेति वैन्यादन्यस्माज्जीवन्भद्राणिपश्यतीतिबुद्धयैवहरेःसर्वप्राणिप्रेरकत्वेनतच्छक्तिनियतत्वाच्चभूमेरावृत्तिमाह
 त्रस्तेति १७ अत्रवचनेमेवानुसर्तव्यंनान्यदितिभाववतीवाक्ति उवाचेति १८ रक्षायांनियुक्तस्यतवापराधमंतरेणाभिहननंनयुक्तमित्याह सत्त्वमिति । एवमपिमांहनिष्यसिचेत्तवधर्मज्ञत्वमपहासित
 तन्नोभवानर्हतिरातेवेन्नक्षुधादिदानानरदेवदेव ॥ यावन्ननंक्ष्यामहउज्झितान्नावार्तापतिस्त्वंकिललोकपालः ११ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ पृथुःप्रजानांकरुणंनि
 शम्यपरिदेवितम् ॥ दीर्वेदध्यौकुरुश्रेष्ठनिमित्तंसोन्वपद्यत १२ इतिव्यवसितोबुद्ध्याप्रगृहीतशरासनः ॥ संदेधेविशिखंभूमौकुद्वस्त्रिपुरहायथा १३ प्रवे
 पमानाधरणीनिशम्योदायुधंचतम् ॥ गौःसत्यपाद्रवद्रीतामृगीवमृगयोर्दुतम् १४ तामेवान्वव्रजद्वैतन्यःकुपितोत्यरुणेक्षणः ॥ शरंधनुषिसंधाययत्रयत्रपला
 यति १५ सादिशोविदिशोदेवीरोदसीचांतरंतयोः ॥ धावतीतत्रतत्रैतददर्शानूयतायुधम् १६ लोकैनाविदतत्राणंवैन्यान्मृत्योरिवप्रजाः ॥ त्रस्तातदा
 निववृतेहृदयेनविदूयता १७ उवाचाथमहाभागंधर्मज्ञापन्नवत्सल ॥ त्राहिमामपिभूतानांपालनेवस्थितोभवान् १८ सत्वंजिघांसंसेकस्मादीनामकृ
 तकिंलिबषाम् ॥ अहनिष्यत्कथंयोषांधर्मज्ञइतियोमतः १९ प्रहरंतिनैवस्त्रीषुकृतागःस्वपिजंतवः ॥ किमुतत्वाद्विधाराजन्करुणादीनवत्सलाः २० मां
 निहत्याजरानांवयत्रविश्वंप्रतिष्ठितम् ॥ आत्मानंचप्रजाश्वेमाःकथमंभसिधास्यसि २१ ॥ पृथुरुवाच ॥ वसुधेत्वांवाधिष्यामिमच्छासनपराङ्मुखीम् ॥
 भागंबर्हिषियावृत्तेनतनोषिचनोवसु २२ यवसंजग्ध्यनुदिनैनैवदोग्ध्यौधसंपयः ॥ तस्यामेवर्हिहदुष्टायांदंडोनात्रनशस्यते २३

स्यादित्याशयेनाह । अहनिष्यदिति । योभवान्धर्मज्ञइतिमतोऽभविष्यत्तर्हिक्थंयोषांमामहनिष्यदित्यन्वयः १९ बालिशोअपिजंतवःस्त्रीवधनंकुर्वति किंपुनर्भादृशाइत्याह प्रहरंतीति २० नकेवलम
 दृष्टहानिरपितुदृष्टहानिरपिस्स्यादित्याह मांनिहत्येति । अजरांनूतनामिवस्थितां धास्यासिधारयिष्यसि २१ स्वोक्तकारित्वकरणायपृथुर्भीतिकरंवाक्यंवक्ति । वसुधइति । ननु वधयोग्यापराधः
 कइतितत्राह मच्छासमोति अनेनतवपत्युर्ममस्त्रीविधोनदोषायभर्तृशासनातिक्रमएवापराधित्वादितिध्वनितम् । किंतत्त्वच्छासनातिलंघनं येनापराधिनीस्यामत्राह भागमिति याभवती बर्हिषि
 यज्ञे भूःस्वाहोतिहृतंहविर्भागं वृत्तेवृणोति सात्वं वसुधनंयोग्यंनतनोषिपरिपाकेननप्रपंचयसीत्यन्वयः २२ एतदेवविशिनष्टि यवसमिति हविराख्यंयवसं पयःशब्दस्यजलेपिवृत्तेरित्यतऔधस
 मिति गोरूपत्वादेवमुक्तिः । मत्पालिताभ्यःप्रजाभ्यः या पयोनदोग्धि तस्यामेवंदुष्टायामन्नभवत्यांदंडोनशस्यतइतिनिहि । शस्यतएवेत्यर्थः २३

आत्मन्यसत्त्वाच्चमुंचामीतिनेत्याह । त्वंखलुइति । त्वदधिकरणत्वेनप्रजाजीवनार्थत्वेनचिदृषध्यदानेचौपीरूपदोषोपितवस्यादित्यर्थः आत्मनिसत्त्वात्तदस्यामीतिदुराग्रहबुद्धिरवज्ञेति २४
मद्वधस्तवकोपनिवारणावसायीननुशरणागतप्रजारक्षणोपायसिद्धिरितितत्राह अमूषामिति अमूषांशरणागतानामेदसामांसविशेषेण २५ तथापिस्त्रीवधोनशस्तइतितत्राह पुमानिति यएवंविधस्त
द्वधः २६ यदुक्तंमांनिहत्यात्मानमिमाःप्रजाश्चांभांसिकंधारविष्यसीतितत्राह त्वांस्तब्धामिति मायागामित्यनेनगोवधदोषोपिनास्तीतिसूचितंआत्मयोगबलेनौत्पत्तिकस्वरूपधारणयाशक्त्या २७ त
प्रतिनरुत्तरयाधरयाकिमकारीतितत्राह एवामिति २८ स्वयंदेवतास्वेकत्वेनहरेरन्यस्यैवंविधवाक्यानुयादित्यादिहेतुनाज्ञातत्वात्पृथग्यैर्गुणैरन्यत्रायोग्यैःश्रीनारायणमभिष्टौति
नमइति माययाप्रकृत्याचित्प्रकृत्यावा । विन्यस्तातद्योग्यतयाविरचितानातनवोब्रह्मादिजीवदेहायेनसतथोक्तस्तस्मै । ब्रह्मादिजीवदेहास्तुमायादेहाःप्रकीर्तिताइतिवचनात् मायाशब्देन
नेद्वज्जालमत्रोच्यतइति । स्वस्यापिप्राकृतदेहसंभवेनदेवदत्तवत्कर्मणिश्रान्तत्वेनप्रपंचमानुपपत्तिरित्यतउक्तमगुणात्मनइति सत्त्वादिगुणरहितस्वरूपाय यदिहरेःस्वरूपंप्राकृतगुणरहितताहिंकीह
शयेनदेहित्वेनसृष्ट्यादौप्रवृत्तिःस्यादित्यस्यापीदमेवोत्तरंगुणात्मनइति ज्ञानानंदादिगुणदेहाय आत्माजीवधृतौदेहइतियादवः अस्तुज्ञानादिगुणदेहत्वंतथापिप्रकृत्याप्रवर्तमानस्यकर्ममणेरिवकाथि
तदोषानिस्त्वारइतितत्राह स्वरूपेति स्वरूपानुभवेनतद्वत्त्वेदाहब्रह्मास्मीतिश्रुतिसिद्धेनस्वरूपपापरोक्षेणनिर्धूतानिरस्ताद्रव्यक्रियाकारकानिमित्तानांविभ्रमाणामूर्मयोयेनसतथा द्रव्यादयस्तामसतै

त्वंखल्वौषधिबीजानिप्राक्कृष्टानिस्वयंभुवा ॥ नमुंचर्यात्मरुद्धानिभामवज्ञायमंदधीः २४ अमूषांक्षुत्परीतानामार्तानांपरिदेवितम् ॥ शमयिष्यामि
मद्वानैभिन्नायास्तवमेदसा २५ पुमान्योषिदुतल्लीबआत्मसंभावनोधमः ॥ भूतेषुनिरनुक्रोशोचृपाणांतद्वधोवरः २६ त्वांस्तब्धांदुर्मदंनितात्त्वामायागां
तिलशःशरैः ॥ आत्मयोगबलेनेमाधारयिष्याम्यहंप्रजाः २७ एवंन्युमयीमूर्तिकृतांतमिवविभ्रतम् ॥ प्रणताप्रांजलिःप्राहमहर्हसंजातवेपथुः २८
॥ धरण्युवाच ॥ नमःपरस्मैपुरुषायमाययाविन्यस्तनानतनवेगुणात्मने ॥ नमःस्वरूपानुभवेननिर्धुतद्रव्यक्रियाकारकविभ्रमोर्मये २९ येनाहमा
त्मीयतनुर्विनिर्भिताधात्रायतोयंगुणसर्गसंग्रहः ॥ सएवमांहंतुमुदायुधःस्वराडुपस्थितोऽन्यंशरणंकमाश्रये ३० यएतदादावसृजच्चराचरंस्वमाययात्मा
श्रययाऽवितर्क्यया ॥ तथैवसोयंकिलगोमुमुद्यतःकथंनुमांधर्मपरोजिवांसति ३१

जसवैकारिकाहंकारसंज्ञाः यद्वा द्रव्यंगुणानामाधारोदेहःक्रियाकर्मोद्विगंकारकंज्ञानेन्द्रियं एतन्निमित्तानां विभ्रमाणोंसंशयाद्यंतःकरणधर्माणामूर्मयः परंपरादूरोत्सारितायेनसतथा विभ्रमःसंशयेभ्रांतौशो
भायांचेतियादवः तत्रैकिकारणमित्यतउक्तं स्वरूपेति द्रव्यक्रियादिनिमित्तविभ्रमोर्मयोस्माकमेव नहरिरितिनिर्णायि २९ यतःस्वामित्वेनपिनृत्वेनगुरुत्वेनस्थितंहरिशरणंविहायममान्योरक्षकोस्तीतिभ्रां
ताऽलब्धान्यन्निवृत्तेत्यतस्तत्त्वामित्वादिकंतवैवतिसयुक्तिकमाह येनेति येनधात्राहरिणाहमात्मीयतनुःस्वशरीरत्वेननिर्मिता यस्यपृथिवीशरीरमितिश्रुतेः यतोयस्मात्सत्त्वादिगुणैःसर्गसंग्र
हः स्यात्सएवपिनृभूतःस्वराट्स्वामीउदायुधः शिखागुरुमांहंतुमुपस्थितइत्यन्वयः किमतइतितत्राह अन्यमिति किंकर्मःकस्पवाब्जमोर्गरदायांस्वमातरीतिवाक्यंध्वनयति कमित्यनेन ३० तवनिर्भाते
श्वरोन्यस्त्वांजिघांसुःपृथुराजाचापरइतिमदाशंकांपरिहरन्निवर्णवैकाकार्यविवृणोति यएतदिति आत्मैवाश्रयोयस्याःसाआत्माश्रयातयाऽतएवावितर्क्ययाविविधतर्काविषयया अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णा
मित्यादिश्रुतिसिद्धत्वाच्चिर्वकुमशक्येत्येतदद्वैतवादितर्कागोचरेत्यर्थः एवंविधयास्वमाययास्वप्रकृत्यासप्तःपालयितुश्चैकत्वेनतस्यहंतृत्वंनयुक्तमदर्शनादित्यर्थः वार्तासंभाव्ययोःकिलेत्यभिधानं अतः
संभावितंनभवतीति । यथास्वस्यतर्काविषयत्वंतथामायायाअपीतिसूचितम् ३१

हरेस्तर्काविषयत्वं स्पष्टयति नूनंतवेति । विभो । अकृतात्माभिरल्पबुद्धिभिरशिषितबुद्धिभिर्वाजनैर्दुर्जयास्वभावाया । ईशश्चैश्वर्यादिगुणाकरस्य । समोहतसमाचानचाष्टतलक्ष्यत । गूढतकथान ।
 त्यन्वयः । तर्कनिश्चितयोर्नूनमितियादवः । समीहितं किंतु दित्यत आह । यस्त्विति यस्त्वकरोत्कार्यं । ब्रह्मणा जगदकारयच्च । अनेकः इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते इति श्रुतेः । तत्त्वत एकः एकमेवाद्वितीयमिति
 श्रुतेः । एवंविधः स परतः परेषामीश्वरो नास्माकमार्तानामिति क्षोण्याक्षेपलक्षणमर्थविशेषध्वनयति । अर्थांतरासंभवात् ३२ कर्तृत्वेन कारयितृत्वेन सर्वस्वातंत्र्यप्रतीतिः पृथिव्यादीनां कर्तृत्वमीश्वरश
 स्य नुस्यूतत्वादित्याह । सर्गादिति द्रव्याणि पंचभूतानि क्रियाः कर्माद्रियाणि कारकाः ज्ञानेन्द्रियाणि चेतनो जीव एतान् व्याप्यतिष्ठतीति चेतनात्मानस्ताभिः शक्तिभिर्योस्य जगतः सर्गाद्यनुरुणद्धितत्तद्योग्य
 तानुकूलेन करोति तस्मै न इत्यन्वयः । एकस्य युगपदनेकैर्विचित्रोपेतपदार्थस्मृत्वं कथमुपपद्यत इत्यत उक्तं समुन्नद्धेति तदुक्तं विरुद्धशक्तयो यस्य नित्यायुगपदेव तु तस्मै न भगवते विष्णवे सर्वजिष्ण
 व इति कर्तृत्वशक्तिः स्वरूपभूतेत्युक्तं वेधस इति कर्तृत्वशक्तिमते । किं नामधेयमस्येत्यत उक्तं परस्मादिति । अनेन पुंशक्तिमत्त्वादस्यैवोक्तमुपपन्नमित्यसूचि ॥ ३३ ॥ पूर्वत्वयैव भूतधात्रीत्वेन संहृष्ट

नूनंतवे शस्य समीहितं जनैः स्वभावाया दुर्जयया कृतात्मभिः ॥ नलक्ष्यते यस्त्वकरोत् कारयद्योने एक एकः परतः स ईश्वरः ३२ सर्गादियो स्या नुरुणद्धि शक्तिभि
 र्द्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मभिः ॥ तस्मै समुन्नद्धा विरुद्धशक्तये नमः परस्मै पुरुषाय वेधसे ३३ सर्वै भवानात्मविनिर्मितं जगद्भूतैर्द्रियांतः करणात्मकं विभो ॥
 संस्थापयिष्यन्नजमं रसातलाद्भ्युज्जहारं भसआदिमूकरः ॥ ३४ ॥ अपा मुपस्थेमयिनाव्यवस्थिताः प्रजा भवानद्यारि रक्षिषुः किल ॥ सर्वै रमूर्तिः समभू
 द्द्वाराधरो यो मां पयस्युग्रशरो जिवांसति ३५ नूनं जनैर्गोहितमीश्वराणामस्मद्विधैस्तद्गुणसर्गमायया ॥ न ज्ञायते मोहितचित्तवृत्तिभिस्तेभ्यो न मोवीरिय शस्करे
 भ्यः ३६ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः १७ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इत्थं पृथुमभिष्टूय रूपा प्रस्फुरिता धरम् ॥ पुनराहावनिर्भोता संस्त
 भ्यात्मानमात्मना १ सन्नियच्छ विभो मन्युनिबोधश्रावितं च मे ॥ सर्वतः सारमादत्ते यथा मधुकरो बुधः २ अस्मिंल्लोके कथवा मुष्मिन्मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
 दृष्टा योगाप्रयुक्ताश्च पुंसां श्रेयः प्रसिद्धये ३

त्वाद्विरण्याक्षनीतां मामुदाहारितवांस्तत्रात्मयोगबलेनैव धारयिष्यामीत्यंगीकारे संकल्पभंगः स्यादित्याशयेनाह सवा इति सवा इत्यनेन य एतदित्याद्युक्तं परामृश्यते मामां ॥ ३४ ॥ भूमेरुद्धतान्यो ह म
 न्यस्तस्मात्संकल्पभंगः कथमिति मंदांशं कां परिहरति अपा मुपस्थे इति जलस्योपरि स्थिता मां जिघांसति सवीरमूर्तिर्भवानद्यारि रक्षितुं कामो धाराधरो भूमेर्भर्ता समभूदित्यन्वयः ३५ स्त्रीत्वमस्मद्विचोष्टितं किं जा
 नासीत्याशंक्यसत्यं । तथाप्यस्माकं युष्मत्प्रसादनाय नम इत्येतावत्कर्तुमुचितमिति भावेनाह नूनं जनैरिति त्वद्गुणसर्गमायया तव स्पृष्ट्या दौगुणकर्मभूतया सर्गमायया प्रकृत्या ३६ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे
 टीकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ स्वरूपभूता गुणाहरेरपरोक्षज्ञानाद्व्यव्यत इत्येतदर्थसंग्रहार्थं भूमेस्तच्च सुदोहनं निरूप्यते स्मिन्नध्याये तत्रादौ पृथोः क्रोधशमनाय पुनर्भूमेस्त
 प्रतिवचनप्रकारं वक्ति इत्थमिति १ कथं नियच्छामि क्रोधं येन तच्छांतिहेतुं श्रुत्वा ऽऽर्द्रांतः करणो भवामीति तत्राह निबोधेति पुंसेह सद्धर्म एव शिक्षणीयो न साह्मिकां धर्म इत्याशयेनाह सर्वत इति ॥ २ ॥
 कीदृशं श्राव्यते यत्प्रकृतोपयोगि स्यादत्राह अस्मिन्निति लोके कृष्यादिश्रेयः सिद्धये बीजाद्यर्जनोपाया भमुष्मिन्स्वर्गादौ यागादियोगास्तत्त्वदर्शिभिर्मुनिभिर्दृष्टाः प्रयुक्ताश्चेत्यन्वयः ३

ततः किमित्येतोन्वयव्यतिरेकावाह तानातिष्ठतीति ४ अविद्वानव्युत्पन्नः व्यभिचरति नियमेननसिध्यति ५ किंबहुकथाकथनेनानुधौषधीनामनुपलंभः कस्मात्तन्निमित्तकथयेतितत्राह पुरेति याः पु
राविंरचेनसृष्टास्ताओषधीरहमग्रसमित्यन्वयः ६ असत्पुरुषैर्भुज्यमानतत्त्वभादृशेनक्षत्रियणारक्षितत्वमगोपितत्वं नृलोकस्यचोरप्रायत्वं चावेक्ष्यसत्सूपपेन्नेषु श्रीनारायणपूजालक्षणयज्ञप्रयोजनस्यावश्य
कत्वादिति ७ तर्हि तादेहीति तत्राह नूनमिति क्षीणानामापादं दुःसाध्यमिति तत्राह तत्रेति शास्त्रदृष्टेन ननुस्वरूपतोनष्टातलघुतामापन्नाइतिसंशयोमाभूत्तत्तत्कार्यसाधनेतच्छास्त्रदृष्टेपायेनसर्वसा
ध्यम् ८ तथापि किंरामानुचराणां वानराणां वारेणुकायावाभृतसंजीविन्यादिनेत्यत्राप्तमुपायं वक्ति वत्समिति वत्सलावत्सप्रिया अनुरूपं तत्तद्योग्यं दोहनं दोहाक्रियाविशेषम् ९ नैतावतापर्यंत इत्युक्तं दो
ग्धारचेति ओजस्वदवष्टंभकृत्प्राणधारणशक्तिप्रदमित्यर्थः १० औषध्युत्पत्तौ प्रधानसाधनं जलं तद्विषमायामपि देववृष्टं पयोनसं प्रसरति तद्यथाऽपत्तविपि अवृष्टकाले समस्यात्तथामांसमां कुर्वन्त्यथौषध्य

तानातिष्ठतियः सम्यगुपायान्पूर्वदर्शितान् ॥ अपरः श्रद्धयोपेत उपपायान्विदते जसा ४ ताननादृत्य यो विद्वानर्थानरभते स्वयम् ॥ तस्य व्यभिचरन्त्यर्थाः
प्रायशश्च पुनः पुनः ५ पुरामृष्टा औषधयो ब्रह्मणाया विशांपते ॥ भुज्यमाना मया दृष्टा असिद्धिरधृतव्रतैः ६ अपालिताना दृतास्ता भवद्विलोकपालकैः ॥
चोरीभूते थले किं हं यज्ञार्थेऽग्रसमौषधीः ७ नूनं तावीरुधः क्षीणामधिकालेन भूयसा ॥ तत्र दृष्टेन योगेन भवानादातुमर्हति ८ वत्संकल्पय मे वीरयेनाहं वत्सला
तव ॥ धोक्ष्ये क्षीरमयान्कामाननुरूपं च दोहनम् ९ दोग्धारं च महाबाहो भूतानां भूतभावन ॥ अन्नमीप्सितमोजस्वद्गवान्वांछते यदि १० समांचकुरुमां
राजन् देववृष्टं यथापयः ॥ अपर्ता विपि भद्रं ते उपपावर्ते तमां विभो ११ इति प्रियाहिंतवाक्यं भुव आदाय भूपतिः ॥ तथा चकार सर्वत्र सारमाददते बुधाः १२
वत्संकृत्वामनुपाणावदुहत्सकलौषधीः ॥ ततोऽपरे यथाकामं दुदुहः पृथुभाविताम् १३ ऋषयो दुदुहदुर्देवीर्मिद्विष्वथसत्तम ॥ वत्संबृहस्पतिकृत्वापय
श्छंदोमयं शुचि १४ कृत्वा वत्सं सुरगणा इंद्रसोममदूदुहन् ॥ हिरण्मेयेन पात्रेण वीर्यमोजो बलं पयः १५ दैतेयादानवा वत्सं प्रह्लादमसुरर्षभम् ॥ विधाय
दुदुहः क्षीरमयः पात्रे सुरासवम् १६ गंधर्वाप्सरसोऽधुक्षन् पात्रे पद्ममये पयः ॥ वत्सं विश्वावसुं कृत्वा गंधर्वमधुसौभगम् १७ वत्सेन पितरोऽर्थम्णा कव्यं क्षी
रमधुक्षत ॥ आमपात्रे महाभाग श्रद्धया श्राद्धदेवताः १८

तुत्पादे त्वत्कोपविषयास्यामित्याह समांचेति ११ अत्रापित्वद्भस्त्वयैवोर्द्धार्यदातव्यं अन्यथा विष्यामीति पुनरपि पृथुना किं कुपितं नां किं तु तदुक्तं मंगीकृतं सारग्राहि त्वादित्याह इतीति प्रियहितं श्रोतु
सुखं प्रियं पथ्यं हृदयंगमं हितं भूपतिः पृथुः १२ १३ ततोपर इत्युक्तं विव्रियते । ऋषय इत्यादिना देवीं सरस्वतीं इदमेव विविशिनष्टि छंदोमयमिति वेदमयं पयः कुत्र वा गिंद्रियेषु १४ न केवलं सोमरसमात्रम्
दुदुहन् किं तु तदुद्वं गुणं चेत्याह वीर्यमिति पराक्रमं महात्म्यं वा ओजो वष्टंभशक्तिं बलं निराहारत्वेपि चेष्टाशक्तिं अन्नबाह्यानेव गुणान् दुदुहन्नतु स्वरूपभूतान् तदुक्तं गुणाः स्वरूपभूताश्च बाह्याश्चेति द्विधा
मताः स्वरूपभूताव्यज्यं ते हेरबाह्यान् दुदुहः पय इति १५ अयः पात्रे अपोमये पात्रे । सुराख्यमासवं मधु प्रह्लादस्य प्रतिमन्वंतरं प्रायः प्रह्लादाद्या बभूविर इति वचनात् १६ गां
धर्वगानं मधुसौभगं सौभाग्यलक्षणं मधु १७ आमपात्रे नवभांडे श्राद्धदेवताः श्राद्धकर्मणां देवताः १८

१ पृथोः स्वायं भुवमन्वंतरोत्पन्नत्वात् । प्रह्लादस्य च वैवस्वतमन्वतरेत्यन्नहिरण्यक । शपूत्वोक्तिरित्यतः प्रमाणेनाह । दी० ।

संकल्पनामयीं संकल्पयन्निगमाभीष्टसिद्धिप्रदासिद्धिं ये विद्याधरादयस्ते च न भवन्ति सिद्धिं यन्मते सन्वयः १९ अंतर्धानगतात्मनाऽहंशत्वे प्राप्तिमनस्कत्वेन अन्यमायानाधारणा मयीं चिन्तामात्रसाध्यामायां २० पिशिताशनामां सभक्षाः भूतेशोभैरवाख्योरुद्रोवत्सोयेषां ततोक्ताः क्षतजासंवरुधिराख्यं मद्यम् २१ अह्मादीनां विषयधरत्वसाम्येऽप्यर्वांतरविशेषत्वात्पृथगुक्तिः २२ गोवृषानंदिकेश्वरं मृगैर्द्राणसिंहेन दंष्ट्रिणः २३ क्रव्यादाः प्राणिनो हिंसाः क्रव्यमपक्रमांसं स्वकलेवरे पात्रे दुहुहिरिन्यन्वयः चरंजंगमं अचरं तरुफलम् २४ वनस्पतयः तिकादिभेदेन बहुत्वाद्द्रवसस्य पृथगित्युक्तं नानाधातून् सुवर्णादीन् २५ उपसंहरति सर्वइति स्वजातिषु मुख्यः स्वमुख्यः स एव वत्सस्तेन सर्वान् कामान् दोग्ध्रीति सर्वकामदुघाताम् २६ एकस्याः पृथ्व्याः क्षीरभेदः कथमत्राभूदत्राह एवमिति दोहभेदेन वत्सभेदेनादिशब्दादोग्ध्रभेदेन च २७ ॥ राज्ञां किं प्रीतिं कुपितमुत्तूष्णीं भूतमिति संशयावसरो नास्तीत्याह तत इति लोकगोविलक्षणक्षीरभेददातृत्वाद्दत्तप्रीतेरेव संभावितत्वात्

प्रकल्प्यवत्संकिपिलंसिद्धाः संकल्पनामयीम् ॥ सिद्धिनभसि विद्यां च ये च विद्याधरादयः १९ अन्ये च मायिनो मायासंतर्धानगतात्मना ॥ मयं प्रकल्प्यवत्स त्वेदुदुहर्धारा मयीम् २० यक्षरक्षांसि भूतानि पिशाचाः पिशिताशनाः ॥ भूतेशवत्सादुदुहः कपालेक्षतजासवम् २१ तथाऽहयोदं दशूकाः सर्पानागाश्च तक्षकम् ॥ वत्सं विधाय दुदुहर्बिलपात्रे विषं पयः २२ पशवो यवसंक्षीरं वत्सं कृत्वा च गोवृषम् ॥ अरण्यपात्रे चाधुक्षन्मृगेद्रेण च दंष्ट्रिणः २३ क्रव्यादाः प्राणिनः क्रव्यं दुदुहः स्वकलेवरे ॥ सुपर्णवत्सा विहगाश्च रं चाचरमेव च २४ वटवत्सावनस्पतयः पृथग्रसमयं पयः ॥ गिरयो हि मवद्वत्सानानाधातून् स्वसानुषु २५ सर्वे स्वमुख्यवत्संस्वे स्वपात्रे पृथक् पृथक् ॥ सर्वकामदुघां पृथ्वीदुदुहः पृथुभाविताम् २६ एवं पृथ्वादयः पृथ्वीमदुहन्स्वन्नमात्मनः ॥ दोहवत्सादिभेदेन क्षीरभेदं कुरुद्वह २७ ततो महीपतिः प्रीतः सर्वकामदुघां पृथुः ॥ दुहित्वे च कारे मां प्रेम्णा दुहित्वत्सलः २८ चूर्णयन्स्वधनुः कोट्या गिरिकूटानि राजराट् ॥ भूमंडलमिदं वै न्यः प्रायश्चक्रे समं विभुः २९ अथास्मिन् भगवान्वैन्यः प्रजानां वृत्तिदः पिता ॥ निवासान्कल्पयां च क्रेतव्रतत्रयार्हतः ३० ग्रामान्पु रः पत्तनानि दुर्गाणि विविधानि च ॥ घोषान् व्रजांश्च शिबिरान्नगरान् खेटस्वर्वटान् ३१ प्राक्पृथोरिह नैवैषां पुरग्रामादिकल्पना ॥ यथा सुखं वसंति स्म तत्र तत्राकुतो भयाः ३२ ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थ स्कंधे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ६४ ॥ ६४ ॥ ६४ ॥

२८ इदानीं भूमेः समीकरणप्रकारं वक्ति चूर्णयन्निति गिरिकूटानि गिरिशृंगाणि कूटोत्थी शृंगमायाद्येष्वद्विकुंजेषु भेदयोरिति यादवः क्वचित्क्वचिद्विरिकूटादीनां सत्त्वात्प्रायइत्युक्तं २९ भूमेः समीकरणेन सु खपर्यटनात्परंप्रजानां प्रयोजनं किमकारिराज्ञेति तत्राहायेति ३० उक्तं विशिनष्टि ग्रामानिति ग्रामो बहुजनाकीर्णो राजराजाश्रयं पुरं समुद्रसंगतनद्युपकंठेयवनजनाश्रयः पत्तनं जलपर्वतादिनांगं तुमश कयं स्थानं दुर्गं गवां स्थानं घोषः गोपालानां स्थानं व्रजः गोष्ठं घोषइति प्रोक्तो ब्रजस्तत्पालसंस्थितिरित्यभिधानाद्गोष्ठाध्वनिवहाव्रजाइति सामान्यवचनं इति ज्ञातव्यं सेना निवेशस्थानं शिबिरं वैश्यानामा श्रयोनगरं मृगयोपजीवनं खेटः । आदित्यादिवारमुद्दिश्य यत्र वणिजां योगस्तत्स्वर्वटाख्यं स्थानं वस्त्रभारविक्रयस्थानं वा ३१ इदं पुरादिनिर्माणं पृथोर्माहात्म्यविनिभूतमित्याह प्राक्पृथोरिति किमत इति तत्राह यथेति अनेनेतः पूर्वराज्ञां स्थापित्वेपि संवाधया प्रजानां निवाससुखं नास्तीति सूचितम् ३२ ॥ इति चतुर्थेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ७ ॥

ब्रह्मापितकर्मणाशुद्धांतःकरणस्यपुंसोहरेरापरोक्ष्यस्यादितिवेदयितुं पृथोयज्ञकरणव्याजेनहरेर्माहात्म्यं निरूप्यतेस्मिन्नध्याये कर्मणाज्ञानमातनोतीति श्रुतेः तत्रप्रथमतः पृथोर्यज्ञदीक्षाप्रकारमाह अथेति घो
टकेवीथितुरगतुरंगाश्वतुरंगमाः वाजिवाहवर्गधर्वहयसैधवसप्तयइत्यमरः नाम्नाब्रह्मावर्ते सरस्वतीदृषद्वृत्तोरंतरं देवानिमितं ब्रह्मावर्तमानवतं विदुर्दशं विचक्षणा इत्यभिधानं प्राचीमैर्द्रादिशुद्ध्यस्य
दमाना १ अत्रेद्रेण स्वनामाभिभूषणौ यज्ञे क्रियमाणे कथं क्षांतमत्राह तदभिप्रेत्येति २ शतक्रतोः कर्मणोति शयमाह यत्रेति सर्वात्मासर्वव्यापी ३ निघंटवत्तयज्ञपतिरित्यादिनाम्ना बहवत्कथनेन कि
मेकेनागतेनेत्यत उक्तमन्वित इति अनेनापिराजैश्वर्यं न द्योतितमित्यत उक्तमुपगीयमान इति ४ गायकानां किंचिदनुगम्य स्वाभिप्रेतमुपेत्य पश्चादनुगतो गमनसंभवादित्यतो यावद्द्रुम्यमनुगंतुनाह सिद्धे
ति ५ तत्त्वविदामनुगमनमेव तन्माहात्म्यद्योतकमित्यत उक्तं कपिल इत्यादि नित्यविरोधिना दैत्यादीनामनुगमनं कथं संगच्छत इत्यत उक्तं भागवता इति अनेन दैत्यादयो द्विविधाः संतीति ध्वनितं
ये च तस्य हरेः सेवनोत्सुकास्ते चान्वीयुरिति ६ धर्मदुघायज्ञयोग्यपयोदो गृहीति न केवलमेतावदं किंतु सर्वकामदुघा नैतत्स्तुतिमात्रमनुभवसिद्धमित्याह महीति माहित्वान्महनीयत्वाच्च मही ७ गोपा
मैत्रेय उवाच ॥ अथादीक्षितराजर्षिर्हयमेधशतेनसः ॥ ब्रह्मावर्ते मनोः क्षेत्रयत्र प्राची सरस्वती १ तदभिप्रेत्य भगवान्कर्मोति शयमात्मनः ॥ शतक्रतुर्नमसृ
षे पृथोर्यज्ञमहोत्सवम् २ यत्र यज्ञपतिः साक्षात् भगवान्हरिरीश्वरः ॥ अन्वाहूय तसर्वात्मा सर्वलोकगुरुः प्रभुः ३ अन्वितो ब्रह्मशर्वाभ्यां लोकपालैः सहानु
गैः ॥ उपगीयमानो गंधर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः ४ सिद्धाविद्याधरा दैत्यादानवा गुह्यकादयः ॥ सुनंदं दंप्रमुखाः पार्षदप्रवराहरेः ५ कपिलोनारदो
दत्तो योगेशः सनकादयः ॥ तमन्वीयुर्भागवताये च तत्सेवनोत्सुकाः ६ यत्र धर्मदुघाभूमिः सर्वकामदुघामही ॥ दोग्धिस्माभीप्सितानर्थान्यजमानस्य
भारत ७ ऊहुः सर्वसान्नद्यः क्षीरदध्यन्नगोरसान् ॥ तरवोभूरिवष्माणः प्रासूयंतमधुच्युतः ८ सिंधवोरत्ननिकरान् गिरयोन्नचतुर्विधम् ॥ उपायनान्यु
पाजन्हुः सर्वलोकाः सपालकाः ९ इति चाधोक्षजेशस्य पृथोर्यज्ञमहोदयम् ॥ असूयन् भगवानिन्द्रः प्रतिवातमचीकरत् १० चरमेणाश्वमेधेन यजमानेन यजुष्प
तिम् ॥ दैन्ये यज्ञपथुं स्पर्धन्नपोवाहतिरोहितः ११ तमात्रिर्भगवानैक्षत्वरमाणं विहायसा ॥ आमुक्तमिव पाखंड्योऽधर्ममविभ्रमः १२

लानारसानां चतुर्विधाः कृत्वा नित्वेन कथं तत्संभव इत्यत्राह ऊहुरिति अनेन नदीनां मूर्तिमत्त्वं लक्षयति जलानां मूर्तिमथार्यमाणानां वोढुमसंभवात् वर्ध्मदेहप्रमाणयोरित्यभिधानात् स्थूलप्रमाणाः ८
भक्ष्यं भोज्यं लेख्यं चेतुर्विधम् । व्ययार्थं द्रव्यं न कोशादुद्धार्य किंतु सर्वैरानीतमेवालंभीत्यापितस्यातिशुद्धत्वादिति भावेनाह उपायनानीति ९ भूमंडले कोप्यजातशत्रुर्नास्ति यतः श्रीनारायणै
कदेवस्य पृथोरपि यज्ञविश्रंशकोऽकरोदित्याह इतीति इति शब्दः प्रकारवचनः उक्तप्रकारं यज्ञमहोदयमसूयन्नसहमानः स्वार्थे वायत्प्रत्ययः १० कीदृशं विघ्नमकरोदित्यत्राह चरमेणेति चरमेणां त्येन शत
तमेन यज्ञेन यजुष्पतिं यजुमन्त्राधिदैवतं हरिं यजमानेन सति स्पृधुस्पृधायाप्रितिधातोः शतुच्प्रयोगेणात्मनः शतक्रतुचंचतस्य पृथोरैकोनशतक्रतुचंचहरेरभिप्रेतमिति ध्वनयन्निद्रोहरेरुल्लंघनं नाकरोदिति ज्ञायते
हरेरनभिप्रेतत्वे अथापहरणं तत्कटाक्षतो नक्षममिति । उत्तमश्चोक्तिविग्रहा विवक्ष्यमाणत्वात् ११ नन्वेवंतर्हि कृषीणां त्रिकालदर्शित्वख्यातिरपहस्ति ततो तितत्राह तमन्त्रिरिति विहाय सागंतुं त्वरमाणम् ।
पुनः किमाकारमद्राक्षीदित्यत उक्तमामुक्तामिवेति पाखंडरूपमा मुक्तं गृहीतमिव स्थिति योऽधर्म इति जनानां ज्ञानदुर्बलानामधर्ममयीयमिति विभ्रमो बुद्धिभ्रंशो यस्तत्पाखंडरूपम् १२

राषशमनमयकतुमुचिचतमन्यथाचिचतयादेहनाशस्तवस्यादित्याह मास्मिन्निति यदैवहतं कार्यतत्कतुमुपायं ध्यायतः पुंसो मनांते कष्टमथमावशत
वा तस्मादस्मिन्कार्ये चितां स्मृत्वा माक्रथा इत्यन्वयः स्मृतेवृत्तेनोपेधेस्मेतियादवः ॥ ३४ ॥ किंतदत्राह क्रतुरिति न केवलं क्रतोर्विनाशेन पूर्यते
किंतु देवेषु दुरवग्रहो विरमतां देवेषु कुपितेषु त्वद्राष्ट्रवृष्टि विघातोपि स्यादतस्तद्दुरवग्रहविरामः कर्तव्य इत्यर्थः क्रतुविशेषणं वा कुपितदेवविषयो दुष्टो वग्रहो यस्मात्स तथा । देवप्रीत्या सुवृष्ट्यर्थं पुरुषैर्यज्ञो
नुष्ठीयते तत्र देवप्रतिहेतुः क्रतौ क्रियमाणे तदप्रीत्याऽनावृष्ट्यां ब्रीह्याद्यौषध्यनुत्पत्त्याऽन्नाभावेन प्राणिनां प्राणधारणोपायाभावे न देहवियोगलक्षणो विनाशः स्यादिति व्याख्यापरिभ्योरप्येवमइत्यनेन विहितपर
स्मैपदप्रयोगं विहाय स्वार्थे हानि सूचनाय विरमतामित्यात्मनेपदप्रयोगः इतोपि क्रतुर्विरमत्वित्याह धर्मव्यति कर इति यत्र यस्मिंश्चरमाश्वमेधे क्रियमाणे सति इंद्रनिमित्तैः पाखंडैर्मव्यतिकरोऽधर्मैर्मनु
द्व्याधर्मनाशः स्यात् ॥ ३५ ॥ धर्मव्यतिकरं प्रत्यक्षतोपि पश्येत्याह एभि रिति हारिभिर्वशीकरणसमर्थं हिंयमाणं संयुद्धमाणेन तत्कर्मविचक्ष्वपश्य कोसा विद्रह्यत आह यइति यज्ञं द्रुहतीति यज्ञश्रुक
अश्वं मुष्णतीति अश्वमुट्सुं द्रइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ धर्माविवर्तनार्थमवतीर्णत्वाच्च तस्य नाशप्रयत्ने महानतिक्रम इत्याशयेनाह भवानिति च शब्दो धर्मविरोधिपरिहारार्थमपीति ग्राह्यं नानासमयानुरूपं

मारिमन्महाराजकृथाःस्मर्चितांनिशामयास्मद्वचआदतात्मा ॥ यद्वद्या यतोदैवहतंतुकर्तुमनोतिकष्टंविशेततमौधम् ३४ कर्तुर्विरमतामेषदेवेषुदुरवग्रहः
 धर्मव्यतिकरोयत्रपाखंडैरिद्विनिर्मितैः ३५ एभिरिद्रोपसंसृष्टैःपाखंडैर्हारिरिभिर्जनम् ॥ ह्रियमाणंविचक्ष्वैतद्यस्तेयज्ञधुगश्वमुट् ३६ भवान्परित्रातुमिहावती
 णौधर्मंचनानासमयानुरूपम् ॥ वेनापचारदवलुप्तमद्यतद्देहतोविष्णुकलासिवैन्य ३७ सत्वंविमृश्याभिभवंप्रजापतेःसंकल्पितंविश्वसृजेतिपीपृहि ॥
 ऐर्द्राचमायामुपधर्ममातरंप्रचंडपाखंडपथंप्रभोजहि ३८ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ इत्थंसलोकगुरुणासमादिष्टोविशंपतिः ॥ तथाचकृतवान्सख्यंमघोनापिचसं
 दधे ३९ कृतावभृथ्यस्नानायपृथवेभूरिकर्मणे ॥ वरान्ददुस्तेवरदायेतद्बहिषिर्पिताः ४० विप्राःसत्याशिषस्तुष्टाःश्रद्धयालब्धदक्षिणाः ॥ आशिषोयुयु
 जुःक्षत्तरादिराजायसत्कृताः ४१ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेएकोनविंशोऽध्यायः १९

नानाविधशस्त्रानुसृतं वेनापचारद्विनाख्यापचारदवलुप्तं नष्टं स्यवेन स्यदेहतः । अहंकइति भ्रांतिर्मा भूदित्यतस्तत्स्वरूपमुपदिशति विष्णुक्लृप्ति हेवैन्य । अनेन विष्णोः सत्त्वेन स्थितिहेतुत्वात्तत्कला विशिष्टत्वात्तद्धर्मविरुद्धाचरणं न युक्तमिति सूचयति ३७ ॥ उक्तोपसंहारमुखेन कर्तव्यं विद्यते सत्त्वमिति यस्माद्धर्मवानार्थमवतीर्णोसितस्मात्सत्त्वं प्रजापतेरिन्द्रस्याभिभवंत्वच्चिकीर्षितं शतक्रतुत्वं विमृश्य मदनुष्ठिते धर्मे विरोधः स्यादिति मया तन्न कार्यमिति विचार्य विमृश्य जइन्द्रस्य संकल्पितं पृथुना शतक्रतुत्वं न विधेयमिति निरूपितमतिपीपृह्य अत्यंतं पूरयेत्यन्वयः इन्द्रस्य विरोधाकरणेऽभितः सर्वतोभवंशुभं भवतीति विमृश्य विमृश्यः प्रजापतेर्ममतवैकोनशतक्रतुत्वं संकल्पितमतिपीपृहीति वापुःपालनपूरणयोरिति धातुः प्रचंडस्य पाखंडस्य पंथानमैद्रीमिंद्रनिर्मितामुपधर्मस्य मारंजनयित्रिमायां च जहि विशिष्टधर्माचरणेन विनाशयेत्यन्वयः ३८ सात्त्विकप्रधानत्वात्पृथुना चतुर्मुखोक्तं गृहीति मत्प्राह इत्थमिति मघोर्नेद्रेण ३९ यज्ञांतो वभृथस्तत्प्रभवमावभृथं क्रुतमावभृथं ज्ञानं येन सतथोक्तस्तस्मै ४० एतदेव विशिनष्टि विप्राइति सत्याशिषोऽभीष्टसाधनसमर्थशुभाववाक्यप्रबंधाः आशीर्दानलक्षण एव फलाभिर्भावप्रदर्शनानामप्युज्जुरित्युक्तं फलनित्यसंबंधार्थं वा दशतेः कालांतरेऽपि फलप्राप्ति संशयहेतुत्वसंभवात् ॥ ४१ ॥ इति श्रीभागवतचतुर्थस्कंधे टीकायामेकोनविंशोऽध्यायः १९

अत्रोत्तमगुरुणा स्वयोगोपासनाविषयो हरिरुपदेष्टव्य इति द्योतयितुं पृथुजीवाय हरिणा स्वात्मोपदिश्यत इति प्रतिपादयितुमाह भगवानिति अपिशब्दस्य ब्रह्मभाषणेन पुनः समुच्चयः कारयितृत्वेन स्वामित्वेन यो कृत्वेनाप्येकवोच्यत इति दर्शनाय वैकुण्ठादिनामग्रहणं च शब्देनाग्रपूजयेष्ट इति समुच्चिनोति जगदुत्पत्तौ विश्लिष्टानां भूतानां संयोजकत्वाद्वैकुण्ठः तदुक्तं शांतिपर्वणि मया संश्लेषिता भूमिरिन्द्रिव्योमचवायुना वा युश्च तेजसा साद्धैवैकुण्ठत्वन्ततोममिति अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च भुरेव च इति १ हयमेधशततमस्येति व्याख्येयं अन्यथा च रामाश्वमेधासिद्ध्या तदेकभंगाभावेन सर्वभंगापत्त्या त्वमेकोनशतक्रतुरित्यनुपपन्नस्य आदिममर्थग्रन्थान्तरे सिद्धहेत्यनेन सूचयति किमत्र कार्यतदाज्ञापयेति तत्राह क्षमापयत इति आत्मानं त्वां क्षमापयतो मुष्येद्रस्य क्षंतुमर्हस्येति न्वयः आत्मानं मां क्षमापयत इति वा त्वयि सन्निहितत्वेन तव विरोधाचरणं मेमेति तत्तस्मान्मक्षमापनं प्रार्थनमित्यर्थः २ अक्षमासाधुगुणो न स्यादित्याह सुधिय इति तत्र निमित्तमाह यहीति । कलेवरमनात्मा जडमत एवानित्यं यद्द्विहियस्मात् तस्मात् ३ इत्थेऽपि क्षमाकर्तव्येति व्यतिरेकमुखेनाह पुरुषा इति ४ तात्किं तत्राह अत एवेति ५ शरीरासंगफलमाह असंस्कृति अमुना देहेन । पुत्रादिगतममता बुद्धित्यागः फलमित्यर्थः ६ शरीराद्यसक्तिरप्येकत्वाद्विगुणा विशिष्टपरमात्मज्ञानिन एव सुहृदा स्यादित्यतस्तत्स्वरूपं निरूपयति एक इत्यादिना घटादिष्वेकत्वादिकमौपचारिकं हरौ तु निरुपचरितमिति द्योतनाय वेदांतसिद्धगुणानुपदिशति तथाहि एको देव इति न जायते म्रियते वा विपश्चादिति जननादिदोषाभावाच्छुद्धः । पूर्णः सत्यः शुद्धबुद्धस्वरूपो नित्यचिन्मय इति अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः । परं ज्योतिरुपसंपद्यति केव

॥ मैत्रेय उवाच ॥ भगवांश्चापि वैकुण्ठः साकं मघवता विभुः ॥ यज्ञैर्यज्ञपतिः स्विष्टो यज्ञभुक्तमभाषत १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एष ते ह्यकार्षीं द्रुगंहयमेधशतस्य ह ॥ क्षमापयत आत्मानममुष्यक्षंतुमर्हसि २ सुधियः साधवो लोके न रे देव नरोत्तम ॥ नाभिद्रुह्यंति भूतेभ्यो यर्ह्यनात्मा कलेवरम् ३ पुरुषाय दिमुह्यंति त्वा दृशा देवमायया ॥ श्रम एव परं जातो दीर्घया वृद्ध सेवया ४ अत एव इमं विद्वानविद्या कामकर्मभिः ॥ आरब्धमिति नैवास्मिन् प्रतिबुद्धो न सज्जते ५ असंस्कृतः शरीरेस्मिन्नमुनोत्पादिते गृहे ॥ अपत्येद्रा विणेदारेकः कुर्यान्मम मतां बुधः ६ एकः शुद्धः स्वयं ज्योतिर्निर्गुणो सौ गुणाश्रयः ॥ सर्वगोऽनादृतः साक्षी निरात्मानात्मनः परः ७ देहाद्यपार्थास्तद्धर्मानस्युस्तद्धृष्टरात्मनः ॥ कैवल्यं तस्यैव धर्मः सुषुप्तं तन्निर्दर्शनम् ८

लो निर्गुणश्चेति । विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति । अंतर्बहिश्च तत्सर्वमिति । अनावृतः स्वस्यान्येषामावृत एव । अन्येषामावृतो विष्णुः स्वस्यानावृत एवेति । साक्षी चेति । निर्गत आत्मा स्वामी यस्य स निरात्मा तस्यात्मान्योनविद्यत इति अनात्मनो गुणराशि रहिता रज्जीवराशेः परः । उत्तमः पुरुषस्त्वन्य इति ७ हरेः सर्वगतत्वेन जननादिदेहधर्माः संभवत्युक्तं देहिपरत्वमत्राह देहादीति देहप्रभृतितद्धर्मादे ह धर्माजननादयस्तद्बुद्धस्तेषां धर्माणां द्रष्टुः । आत्मनः सर्वस्य जगतोऽस्तर्थाभिगो हरेर्न स्युरित्यन्वयः आत्मा सर्वस्य जगतस्तस्यात्मान्योनविद्यत इति कीदृशा अपार्थाः पुरुषार्थाख्यप्रयोजनशून्याः हरेर्धर्मः कइति तत्राह कैवल्यमिति अनन्यसदृशत्वाच्च कैवल्योसौ हरिः स्मृत इति वचनात् कैवल्यं नान्यान्यसादृशराहित्यं धर्म इत्यर्थः वा इत्येतत्तद्यत्स्वभावः कैवल्यमिति वाक्यं सूचयति नित्यनिर्दुःखत्वं च तस्य धर्मस्तद्बुद्धावारोहयति सुषुप्तिमिति तस्य धर्मस्य निदर्शनं दृष्टांतः । सुषुप्तं शरीराभिमानाभावेन ह्येकस्थितिः सुषुप्तिर्नाम न हि तदा दुःखलेशोस्ति सता सोऽग्यतदा संपन्नो भवतीति श्रुतेः सुषुप्तवच्च निर्दुःखो जाग्रद्वच्च प्रवृत्तिमानिति च आत्मा वगम्यत्वं वा तद्धर्मः अत्रापि सुषुप्तमुदाहरणं हि मानं तस्यापि जन्यज्ञानाभावेनाहमिति स्वरूपज्ञानवेद्यत्वात् । आत्मनैवा वगम्यत्वाद्धरिरेष सुषुप्तवत् केवलत्वेन विज्ञेयो मुक्तिस्तद्बुद्धुः स्वितेति च ८

१ सुषुप्तवत् सुषुप्तवस्थापन्नजीववद्वात्मनैवा वगम्यत्वाद्भगवान्सर्वदुःखे केवलत्वेन विज्ञेय इत्यर्थः । आत्यंतिकदुःखोच्छेदनायामुक्तिस्तद्बुद्धुः स्विता विष्णोर्योधर्मोऽदुःखतालक्षणः समुक्तिवदित्यर्थः ॥

पथुरात्मनिगुणग्राहिस्त्वलक्षणंप्रकटयन् श्रीरमणोक्तमग्रहीदित्याह स इत्यभिप्रेति विश्वजित्समस्तजेता १८ विष्वक्सेनेन श्रीहरिणोक्तं गृहीतमिति शृंगग्राहिक इव दर्शयति त्याह ॥ स्पृशंतामीति मनसा पृथुसांनिहितराजरूपिणोहरेः पादयोः स्पृशंतं व्रीडितमसुरजनमोहाय लज्जास्वभावदर्शयंतं आयासदुःखव्रीडादीन् प्रायशः सुखिनोपितु नियमादपि भूषणोहायादेश यन्सुरा इति वचनाद्ग्रीडितत्वं त्वर्थः ॥ १९ ॥ विष्णोः पृथोप्रसादोद्रेकदर्शयति भगवानिति विश्वात्मा पूर्णात्मा जगत्समस्तं विश्वं च निखिलं पूर्णमुच्यते इत्यभिधानाद्विश्वपदस्य पूर्णार्थत्वं मेवांगीकर्तव्यं न तु प्रपंचात्मत्वं । तस्यैव बहुप्रमाणविरुद्धत्वात् । चंद्रोदये समुद्रवृद्धि वदनुदिनं समुज्जिहानया प्रवर्धमानया भक्तदेत्यनेन अपक्वभक्तिमुक्तयोः पुनस्तत्त्वदर्शयन्तत्साक्षात्कारे भक्तेरेव प्रयोजकत्वात् च चंद्रखलया कीलितत्वान्मद्वयनेनैव संपादनयेति सूचयति ॥ २० ॥ यात्राप्रयाणं प्रक्षारकतमधोक्षजंप्रत्यक्षं पश्यतः पृथोरपक्वभक्तिमुक्तेभ्योऽप्युत्तमत्वं दर्शयन्तत्साक्षात्कारे भक्तेरेव प्रयोजकत्वात् च चंद्रखलया कीलितत्वान्मद्वयनेनैव संपादनयेति सूचयति ॥ २० ॥ यात्राप्रयाणं स्थानमित्यभिधानं २१ न केवलं पृथोर्भक्त्युद्रेकान्तरः अपितु बाह्योऽपि दृश्यत इति भावेनाह स आदिराज इति । चक्षुर्वाग्यवहारोपरमेण पुनः किमकारीति तत्राह हृदयेति २२ किमनया तूष्णीं व्यविस्थित्या द्रष्टुस्तंद्रो हेतुभूतयेति निरूप्य हर्षुक्तस्योत्तरं वक्तुमुपक्रमते अथिति अश्रुकणालेन जलं विदून् अतृप्तयोरलंबुद्धिमाप्तयोर्दृशोर्गोचरं विषयं उरगाविद्विषः गरुडस्य २३ भगवदादिष्वेत्पृथुना गृहीतमथ तदुक्ते

॥ मैत्रेय उवाच ॥ स इत्थं लोका गुरुणा विष्वक्सेनेन विश्वजित् ॥ अनुशासित आदेशं शिरसा जगृहे हरेः १८ स्पृशंतं पादयोः शीर्ष्णा व्रीडितं स्वेन कर्मणा ॥ शतक्रतुं परिष्वज्य विद्वेषं विसर्जह १९ भगवानपि विश्वात्मा पृथुनोपहृता हणः ॥ समुज्जिहानया भक्त्या गृहीत चरणं बुजः २० प्रस्थानां भिमुखोऽप्येन मनुग्रहं विलंबितः ॥ पश्यन् पद्मपलाशाक्षो न प्रतस्थे सुहृत्सताम् २१ स आदिराजो रचितं जलिहरीं विलोकितुं नाशकदभ्रुलोचनः ॥ न किंचनोवाच स बाष्पविक्ष्वो हृदोपगुह्या मुमथाभ्यवस्थितः २२ अथाभिमृज्या श्रुकणान्विलोकयन्न त्वत्पदं गगोचरमाह पूरुषम् ॥ पदास्पृशंतं क्षितिमस उन्नते विन्यस्तहस्ता ग्रमुरंगविद्विषः २३ ॥ पृथुरुवाच ॥ वरान्विभो त्वद्वरं देश्वराद्बुधः कथं वृणीते गुणविक्रियात्मनाम् ॥ येनारकाणामपि संति देहिनां तानीं शकैव लयपतेर्दृणी ततः २४ न कामयेनाथ तदप्यहं क्वचिन्नयन्न गुणमच्चरणं बुजासवम् ॥ महत्तमा तर्हृदयान् मुखच्युतं विधत्स्व कर्णामृतमेष मेवरः २५ स उत्तमश्चोक्तमहन्मुख च्युतो भवत्पदांभोजमुधाकणानिलः ॥ स्मृतिं पुनर्विस्मृतं तत्स्ववर्त्मनां कुयोगिनां नो वितरत्यलं वरैः २६

बुक्तस्योत्तरत्वेन वक्तव्यमस्यास्तीति न पश्याम्यन्यदतः किमो हेति तत्राह वरानिति जातो वै कवचनमिति न्यायेन वरं वृणीष्वेत्युक्तं तत्र देयत्वेनाभिप्रेताः किमैहिका उत्तपारत्रिकाः आद्ये स्रक्चंदनवितादयो यदि तर्हि तत्रापि वदामीत्याह वरानिति सुलभत्वाद्द्वारणीयान भवंतीत्याह गुणेति गुणेषु विषयेषु विक्रियाविकारस्तेन युक्त आत्मा मनो येषां तेषां नारकाणां नरकस्थानां अपिशब्देन नरलोकोक्तं कव्यमिति सूचयति वैश्रवणात्पुलकादानवत्कैवल्यपतेस्त्वदेता दशवरादानं जुगुप्सितमिति त्वर्थः सर्गसाक्ष्यादिलक्षणमोक्षभेदेन पारत्रिका अपि द्विधा भिद्यंते तत्रैकैवल्येपि न ममाभिरुचिः किमु तस्वर्गादा विति २४ एवं तर्हि तव कोभिप्राय इत्यत आह न कामय इति क्वचिदित्यनेन पुरुषार्थमात्रमाक्षिपति तर्हि मया देयं नास्तीत्याह महत्तमानां तर्हृदयान् मुखद्वारेण च्युतं निःसृतं कर्णयोरमृतं तच्चरितलक्षणं विधत्स्वैत्यन्यथः अनेन सर्वदेतुभ्यमस्त्विति तत्र त्वदनुग्रह एव कारणमन्यथानस्यादिति ध्वनयति अभीष्टं पूरयति एष इति २५ हरतप्राप्तमणि त्यागवत्कैवल्यं यदि पुरुषार्थेत्यागेन तव किं फलितमिति तत्राह स इति हे उत्तमश्चोक्तमहन्मुखः ॥ २६ ॥

१ अमुमथादवस्थित इति पाठान्तरम् ।

ननुमत्कथाभवताबहुशोऽप्यविअतोऽस्मादाग्रहाद्विरम्यान्यंवरंयेतिचेत्तत्राह यशइति हेसुश्रवःशोभनकीर्तिं आयोणःस्वत्तत्त्वज्ञानासागमयहच्छयाप्रसागतः भासतवपशः पशृणोतिसगुणज्ञःसारज्ञःपुरुषःपशुमज्ञपुतेकथमस्माद्विरमेदित्यन्वयः तत्रहेतुः श्रीरिति गुणस्वावृत्तिस्तत्संग्रहेच्छयायद्यशःप्रवनेइतियस्मात्तस्मात् अनेनयशःश्रवणमावृत्त्याक्रियतेचेदानंदाभिधृद्धिः स्यादितिसूच्यते गुणस्त्वावृत्तिशब्दादित्येद्विद्यामुख्यतनुष्वित्यादवः २७ अथतस्मादहंत्वाभजंजामि तथाप्येकमेवपातिसंप्रधेतेइत्येकपातिसृष्टौतयोस्त्वच्चरणैकतान योस्त्वत्पदैकनिष्ठयोरावयोः कलिःकलहः कृतानस्यात् अपिंकिनस्यादेव २८ जंतुस्वभावमपेक्ष्यकलिःस्यादितिशंकाननुभगवद्रक्तस्येयमिप्रेत्याह जंतोरिति हेजगदीशअखंडेश जगत्समस्तंविश्वंचानिखिलंपूर्णमुच्यते इतिच जगत्यांराजप्रधानलोकैकविद्यमानस्यजंतुसमूहस्यमिथोवैशसंहिसालक्षणःकलहःस्यात् कलिस्वभावत्वात् । अत्रास्माद्विषयसनस्यान्निमित्ताभावादिप्युक्तं यत्कर्मणि नोस्माकंकर्मणित्वत्पूजालक्षणे यत्समीहितं शुभलक्षणंचेष्टितंत्फल्गुअल्पमपिउरुमहत्करोषि । तत्रहेतुगर्भविशेषणमाह । दीनवत्सलइति । तत्राप्यल्पस्यापिशुभस्यफलप्रदानेनमहत्त्वकरणं नतुपरमाणुपरिमितस्यशुभस्यसुख पर्वतीकरणम् । तथासतिवैषम्यापातःस्यात्तत्स्थानिदोषस्यासंभवादितिवोद्धव्यं इतोपिकालिर्नस्यादित्याह स्वएवेति स्वेस्वरूपभूतेधिण्येमहिमन्येव धिण्यंतजेश्वसामर्थ्यमहिमाधामवोच्यते इत्याभिधानं स्वसुखार्थमन्यपेक्षां विनाभिरतस्यतववात्सल्यंविनातयाश्रयापि किं अत्रापिवात्सल्यमेवकारणं येनयेनभक्त्यतिशयःक्रियतेतत्रतत्राधिकवात्सल्यस्यादितितात्पर्यमवबोद्धव्यम् । जगत्यांमूल प्रकृतौश्रियांजंतोरज्ञजनस्यवैशसंविषमबुद्धिलक्षणस्यादेव । नतुपांडितस्य कुतःपद्यस्मात्तनःकर्मणिश्रौतादिविषयवैशसंयस्तज्ञपनलक्षणंतत्समीचीनमोहितंभक्तिपूर्वकत्वात् अल्पपुण्यस्यतवनमद्र

यशःशिवंसुश्रवआर्यसंगमेयदृच्छयाचोपशृणोतितेसकृत् ॥ कथंगुणज्ञोविरमेद्विनापशुश्रार्यत्प्रवेगुणसंग्रहेच्छया २७ अथाभजंत्वाखिलपूरुषोत्त मंगुणालयंपद्मकरेवलालसः ॥ अप्यावयोरेकपातिसृष्टोःकलिर्नस्यात्कृतस्त्वच्चरणैकतानयोः २८ जंतोजगत्यांजगदीशवैशसंस्यादेवयत्कर्मणिनःसमी हितम् ॥ करोषिफलवप्युरुदीनवत्सलःस्वएवधिण्येभिरतस्यकिंतया २९

क्तियोग्यत्वमत्राह करोषीति यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यइतिश्रुतेः भक्तिवशत्वद्योतनायफलवप्युरुकरोषीत्युक्तं अनेनहरौभक्तिवश्यंकर्तव्येतिज्ञायते अन्यत्सममिति भजनक्रियामपिनशक्रुमः कर्तुंत्वत्प्रसादा तिरेकेनेत्याह । जगज्जगत्यामिति जगताजंगमेनोपलक्षणमेतत् स्यावेरेणापियुक्तायांजगत्यां लोके । नोस्माभिःकर्मणिविषयेयत्समीहितंस्यात्तद्वैशसमेवंहिंसाकूपमेवातएवफलगतुच्छफलं ततःस्वत वृत्तेयमालमित्यर्थः अथभगवानुरूपरिपूर्णकरोति अत्रहेतुगर्भविशेषणं हेदीनवत्सलोति हेतवंतरमाह स्वएवेति परिपूर्णानंदरूपेभिरतस्य । तयाभजनक्रिययाकिंभुत्पवात्सल्यादुरुकरोतीत्यर्थः अथवाअप्येकपातिसृष्टोःकलिःस्यादितिसंदेहःकृतःपूर्वमधुनातवमयिपक्षपातात्कालिरित्याह जगज्जगत्यामिति जगतोजंगमस्थावरलक्षणस्यमाणि समूहस्यजगत्याधारभूतामूलमक्रतिलेक्ष्मीस्तस्यां वैशसंपीडास्यादेव हेजगदीश । कुतःयद्यस्मादस्माकंकर्मणिश्रौतादौफलवप्युरुकरोति नतथातयाकृतम् हेदीनवत्सल । अथवाकिमिदमाश्चर्यमितिप्याह स्वएवेति तयाश्रियाकिंप्रयोजनम् । कामिनामुपकारिण्येत्यर्थः जगज्जगत्यामित्येकपदेपिलक्ष्म्यामित्यर्थः । अथवाजगतोहिंसाकूपत्वाच्चतःपातीकथमहंत्वांभजामित्वत्प्रसादंविनेत्याह जगदिति हेजगदीश जगत्यांलोकेयज्जगत्प्रा णिसमूहःतद्वैशसमेवंहिंसाप्रकृतिरेव । तथापितदंतःपातिभिरस्माभिः कर्मणि यत्समीहितंस्यात्तत्फलगुहिंसाकूपमप्युर्वहिंसाकूपकमपिकरोतिभवान् हेदीनवत्सल । किमर्थमेवंपक्षपातेनकरोति नस्वोधि ण्येभिरतस्यतयाअहिंसयातवकिं । केवलंमामुद्धुर्वमेवेतिभावइतिकेविद्वेषाचक्षवे तदसत् पदानांविवाक्षितार्थावाचकत्वेनपाठसंप्रदायाभावेनप्रमाणविरोधेनमेक्षावाद्भिरुपेक्षणीयत्वात्पूर्वापरिविरोधच्चा लक्ष्म्याहरेर्भेकेषुपक्षपातकथनस्यस्वानुभवविरुद्धत्वाच्च २९

अस्मिन्नर्थे साधुसंभ्रमतिमाह भजंतीति । अथान्यच्चास्मिन्नर्थे प्रमाणमस्तीति । कितदिति तदुच्यते अतएव भक्त्या सलया देवसाधवः सज्जनास्त्वाभजंति । कंगुणमुपसंहृत्येतितत्रोक्तं । व्युदस्तेति
मायागुणानां विभ्रमोदयो विलासोदयोयः स निरस्तो येन सतथा तं संसारोच्छेदेऽपि न स्वतएषाभित्यभिप्रेत्याह भवत्पदेति अन्यत्कर्मोदिकं ३० विमुक्तिमुख्यनिमित्तमं धिस्मरणादन्यन्नास्तीति यद्यस्मात्त
स्माद्भजंतं प्रति वरं धृणीष्वेति वाणिजगन्मोहकरित्याह मन्योगिराभिति तदुपपादयति वाचेति तदस्येदं वाचा तंत्यानामभिर्दामभिः सर्वासितामिति श्रुतिः पित्र्बंधने यद्यासितो बंधनरहितस्तर्हि पुनः
शश्वत्कथं कर्म करोतीत्यन्वयः ३१ इतोपि मोहित इत्याह त्वन्याययेति अबुधो योजनः ऋतात्मनः सत्यात्मनो हरेः सकाशादन्यत्स्वर्गादिकमाशास्त इति यत्तस्मादेष त्वन्मायया खंडितस्त्वदुपास्तोर्वियोजि
त इत्यर्थः अस्यामवस्थायां बहुप्रजल्पात्किमिदमेव प्रार्थय इत्याह यथेति ३२ पृथूक्तं श्रीपतिमनासि संविष्टमिति भावेन हरेस्तदुक्तिप्रशंसा प्रकारमाह साध्विति । इदमात्यंतिकभक्तलक्षण
मिति भावेनाह स्वर्गेति नरकात्तरकांतरप्राप्ति समये किंचिच्चिद्वृत्तिः समत्वं ३३ मद्भक्तस्य रोषत्याग एव मत्प्रीतिसाधनमित्याह प्रीत इति ३४ प्रसिध्वाच न चेतस्समाप्तं परं किमकारि हरिणेति तत्राह इतीति

भजंत्यथ त्वामतएव साधवो व्युदस्तमायागुणविभ्रमोदयम् ॥ भवत्पदानुस्मरणाद्वेतसतां निमित्तमन्यद्भगवन्निविद्येहे ३० मन्यगिरंते जगतां विमोहिनी
वरं धृणीष्वेति भजंतमात्थयत् ॥ वाचानुतं त्यायदिते जनोऽसितः कथं पुनः कर्म करोति मोहितः ३१ त्वन्मायया द्वाजगदिशखंडितो यदन्यदाशास्तक्रुता
त्मनो बुधः ॥ यथाचरेद्बालहितं पिता स्वयंतथा त्वमेवाहं सिनः समीहितुम् ३२ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ साधुते विसंतराजन्नाशास्तेन यदा शिषः ॥ स्वर्गाप
वर्गनरकान्समं पश्यति मत्परः ३३ प्रीतो हंते महाराज रोषं दुस्त्यजमत्यजः ॥ अहधानो मदादेशं तन्मह्यं परमार्हणम् ३४ भैत्रय उवाच ॥ इति वै न्यस्य राजर्षेः
प्रतिनंद्यार्थवद्भवः ॥ पूजितो नु गृहीत्वैनं गंतुं चक्रे च्युतो मतिम् ३५ देवर्षिपितृगंधर्वसिद्धचारणपन्नगाः ॥ किन्नराः स्मरसो मर्त्याः खगाभूतान्यनेकशः
३६ यज्ञेश्वरधियाराज्ञावाग्वित्तांजलिभक्तिः ॥ सभाजिताययुः सर्वैर्कुंठांनुगतास्ततः ३७ भगवानपिराजर्षेः सोपाध्यायस्य पश्यतः ॥ हरिनिवमनो
मुष्यस्वधामप्रत्यगात्प्रभुः ३८ अदृष्टाय न मरुत्तस्य स्वस्य संदर्शितात्मने ॥ वासुदेवाय देवानां देवाय स्वपुंग्वयौ ३९ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थ
स्कंधे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ भैत्रय उवाच ॥ मौक्तिकैः कुसुमस्रग्भिर्दुकूलैः स्वर्णतोरणैः ॥ महासुराभिर्भिर्धूपैर्मंडितं तत्र त्रवै १ चंदनागुरुतोयाद्रिस्थया च
त्वरमार्गवत् ॥ पुष्पाक्षतफलैस्तौयैर्लाजैर्वाचिर्भिरर्चितम् २ सधृतैः कदलीरतं भैः पूगपतैः परिष्कृतम् ॥ तरुपल्लवमालाभिः सर्वतः समलंकृतम् ३

३५ हरिमुगता देवादयः किंच कुरुत्राह देवेति ३६ सर्वप्राणिषु यज्ञेश्वरो हारि रविस्थितः तदुक्तं भूतेषु हरिरित्येव हर्षणधिया तथा सर्वभूतेषु च हरेः पूजाकार्योत्प्रेदिभि रिति वचनात् इदं सर्वतदर्पण
मस्ति त्वति धीर्यज्ञेश्वरधीस्तया सभाजिताः संभाविताः ३७ गंतुं मन एव कृतं न तु गतमिति शंका माभादित्याह भगवानपीति ३८ राज्ञो यज्ञशालातः स्वपुरप्रस्थानप्रकारमाह अदृष्टाय च भुषो
रविषयाय स्वस्य संदर्शितात्मने साक्षात्कारितस्वरूपाय ३९ इति चतुर्थस्कंधो विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥ ७ ॥ देवादीन् विनाहरे ब्राह्मणाः सन्निधानपान्नमित्येतत्प्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नध्याये
तत्रानंतरा तीताध्याये पृथुः पुंग्वयवित्युक्तं तत्पुंग्वर्णयति मौक्तिकैरित्यादिना १ पिष्टचंदनागुरुमिश्रतैर्यारद्वारिस्थया च त्वरमार्गायि स्मिंस्तत्तथोक्तं गोमयतौयैः आर्चिर्भिर्दोषज्वालाभिः २
पूगपतैः क्रमुकपुष्पैः परिष्कृतमलंकृतम् ३

संभृतानिसंपादितानिअशेषाणिमंगलानिदद्यादीनि तैश्चयुक्ताः मृजुसंशुद्धावितिधातुः ४ भूयःपुरप्रवेशानंतरं गतस्मयोगवर्गरहितः ५ प्रियानभीष्टान्वरानप्रददातीतिप्रियवरप्रदः ६ प्रश्नमकुरयपुस
हरति सएवमिति भूयांसिमहाति स्फीतंपुंल्लोकेनिधाय ७ गुणवद्विःपुरुषैःसभाजितंपूजितं ८ किमाहेतितत्राह सोभिषिक्तइति सपृथुर्यक्तमार्करोत्तन्मेदेत्यन्वयः ॥ लब्धान्यशेषैःसुरैःकृतान्यहणानि
येनसतथोक्तः ९ वक्तव्यत्वेगुणमाह कोन्वस्येति देवेभ्यर्पयप्रयोभूपाश्चोभ्यंतेशक्तिमत्तया क्वचित्क्वचित्सुमोहार्थकादाचित्कानुहेतुतइतिवचनाद्युक्तंसपालाइति १० श्रद्धावतःश्रोतुंयास्मिच्छद्वाविदुषातदे
ववक्तव्यमितिभावयन्मैत्रेयस्तत्रोत्तरत्वेनतत्कथामाह गंगेति यावद्विभैर्गैर्देहस्थितिःस्यात्तानेवनाधिकानित्येवकारार्थः तानपिपुण्यजिहासयापुण्यक्षयाभिप्रायेण नसुखार्थम् ११ सर्वत्रैत्युक्तंसंकोचयति
अन्यत्रेति अभ्युतगोत्रतोर्वैष्णवकुलात् गोत्रनाम्निकुलेखलइतियादवः १२ ज्ञानिनःप्रारब्धकर्मभोगस्यनियतत्वेनसिद्धत्वाच्चैतद्वर्णनमत्रापेक्षितमन्योत्किंचिच्छ्राव्यमस्तिचेद्वक्तव्यमिति तत्राह एकदेति

प्रजास्तंदीपबालिभिःसंभृताशेषमंगलैः ॥ अभीगुर्मृष्टकन्याश्चमृष्टकुंडलमंडिताः ४ शंखदुंदुभिघोषेणब्रह्मघोषेणचत्विजाम् ॥ विवेशभवनवीरःस्तूयमानो ग
तस्मयः ५ पूजितःपूजयामासतत्रतत्रमहायशः ॥ पौरान्नजानपदांस्तांस्तान्प्रीतःप्रियवरप्रदः ६ सएवमादीन्यनवद्यचेष्टितःकर्मणिभूयांसिमहन्महत्त
मः ॥ कुर्वन्शशासावनिमंडलयशःस्फीतंनिधायारुरुहेपरंपदम् ७ ॥ सूतउवाच ॥ श्रुत्वादिराजस्ययशोविजृम्भितं गुणैरशेषैर्गुणवत्सभाजितम् ॥ क्षता
महाभागवतःसदस्पतेकौषारविंप्राहगुरुंसमर्चयन् ८ ॥ विदुरउवाच ॥ सोभिषिक्तःपृथुर्विप्रैर्लब्धशेषसुरार्हणः ॥ बिभ्रच्चैवैष्णवंतेजोबाह्वीर्याभ्यांदुदोह
गाम् ९ कोन्वस्यकीर्तिनशृणोत्यभिज्ञोयद्विक्रमोच्छिष्टमशेषभूपाः ॥ लोकाःसपालाउपजीवंतिकाममद्यापितन्मेवदकर्मशुद्धम् १० ॥ मैत्रयउवाच ॥ गंगा
यमुनयोर्नद्योरंतराक्षेत्रमावसन् ॥ आरब्धानेवबुभुजेभोगान्पुण्यजिहासया ११ सर्वत्रास्खलितादेशःसप्तद्वीपैकदंडधृक् ॥ अन्यत्रब्राह्मणकुलादन्यत्राच्यु
तगोत्रतः १२ एकदासीन्महासत्रदीक्षातत्रादिवौकसाम् ॥ समाजोब्रह्मर्षीणांचदेवर्षीणांचसत्तम १३ तस्मिन्नहत्सुसर्वेषुस्वर्चितेषुयथार्हतः ॥ उत्थितःससदो
मध्येताराणामुडुराडिव १४ प्रांशुःपीनायतभुजोगौरैःकंजारुणक्षणः ॥ सुनासःसुमुखःसौम्यःपीनांसःसुद्विजःस्मितः १५ व्यूढवक्षाबुहच्छोणिर्वलीवल्लु
तरोदरः ॥ आवर्तनाभिरोजस्वीकांचनोरुदग्रवाक् १६ सूक्ष्मवक्रासितस्निग्धमूर्धजःकंबुकंधरः ॥ महाधनेदुकूलग्रयेपरिधायोपधायच १७

यज्ञभेदेसदादानेसत्रमाच्छादनेवने इत्यभिधानात् दीक्षेतिविशेषणादीक्षायाज्ञात्पर्यः समाजःसंमेलनं १३ दानार्थभोजनार्थवामिथोनिरीक्षणार्थचेतस्ततःसंगच्छतेजनाःकिमत्रचोद्यमिति तत्राह तस्मिन्नि
ति तस्मिन्समाजेऽहत्सुसंमान्येषु अहत्तौजिनसंमान्यावितियादवः उडुराट्चंद्रःसराजासंमततश्चतुर्दिशमुपविष्टनैक्षतेतिषष्ठ्योकेनान्वयोवोदितव्यः १४ कथंभूतइतिल्लक्षणवांकि प्रांशुमित्यादिना
गौरोनिर्मलः । यद्वा गौरोरुणेसितेपीतइतिवचनात् गौरशब्दाक्षिप्तवर्णविशेषविशिष्टत्वंवाक् कंजारुणक्षणइत्यादिना । सौम्यःसुंदरःविप्रप्रियोवा । सोमयोग्योवा । द्विजादंताः ॥ १५ ॥
व्यूढवक्षाउन्नतवक्षाः । वलीभरिरेखाभिः अतिशयेनवल्लुसुंदरमुदरंयस्यसतथा उदग्रवागुन्नतवाक् १६ सूक्ष्माश्चक्राश्चासितानीलाश्चस्निग्धमूर्धजाःकेशायस्यसतथा । कंबुवाचिरेखांकितवृत्तशंख
वत्कंधरायस्यसतथा उपधायोत्तरीकृत्य १७

नियमेयज्ञानियमविषये १८ किमर्थानेराक्षणाभितीआविदुषांचित्तव्याकुलतापरिहरति ऊचिवानिति चित्राणिपदानिनियांसप्रस्तत्तथा श्लक्ष्णंमधुरहृद्यहृद्यप्रियं । गूढमर्थतो गंभीरं अविक्लवम
कातरमस्खलितमितियावत् वचनमितिशेषः ॥ १९ ॥ किमेनचित्तव्याकुलतापरिहृतेतितत्राह सभ्याइति वोभद्रमस्त्वित्युक्तंप्रथमंचित्तव्याकुलतापरिहारायेतिज्ञातव्यं धर्मजिज्ञासुभिर्ज्ञातुकामैः
पुरुषैःस्वमनीषितसत्सुयोग्येष्ववेद्यं २० कित्तत्स्वमनीषितमित्यतउक्तं अहमिति दंडोस्त्रीशासनेराज्ञाहिंसायांलकुटेगुडइत्यभिधानात् तत्तद्योग्येषुतंतदंधारयतीतिदंडधरः धात्राहरिणा
धातुशब्दार्थलक्षयति राक्षतेत्यादिना स्थापितास्थापयिता २१ तस्यमेकामान्सदुहंतीतिकामसंदोहाःकर्मण्यप्रत्ययः कामानांसंदोहायेष्वितिवा लोकाःस्युरितिब्रह्मवादिनः आहुरितिद्य
स्मात्तस्मादेतत्फलमनीक्ष्याहंधात्रेहप्रजापालनादौयोजितइत्यन्वयः तदनुध्यानात्तस्यप्रजापालनस्यानुष्ठानादिदत्यनुवादः श्रीनारायणप्रसादेनभाविनोलोकाःकथंप्रजापालनेनस्युरितितत्राह यस्ये
ति ॥ २२ ॥ व्यतिरेकमाह यउद्धरेदिति भागंषष्ठांशंपुण्यं २३ इदानींप्रजाःप्रत्याह तत्प्रजेति यस्मात्प्रजानामरक्षणेप्रत्यवायोभवतितत्तस्मात्तहेप्रजाः यद्यनसूयवोयूंअधोभ्रजेहरौधियंकुरुत
तर्हि नोनुग्रहःकृतोभवेदित्यन्वयः तवानेनकितत्राह भवृपिंडार्थमिति भर्तुर्ममषष्ठांशलक्षणसुकृताल्यप्रयोजनाय नकेवलंममयुष्माकमप्यस्तिप्रयोजनमित्याह स्वार्थमिति ॥ २४ ॥ सभ्या

व्यंजिताशेषगात्रश्रान्नियमेन्यस्तभूषणः ॥ कृष्णाजिनधरःश्रीमान्कुशपाणिःकृतोचितः ॥ शिशिरस्निग्धताराक्षस्तानैक्षतसमंततः १८ ऊचिवानिदमुर्वी
शःसदस्यान्हर्षयन्निव ॥ चारुचित्रपदंश्लक्ष्णंहृद्यंगूढमविक्लवम् १९ ॥ पृथुरुवाच ॥ सभ्याःशृणुतभद्रंवःसाधवोयइहागताः ॥ सत्सुजिज्ञासुभिर्धर्ममावे
द्यंस्वमनीषितम् २० अहंदंडधरोधात्राप्रजानामिहयोजितः ॥ रक्षितावृत्तिदस्तेषुसेतुषुस्थापितापृथक् २१ तस्यमेतदनुष्ठानाद्यदाहुर्ब्रह्मवादिनः ॥ लो
काःस्युःकामसंदोहायस्यतुष्यतिदिष्टहृक् २२ यउद्धरेत्करंराजाप्रजाधर्मेष्वशिक्षयन् ॥ प्रजानांशमलंभुंकेभागंचस्वंजहातिसः २३ तत्प्रजाभर्तुपिंडार्थं
स्वार्थमप्यनसूयवः ॥ कुरुताधोक्षजधियंतर्हिमेनुग्रहःकृतः २४ यूयंतदनुमोदध्वंपितृदेवर्षयोमलाः ॥ कर्तुःशास्तरनुज्ञातुस्तुल्यंयत्प्रेत्यतत्फलम्
२५ अस्तियज्ञपतिर्नामकेषांचिदिहसत्तमाः ॥ इहामुत्रचलक्ष्यंतेज्योत्स्नावत्यःक्वचिद्भुवः २६ मनोरुतानपादस्यध्रुवस्यापिमहीपतेः ॥ प्रि
यव्रतस्यराजर्षेरंगस्यास्मत्पितुःपितुः २७

नुदिशयाह यूयमिति तेनकिमस्माकंफलमित्यतउक्तं अनुज्ञातुरिति अनुज्ञात्रादीनांशास्त्रेषुयत्फलमुक्तंतत्तदनुज्ञानुसारिफलंस्यादित्यभिप्रायेणतुल्यमित्युक्तं ननुकर्तुंनुज्ञात्रोस्तुल्यफलत्वंस्यादन्य
थाकृतहान्यादिदोषापत्तिरिति २५ ननुयद्यधोभ्रजसद्भावंप्रमाणंस्यात्तर्हिद्वियंकुरुतेतिविधातुंयुक्तंतदेवकुतइतितत्राह अस्तीति यदहृष्टंतदेवसत् यदहृष्टंतदेवासादितिवादिनोपेक्ष्यकेषांचिदित्युक्तं
केषांचिद्द्रव्यासादीनामहात्मनांपक्षेयज्ञापतिर्नामविष्णुरस्तीत्यन्वयः यज्ञोपज्ञपतिर्यज्वेत्यादिस्मृतः श्रीनारायणस्यप्रसादेनप्राप्यालोकास्तेननियतादेवताश्चसंतीत्येतदेकोक्त्याह इहेति इहमनुष्यलो
केतच्छरीरेच । अमुत्रस्वर्गादौ । ज्योत्स्नावत्यःप्रकाशभूयिष्ठाभुवःस्थानविशेषाःइंद्रियादिप्रेरकत्वेनभवनाहुवोदेवताश्चदृश्यंते । प्रमाणतइतिशेषः । प्रकाशवद्भुवोदेवामानुषाश्चापिकेचनोतिवचनात् हु
लेभत्वात्कचिदित्युक्तं इहेत्येननबिलस्वर्गलक्षयति । सुखहेतुत्वेनचंद्रिकयातुल्यरत्नप्रकाशेनप्रकाशितत्वात्ज्योत्स्नावत्यइति २६ केषांचिदिदिसूचितान्तात्रामतोनिर्दिशति मनोरिति अस्मत्पि
तुर्वेनस्य पितुः । २७ ।

अजस्यब्रह्मणः । गदाभूतोहरेः । कृत्यं पूजालक्षणं कार्यमस्ति २८ स्वर्गादेरन्याधीनतया तत्राप्त्यर्थं तु पाधानस्यैव कर्तव्यत्वेन तत्र किं गदाभृतः कृत्येनोततत्राह
नत्वमंतरेणैवैकात्मनः समस्तात्प्रधानस्य हेतुता कारणत्वं । एकात्मा हरिरुद्दिष्टः प्रधानत्वात्समस्ततइति वचनात् । ज्ञानादेव स्वर्गो ज्ञानादेवापवर्गइति श्रुतेः
स्य पूजा ज्ञानजनितोक्त्यारण्यः ननु प्रायः शब्दस्य प्राचुर्यार्थावधारणार्थत्वे निषिध्याविशिष्टाल्पनिषेधः कथं क्रियते इति चेन्न तस्यावधारणालेपयोगदर्शनात् तदुक्तं प्रायः पदं स्यात्प्राचुर्ये चाक्षेपात्मा
वधारणे अर्थतोवधृतिः क्षेपो सुखाक्षेपो वधारणमिति एकधेतनो जीव एव राज्यादेः कारणमधिकृतत्वादिति चेन्न विपक्षाविरोधात् अनाम्नायत्वाच्च एकात्मा हरिरुद्दिष्टः प्रधानत्वात्समस्ततइति । ए
तत्समाख्यानस्मृतिविरोधाच्च केषांचिदित्यनेन केषांचिन्नास्तीत्युक्तं नास्ति कानाह दौहित्रादीनिति मृत्योर्दौहित्रोद्दिष्टः पुत्रोवेनः २९ यज्ञपतिस्तुराज्यादेर्हेतुयेन विधिना फलसिद्धिः स्यात्तत्र
कारमुपादेशेयत आह यत्पादेति अत्र गंगाहृष्टांतो बुद्धयवतारार्थं न तु गंगाकृष्णपादसेवयोः फलसाध्याभिप्रायेण कृष्णपादसेवासाक्षाज्ज्ञानसाध्यप्रसादसाधनं गंगासेवा तु शुद्धांतः करणस्य भगवत्से
वामुत्पाद्यतत्साधनमिति परंपरयोपसंगच्छते ३० नष्टमनोमलस्य किमात्यंतिकफलमत्राह विनिर्धुतेति निरस्तमनोदोषस्य पुंसो विषयासंगलक्षणवैराग्याज्जाताया भक्तोर्विज्ञानं भवति तदेव विशेषवीर्य
मस्यास्तीति असंगविज्ञानविशेषवीर्यवान् यस्यांघ्रिमूले कृताश्रयः विज्ञानात्पूर्वयथासंसारमाप्नोति तथानाप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे पुनरिति संसारकेशप्रतिपत्तिमपि नाप्नोति किंपुनस्तत्प्राप्तिरित्यतः प्रपद्यत

ईदृशानामथान्येषामजस्य च भवस्य च ॥ प्रह्लादस्य बलेश्वापि कृत्यमस्ति गदाभृतः २८ राज्यस्वर्गपवर्गाणां प्रायेणैकात्महेतुता ॥ दौहित्रादीनृते मृत्योः
शोच्यान्धर्मविमोहितान् २९ यत्पादसेवाभिरुचिस्तपस्विनामशेषजन्मोपचितं मलं धियः ॥ सद्यः क्षिणोत्यन्वहमेधतीसतीयथापदां गुणविनिःसृतासरि
त् ३० विनिर्धुता शेषमनोमलः पुमानसंगविज्ञानविशेषवीर्यवान् ॥ यदंघ्रिमूले कृतकेतनः पुनर्न संसृतिं क्लेशवहां प्रपद्यते ३१ तमेव यूयं भजतात्मद्व्यतिभिर्म
नोवचः कायगुणैः स्वकर्मभिः ॥ अमायिनः कामदुषांघ्रिपंकजं यथाधिकारावसितार्थसिद्धये ३२ असाविहानेकगुणाध्वरैः सतापृथग्निर्धैर्द्रव्यगुणक्रियोक्ति
भिः ॥ संपद्यते र्थाशयलिंगनामभिर्विशुद्धविज्ञानवनस्वरूपतः ३३

इति ३१ एवं तत्सेवाफलमुक्त्वा तदुपास्तिविधित्ते तमेवेति फलस्यानुभवसिद्धत्वादययोगव्यवच्छेदार्थ एव शब्दः भजतेत्ययोगव्यवच्छेदोवा आत्मनि हरेवेव वृत्तिर्वर्तने येषां ते तथातैः अ
यमेव मन आदीनां गुणः । यद्विष्णुविषयत्वेन चरणं । स्वकर्मभिः स्वस्य विहिताश्रमादिकर्मभिः । उक्तमेतत्सर्वप्रयोजकं व्याजिन इत्यत उक्तममायिन इति फलपूर्वविधाने निक्षिप्रप्रवृत्तिर्भवतीति भावे
नोक्तं कामदुघेति वेदानुकूलमिति द्योतनाय दुघेति इदमेव दर्शयन्नित्यं भावमाह यथेति अथात आनंदस्य मीमांसा भवतीत्यादि श्रुतौ मनुष्योत्तममारभ्य ब्रह्मपथं योग्यमधिकारो योग्यता लक्षणस्तास्मिन्न
वसितानि निर्णीता अर्थसिद्धिरानंदप्राप्तिर्यतिदर्थमिति र्थः । अर्थः मोक्षः । अर्थः स्याद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजन इति यादवः ३२ स्वकर्मभिरित्युक्तकर्मकरणप्रकारमाह असाविति आ
त्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यादि श्रुतिसिद्धयोऽसौ श्रीनारायण इह जीवराशौ सतापुंसानुष्ठितैरनेकगुणाध्वरैः संपद्यते प्राप्य तदित्यन्वयः तेचाधिकारभेदात् बहव इत्याशयेनाह पृथगीति षोडशा
दिभेदभिन्नैरनेकगुणत्वं व्यनक्ति द्रव्येति द्रव्यं पुरोडाशादिकल्पोक्तगुणविशिष्टं द्रव्यं गुणानामाधार इति यादवः । गुणो विशिष्टमातापितृजन्यत्वादि क्रियाश्रुतिगुण्यापारः । इन्द्रायामय इत्या
द्युक्तयो येषु ते तथातैः । अर्थेषु यजमानेषु । आशयोतः करणं येषां ते देवा अर्थाशयास्तेषां लिंगानिवज्रधरत्वादीर्न द्विर्नामानि च येषु ते तथातैः यद्वा र्थाशयत्वं मुक्ताश्रयत्वं च क्रधरादिलिंगं नारायणादिनाम च येषु ते

अस्तुवष्णुद्विजाप्रयस्ततः प्रकृतोक्तिमत्याशंक्यविष्णुभक्तिमवमृदयब्राह्मणसेवाकार्येत्याह यत्सेवयेति अपवगावाप्तौ श्रीलक्ष्मीकातप्रसादएवापक्षणायाऽतः क्षातदवमापक्षणायाऽतः ॥ ३८ ॥ ब्राह्मणसेवाप्रसन्नश्रीना
 भगवत्प्रसादोत्पत्तौ विप्रसेवाद्वारमित्यर्थः स्वराट्स्वतंत्रः यतो विष्णुप्रसादोभवति तस्माद्ब्राह्मणकुलनिषेव्यतामित्युपसंहरति तदेवेति तद्धर्मपरैर्विष्णुधर्मपरैः ॥ ३८ ॥ ब्राह्मणसेवाप्रसन्नश्रीना
 रायणप्रसादान्मौक्तिकपरमानंदोपिभवतीत्याह पुमानिति यस्यहरेर्नित्यसंबन्धोयेषांतेयान्नित्यसंबन्धाद्विजास्तेषांनिषेवयासेवालक्षणसंगतः पुमानतिवेलंक्षिप्रंतस्यात्मनोहरेः प्रसादतोत्यंतशमंभगवन्निष्ठा
 जन्यमुक्तिसुखंलेभेतततस्तस्मान्मोक्षसुखात्परमन्यत्सुखंविर्भुजामप्यत्रसंसारोस्तिर्कनास्त्येव हविर्भुजोदेवताः । किंविशिष्टंस्वयंस्वरूपभूतं । अस्वरूपमपिस्वरूपवन्नोपचारितमित्याह स्वतइति म
 हत्सेवांद्वारमाहुर्विमुक्तैरिति महत्सेवाया अपि मुक्तिसाधनत्वं सिद्धं यद्वा यन्नित्यसंबन्धानां सतां निषेवया पुमानात्मनोभनसः प्रसादतोत्यंतशममतिशयितभगवन्निष्ठांलेभेत ततः श्रीनारायणनिष्ठायाः स्व
 तोऽकृत्रिभंस्वयंस्वरूपसुखंलेभेतततइत्युत्तरत्रापिसंबन्धतेशेषपूर्ववत् ३९ इतोपिब्रह्मकुलसेवाकर्तव्येत्याह अश्नातीति । भगवत्तत्त्वकोविदैः पुरुषैरीड्यस्यहरेर्नामभिर्यन्मुखे श्रद्धयाहुतमनंतोय
 थाश्नाति तथाचेतनयाबहिष्कृतेजडेहुताशनेहुतंनान्नाश्रतीत्यन्वयः अनंतइत्यनेननकेवलमात्रं फलं किंतु अनंतमेवेति ध्वनयति अनुनयार्थः खलुशब्दः वा इत्यनेननाहं तथाच्चीति प्रसिद्धिस्मारयति ब्रा
 ह्मणेष्वापि यतिमुखाशेननहरेर्विशेषतस्तृप्तिरित्यभिप्रेत्याह पारमहंस्येति पारमहंस्यैः परमहंसाश्रमस्थैर्विवरणीयागावोयस्यसपारमहंस्यवर्यगुः । तएवतद्वचनाभिप्रायंविदित्वा श्रद्धयानुष्ठानादइ
 त्यर्थः यद्वापरमहंसविषयावर्गोभनोहरागावोयस्यसतथा यतीनाधिकंस्तौतीति तेषामेवतत्त्वज्ञानाधिक्यमित्यर्थः चित्रगुशब्दवदयंशब्दः ४० नन्वभिमतआधिक्येचेतनावचं प्रयोजकं चेदवैदिकानामाराध
 यत्सेवयाशेषगुणाश्रयः स्वराट् विप्रैः प्रियस्तुष्यतिकाममीश्वरः ॥ तदेवतद्धर्मपरैर्विनीतैः सर्वात्मना ब्रह्मकुलं निषेव्यताम् ३८ पुमल्लभेताप्यतिवेलमात्म
 नः प्रसादतोत्यंतशमंस्वतःस्वयम् ॥ यन्नित्यसंबन्धनिषेवयाततः परं किमत्रास्ति सुखं हविर्भुजाम् ३९ अश्नात्यनंतः खलु तत्त्वकोविदैः श्रद्धाहुतं यन्मुखं इड्यनाम
 भिः ॥ नैवैतथाचेतनयाबहिष्कृतेहुताशने पारमहंस्यवर्यगुः ४० यद्ब्रह्मनित्यं विरजं सनातनं श्रद्धातपोमंगलमौनसंयमैः ॥ समाधिना विभ्रिदिहार्थसिद्धये
 यत्रेदमादर्श इवावभासते ४१ तेषामहं पादसरोजरेणुमार्यावहेयाधिकिरीटआयुः ॥ यन्नित्यदा विभ्रत आशुपापं नश्यत्यमुं सर्वगुणभजंति ४२ गुणाल
 यंशीलधनं कृतज्ञं श्रद्धाश्रयं संवृणते नुसंपदः ॥ प्रसीदतां ब्रह्मकुलं गवांचजनार्दनः सानुचरश्चमह्यम् ४३
 यद्वहोति अत्रयावद्ब्रह्माधिष्ठितं तावतीवागिति श्रुतिर्वेदस्य परब्रह्मणश्चलक्षणसाम्यात्तद्वयमप्येकोक्त्यावक्तियद्वा ब्रह्मणकुलं नित्यत्वादिगुणविशिष्टब्रह्मवेदं हरेस्तत्त्वं च विभ्रत् विभर्ति तद्वारणे सामर्थ्यवक्तिश्र
 द्धेति आचारहीनं न पुनरतिवेदा इति वचनं मंगलं पुण्यं संयमोदमः समाधिरकाग्रता । किमर्थमित्यत उक्तं अर्थसिद्धयइति पुरुषार्थोपयोगीतरज्ञानप्रयासोपिनकार्येत्याह यत्रेति यत्र ब्रह्मणि श्रीनारा
 यणे इदं जगदादर्शदर्पण इवावभासते वेदे चेदं पुरुषार्थं चतुष्टयं ज्ञायते यद्वा यत्र ब्रह्मकुले इदमुक्तं ब्रह्मद्वयं दर्पण इवावभाति ४१ एवं ब्रह्मकुलमभिष्टयात्मा क्रियोपदेशतस्तत्सेवा यावदायुः कर्तव्येति विधत्ते ते
 षामिति हेआर्याः तत्त्वज्ञानोत्पत्तौ प्रथमसाधनं पापप्रणाशः साप्यनेन स्यादित्याशयेनाह यन्नित्यदेति उत्तरफलमाहामुमिति अमुं पुरुषम् ४२ एतदेव विशिष्टगुणालयत्वादि
 विशिष्टपुरुषमनुसंवृणत इत्यन्वयः संवृणत इति पाठे संवृणत इति व्याख्येयं नित्यसंबन्धनिषेवयेत्यादौ प्रस्तुतोजनार्दनः पारमहंस्यवर्यगुरित्यनेन ध्वनितागावश्च ब्रह्मकुलं च प्रसीदत्वित्युपसंहरति प्रसी
 दतामिति ब्रह्मकुलसेवावद्वा कुलसेवा ब्रह्मादिपरिवृतश्रीजनार्दनसेवा च याशास्त्राविहितं मुमुक्षुणा कर्तव्येत्यतोवाह प्रसीदतामिति ४३

नपात्रत्वं स्यादित्याशंक्य ब्रह्मकुलस्य वैशिष्ट्यमाह

इदानीं त्रैयपृथक्तावविप्रतिपत्तिः सर्वस्याधूदिति वाक्ते इतीति साधुवादेन निर्दिष्टवाक्येन ४४ सूचितं स्पष्टयति पुत्रेणेति सोयं मनुष्यलोकः पुत्रेण जज्य इत्यादिकं श्रौतमपि दृष्टचारितामित्याहुरित्याह ब्रह्मदंडेति शश्वत्पुत्रेण पितरोत्यायन्बहुलं तमइति श्रुतिरत्र प्रमाणं । पापस्य वेनस्य तमस्तरणं सत्यं वेत्सर्वेपि मुक्तिमाप्तिरयोग्या इत्यायातं ननु नारकीकोपीति चेन्न वेनशब्दस्य तामसराजससात्विकभेदे नाभिधेयात्रित्वस्य ग्रामाणिकत्वाद्धेनस्थो राजसोजीवः पृथुना स्वर्गोत्तंगतः स्वयंतु तम एवापसात्त्विकः पृथुतामगादिति स्मृतेः तथा च वाक्ययोजना ब्रह्मदंडहतो विप्रशापहतः पापो दैत्यो नाज्जावेनस्तमोतरदिति यत्तदिति प्रशंसा मात्रं न तु सत्यं सत्यंतु सर्वस्मादत्यधिकं दुःखोदकतमोत्यतरदगच्छन्तु पुनरतरेण योरिति धातोः हुगतविति च अतिः स्यादधिकार्थोक्तौ प्रशंसायामतिक्रम इत्यभिधानात् यत्तामसो वेनः सर्वदुःखकरो दैत्यः सोत्यतरत्सुखभोगलोकमतिक्रम्या गच्छदंधं तमइति शेषः ब्राह्मणानां विप्रणां दंडो राजयोग्यशिक्षा तया हतोगतः दंडो ह्यशिक्षासने राज्ञामिति यादवः हनहिंसा गत्योरिति धातोः । रजोगुणपानं पातोति वा पापो राजसो वेनस्तमोत्यतरत् तमोतिक्रम्य स्वर्गोत्तंगतः पृथुगुणेनेति शेषः । यदतरत् तर्तुमशक्यं तमोगुण इति शेषः तदतिक्रम्य वर्तमानं सत्त्वं वेत्तीति ज्ञानां शोवेनोत्यधिकारार्थं भक्त्यादिगुणभेदेनैव उवाच ॥ इति ब्रुवाणं नृपतिं पितृदेवद्विजातयः ॥ तुष्टुबुर्हृष्टमनसः साधुवादेन साधवः ४४ पुत्रेण जयते लोका इति सत्यवती श्रुतिः ॥ ब्रह्मदंडहतः पापो यद्वेनोत्यतरत्तमः ४५ हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निदयातमः ॥ विविधुरत्यगात्सूनोः प्रह्लादस्यानुभावतः ४६ वीरवर्धपितः पृथ्व्याः समाः संजीवशाश्वतीः ॥ यस्येदृशच्युते भक्तिः सर्वलोके कर्तारि ४७ अहो वयं ह्यद्यपि वित्रकीर्ते त्वयैव नाथेन मुकुंदनाथाः ॥ यदुत्तमश्लोकतमस्य विष्णोर्ब्रह्मण्यदेवस्य कथां व्यनक्ति ४८ नात्यंतिकमिदं नाथ तव जीव्या बुशासनम् ॥ प्रजानुरागो महतां प्रकृतिः करुणात्मनाम् ४९ अद्य नस्तमसः पारस्त्वयोपासादितः प्रभो ॥ भ्राम्यतां नष्टदृष्टीनां कर्मभिर्देवसंज्ञितैः ५० नमो विबुद्धसत्त्वाय पुरुषाय महीयसे ॥ यो ब्रह्मक्षत्रमाविश्य विभर्ती दस्वते जसा ५१ ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

विस्तारविधेयं पृथुत्वमतरदाग्रादिति । पापानपाति न रक्षतीति वापि बतिसंहरतीति वापापः ब्रह्मवेदस्तदुक्तो दंडो हिंसायस्य पशोः स ब्रह्मदंडः तं पशुं हंतीति नान्यमविहितमिति ब्रह्मदंडहतः हिंसायां लुक्कुहे गुह इति च ४५ हिरण्यकशिपुः पिसनकादिशमोजयः श्रीहरिपार्षदस्तस्य तमोति गमनं युक्तं अन्यस्य तदा विष्टस्यासुरस्य तमोनि गमनमौपचारिकमर्थवादवत् ४६ एवं वृक्षाः सर्वे स्वमनोगतं विज्ञापयंति वीरवर्धेति हे पृथ्व्याः पितः पानुत्वात्पितृत्वं न तु त्वयैव नाथेनेत्युत्तरश्लोके पृथावपि भक्तेः कर्तव्यत्वं प्रतीयते अतः कथं भगवत्येव भाक्तेः कर्तव्येति चेदुच्यते तत्र पृथुस्थपरमेश्वरमपेक्ष्यैव कारेणान्ययोगव्यवच्छेदः क्रियते यो ब्रह्मक्षत्रमाविश्येत्युत्तरत्र पृथुस्थत्वप्रतीतिः ४७ मुकुंदो नाथो येषां ते तथा अनेनाप्युक्तं शंकापर्यहारि व्यनक्ति अस्माभिरपृष्टमपि कथां व्यक्तां करोषि ४८ तव भृत्यानामस्माकमनुशासनं नैकां तानियतीमित्याह नार्त्यंतिकमिति ४९ उपासादितः प्रापितः भ्राम्यतामेकत्रावस्थानमलभमानानाम् ५० अहो वयमित्यत्रांतर्गाम्यपेक्षयेत्युक्तं तत्तत्त्वज्ञानमेषां सिद्धिमिति भावेन तत्सिद्धांतं प्रकटयति नमइति यो विष्णुः क्षत्रं राजकुलोत्पन्नं पृथुमाविश्येदं ब्रह्म ब्राह्मणकुलं विभर्तीत्यन्वयः ५१ ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

२ यद्वेनोत्यतरत्तमः इति वेनस्य तमस्तरणं भाति तदनुपपन्नमत आह

पृथुसन्तुमारसंवादापदेशेन सर्वस्माद्भिन्नमनुग्रहमंतरेण दुर्ज्ञेयं भगवत्तत्त्वं निरूप्यते ऽस्मिन्नध्याये तत्रादौ सन्तुमारदिमुनीनामागतं विवक्षितं जनेष्विति १ अचिषालोक्षतान् लक्षणताज्ञातावच्छ्रय
द्राक्षीत् २ तेषां दर्शनेनोद्गतान् प्राणान् प्रादातुमिच्छुरिव अयं भावः ऊर्ध्वप्राणाह्युत्क्रांभंति यूनः स्य विर आगते प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यत इति श्रुतेः प्राणास्तावत्तेजसाक्षिणास्तान् प्र
त्यागच्छंति अतः स्वयमनभिगच्छतः प्राणहानिः स्यादिति भयादिवससंभ्रमः प्रत्युद्गमनं चकारोति इद्वियेशो जीवोगुणानिन्द्रियाणीव ३ ४ ५ हाटककासेने सुवर्णपिठे स्वाधिष्येषु स्वस्थाने स्थितान् संयमः
प्रश्रयः भवाग्रजान् शिवज्येष्ठान् तृतीयस्कंधे हरतृपर्वजातत्वोक्तेः संसारग्रजातत्वं तादृक्त्वादुपेक्षणियम् ६ संसारिणां सतां संदर्शनस्य दुर्लभत्वात् अतः पूर्वाचारितं गलंभमास्तीति ध्वनय
न्विस्मयीकरोति अहो इति कृष्णे कृष्णविषये ७ नैतच्चित्रमित्याह किंतस्येति अनुगतेन प्राणेन सह वर्तत इति सानुगः कस्मिन्वहमिति श्रुतिः ८ दुर्दर्शत्वमधिकदृष्टांतत्वेनोपपादयति नैवेति ल
क्षयते लक्षणवत्तयापि भवद्विषयं ज्ञानं नाप्नोति असंभवपरिहाराय पर्यटत इति सर्वो जनः सर्वदृशं साक्षित्वेन पश्यत मात्मानं परमात्मानं यथानजानाति ब्रह्मादीनां तद्विषयज्ञानसंभवात् कथं सर्वदृशतिसर्वकवली

मैत्रेय उवाच ॥ जनेषु प्रगृणत्स्वेवं पृथुपृथुलविक्रमम् ॥ तत्रोपजगमुर्भुनयश्चत्वारः सूर्यवर्चसः १ तारतुसिद्धेश्वरानराजाव्योमो वतरतो ऽर्चिषा ॥ लोकानपा
पान् कुर्वन्त्यासानुगो ऽचष्टलक्षितान् २ तद्दर्शनोद्गतप्राणान् प्रत्यादित्सुरिवोत्थितः ॥ ससदस्यानुगो वै न्यइंद्रियेशो गुणानिव ३ गौरवाद्यन्वितः सभ्यः प्रश्र
यानतकंधरः ॥ विधिवत्पूजयांचक्रे गृहीता ध्याहणासनान् ४ तत्पादशौचसलिलैर्मार्जितालकबंधनः ॥ तत्र शीलवतां वृत्तिमाचरन् मानयन्निव ५
हाटकासन आसीनान् स्वधिष्येणैष्ववपावकान् ॥ श्रद्धासंयमसंपन्नः प्रीतः प्राह भवाग्रजान् ६ ॥ पृथुरुवाच ॥ अहो आचारितं कृष्णे मंगलं मंगलायनाः ॥
यस्य वोदर्शनं ह्यासीदुद्दर्शानां कुयोगिनः ७ किंतस्य दुर्लभतरमिह लोके परत्र च ॥ यस्य विप्राः प्रसीदंति शिवो विष्णुश्च सानुगः ८ नैवलक्ष्यते लोको लोका
न्यर्यटतोऽपियान् ॥ यथा सर्वदृशं सर्व आत्मानं येस्य हेतवः ९ अधना अपि ते धन्याः साधवो गृहमेधिनः ॥ यद्गृहा अर्हवयं बुटुण भूमिमुवागधराः १० व्या
लालयद्गृमाह्येतेऽप्यरि काखिलसंपदः ॥ यद्गृहास्तीर्थपादीयपादतीर्थविवर्जिताः ११

क्रियते इत्युक्तं यइति ये च ब्रह्मादयोऽस्य जगतो हेतवः कारणभूतास्तेऽपि निविदंतीति अत्रेदं तात्पर्यं यथात्मानं स्वं हरिर्वेत्ति तथानजानंतीति तदुक्तं सवज्ञाश्च विरचाद्यानजानीयुर्हरिपरं हेत
वोजगतोऽप्यस्य यथासौ वैदके शवइति अनेन वेदाहमेतमित्यादेर्गतिरप्युक्ता भवति दुष्टजनव्यामोहनाय वा तद्विषयज्ञानस्य दुःसाध्यत्वज्ञापनाय वा अधिकदृष्टांतप्रयोजनं किंच जगत्कारणतामाददानोयं हे
तुशब्दे विरिचादीनां सर्वस्य मध्याक्षिपन्नसर्वात्मना ज्ञानाभावाद्युक्त इति श्रीनारायणवत्तद्विषयज्ञानाभावा एव उच्यत इति व्यनक्तीति ९ भवतां पुरुषेष्वनुग्राहकत्वे भगवद्भक्तिसामग्रीमन्त्वमेव प्रयोजकं न तु
धनिकत्वादिकमित्याशयेनाह अधना अपीति अर्हवयः पूज्य श्रेष्ठास्तेभ्यो दत्तमंबुचतुर्ग्वं भूमिश्च सुवाच शार्हवयं बुटुण भूमिमुवाच स्ताया रयंति विभ्रतीति तथोक्ताः १० तीर्थपादे विष्णुस्तस्य भक्तास्तीर्थपा
दीयास्तेषां पादतीर्थवर्जिताः संपर्करहिता हि शब्दोपधाशब्दार्थे यथा व्यालालया दुष्टसर्पाश्रया वृक्षावर्ज्यास्तथा तादृग्गृहाः संपद्युक्तत्वेऽपि वर्ज्या इत्यर्थः ११

१ मनोवैवस्वतस्यादावथर्वा ब्राह्मणो न नि । मिश्रध्वरुणश्चाथो प्रहेति हेतिरेव च । ब्रह्मणः प्रथमे कल्पे शिवः प्रथम मनः स्मृतः । स न काद्यास्तु वाराह ब्रह्मा विष्णोः सुताग्र इति ब्रह्मांडे ।

किं बहु जलेनेति भावेन तदागमनं लालयति स्वागतमिति वीर्युष्माकं स्वागमनं सुष्ठु अस्माकं मुखे हेतुत्वादिति शेषः कथमस्मदागमनं मुखे हेतुत्वाह यद्वतानीति मुमुक्षुर्वाधीराः श्रद्धया यद्वतानि चरन्ति ते यूपं यदो दर्शनं न बाला अपि बृहतिज्ञानेन वर्धते ज्ञानवृद्धत्वादागमनं भद्रमित्यर्थः १२ राजा स्वस्वागतवचनानंतरं पृथुप्रतितुभ्यं च स्वास्ति किमिति मुनिवचनात्पूर्वस्वकुशलमाक्षिपति कचिदिति व्यसनबीजान्युप्यंतेऽस्मिन्निति व्यसनावापः तस्मिन्नेतस्मिन्संसारस्वकृतकर्मभिः पतितानां न कुशलं कच्चित्किं न किमपीत्यन्वयः आत्मनो वा नेन कुशलं पृच्छति अस्माकं कुशलं भविष्यति कच्चिदिति १३ नन्वभ्यागतास्मत्कुशलप्रशंसां मरेणात्मकुशलप्रश्नाभावादौऽसु कया दातुमकुशरूपप्रशंसातिभावः १४ अस्तु तर्हि तव कुशलं भविष्यतीत्यभिमतं चेद्यतो वयमकुशला विधमग्रास्तस्मादेतादृशानां केन प्रकारेण मोरमणं क्रोडाद्येषां ततथातेषु अतो भवत्सुकुशलप्रश्नाभावात् तदहमिति तपस्विनां सुहृदोऽत्र पूज्यान् भवेत्संसारक्षेमः संसारोच्छेदलक्षणं मंगलं जसाक्षिप्रं स्यात् झटित्यंजसाह्वायेत्यमरः १५ ननु मोक्षविषयप्रश्नपरिहारोदुरवबोधो कुशलं स्यादिति तं प्रकारं पृच्छामीत्याह तदहमिति तपस्विनां सुहृदोऽत्र पूज्यान् भवेत्संसारक्षेमः संसारोच्छेदलक्षणं मंगलं जसाक्षिप्रं स्यात् झटित्यंजसाह्वायेत्यमरः १५ ननु मोक्षविषयप्रश्नपरिहारोदुरवबोधोऽतोऽन्यं सुशकं पृच्छन्नाचिकेतो मरणं मानप्राप्तीरिति श्रुतेरित्याशं क्य भवंतो भगवद्विशेषसंनिधानपात्रत्वात्पृथार्थव्याख्यानसमर्थ इत्यभिप्रेत्याह व्यक्तमिति व्यक्तं स्पष्टं ब्रूधेतुनेत्यभिधात् अत्र स्पष्टं व्यक्तमि

स्वागतं वोदिजश्रेष्ठा यद्वतानि मुमुक्षवः ॥ चरन्ति श्रद्धया धीरा बाला एव बृहन्ति वै १२ कच्चिन्नः कुशलं नाथा इन्द्रियार्थं वेदिनाम् ॥ व्यसनावाप एतास्मिन्प तितानां स्वकर्मभिः १३ भवत्सुकुशलप्रश्नात्मागमेषु नेष्यते ॥ कुशला कुशला यत्र न संति मतिवृत्तयः १४ तदहंकृतविश्रंभः सुहृदो व्रतपस्विनाम् ॥ संपृच्छे भव एतस्मिन् नक्षेमः केनांजसा भवेत् १५ व्यक्तं ह्यात्मवतामात्मा भगवानात्मभावनः ॥ स्वानामनुग्रहायेमां सिद्धरूपी चरत्यजः १६ ॥ मैत्रेय उवाच पृथोस्तत्सूक्तमाकर्ण्य सारं सुष्ठु मितं मधु ॥ समयमान इव प्रीत्या कुमारः प्रत्युवाच ह ॥ साधु पृष्टं महाराज सर्वभूतिहितात्मना ॥ भव तां विदुषा चापि साधूनां गतिरीदृशी १८ संगमः खलु साधूनामुभयेषां सुसंमतः ॥ सत्संभाषणसंप्रश्नः सर्वेषां वितनोति शम् १९ अस्त्येव राजन् भवतो मधुद्विषः पादाराविदेऽस्य गुणानुवादिनी ॥ रतिः सदा या विधुनोति नैष्ठिकी कामं कषायं मलं मंतरात्मनः ॥ २० ॥ ॥

त्यर्थः आत्मवतां ब्रह्मादियोगिनामात्माभीष्टवर्षो हि आत्मभावो मनः प्रेरकश्चेतनानां सत्ताप्रदेजन्मादिरहितो भगवान् स्वभक्तानामनुग्रहायेमां भूमिं सिद्धरूपी भवादृशाः सिद्धास्त एव रूपप्रतिमा स्यास्तीति चरतीत्यन्वयः हरेस्तु प्रतिमाः प्राज्ञास्तत्र स्थः केशवः स्वयं ददाति ज्ञानमशिशः परमात्मा सयं प्रभुरित्येतो ज्ञानोत्पत्तिमा त्वं सिद्धमतोऽप्यत्रात्मवतां न्यक्तं स्पष्टमिति पुनरावृत्त्या योज्यं १६ पृथोः कंठशोषणपर्यंतं तदुक्तं श्रुत्वा निरपेक्षत्वाद न्यतो गतं तैरिति शंका मा भूत्सूक्तत्वात्सारत्वात्कर्णसुखत्वात्प्रत्युत्तरयितुं शक्तत्वाच्चेति तत्र सनत्कुमारस्तं प्रत्याहेत्याह मैत्रेय इति मधुना मसुखं विद्यादित्यादेः १७ किमाह साध्विति तथा हि साधूनां गतिः स्थितिरिदृशी स्वयं विद्वानपि लोकोपकाराय प्रवर्तयति १८ न केवलं वैवास्मदशनेन शमस्माकमपीति भावेनाह संगम इति शंभगवन्निष्ठा लक्षणं सुखं १९ अत्राशिक्षणीयांशोऽस्माकं नास्तीति भावेनाह अस्त्येवेति भवतोऽस्य मधुद्विषः पादाराविदे गुणानुवादादलक्षणा रतिरस्येव यारतिः कषायं मनः कलुषी कुर्वणं कामं विषयमुष्णालक्षणं कषेण कर्षणेन गच्छतीति कषायपापं एव भयविधमंतरात्मनो मलं किद्विधुनोतीत्यन्वयः अनेन हरौ रतिरत्र हरिद्विष्यरतिर्विरक्तिरिति द्वयं पुरुषार्थस्य मुख्यसाधनमुक्तमिति ज्ञेयं तदुक्तं रतिः परात्मनि हरावप्यत्रारतिरेव च पुमर्थस्य धनं ज्ञेयं नातो न्यन्मुखमिष्यत इति २०

एतेदेवविशिष्टि शास्त्रेष्वाति सम्यग्बिम्बमृशेषुसमीचीनविचारवत्सु कोसावित्यत आह असंगइति आत्मनोव्यतिरिक्तेपरमात्मनोभिन्नेब्रह्मादितृणतवस्तुनअसंगहयलक्षणबुद्धब्रह्माणपरपूणान
गेणसत्त्वादिगुणरहितेनिर्णयानंदानंददिगुणवा निर्निर्गयनिषेधयोरित्यभिधानात्तहयोरारतिःएतत्तद्वयंमुख्यसाधनमित्यर्थः २१ एतादृशसाधनं कथंस्यादितितत्साधनान्याह तच्छ्रद्धयेति तस्मिन्हरो
श्रद्धया भगवद्धर्मावर्णाश्रमादिविहितानांचर्ययाचरणेन जिज्ञासयाब्रह्मविचारेण आध्यात्मिकयोगोष्ठांगस्तन्निष्ठया पुण्यश्रवाहरिस्तस्यकथया २२ अर्थस्यदेहस्यइंद्रियाणांवारामेषुक्लीडावने
बुगुणेषुबिषयेष्वतृष्णयाहेयबुद्ध्या तेषांविषयाणांसंमतानांस्वक्चंदनवनितादीनामपरिग्रहेणास्वीकारेण आत्मनदेहभोगविषयेपारितोषोलंबुद्धेः २३ स्मृत्याजन्मजरार्दिचिंतया सीधुसुधा पूर्वत्रक
थवाक्यप्रबंधइतिधातोः भगवद्गुणसंबन्धशास्त्रेणउत्तरत्रतत्कृतकंसवधादिपराक्रमलक्षणकर्माभूतपानेन आहंसासत्यमस्तेयंब्रह्मचर्यदयार्जवं क्षमाधृतिर्मिताहारःशौचचैतेयमादश कर्मणामनसावा
चासर्वभूतेषुसर्वदा अक्लेशजननंप्रोक्तमहिंसाविहयोगिभिः तपःसंतोषआस्तिक्यदानमीश्वरपूजनं सिद्धांतश्रवणंचैवहर्हिमतिश्चजपोव्रतं एतेतुनियमाःप्रोक्ताइति याज्ञवल्क्ययोगशास्त्रेअभिधानात्
अभिध्ययाअखंडस्मरणेन निरीहयाअनिषिद्धचेष्टया २४ तत्पराहरिपरास्तेषांकर्णपूरयतीतिकर्णपूरणंकर्णाभरणंवायद्धरेर्मुहुर्गुणाभिधानंतेन लिगव्यत्ययश्छांदसः यद्वा हरेर्गुणाभिधानेनविजृम्भ

शास्त्रेष्वातिवसुनिश्चितोत्तुणांक्षेमस्यसम्यक्विमृशेषुहेतुः ॥ असंगआत्मव्यतिरिक्तवस्तुनिदृढारतिर्ब्रह्माणिनिर्गुणेचया २१ तच्छ्रद्धयाभगवद्धर्मचर्य
याजिज्ञासयाध्यात्मिकयोगनिष्ठया ॥ योगेश्वरोपासनयाचनित्यंपुण्यश्रवःकथयापुण्ययाच २२ अर्थेद्रियारामगुणेष्वतृष्णयातत्संमतानामपरिश्रहे
णच ॥ विविक्तरुच्यपरितोषआत्मन्विनाहरेर्गुणपीयूषपानात् २३ अहिसयापारमहंस्यचर्ययास्मृत्यामुकुंदाचरिताग्र्यसीधुना ॥ यमैरकामैर्नियमैर
भिध्ययानिरीहयाद्वंद्वतितिक्षयाच २४ हरेर्मुहुस्तत्परकर्णपूरयागुणाभिधानेनविजृम्भमाणया ॥ भक्त्याह्यसंगःसदसत्परात्मनिस्यान्निर्गुणेब्रह्माणिचांजसा
रतिः २५ यदारतिर्ब्रह्मणिनैष्ठिकीपुमानचार्यवान्ज्ञानविगंगरंहसा ॥ दहत्यबीजंहृदयंजीवकोशंपंचात्मकंयोनिमिवोत्थितोऽग्निः २६ दग्धाशयोमुक्तस
समस्ततद्गुणैर्नैवात्मनोबाहिरंतर्विचेष्टे ॥ परात्मनोर्यद्व्यवधानंपुरस्तात्स्वप्नेयथापुरुषस्ताद्विनाशे २७

माणयाभक्त्याकीदृश्याबत्परकर्णपूरया एतैरुक्तैःसाधनैःसदसत्कार्यकारणात्मकप्रपंचविषयेऽसंगःस्यात् प्रथमासप्तम्यर्थं परात्मनिमुक्तप्रपंचस्वामिनिर्गुणेब्रह्मणिचरतिःस्यादित्यन्वयः यद्वा सदस
तोऽजगतःपरश्चात्माचेतिसदसत्परात्मातस्मिन् २५ अस्तुब्रह्मण्यसंगनिशितारतिस्ततःकिंतत्राह यदेति यदाब्रह्मणिनैष्ठिकीसर्वोत्कृष्टारतिरपरोक्षज्ञानलक्षणभवति तदाचार्योस्तदुपदिष्टार्थ
साफल्यत्तद्भक्तिमान्पुमान्नैवरागयोरंरहसोद्रेकेणाबीजहृदयंस्वरूपोपाधिविनाबाह्योपाधिदहततीत्यन्वयः किमनेनजीवस्येत्यतउक्तंजीवकोशाभिती जीवस्यगृहस्थानीयं तोर्हेतदाहेजोविोपिदग्धः
स्यादित्यतउक्तं पंचात्मकमिति पंचभूतस्वरूपमतएवब्राह्ममित्युच्यते जीवोपाधिर्द्विधाप्रोक्तःस्वरूपं ब्राह्ममेवच बाह्योपाधिर्लघंयंयातिमुक्तावन्यस्यतुस्थितिः सर्वोपाधिविनाशेहिमतिर्विबःकथंभवेत्
कथंचात्माविनाशाप्रयत्नःसेत्स्यतेकचित् अपुमर्थताचमुक्तेःस्यादभावात्पुंसएवतु ज्ञानज्ञेयाद्यभावाच्चसर्वथानोपपद्यते तस्मादेतन्मतंयेषांतन्मोनिष्ठाहितेमताइतिवचनात् नस्वरूपबीजहृदयदाहोत्रार्थःकिंत्व
स्वरूपोपाधेरित्यभिप्रायःतत्रदृष्टांतमाह योनिमिति अरणेरुत्थितोऽग्निरिवेति २६ बीजाशयनाशेतद्गुणानांज्ञानादीनामपिनाशादात्मनोबाहिरंतरितिभेदंनविचष्टेनविपश्यति अन्यदर्शनाभावेपिस्वात्मानं

१ अबीजहृदयमित्युक्ते संसारस्याकारणभूतांतःकरणमिति योजनाभातिसानुपपन्ना मनएवमनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोरितिहृदयस्य संसारबीजत्वोक्तेरित्यतः तात्पर्यानुसारणव्याख्याति स्वरूपेति ।

इयतीत्यतएवेतिअंधवदृष्ट्यभावात्तन्किंचिदपिपश्यतीत्यर्थः कथंताहंससारावस्थायामत्राह परात्मनोरीति परमेश्वरस्यात्मनोजीविस्यचयद्यदा पुरस्तात्संसारवस्थायां व्यवधानंजवनिकास्थानीयावस्था तदायथास्वप्नेसंदिग्धज्ञानमेतावाज्ज्ञानंभवतीतितत्रतद्विनाशेवीजदृढयनाशेत्वपुरुषएवात्मनाशएवातःस्वरूपज्ञाननाशात्संसारवस्थैवोत्तमास्यात्किंचित्ज्ञानस्यापिसंभवादित्यर्थः उक्तादन्यथास्वीकारेभिदायदिनदृश्येतजीवात्मपरमात्मनोःमुक्तौतदाविमोक्षायकोयत्नंनकर्तुमर्हति मग्नस्याहिपरेज्ञानोकिंनदुःखतरंभवेत् प्रवृत्तिधर्ममेवाहमन्येभरतसत्तेमितिप्रमाणविरोधआपद्येतइति २७ अतःफलितमाह आत्मानमिति आत्मानंजीवामिन्द्रियार्थशब्दादिविषयंचयदप्युभयोरारम्भेन्द्रियार्थयोः परमुत्तममीश्वरतत्त्वतदपिबीजाशयलक्षणउपाधौसत्येवपुमान्पश्यति अन्यदातदभावेनपश्यतीत्यन्वयः २८ तत्रदृष्टान्तमाह निमित्तइति जीवात्मपरमात्मनोर्भेदस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वेनप्रामाणिकत्वात्तदपलापेमहासुरत्वमेवस्यादितिभावः २९ जीवपरयोःसत्यभेदाप्रतीतौकिंकारणमित्याशंक्याज्ञानमेवतत्रकारणंतदपिविषयातिसक्त्यास्यादित्याह इन्द्रियैरिति पुंसोमनोबुद्धेश्चेतनांबहुस्मरणशक्तिहरतइत्यन्वयः बहुस्मरणशक्तिस्तुचेतनेत्युच्यतेबुधैरितिचचनात् मनसोहरणेकारणानोन्द्रियाणीत्याह इन्द्रियैरिति हरिकथाश्रवणादियोग्यैःश्रोत्रादीन्द्रियैराक्षेपेचायंहेतुरित्याह विषयाकृष्टैरिति दृष्टान्तेनबुद्ध्याकृढं करोति स्तुंबइति स्तुंबोजलनिर्गमद्वारम् ३० बुद्धेर्वहुस्मरणशक्तिभ्रंशेशेसर्वानर्थाआपद्यंतइत्याह भ्रश्यतीति भ्रष्टंचित्तमनुबहुस्मरणशक्तिभ्रंशानंतरंस्मृतिरनेकशास्त्रयथार्थस्मरणसामर्थ्यभ्रश्यतिस्मृतिक्षयेऽनेकशास्त्रयथार्थस्मरणशक्तिनाशेसर्वोत्तमःस्वतंत्रःपंचविधभेदस्वामीमदादिसर्व

आत्मानामिन्द्रियार्थंचपरंरयदुभयोरपि ॥ सत्याशयउपाधौवैपुमान्पश्यतिनान्यदा २८ निमित्तसतिसर्वत्रजलादावापिपूरुषः ॥ आत्मनश्चपरस्यापिभिदांपश्यतिनान्यदा २९ इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तंययायतोमनः ॥ चेतनांहरेतेबुद्धेःस्तुंबस्तोयमिवहृदात् ३० भ्रश्यत्यनुस्मृतिश्चित्तंज्ञानभ्रंशःस्मृतिक्षये ॥ तद्रोधंकवचःप्राहुरात्मापह्लवमात्मनः ३१ नातःपरतरोलोकेपुंसःस्वार्थव्यतिक्रमः ॥ यद्यस्त्यन्यस्यप्रेयस्त्वमात्मनःस्वव्यतिक्रमात् ३२ अर्थेन्द्रियार्थाभिधानंसर्वार्थापह्लवोनुगाम् ॥ संसितोज्ञानविज्ञानाद्येनाविशतिमुग्धताम् ३३ नकुर्यात्कर्हिचित्संगंतमस्तीव्रंतितीर्षुणा ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणांयदुत्पंतविघातकम् ३४

तदधीनमेनंभावंमरणेपिनुंचामीतिभगवत्पक्षपातलक्षणंज्ञानंभ्रश्यति तदस्तुततःकितत्राह तद्रोधमिति कवयआत्मनोज्ञानस्वरूपस्यतस्यतादृशस्यज्ञानस्यरोधनास्मात्मानःस्वरूपस्यापह्लवंनाशंप्राहुरित्यन्वयः ३१ अतश्चकिमनिष्टमापन्नमत्राह नातइति पुंसःस्वार्थव्यतिक्रमःस्वप्रयोजनस्यव्यतिक्रमोनाशोतःस्वरूपभूतज्ञाननाशात्परतरोन्यतमोनाशोलोकेनास्तीत्यन्वयः आत्मनोनिरवयवत्वात्तच्चाशोऽनवशेषोघटादीनांसावयवत्वेनतच्चाशःसावशेषोदृष्टइतिविशेषद्योतनायलोकइत्युक्तं ननुदेहपुत्रादेरपिप्रेयस्त्वात्तच्चाशस्यापिमानाशत्वेनदुःखहेतुत्वात्किंज्ञाननाशोविशेष्योच्यतइतितत्राह यद्यस्तीति आत्मनोन्यस्यदेहपुत्रादेर्यद्यपिप्रेयस्त्वमस्तितथापिपुत्रादेरात्मशेषत्वेनप्रियत्वात्तच्चाशस्यस्वव्यतिक्रमात्स्वरूपज्ञाननाशादाधिक्यनास्तीतिपूर्वमज्ज्याहारणान्वेतव्यं अतएवनातःपरतरइत्युक्तम् । केचिन्नहस्तीतिपठन्ति । तत्पक्षेध्याहारंविनान्वयःकर्तव्यः ३२ अथतस्मान्नृणामिन्द्रियार्थानांविषयाणांमिध्यानांतरंसांचितनंसर्वार्थानांमह्लवोविनाशहेतुः येनेन्द्रियेणोन्द्रियार्थाभिध्यानेनज्ञानविज्ञानात्सामान्यविशेषलक्षणज्ञानात्संसितोभ्रंशितोमुग्धतांविवेकराहित्यमाविशतिप्रामोतीत्यर्थः ३३ विषयाभिध्यानस्यापिदुष्टसंसर्गोमूलकारणंसर्वपिपिश्चितानकार्यइत्याह नकुर्यादिति धर्मार्थानामत्यंतविघातकमिति यदतोविपश्चितीव्रतमस्तितीर्षुणामनसाकदापिदुष्टसंगंतकुर्यादित्यन्वयः नकार्यःकर्हिचित्संगइतिवापाठः तदाविपश्चितेतिर्योऽप्यम् ३४

अनेन जीवात्मनो देहे कुत्रावस्थानमिति शोकापरिहृतेति ज्ञापते त्वंक इति तत्राह सोऽस्मीति यो हंतव सदृशो जीवोऽस्मि तं मां ज्ञानान्महान्भवा मीत्य वैमिनेन तारतम्यज्ञानमावश्यकमित्युक्तं भवति अथ जीवस्वरूपज्ञानानंतरमीश्वरज्ञानं प्रददामीत्याह अथेति यः क्षेत्रवित्क्षेत्रज्ञः सर्वांतर्यामी सर्वस्य प्रत्यक् चकारस्ति आभिमुख्येन प्रकाशते दुर्भगशरीरस्थोऽपि तन्मलाद्याल्लिप्तया जीवव्यतिरिक्तो जीवस्य स्य तोपकारित्वेन साक्षित्वेनावभासे तस्य भागवत्सुभ्यं सुखादिप्रदः श्रीनारायण इत्येवैहि तं विशे नष्टि जगतामिति देहश्चेद्विधाणि चासवः प्राणाश्च धिषणा बुद्धिश्चात्मा हंकारश्चेत्येतैरावृतानां जगतां जंगमानां तस्थुषां स्थावराणां च तत्त्वं सर्वसत्ताप्रदत्वात् तदुक्तं सर्वसत्ताप्रदत्वात्तु सवर्तत्त्वंहरिः स्मृतः सर्वत्र विततत्वाद्वा सोऽहं त्वमिति चोच्यते सर्वांतर्याम्यकत्वाच्च न जीवात्मतया हारिरिति च अभिमानरत्वं हंकार आत्मा चेत्यभिधीयत इति वचनात्तत्रात्मा हंकारः व्यवधानेनान्वयोऽपि योग्यतापेक्षया भवेदिति वचनात् साच्चिकानां जीवपरभेदज्ञाने विशिष्टमुक्ति साधने योग्यतापेक्ष्य व्यवधानेनान्वयोऽयुक्तः अनेनेतरेषामभेदज्ञाने तमः साधने योग्यतेति यथा स्थितान्वय इति दर्शितं किंच तत्त्वज्ञानस्य गोपनीयत्वेन परोक्षत्वस्य देवप्रीतिहेतुत्वात् परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विष इति श्रुतेः अतो यथा पाठमेवार्थवदतो सुरप्रकृति तत्त्वान्नमो क्षशास्त्राधिकारिण इति बुद्ध्यासिद्धिस्तत्संगः परिहर्तव्यश्च ङालसंगवदिति तात्पर्यम् ४० ननु माया कल्पितपंचभूतात्मदेहब्रह्मैवमुसदुःखेऽनुभवति ब्रह्मैव संसरति ब्रह्मैव मुच्यत इत्याचार्योक्तेः विमुक्तश्च मुच्यत इति श्रुतेश्चातो न स्वाभिभूत्यभावेनात्र द्वयांगीकारो युक्त इति तत्राह यस्मिन्निति इदं सत्पृथिव्यादिकमसद्गनादिकं जगद्यस्मिन् भगवति आत्मतया निजस्वरूपतया विभातीतियो मयोगिराद्धांतः समाया विवेकविधुतिः माययो ज्ञानि प्रकृत्यभिधेययो विवेकात् विजिरपृथग्भाव इति धातोः ज्ञानदेहो हरिः पंचभूतदेहो जीव इति पृथग्द्विश्चितज्ञानाद्विधुतिर्विध्वंसो यस्य योगिराद्धांतस्य सतथोक्तः एते देवदृष्टांतिनस्पष्ट्यति स्म जीति सज्जमालाकृतौ रज्जावहिर्बुद्धिर्वा अयं भावः यथा रज्जुतत्त्वाज्ञानाद्रज्जौ संप्रज्ञानमुत्पन्नं गुरूपदेशात्सर्पणदर्वौ शिरोलक्षणफणाद्यभावज्ञानाद्वा विधूयते तथा प्रमाणबा

यास्मिन्निदं सदसदात्मतया विभाति माया विवेकविधुतिः सज्जिवाहिर्बुद्धिः ॥ तं नित्यमुक्तपरिशुद्धविबुद्धतत्त्वं प्रत्यूहकर्मकालिलप्रकृतिप्रपद्ये ४१ यत्पाद

पंकजपलाशविलासभक्त्या कर्मशयग्रथितमुद्रग्रथितमुद्रं यति संतः ॥ तत्त्वं न तद्विमतयोऽपि विरुद्धमार्गस्रोतो गुणास्तमरणं भजवासुदेवम् ४२

हुल्यदर्शनात्तत्त्वज्ञानोपदेशाचार्यवाक्याद्वा ब्रह्मणो जगदात्मत्वं विधूयते नित्यमुक्तत्वादिलक्षणानामन्यसाधारणानां सत्त्वाच्च ब्रह्मणः संसारो युक्त इति स्पष्ट्यन्यच्छब्देनोक्तं तच्छब्देन परामृश्य प्रपद्यति क्रियापदेनान्वेति तमिति जीवव्यावृत्त्यर्थं नित्यशब्दः प्रत्येकमभिसंपद्यते नित्यमुक्तं नित्यपरिशुद्धं च नित्यविबुद्धं च यत्तत्त्वमनारोपितं रूपं तद्यस्य सच अतएव प्रत्यूहे निरस्ते कर्मण्यपापलक्षणमदृष्टं सत्त्वादिगुणकालिलप्रकृतिश्च येन सतथातं यत्स्वरूपतया भातमज्ञानांगनादिकं विवेकज्ञानिनारज्जौ संप्रभावाद्बिधूयते तं नित्यमुक्तभावेन निरस्तप्रकृतिं भजेत् न भ्रान्तिर्जगतोद्वाष्टिर्न भ्रान्तिर्हरिदर्शनं अन्योन्यात्मतया दृष्टिभ्रान्तिरित्यवधार्यतां मायेति ज्ञाननामस्यान्मायेति प्रकृतिस्तथा ज्ञानस्वरूपं विष्णोस्तु प्रकृतिर्न हरेस्तनुः एवं विवेकिनो विभ्वं ब्रह्मरूपेण नेष्यते पंचभूतात्मकं देहं विष्णोः पश्यंत्ययोगिनः तथानयो गिराद्धांतो ज्ञानदेहो यतो हरेरिति प्रमाणबाहुल्यान्मायादिशब्दानामुक्तएवार्थो न दुर्वोदिकलपित इति निरवद्यं संप्रभावत्संप्रज्ञानवत् ४१ एवं विधिसंसारोच्छेदे कारणं हरेः सर्वोत्तमत्वज्ञानं भक्त्या विना भूतमतीभक्तिरेव प्रधानमित्याह यत्पादेति यस्य पादपंकजयोः पत्रायमाणानां स्वंगुलीपुतत्तत्त्वं नोद्ग्रथयति कुत इति हेतुगर्भविशेषणमाह विरुद्धेति विरुद्धमार्गः स्रोतो गुणाः संसारगुणा ये पातेतथोक्ताः संसारगुणानां विरुद्धत्वेन हेतुत्वेन प्रतीयमानत्वादित्यर्थः संसारगुणानां विरुद्धत्वेन प्रतीतौ किं कारणमिति चेन्न नैजः सर्वगुणोत्कर्षस्वभावो दुस्त्यजः तदुक्तं नैजः सर्वगुणोत्कर्षः सर्वेभ्यो महदुच्यत इति च अनेन तत्त्वज्ञानिषु तत्तद्गुणोत्कर्षो महत्त्वकारणमित्युक्तं भवति द्विमतौ च ज्ञानदौर्विलयं कारणं अनाद्यंतं परंब्रह्मनदेवाक्रपयो विदुः एकस्तद्वेदभगवान्प्रभुर्नारायणो विराडिति अनेन श्रीनारायणाद्वेते सर्वेषामिति द्वा मत्यं संभाव्यत इति सूचितं अतस्त्वं तं वासुदेवमरणं शरणं ब्रजेत्यन्वयः ॥ ४२ ॥

ससारात्तारहेतुत्वाद्भूतैर्वसर्वगुणोत्कृष्टत्वमित्यभिप्रेत्याह कृच्छ्रइति अछवेशाभक्तिलक्षणतरीरहिताः षड्वर्गएवनक्रोयास्मिन्सतथा तभवाणवयातताषातततुमच्छाततथा। महभवापुत्र ७२२। ७२३। ७२४। ७२५। ७२६। ७२७। ७२८। ७२९। ७३०। ७३१। ७३२। ७३३। ७३४। ७३५। ७३६। ७३७। ७३८। ७३९। ७४०। ७४१। ७४२। ७४३। ७४४। ७४५। ७४६। ७४७। ७४८। ७४९। ७५०। ७५१। ७५२। ७५३। ७५४। ७५५। ७५६। ७५७। ७५८। ७५९। ७६०। ७६१। ७६२। ७६३। ७६४। ७६५। ७६६। ७६७। ७६८। ७६९। ७७०। ७७१। ७७२। ७७३। ७७४। ७७५। ७७६। ७७७। ७७८। ७७९। ७८०। ७८१। ७८२। ७८३। ७८४। ७८५। ७८६। ७८७। ७८८। ७८९। ७९०। ७९१। ७९२। ७९३। ७९४। ७९५। ७९६। ७९७। ७९८। ७९९। ८००। ८०१। ८०२। ८०३। ८०४। ८०५। ८०६। ८०७। ८०८। ८०९। ८१०। ८११। ८१२। ८१३। ८१४। ८१५। ८१६। ८१७। ८१८। ८१९। ८२०। ८२१। ८२२। ८२३। ८२४। ८२५। ८२६। ८२७। ८२८। ८२९। ८३०। ८३१। ८३२। ८३३। ८३४। ८३५। ८३६। ८३७। ८३८। ८३९। ८४०। ८४१। ८४२। ८४३। ८४४। ८४५। ८४६। ८४७। ८४८। ८४९। ८५०। ८५१। ८५२। ८५३। ८५४। ८५५। ८५६। ८५७। ८५८। ८५९। ८६०। ८६१। ८६२। ८६३। ८६४। ८६५। ८६६। ८६७। ८६८। ८६९। ८७०। ८७१। ८७२। ८७३। ८७४। ८७५। ८७६। ८७७। ८७८। ८७९। ८८०। ८८१। ८८२। ८८३। ८८४। ८८५। ८८६। ८८७। ८८८। ८८९। ८९०। ८९१। ८९२। ८९३। ८९४। ८९५। ८९६। ८९७। ८९८। ८९९। ९००। ९०१। ९०२। ९०३। ९०४। ९०५। ९०६। ९०७। ९०८। ९०९। ९१०। ९११। ९१२। ९१३। ९१४। ९१५। ९१६। ९१७। ९१८। ९१९। ९२०। ९२१। ९२२। ९२३। ९२४। ९२५। ९२६। ९२७। ९२८। ९२९। ९३०। ९३१। ९३२। ९३३। ९३४। ९३५। ९३६। ९३७। ९३८। ९३९। ९४०। ९४१। ९४२। ९४३। ९४४। ९४५। ९४६। ९४७। ९४८। ९४९। ९५०। ९५१। ९५२। ९५३। ९५४। ९५५। ९५६। ९५७। ९५८। ९५९। ९६०। ९६१। ९६२। ९६३। ९६४। ९६५। ९६६। ९६७। ९६८। ९६९। ९७०। ९७१। ९७२। ९७३। ९७४। ९७५। ९७६। ९७७। ९७८। ९७९। ९८०। ९८१। ९८२। ९८३। ९८४। ९८५। ९८६। ९८७। ९८८। ९८९। ९९०। ९९१। ९९२। ९९३। ९९४। ९९५। ९९६। ९९७। ९९८। ९९९। १०००।

ससारात्तारहेतुत्वाद्भूतैर्वसर्वगुणोत्कृष्टत्वमित्यभिप्रेत्याह कृच्छ्रइति अछवेशाभक्तिलक्षणतरीरहिताः षड्वर्गएवनक्रोयास्मिन्सतथा तभवाणवयातताषातततुमच्छाततथा। महभवापुत्र ७२२। ७२३। ७२४। ७२५। ७२६। ७२७। ७२८। ७२९। ७३०। ७३१। ७३२। ७३३। ७३४। ७३५। ७३६। ७३७। ७३८। ७३९। ७४०। ७४१। ७४२। ७४३। ७४४। ७४५। ७४६। ७४७। ७४८। ७४९। ७५०। ७५१। ७५२। ७५३। ७५४। ७५५। ७५६। ७५७। ७५८। ७५९। ७६०। ७६१। ७६२। ७६३। ७६४। ७६५। ७६६। ७६७। ७६८। ७६९। ७७०। ७७१। ७७२। ७७३। ७७४। ७७५। ७७६। ७७७। ७७८। ७७९। ७८०। ७८१। ७८२। ७८३। ७८४। ७८५। ७८६। ७८७। ७८८। ७८९। ७९०। ७९१। ७९२। ७९३। ७९४। ७९५। ७९६। ७९७। ७९८। ७९९। ८००। ८०१। ८०२। ८०३। ८०४। ८०५। ८०६। ८०७। ८०८। ८०९। ८१०। ८११। ८१२। ८१३। ८१४। ८१५। ८१६। ८१७। ८१८। ८१९। ८२०। ८२१। ८२२। ८२३। ८२४। ८२५। ८२६। ८२७। ८२८। ८२९। ८३०। ८३१। ८३२। ८३३। ८३४। ८३५। ८३६। ८३७। ८३८। ८३९। ८४०। ८४१। ८४२। ८४३। ८४४। ८४५। ८४६। ८४७। ८४८। ८४९। ८५०। ८५१। ८५२। ८५३। ८५४। ८५५। ८५६। ८५७। ८५८। ८५९। ८६०। ८६१। ८६२। ८६३। ८६४। ८६५। ८६६। ८६७। ८६८। ८६९। ८७०। ८७१। ८७२। ८७३। ८७४। ८७५। ८७६। ८७७। ८७८। ८७९। ८८०। ८८१। ८८२। ८८३। ८८४। ८८५। ८८६। ८८७। ८८८। ८८९। ८९०। ८९१। ८९२। ८९३। ८९४। ८९५। ८९६। ८९७। ८९८। ८९९। ९००। ९०१। ९०२। ९०३। ९०४। ९०५। ९०६। ९०७। ९०८। ९०९। ९१०। ९११। ९१२। ९१३। ९१४। ९१५। ९१६। ९१७। ९१८। ९१९। ९२०। ९२१। ९२२। ९२३। ९२४। ९२५। ९२६। ९२७। ९२८। ९२९। ९३०। ९३१। ९३२। ९३३। ९३४। ९३५। ९३६। ९३७। ९३८। ९३९। ९४०। ९४१। ९४२। ९४३। ९४४। ९४५। ९४६। ९४७। ९४८। ९४९। ९५०। ९५१। ९५२। ९५३। ९५४। ९५५। ९५६। ९५७। ९५८। ९५९। ९६०। ९६१। ९६२। ९६३। ९६४। ९६५। ९६६। ९६७। ९६८। ९६९। ९७०। ९७१। ९७२। ९७३। ९७४। ९७५। ९७६। ९७७। ९७८। ९७९। ९८०। ९८१। ९८२। ९८३। ९८४। ९८५। ९८६। ९८७। ९८८। ९८९। ९९०। ९९१। ९९२। ९९३। ९९४। ९९५। ९९६। ९९७। ९९८। ९९९। १०००।

संसारसमुद्रमुत्तरेत्यन्वयः इतः परमुपदेष्टव्यांशोनास्त्यतः परं राज्ञा किमुक्तमत्राह स एवमिति आत्म
नोहरेर्मैधाज्ञानं यस्य सतथा तेन मनोयोगवतावा ॥ ४४ ॥ किमवोचत्तत्राह कृतइति ॥ ४५ ॥ तदपूरेण भगवदागमेन नापि किं प्रयोजनमिति शंकां शोनास्तीत्याशयेनाह निष्पादितमिति घृणालुभिर्दया
शीलैः एवमुपकर्तृभ्यो युष्मभ्यं कापि गुरुदक्षिणामयादातव्या तद्गुरुदक्षिणालक्षणं किं धनमात्मना देहेन सह देददामि नममर्कचित्स्वाधीनमस्तीत्यर्थः राज्यादिकमस्ति चेत्सर्वतत्साधुभ्योदत्तं तदधी
नमहंकथं दास्यामि परकीयदानाच्चौर्यमापद्यतइति भावेनोक्तं साधुदत्तमिति ४६ ननु तथापि साधुभिरात्मसात्कृतराज्यादिकं तदातव्यमिति चेत्सत्यंतदातुं योग्यं चेदास्यामीत्याह प्राणाइति रायोवित्तानि
४७ युष्मभ्यं सर्वानिवेदितमिति मोहादुक्तं तत्क्षंतव्यं सर्वस्य युष्मदीयत्वान्नमयादातव्यमित्याह सेनापत्यमित्यादिना ४८ किंबहुनानुलापेनेदमेव भवदहं निमित्याह यैरिदृशीति निगमिभिर्वैदिकैरात्मवा

कृच्छ्रोमहानिहभवाणवमप्लवेशाः षड्वर्गनक्रमसुखेन तितीर्षयंति ॥ तत्त्वं हरेर्भगवतो भजनीयमंघ्रिकृत्वोदुपं व्यसनमुत्तरदुस्तराणम् ४३ ॥ मैत्रेय उवाच ॥
स एवं ब्रह्मपुत्रेण कुमारेणात्ममेधसा ॥ दर्शितात्मगतिः सम्यक्प्रशस्योवाच तं नृपः ४४ ॥ पृथुरुवाच ॥ कृतो मे नुग्रहः पूर्वहरिणार्तनुकंपिना ॥ तमापाद
यितुं ब्रह्मन् भगवन् यूयमागताः ४५ ॥ निष्पादितं च कात्स्नर्येन भगवद्विघृणालुभिः ॥ साधुदत्तं हि सर्वमेवात्मना सह किंदे ४६ ॥ प्राणादाराः सुता ब्रह्मन् गृहाश्च
सपरिग्रहाः ॥ रायोमहीबलं कोशइति सर्वानिवेदितम् ४७ ॥ सेनापत्यं च राज्यं च दंडं नेतृत्वं मेव च ॥ सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदहति ४८ ॥ यैरिदृशीभगव
तो गतिरात्मवाद् एकांततो निगमिभिः प्रतिपादितानः ॥ तुष्यं त्वदभ्रकरुणाः स्वकृतेन नित्यं कोनाम तत्प्रतिकरोति विनोदपात्रम् ४९ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ त
आत्मयोगपतय आदिराजेन पूजिताः ॥ शीलं तदीयं शंसंतः खेऽभूवन्मिषतां नृणाम् ५० ॥ वैन्यस्तु धुर्यो महतां संस्थित्या ध्यात्मा शिक्षया ॥ आप्तकाममिवात्मा
नं मेन आत्मन्यवास्थितः ५१ ॥ कर्माणि च यथाकालं यथादेशं यथाबलम् ॥ यथोचितं यथावित्तमकरो ब्रह्मसात्कृतम् ५२ ॥ फलं ब्रह्मणि विन्यस्य निर्विषंगः समाहि
तः ॥ कर्मध्यक्षं च मनवान् आत्मानं प्रकृतेः परम् ५३ ॥ गृहेषु वर्तमानोऽपि स साम्राज्यश्रियान्वितः ॥ नासृजते द्वितीयार्थेषु निरहं मतिरकंवत् ५४ ॥ एवमध्यात्मयोगे
न कर्मण्यनुसमाचरन् ॥ पुत्रानुत्पादयामास पंचार्चिष्यात्मा संमतान् ५५ ॥ विजिताश्च धूमके शंहर्यं क्षद्रविणं वृकम् ॥ सर्वपां लोकपालानां दधारैकः पृथग्गुणान् ५६
देवेदंति एकांततो मुखेन निर्णीतत्वात् यैर्भवद्विरीदृशीहरेर्गतिरस्माकं प्रतिपादिता ते यूयं स्वकृतेन तुष्यध्वमित्यन्वयः किनीरसमधुरवचनेनेत्युक्तं तुष्यं त्विति ॥ ४९ ॥ तत्प्रियवचनांतेतैः किम
कारीत्यत्राह त आत्मेति आत्मयोगस्याध्यात्मयोगस्योपदेष्टृत्वेन पतयः मिषतां पश्यतां खे आकाशे ५० पृथुना तेभ्यः समग्रानुग्रहः प्राप्त इत्यस्य लक्षणमाह वैन्यइति महतां धुर्यः धूर्वोढा संस्थित्या संपूर्ण
याध्यात्मा शिक्षया परमात्मतत्त्वज्ञानादानलक्षणया इव शब्द एवार्थः ५१ तस्य कर्मकरणप्रकारमाह कर्मणीति ५२ निर्विषंगः कर्मफलेष्वनासक्तः प्रकृतेः परमात्मानं श्रीहारे कर्मणा मध्यक्षं साक्षिणं म
न्वानः ५३ ५४ विषयासक्त्या वर्तमानस्य पुत्रानुत्पादनेन स्वपुरराज्यरक्षणपुण्यप्राप्तिः कथमत्राह एवमिति आर्चिषिभार्यायां ५५ एवं संन्यस्त सर्वकर्मोपिराजा भगवदनुग्रहाविरोधेन तत्तत्कर्मणोर्द्रादि
तत्तद्गुणान् दधारेत्याह सर्वेषामिति ५६

जगत्सृष्टेर्गोपीथायरक्षणाय अच्युतेऽन्त्यामनोपस्यसोऽच्युतात्मकः राजशब्दानिर्वक्ति मनोवागिति ५७ रजनाद्राजति इन्द्रादिगुणधारणप्रकारं विच्यवक्ति सोमराजइत्यादिना वसुजलं वसुरत्नेजलं रश्मिर्वसुदेवो विभावसुरित्यभिधानम् ५८ ५९ अचलराट्मेरुः ॥ ६० ॥ कोशाढ्यः धनौघपतिः ॥ ६१ ॥ सर्वात्मासर्वतरस्थः भूतराट्सदाशिवः ६२ मृगराट्सिंहः अजो ब्रह्मा ६३ आत्मतत्त्वे परमात्मतत्त्वज्ञाने अधिकदृष्टांतोऽयं अथापि तमेवाह भक्तयेत्यादिना गवादिषु भक्त्या लज्जादिगुणेन ६४ पुंभिर्हृद्वर्गितयोच्चैः कीर्तितया कीर्त्या स्त्रीणां कर्णरंध्रेषु प्रविष्टः सतां कर्णरंध्रेषु प्रविष्टः परोक्षमेवात्मा तुल्यः स्वकार्यसमो राम इवेत्यन्वयः गुरुविषेषु भक्त्या च परेषां हितकृत्तया प्रश्रयेण च कीर्त्या च पृथुराममनुव्रतइति वचनात् नेदं स्तुतिमात्रं सत्यामित्यर्थः न गुरुर्न च धर्मोऽस्ति रामदेवस्य कुत्रचित् तथापि धर्मरक्षार्थं गुरुभक्तिमदं दर्शयदित्येतो रामस्य लोकांस्तद्ग्रहार्थं न स्वनवाप्तफलप्राप्त्यर्थं गुरुभक्त्या दिकामिति संतोष्यम् ६५ ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां

गोपीथाय जगत्सृष्टेः कालेऽस्वेऽन्त्यामनोपस्यसोऽच्युतात्मकः ॥ मनोवाट्मूर्तिभिः सौम्यैर्गुणैः संरञ्जयन् प्रजाः ५७ रजेत्यध्यात्मा मेधेयं सोमराजइवापरः ॥ सूर्यवद्विसृजन् गृहं नृप्रतपंश्च भुवो वसु ५८ दुर्धर्षस्तेजसेवाग्निर्महद्वद्वदुर्जयः ॥ ततिक्षया धरित्री विद्यौरिव भीष्टो नृणाम् ५९ वर्षति स्म यथा कामैः पर्जन्य इव तर्पयन् ॥ समुद्र इव दुर्बोधः सत्येनाचलराट् इव ६० धर्मराट् इव शिक्षायामाश्रये हि मवानिव ॥ कुबेर इव कोशाढ्यो गुप्तार्थो वरुणो यथा ६१ मातरि श्वेव सर्वात्मा बलेन महतौ जसा ॥ अविषह्यतया देवो भगवान् भूतराट् इव ६२ कंदर्प इव सौंदर्ये मनस्वी मृगराट् इव ॥ वात्सल्ये मनुवद्वृणां प्रभुत्वे भगवान् जः ६३ बृहस्पतिर्ब्रह्मवादेऽन्त्यामनस्त्वेऽस्वयंहरिः ॥ भक्त्या गोगुरुविषेषु विष्वक्सेनानुवर्तिषु ६४ हिया प्रश्रयशीलाभ्यामात्मतुल्यः परोक्षमे ॥ कीर्त्योर्ध्वगीतया पुंभिर्ब्रह्मलोके येतत्र तत्र ह ॥ प्रविष्टः कर्णरंध्रेषु स्त्रीणां रामः सतामिव ६५ ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ दृष्ट्वात्मानं प्रवयसं मे कदा वै न्य आत्भवान् ॥ आत्मनावर्धितां शेषसानुसर्गः प्रजापतिः १ जगत्स्तरथुषश्चापि दृष्टिदोधर्मभृत्सताम् ॥ निष्पादितेश्वरादेशो यदर्थमिह जग्मिवान् २ आत्मजेष्वात्मजान्यस्य विरहाद्बुद्धतीमिव ॥ प्रजासु विमनारवेकः सदोरोऽगात्तपोवनम् ३ तत्रापाद्यात्मनियमो वै स्वानससु संमते ॥ आरब्ध उग्रतपसि यथा स्वविषये पुरा ४ कंदमूलफालाहारः शुष्कपर्णाशनः क्वचिद् ॥ अब्रह्मक्षः कतिचित्पक्षान्वायुभक्षस्ततः परम् ५ ग्रीष्मे पंचतपावीरो वर्षास्वासारणा ण्मुनिः ॥ आकंठमग्नः शिशिर उदके स्थंडिलेशयः ६

द्वाविंशोऽध्यायः २२ ॥ ॥ योगेन देहत्यागप्रकारः पृथग्यादितस्त्वानां तदभिमानि देवतानां च स्वस्वकारणप्रवेशलक्षणोऽलपयध्वे देहत्यागकाले चित्तनीय इति निरूप्यते ऽस्मिन् अध्याये तत्रादौ पृथोऽस्तपसि प्रारंभप्रकारं वक्ति दृष्ट्यादिना प्रवयसंगतवयसं स्थविरं आत्मवान् जितमनाः साहितोऽनुसर्गः पुत्रपौत्रादिदिलक्षणेन जनेन ससानुसर्गः वर्धितां शेषः सानुसर्गः स्वराज्यकालीनजनोऽयेन सतथा १ आरामकरणेन स्थावरस्य वृत्तिदानम् २ आत्मजां पृथिवीं राज्ञ एष्यद्वि योगाद्बुद्धतीमिव स्थितां ३ आत्मनियमः कंदमूलाद्याहारः शरीरयात्रार्थमापाद्योऽयेन सभाषाद्यात्मनियमः पुरा स्वविषये स्वराष्ट्रेऽग्राणां दुष्टानां तपसि संतापे देहयात्रापरब्धस्तथोऽग्रतपसि कायकेशादिलक्षणेन प्रारब्ध इत्यर्थः ४ आत्मनियमानाह कंदेति ५ पंचतप आह ग्रीष्म इति पंचतपस्य अग्नयोऽस्य संपंचतपाः अत्रैको भिरकः आसारणाद्विनिराश्रयतया ब्रह्मस्थितीं शिशिरो हिमतीं स्थंडिलेशयोऽनिशीतिशेषः ६

आरिराधयिषुराराधयितुकामस्तदर्थमुग्रतपआचरदित्यन्वयः ७ ८ योगमुपासनापायम् ९ भाक्तः प्रमपूवभजन अनन्यावधान गण न ना
विपर्ययज्ञानस्थानं निजत्वेनाभिमंतं जीविकोशंबाह्वातः करणलिंगशरीरं वा चिच्छेद छिनत्ति स्म तादृशं भगवतो ज्ञानं तस्य पृथोरभूदित्यन्वयः तस्य हेरेनुस्मरणं निरंतर ध्यानं तत्पूर्वानया भक्षया परिशुद्ध कर्म
सत्त्वगुण युक्त आत्मा मनो यस्य स तथा तस्य अभूदित्यनेन भूसत्ताया मिति धातोः सत एव ज्ञानस्या विर्भाव उच्यते न तु प्रागसतः तस्य ज्ञानित्वात् ज्ञानिनो ज्ञानस्या विर्भावः न हि पुरोवर्ती घटः पटो वा आ विरभवदि
ति व्यवहारो दृष्ट च इति चेन्न बलवत्प्रतिबंधकेन तिरोभावं संभावात्तदुक्तं आविर्भावतिरोभावौ ज्ञानस्य ज्ञानिनो पितु अपेक्षया ज्ञस्तथा ज्ञानमुत्पन्नमिति वोच्यते ज्ञानिनो पि ज्ञानस्या विर्भावतिरोभावावपेक्षया सा
ब्रह्मस्तथा तस्य ज्ञानं समुत्पन्नमिति व्यवहारो गुज्यत इत्यर्थः ११ उत्पन्नज्ञानस्य स्थितिमाह छिन्नेति येन वयुने नेन दग्मच्छिनत्त ज्ञानं तत्त्यज इत्यन्वयः अन्यथा ज्ञान संभव इदमुक्तं थं युक्तं स्यादित्यत उक्तं छिन्ना
न्यधीरिति निरस्ता न्यथा ज्ञानः स्वरूपज्ञानाभावे कथमिति दमित्यत उक्तं अधिगतात् रमगातिरिति आत्मशब्देन स्वस्वरूपं परमात्मा चोच्यते अधिगते अ परोक्षीकृते परमात्मा स्वस्वरूपं च येन स तथा
अतएव तत्साधर्म्यमाह निरीहइति ज्ञानोत्तरकालीन प्रवृत्तिमात्रतु पूर्ववद्विधिबद्ध इत्यर्थः अत्र ज्ञानत्यागो नाम निर्लेपेन स्वरूपज्ञानेन करतला मलकवत्प्रत्यक्षत्वेन वृत्तिज्ञानस्य बाह्यातः कारणजन्यस्य भेद

तितिक्षुर्यतवाक्दांतऊर्ध्वरेताजितानिलः ॥ आरिराधयिषुःकृष्णमाचरत्तपउत्तमम् ७ तेनक्रमानुसिद्धेनध्वस्तकर्मा मलाशयः ॥ प्राणायामैःसन्निरुद्धषड्भु
र्गच्छिन्नबंधनः ८ सनत्कुमारोभगवानयदाहाध्यात्मिकंपरम् ॥ योगंतेनैव पुरुषमभजत्पुरुषर्षभः ९ भगवद्धर्मिणःसाधोःश्रद्धयायततःसदा ॥ भक्तिर्भगव
तिब्रह्मण्यनन्यविषयाभवत् १० तस्यानयाभगवतःपरिशुद्धकर्मसत्त्वात्मनस्तदनुसंस्मरणानुपूर्व्या ॥ ज्ञानं विरक्तिमदभून्निशितेनयेनचिच्छेदसंशयप
दंनिजजीवकोशम् ११ छिन्नान्यधीराधिगतात्मगतिर्निरीहस्तत्तत्त्यजेऽच्छिनादिदंबयुनेनयेन ॥ तावत्तुयोगगतिभिर्यतिरप्रयत्नो यावद्ब्रदाग्रजकथासुर
तिनकुर्यात् १२ एवंसवीरप्रवरःसंयोज्यात्मानमात्मनि ॥ ब्रह्मभूतोदृढकालेतत्याजस्वंकलेवरम् १३ सर्पीडचपायुं पाष्णिभ्यांवायुमुत्सर्पयञ्छनैः ॥
नाभ्यांकोष्ठेष्ववस्थाप्यहृदुरःकंठशीर्षिणि १४

मिरीक्षणंमद्भिन्नमिदंनश्वरमितिदर्शनं नत्वन्यः तदुक्तं अपरोक्षतयावृत्तिज्ञानभेदानिरीक्षणं
स्वरूपज्ञानमस्तीतिज्ञायतइतितल्लक्षयति तावदिति यावद्रदाग्रजस्यश्रीनारायणस्यकथासुरतिनकुर्यात्तावद्यातिर्निर्जितेन्द्रियग्राप्त्रोपिपुरुषोयोगगतिभिः प्राणायामादिलक्षणैर्योगसाधनैरप्रयत्नोऽनाविर्भूतस्व
रूपज्ञानोभवति अनेनभगवत्कारतिःस्वरूपज्ञानेनेतिलक्ष्यते तदप्युक्तं स्वरूपज्ञानतःसम्यग्रतिर्विष्णुकथासुचेति यद्वा योगादुत्पन्नैर्गतिशब्दवाच्यैर्ज्ञानैः स्वरूपविषयैर्भगवत्तत्त्वंब्रह्मादितारतम्यं
पंचविधभेदंजीवस्वरूपमित्यादिविषयबाहुल्यात्स्वरूपज्ञानस्यबाहुल्यं प्रयत्नो नभवति १२ उपसंहरत्येवमिति ब्रह्मभूतःब्रह्मणिभूतः ब्रह्माधारतयास्थितइत्यन्ययः कालेप्रारब्धकर्मक्षयसमये ।
तत्याजेत्येनेनस्वकलेवरमेवात्याक्षीन्नतुस्वरूपज्ञानमित्यवगंतव्यं १३ स्वच्छंदमृत्यूनांयोगिनांदेहत्यागप्रकारंदर्शयितुमस्योत्क्रांतिप्रकारमाह संपीडयेति वज्रासनस्थितोवायुमुत्सर्पयद्वूर्ध्वनयन्मूला
धारान्नाभ्यांहृद्युरीसंकठचक्षीर्षिणिभ्रूमध्येचेत्येषुकोष्ठेषुस्थानिविशेषेषुशनैरवस्थाप्य १४

सत्याः वनेपिराजद्वीभांगलक्ष्मीसामग्रीसमभूदित्याह विलोकयेति २३ कुसुमासारं पुष्पवृष्ट २४ धन्यासवगुणः पूणा अनपक्षगुणः पूणा यन्पश्यत्युच्यत युवा रत्नानयान २५
मोक्षलक्षणं भगवत्पदसाधयंत्युत विद्युद्वल्लोलानि च लान्यायं विषयं ततः तेषामन्यदुरापं किं न किमपीत्यर्थः २७ आपवर्ग्यमुक्तिसाधनकारणं २८ पतिलोकं नाथवंतं लोकमिति शं कानि वृत्त्यर्थं वै न्योयं लोकं प्रापतं
पतिलोकं गता भूदिति स्पष्टितं २९ उपसंहरति इत्थमिति योऽसौ पृथुरित्थं भूतानुभावः अनुभावः प्रभावश्च ३० फलमाह यइति पदवीभक्तिज्ञानादिलक्षणां ३१ वर्णभेदेन फलं विविना क्ति ब्राह्मण इति ३२ श्रव
श्वर्यतपः सुवेति वचनात् सत्प्रयत्नादिगुणवतामतिशयेन प्रधानत्वात् भगवत्तमः ३० फलमाह यइति पदवीभक्तिज्ञानादिलक्षणां ३१ वर्णभेदेन फलं विविना क्ति ब्राह्मण इति ३२ श्रव
णाद्यावृत्त्यासाधारणफलमाह त्रिःकृत्वइति ३३ प्रतिपंथिनिवारकं चेदभीष्टसिद्धिः स्यादेनेन तत्कथं स्यादित्यतस्तद्विशिनाष्टि इदमिति ३४ व्याख्यातुं विशेषफलमाह धर्मार्थेति चरितस्य तादृक्
विलोकयानुगतां साध्वीं पृथुवीरवरं पतिम् ॥ उष्टुर्वरदा देवैर्देवपत्न्यः सहस्रशः २३ कुर्वत्यः कुसुमासारं तस्मिन्मंदरसानुनि ॥ नदस्त्वमरतूर्येषु गृणंति स्म
परस्परम् २४ अहो इयं वधू धन्याया चैवं भूजां पतिम् ॥ सर्वात्मना पतिं भजे जज्ञेशं श्रीवधूरिव २५ सैषानूनं ब्रजत्यूध्वं नुवैन्यं पतिं सती ॥ पश्यतास्मा
नतीत्यार्चिर्दुर्विभाव्येन कर्मणा २६ तेषां दुरापं किं त्वन्य न्मर्त्यानां भगवत्पदम् ॥ विद्युल्लोलायुषो ये वै नैष्कर्म्यं साधयंत्युत २७ सर्वांचितो बतास्मधुकृच्छ्रे
ण महता भुवि ॥ लब्ध्वापवर्ग्यं मानुष्यं विषयेषु विषज्जते २८ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ स्तुवंती एव मरस्त्रीषु पतिलोकं गता वधूः ॥ यं वा आत्मा विदां धुर्यो वै न्यः प्रा
पाच्युताशयः २९ इत्थं भूतानुभावोऽसौ पृथुः स भगवत्तमः ॥ कीर्तितं तस्य चरितमुद्दामचरितस्य ते ३० य इदं सुमहत्पुण्यं श्रद्धया वहितः पठेत् ॥ श्रावये
च्छृणुयाद्वापि स पृथोः पदवीमियात् ३१ ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्वी राजन्यो जगती पतिः ॥ वैश्यः पठन्विशपतिः स्याच्छूद्र उत्तमतामियात् ३२ त्रिःकृत्व इदमाक
र्ण्यं नरो नार्थथवा दृतः ॥ अप्रजः सुप्रजतमो निधनो धनवत्तमः ३३ अस्पृहकीर्तिः सुयशा मूर्खो भवति पंडितः ॥ इदं स्वस्त्यथ नंपुंसामं गल्यनिवारणम् ॥
धन्यं यशस्य मायुष्यं स्वर्ग्यं कलिमलापहम् ३४ धर्मार्थकाममोक्षाणां सम्यक्सिद्धि मभीप्सुभिः ॥ श्रद्धयै तदनुश्राव्यं चतुर्णो कारणं परम् ३५ संग्रामा
भिमुखो राजा श्रुत्वैतदभिधातियान् ॥ बालितस्मै हं त्यग्रे राजानः पृथवे यथा ३६ मुक्तान्यसंगो भगवत्यचलां भक्तिमुद्वहन् ॥ वै न्यस्य चरितं पुण्यं शृणुया
च्छ्रावयेत्पठेत् ३७ वैचित्रवीर्याभिहितं महन्माहात्म्यमूचकम् ॥ अस्मिन्कृतमतिर्मर्त्यः पार्थवी गतिमाप्नुयात् ३८ अनुदिनमिदमादरेण शृण्वन् पृथुचरितं
प्रथयन् विमुक्तसंगः ॥ भगवति भवसिंधुपारभूते सच निपुणालभते रतिमनुष्यः ३९ ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

सामर्थ्याभावे तदिच्छया किमित्यत उक्तं चतुर्णामिति एतत्सामान्यस्वभावोक्तिमनेनेत्यत उक्तं परमिति परमुत्कृष्टं ३५ असकृदा वृत्त्याक्षिप्रं दिग्विजयफलमपि स्यादित्याह संग्रामाभिमुख इति ३६
भगवद्भक्त्यविनाभावेन श्रवणादिकुर्वत उक्तं फलं स्यान्नान्यथा इत्याह मुक्तेति ३७ पुनस्तात्पर्यादस्मिन्भक्तिग्रंथयति वैचित्रवीर्येति हे विदुर पार्थवीपृथो विद्यमानां ३८ तस्य चरितस्य शब्दादि
विषयपरत्वे कथं भगवतानामुपकार्यत इति तत्राह अनुदिनमिति भवसिंधोः संसारसमुद्रस्य पारभूते तीरांतरा भूते निपुणां श्रीहरिप्रसादजननसमर्था ३९ इति श्रीभागवते
चतुर्थे विजयध्वजकृतटीकायां त्रयोविंशोऽध्यायः २३

पथिकानां पुरुषाणां तत्र संगमः सुलभः स्यादतः किंचोद्यमत्राह संगम इति असंगा मुनयः सतामभीप्सितमदधुस्तेन शिवेन सह संगमः १७ जगतां नरोगत्वायावचरता पाशवस्था १८ ॥ संभाषणस्य यो संगमेपि संभाषणं संभाव्यत इत्याशयेनाह आत्मारामोपीति यस्त्वस्य लोककल्पस्य जनस्य रोगान्मुक्तत्वस्य राधासेसिद्धये तीव्रया शक्तयेत्यनेन संभाषणानुपपत्तिसूचयति ॥ १८ ॥ संभाषणस्य यो रयावस्थां वक्ष्यन्मैत्रेयः प्रचेतसां कथामादित आवर्तयति प्रचेतस इति १९ समुद्रमुपसमुद्रस्य समीपे विस्तीर्णदक्षिणोत्तरायतं महतः कण्वस्य मुनेर्मन इव स्वच्छं यद्वा महतां श्रीनारायणस्य चरणार विंदपरायणानां मनोयथानिर्मलं तथा ॥ २० ॥ कतिपयैः श्लोकैः सरसः भवनीयत्वं वक्ति नीलेत्यादिना नीलोत्पलानां रक्तोत्पलानां मञ्जानां इंदीवराणां पद्मविशेषाणां कद्दाराणां सौगंधिकानां आकरमुत्पत्तिस्थानं महुः कारं डवः प्लव इत्यभिधानम् ॥ २१ ॥ मत्तभ्रमराणां सौस्वर्धेण शोभनस्वरं परं परया हृष्टो मलता युक्ता अंघ्रिपाव्वायत्रत तथा तद्रोमलोमत्वगित्यर्थः दिक्षु पद्मकोशरजो विक्षिपतः प्रसारयतः पवनस्योत्सवः शैत्यमाद्यसौरभ्यलक्षणोयास्मिस्तथातत् कोशोस्त्रीमुकुले दिव्ये शास्त्र इति यादवः ॥ २२ ॥ दिव्यो मार्गो येषां तै दिव्यमार्गो देवास्तेषां मनोहरं दिव्यमार्गमिति पाठो दिव्याः क्रीडा

संगमः खलु विप्रर्षे शिवेन हि शरीरिणाम् ॥ दुर्लभो मुनयो दधुरसंगाः सदभीप्सितम् १७ आत्मारामोपि यस्त्वस्य लोककल्पस्य राधसे ॥ शक्त्या युक्तो विचरति तीव्रया भगवान्भवः १८ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ प्रचेतसः पितुर्वाक्यं शिरसा धाय साधवः ॥ दिशं प्रतीचीं प्रययुस्तपस्या दृतचेतसः १९ समुद्रमुपविस्तीर्णमपश्य न्मुमहत्सरः ॥ महन्मन इव स्वच्छं प्रसन्नसलिलाशयम् २० नीलरक्तोत्पलांभोजकह्लारैर्दीवराकरम् ॥ हंससारसचक्राह्वकारं डवनि कूजितम् २१ मत्तभ्रमर सौस्वर्धहृष्टरोमलतांघ्रिपम् ॥ पद्मकोशरजो दिक्षु विक्षिपत्पवनोत्सवम् २२ तत्र गंधर्वमाकर्ण्य दिव्यमार्गमनोहरम् ॥ विसिस्म्य राजपुत्रास्ते मृदंगपणवा द्युबत् २३ तर्ह्येव सरसस्तस्मान्निष्क्रामंतं सहानुगम् ॥ उपगीयमानमममप्रवरं विबुधानुगैः २४ तप्तहेमनिकर्षांभं शितिकंठं त्रिलोचनम् ॥ प्रसादसुमुखं वी क्ष्यप्रणे मुर्जितकौतुकाः २५ सतान्प्रपन्नार्तिहरो भगवान्धर्मवत्सलः ॥ धर्मज्ञानशीलसंपन्नप्रीतान्प्रीत उवाच २६ ॥ रुद्र उवाच ॥ यूयं बहिषदः पुत्रा विदितं वश्विर्कीर्षितम् ॥ अनुग्रहाय भद्रं वएवं दर्शनं कृतम् २७ यः परस्तमसः साक्षां त्रिगुणा जीवसंज्ञितात् ॥ भगवंतं वा सुदेवं प्रपन्नः सा प्रियो हि मे २८ स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान्निर्विचितामेतिततः परं हि माम् ॥ अव्याकृतं भागवतो वैष्णवं पदं यथा हि विविधैः कलात्यये २९

दिके हेतवो मार्गः सप्तस्वरभेदायस्मिस्तत्तथा तादृशं गंधर्वगानं मृदंगादीनामनुकूलं २३ तप्तहेमनिकर्षस्तप्तसुवर्णकर्षणपाषाणस्तद्वाग्निर्मलं नैर्मल्ये दृष्टांतो यं ननु धावत्ये तप्तहेमनिकर्षाभि इ त्यतोऽन्यः कश्चिदित्यतः शितिकंठमिति १ सोपिमयूरः किं न स्यादित्यतः त्रिलोचनमिति २५ प्रणतिफलमाह सतानिति २६ वीष्णुभक्तानस्मान्कथं भवाननुगृह्णातीति चेत्तत्राह यः पर इति यो जीवसंज्ञितात् त्रिगुणात्तमसोलक्ष्मीतत्त्वा अनेन तीव्रया शक्त्या विचरतीत्यस्य परिहार उक्तो भवति संभाषणयोग्यरूपदर्शनादिति २७ विष्णुभक्तानस्मान्कथं भवाननुगृह्णातीति चेत्तत्राह तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतमिति वचनद्वयेन लक्ष्मीतत्त्वस्य जीवश त् साक्षात्परस्तं भगवंतं वा सुदेवं शरणं प्रपन्नः समे प्रियो हि यस्य सत्तस्माद्भवंतो मदनुग्रहयोग्या इत्यर्थः सजीवमायां प्रकृतिं सिद्धं तं तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतमिति वचनद्वयेन लक्ष्मीतत्त्वस्य जीवश वदवाच्यत्वं तमः शब्दवाच्यत्वं च सिद्धं २८ इतोऽप्यनुगृह्णाभीति वक्तुमृजूनमपि बहुजन्मसाध्यो भगवत्प्रसादः किमुतान्येषां भित्तिधनयन् विरिचपदप्राप्तिसाधनसामग्रीमाह स्वधर्मेति वैराग्यभक्ति ज्ञानादयः स्वधर्मास्तेषु निष्ठानितरां स्थितिर्यस्य स तथा सत्क्रजुष्वेकः पुमाच्छतजन्मभिरेको न शतजन्मभ्यः पूर्वकालमारभ्य संचरिणं हयुपासनाजनित भगवत्प्रसादेन विरिचतामेति ब्रह्मपदं प्राप्नोतीत्यन्ययः

ततः परं ब्रह्म परानुभवानंतरं मां श्रियमिति हि शब्देन श्रीद्वारमात्रं ब्रह्मण इति सूचयति अव्याकृतं विशाति यद्दिगुणत्रयात्मा कालं परं स्वप्नभूयेत्युक्तेरव्याकृतं निर्विकारं लक्ष्मीति त्वमित्यर्थः ऋजवो नाम ये देवा यो ग्या ब्रह्म पदस्य तु त एव शतजन्मानि विशेषोपासकाहरेः प्राप्य ब्रह्म पदं पश्चाच्छिष्यं प्राप्यानुमोदिताः तया ततो हारं याति वसंतं हरिं सन्निविष्टौ अनादिकालभक्ताश्च ज्ञानिनस्तेन संशयः विशिष्टा ज्ञानभक्त्या दौ सर्वजीविनि कायतः सर्वदापि विशेषेण शतजन्म प्रयत्नतः स्वपदप्राप्तिरुद्दिष्टा ततो मुक्तिरवाप्यत इति निर्णायकवचनादुक्त एवार्थो नापरः उक्तलं यं विशिष्टा भगवत इति अथ श्रियं प्रविश्य भगवतो भगवद्भिर्भाग्यवद्भिर्द्रुक्तो ब्रह्मा यथा ह्येयथा योग्यं विविधैः कार्यकारणसंघातैः सह कलात्यये षोडशकलात्मकशरीरलेदोपलक्षितजगत्प्रलये चैष्णवं पदमपरिच्छिन्नं भगवत्स्वरूपमेतीत्यन्वयः अस्मदादयोऽप्यनेनैव व्याख्यातास्तथा हि यथा ऋजुष्वेकः पुमान् बहुलजन्मसंचरीणं पुण्यसंचयेन ब्रह्म पदं प्राप्यानुभूय श्रीद्वारा सा गुज्यलक्षणां मुक्तिमाप्नुत इति तथा हं च त्वारं शज्जन्मभिराजितैः सुकृतैश्चैव पदं समवाप्यानुभूयत ध्रौविं विशिष्टजन्मभिरापादितैः पुण्यैरैद्रं पदं समेत्यानुभूय तथैद्रादन्ये दशभिर्जन्मभिरुत्पादितैः शुभैः स्वस्वयोग्यं पदं प्राप्य तत्तत्पदभोग्ययोग्यसुकृतं भुक्त्वा ब्रह्मणा सह विमुक्तिमाप्नुम इति तदुक्तं तथैव च त्वा रिशद्भिः पदं शैवं च जन्मभिः विशिष्टैरैद्रं दशभिर्न्येषामप्युदीरितमिति यथा ह्यमिति पाठे यथा हं श्रीहरिप्रसादेन शैवं पदमाप्नोस्मि तथा ऋजुष्वेकः पुमान् शतजन्मभिर्विचितामेतीति योज्यं विदेहि रुद्रो रुद्रियं माहित्वमिति श्रुतिश्च ॥ २९ ॥ ततः प्रकृतेः किं फलितमत्राह अथैव मुक्तप्रकरणेनानादिकालमारभ्य भगवद्भक्तोऽहं यस्मात्तस्माद्भगवता भगवद्भक्तत्वाद्युपेयं प्रियाः स्थयथा भगवानित्यधिकदृष्टान्तः न केवलं युयमेव मत्प्रिया अन्येपि भगवद्भक्ता इत्याह नम इति भागवतानां सकाशात् च शब्दात् प्रेम्णो निरुपमचारितत्वमाह अनेनासुरेभ्यो वरदानेन तत्प्रीतिरौपचारिकीति दर्शितं यद्वा युष्माकमपि

अथ भागवतायूयं प्रियाः स्थभगवान्यथा ॥ नमो भागवतानां च प्रेयानन्योऽस्ति कर्हि चित् ३० इदं विविकृतं जगत्प्रव्यं पवित्रं मंगलं परम् ॥ निश्चयसकरं चापि श्रूयतां यद्ददामिवः ३१ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इत्यनुक्रोशहृदयो भगवानाहता उच्छिदः ॥ वद्वां जलीनराजपुत्रान्नारायणपरोवचः ३२ ॥ रुद्र उवाच ॥ जितं वजात्मविदुर्याः स्वस्तये स्वस्तिरस्तुवः ॥ भवतां राधेसराध्यं सर्वस्माज्जात्मने नमः ३३ नमः पंकजनाभाय भूतसूक्ष्मेन्द्रियात्मने ॥ वासुदेवाय शांताय कूटस्थाय स्वरोचिषे ३४ संकर्षणाय सूक्ष्माय दुरंतायां तकाय च ॥ नमो विश्वप्रबोधाय प्रद्युम्नायां तरात्मने ३५

भागवत एव प्रयोनापरोऽन्यथा भागवतत्वहानिरित्याशयेनाह नम इति मम भागवतानां युष्माकं च भागवतादन्यः प्रेया आस्तीत्यन्वयः अनेन युष्माकं चाह मां प्रिय इति ध्वनितं ३० सुप्रसन्नं न भवता यत्किंचिदुपादिश्यते चेद्वा त्प्रियत्वमानुभावि कं स्यादित्यस्य वाक्यस्यावसरमाददान आह इदमिति अनेन बहुपुरश्चरणभंतरेण क्षिप्रं सत्यं फलतीत्युक्तं भवति ३१ न केवलं प्रतिज्ञा मात्रां किंतु पदिष्टं चेत्याह इतीति अनुक्रोशेत्यादि विशेषेणानुग्रहातिशयद्योतयति किंचोपदेशकाले शिष्याणां मित्र्यं भावं च सूचयति ३२ स्वोपदेशः फलितो युष्माकमिति भावेनाह जितमिति हे आत्मविदुर्याः परमात्मज्ञानिषु श्रेष्ठाः वोजितं सर्वाभितिशेषः कुतः स्वस्तये भगवदुपासनाख्यसत्कर्मणोपदिष्टमिति यत्तस्मादिति शेषः प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थयुज्यत इति स्मृतिः किंच भगवति भवतां भक्तिरनुदिनमेधतामिति भावेनाह स्वस्तिरिति युष्माकं हरौ स्वस्तिः समीचीनसद्भावः सती भक्तिरस्तु ततश्च तथा भक्त्या भवतां राधसे सिद्धये भगवत्तत्त्वं राध्यं पूज्यं कथं सर्वस्मै सर्वातिर्याभिणे आत्मने स्वात्मिनेन मइत्येतावदेवास्माकं शक्यं नातोऽन्यदिति संकल्प्येत्यर्थः सर्वातिर्यामि कत्वा तु सर्वनामाजनादनः नतु सर्वस्वरूपत्वात् सर्वेशो हरिर्यत इति वचनात् सर्वनामा नजगदात्मत्वमनेनोच्यत इत्यर्थः ३३ इदानीं ध्येयस्वरूपं निर्दिशति नमः पंकजनाभायेत्यादिना भूतानि पंचभूतानि पंचभूतसूक्ष्माणि शब्दादीनि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पतित्वात्सततं व्याप्यतिष्ठतीति अतसात्तत्पगमन इति धातुः तस्मै ३४ दुरंतायां तत्रयवर्जिताय विश्वप्रबोधाय पूर्णज्ञानाय विश्वस्य प्रबोधोयस्मादिति वास्तथा तस्मै ३५

हृषीकर्मिद्रियं प्रोक्तमित्यतो हृषीकेशो जीवस्तस्योर्द्रियस्वामिने किंचिद्रियमिन्द्रस्य विद्यमानं यच्च किंच तस्यात्मा स्वामी हृषीकेशश्चायामिन्द्रियात्मा चेति विग्रहस्तस्मान्भूतात्मने स्तिमितरूपाय ३६ शुचा
 वम्रोसीदिति तिष्ठतीति शुचिषत् तस्मै योमौतिष्ठन्ति श्रुतेः हिनोति दुःखं रतिं यापयतीति हिरण्यं तादृशं वीर्यं यस्य स तथा तस्मै स्वर्णवर्णरेतस इति वा चतुर्बुधैरुपस्थित्वार्तः क्रियमाणं यत्कर्म तत्कृतृत्वाच्चानु
 हौत्रस्तस्मै तंतवेव्याप्ताय संति प्रवर्तकाय वा ३७ ऊर्जे पित्रन्नदात्रे इषेदेवा न्नदात्रे इच्छा रूपाय वा यज्ञरेतोरतिरिधं स्य स तथा तस्मै सर्वसात्मने सर्वरसानां दात्रे ३८ सर्वसत्त्वानां सर्वप्राणिनामा
 त्पदाईह चेष्टायस्य स तथा तस्मै आत्मानं ददातीत्यात्मदा य आत्मदेति श्रुतेः सर्वप्राणिष्व्वात्मदेहस्तत्तदंगुष्ठमात्रस्वरूपं यस्य स तथा तस्मै इति वा विशेषाय विशिष्टाय पृथिव्या स्थित्वा तस्याः सर्वस्मादिशे
 षं करोतीति वा गुणगुणिनो रभेदाभिप्रायेण सह इत्याद्युक्तं सहस्ति तिक्षाशक्तिः ओजोऽवष्टंभशक्तिः बलं बाह्वाद्यावयवशक्तिः ३९ अर्थः शास्त्रवेदाख्यं लिङ्गज्ञापकं प्रमाणं यस्य स तथा तस्मै अर्थस्य पुरुषा
 र्थस्य लिङ्गहेतुस्तस्मा इति वा नभसे आकाशवदसंगा य नभस्य ते प्रकाशयेत न ज्ञायत इति वा भस्मक्षणदीप्त्योरिति धातुः पुण्याय पुनानाय लोकाय प्रकाशाय अमुष्मै अधिदेववा सिने पुण्याय लोका
 यस्वर्गादि लोकदात्रे वा ४० प्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गप्रवर्तकत्वात् तस्मै पिबुदेवेषु चास्थित्वा तत्तद्योग्यकारणवत्त्वात् तच्छब्दवाच्याय कर्मणे विषयाय क्रियारूपाय वा धर्मविपाकाय पुण्यफलप्रदाय भूतेरुद्रतोमृ
 नमो नमो निरुद्धाय हृषीकेशेन्द्रिबात्मने ॥ नमः परमहंसाय पूर्णाय निभृतात्मने ३६ स्वर्गापवर्गद्वाराय नित्यशुचिषदेनमः ॥ नमो हिरण्यवीर्याय चातुर्हो
 त्राय तंतवे ३७ नम ऊर्जइषेत्रयाः पतये यज्ञरेतसे ॥ तृप्तिदाय च जीवानां नमः सर्वसात्मने ३८ सर्वसत्त्वात्मे देहाय विशेषाय स्थवीर्यसे ॥ नमस्त्रैलोक्यपा
 लाय सहजो जिवलाय च ३९ अर्थलिङ्गाय नभसे नमो तर्बहिरात्मने ॥ नमः पुण्याय लोकाय अमुष्मै भूरिवर्चसे ४० प्रवृत्ताय निवृत्ताय पितृदेवाय कर्मणे ॥
 नमो धर्मविपाकाय मृत्यवे दुःखदाय च ४१ नमस्त आशिषा भीशमनवे कारणात्मने ॥ नमो धर्माय बृहते कृष्णाय अंकुठमेधसे ४२ पुरुषाय पुराणाय सांख्य
 योगेश्वराय च ॥ शक्तित्रयसमेताय भीदुषेहं कृतात्मने ४३ चेत आकूतिरूपाय नमो वाचो विभूतये ॥ दर्शनं नो दिदृक्षुणां देहि भागवता चितम् ४४ रूपं प्रिय
 तमं स्वानां सर्वं द्विद्यगुणां जनम् ॥ सिग्धप्रावृद्धनश्यामं सर्वसौंदर्यसंग्रहम् ४५ चार्वाय तचतुर्बाहुं सुजातरुचिराननम् ॥ पद्मकोशपलाशाक्षं सुंदरभुसुना
 सिकम् ४६ सुद्विजं सुकपोलास्यं समकर्णविभूषितम् ॥ प्रीतिप्रहासितापांगमलकैरुपशोभितम् ४७ लसत्पंकजं किजलकुलं मृष्टकुण्डलम् ॥ स्फुर
 त्किरीटवल्लयहारनूपुरमेखलम् ४८

त्युस्तस्मै मृत्यौ स्थित्वा तत्करणद्वामृत्युस्तस्मै दुःखदाय असुरभ्य इति शेषः दुःखदायिन इति पाठे दुरशोभन दुःखयोरिति यादवः खं सुखमिति श्रुतिः दुःखं दायति शोषयतीति तस्मा इति वा दे
 शोषण इति धातुः ४१ मनवे मननशीलाय मंत्रवाच्याय वा ४२ सांख्यं यथार्थज्ञानं योगउपायोऽष्टांगविशिष्टो वातयोरीश्वराय शक्तित्रयसमेताय ज्ञानक्रियेच्छाशक्तियुक्ताय भीदुषेवियिवते अभीष्टदा
 त्रे वा अहं कृते रुद्रे आत्मा यस्य स तथा तस्मै ४३ चेतस आकूतिरभिप्रायस्तं रूपयति समर्थयति इति चेत् आकूतिरूपस्तस्मै वाचो विविधा भूतिः सृष्टिर्नतस्मै किमभिप्रेत्य स्तुतिमिति तत्राह दर्शनमिति
 कीदृशं दर्शनं साकारविषयं निराकारविषयं वा द्वितीये गगनवत् व्याप्तमुत घटाकाशवत्परिमितं पक्षद्वयमप्यनभीष्टमनधिकारात् तस्मात्प्रथम एव पक्षस्तत्रापि रूपाणामानंत्यादीदृशं रूपं प्रकाशयेत्याहुः भा
 गवत्तर्चितमिति यदेतदीदृशं रूपं प्रदर्शयेत्यन्वयः ४४ सर्वसौंदर्याणां संग्रहपात्रं ४५ सुजातं कोमलं विदुरित्यभिधानं शोभनाद्विजादं तास्य सत्सुद्विजं ४६ कर्णाभरणानां बहु
 त्वद्योतनाय मृष्टकुण्डलमिति पुनर्वचनं ४८

शंखादयोऽस्मिंश्चिद्विज्ञास्तच्छ्रवचक्रगदापद्ममालामणिना उत्तमाक्रद्वयोऽस्यसंतरित्युत्तमाद्विंशत् सौभगेत्युभयत्रसंबध्यते सौभाग्ययुक्तौग्रीवाकौस्तुभौयास्मिंस्तत् उरोत्रिभ्रद्विस्तीर्णमिति शेषः ४९ संक्षिप्तमुरोविशिष्टा अनपायिन्येति नित्ययाश्रया आक्षिप्तसन्निहितचनिकषाश्मास्वर्णपाषाणस्तद्वह्मत्तमानमुरः आक्षिप्तनिकषाश्मोरस्तेनोल्लसत्श्वासानां पूरकरेचकाभ्यां संविभ्राः संचालितावलयोरेखा अस्य संतीति पूरेचकसंविभ्रवल्लिमत तच्चपल्लवेनांकुरदलेन सह शतं तथा ५० दक्षिणावर्तेन गभीरयानिभ्रयानाभ्या विश्वप्रतिसंक्रामयत्प्रसदिवास्थितम् ५१ समानानिचारूणि अंघ्र्या दीनियस्मिंस्तत्तथोक्तं सुदर्शनं सुवधुः ५२ नखद्युभिर्नखानां तेजोभिः नोतुः स्तोतुरधंपांपविधुन्वतानाशयतापदोपलक्षितः पुरोमार्गगुरुत्क्रांतस्याचिरादिमार्गोपदेशात्वं कीदृशानां नस्तमोजुषामज्ञानिनां पुरइत्यस्मत्पदान्वयोवा अस्माकंपुनः प्रदर्शयेति ५३ विनियोगमाह एतादिति आत्मनः स्वस्य शुद्धिः संसारमुक्तिलक्षणातामिच्छतामिदं नित्यथा स्मच्छुद्धिर्न स्यादित्यतो ध्येयमिति वर्णाश्रमादिविहितस्वधर्मकुर्वतां पुंसां भगवद्भक्तियोगो नित्याभयप्रद इति यत् ५४ तस्मादभक्तिमतां दुर्लभो भवान् सर्वदेहिनां भक्तिमतां लभ्य इति न केवलं मुक्त्यर्थं यस्मदादेर्ध्येयं किं त्वद्वादेवापित्यभिप्रेत्याह स्वराज्यस्येति स्वः स्वर्गराज्यस्येन्द्रादेरात्मा विदात्मज्ञः परमात्मा तदात्मानमेवावेदाहं ब्रह्मा स्मीति श्रुतेः

शंखचक्रगदापद्ममालामण्युत्तमद्विंशत् ॥ सिंहस्कंधमुरोविभ्रत्सौभगग्रीवकौस्तुभम् ४९ श्रियानपायिन्याक्षिप्तं निकषाश्मोरसोल्लसत् ॥ पूरेचकसंविभ्रवल्लिमतपल्लवोदरम् ५० प्रति संक्रामयद्विश्वं नाभ्यावर्तगभीरया ॥ श्यामश्रोण्याधिरौचिष्णुदुकूलस्वर्णमेखलम् ५१ समचावैर्विजंघोरुनिभ्रजानुसुदर्शनम् ५२ पदाशरत्पद्मपलाशरोचिषानखद्युभिर्नोतुरधंपविधुन्वता ॥ प्रदर्शयस्वीयमपास्तसाध्वसंपदपुरोमार्गगुरुस्तमोजुषाम् ५३ एतद्रूपमनुध्येयमात्मशुद्धिमभीप्सताम् ॥ यद्भक्तियोगोभयदः स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ५४ भवान्भक्तिमतां लभ्यो दुर्लभः सर्वदेहिनाम् ॥ स्वराज्यस्याप्यभिमता एकांते नात्मा विद्वतिः ५५ त्वादुराराध्यमाराध्यसतामपि दुरापया ॥ एकांतं भक्त्या कोवांच्छेत्पादमूलं विना बहिः ५६ यत्र निर्विष्टमरणं कृतांतो नावमन्यते ॥ विभ्रं विष्टं भयन्यवीर्यशौर्यं विस्फुरितभ्रुवा ५७ क्षणार्धेनापि तुलयेन स्वर्ग्येनापुनर्भवम् ॥ भगवत्संगे संगस्य मर्त्यानां किमुता शिषः ५८ अथानवांघ्र्योस्तव कीर्तितीर्थयो रंतर्बहिः स्नानविधूतपाप्मनाम् ॥ भूतेष्वनुक्रोशसु मत्त्वशीलिनां स्यात्संगमोनुग्रह एष नस्तव ५९

तस्य गतिर्मुक्तिलक्षणा एकांतेन नियमेनाभिमता अविप्रतिपन्ना मुक्त्यर्थमेव भक्तिर्न स्वर्गाद्यर्थमित्यतो वाह स्वराज्यस्येति इन्द्रादेरित्यध्याहार्य इन्द्रादेः स्वराज्यस्यावाप्तावपि आत्मवित्परमात्मा गम्यते न पेति आत्मा विद्वतिर्भक्त्या त्वेकांतं नाभिमतेत्यन्वयः यद्वा आत्मविदां परमात्मज्ञानिनर्गातिरूपाया भक्तिर्यदि हशीता हशीति भक्त्या त्वनन्यया शक्य इति स्मृतेः ५५ भगवादिच्छा विना भूतत्वादिन्द्रादीनां स्वर्गादिकं तद्भक्त्या कामितं न स्वतोऽतो ब्रुद्विमानं न स्वातंत्र्येणान्यत ज्ञायत इति भावेनाह त्वादुराराध्यमिति सतामपि दुरापया बहिर्देहिकं ५६ पादमूलं विशिनष्टि यत्रोति अरणं शरणं वीर्यशौर्यं विस्फूर्जितया स्फुरितया ध्रुवा विश्वं विष्टं भयनं वशे कुर्वन् ५७ भक्त्या यत्फलं स्वर्गादिकं न तुल्य इत्यन्वयः भागवतसंगलब्धया भक्त्या मुक्तावानंदोद्रेकलाभाभिप्रायेणेति तात्पर्यं तदुक्तं संगो भागवतैर्भूयानपुनर्भवमात्रतः यतो विशिष्टमानंदं मुक्तौ जनयति स्फुटमिति ५८ ननु सत्संग एव फलोऽस्तु ततो युष्माकं मिमेक्षितमत्राह अथेति यस्मात्त्वद्भक्तानां संग एव विधुः फलोऽर्थास्मात्तवांघ्र्यो जातयोः कीर्तितीर्थयोर्भागवतादिशास्त्रश्रवणलक्षणा कीर्तिस्तीर्थविष्णुपद्यादितयो रंतर्बहिः स्नानाभ्यां विधूतपाप्मनां अतएव भूतेषु अनुक्रोशसु तत्त्वशीलिनां सात्त्विकस्वभावानां सतां संगमो नोऽस्माकं स्यात् अतो नैनवयं कृता र्था इत्यत उक्तं अनुग्रह इति ५९

सत्संगयाज्ञायाः कोभिप्रायइत्यत आह । नयस्येति यद्यदासत्संगमस्तत्रतदासत्संगमभाक्तागानानुश्रुतातयस्यपुसाश्चापस्थातकारणमप्यकारणमप्युत्पन्नभगवद्भक्तयैवैराग्यदृढयाप्रबलीकृतयाभगवदुपासनयापरोक्षज्ञानंभवती यस्यमनश्चगुहायांहृदयेनिविष्टमात्मानमाविशतिसमुनिस्तेतवपदंस्वरूपमंजसाविचेष्टपशयतिनन्वित्यन्वयः सत्संगत्यासमुत्पन्नभगवद्भक्तयैवैराग्यदृढयाप्रबलीकृतयाभगवदुपासनयापरोक्षज्ञानंभवतीत्यभिप्रायः भक्त्यात्वनन्ययेसादेः ६० सत्संगतिः सर्वथासंपाद्योतिप्रतिपाद्याधुनाभाक्तिविषयतत्त्वंनिर्दिशति यत्रेति केचिज्जगद्ब्रह्माज्ञानकल्पितमिति सगिरंते अन्येशून्यमेवसंवृत्यासादिवाभातीति अपरेतत्परिणतमिति इतरेप्रागसतः सत्तासमवायि येनजातमित्यदृष्टत्वात्तन्मैश्वरोप्येकइति तान्सर्वानपिनिरस्यतीत्यतोवाह यत्रेति यत्रयदाधारतयाव्यज्यतेइत्यनेनैतेपक्षाः प्रतिक्षिप्ताः पूर्वसतएवव्यक्तिसंभवात्तदनुगतपंचविधभेदानांव्यक्तत्वेनसत्यत्वसिद्धेः विश्वस्मिन्स्थितमप्यज्ञानानभातीत्युक्त्यासुतरामीश्वरसद्भावोर्दिशतः ब्रह्मतत्त्वमित्यनेनसुतरां परंज्योतिरित्यनेनाज्ञानसंपर्काभावः स्पष्टः आकाशइवेति निराकारपक्षोपिनिरासीतिज्ञायते अपरिच्छिन्नत्वएवाकाशदृष्टांतो नशून्यत्वेतिग्रंथपंचतयाउपरम्यतइति ६१ यत्रेत्यधिकरणनिर्देशाच्छ्रुत्किंकार्यारजतव्यक्तिवद्यास्मिन्कल्पितत्वा न्मिथ्याभूतंजगदितिभ्रांतिनिराचष्टे योमाययेति योहारिः पुरुरूपयाशुक्ललोहितकृष्णभेदेनबहुपयामाययाप्रकृत्येदंजगदस्तजसुर्विभर्तेपुनः संहरति अत्रप्रकृतेरेवमहाद्यात्मनाविकारो ननुपरमात्मनइत्याशयेनोक्तं आविक्रियइति अनेनशुक्तयाज्ञानविकारो रजतमित्यपास्तं एवमपिपरमात्माजीवादिभ्योभिन्नसयासम्यक्किमिति न प्रतीयतइत्याशंक्यसाप्रतीतिः सम्यक्ज्ञानविषयेत्याह यद्देति यस्यहरेर्जीवादिभ्योभेदबुद्धिः सदिवानिर्दोषज्ञानविषयैवेत्यर्थः दिनवाचिनादिवाशब्देनकथंज्ञानार्थतोच्यते मांसव्याभावादिति न वाच्यं रात्रिरज्ञानमुद्दिष्टसम्यक्ज्ञानां दिवा स्मृतइति वचनात् शुक्तिरजत

नयस्यचित्तंबहिरर्थविभ्रममनोगुहायांचानिविष्टमाविशेत् ॥ यद्भक्तियोगानुगृहीतमंजसामुनिर्विचेष्टेननुतत्रतेपदम् ६० यत्रेदं व्यज्यते विश्वं विश्वस्मिन्नवभाति यत् ॥ तत्त्वं ब्रह्म परं ज्योतिराकाशमिव विस्तृतम् ६१ योमाययेदं पुरुरूपयास्तज्जिह्वभर्तिभूयः क्षपयेदविक्रियः ॥ यद्देदबुद्धिः सदिवत्संस्थया तमात्मतंत्रं भगवन्प्रतीमहि ६२ क्रियाकलापैरिदमेव योगिनः श्रद्धान्विताः साधुयजंति सिद्धये ॥ भूतैर्द्रियांतः करणोपलक्षणैर्वेदचतंत्रैश्चतएवकोविदाः ६३ त्वमेक आद्यः पुरुषः सुप्तशक्तिस्तयारजः सत्त्वतमो विविभद्यते ॥ महानहंस्वमरुदग्निवार्धराः सुरर्षयोभूतगणा इंदयतः ६४

ज्ञानवन्नेदं पुरुषार्थोपयोगीति चेन्न जीवेभ्योजडतश्चैव भेदज्ञानं हरेः सदा वास्तवं ज्ञानमुद्दिष्टेन मुक्तिरवाप्यतइति वचनात् तत्रयुष्मत्प्रतीतिः कीदृशीति तत्राह आत्मसंस्थयेति यया स्वाधीनया प्रकृत्या निर्विकारः सृष्ट्यादिकरोति तयात्मसंस्थया परमात्मव्यवस्थया स्थितं त्वां प्रतीमहि विजानीमहे स्वाधीनामपि प्रकृतिं विहाय सृष्ट्यादिकर्तुसमर्थइति चोतनायात्मतंत्रमिति अतएव भगवन्निर्वासं बोधयां बभूवुरिति ६२ अस्तु सृष्ट्यादिकर्तृब्रह्मस्वर्गकामोयजेतेत्यादिवाक्यप्रमाणेनेज्यमिद्रादिकं स्यात्तादृक् प्रमाणसंभवादिति तत्राह क्रियाकलापैरिति इदं प्रेत्यापि नमुंचामीति श्रद्धयान्विताये कर्मयोगिनः क्रियासमूहैर्ज्ञानसिद्धये इदं जगत्कर्तृब्रह्मैव साधुयजंतेनेद्रादिकं । तएव स्वर्गकामोयजेतेत्यादिवेदेषु शुद्धस्फटिकसंकाशं वासुदेवां निरंजनमित्यादितंत्रैश्चकोविदास्तद्वृद्धयज्ञा इत्यर्थः ॥ न केवलं श्रुतिस्मृतिभ्यां ज्ञात्वा यजति किं त्वनुमानेनापीति भावेनाह भूतेति भूतैर्द्रियांतः करणैरुपलक्ष्यते ज्ञायतइति भूतैर्द्रियांतः करणोपलक्षणं भूतादीनामचेतनत्वेन स्वतः प्रवृत्त्यसंभवात्तत्प्रकोन्यश्चेतनोस्ति । सचेतश्च एवान्यस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां शक्यदृष्टेरिति यद्वावेदं तंत्रं च श्रद्धान्वितयो गिन इंदयजंति तएवकोविदाः कर्मकांडसारस्य ज्ञानपटव इति अनेनैर्द्रादिकं यजंतो वेदादितात्पर्यार्थं न जानंतीति ज्ञापितम् ६३ ननु जीवादिदं जगत्केचित्संगिरंते । इदं निपुणप्रणीतं विशिष्टकार्यत्वाच्चित्रादिकार्ये दित्यनुमानं जीवाद्रवंति भूतानीति कानिचिद्वाक्यानि चोदाहरंत्यतइदं लक्षणमतिव्याप्तमिति शंका निरासायाह त्वमेकइति आद्यः प्रपंचोत्पत्तेः पूर्वभवः पुरुषस्त्वमेक एवाभूदित्यन्वयः । ब्रह्मैवेदमग्र आसीदित्यादेः पुरुषइत्यनेन कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिति भाति वाक्यं सूचितं अनेन जीवश्च व्यावृत्तस्य ब्रह्मयोनित्वोक्तेः लक्ष्मीतत्त्वस्य द्वितीयस्य विद्यमानत्वा

त्कथमेकदति विशेषुशक्यतइतितत्राह सुप्तेति अत्रसुप्तेत्यनेनप्राप्तिरुपलक्ष्यते यदायंपुरुषःस्वपितिनामसत्तासौम्यतदासंपन्नोभवतीति श्रुतेः स्वात्मन्येवाप्रशक्तिः मुख्यार्थीगीकारेऽज्ञत्वापत्तेरन्यैरेष्टत्वमंगी कर्तव्यं प्रकृतेः स्वापउद्दिष्टहर्षन्यत्रत्वदर्शनमिति वचनात् एवंप्रलयावस्थांसंक्षिप्यसृष्टचवस्थामाह तयेति याप्रलयेहरावेवतासृष्टिकालेप्राप्तेहरेः कटाक्षेणसिद्धुत्वाविशेषमाप्तायातयाशक्तिशब्दशब्दितयाप्रकृ सासाम्यावस्थामाप्तायाविधिद्यतेविषमावस्थानापद्यते सृष्टिक्रमपेक्ष्यरजःसत्त्वतमइतिव्यत्यस्योक्तस्थित्यादेः सृष्ट्यनंतरत्वात् रजःसृष्टौसत्त्वस्थितौतमःसंहृतौचेतिभिद्यतेरजः सत्त्वतमोभ्यांविभिद्यतेसत्त्वर जस्तमोभ्यांतमश्चसत्त्वरजोभ्यामित्ययंभेदः प्रमाणांतरत्वात्तत्कार्यस्वभावदर्शनादवगंतव्यः उक्तभेदविशिनाष्टि महानहमिति ततो गुणवैषम्यात्सत्त्वप्रधानंमहत्तत्त्वंतदभिमानाब्रह्माचाभादितिबोद्धव्यं तत्रा हंकारंत्रिविधाभिन्नं । तामसाहंकारात्स्वादि । वैकारिकाहंकारादिद्रियाभिमानिनोदेवाः । तैजसाहंकारात्तद्ज्ञानहेतुत्वाद्दृष्टिशब्दवाच्यानींद्रियाणिस्वादिभ्यःसुरनरतिर्यगादिभूतगणाअभूवन् किंबहुनोक्तेने दंचराचंरजगंद्यतोयस्मादुत्पन्नंतदेवंविभिन्नमितिज्ञातव्यं आत्मनआकाशःसंभूतइत्यादिश्रुत्यनुग्रहीतमानमास्मिन्नर्थे ६४ अचेतनस्यस्वतःप्रवृत्त्यनुपपत्तेश्चेतनप्रकृतावस्वातन्यप्रतीतिर्विचित्रप्रपंचरचना न्यथानुपपत्त्याविशिष्टचेतनासिद्धिःसचेध्वरएवार्थापत्तेरन्यथासिद्धिपरिहारायाह सृष्टमिति अनुग्रविशयेत्यनेनार्थापत्तेरन्यथासिद्धिःपरिहृतेति प्रपंचस्तुग्रथाधिकयात्माज्ञानांसुबोधत्वाच्चोपरम्यते आत्मां शकेनस्वरूपंशेन तत्सृष्टेत्यादिश्रुतेः जरायुजादिभेदेनचतुर्विधंपुरंग्रविश्यहृषीकैर्जीविद्रियैः सारघंसारमात्रमधुसुखंभुंक्ते यस्मादथोतस्मात् अत्रपुरेसंतत्त्वांपुरुषंविदुरित्यन्वयः तदस्यास्तीत्यस्मिन्नर्थेउ षचप्रत्ययः संतमित्यनेननिर्दोषत्वंसूचयति अवधारणेघशब्दःस्यादिति वचनात् पुनर्मधुनामसुखंविद्यात् केवलंसारमेवभुंक्तेनत्वसारमित्याशयेन सारवत्सारमात्रंतुसारघमित्यतोपि कथितएवार्थः ६५ सं

सृष्टंस्वशक्तयेदमनुप्रविष्टश्चतुर्विधंपुरमात्मांशकेन ॥ अथोविदुस्त्वांपुरुषंसंतमत्रभुंक्तेहृषीकैर्मधुसारघयतः ६५ सएषलोकानतिचंडवेगोविकर्षसित्वंस्व लुकालयानः ॥ भूतानिभूतैरनुमेयतत्त्वोवनावलीवार्थुरिवाविषह्यः ६६ प्रमत्तमुच्चैरिति कृत्यचितयाप्रवृद्धलोभंविषयेषुलालसम् ॥ त्वमप्रमत्तःसहसा भिपद्यसेक्षुल्लिहानोहिरिवाखुमंतकः ६७ कस्त्वत्पदाब्जंविजहातिपंडितोयेतेपुमानप्ययमब्जकेतनः ॥ विशंकयामहुरर्चतिस्मयद्विनोपपत्तिमन वश्चतुर्दश ६८ यत्स्पृष्टोहरहमुक्तेक्षशःशेतेऽमृतांबुधौ ॥ तावद्देदाथतत्तोंब्रिजनोनुस्मरतेचतत्र ६९

हंवलक्षणस्यकालाधीनतयाप्रतीयमानत्वात्त्रातिव्याप्तामिति तत्राह

सएषइति योग्रतःसृष्ट्वासएवलोकान्कालयानः कालद्रावणइतिधातुः कालरूपीभूत्वात्वंभूतैःकरणैर्यमादिभिर्भूतानिविकर्षसिंहारिष्यसीत्यन्वयः अविषह्योऽपरिहार्यः अत्रहेतुध्वनयति अतिचंडेति अत्रानुमानमानमित्याह अनुमेयेति उदाहरणमाह घनावलीरिति चलंतीर्धनावलीदृष्ट्वाचलनंवायुर्कर्ममिति यथाकल्प्यतेतथाऽत्रापीति ६६ अवांतरसंहारस्त्वदन्येनकिंनस्यादत्राह प्रमत्तमिति बुधाल्लिहानःपुनःपुनर्जिह्वासासृक्किर्णाल्लिहन् ६७ एवंभगवतःस्वरूपंनिरूप्यतदुपासनात्याग्यसुरएवनिर्द्वानितिभावेनाह कइति पंडितएवंज्ञातेश्वरतत्त्वःपुमान्कस्त्वत्पदाब्जंत्यजति यद्यदाचरति श्रेष्ठइत्येतावदेतत्तद्वनयतित्यजतिचेत्सुरेतरः इतोपिभोक्तुंनिमित्तनास्तीत्याह यत्तइति अयमब्जकेतनःपुमानपिविगतशंकयातेतवयत्पदाब्जमर्चतिस्मरतेइत्यन्वयः स्मृतौवृत्तौनिषेधेस्मेति यादवः कोयमब्जकेतनइत्यतोऽस्मदुररितिजनकत्वाज्ज्ञानोपदेष्टृत्वाच्चगुरुरिति अनेनततःपरंहिमाभित्यत्र श्रीरेवोच्येतेनरुद्रइतिनिरणायीत्यतोमायावादिनांव्याख्यानंपूर्वापरविरुद्धत्वादुपेक्षणीयमि त्यस्माभिस्तन्मतनिरासायप्रयासोनक्रियतइति इतोपितत्पादसेवानहानव्येत्याह यद्विनेति चतुर्दशमनवोऽस्मादेतत्फलंभवतीत्युपपत्त्यपेक्षांविनापिचरणारविंदमर्चति ६८ अनुदिनंसुप्तिद शायांश्रीनारायणस्पर्शेनपरमानंदोऽनुभूयतेकिमुतेकैवल्यइतिवेदयंस्तस्यदौर्लभ्यमाह यत्स्पृष्टइति येनांध्रिणास्पृष्टोहरहमुक्तेक्षोजनोऽमृतांभोधौपरमानंदसमुद्देशेते यावत्तावत्तदार्नवेदसुखंवेत्यथा स्थानानंतरंतेऽधिवेदनुकिमित्याक्षेपः तत्सुखंस्मरतेच यद्यपिसुखमहमस्वाप्समितिपराभृशति तयापितवार्धिनवेचितनस्मरतीतिभावः अनेनतादृशः परुषोदलंभइतिसिद्धिर्नाम ६९

विचित्रैजगत्किञ्चिद्दीरोऽस्मदभयदः किंनस्यादिति शंकाविहायैव प्रार्थनीय इति वक्ति अथेति विश्वं रुद्रभयध्वस्तमिति यस्मात् अथतस्मादेवं विपश्चितां नस्त्वमकुताश्चेद्भयागातरसात्यन्वयः अ० ५१
मात्मन्विति पदद्वयेन बहिरंतश्चत्वां विनान्योऽभयदोनास्तीतिसूच्यते ७० ध्येयस्वरूपं निरूप्याधुना पूर्वोक्तं जाप्यं विधायोपसंहरति इदं जपेति सर्वस्मा आत्मनेन मइत्यारभ्य वाचोविभूतय इत्यंतं यदुक्तं त
दिदं जपतेत्यन्वयः ७१ आत्मस्थमित्युपदिश्य सर्वभूतेष्ववस्थितमिति वचनं परिच्छिन्नत्वपरिहारा योक्तामिति ज्ञायते ७२ ७३ श्रद्धां जनयति । इदमाहेति । विश्वसृक्पतिर्ब्रह्मा ७४ नंदं श्रवण
मात्रं किं त्वनुभवसिद्धमित्याह तेवयमिति ७५ न केवलमिदं युष्माकमेवान्येषामपि श्रेयस्करमिति्याह अथेति ७६ तत्किं श्रेय इति तदाह श्रेयसामिमेत्येव प्रधानं श्रेयस्त्वमित्याह सुखं तरतीति ७७
न केवलमनेनापवर्गिकं फलं किं त्वपेक्षितं चेदौहिकमपि स्यादित्याह यइदमिति ७८ मदीतामिदमेतन्नेन गंधर्वनस्तवामिति अस्मत्सेविनो मूढा इति द्योतनाय श्रेयसामित्युक्तं ७९ फलविशेषार्थं कालविशेष

अथ त्वमसिनो ब्रह्मन् परमात्मन् विपश्चिताम् ॥ विश्वं रुद्रभयध्वस्तमकुताश्चिद्भयागतिः ७० इदं जपत भद्रं वो विस्वभ्य नृप नंदनाः ॥ स्वधर्ममनुतिष्ठतो भगव
त्यर्पिता शयाः ७१ तमेवात्मानमात्मस्थं सर्वभूतेष्ववस्थितम् ॥ पूजयध्वं गृणंतश्च ध्यायंतश्चासृद्धरिम् ७२ योगादेशमुपासाद्य धारयंतो मुनिव्रताः ॥
समाहितधियः सर्वे एतद्भ्यस्तदाहताः ७३ इदमाह पुरास्माकं भगवान् विस्वभ्य सृक्पतिः ॥ भृगवादीनामात्मजानां सिंस्थुः संसिंस्थताम् ७४ तेवयंचोदिताः
सर्वे प्रजासर्गे प्रजेश्वराः ॥ अनेन ध्वस्ततमसः सिंस्थुः समिविधाः प्रजाः ७५ अथेदं नित्यदायुक्तो जपन्नवाहितः पुमान् ॥ अचिराच्छ्रेय आप्नोति वासुदेव परायणः
७६ श्रेयसामिह सर्वेषां ज्ञानं निःश्रेयसं स्मृतम् ॥ सुखं तरति दुष्पारं ज्ञानं नौव्यस नार्णवम् ७७ यइदं श्रद्धया युक्तो मदीति भगवत्स्तवम् ॥ अधीयानोदुरा
राध्यं हरिमारधयत्यसौ ७८ विंदते पुरुषोऽमुष्माद्यद्यदिच्छति सत्वरम् ॥ मद्गीतगीतात्सु प्रीताच्छ्रेयसामेकवल्लभात् ७९ यइदं कलय उत्थाय प्राजलिः श्रद्ध
यान्वितः ॥ शृणुयाच्छ्रावयेन्मर्त्यो मुच्यते कर्मबंधनैः ८० गीतं मयेदं नरदेवनंदनाः परस्य पुंसः परमात्मनः स्तवम् ॥ जपंत एकाग्रधियस्तपो महच्चरध्वमंतेत
तज्वाप्स्यथेप्सितम् ८१ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति संदिश्य भगवान् बार्हिषदैरभिपूजितः ८
पश्यतां गजपुत्राणां त्रैत्रवातर्द्धे हरः १ रुद्रगीतं भगवतः स्तोत्रं सर्वप्रचेतसः ॥ जपंतस्तेतपस्ते पुर्वर्षाणामयुतं जले २

माह कलय इति कलये उपसि ८० श्रद्धातिशयजननार्थं पुनरुक्तं करोति गीतं मयेति एकाग्रधियः ध्येयादनन्यविषयाधीर्षतेतथोक्ताः अग्रे जगदादेक एवयः स एकाग्रस्तद्धरावेवधीर्षतेत
थेति वा अन्तेहांते युष्मद्विंशोऽध्यायः ८१ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कंधो विंशोऽध्यायः २४ अध्यात्मगर्भपुरंजनोपाख्यानप्रकथनेन
संसारसागरे दुराग्रहग्राहदुरवरोहे निमज्जतां दूरीकृतसत्संगानां हरिचरणारविंदमकरंदसेवानभिज्ञानांगमागमादिनानाव्यसनभराकांतशिशो धराणां शिशुकलभाषणाहृत श्रवणानां कुटुंबभरणातिवाहित
दिनकरगभागशानां पुरुषाणां वैराग्यासां अनुभावित निपुणबलभक्तिप्रदीपानुगृहीतापवर्गलक्षणपुरुषार्थसाधनभगवदपरोक्षज्ञानलनाकटाक्षप्रसन्नमुरमथनप्रसादपरशुमंतेरेण संसारतरुच्छेदो न स्यादिति ता
दृशीसाधनसामग्री निरूप्यते पंचस्वध्यायेषु तत्रोपोद्धातरचयति इतीति १ रुद्रांतर्धानंतरं प्रचेतोभिः किमकारीति तत्राह रुद्रगीतामिति २

एतदन्तरे श्रोतुं योग्यां कथां वद तत्कथां शेषं तदनन्तरं श्रोष्यामि इति क्षत्तुरांतरं शंकां मंत्रेयः परिहरतीत्याह प्राचीनबर्हिषमिति स्यात्कृपालुः कारुणिक इति वचनात्साधुर्यं शब्दः ३ इह या कर्मणा श्रेयसा मवाप्तिरिष्यते त्वन्तत्र श्रेयसां कर्म मच्छ्रेय आत्मन ईहसे कर्मणेच्छसि एतदेव विशिनष्टि दुःखहानिरिति अत्रायं भावः पुरुषार्थिना पुरुषेण प्रार्थयानि श्रेयांसि बहूनि संति तेषां कर्म मच्छ्रेयो दुःखहानिलक्षणमु तसु स्वावाप्तिमथैव भयमथान्यत्सदपत्यादिलक्षणमिति इह कर्मणि तदुभयं ४ अत्र राजा सर्वश्रेयोवाप्तौ मुख्यसाधनं ज्ञानमेवेति नारदस्य हादं विद्वांस्तदेव भवतो पदेष्टव्यमिति प्रार्थयते न ज्ञाना मीति नारदे न सहोचर प्रत्युच्चराया सा न्न ज्ञाना मीति वाक्यं सुखमिति मन्वानेन तत्तत्तथोक्तं ५ काम्यधर्ममयेषु गृहाश्रमेषु ब्राह्मणैरित्येवार्थ इति धीर्यस्य स तथा यद्यपि कर्मज्ञानोत्पत्तौ सहकारितयापि कर्तुं मनुशकमिति मत्त्वानिंदति भोभो इति यथावत्कर्मकर्तुं स्तुज्ज्ञानं साहाय्यकारकं अन्यथा कुर्वतः कर्मनिरायाय भविष्यति तथापि कर्मनिंदंति न यतः कर्तुं मंजसा शक्यं ज्ञानफलरयापि बहुत्वान्मोहनाय चेति वचनां निंदनं युक्तं तस्मात्कर्मविधानं च नव्यर्थमिति तात्पर्यार्थ इति निरणायि संज्ञापितां हिंसितान् ७ संप्रति तेभ्य उपद्रवाभावेऽपि परब्राह्मणीत्याह एते त्वामिति वैशसं शस्त्रेण छेदनं संपरेतं मृतं अयोनिमिता आ युधविशेषाः कूटाः कूटोस्त्रीमुंजमाया चेष्वद्रिगुं गेषु भेदयोरिति यादवः ८ अत्रे ममर्थमिति हासेन बोधयिष्यामीत्याह अत्रेति पुरेशरीरे अतस्ति सततं विषयीकृत्य वर्तत इति पुरातनं अध्यात्मविषय

प्राचीनबर्हिषं क्षत्तः कर्मस्वासक्तमानसम् ॥ नारदो ध्यात्मतस्वज्ञः कृपालुः प्रत्यबोधयत् ३ नारद उवाच ॥ श्रेयस्त्वं कतमद्राजं कर्मणात्मन ईहसे ॥ दुःखहा निःसुखावाप्तिः श्रेयस्तन्नेह चेष्ट्यते ४ प्राचीनबर्हिषा च ॥ न ज्ञाना मिमहाभाग परं कर्मापि विद्वधीः ॥ ब्रूहि मे विमलं ज्ञानं येन मुच्येय कर्मभिः ५ नार द उवाच ॥ गृहेषु कूटधर्मेषु पुत्रदारधनार्थधीः ॥ न परं विदते मूढो भ्राम्यन्संसारवर्त्मसु ६ भोभो प्रजापते राजन् पशून् पश्य त्वया ध्वरे ॥ संज्ञापिताञ्जीव सं धानिनिर्घृणेन सहस्रशः ७ एते त्वांसं प्रतीक्षंते स्म रंतो वैशसंतव ॥ संपरेतमयः कूटैश्छिंदंत्युत्थितमन्यवः ८ अत्र ते कथयिष्येह मिति हासं पुरातनम् ॥ पुरंज नस्य चरितं निबोध गदतो मम ९ आसीत् पुरंजनो नाम राजा राजन्बृहच्छ्रवाः ॥ तस्या विज्ञातनामासीत् सखा विज्ञातचेष्टितः १०

मित्यर्थः अतसात्तयगमन इति धातुः अन्यथा इति हासः पुरावृत्तमिति वाक्यात् पुनरुक्तं स्यात् कमधिकृत्य वर्तत इत्यत उक्तं पुरंजनस्येति ९ पुरंजनो नामकः यमाश्रित्येयं कथा वर्तते न विशिष्टो जीवो भवतीत्युच्यते अभिमानेन सर्वेषां जीवानां मुख्यमभिमानि चतुर्मुखो ब्रह्मा देवानां विशेषतः अत्र पुरंजनस्तु जात्या क्षत्रियो मुक्तियोग्योऽसुरान्विनामनुष्यजीवाभिमानि तत्र जीवसंसारज्ञस्यै श्रोतुणां पापपरिहाराय पुण्यवृद्धये च नारदेन पुरंजनस्य कथा प्रसंगो कारीति तदुक्तं देवजीवाभिमानि तु ब्रह्मैव तु चतुर्मुखः । मनुष्याणां तु जीवानां मभिमानि पुरंजनः । सतुराजा हरेः पुत्र आसुराणां कलिः स्वयं । जीवसंस्तृतिवत्तस्मात् पुरंजनकथापितु । तस्मात् जीवसृतिज्ञस्यै पुरंजनकथां मुनिः । नारदोऽश्रावपत्तस्मात्पुत्रप्राचीनबर्हिषं । प्रायस्तु तत्कथाजीविस्थिता प्रत्येकशोपितु । प्रत्येकं य तु युज्येत तदुन्नयेयं यथा तथा । उक्तं भागवतेऽप्येतत्पुराणे यावदिष्यते । प्रत्येकशस्तु जीवानां तदन्यत्तस्य केवलमिति । अतोत्र यथासंभवं तत्तत्पदानितत्तदर्थं परतया योज्यानीति तात्पर्यं ज्ञायते पुरंस्वयोग्यानं दूणं च जनयिष्यति व्यक्तीकरिष्यतीति पुरंजनः पूपालनपूरणयोः अन्यस्तु कर्मभिः पुराणि शरीराणि चतुर्विधानि जनयतीति निर्वक्तव्यं आचतुर्दशमाद्वर्षादित्यादेः क्षत्रजातिज्ञापनाय राजेति इति हासत्वद्यो तनायासीदिति तस्य पुरंजनस्य शरीरिणोपि नामरूपादिभिः स्वरूपं न ज्ञायत इत्यविज्ञातं नाम यस्येति सोऽविज्ञातनामा परमात्मा सखासीदित्यन्वयः द्वासु पर्णेत्यादि श्रुतेः अन्यस्तु प्रसिद्धः तर्हि अन्य इत्यतो विज्ञातेति विज्ञातं चेष्टितं जगत्सृष्ट्यादिलक्षणं यस्य स तथा अन्यत्र नीतिशास्त्रप्रसिद्धव्यापारः १०

१ स्पष्टचेतदमे एकविंशतितमश्चाक टीकायां प्रमाणेन ।

अत्र पुरंजनस्येयधृत्यायाश्चभार्याद्यास्तेसर्वेपिमानुषेन्द्रियाभिमानिनः गायत्र्याद्यादेवैन्द्रियतद्वृत्तीनामभिमानिन्यइति तदुक्तं येपुरंजनधृत्याद्याभार्याद्याःसर्वएवच तेपिमानुषबुद्ध्यादेर्विज्ञेयाभिमानिनः । गायत्र्याद्यास्तुदेवानितिपिचैतेषुसंस्थिताः । अलक्ष्मीद्वापराद्यास्तुआसुरास्तेपिमानुषा इति तेषां सर्वेषांपरिवृढोमनोनामाजीवोवा तत्तद्विषयवैचित्र्यमपेक्ष्यमनसोबहुद्वपत्वं जीवस्यतुयोनीनौवैचित्र्यात् २१ पंचशीर्षोहिनाप्राणादिपंचवृत्त्याख्यशिरसामुख्यप्रणारुख्यसर्पेणप्रतीहारेणद्वारपालकवद्वर्तमानेन ऋषभं पतिस्वकृत्यनुकूलवृत्तिलक्षणं पुरुषमित्यर्थः अतएवापौढामनूनामपरिशुद्धीतपाणिभिर्विथितामित्यर्थः कामरूपिणीविषयवैचित्र्यात्तत्तदाकारानुमिताकाराम् २२ उन्नताभिमानलक्षणनासिकां सुदतीविषयवृत्तिलक्षणदंतां बालाभ्यंतरवृत्तिलक्षणाभ्यांशोभिनाभ्यां वरंवरणीयमाननंचेशायस्याःसातथातां अनचेष्टायामितिधातुः समयथातथाविन्यस्ताभ्यांकल्पिताभ्यांसंकल्पविकल्पभेदेनद्वाभ्यांमनोरूपाभ्यांकुंडलाश्रियंविषयेषुपरिवर्तनं श्रियंविभ्रतीवर्तयतीम् २३ पिशंगाविषयोपरक्तानीवीआच्छादनवृत्तिर्यस्याःसातथातां सुश्रोणीसुष्ठाश्रयवृत्तिमतीं श्यामांतमोगुणप्रचुरां कनकमेखलारजोगुणलक्षणसुवर्णकांचीं पद्मधारजस्तमोवि कृतवृत्तिविशेषाभ्यांनूपुरैःशिशुकलभाषणलक्षणैः कणद्रुचांमित्यादिप्रयोगाल्लक्षणवृत्त्याऊर्हनीया नवाच्यवृत्त्या कचिच्चानयेति कचित्सद्वृत्तिविषयत्वादेवतामिवेति २४ व्यंजितकेशोरौ अभिव्याजि

तेषांपरिवृढो राजन्सर्वेषांबलिमुद्वहन् ॥ सखीकाणांसखातस्याबहुरूपोग्रणीःस्त्रियः २१ पंचशीर्षोहिनागुप्तांप्रतीहारेणसर्वतः ॥ अन्वेषमाणामुषभम प्रौढांकामरूपिणीम् २२ सुनासांसुदतीबालांसुकपोलांवरानननाम् ॥ समविन्यस्तकर्णाभ्यांविभ्रतीकुंडलाश्रयम् २३ पिशंगनर्वीसुश्रोणींश्यामांकनक मेखलाम् ॥ पद्मांकणज्वांचलतीनूपुरैर्देवतामिव २४ स्तनौव्यंजितकेशोरौसमवृत्तौनिरंतरौ ॥ वस्त्रांतेननिगूहतींब्रीडयागजगामिनीम् २५ तामाहल लितांवीरःसब्रीडस्मितशोभिनीम् ॥ सिग्धेनापांगपुंखेनस्पृष्टःप्रेमभ्रमद्भुवा २६ कात्वंकंजपलाशाक्षिकस्यासीहकुतःसति ॥ इमामुपपुरीभीरुर्किंचिकी र्षिसिशंसमे २७ कएतेनुपथाएतएकादशमहाभटाः ॥ एतावाललनाःसुभ्रुकोयंतेऽहिःपुरःसरः २८ त्वंहीर्भवान्यस्यथवाक्क्रमापतिविचिन्वतीकिं मुनिवद्रहोवने ॥ त्वदंघ्रिसाम्याप्तसमस्तकामःकपद्मकोशःपतितःकराग्रात् २९

तमध्यमावस्थौ मध्यमांबुद्धिसंस्थामित्युक्तेः ध्वनस्तनशब्दइतिधातोःस्तनौशब्दौ समवृत्तौवर्णवृत्तलक्षणोपेतौ निरंतरमेकास्मिन्नेववृत्तौविद्यमानौगुरुलघुभेदाहतावित्यर्थःब्रीडयावृत्तिविशेषेणवस्त्रांतेनव सआच्छादनइतिधातोराच्छादनशीलवृत्तिभागेननिगूहतीमनभिव्याक्तकुर्वाणांगजगामिनीं गजवद्धूधूमलाधारादायांतींबुद्धिम् २५ तामाहेति । स्वकार्यविषयेप्रवर्तयितुमभिमुखीचकार वीरोविशिष्टप्राणब लेपितःसब्रीडस्मितशोभिनीस्वकार्याभिमुखीं अपांगमेभेत्यादिनापितत्तद्योगवृत्तिविशेषंलक्षयति प्रेम्णाभ्रमंतीभ्रूःप्रेमभ्रमद्वस्तया २६ कात्त्वमित्यादिलोकानुकारवचनंभ्रांत्याप्रलापोवाउपपुरीमित्यनेनज्ञाय तेअन्यथोपपुरीतिह्रस्वत्वेनप्रयोगःस्यात् देहसमीपेवर्तमानाम् २७ अनुपथाःस्वमार्गमनुवर्तमानाः येइमेमनसासहएकादशभटाएते ललविलासइतिधातोः । ललनाविलासोपेतावृत्तिविशेषाःहिगता वितिधातोः । अहिरगतः सहव्रजः । पुरःसरोनासिकारंध्रचरःश्वासः २८ त्वंहीरित्यादिकमनुकरणं लज्जावृत्तिविशिष्टत्वात्तहीः । संकल्पवृत्त्याभावानीति वचनवृत्त्यावाक् रमणवृत्त्यारमाप तिदेहस्वामिनं वनेदेहलक्षणेवासनावनेमुनिवन्मनोवत् त्वदंघ्रिसाम्येनाप्ताःसमस्ताःकामायेनसतथा अधिरधिलघिगत्यर्थाइतिधातोः यथा अंघ्र्योर्गतिसाधनत्वं तथामनसोपि मनसासंकल्प्यपुरुषस्य विषयोपगमनात् पद्मकोशः कंदुकलक्षणंमनः कराग्राद्वृत्तिविशेषात्पतितोगतः ककांबुत्तिप्रपगतइति बाह्यार्थःस्पष्टः २९

हलक्षणामलंकर्तुमर्हसि कथमिव यज्ञपुंसा श्रीनारायणेन सह श्रीः परं लोकैकैकुंठारुपमिवेत्यन्वयः अदभ्रकर्मणेति कथं नान्यं लक्षयति ३० हे शोभने व्रीडया सहितो हासः व्रीडा हासस्तेन युक्तेन क्षणेन विभ्रमं त्यौ भ्रुवौ यस्यः सातथा तस्यास्तव सकाशादुपसृष्टः प्राप्ते एष मनोभवो मनसो जातो रगलक्षणो वृत्तिविशेषो भगवांस्ताभिः पूज्यो मामां प्रबाधते स्वातु कूलकर्मणायः सन्नद्धं करोति यद्यस्मादथ तस्मादनुगृहाणेत्यन्वयः कथं भूतं मामपांगेन शरीरहितेन वृत्तिविशेषेण विखंडितानां द्वियाण्यस्य सतथा तम् भ्रूभ्रमणशीलं विषयेषु यस्य सतथा सुतरां शोभनं लोचनमालोचनं यौक्तिकं ज्ञानं यस्य सतथा ततस्तर्हि किमिति न प्रकाशत इत्यत उक्तं व्यालंबीति व्यालंबिनामविसंतिनां चंचलानां नीलालकोपमवर्णानां तामसानां वृत्तिविशेषाणां वृंदेन संवृतं गूढं तस्मान्न प्रकाशत इत्यर्थः तर्हि कथं दर्शनमिति तत्राह उन्नीयेति तामसवृत्तिविशेषान् पृथक्कृत्य पुनरपि कीदृशं वलगुंसुंदरं वाचकं वक्रं वाक्यं यस्य सतथा यदानं व्रीडया वृत्तिविशेषेण गममानं भिमुखं न संमुखं तदिति विशेषः ३२ नरः पुरुषस्तत्संबन्धिनीनारी विषयिकी बुद्धिः हं सती उल्लसती विशिष्ट ईरो ज्ञानं यस्य सती रस्तमपि मोहयितुं शीलमस्या अस्तीति वीरमोहि

नासावरोर्वन्यतमाभुवि स्पृक्पुंरीमिमां वीरवरेण साकम् ॥ अहस्यलंकर्तुमदभ्रकर्मणालोकं परं श्रीरिव यज्ञपुंसा ३० यदेष मापांगविखंडितेन्द्रियं स व्रीडहा
सेक्षणविभ्रमद्भुवः ॥ तवोपमृष्टे भगवान् मनोभवः प्रबाधतेथानुगृहाण शोभने ३१ त्वदानं सुभ्रुसुतारलोचनं व्यालंबिनीलालकवृंदं संवृतम् ॥ उन्नीय
मेदर्शय वलगुवाचकं यद्व्रीडयानां भिमुखं शुचिस्मिते ३२ इत्थं पुरं जननारीयाचमानमधीरवत् ॥ अभ्यभाषतं वीरं हंसं तीवीरमोहिनी ३३ न विदामवयं
सम्यक्कर्तारं पुरुषं भ ॥ आत्मनश्च परस्य पि गोत्रं नाम च यत्कृतम् ३४ इहाद्यं सतमात्मानं विदामनततः परम् ॥ येनेयं निर्मिता वीरपुरी शरणमात्मनः ३५
एते सखायः सख्यो मे नरानार्यश्च मानद ॥ सुसायां मयि जागर्ति नागो यं पालयन् पुरीम् ३६ दिष्टागतोऽसि भद्रं ते ग्राम्यान् भोगानभीप्ससे ॥ उद्वाहिष्यामि त्वां
स्नेहं स्वबंधुभिररिंदम ३७ इमां त्वमधि तिष्ठस्व पुरीं न वमुखी विभो ॥ मयोपनीतान् गृह्णानः कामभोगाञ्छतं समाः ३८ कानुत्त्वदन्यं रमयेदरतिज्जम
कोविदम् ॥ असांपरायां भिमुखमश्नस्तनविदं पशुम् ३९

नीति ३३ यदुक्तं कस्यासीति तत्राह नेति हे पुरुष श्रेष्ठकर्तारं मुत्पादकं चत्तारं पोषकं वासम्यग्लक्षणवत्तयानां विदामनजानमिहे गुणवदाश्रयः कश्चिदस्तीति सामान्यमेव ननु विशिष्टमित्यतः स्या गिति
किंचात्मनो मम परस्योत्पादकस्यापि यथानामकृतं यच्च गोत्रं तदपि न जानीमिह इत्यन्वयः अनामगोत्रमिति श्रुतेः ३४ तर्हि किमपि नेकेति सचेदुद्धित्वहानिरिति तत्राह इहेति इह संतमात्मानं मामहमि
त्येद्येदानीं जानीमहे उत्तरकाले संदेहः कर्मवशात् ततः परंततो न्यतिक्रमपि न विदाम इत्यन्वयः तस्मात्परमीश्वरं न विदाम येनेश्वरेण मम शरणं निवासयोग्यं पुरी विरचितेति वा ३५ केतनुपथा इ
तितत्राह एतदिति ३६ स्वबंधुभिरिंद्रियैः ३७ हस्तपादयोरैकत्वेन न वत्त्वं मुखानि द्वाराणि शतं समा इत्यनेन शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेः मनुष्याणां शतायुः पुनर्निर्देशान्मनुष्यशरीरमिह भिषतम्
३८ तत्र हि ज्ञानोत्पत्तिः कुत इति तत्राह कान्विति का बुद्धिस्त्वदन्यं मनुष्यशरीरप्रविष्टं चेत्तं विहायान्यं पञ्चादिशरीरगतरं मयेत्सुखिनं कुर्यादित्यन्वयः कुत इत्यत उक्तं अरतिज्ञमिति यस्त्वात्प्ररति
रेव स्यादात्मवृषश्च मानव इति स्मृतेः परमात्मरतिज्ञानरहितं शब्दादि विषय रतिज्ञानहीनं च तदपि कुत इत्यत उक्तं अकोविदमिति अपंडितत्वादित्यर्थः पांडित्याभावः कथमित्यत्राह असांपरायेति सांप
रायो मोक्षस्तत्राभेमुखो न भवतीत्यसांपरायां भिमुखस्तं पुद्गाभिमुखकामो न ज्ञानाभिमुखत्वं कथमित्यत उक्तमश्नस्तनविदमिति भ्वस्तनं भविष्य बदेत्तल्यभ्वस्तनविच न विदुः भ्वस्तनं न लोको लोकाविदं श्रुतेः

ध्वस्तनत्वमपीदृशमिति वेत्तीत्यथ स्वस्तनविस्वा कौसावेवंविधइत्युक्तं पशुमिति तत्त्वज्ञानराहितं अत्र सद्बुद्धच सद्बुद्धीद्वेयथासंभवं विशेषेण स्तत्तदर्थतया ज्ञातव्ये अभ्यसद्बुद्धिविवक्षायां पाशुपतागमज्ञानजन्यं
अन्यत्रोक्तार्थं असद्बुद्धिपक्षेपि स्वमतानुसारेण मोक्षादिकं स्वस्यैवार्थतइदं समस्तमुपपन्नमिति ३९ इतोपि स्वस्तनोपि नास्त्येवेत्याह धर्मइति अत्र भवति धर्मादयः संतीति हि यस्मात्तस्मात्प्रजानंदः
पुत्रसुखममृतं मोक्षः अन्योन्यमविरोधेन धर्माद्यनुष्ठानं न सुशकमिति भावेनाह यानिति केवलिनो निष्कचना उदरं भरिजनावा ४० सर्वाश्रमाणां मुपजीव्यत्वात् गृहाश्रम एव ज्यायानिर्याह पितृदेवेति
आत्मनो अस्य देहस्येक्ष्यं मोक्षयोग्यं संपरण्यं वदंतीति यत्तस्मादिति शेषः ४१ किंबहुनोक्तेन फलितवत्कीत्याह कानामेति वदान्यं पुत्रकलाद्यभीष्टदानशीलं स्वयंप्राप्तत्वात् ४२ त्वादृशमित्युक्तां किंचिद्विशिन
ष्टि कस्यामन इति अनाथवर्गस्यास्मदादेराधिमानो दुःखं मलमपोहितुं चरसि घृणया दययोद्धतमुज्जुंभितं यस्मिन् तत्पूर्वको योऽवलोकस्तेन दर्शनकस्याः स्त्रियाः ४३ परमफलितमाह इतीति समयं प्रमाण
पूर्वकं संमुखं संवादं कृत्वा देहमाप्तेः पूर्वतदन्तरं वा द्वायार्थं विवक्षयैतद्वचः पुरादेहं शतं समा इति शतवर्षाण्यभ्याच्छादिति श्रुतेरर्थमनुकरोति मुदहर्षइति धातोः हर्षशोकयोः सुखदुःखवद्वं धुत्वा दुर्भगं पर्यायेण बु
द्धिपुरुषौ प्राप्तवन्तावित्यर्थः ४४ तत्र प्रथमं मोक्षकारमाह उपगीयमान इति जाग्रदाद्यवस्थायां तत्र तत्र प्रतीद्रियविषयं गायकलक्षणैः शब्दादिभिर्विषयैरुपगीयमानः सेव्यमानः स्वप्रावस्थायां भादित्यन्वयः ललितं यथा
नो वृत्तिलक्षणाभिः परिवृत्तः स्त्रीभिर्वायानैर्वा इति श्रुतेः शुचौ तन्निमित्तं शोके प्राप्ते शीतलामगाथतो यथारामिव सुषुप्ति काले सच्छब्दवाच्यां ब्रह्मस्वरूपस्थितिमाविशत् सुप्तावस्थायां भादित्यन्वयः ललितं यथा

धर्माह्यत्रार्थकामौ च प्रजानंदोऽमृतं यशः ॥ लोकाविशोका विरजायान्न केवलिनो विदुः ४० पितृदेवर्षिर्मर्त्यानां भूतानां मात्मनश्च ह ॥ क्षेम्यं वदंति शरणं
भवेस्मिन्यद्गृहाश्रमम् ४१ कानामवीरविख्यातं वदान्यं प्रियदर्शनम् ॥ न वृणीतपतिं प्राप्तं मादृशीत्वादृशं स्वयम् ४२ कस्यामनस्ते भुजगेन्द्रभोगयोः स्त्रियो न
सज्जेद्भुजयोर्महाभुज ॥ योऽनाथगवर्वाधि मलं घृणोद्धतस्मिन् तावलोकेन चरस्य पोहितुम् ४३ नारद उवाच ॥ इति तौ दंपती तत्र संमुख्य समयं मिथः ॥ तां प्रवि
श्य पुरोराजन मुमुदति शतं समाः ४४ उपगीयमानो ललितं तत्र तत्र च गायकैः ॥ क्रीडन्परिवृतः स्त्रीभिर्हृदिनीमां विशच्छुचौ ४५ सप्तोपरि कृताद्वारः पुर
स्तस्यास्तुद्वेज्यः ॥ पृथग्विषयगत्यर्थं तस्यां यः कश्चनेश्वरः ४६ पंचद्वारस्तु पौरस्त्यादक्षिणैका तथोत्तरा ॥ पश्चिमे द्वे अमूपातेनामानि नृपवर्णये ४७
स्वद्योता विमुखी च प्राक् द्वारावेकत्र निमित्ते ॥ विभ्राजितं जनपदं याति ताभ्यां धुमस्तस्रः ४८

तथा अन्यत्र शुचौ कृतुविशेषे सतासौ म्यतदा संपन्नो भवतीति श्रुतेः सत्पुरुषः स्त्रीशब्दवाच्यैर्भक्त्यादिभिः परिवृतः क्रीडन् विहर्न कालं पापयन् हृदिनीं हृदिन्यां ब्रह्मनाड्यां हृदयस्थाने पृथुलपद्मे स्थितम् श्री
नारायणमाविश दधयायादित्यर्थः ४५ देहाख्यं पुरं प्रसिद्धपुरं सांम्येन वर्णयति सप्तेति तस्याः पुर उपरि सप्तद्वारः कृताः द्वे नेत्रे द्वे नासिके कर्णौ वदनं चेति अधोद्वेपायूपस्थे इति कृत्यमाह विषयगत्यर्थमिति क
पादिविषयज्ञानार्थं निर्मिता इत्यर्थः तस्यां पुर्यां कश्चनेश्वरः अनामरूपो लोकविलक्षणः श्रीनारायणोऽस्तीत्यन्वयः । जीवो वा जगत्सामर्थ्येन तत्त्वादीश्वर इत्युच्यते देहस्वामित्वाद्वा अल्पशक्त्यादिमत्त्वात्तु
च त्वेन यः कश्चनेति ४६ तत्रापि विभागमाह पंचचेति तासां मुपरि द्वारं मध्ये पौरस्त्याः पुरस्ताद्भवाः पंचद्वारा नेत्रादय इत्यर्थः पश्चाद्दे एकादक्षिण कर्णलक्षणादक्षिणा तथोत्तरा वामकर्णलक्षणा पश्चिमे द्वे अधो
भागे द्वे पायूपस्थे अभूपां नवद्वारां ४७ स्वेधाकाशे सति द्योतते पृथक्कातीति स्वद्योता स्वद्योतवत् द्योतत इति वा दक्षिणचक्षुलक्षणा आविः प्रकाशे सति मुखपत्यभिमुखी भवतीति सा विमुखी प्रकाशमुखी नतमो
मुखी तमसिरूपग्रहणाभावादि तत्त्वामचक्षुलक्षणा ताभ्यां विभ्राजितं प्रकाशितं जनस्य द्रष्टुः पदमालंबनं रूपाख्यं याति विषयीकरोति गृह्णातीत्यर्थः कथं भूतः द्युमानादित्यश्चक्षुलक्षणः स स्वायस्य स तथा चक्षुरि
न्द्रियसहित इत्यर्थः द्युमानादित्यस्तस्यावासे हेतुत्वाच्च भूषोपितनाम आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशदिति श्रुतेः आदित्यो ह वै चक्षुस्तेनानुगृहीतं दृश्यं गृह्णातीति च ४८

नलानाम्वासः सास्या अस्ताति नालानलानलादस्त्राभिधयास्यावद्यतइति नालनी नलनालोश्वासोच्छ्वासित्यर्थः सौरभं विषयं गंधलक्षणं गृह्णाति ४२ पुरस्तान्मुख्यानामद्वाः आस्यच्छिद्रलक्षणास्ति पुरा
दुर्जनस्तयाद्वारा आपणबहूदनौ पणव्यवहारइति धातोः आपणो वदनव्यापारः बहूदनो नानाविधभोज्यजातम् तौ यातिव्यवहारति अभ्यवहरति च रसज्ञो जिह्वेन्द्रियं विपणो वागिन्द्रियं ताभ्यामन्वितः ।
५० नाम्नापि वृभूः पावृत्वात्पतरो देवाः प्रियाभवंत्यस्य यजमानस्य दक्षिणकर्णलक्षणा शरीरलक्षणायाः पुर्याद्वारस्थितेन दक्षिणकर्णलक्षणेन द्वारेण उत्क्रांतः पुरं जनेन यजमानो दक्षिणपांचालं दक्षिणानां दे
वानां लोकलक्षणं राष्ट्रं याति प्राप्नोति पंचेन्द्रियाण्यलं याति भूषयति अलभूषण इति धातोः पंचेन्द्रियाणामलंबुद्धिहेतुत्वादिति वा पुरं ब्रह्मलक्षणं जनयति प्रादुर्भावयति प्रकाशयतीति पुरं जनः तत्त्वज्ञानी दक्षिण
पांचालं निवृत्तशालं यात्यवगंतुमिति वा दक्षिणस्तत्त्वज्ञापनसमर्थः इति हासादिना सह पंचसंख्योपेतो वेदः स एवालं तत्त्वज्ञानाय नान्योपेक्षेति कृत्वा मध्यमपुरं जनो दक्षिणपांचालं पंचविषयसंज्ञं राष्ट्रं याति रं
तुमिवायम् । पंचानां शब्दानां समूहः पांचः स एवालं भोक्तुमिति बुद्धिहेतुत्वादिति कृत्वा सर्वत्राप्यमेव सखेत्याह श्रुतधरेति श्रुतलोकं शास्त्रं वा विषयं वा धारयतीति श्रुतधरः श्रोत्रेन्द्रियं तेन सख्यासहितः ५१
पुर्यावामकर्णलक्षणा देवभूतमिद्वान् स्थितः प्रजादि रूपेण क्रीडादिगुणोपेतत्वाद्देवः पितृगणः प्रियो भवत्यस्य श्राद्धादिकर्तुरिति तेनोत्तरेण वामकर्णलक्षणेन द्वारेणोत्क्रांतः पुरं जनः उत्तरपांचालमूर्ध्वलोकप्राप्ति

नलिनीनालिनी च प्राक्द्वारावेकत्रानिर्मिते ॥ अवधूतसखस्ताभ्यां विषयं याति सौरभम् ४९ मुख्यानामपुरस्ताद्वास्तयापणबहूदनौ ॥ विषयौ याति पुराद्
रसज्ञविपणां न्वितः ५० पितृभूर्नुपपुर्याद्वारादक्षिणेन पुरं जनः ॥ राष्ट्रं दक्षिणपांचालं याति श्रुतधरान्वितः ५१ देवभूर्नामपुर्याद्वारा उत्तरेण पुरं जनः ॥ राष्ट्रमुत्त
रपांचालं याति श्रुतधरान्वितः ५२ आसुरीनामपश्चाद्वास्तयायाति पुरं जनः ५३ निर्ऋतिर्नामपश्चाद्वास्तयायाति पुरं
जनः ॥ वैशसं नाम विषयं लुब्धकेन समन्वितः ५४ अंधावर्मा पांपौराणां निर्वाक्योपस्करावुभौ ॥ अक्षण्वतामधिपतिस्ताभ्यां यातिकरोति च ५५ स्वयं त्वंतः
पुरगतो विष्णुचिना समन्वितः ॥ मोहं प्रसादं हर्षं वायाति जायात्मजो द्ववम् ५६

हेतुत्वादुत्तराः उत्तरंति वितरंति ददतीत्युत्तराः पितरस्तेषां लोकलक्षणं राष्ट्रं याति अत्रापि पूर्वोक्तेन सख्योपेतः पुत्रलक्षणं पुरं जनयतीति पुरुषप्रजननकर्मा लोको जीवः उत्तरं उत्क्रष्टुं पांचालं प्रवृत्तशालीयति वा
अन्यस्तु पूर्वोक्त एव किमेतत्प्रतीतिर्यपरित्यज्य व्यत्यस्य कथने कारणमिति चेदुच्यते दक्षिणश्रोत्रमार्गेण देवलोकं व्रजत्यसौ । वामश्रोत्रेण पितृणां मिति वेदविदो विदुरिति प्रमाणम् ५२ असुरजनहितत्वा
दासुरीनामपश्चाद्वाः शिश्रलक्षणास्ति तयाद्वारा ग्राम्यकं नाम मैथुनकंसुखं विषयं यात्यनुभवति दुष्टो मद्यो यस्य स तथा तेनोपस्थेन्द्रियेण सहितः असूनामिन्द्रियाणां रतिहेतुत्वादासुरीति वा सुखहेतुत्वाद्वास
त्नामपि ग्राह्यम् ५३ निर्गच्छत्यस्मात्पुरीषलक्षणमलगिति निर्ऋतिनामार्गोद्वाः गुदलक्षणं छिद्रं वैशसं पुरीषोत्सर्गलक्षणम् विषयम् पांपौराणां लुब्धकेनार्वागिन्द्रियेण कृच्छ्रेण मलमोचनादेषा
संज्ञा ५४ अमीषां द्वाराणां मध्ये उभौ निर्वाक्योपस्करौ पादो हस्तश्चांघौ ज्ञानशून्यौ भवतः । निर्गतं वाक्यं यस्मात्सन्निर्वाक्यः पादः कर्तुः पुरुषस्योपकरणभूतत्वादुपस्करो हस्तः हस आदान इति धातो
रादातृत्वात् अक्षार्णोद्वियाणि विद्यंते येषां तेऽक्षण्वतो जीवास्तेषां पतिः पुरं जनस्ताभ्यां पादहस्ताभ्यां याति करोति चेत्यन्वयः ५५ क्वचिद्दृष्ट्या ख्यातः पुरं गतो विष्वक् सर्वतो च तीति विषू विमनस्तेन स
हितः स्वयं पुरं जनो जायात्मजेभ्य उद्भवो जन्म यस्य स तथा तमो मोहाद्यन्यतमं यातीत्यन्वयः जायाभक्तिरात्मजो ज्ञानं भक्तिज्ञाने तज्ज्ञानादुत्पन्नम् प्रसीदत्यनेनेति प्रसादः परमानंदः मुह्यत्यनेनेति मोहो निरयः
दृष्यत्यनेनेति हर्षः स्वर्गस्तान् ५६

इदानीमसदुद्धेः प्रकारं दर्शयति एवमिति ग्राह्यकर्मसु काम्यं तदिति कामाविषयास्तेषां तामनोयस्य सतथा वाचितोदेवेनोतिशेषः अत्रुधोविवेकशून्यः महिषीबुद्धिलक्षणा मतेहिनस्तीति महिषी अन्यत्र मतेददातीति महिषी यद्यत्कर्मकारयितुमीहेततत्तत्कर्मन्ववर्तत अन्वकरो देव ५७ तत्किं तदाह कचिदिति पितृव्यापातुमिच्छत्यागमत्यालूहं अनेन सदुद्धिरपि ध्वनिनेति ज्ञातव्यम् ५८ ५९ ६० ६१ ६२ तथाहि महोस्यास्तीति महिषा तस्मिन्निवृत्तस्य समुद्रहरो सोऽदिति विषयीकृत्य वर्तत इति महिषी सदुद्धिस्तया विशेषेण प्रलब्धः प्राप्ताभीष्टकार्यलाभः सर्वप्रकृतिवंचितो वंचितसर्वस्त्रीजनस्वभावः अविष्णुं जानातीत्यज्ञः सदुद्धयधीनत्वात्कीडा मृगतत्वमपि युक्तम् ६३ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कन्धे विजय ०८ टीकायां पंचविंशोऽध्यायः २५ अधुना जाग्रदवस्थाप्रकारकथनेन संसारप्राप्तिप्रकथनं जाग्रदवस्था प्रवेशतावदाह स एकैकं स पुरंजनः एकदा स्वप्नविषयभोगप्रापककर्मक्षये जाग्रद्भोगप्रापककर्मगमने सति पंचैन्द्रियद्वारेण सूनाथे मात्मा प्रतिष्ठते यस्मिन्निवृत्तिपंचप्रस्थं वनं जाग्रद्विषयलक्षणकांतारमगादनुबभूवे त्वग्रेणान्वयः किं कृत्वा कथं भूत इति तदाह महेषवास इति महत्तदिति महः प्रणवः स एवेषा सोऽधुनयस्य स तथा यथार्थकथनमेतत् अन्यत्र महंश्चासौ इष्वा सोऽयस्येति स्वर्णवर्णलक्षणरजोगुणाख्यवर्मयस्य स तथा अक्षये प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणे इषुधीयस्य स तथा एकादशोऽद्विषयलक्षणायाश्च भवानाथः पंचैन्द्रियाण्येवाध्यायस्य स तथातम् आशुगच्छत्यस्ति जायत इत्यादि विकारपरिणामलक्षणमित्याशुगस्तम्

एवं कर्मसु संसक्तः कामात्मा वंचितो बुधः ॥ महिषी यद्यदीहेततत्तदेवान्ववर्तत ५७ कचिदपि बन्धां पितृव्यां पितृव्यां मदिगं मदिगं विह्वलः ॥ अश्रंत्यां कचिदश्राति जक्षत्यां स हजक्षति ५८ कचिद्वायति गायंत्यां रुदंत्यां रुदति कचिद् ॥ कचिद्वसंत्यां हसति जल्पंत्यां मनुजल्पति ५९ कचिद्वावति धावंत्यां तिष्ठंत्यां मनुतिष्ठति ॥ अनुशेते शयानायामन्वास्ते कचिदासतीम् ६० कचिच्छृणोति शृण्वंत्यां पश्यंत्यां मनुपश्यति ॥ कचिजिघ्रति जिघ्रत्यां स्पृशंत्यां स्पृशति कचिद् ६१ कचिच्चोचती जायामनुशोचति दीनवत् ॥ अनुवृष्टति संवृष्टां मुदितामनुमोदते ६२ विप्रलब्धो महिष्यैव सर्वप्रकृतिवंचितः ॥ नेच्छन्ननुकरोत्यज्ञः क्लृब्ध्यात्कीडा मृगोऽपि ६३ इति श्रीभागवते च ० पंचविंशोऽध्यायः २५ नारद उवाच ॥ स एकदा महेष्वासो रथं पंचाश्वमाशुगम् ॥ द्विकर्मचक्रमेकांक्षं त्रिवेणुं पंचबंधुरम् १ एकरश्म्येकदमने मेकनीडं द्विकूबरम् ॥ पंचप्रहरणं सप्तवरुथं पंचविक्रमम् २ हेमोपस्करमाह्व्य स्वर्णवर्मोक्षयेषुधिः ॥ एकादशचमूनाथः पंचप्रस्थमगाद्वनम् ३

द्रेषुण्यपापलक्षणे कर्मणी एव च केयस्य स तथातं एकः सूत्रात्मा वायुरक्षोयस्य स तथातं त्रयः सत्त्वादिगुणा एव वेणवो ध्वजायस्य स तथातं पंचप्राणा एव विनतोन्नतप्रदेशा बंधुराख्यायस्य स तथातं अनेन प्राणसंचारहेतवो नाडीविशेषाः कथ्यन्ते आधारा वा १ एको मन आख्यो रश्मिः प्रग्रहो यस्य स च एको बुद्ध्याख्यो दमनः सारथि र्यस्य स चैकरश्म्येकदमनस्तं बुद्धिनुसारथिं विद्धिमनः प्रग्रहमेव च । प्राणा बंधुरमुद्दिष्टा गुणाः सत्त्वादयो ध्वजाः । मूलवायुरक्षसंज्ञश्च क्रेद्रेषुण्यदुष्कृते । इन्द्रियाण्यश्वसंज्ञानि हृदयं नीडमुच्यते । शीतोष्णलक्षणौ द्वौ तु कूबरौ शब्दपूर्वकम् । पंचप्रहरणं सप्तत्वगाद्या गुप्तयः स्मृताः । पृथिव्याद्या विक्रमाख्या देहाख्यो रथ उच्यते । इत्यध्यात्मयोगे एकं हृदयलक्षणं नीडं यस्य स तथातं द्वौ शीतोष्णलक्षणौ कूबरौ युगंधरौ यस्य स तथातं पंचानामिन्द्रियाणां पंचशब्दादिविषयाणां च सन्निकर्षलक्षणानि प्रहरणानियस्मिन्सबथातं पंचसूनासाधनानि प्रहरणानियस्मिन्निवृत्तिवा सप्तत्वगाद्या वातवोद्धथो गुप्तिर्यस्य स तथातं पंचानां भूतानां विक्रमः प्रभावो यस्मिन्सतथातम् २ हेमोपस्करं मुकुटकुंडलाभरणैः स्वर्णकारैर्भूषितं रथगताविति धातोः ज्ञानलक्षणगमनसाधनं देहमारुह्याधिष्ठायेति अक्षयेषु धिरनंतवृत्त्यालंबमानांतःकरणोपाधिरिति वा इषून् रागादीनस्यति निरस्यति ग्लापयतीति इष्वा सोऽज्ञानलक्षणः स च महान्यस्य स इति वा ३

चचारमुगयांतत्रदृप्तआत्तिषुकामुकः ॥ विहायजायामतदर्हामुगव्यसनलालसः ४ आसुरीवृत्तिमाश्रित्यघोरारामानिरनुग्रहः ॥ न्यहनन्निशितैर्बर्णैर्वनेषु
वनगोचरान् ५ तीर्थेषुश्रुतिदृष्टपुराजामेध्यपशून्वने ॥ यावदर्थमलंबुधोहन्यादितिनियम्यते ६ यत्पूर्वकर्मनियतंविद्वान्कुर्वीतवानवा ॥ कर्मणातेन
राजेंद्रज्ञानेनसनल्लिप्यते ७ अन्यथाकर्मकुर्वाणःकामरूढोनिबध्यते ॥ गुणप्रवाहपतितोनष्टप्रज्ञोव्रजत्यधः ८ तत्रनिर्भिन्नगात्राणांचित्रवाजैःशिलीमु
सैः ॥ विप्लवोभृङ्गःखितानांदुःसहःकरुणात्मनाम् ९ शशान्वराहान्महिषान्गवयान्रुशल्यकान् ॥ मेध्यानन्यांश्चविविधान्निघ्नन्श्रममध्यगा
त् १० ततःक्षुत्तृष्टपरिश्रान्तोनिवृत्तोऽगृहमेधिवान् ॥ कृतस्नानोचिताहारःसंविवेशगतक्लमः ११

दुष्कर्मलेपः स्यादितितत्राह यएवमिति योनियतमानियतवाविद्वान्जानन्नेवविधिविधुण्यपंपवाकर्मकुर्वीतनवाकुर्वीत सज्ञानीतिनोभयविधेनकर्मणानलिप्यते केननिमित्तेनेत्यतउक्तज्ञानेनेतिकर्मलेपाभावेज्ञानंकारणमित्यर्थः । तद्यथापुष्करपलाशआपोनश्छिष्यंतएवंविदिपापकर्मनश्छिष्यतइतिश्रुतेः अथवाज्ञानिनःकर्मनदुष्टमपिलिप्यतइतिस्मृतेश्च ७ अन्यपक्षेबाधकमाह अन्यथाज्ञानाभावे । अनर्थोपिभवतीत्याह गुणप्रवाहइति ८ एवंप्रासंगिकींकथांसमाप्यप्रकृतमनुसरति तत्रोति तत्रविषयलक्षणेवनेचित्रवाजैरनेकांकुरमुखाख्यपक्षोपैतैः शिलीमुखैः शिलावत्दृढमुखैर्लपेटंद्विभयमनोवृत्तिविशेषैर्निर्भिन्नगात्राणांमृदितनानावयवानांकरुणात्मनांपापनिमित्तेनमुक्तानामस्माकंपरलोकेपिनगतिरस्तीतिरुदितानांभविस्थितानांयाशास्त्रमुक्तानांविषयाणांविप्लवोविनाशः समाप्तिरलक्षणेभूदित्यन्वयः अन्यत्रव्यक्तं ९ शशान्नृवाहानितिमेध्यान्महिषानित्यादिनात्वमेध्यान् शशानितिशयितानंदलक्षणान्वरणीयत्वेनाहेयान्महिषान्महितंददातीति निरुक्त्या सनदानइतिधातुस्तस्माद्भूतप्रत्ययेसकारस्यमूर्धन्यादेशः गवयान्गुतवयसः जरसंगतानितिशेषः रुरुन्नरोदनहेतून् शंसुखंविलापयतीतिशल्यकानित्येवमादिविषयान्निघ्नन्गच्छन्भुजानइत्यर्थः १० जाग्रद्विषयाननुभूयसुषुप्तिप्राप्तिप्रकारमाह ततइति ततोजागरणान्निवृत्तःभृत्तृडलक्षणमनोवृत्तिभ्यांव्याप्तः श्रांतः । दृढलक्षणार्द्धविशेषंप्राप्तःकृतंजाग्रद्विषयभागजोर्मानलक्षणंरनानंयेनसः उचिततभाहारःस्वरूपसुखावाप्तिरलक्षणेयस्यसतथा संविवेशसुप्तोभूदित्यन्वयः ११

स्वापात्पूर्वव्यापारमाह आत्मानमिति महिष्यांबुद्धौ अथवाधूपादिलक्षणवृत्तिभिरात्मानमंतर्यामिलक्षणब्रह्मस्वरूपमहर्ष्याचक्रसंपत्तिलक्षणमलंकारमकरोत् सतासौम्यतदासंपन्नोभवतीति श्रुतेः संपत्तिलक्षणलंकारयुक्तसर्वावयवः दृष्टइत्यादिनासुप्तावस्थाविशिष्टउच्यते अननस्वप्नाग्निरपि निरूप्यत इति ज्ञातव्यं तदावृत्त्याद्यवस्थानुभवः स्पष्टएव स्वप्नापकर्मोद्रेकसति महिष्यांबुद्धौ मनआदधइत्युपपद्यते कंस्वरूपसुखं दर्शयति प्रकटयतीति कंदर्पः स्वापस्तेनोत्कृष्टमानसंयस्यसतया स्वप्नावस्थायामपि स्वापस्यसत्त्वात् १२ बुद्ध्याहितमनाः किमकरोत् तितत्राह नव्यचष्टेति गृहमेधिनीमुपात्तज्ञानवती गृहिणी नानावासनाकारमनोवृत्तिमतीं वरस्यहरेरारोहोविषयतयायस्याः सावारोहातांशास्त्रीयांबुद्धिर्नव्यचष्ट दर्शननामनिश्चयज्ञानं नोपैतीति ज्ञातव्यं स्वप्नस्य वासनात्मकत्वात् निर्णयज्ञानवान्नाभूदित्यर्थः हेवेदिषन् प्राचीनबर्हिः अंतःपुरस्त्रियः इन्द्रियवृत्तीर्मानवृत्तीर्विअपृच्छत् स्वप्नव्यापारमकरोत् १३ हेरामादितिवृत्तयः संबोध्यंते ईश्वरीबुद्धिः गृहसंपदः शरीरौद्रियादिशोभाः बुद्धौविद्यमानायां रोचंते नान्यदेति १४ व्यंगेचक्राश्वादि राहितरेथे प्राज्ञो बुद्धिमान् रथी अंगलक्षणेन प्राणेन हीने देहे प्राज्ञः सुषुप्तिप्रवर्तकः परमात्मा १५ पदेपदेऽनुक्षणं मम प्रज्ञा दीपयती भगवद्विषयज्ञानमुद्धोध्यती यामामुद्धरति संसारादि विशेषः साललना शोभना बुद्धिः क्ववर्तत इत्यन्वयः १६ बाह्यकथामनुसृत्योत्तरकथाप्रत्युत्तरमाह नरनाथेति यद्वचस्यति यन्निश्चिति तन्न ज्ञानी मइत्यन्वयः नि

आत्मानमर्हयांचक्रधूपालेपस्रगादिभिः ॥ साध्वलंकृतसर्वीगोर्महिष्यामादधेमनः ॥ ततो हृष्टः सुदृप्तश्चकंदर्पाकृष्टमानसः १२ नव्यचष्टवरारोहांशुहिणीं गृहमेधिनीम् ॥ अंतःपुरस्त्रियोपृच्छद्विमना इव वेदिषन् १३ आपिवः कुशलं रामाः सेश्वरीणां यथापुरा ॥ नतथैतर्हिरोचंते गृहेषु गृहसंपदः १४ यदि न स्याद्गृहेमातापत्नीवापतिदेवता ॥ व्यंगेरथ इव प्राज्ञः कोनामासीत दीनवत् १५ क्ववर्तते साललनामजंतं व्यसनार्णवे ॥ यामामुद्धरति प्रज्ञादीपयंतपि पदेपदे १६ ॥ रामा ऊचुः ॥ नरनाथ न जानीमस्त्वत्प्रियाय ह्यवस्यति ॥ भूतले निरवस्तोरशयानां पश्य शशुहन् १७ ॥ नागदुवाच ॥ पुरंजनः स्वमहिषीं निरीक्ष्यावधुतां मुवि ॥ तत्संगोन्मथितज्ञानो वैक्लव्यं परमं ययौ १८ सांत्वयन् श्लक्ष्णयावाचा हृदयेन विदूयता ॥ प्रेयस्याः प्रेमसंरंभं लिंगमात्मनि नाध्यगात् १९ अनुनिन्येऽथ शनैर्कैर्वीरो नुनयकोविदः ॥ पस्पर्शपादयुगलमाह चोत्संगलालिताम् २० नूनं त्वकृतपुण्यास्ते भृत्या ये प्वीश्वराः शुभे ॥ कृतागः स्वार्मसात्कृत्वा शिक्षादंडनयुजते २१ परमानुग्रहोदंडो भृत्येषु प्रभुणा र्पितः ॥ बालो न वेद तत्तन् विबं धुकृत्य मम र्षणः २२ सात्वंमुखं सुदति सुध्वनुरागभारव्रीडां विलंबविलसद्वासितावलोकम् ॥ नीलालकालिभिरुपस्कृतमुन्नसंनः स्वानां प्रदर्शय मनस्विनि वल्गुवाक्यम् २३

रवस्तारे आस्तरणरहिते भूतले पूर्णभगवत्पादमूलशयानां विषयिकुर्वाणां यथार्थवर्णनमेतत् १७ इदानीमसद्बुद्धिनिमित्तप्रवृत्तिप्रकारमाह पुरंजन इति प्राचीनकर्मवैचित्र्यात् प्रतिक्षणं वृत्तिभेदो विप्रामाणि कएवेत्यत एतद्वचनमुपपद्यत इति अबधुतां सदृष्टिभिरिति शेषः तस्यावैषयिक्या बुद्धेः संगेन स्वीकारेण तादृशकर्मणा प्राप्तेनोन्मथितं नृणां यथार्थलक्षणं यस्य स तथा १८ प्रेयस्या बुद्धेः प्रेम्णा संरंभो हिंसा लक्षणेनाशो यस्य स्याल्लिंगं कारणमात्मनि स्विस्मिन्नाध्यागात् न ज्ञातवात् रजसाकुलितांतरत्वात् १९ अनुनिन्य इत्यादिकथालंकारः अनुनयनाम विषयबुद्धि वश्यत्वप्रकटनं बुद्धेर्मन आदि चत्वारः पादास्तेष्वंशद्वयं पस्पर्शस्वीकृतवान् मनोलक्षणे उत्संगं संभावितामिदमेव स्वीकरणम् २० ये येषु कृतापराधेषु शिक्षालक्षणं दंडनं कुर्वते नूनं तेऽकृतपुण्या इत्यन्वयः २१ दंडस्य निग्रहलक्षणत्वात् कथं प्राथ्यं त इत्यत आह परम इति तर्हि लोकः कथं दुःखं मन्यत इति तत्राह बाल इति दंडस्य पापप्रायश्चित्तरूपत्वात् प्रायश्चित्तविशेष इति ज्ञातव्यं २२ उपस्कृतं मां हितम् २३

पुत्राणां पुत्रा अभवन्नि पतिपरिणतवृत्तिभ्यो वृत्त्यंतराणीति पांचालेषु विषयेषु ९ तस्य रिकथं विषयधनं हरंतीति तद्विषयहारस्तोषु नुजीविनस्तेषु निगूढेन प्रविष्टेन ममैते परिणामादय इति कल्पितेन ममत्वेन विशेषेण सत्तोनात्मानं परंच जानातीत्यन्वयः १० देवान्काम्यफलदानभूतपतीन् भैरवादीन् ११ एवं विधया क्रियया युक्तेषु काम्येषु सक्तस्येति शेषः हरौ मनोयोगवत्सु ज्ञानेषु एव मुक्तप्रकारेण प्रमत्तस्य तद्वातीरहितस्येति वा प्रियाहृद्यायोषितो येषां ते तथा तेषां विषयिणामपि योऽप्रियोनेपक्षितः १२ गंधर्वाणां कलाकाद्यादीनां स्वावयवानामधिपतिश्च वेगो यस्य स तथेति ख्यातः सकाल आससादेत्यन्वयः गंधर्वो रात्रयस्तावतीस्तावत्यः मिथुनी भूयवर्तमाना मैथुन्यः सितारित्रय इति सितारित्रयवृत्त्या परिभ्रमणेन पुनः पुनरावर्तनेन कामान् विलुपति क्षपयंतीत्यन्वयः १४ हर्तुं जीर्णबलां कर्तुं प्रजागरः प्राणः प्राणाग्रयैवेति स्मिन्पुनरे जाग्रतीति श्रुतेः प्राणबलाद्वापाराय प्रवर्तत इत्यर्थः १५ सप्तभिः शतैर्विशद्विधा होरात्रैः शतं सप्ताः शतवर्षपर्यंतं युगधे तेषां पराक्रमं निरुध्य स्वयं प्राणबलाद्देहमपालयदित्यर्थः १६ राष्ट्रेण विषयेण पुरेण देहेन बांधवैरिंद्रियैः सह वर्तमानः १७ स्त्रीजितो बुद्ध्याऽविवेकं प्राप्तः

पुत्राणां चाभवन्पुत्रा एकैकस्य शतं शतम् ॥ यैर्वै पौरं जनो वंशः पांचालेषु समेधितः ९ तेषु तद्विषयहारेषु गृहकोशा नुजीविषु ॥ निगूढेन ममत्वेन विषयेष्वन्ववध्यत १० इजेचक्रतुभिर्विप्रैर्दीक्षितः पशुमारकैः ॥ देवान्पितृन् भूतपतीन् वानाकामो यथाभवान् ११ युक्तेष्वेवं प्रमत्तस्य कुटुंबासक्तचेतसः ॥ आससादसवैकालो योऽप्रियः प्रिययोषिताम् १२ चंडवेग इति ख्यातो गंधर्वाधिपतिर्नृप ॥ गंधर्वास्तस्य बलिनः पृष्ट्युत्तरशतत्रयम् १३ गंधर्व्यस्तावतीरस्य मैथुन्यश्चासितासिताः ॥ परिवृत्त्या विलुपंति सर्वकामान्विनिमित्तान् १४ तंचंडवेगानुचराः पुरंजनपुरीयदा ॥ हर्तुमारेभिरेतत्र प्रत्यषेधत्प्रजागरः १५ सप्तभिः शतैरेकोविंशकेन शतं सप्ताः ॥ पुरंजनपुराध्यक्षो गंधर्वैर्वयुधे बली १६ क्षीयमाणे स्वसामर्थ्ये एकस्य बहुभिर्गुंधि ॥ चिंतां परां जगामातिः सराष्ट्रपुरबांधवः १७ स एव पुर्यां मधुमुक्त्वा पांचालेषु स्वपापिदैः ॥ उपानीतं बलिं गृह्णन् स्त्रीजितो नाविद्वयम् १८ कालस्य दुहिताकाचित्रिलोको वरमिच्छती ॥ पर्यटंती नर्वाहिष्मन्प्रत्यनंदतकश्चन १९ दौर्भाग्येनात्मनो लोके केविश्रुता दुर्भगेति सा ॥ यां तु शोराजऋषये पितादातृपूरवेवरम् २० कदाचिदटमाना सा ब्रह्मलोकान्महौगताम् ॥ वव्रेबुहद्वतं मां तु जानती काममोहिता २१ मायि संभ्रम्य विपुलमदाच्छापं सुदुःसहम् ॥ स्थातुमर्हसि नैकत्रमद्याच्चा विमुखो मुने २२ ततो विहतं संकल्पाकन्यकायवनेश्वरम् ॥ मयोपदिष्टमासाद्य वनेनाम्राभयं पतिम् २३ ऋषभं यवनानां त्वां वृणो वीरिणं सितं पतिम् ॥ संकल्पस्त्वयि भूतानां कृतः किं लुनरिष्यति २४

विषयेषु स्वपापैर्द्वैर्यैरुपनीतं बालरूपादि विषयं गृह्णन् मधुमुक्तं फलमुक्तं कालनिमित्तं भयं नाज्ञासीदित्यन्वयः १८ अस्ति जायते परिणमते वर्धत इति वतु रूपाणि निरूप्य प्रक्षीयेते विनश्यतीत्येतद्वक्तुं जराप्राप्तिमाह कालस्येति कालात् जरा जायत इति कालस्य दुहिता इति विशेषणमाश्रयणात्काचिदिति १९ या सात्मनः शरीरस्य दौर्भाग्यत्वेन सौंदर्यभावेन लोके दुष्टो भगो यस्य सा तथेति विभ्रुता यां जरां तुष्टः पिताययाति राजश्रेष्ठाय पूरे वरमदात् तां कश्चन न प्रत्यनंदं तस्यन्वयः २० तुशब्दोऽप्यर्थे यामांबुहद्वतं ब्रह्मचारिणं जानं त्यपि ब्रह्मलोकान्महौगतां वव्रेबुहद्वत्यन्वयः तत्र हेतुः काममोहितेति २१ ततः किमभूदिति तत्राह मयीति २२ सा कन्यायवनेश्वरं नानाव्याधीनां स्वायिनां त्रयं मृत्युपातं वव्रेबुहद्वत्यन्वयः २३ नरिष्यति न दहति २४

१ विंशकेन सहितैः सप्तभिः शतैः विंशत्याधिकमभिः शतैरित्यर्थः ।

अतस्त्वग्रहणाग्रहायया स्थातथा बालास्वकायाज्ञा । अनुशाचातसवइतशषः । कातापलाकशस्त्रियारोवराधतयापनतप्राप्तमाधम्यानरातनदद । तदाय स्वाध्यायः ॥ १ ॥

विद्विष्टेचच्छास्त्रीयमपिभक्तव्यमित्यायातंसमत्वेनसहोक्तेन तस्माच्छास्त्रप्रमाणतेकायोकार्यव्यवस्थितावित्यादिविधानंव्यर्थमित्यंशंका अलौकिकं च शास्त्रीयं कर्तव्यं लौकिकं कुतः । लोकार्थशास्त्र हायातिनिरयं त्वितरः सुरानित्यनेनपरिहर्तव्या तस्माच्छास्त्रानुसारिलौकिकं कर्तव्यं नेतरदिमितात्पर्य इतरः शास्त्रानुकूललौकिकं कुर्वाणः सुरान्यातिस्वर्गादिपुरुषार्थमाप्नोतीत्यर्थः २५ उपसंहरति अथोइति यस्मादिदं शास्त्रीयमथोतस्मात्संक्षिप्यस्वकार्यस्य कर्तव्यतामाह एतावानिति पौरुषः पुरुषनिष्ठः २६ तस्मादुर्भगत्वमनपेक्ष्यतद्वचनस्यादरप्रकारमाह कालकन्येति देवस्याविधानुगुं हंरहस्यंवक्ष्यमाणमर्थसास्मितमभाषतेत्यन्वयः २७ तत्रभोगोपायमुपादिशति नाभिनंदतीति अयं लोकोऽसंमत्तांत्वांनाभिनंदतीति यस्मात् २८ तस्मान्त्वमज्ञातगतिलोकोभुंक्ष्व २९ योयं ममभ्राताप्रज्वारः शैवैषैषणवोभयलक्षणः सोऽप्रजोऽनपत्यस्त्वांप्रणेष्यतिग्रहीष्यतीत्यन्वयः भीमाभयंकराः सैनिकाः सेनापतयोयस्यसतथासः ३० इतिभागवतेचतुर्थस्कंधेविज० कृतटीकायांसप्तविंशोध्यायः

द्वाविमावनुशोचंतिबालावसदवग्रहौ ॥ यल्लोकशास्त्रोपनंतनरातिनतदिच्छति २५ अथोभजस्वमांभद्रभजतीमेदयांकुरु ॥ एतावान्पौरुषोधर्मोयदातो ननुकंपते २६ कालकन्योदितांवाचंनिशम्ययवनेश्वरः ॥ चिकीर्षुर्देवगुह्यंसस्मिंतंतामभाषत २७ मयानिरूपितस्तुभ्यंपतिरात्मसमाधिना ॥ नाभिनंदतिलोकोयंत्वामभद्रामसंमताम् २८ त्वमज्ञातगतिर्भुंक्ष्वलोकं कर्मविनिर्मितम् ॥ याहिमेष्टनयुक्तसोऽप्रजस्त्वांप्रणेष्यति २९ प्रज्वारोयंममभ्राता त्वंचमेभगिनीभव ॥ चराम्युभाभ्यांलोकेस्मिन्नव्यक्तोभीमसैनिकः ३० इतिश्रीभागवतेच० सप्तविंशोऽध्यायः २७ ॥ नारदउवाच ॥ सैनिकाभयना मोयेवर्हिष्मन्निष्कारिणः ॥ प्रज्वारकालकन्याभ्यांविचेरुरवनीमिमाम् १ तएकदातुरभसापुरंजनपुरींनृप ॥ रुरुधुर्भौमभोगाढ्यांजरत्पन्नगपालिताम् २ कालकन्यापिबुभुजेपुरंजनपुरींबलात् ॥ ययाभिभूतः पुरुषः सद्योनिःसारतामियात् ३ तयोपभुज्यमानां वै यवनाः सर्वतोदिशम् ॥ द्वाभिःप्रविश्यसुभ्र शंप्रादयन्सकलांपुरीम् ४ तस्यांप्रपीड्यमानायामभिमानीपुरंजनः ॥ अवापोरुविविधांस्तापाकुटुंबीममताकुलः ५ कन्योपगूढोनष्टश्रीः कृपणोविषया त्मकः ॥ नष्टप्रज्ञोहैतैश्वर्यो गंधर्वयवनैर्बलात् ६ विशीर्णोस्वपुरींबीक्ष्यप्रतिकूलाननादृतान् ॥ पुत्रपौत्रानुगामात्यान्जायांचगतसौहृदाम् ७ आत्मानं कन्ययाग्रतं पांचालानरिदूषितान् ॥ दुरंतंचितामापन्नोलेभेतत्प्रतिक्रियाम् ८

२७ ॥ ७ ॥ ईश्वरेच्छोपमतकर्मवशाच्छरीरमनुविश्यस्थितस्यजीवस्यजाग्रदाद्यवस्थाभेदंप्रतिपाद्याधुनाशरीरवियोगलक्षणाभवस्थावस्तुमुपक्रमते । सैनिकाइत्यादिना वातादिव्याधिसमूहाइमा मवानिविचेरुतिर्यनेनजरादिव्याधयोऽस्मिन्प्रपंचएव नान्यत्रेतिज्ञायते १ भौमभोगाअशनपानवनलक्षणाः । रुरुधुःशरीरंविशुः जरत्पन्नगइतिप्राणबलाच्चेष्टालपत्वलक्ष्यते नतुप्राणस्य । तस्यनिस्सीमबलत्वात् २ कन्यापिबुभुजइतिपौवनानंतरंविवेश ३ प्रादयन्निजराग्रस्तस्यपालितस्याक्षिमांचंबाधिरत्वंतंभंगक्षामाकुलत्वमग्निदौर्बल्यंकंठेधुरुधुस्तमिप्त्यादिनानाव्याधयोदृश्यंतेइ ति ४ ५ ६ पुत्रान्गोलकलक्षणां पौत्रानंद्रियाणि अमात्याममासहर्वर्तनीयाअमात्याईद्रियाभिमानीनोदेवास्तांश्च अतसातत्यगमनइतिधातोः बुद्धेरपिपूर्ववदतिशयोनास्तीतिगत सौहृदाम् ७ कन्ययाजरसापांचालान्विषयानरिदूषितान्विघ्नप्रतिहतान् ८

यातयामान्गतयामान् गतात्मसंविन्नष्टपरमात्मज्ञानः अतएवनिःस्नेहः परमात्मनिभिक्तिरहितोविरुद्धस्नेहोवा ९ अनिकामतोऽनिच्छातः १० प्रज्वारःपुरीददाहेतिशरीरेचज्वरःप्रवृत्तइत्यर्थः भ्रातुर्भुत्युनाम्नेहितकरणेच्छया ११ १२ यवनैर्व्याधिभिरुपरुद्धमायतनपत्तनंशरीरनाडीलक्षणंयस्यसतथा पुरपालः प्राणःअनुतापोजीवकेशंप्रेक्ष्य १३ सानलादाम्निवृक्षात्तृहविलादिव १४ १५ अधुनाकामिनांमरणव्यवस्थांदर्शयति दुहितूरिति अत्रप्रवृत्तिमंतरेणबाह्यदुहित्रादयोपिग्रहीतुंशक्यते १६ विप्रयोगेमरणलक्षणे प्रमदयानुद्ध्याअन्ययाच १७ लोकांतरंगतवतीत्यादिकथालंकारः १८ अनशितेअभुक्ते भास्तेभस्तेनकृते यतवाक्कृतूष्णीभावमाश्रिता १९ व्युषितेन्यत्रस्थिते नेष्यत्यनुवर्तयिष्यति २० भिन्नानौपैषांतेभिन्ननावः २१

कामानभिलषन्दीनोयातयामांश्चकन्यया॥गतात्मसंविन्निःस्नेहःपुत्रदारांश्चलालयन्ऽगंधर्वयवनाक्रांतांकालकन्योपमर्दिताम् ॥ हातुंप्रचक्रमेराजातांपुरीमनिकामतः १० भयनाम्नोग्रजोभ्राताप्रज्वारःप्रत्युपस्थितः ॥ ददाहतांपुरीकृत्स्नांभ्रातुःप्रियचिकीर्षया ११ तस्यांसंदह्यमानायांसपौरःसपरिच्छदः ॥ कौटुंबिकःकुटुंबिन्याउपातप्यतसान्वबः १२ यवनोपरुद्धायतनोग्रस्तायांकालकन्यया ॥ पुर्योप्रज्वारसंसृष्टःपुरपालोन्वतप्यत १३ नशेकेसवितुंतत्रपुरुच्छ्रोस्वेपथुः ॥ गंतुमैच्छत्ततोवृक्षकोटरादिवसानलात् १४ शिथिलावयवोयहिगंधर्वैर्हृतपौरुषः ॥ यवनैरिभीराजनुपरुद्धोरुरोदह १५ दुहितुःपुत्रपौत्रांश्चजामिजामातृपाषदान् ॥ सत्वावाशिष्ट्यत्किंचिद्दृहकोशपरिच्छदम् १६ अहंममेतिस्वीकृत्यगृहेषुकुमतिर्गृही ॥ दध्यौप्रमदयादीनोविप्रयोगउपस्थिते १७ लोकांतरंगतवतिमय्यनाथाकुटुंबिनी ॥ वर्तिष्यतेकथंत्वेषाबालकाननुशोचती १८ नमय्यनशितेभुंक्तेनास्नातेस्नातिमत्परा ॥ मायितुष्टेसुसंतुष्टाभर्त्सितेयतवाग्भयात् १९ प्रबोधयतिमानित्यंव्युषितेशोककशिता ॥ वर्त्ततद्दृहमेधीयंवीरसूरिपिनेष्यति २० कथंनुदारिकारीनादासकामत्परायणाः ॥ वर्तिष्यंतेमायिगतेभिन्ननावइवोदधौ २१ एवंकृपणयाबुद्ध्याशोचंतमतदर्हणम् ॥ ग्रहीतुंकृतधीरेनंभयनामाभ्यपद्यत २२ पशुवद्यवनेनैषनीयमानःस्वकंक्षयम् ॥ अन्वद्रवन्ननुपथाःशोचंतोभ्रशमातुराः २३ पुरीविहायोपगतउपरुद्धोविहंगमः ॥ तदातेमेवानुपुरीविशीर्णाप्रकृतिगता २४ विकृष्यमाणःप्रसभंयवनेनबलियसा ॥ नाविदत्तमसाविष्टःसखायंसुहृदंपरम् २५ तंयज्ञपशवोनेनसंज्ञसायेऽदयालुना ॥ कुठारैश्चिच्छिदुःकुद्धाःस्मरंतोवैशसंतुतव २६ अनंतपारेतमसिमग्नोनष्टस्मृतिःसमाः ॥ शाश्वतीरनुभूयातीःप्रमदासंगदूषितः ॥ २७ तामेवमनसागृह्णन्बभूवप्रमदोत्तमा ॥ अनंतरंविदभं स्यराजसिंहस्यवेशमनि २८

अतददहंशोकायोगंमरणयोगयमितिवा २२ स्वकंक्षयंकर्मणाशरीरान्तरं अनुपथाःप्राणोद्विगमोभुजंगमः पुरीविहायोपगतस्तदातमनुशरीरंचविशीर्णप्रकृतिंपंचभूतात्मतांगतंपंचभूतेभ्यउत्पन्नंपुनस्तदवशेषमापेत्यर्थः २४ तमआविष्टः अज्ञाननिमित्तमोदंम्राप्तः सखायंपरंसदासहर्वतमानंपरमात्मानं सुहृदमनिमित्तबंधुनांविदन्नास्मरदित्यन्वयः २५ अदयालुनाक्रूरेणाहिंसाकर्मरतेनेत्यर्थः तुशब्देनब्रह्मार्पणबुद्ध्याऽननुष्ठानंसूचयति २६ अनंतपारेऽवसानरहितेतमसिनिरये प्रमदासंगेनविषयबुद्धिस्वीकारेणदूषितोऽशुद्धः २७ तांविषयबुद्धिमेवउत्तमाउद्वृततया प्रगतमदामदरहिताबुद्धिरभूत् अत्रमरणजननेकथालंकारार्थे अध्यात्मार्थस्यमृदूकृष्टितिन्यायेनपदाभिप्रास्यापिंसंभवात् वाच्यामपच्यत्येतिवचनात् २८

उपयमननामस्वाधानताकरण वीर्यपणाब्रह्मचर्यादसाधनसाध्या वेदभौनोशता कउपयमे मलयापयतीतिमलयः शान्तमनःसंस्कारः सएवध्वजोयस्यसतथा हारसवादानासकृतमनाइत्यथः रूपक
मात्रस्यालिंगव्यत्ययो न दोषाय मनसावाअग्रेसंकल्पयत्यथवाचाव्याहरीति श्रुतेः मनसोपिबुद्धयधीनकरणशक्तिरुपपात्तेमतीतिबोद्धव्यं किं कृत्वा युधियमनियमादिलक्षणेयुद्धे राजन्यान् राजदृष्टा
वितिधातोर्दोषकानां द्वियाणि वशीकृत्य चंचलस्यमनसोबुद्धयधीनकरणशक्तिः कथमिति तत्राह पांड्व्यइति पंडोर्धर्माज्जातविवेकज्ञानं तेन संपन्नः तत्कुतइति तत्राह परेति परेषामिद्वियाणां विषयल
क्षणं पुरंजयतीति आत्मानभिमतमार्गगंतृत्वादिद्वियाणां परत्वं तदभावे सुहृन्त्वमेव मननान्मन उदिष्टइति मनश्चेतनोवा बाह्यार्थस्त्वेवं पुरंजनः पुरंजनीसंगेन तद्वासनादूषितोनाम्नावैदर्भीप्रमदोसमाऽभूत्पु
रंजनीतत्पुरंजनसंगतिशयेन वासनावाभ्राम्नामलयध्वजः पुमानभूत् विषयसंगतिरेकलक्षणकारणात्पुंसः स्त्रीत्वं स्त्रियाः पुंस्त्वं च ततः स्त्रीत्वमेवावशिष्यते विषयसंगतिरेकोनकर्तव्यइति शिक्षणार्थंचेदमु
कमिति तात्पर्यं ज्ञातव्यं २९ तस्यांबुद्धौ असितो नित्यमुक्तो हरिस्तस्येक्षणं यथाभवत्यसितेक्षणात्मजाविष्णुभक्तिः विरागविनयदानधैर्यासर्पधेनिविवेकदमाः सप्त संख्याताः बुद्धेर्जातत्वात्सुता इत्युच्यते विष्णु
भक्त्यनंतरकाले स्पष्टत्वाद्यवीर्यसइति सप्तत्यनेन जरायुबन्धो लक्ष्यते संबन्धोद्रविलः प्राप्तगर्भलक्षणगतिस्तस्यजविस्यभूः स्थानं मुक्तिलक्षणं बिभ्रति उत्पाद्य ददातीति सप्तद्रविडभूतः डलयोरभेदः मृळजारित्रइति
दर्शनात् सप्तद्वियाणि वानेनोच्यंते रागादिभ्योमुक्ताः प्रकाशितरूपाः सुताइति उच्यंते ३० अर्बुदमर्बुदमित्यनेन सत्योवृत्तयोगह्नाते महशिखविरुद्धविषयलक्षणा मन्वंतरं मनुष्यजविनावाधिपरं शतवर्षभारब्धपुण्य

उपयेमेवैर्यपणां वैदर्भीमलयध्वजः ॥ युधिनिर्जित्यराजन्या न पांडवः परपुरंजयः २९ तस्यांसंजनयांचक्रे आत्मजामसितेक्षणाम् ॥ यवीयसः सप्तसुतान्सप्त
द्रविडभूभृतः ३० एकैकस्याभवत्तेषां राजवर्बुदमर्बुदम् ॥ भोक्ष्यते यद्वंशधैर्महीमन्वंतरं परम् ३१ अगस्त्यः प्रागुद्दिहतरमुपयेमेधृतव्रताम् ॥ यस्यांदृढ
च्युतो जात इधमवासात्मजो मुनिः ३२ विभज्यत न येभ्यः क्षमां राजर्षिर्मलयध्वजः ॥ आरिराधयिषुः कृष्णं सजगाम कुलाचलम् ३३ हित्वा गृहान्सुतान्भोगा
न्वैदर्भीमदिरेक्षणा ॥ अन्वधावतषांडवे शंज्योत्स्ने वरजनीकरम् ३४ तत्र चंद्रवदानामताम्रपर्णीवरोदका ॥ तत्पुण्यसलिलैर्नित्यमुभयत्रात्मनो मृजन् ३५

वशात् बुद्ध्यावरणादिभिः प्राणैरेन्द्रियैरेव विषयान्मुक्तइत्यर्थः ३१ स्यैष्ट्यैश्चैशब्दसंघातइति धातोः अगंभगवंतं स्यायाति शब्दसमूहेन स्तुतिकरोतीत्यगस्त्योभक्तः प्रांचं पुरातनं श्रीनारायणं दोग्धीति दुहिताभ
क्तिस्तामुपयेमे संसारनिवर्तने शक्तिमत्तयाऽचलामकरोदित्यर्थः कीदृशो ब्रह्मचर्यादि व्रतसाध्यां दृढं च्युतः पुत्रादिस्नेहोयस्मात्सहृदच्युतः पूर्वस्माद्विरागो दृढतरो भूदित्यर्थः इधमवासो गुरुकुलवास एवात्मजोय
स्य सतथा वैराग्यादेव गुरुकुलवासो भवति परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणोर्निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेदिति श्रुतेः सौम्येमाः समिध आहरेति च ३२ वैराग्यादिसंपत्त्याराजत
इति राजा विवेकित्वाहृषिः राजाचासावृषिश्चेति राजर्षिः वैराग्यविवेकज्ञानसंपन्नः शुद्धवासनां कितः पुरुषस्तनयस्थानीयेभ्यो विरागादिभ्य इन्द्रियेभ्यो वाक्षमांशां लक्षणं भोग्यलक्षणां वा विभज्येदं श्रोतव्यं नेद
मिति विविचयां विषयः सेवनीयो नायमिति कुलाचलं निश्चलं वा सार्थं गुरुकुलं जगाम वैराग्यादिगुणसंपन्नः शरीरयात्रानिर्वाहकविषयभोगी गुरुकुलसन्निधिभवत्सीदित्यर्थः कृष्णं पूर्णानंदमाराध्यापरोक्षीकर्तुं का
मइत्यर्थः ३३ यदिदं हिंस्तं रातीति मदि रंतादृशमीक्षणं ज्ञानं यस्यां सातथा शुद्धज्ञाना विषयानुषंगं विहाय तदनुसारिणी बभूवेति पांडवे शमन्वपद्यतेत्यभिप्रायः अत्र सुतशब्देन रागादयो लक्ष्यंते तान्विहायेत्यर्थः मु
क्तावपि बुद्ध्यात्मनो राहित्यनास्तीति दर्शयितुं ज्योत्स्नेवेति ३४ तत्र गुरुकुलवासे चंद्रवदाह्लादकानिर्मलंच वदति ज्ञापयतीति वेदांतशास्त्रं ययौ चंद्रमदेति पाठे शशवितिसूत्राद्भकारस्य मकारः चंद्रविबिषयीकरो
तीति वा नामलोकप्रसिद्धं पूर्णं आच्छाद नइति धातोः तान्त्रं रजस्तमश्चर्पणं यस्याच्छादयति परिभवतीति ताम्रपर्णीविदांतव्याख्या ततश्चामरश्चेति ताम्रं ब्रह्मपुष्पातीति प्रकाशलक्षणं दानं करोतीति वा पुण दानइति धा

तोः नदीवत्पदवर्णस्वरलक्षणप्रवाहात् श्रोतृणामुदकवदाह्लादजननाद्वावरोदका तस्याव्याख्यायाः प्रकाशितैः पुण्यैः शोधकैः सल्लैर्युक्तिलक्षणैरात्मनोः करणस्य उभयत्रप्रतिवादिनिमित्तबाह्यदुर्गुक्तिमलंसं शयाद्यन्तरमलमृजन्मशोधयन् ३५ मूलप्रतिष्ठायामिति यातोः मूलजगदाधारं ब्रह्मफलं निष्पादयतीति मूलफलानितैः कंसुखं ददातीति कंदमिताशनंतदादि येषां मितस्वापादीनां तानि कंदानि योगसाधना नितैः नात्यश्रुतस्तुयोगोस्ति नचैकांतमनश्च तदिति स्मृतेः पुष्पवन्मृदुलैः पर्णैराच्छादनैरुद्वतपकंदुःखं येभ्य इत्यादि पुद कानि तृणानि आस्तरणानितैरैतैश्च वर्तमानः शरीरयात्रां कुर्वाणः गंगानं गमयतीति गात्र मज्ञानम् कर्शयत्यल्पकीकरोतीति गात्रकर्शनम् तपश्चालोचन इति यातो रालोचनं मननमनुतिष्ठन् ३६ शीतोष्णादीनि द्वंद्वान्यजयत् सहमानो वर्तत इत्यन्वयः शीतोष्णादिशब्दैः कामादयो लक्ष्यं ते इति ज्ञातव्यं उभयेषां शरीराधिकरणत्वात् ३७ तपसामननलक्षणेन जातया विद्यया ज्ञानेन नियमादिभिश्च पक्कषायाः शिथिलीकृतपपआत्मानमंतःकरणं ब्रह्मणायुज्ये विषयेभ्य आ नीयश्रीनारायणेन सह वर्तमानमकरोत् तदेकनिष्ठमफुरुतेत्यर्थः यद्वात्मानमंतर्पर्यामिरूपं ब्रह्मणा व्याप्त्यरूपेण युज्ये एकत्वेन दध्यवित्यर्थः । विजिताक्षानिलाशयः वशीकृतैर्द्रियप्राणांतःकरणः आशयोऽभिलाषोवा ३८ स्थाणुरिव स्थित एकत्र गुरुकुले श्रुतमतशास्त्रे बुद्धिप्रसादजनके विविक्तस्थानेवा दिव्यं वर्षशतं बहुकालमुपासीन आस्त इत्यन्वयः मुक्तिसाधनं भक्तिरेव नान्यादित्यस्या अति शयफलमाह वासुदेव इति उपासको वासुदेव भगवति वेदांतविचारानिर्णेतुं गुणरत्नाकरे हरवुपासनालक्षणां रतिमुद्वहन् कुर्वन्नन्यत्स्वतंत्रं वस्तु न वेद किंतु सर्वतदधीनमेव ज्ञातवानित्यर्थः ३९ मनुब्रह्म

कंदं दादिभिर्मूलफलैः पुष्पपर्णैरुत्तुणोदकैः ॥ वर्तमानः शनैर्गात्रकर्षणं तपसां स्थितः ३६ शीतोष्णवातवर्षाणि क्षुत्पिपासे प्रियाप्रिये ॥ सुखदुःखे इति द्वंद्वान्यजयत्समदर्शनः ३७ तपसा विद्यया पक्कषा योनियमैर्यमैः ॥ युज्ये ब्रह्मणात्मानं विजिताक्षानिलाशयः ३८ आस्ते स्थाणुरिवैकत्रा दिव्यं वर्षशतं स्थितः ॥ वासुदेव भगवति नान्यद्वेदो ह ह न रतिम् ३९ सव्यापकतयात्मानं व्यतिरिक्ततयात्मानि ॥ विद्वान्स्वप्नप्रइवामृशयसाक्षिणं विररामह ४० साक्षाद्भगवतोक्तेन गुरुणा हरिणा नृपः ॥ विशुद्धज्ञानदीपेन स्फुरता विश्वतोमुखम् ४१ परे ब्रह्मणि चात्मानं परं ब्रह्म तथात्मनि ॥ वीक्षमाणो विहाये क्षामस्मादुपररामह ४२ पतिं परमधर्मज्ञं वैदर्भीमलयध्वजम् ॥ प्रेम्णा पर्यचरद्विद्वाभोगान् सापतिदेवता ४३

व्यतिरिक्तस्य वस्तुनोऽभावादेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेरेतदेव नान्यद्वेद इति प्रतीत एवार्थः किं न स्यादिति तत्राह सव्यापकतयेति स आमृशय विचार्यात्मनि जीवे स्थितं साक्षिणं स्वप्ने न शरीरमभिप्रहत्या सुप्तः सुप्तानभिचाकशीति श्रुतः साक्षात् द्रष्टृत्वेन वर्तमानं स्वप्ने यथा परतंत्रतया जीवंपश्यति तथा अन्यदा पीति विद्वान् स्तथात्मानं परमात्मानं व्यापकतया सर्वव्यापित्वेन चेत्तनाचेत्तनात्मजगद्व्यतिरिक्ततया च विद्वान् निवरराम संसारोद्विक्ता जीवन्मुक्त्यवस्थामापेत्यन्वयः यद्वात्मानं व्यापकतयात्मनि जीवे व्यतिरिक्ततया च विद्वान्स्वप्नप्रइवस्वतंत्रं साक्षिणं जीवंपरतंत्रमामृशय निश्चित्य विररामेति हेतुनेन जीवस्यास्वा तंत्र्ये हरेस्तदन्यत्वे यतः स्वप्नानस्वतंत्रं तस्तददर्शकः परः । जीवादन्यस्तु विज्ञेयः स विष्णुस्त्वधार्यतामिति प्रसिद्धिः सूच्यते ४० तर्ह्यभेदश्रुतेः कोभिर्मायइत्याशंक्य जीवांतर्पर्यामिणो हरेः ब्रह्मविदा प्रीतिपरमिति श्रुतिप्रतिपाद्यस्य व्याप्तस्यापि न कश्चिद्भेदोस्तीत्यर्थ इत्यभिप्रेत्याह साक्षादिति ४१ आत्मानं जीवांतर्पर्यामिणं ईक्षां तयोर्भेददर्शनं अस्माच्छरीरात् हेत्यनेन अस्य प्रायाणि कत्वं द्योतयति ४२ पतिं स्वाश्रयं इन्द्रियद्वारेण भोग्यान्विहाय परिचरणं नाम न्नस्य हिते प्रेरकत्वम् ४३

१ स्वप्ने इवेति दृष्टांतं वेनोच्यते स्वप्ने हि जीवस्यास्वातंत्र्यं सिद्धम् अतस्तत्र परमेश्वराधीनत्वं प्राप्तिरूपमेव । ता०

अमृतदृष्टांतस्य संभवात् तस्मिन्निर्धूमतया ज्वलतो मेः शिखेव निर्मलतया श्रेयसांतरंगमित्यर्थः ४४ इदानीं बुद्धवृत्तिविशेषान् लक्षयति अजानतीति अंगनाभगवज्ज्ञानसाधना उपरतं जीवन्मुक्त्यवस्था
 प्राप्तं प्रियतमं स्वस्या आत्यंतिकं प्रियतमं जानतीति बाह्यवृत्तिविशेषा सुस्थिरासनं तदेकवृत्तिनिष्कालक्षणं पीठमाप्प्यपूर्वसंस्कारवशात् यथा पूर्वमुपाचरत् शुभकर्मणि प्रेरयामास ४५ यदैवंप्रेरयति च यदाप
 स्युरंध्यवयैकदेशे ऊष्माणमौष्ण्यं नोपलभेत् शुष्कजलनारिकेलफलवत् देहाभिमानं विहाय स्थितत्वा दौर्ण्यानुपलभस्तस्या इति ततोऽपि वृत्त्यंतरं वैशिष्ट्यमाह आसीदिति तदा संविग्रहदया वृत्त्यंतर
 विशिष्टासीत् मिश्रबुद्धिमपहायस्वरूपबुद्ध्याऽवतिष्ठते तदेवमवस्थाविशेष इति तात्पर्यं ज्ञातव्यम् ४६ बंधुः स्वामी तदनुमानराहित्यादबन्धुः शोचंती प्रकाशयंती विह्वलेत्यादिना प्रतिक्षणमनंतं बुद्धि
 त्तयोलक्षयंते विपिनैर्देहलक्षणे स्थिता सुस्वरं प्ररुरो देतीदं बुद्धेर्लक्षणं अस्या मुक्तिकालेनाशात् चिदचिद्व्याख्यापारविशेषाल्लक्षणैर्लक्षण्यं प्रतिक्षणं ज्ञातव्यं ४७ उदधिः कर्मतदेव मेखलास्थानीयं स्याः
 सातथातां दस्युभ्योऽहंकारादिभ्यः क्षत्रबंधुभ्योऽपि मया ज्ञानादिभ्यो विभ्यती मां रक्षितुमर्हसि त्वदनुगृहीतया बुद्ध्याऽज्ञानादयो निवर्तत इत्यर्थः ४८ विपिनेवासनावेने विलपती वधावती वदशयती भर्तुः पाद
 योः पसितास्वामिनां विहाय स्थिता अश्रूण्यवर्तयन्मुग्धेवाभवत् ४९ दारुमयी भेदविषयां चित्तं सा विदं कृत्वा प्रकाशयत स्यासं विदिपत्युः कलेवरं संसारकारणमादीप्य दग्ध्वा अनुमरणे अनुस्यूतदोषनाशे मनोद

चीरवासाव्रतक्षामावेणीभूता शिरोरुहा ॥ बभ्रावुपपतिं शांतां शिखां शांतमिवानलम् ४४ अजानतीति प्रियतमं यदोपरतमंगना ॥ सुस्थिरासनमासाद्य यथा
 पूर्वमुपाचरत् ४५ यदानोपलभेतां ब्राह्मणं पत्युरर्चयतीति ॥ आसीत्संविग्रहदयायूथभ्रष्टा मृगीयथा ४६ आत्मानं शोचतीतीति दीनमबन्धुर्विह्वलाश्रुभिः ॥
 स्तनावासिच्यविपिने सुस्वरं प्ररुरो देसा ४७ उत्तिष्ठोतिष्ठराजर्षे इमामुदधिमेखलाम् ॥ दस्युभ्यः क्षत्रबंधुभ्यो विभ्यती पातुमर्हसि ४८ एवं विलपती बाला
 विपिनेऽनुगतापतिम् ॥ पतितापादयोर्मर्तूरुदंत्यश्रूण्यवर्तयत् ४९ चित्तिदारुमयी कृत्वा तस्यापत्युः कलेवरम् ॥ संदीप्य चानुमरणे विलपंती मनोदधे ५०
 तत्र पूर्वतरः कश्चित्सखा ब्राह्मण आत्मवान् ॥ सांत्वयन् वल्गुना साम्राता माह रुदतीं प्रभो ५१ कात्वं कस्यासि को वायं शयानो यस्य शोचासि ॥ जानासि किं
 सखायं मां येनाग्रे विचचर्थह ५२ अपि स्मरसि चात्मानमविज्ञातसंखं सखे ॥ हित्वा मां पदमन्विच्छन् भौमभोगरतो गतः ५३

क्षेतादृशी वृत्तिप्राकाशयत् ५० तत्र तस्यामवस्थायां कश्चिद्देहांतवाक्यार्थो हितोपदेष्टृत्वेन सखिर्धर्मवर्तमानो ब्राह्मणो ब्रह्मसंबन्धी निर्दीप्य शब्दलक्षणगमसंबन्धी वात्मवान् परमात्मगुणप्रतिपादनपरः सा
 म्ना अखिलार्थप्रकाशनेन सांत्वयन् प्रतिपदं दीशान्वयः बुद्धिमाह अबोधयदिति कथापक्षे प्रतीत एवार्थः ५१ तदनुकरणतया बोध्यत इत्याह केति का किं जातिविशिष्टानकापि किंच कस्यासि किं
 पुरुषमाश्रित्य तिष्ठसि न कमपि सर्वचेतनानुस्यूतत्वात् विशिष्टांशक्यत यस्य शोचासि यदीत्याहो मीतप्रकाशयवर्तसे अयं शयानः शरीरलक्षणः पदार्थः कः पांचभौतिकत्वात्तवाच्यनकोपि संबंधः किंतु चेतन
 स्यैवेत्यर्थः त्वंका नाम तो गोग्रतोऽल्लिगतश्च न तव त्रयमप्यस्ति कस्यासि पुत्री भार्या वानकस्यापीत्यर्थः को वाऽयं शयानस्तव निरूपिते सत्येन संबन्धः यस्य मरणं शोचासि स इति वा अग्रे पूर्वकाले येन म
 या विचचर्थं विचारितवानसि वेदांतवाक्यमिति शेषः विचार्य मां ज्ञातवानसि तं सखायं त्वया सह वर्तमानं मां जानासि किं सखित्वात् ज्ञातुं प्राप्तं स्तीत्येतद्वदशब्देनाह ५२ किंच हे सखे अविज्ञातः परमात्मा सखायस्य स
 तथा तत्रात्मानं त्वं स्मरस्यपि न स्मरसि चेत्तं स्मरोति चार्थः चिद्व्याख्यात्मनो रभेदादिदुभयविषयं इदानीं ज्ञानात्मानं चेतनमविभज्येवाह हित्वेति विषयभोगरतस्तदर्थं भोगस्थानमन्विच्छन् मुग्यन्मां
 हित्वा गतः पृथग्गत इव अग्रत इति पाठे पदमन्विच्छन् भूदित्यन्वयः ५३

तत्तद्विद्रियसंयुतः अक्षादिद्वारेण बाहिर्विषयबुभुक्षोसति नेत्रादीन्द्रियेण विषयभुंक्त इत्यर्थः ८ अक्षिणी इत्यादिना द्वे द्वार इत्युक्तं तद्विवेचयति अक्षिणी इति ९ पश्चिमे द्वे इत्युक्तं तत्राह पश्चिमे इति स्वद्योतेत्याद्युक्तं विवृणोति स्वद्योतेति १० नलिन्याद्याह नलिनीति ११ अवधूतमाह प्राण इति मुख्यानामपुनस्ताद्वा इत्यस्यार्थमाह मुख्येति यामुख्यानानामद्वाः आस्यं रसज्ञं विपणान्वित इत्येतदाह विपण इति विपणो वागिन्द्रियं रसवित्तरसज्ञः रसोरसनेन्द्रियं आपण इति चित्रमंध इत्यादौ बहूदनमित्यस्य विविधौदनः १२ पांचालशब्दस्यार्थतरमाह प्रवृत्तमिति १३ श्रुतधरेत्यस्य श्रोत्रमिति तेनोक्तांतः पितृयानादि मार्गव्रजति आसुर्याः क्रुशमाह महानर्थमिति मेहनं पुरीषोत्सर्जनं ग्रामिणारतिर्भूयुनं १४ १५ १६ तद्गुणैर्मनोगुणैर्बुद्धिगुणैर्वारितदेवप्रतिपादयति यथेति स्वप्नकाले करितुरगादि दृष्टश्रुतवस्तु वासना वासितं मनो बुद्धिर्वाविक्रियते देवेनेति शेषः बहु संस्काराधिवासितत्वादन्यत्र प्रवाहं यत्रैव स्वयं वा विकरोतीत्याह गुणेति

अक्षिणीनासिकेकर्णौ मुखं शिश्रुगुदाविति ॥ द्वे द्वे द्वारौ बाहिर्विद्रियं तत्तद्विद्रियसंयुतः ८ अक्षिणीनासिके आस्यमिति पंचपुरस्कृताः ॥ दक्षिणादक्षिणः कर्ण उत्तराचोत्तरः स्मृतः ९ पश्चिमे इत्यधो द्वारौ गुदाशिश्राविहोदिति ॥ स्वद्योताविर्मुखी चात्र नेत्रे एकत्र निर्भिते १० रूपं विभ्राजितं ताभ्यां विचष्टे चक्षुषेश्वरः ॥ नलिनीनालिनीनासंगंधः सौरभ उच्यते ११ प्राणो वधूतो मुख्यास्यं विपणोरसविद्रसः ॥ आपणो व्यवहारोत्र चित्रमंधो बहूदनम् १२ पितृभूदक्षिणः कर्ण उत्तरो देवभूः स्मृतः ॥ प्रवृत्तं च निवृत्तं च शास्त्रं पांचालसंज्ञितम् १३ पितृयानं देवयानं श्रोत्रं श्रुतधरो ब्रजेत् ॥ आसुरीमेहनार्थं द्वाव्यवयो ग्राभिणारतिः १४ उपस्थो दुर्मदः प्रोक्तो निर्ऋतिर्गुद उच्यते ॥ वंशसंनरं कपायुलुब्धकौ धौतु मे शृणु १५ हस्तपादौ पुमांस्तभ्यां युक्तौ यातिकरोति च ॥ अंतःपुरं च हृदयं विष्णुचिर्मन उच्यते १६ तत्र मोहं प्रसादाहर्षं प्राप्नोति तद्गुणैः ॥ यथा यथा विक्रियते गुणाक्तो विकरोति वा १७ तथा तथा पद्रष्टात्मा तद्दृत्तिरिति कीर्त्यते ॥ देहो रथस्त्विन्द्रियाश्चः संवत्सरवयोगतिः १८ द्विकर्म च कस्त्रिगुणध्वजः पंचासु बंधुरः ॥ मनोरश्मिर्बुद्धिः सूतो हृन्नीडो द्वंद्वकूबरः १९ पंचेन्द्रियाथ प्रक्षेपः सप्त धातुवरूथकः ॥ आकूतिर्विक्रमो बाह्यो मृगगृह्णां प्रधावति २० एकादशेन्द्रियचमूः पंचसूना विनोदकृत् ॥ संवत्सरश्चंद्रवेगः कालो येनोपलक्षितः २१ तस्याहानीह गंधर्वगंधर्व्यो रात्रयः स्मृताः ॥ हरंत्यायुः परिक्रान्त्या षष्ठ्युत्तरशतत्रयम् २२ कालकन्या जरा साक्षा लोकास्तानि अभिनंदति ॥ स्वसारं जमृहे मृत्युः क्षयाय यवनेश्वरः २३ आधयो व्याधयस्तस्य सैनिका यवनाः खलाः ॥ भूतोपसर्गा अरयः प्रज्वारो विविधो ज्वरः ॥ २४

१७ यथा यथा विषयविकारेण परिणमते तथा तथा स्वप्नादेरुपद्रष्टात्मा जिविस्तद्दृत्तिर्बुद्धिर्मानजिस्तद्दृत्तिर्बुद्धिर्मानो वृत्तेरनुकूलवृत्तिरिति कीर्त्यते यथा यथा मनो विक्रियते गुणान्कामात्मना गुणरूपिता बुद्धिस्तथा विकरोति बुद्धिर्यथा विकरोति तथा तस्यापीति वा । उभयेन्द्रियनायक इत्युक्तेर्मनो विकारानुकारि बुद्ध्यनुकारि मृत्तिमत्त्वमात्मनो युज्यते इन्द्रियाण्येवाभावापस्य स तथा संवत्सरेत्युपलक्षणं दिनरात्रिपक्षमाससंवत्सरलक्षणैर्वयोभिर्गतिर्व्यस्य तथा १८ द्विकर्म इत्यादिषु बहुव्रीहिः पंचासु बंधुरः पंचासु बंधुरो यस्य स तथा एकरश्म्येकदमनमित्यस्यार्थमाह मन इति १९ पंचप्रहरणमित्यस्यार्थमाह पंचेति प्रतीतिः सुखमनुभवेयत्तदुःखं सा मृगगृह्णिणकातां तदुक्तं सुखद्वारतोदश्यं तत्काले दुःखमेव यत् । मृगतृणेत्यतः प्राहुर्भोगं वैषयिकं बुधा इति २० पंचेन्द्रियद्वारेण विषयसेवालक्षणार्हं सा कला विनोदं करोतीति पंचसूना विनोदकृत् येन संवत्सरेण द्विपरार्धापुलक्षणः कालः २१ परिक्रान्त्या षष्ठ्युत्तरशतत्रयः २२ क्षयाय जगत् इति शेषः २३ भूतोपसर्गा ग्रहोपद्रवाः २४

१ मृगतृणां प्रधावतीत्यनेन वैषयिकभोगस्य मृगगृह्णात्त्वोक्त्या मिथ्यात्वमुक्त इति भाति अतस्तदुक्तेरभिप्रायं प्रमाणेनाह प्रतीति इति ।

अधुनालक्षणयावृत्त्या उक्तमर्थविवृत्यर्थप्रत्यक्षमाह एवमिति देवभूतात्मसम्भवेराधाधुताध्यात्मवपयतया जातववहुवयदुःखः ॥ १७ ॥ २५ भागवतभाष्ये १९५ ॥ १९५ ॥
 श्लोकद्वयेनान्वयः कियंतं कालं शतवर्षं कृत्वा शतायुर्वैपुरुष इति न्यूनानातिरेकसंभवेऽप्येवमुक्तं दुःखोत्पत्तौ कारणमाह कामेति प्राणधर्मानशनपिपासादीनि द्वियधर्मानंधत्वादीन् मनोधर्मान् शोकमो
 हादीनात्मनि स्वस्मिन्मध्यस्यारोप्यनुभूतिः पिपासितो ह भयः काणो हं शुष्को हं गुहो हं मिति निर्गुणश्चेतनत्वेन स्वतोगुणरहितः ननु शरीरकारणक्षये मोक्षसंभवात् कुशाभुवोऽप्युपकाराय स्यादिति न इत्य
 त्राह कर्मकृदिति आचतुर्दशमाद्वर्षात्कर्मणि नियमेन तु । दशवराणां देहानां कारणानि करोत्ययमित्यादेर्न कर्मक्षयान्मुक्तिः । नन्वस्तु कर्मकर्तृत्वं हर्यर्पणेन क्रियमाणानां नहुः स्वदानुत्त्वमित्यत्राह प्रमेति २५
 ॥ २६ ॥ कर्मकृदित्यत्र कीदृशं कर्म करोतीति तत्राह यदिति यदा अहं गज्ञानी पुरुषः संसारे इष्टानिष्टफलदमात्मानं स्वां तयां मिणमविज्ञाय प्राकृतेषु गुणेषु विषज्जते तदा स गुणाभिमानादीनि सा
 त्विकादीनि कर्माणि यथा कुरुते तथा सा त्विकादिशरीरतया जायते अवशः विष्णुवशः सहत्यनेन कर्मणः स्वातंत्र्यं निराह आत्मशब्दस्य साधारणत्वेन कथं निर्णय इत्यतो भगवंतमित्यादिविशेषणत्रयम् २७

एवं बहुविधैर्दुःखैर्देवभूतात्मसंभवेः ॥ क्लिश्यमानः शतं वर्षं देहे देहीतमो वृतः २५ प्राणैर्द्रियमनोधर्मानात्मन्यध्यस्य निर्गुणः ॥ शेतकामलवंध्यायन्ममाह
 मितिकर्मकृत् २६ यदात्मानमविज्ञाय भगवंतं परं गुरुम् ॥ पुरुषस्तु विषज्जेत गुणेषु प्राकृतेष्वदृक् २७ गुणाभिमानासतदा कर्माणि कुरुतेऽवशः ॥
 शुक्लं कृष्णं लोहितं वायथा कर्माभिजायते २८ शुक्लान्प्रकाशभूयिष्ठां लोकां प्राप्तिं काहिं चित् ॥ दुःखोदकानां क्रियायासान्तरमः शोकोत्कटान्क्वचित् २९
 क्वचित्पुमान्क्वचिच्चस्त्री क्वचिन्नोभयमंदधीः ॥ देवो मनुष्यस्तिर्यग्वायथा कर्मगुणं भवः ३० क्षुत्परीतो यथा दीनः सारमेयो गृहं गृहम् ॥ चरन्विदति यद्दिष्टं दंडमो
 दनमेव वा ३१ तथा कामाशयो जीव उच्चावचपथा भ्रमन् ॥ उपर्यधो वामध्ये वायाति दिष्टं प्रियाप्रियम् ३२ दुःखेऽप्येकतरेणापि देवभूतात्महेतुषु ॥ जीवस्य
 नव्यवच्छेदः स्याच्चेत्तत्प्रतिक्रिया ३३ यथा हि पुरुषो भारं शिरसा गुरुमुद्बहन् ॥ तं स्कंधेन स आधेत्त तथा सर्वाः प्रतिक्रियाः ३४ नैकांततः प्रतीकारः कर्मणां
 कर्मकेवलम् ॥ द्वयं ह्यविद्योपसृतं स्वप्ने स्वप्न इवानव ३५

॥ २८ ॥ त्रिविधानां कर्मणां फलमाह शुक्लानिति प्रकाशभूयिष्ठां स्तेजोमयान् देवादीन् क्रियायासान् क्लेशकर्मसाध्यान् राजसान् दुःखप्रचुरान् मनुष्यादीन् तमः शोकोत्कटान् तामसान् स्वक
 र्मणः शोकभूयिष्ठान् तिर्यगादीनां प्रोतीत्यन्वयः २९ क्वचित्क्वचिदिति बहुजन्मापेक्षया नोभयं पुंसकत्वं एतदेव विशिनष्टि देव इति यथा कर्मगुणं यथा यथा कर्मणां गुणानामानुगुणं तथा भवउत्प
 त्तिर्देवादि विषया ३० तत्र दृष्टान्तमाह क्षुदिति दंडं प्रहारं दिष्टं देवतः प्राप्तं ३१ कामे विषये आशयो यस्य स तथा ३२ एवं भ्रमतः सुखं कापि न स्यात्कितत्राह । दुःखेऽपि देवैर्दुःखेषु मध्ये एकतरेण दुः
 खेनापि जीवस्य व्यवच्छेदो वियोगो नास्तीत्यन्वयः प्रतिक्रियायां सुखं स्यादत्राह स्याच्चेदिति तस्य तस्य दुःखस्य प्रतिक्रियापरिहारः सोऽपि दुःखमेव ३३ स्कंधस्य यथा भवति तथा सर्वाः प्रतिक्रियाः स्वरूपा इ
 त्यन्वयः ३४ अग्निष्टोमादिकर्मणाऽन्यकर्मनिवृत्तौ प्रबोधकाभावात्सर्वदुःखव्यवच्छेदो घटत इति चेत्तत्राह नैकांतत इति केवलं श्रीनारायणार्पणबुद्धिरहितं कर्म कर्मणां मेकांततो नियमेन प्रतीकारो न भवति
 कुत इति तत्राह द्वयमिति निवार्य निवर्तकं चोक्तिकर्मद्वयमविद्योपसृतं इंधराज्ञानानुविद्धं हि यस्मात्तस्मादिति शेषः तत्र दृष्टान्तः स्वप्ने वर्तमानः स्वप्नो यथा तस्य निवर्तको न भवति किंतु अतः प्रबोधोऽस्मादिति तत्र
 प्रबोधादावीश्वर एव स्वप्नसंभूत्यः कियानेव विशेष इति ३५

नानुभवाराहापक्रमस्यादात तदुक्तं वदावदन्नापहारनसम्पग्वाक्तेकुत्रचित् । नारोहयत्यनुभवमप्रसिद्धस्वरूपतः । तथाप्यनुभवारोहः प्रसन्नैकं शक्यं भवेत् । किंचिदेवसम्यक्स्वयवानुभवत्यमुमिति यद्वा मंत्राख्यैर्लिङ्गैर्हनुभिर्व्यवच्छिन्नं क्रोडीकृतं कृष्णरामादिलक्षणं परमं भजंतो पितृप्रसादमंतरेण परं व्याप्तं साकल्येन न विदुरिति । शबलं भजंतः परं शुद्धं न विदुरित्यर्थोऽनुपपन्नः परमाथ भेदाभावेन कस्मिंश्चातेऽन्यज्ञानस्य नानातरिण्यकत्वात् येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति श्रुतेश्च यथारामस्मरणेन कृष्णस्वरूपज्ञानं जायतस्तयोरेकत्वादित्याहुः ४६ नन्विदानीमाययाक्षिप्रमपि चेतनसमवेतं ज्ञानमदृष्टवशात्कस्मिंश्चित्कालेनुसंधानलक्षणं किंचिद्विशेषमापादयेत् अतोनुसंधानाननुसंधानेयुक्त इति तत्राह सर्वेषामिति इह कर्मभुवि सर्वेषां जंतूनां संततं देहपोषणे प्रज्ञाबुद्धिः समायत्ता संततास्ति नृणां तया प्रज्ञया कोविशेषः स्वरूपानुसंधानलक्षणः समापन्नो न कोपीत्यन्वयः त्वत्पक्षे त्वदृष्टादीनां मिथ्यात्वेनार्थाक्रियायामसामर्थ्यादेवन कस्यचिदेक्येन संधानमवश्यं भावीति ४७ जीवन्मुक्त्यवस्थायामपि जीवात्मत्वाहानेरेर्भेदः सत्य इति भावेन स्वरूपत्वसिद्धये साधनमाह लब्ध्वेति इह बहुजन्मनामंतं भगवदुद्धो धितपूर्वा दृष्टविशेषान्मुन्यत्वं लब्ध्वा ममाहिमिति देहाद्यसद्ग्रहं संसारे देही हित्वात्मसुत्यात्मज्ञानेनेदं कलेवरं विहाय यः संसारी जीवात्मा विशिष्यते नतु ब्रह्मेत्यन्वयः ४८ हरिप्रसादं विना तज्ज्ञानं न स्यात् तस्मिन्सत्युत्पद्यमानस्य ज्ञानस्य फलमाह यदेति यदात्मोचितं तू पगच्छति ग्राहयति चाति सत्रोक्तप्रकारेणात्मभावितः मम स्वामी हरिर्नित्यमिति भावेनोपासितो भगवान्यस्योपासकस्यानुगृह्णात्यात्मानं प्रकाशयानुभवमुत्पादयति सपुमाल्लोके वेदे च परिनिष्ठितां प्रतिजहाति बाह्यपदार्थविषयां संविदमपहाय परमात्मानमेव सर्वद्विधैरनुभवन्नास्तइत्यन्वयः अनेनोपासकस्य मुक्तिकल्पने कथा ध्वनयति तदुक्तं यदा त्वनुभवी भूयाच्छब्दमात्रानुरोधेनम् । त्यक्त्वा यथा तं विदुः प्राज्ञास्त्यक्ते वेद इति स्मह । यदैवत्यक्तवेदः स्या

सर्वेषामपि जंतूनां सततं देहपोषणे ॥ अस्ति प्रज्ञासमायत्ता कोविशेषस्तयानृणाम् ४७ लब्ध्वेहंति मनुष्यत्वं हित्वा देहाद्यसद्ग्रहम् ॥ आत्मसुत्याविहाये दं जीवात्मा सा विशिष्यते ४८ यदायस्यानुगृह्णाति भगवानात्मा भावितः ॥ सजहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठिताम् ४९ तस्मात्कर्मसु बहिष्मन्नज्ञानादर्थकां शिषु ॥ मार्थदृष्टिं कृथाः श्रोत्रस्पर्शिष्वस्पृष्टवस्तुषु ५० स्वलोकां न विदुस्ते वै यत्र देवो जनार्दनः ॥ आहुर्धूम्रा धियो वेदं सकर्मकमतद्विदः ५१

दथास्मान्मुच्यते भयादिति । निर्दोषशब्दलक्षणवेदप्रहाणे बौद्धराक्षां तानुप्रवेशः स्यादित्यत उक्तं प्रायस्तु वैदिका एव रुद्राद्या अपि वैपुरेति आदिशब्देन मुक्तियोग्यमात्रं गृहीतं पुरेत्यनेन जन्मप्रभृतिवैदिकत्वमस्तीति ज्ञापयति प्राय इत्यनेन त्यक्तवेदत्वं पञ्चादिति तदप्येतत् द्वयंकस्य मुख्यमित्यत उक्तं वैदिकस्य त्यक्तवेदश्च ब्रह्मवैकः प्रजापतिरिति । रुद्रादीनां कथंकारं पञ्चादपि त्यक्तवेदत्वं प्राप्तिमित्यत उक्तं ततस्तु के शवं भक्त्या संपूज्य बहुजन्मसु त्यक्तवेदत्वमापन्नाः प्रसादात् परमेष्ठिन इति केवलं वेदशब्देन नैवैदिक उच्यते वेदं विनाप्यनुभवाज्ज्ञानंस्तु त्यक्तवैदिक इत्यनेन मिथो विरुद्धयो वैदिकस्य त्यक्तवेदशब्दयोरेकाधिकारणत्वं कथं युज्यत इतीदं चोद्यमपनोदितं तत्त्वं वेदानुसारेण चिंतयन् वैदिको भवेत् । वेद ऊहामनुसरेद्यस्य सत्यस्य त्यक्तवैदिक इत्यनेन वेदशब्देन ज्ञातृत्वं तं भरेणानुभावित्वं च कथं विविच्य तज्ज्ञाते चोद्यं परिहृतं त्यक्तवैदिकस्य त्यक्तवेदराशिरित्यर्थः ४९ उपसंहरति तस्मादिति यस्माज्ज्ञानेनैव मोक्षस्तस्मादज्ञानाद्भगवत्तत्त्वापरिज्ञानादर्थकां शिषु प्रयोजनत्वेन प्रकाशमानेष्वग्निष्टोमादिलक्षणे षु कर्मस्वर्थदृष्टिमाकृतानां कुरु इत्यन्वयः तत्प्रवृत्तौ निमित्तमाह श्रोत्रस्पर्शशिष्विति अपामसोममिति श्रवणे श्रोत्रस्पर्शं नितेषु । हेत्येत्वेकारणवक्ति अस्पृष्टवस्तुष्विति परमात्माख्यवस्तु संबंधं गंधरहितेषु ५० अज्ञानादित्युक्तं विवृणोति स्वलोकां मिति ये कर्मनिष्ठास्ते यत्र लोकां के जनार्दने देवोऽस्ति तं स्वलोकां स्वेन प्राप्य वैकुण्ठादि स्थानं न विदुरित्यन्वयः अनेन वैकुण्ठादि स्थानमाह शमिति न जानंति किमु तर्हरि मत्यर्थं तद्ध्वनिति भिति ज्ञायते अन्यथा विदुश्चेत्याह आहुरिति धूमे धूमरते धूममार्गे धीर्येषां ते धूम्रा धियः तत्र निमित्तमाह अतद्विद इति तस्य वेदस्य तत्त्वं ब्रह्मलक्षणं न विदंतीति कर्मणा सह वर्तत इति सकर्मकस्तम् ५१

कर्मविनान्यन्नवक्तीतिसकर्मकत्वमित्ययमविवेकइत्याह आस्तीयेति बृहतांबहून्वधात्संज्ञपनलक्षणात् यथाहमितिमानांत्वकर्मनावैषिणाचीनाग्रदर्भास्तरणकृत्वापशुसंज्ञपनमेवजानासिननुकर्मस्वरूपमित्यर्थः कुरुकर्मैवतस्मात्त्वपूर्वः पूर्वतरंकृतामित्यादिनाविधीयमानंयत्परंकर्मतन्नजानासोत्युच्यते ननुकर्ममात्रं ५२ कल्पोक्तद्रव्यसामग्र्याक्रियमाणस्यकर्मणःकथंपरत्वाभावइतितत्राह तत्कर्मैति हरेस्तोषोनुग्रहलक्षणोपस्मात्तत्कर्म । तस्मात्त्वबह्वार्पणबुद्ध्याक्रियमाणस्यकर्मणःपरत्वं नद्रव्यसामग्र्या तस्यावरत्वेनदारिद्र्यहेतुत्वात् ननुममापिवेदविद्याधिकारित्वेनकर्मानुष्ठानस्यतत्पूर्वकत्वमस्तीतितत्राह साविद्येति ययाविद्ययातस्यहरेर्मतिज्ञानमुत्पद्यते साविद्यावेदार्थज्ञानलक्षणान्यान्याभन्यात्वाविद्याकर्मविषयाहेयपक्षइति कोसौहारिर्येनतज्ज्ञानपूर्वकमनुष्ठितं कर्मफलस्यादत्राह हारिरिति दुरितहरणशीलत्वाद्धरिर्देहधृताजीवानामात्मास्वामीस्वयं सर्वव्यावृत्तः प्रकृतिर्मूलकारणमीश्वर्यरूपां गुणानामधिकरणभूतोयः सहरिरितिज्ञातव्यम् ५३ हरिरेवंविधश्चततः किमत्राह तत्पादेति यतोयस्मात्क्षेमोभवेद्वृणांतस्यहरेःपादमूलंशरणंरक्षकं शरणंयुहरक्षित्वोरित्यभिधानं ननुपित्रादीनांवयसिगतेपुत्रादीनामपिशरणत्वदर्शनात्किंविशिष्योच्यतइतितत्राह सवाइति भगवत्संपर्कोत्पुत्रादीनामप्यत्वात् हरेःप्रियतमत्वं । कुतइतितत्राह यतइति श्रीनारायणचरणारविंदशरणंगतस्यास्यसंसारिणोऽण्वपिभयंनास्तियतोऽथतस्माद्धरिः पुत्रादेःप्रेष्ठइतिकृत्वापुंस

आस्तीर्यदर्भैः प्रागंग्रैः कार्त्स्न्येनक्षितिमंडलम् ॥ ततोबृहद्विद्वान्मानिकर्मनावैषियत्परम् ५२ तत्कर्महरितोषंयत्साविद्या तन्मतिर्यया ॥ हरिर्देहभृतामात्मास्वयंप्रकृतिरीश्वरः ५३ तत्पादमूलंशरणंयतःक्षेमोन्नुणामिह ॥ सवैप्रियतमोह्यस्य यतो नभयमण्वपि ॥ इतिवेदसर्वैविद्वान्योविद्वान्स्वगुरुर्हरिः ५४ ॥ नारदउवाच ॥ प्रश्नएवंहि संछिन्नोभवतः पुरुषर्षभ अत्रमेवदतो गुह्यं निशामयसुनिश्चितम् ५५ क्षुद्रं चरं सुमनसां शरणो मिथित्वारक्तं षडं विगणसामसुबुद्धकर्णम् ॥ अत्रेह कानसुहृदो विगणय्यांतं पृष्ठे मृगं मृगयुलुब्धकबाणभिन्नम् ५६

स्तत्पादमूलंशरणमित्यन्वयः एवंवेत्तुरेवविद्वत्तानानेवंविदइत्याह इतीति इतिशब्दोहन्वर्थः यस्माद्धरिचरणशरणस्यमोक्षादिसर्वपुरुषार्थवाप्तिस्तस्माद्यएवंवेदसवाएवविद्वान्नान्यः कुतः स्वगुरुः स्वापेक्षितशेषज्ञानोपदेशा तत्रहरेःसन्निधानविशेषात्तत्सामर्थ्यमस्येतिभावेनाह हरिरिति अनेनगुर्वोदिशब्दप्रयोगेदेवादीनांमुख्यविद्वत्तेत्याह ५४ अत्रेति निशामयशृणु ५५ स्वाभीष्टप्रकाशनायस्वयमेवव्याचष्टे सुमनसांमिति सुमनसांसमानधर्माणामुपपत्तकोमलशरीराणांशरणआश्रमे अन्यत्रपुष्पाश्रयेवने क्षुद्रं पुष्पमधुगंधवदल्पं किंतत्काम्पकर्मविपाकजंप्रवृत्तकर्मफलंविषयसुखलेशं जैह्वचोपस्थादिविषयं चरंचरंतं भुजानमितस्ततो गत्वाविचिन्वंतमन्विच्छंततदर्थित्वाभिथुनीभूयतदभिनिविष्टचेतनं षडं विगणसामगानवत्तभ्रमरानिकरसुंदरगानवदाति मनोहरस्त्रीजनसंलापेषु अतिरामत्यंतं प्रलोकितौ कर्णौ यस्य स तथातं तदेकमग्नश्चोत्रमित्यर्थः कुतोऽग्रेवृत्तानवृत्तकसधर्मानसुहृदः असुलक्षणमायुर्हरेतोहोरात्रादिकालविशयानविगणय्यांतं क्रोडाग्रहे विहरंतमित्यर्थः पृष्ठे परोक्षमवस्थितः उपशये स्थितो लुब्धकसमानः कृतांतः शरसमेनादृष्टेन यमात्मानं पराविध्यति तमिममात्मानं जीविं भिन्नं हृदयं मृगपदालोचनया लोच्य च द्रष्टुमर्हसीत्यर्थः कथमिव मृगयुहंतं मृगं हरिणमिवेति ५६

मद्भाष्येऽप्युक्तं यः पूर्वकर्मठः सत्वमगवच्छेत्तच्चैष्टतचेष्टायस्यसतथात मृगस्येवविषयानिन्वच्छत्ताजीवस्यषोष्टतामातवा विचदेवपश्य आरभ्यनस्तवाचप्रभूषणपर
 मर्थमंतःकरणविशेषमंतःस्थितेहृदिसर्वपापहरेहृन्नाग्निहरौनियच्छतत्रैवस्थापय कर्णधुनिकिर्णधारमिवस्थितां चित्तिं बुद्धिचहरोस्थापय कर्णादीर्द्रियप्रवृत्तिहेतुभूतांवा तत्कथाश्रवणे
 बुद्धिचतद्रूपनिर्णयेवा असत्तमानांविषयिणांयूथस्यगाथाविषयवातविदाकारोयस्मिन् तमंगनाभ्रमंजहि हंसोनिर्दोषःपरमात्पाममशरणमिति कृत्वा प्रीणीहितुमोभव यद्वा हंसानांसंन्यासिनांशरणं प्रीणी
 हीति क्रमेणसाधनसामग्र्यनुसारेणविरमसंसाराद्विरताभूयाइत्यन्वयः ५७ राजातावदियंतकालंमयाभाषितं तदस्यहृद्रतंनभूत्प्रतिवाक्याश्रवणादितिसंशयनिरासायाह श्रुतमिति श्रुतंश्रुति
 मसिद्धमन्वीक्षितंविचारितमात्मयोग्यज्ञानंयद्गवानभाषतनैतन्ममोपाध्यायाजानंति तत्रहेतुमाह किंनेति प्रथमंस्वन्मुखाच्छ्रुतंपश्चादन्वीक्षितमात्रोडितमितिवा ५८ अथांकितत्राह संशयइति अत्रास्मि
 न्दोर्थेमेसंशयोनाच्छिन्नःअल्पत्वान्मयानच्छेदितइति नेसाहतत्कृतइति तत्कृतेतदर्थविषयेमहान्संशयइत्यर्थः । सूक्ष्मत्वेनाज्ञातविषयत्वात् महत्त्वं नतुस्थूलपरिमाणत्वादितिभावेनाह ऋषयइति
 कुत्रमुह्यंतीत्यत्राह यत्रेति यत्रसंशयार्थेचभुरादीर्द्रियव्यापारागोचरत्वादित्यर्थः अतस्त्वांपृच्छामीतिशेषः ५९ कोसौसंशयइत्यत्राह कर्मणीति इहपुमान्येनदेहेनकर्मणिण्यारभतेतस्यमारब्धकर्मक्षयेत

अस्यार्थः सुमनसां समानधर्माणां स्त्रीणां शरणे आश्रमे पुष्पमधुगंधवत् क्षुद्रकाम्यकर्म विपाकजंकाममुखल्वैह्वयोपस्थादिविचिन्वंतं मिथुनीभूयतदभिनि
वेशितमनसं षडंगिगणसामीतवदति मनोहरवनितादिजनालापेष्वतिरामतिप्रलोभितकर्णमग्नेष्टकयूथवदात्मन आयुर्हरतोऽहोरात्रांतान्कालविशेषान्
विगणय्य गृहेषु विहरंतं पृष्ठतः परोक्षमनु प्रवृत्तो लुब्धकः कृतांतः शरेण यमिह पराविध्यति तिमिरमात्मानमहोराज न भिन्न हृदयं द्रष्टुमर्हसीति यथा मृगयुहतं मृगमि
ति ॥ सत्वं विचक्ष्व मृगचेष्टितात्मानौ ताश्चित्तं नियच्छद्वादि कर्णधुरी च चितिम् ॥ जह्यंगनाश्रममसत्तमयूथगाथं प्रीणीहि हंसशरणं विरमक्रमेण ५७ ॥ राजोवाच ॥
श्रुतमन्वीक्षितं ब्रह्म भगवान्यदभाषत ॥ नैतज्ज्ञानं त्युपाध्यायाः किंब्रब्रूयुर्विदुर् यदि ५८ संशयोत्र न मे विप्रसंछिन्नस्तत्कृतं महान् ॥ ऋषयोऽपि हि मुह्यं
तियत्र नोद्विद्य वृत्तयः ५९ कर्माण्यारभते येन पुमानिहा विहाय तम् ॥ अमुत्रान्येन देहेन जुष्टान्य सकृदश्रुते ६० इति वेदाविदां वाचः श्रूयंते तत्र तत्र ह ॥ कर्मचक्रि
यते प्रोक्तं परोक्षं न प्रकाशते ६१ ॥ नारद उवाच ॥ येनैवारभते कर्म तेनैवासुत्रतत्पुमान् ॥ भुङ्क्ते ह्यव्यवधानेन लिङ्गेन मनसा स्वकम् ६२

देहं विहायामुत्र परलोके स पुमान्येन प्रेताख्येन जुष्टानि कर्मफलानि अश्रुत इति यत्कथमन्यः कर्तान्यो भोक्तेत्यकृताभ्यागमादिदोषापत्तेः इतीति श्रूय
त इत्यनेन श्रुतयः स्मृतयोऽपि गृह्यन्ते तेनाबालवृद्धप्रसिद्धिर्द्योत्यते अतो महान्संशय इत्यर्थः अनेने देहव्यतिरिक्तात्मसद्भावेक्यमित्यसंशयो युज्यते देहभस्मीभावेन तस्यापि भस्मीभूत
त्वादिति मतमपि प्रत्युक्तं आगमस्याप्रामाण्ये तदुल्लाप्यस्यापि समन्यायः स्यादिति किंच स्वर्गादिकामैर्जनैः कर्मक्रियते तत्परोक्षपञ्चप्रकाशतेनष्टत्वादतस्तादृशं कर्मोऽर्थफलं न ददाति न हि प्रतः
पिता पुत्राया नीयकदलीफलं रातीति युज्यत इत्ययमन्योऽपि संशयः ६१ प्रथमप्रश्नप्रत्याह येनेति लिंगशरीरं तस्य मनः प्रधानत्वांल्लिङ्गेन मनसि तस्मान्नाधिकरण्यं मनसा शरीरेनेत्येनल्लिङ्गेन देहेन
पुमान्कर्मारभते नैवामुत्र स्वर्गादावव्यवधानेन प्रत्यक्षेण कालेन स्वकर्मभुक्तेतत्फलं सुखदुःखलक्षणमनुभवतीत्यन्वयः स्थूलशरीरस्य लिंगनिमित्तत्वात्तन्नाशोऽपि कर्तुर्लिंगस्याविनष्टत्वाच्चाकृताभ्यागमा
दिदोषप्रसक्तिः सूक्ष्मरूपेण सच्चात् । लिंगेन लीनकर्मफलज्ञापकेन मनसा तत्फलानुभवोपपत्तेरिति वा ६२

नमंतव्यं घटनीयं कथमत्राह देशेति देशकालाक्रिया आश्रयो यस्य दर्शनस्य तत्तथादेशातिशयः कालांतरेच्छेदनक्रियादृष्टा स्वप्नेतयोः सामानाधिकरण्यं भ्रान्त्यापश्यतीति अथवानानुभूतिमित्येन नयदवा दितदनेनानुमीयते अत्र जन्मानियददृष्टादिकं दृश्यते मनसितद्यथा पूर्वजन्मनि दृष्टं श्रुतमनुभूततथानुमानं कर्तव्यं जाग्रतिबाह्यालिप्रदेशेषु बाले चरंतमभ्यहृष्टा स्वप्नेयथा तदवस्थं पश्यति ततथा कर्माण्यापित थार्यावर्तेद्वापरे संभूतजुनः पंचतामुपेत्य केरलदेशकालकालजातो यदत्रादृष्टादिकं पश्यति केरोति वा तदा र्यावर्तेद्वापरेनुष्ठितिमिति ज्ञातव्यं दृष्टं श्रुतं दर्शनादिमात्र एव दृष्टांत इति निरोधः ६९ ननु यदि पूर्वदृष्टादिकमेवेदानीं दृश्यते श्रूयते इति मंततर्हि जन्मनामनंतत्वादहमहमि कया युगपदर्शनादिकं प्रसज्येत तदयुक्तं विरोधादत्राह सर्वइति ये सर्वे शब्दादयो विषया बहुजन्मस्विद्विद्वारेण मनसि प्रविष्टा वासना ह पेण स्थितास्ते सर्वे द्वियगोचरा विषयाः सुमनसो देवस्य हरेरिच्छया क्रमानुरोधेन क्रममनुसृत्य मनसि जीविवर्गशआयांति जवाद्गगात्प्रांतिचनदी प्रवाहवादि त्यन्वयः इन्द्रियद्वारेण मनसि प्रविष्टा इन्द्रियगो चराः शब्दादयः क्रमशो जीविवर्गशः आयांति पुनः सुष्ठु मनसो वगाद्यांति च सर्वपदार्थानां महजन्मनि जन्मांतरे वामनसर्पाद्विद्वारेण प्रवेशात्संस्काररूपे अस्थिरत्वादिहा दृष्टस्य वा श्रुतस्यानुभवोपयुज्यते इत्यतो वाह सर्वइति दवीयसि देशकाले चानुभूतानामधुना अनुभवः कथं घटत इत्यतो वाह सर्वइति अचित्या नंतेश्वरशक्तिः प्रयोजकैति संतोष्यम् ७० जीवस्य मन आदेः स्वरूपत्वेऽनेकजन्मानुभूतपदार्थ संस्काराणामनेकत्वेन तदनुभवेनैव कालगमनात्कदाचिन्मुक्त्यनुदयेन यावज्जीवं संसार एव स्यात् अस्वरूपत्वं लिंगशरीरादेः स्थूले देहनाशा एव नाश संभवेन पूर्वदृष्टादिपदार्थदर्शनाद्यनुपपत्तिरिति तत्राह

अदृष्टमश्रुतं चेहक्काचिन्मनसि दृश्यते ॥ यथा तथानुमंतव्यं देशकालाक्रियाश्रयम् ६९ सर्वक्रमानुरोधेन मनसो द्वियगोचराः ॥ आयांति वर्गशो यांति सर्वे सु मनसो जवात् ७० सत्त्वैकनिष्ठमनसि भगवत्पार्श्ववर्तिनि ॥ तमश्चंद्रमसीवेदमुपरज्यावभासते ७१ नाहं ममेति भावो यं पुरुषे व्यवधीयते ॥ तावद्वुद्धि मनोक्षार्थगुणव्यूहो ह्यनादिमान् ७२ सुप्तिमूर्च्छोपतापेषु प्राणायनविघाततः ॥ नेहेतेहमिति ज्ञानं मृत्युप्रज्वारयोरपि ७३

सत्त्वैकनिष्ठइति सत्त्वो जीवस्तदेकनिष्ठे तद्रूपे भगवत्पार्श्ववर्तिनि भगवद्विषये मनसि दंलिंगशरीरादिकमुपरज्यस्वेच्छया संगमय्यावभासते भिन्नतयेति शेषः कथमिव चंद्रमसितमोर। हुरिव मेघांधकारो वा लिंगशरीरादेरस्वरूपत्वेपि भगवदपरोक्षज्ञानं विना स्थूले देहनाशा एव नाशाभावाच्चिरायुष्टेनास्थिति संभवात्पूर्वकर्मनिमित्तसुखदुःखानुभवो घटत इति भावः यद्वा सत्त्वगुणस्यैकत्वनिष्ठोत्कर्षो यस्मिंस्त त्सत्त्वैकनिष्ठतस्मिन् भगवत्पार्श्ववर्तिनीत्यनेन सत्त्वगुणोत्कर्षलक्ष्णं अन्यथा तन्नस्या देवं विधमनसि इदं दुःखादिकमुपरज्यावभासते प्रतीयते निदर्शनं व्याख्यातार्थम् ७१ नन्वेवं तर्हि किं यंतं कालमिदं दुःखादिकमवभासते इति तत्राह नाहमिति यावत्पुरुषेऽनादिमानयमहं ममेति भावो न व्यवधीयते तिरोहितो नष्टो न भवति तावद्वुद्धिमनोक्षार्थगुणव्यूहः संसारोपनिरोहि तो भवतीत्यर्थः अनादिमानिति व्यूहविशेषणं वा अनेन संसारस्य मिथ्यात्वं निराचष्टे अक्षमिद्विद्यं श्रोत्र इत्यभिधानम् ७२ ननु यद्यहं ममेति भावतिरोभावः पुरुषार्थस्तर्हि सुप्त्या दौ तत्सद्वावाचदनुदयः कथमत्राह सुप्तीति सुप्त्यादौ प्राणानामिद्वियाणामयनस्य प्रवृत्तिलक्षणस्य विघाततो निरोधादभावाद्दहमिति ज्ञानं नेहेतेनाभिव्यज्यते तथापि स्वरूपे द्वियेणास्त्येव सुखमहमस्वाप्समित्युत्तरकालीनानुभवदर्शनात्तदा तदभावे परामर्शो नुपपत्तेः उपतापः पुत्रादिविगो गदुःखानलज्वालाप्रवृत्तनं मृत्युरपमृत्युरत्र देवदूतेर्न तस्य किमर्थमानीतोयं नयतस्वस्थानमिति वचनात् प्रत्यानयनदर्शनानु भवात् साक्षादेह विविगलक्षणमरणेह मिति ज्ञानसंदेहात् प्रज्वारोतिरोगावस्था ७३

ननुहंतैवतर्हिगर्भादेरुत्क्रांतस्यतत्कालीनसुखदुःखपरामर्शादिदर्शनादत्राह गर्भइति गर्भेवर्तमानस्यबाल्येवयसिस्थितस्यायूनःबालस्यपुंसोऽपौष्कल्यादनुपचितावयवस्वात् पंचपंचज्ञानकर्म्मभेदेनसंख्या
तार्नीद्रियाणिमनश्चेत्येकादशविधमेकादशभयोविधीयतेउत्पाद्यतेऽहंममेतिज्ञानारुच्यलिंगलक्षणनदृश्यते नज्ञायतेउक्तहेतोरित्यन्वयः यावान्यावाञ्छररस्योपचयस्तावादींद्रियाणांपौष्कल्यंतस्मिद्वुपचिते
तेषामितिनियमात्तन्निमित्तमहंममेतिज्ञानंतदभावेतदभावइति गर्भादौतदभावइत्यर्थः अत्रास्पष्टमात्रेदृष्टांतमाह चंद्रमसइति यथाऽमावास्यायांचंद्रमसोलिंगशरीरंनदृश्यतेतथेति ७४ ननुचंद्रांबि
बावरणनिवृत्तिवदयंगर्भवासादिलक्षणःसंसारोपिकालेनस्वतोनिवर्ततइतितत्राह अर्थइति अपिसंभावितेज्ञानलक्षणेर्थेऽविद्यमानेसत्यस्यजीवस्यसंसृतिर्निवर्ततेतेह्यस्मात्तस्मान्निवर्तकमपेक्षितमित्य
न्वयः निवर्तकानुदयेनिमित्तमाह ध्यायतइति शब्दादिविषयध्यानंप्रतंबंधकमित्यर्थः स्वप्नेप्रवर्तमानस्यपुंसःप्रबोधाद्याभावेऽनर्थगमोपथाननिवर्तते तथेति विषयध्यानेनसंसारपरंपरास्यादित्य
भिप्रायेणानर्थगमइत्युक्तं चंद्रबिंबावरणानामेधादीनांवाय्वादिसद्भावएवकारणंप्रत्यक्षसिद्धमितिज्ञातव्यं ७५ देहात्मबुद्धेःसंसारस्यतत्त्वेनप्रतीतिःकथमित्याशंक्ययोन्यग्न्योरेवचिदचितोःसंयो
गलक्षणसंपर्कादौपचारिकीयंप्रतीतिरित्यभिप्रेत्यतत्स्वरूपंनिरूपयति एकमिति एकलिंगलिंगशरीरंषोडशविस्तरं कथं त्रिवृत्प्राणैंद्रियांतःकरणभेदेनान्निविधं अनेनषोडशविस्तरत्वमवगतं कथं पंच
विधंत्रिधाभिन्नयापंचविधयापंचप्राणाःपंचज्ञानैंद्रियाणिपंचकर्मांद्रियाणिपंचदशविधमनसाषोडशविधं तदुक्तं प्राणैंद्रियांतःकरणभेदेनान्निविधमंतं । पंचपंचवर्ततेसर्वप्राणाबुद्धींद्रियाणिच । कर्मांद्रिया

गर्भे बालेऽप्यपौष्कल्यादेकादशविधं तदा ॥ लिंगं न दृश्यतेऽग्रुनः कुह्वां चंद्रमसो यथा ७४ अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ॥ ध्यायतो विषयानस्य स्वप्ने
नर्थागमो यथा ७५ एकं पंचविधं लिंगं त्रिवृत्षोडशविस्तरम् ॥ एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयते ७६ अनेन पुरुषो देहानुपादत्तो विमुंचति ॥ हर्षशोकं
भयंदुःखं सुखं चानेन विदति ७७ यथा तृणजलूका च नोपयात्यपयाति च ॥ न त्यजेन्म्रियमाणोऽपि प्राग्देहाभिमतं जनः ॥ यावदग्न्यं न विदेत व्यवधानेन क
र्मणाम् ७८ मन एव मनुष्येन्द्रभूतानां भवभावनम् ॥ यदक्षैश्चरितं ध्यायन्कर्मण्यविद्यायां बंधः कर्मण्य आत्मनः ॥ अतस्तद
पवाधार्थं भजसर्वात्मना हरिम् ८०

णिचतथातस्मात्पंचविधंस्मृतं । लिङ्गोऽष्टाङ्गकंप्रादुर्भनसासहतत्पुनरिति एषोऽष्टाङ्गविस्तारोद्देशश्चेतनयायुक्तोजीविः प्राणीत्युच्यते इतिशब्दोत्रसमाप्तिवचनः ॥ ७६ ॥ अनेनलिङ्गशरीरेणस्थूलदेहानुपादत्ते अनेनस्थूलदेहेनहर्षादिकमाप्नोति ७७ ननुयदानेनसंसारीस्थूलदेहानुपादत्तेतदाहर्षादिकंविदत्ते यदातान्मुंचतितदानिवृत्तहर्षादित्यत्राह यथेति तृणजलूकाकीटविशेषः यावदन्यतृणंनविदेततावन्नोपयाति यावद्भूदेततावेवापयातिपूर्वगृहीतंविमुञ्ज्यपश्चात्तृणांतरंयथायातितथाऽयंजनोऽपिपूर्वदेहाभिमानिनत्यजेदेहांतरंप्राप्यपूर्वत्यजतीत्यर्थः किमिति श्रुतिनित्यजतीतितत्राह व्यवधानेनेति कर्मणांप्राचीनानांव्यवधानेननविलंबफलादुत्पत्तेरनुनाअनेकेषांपूर्वेषांकर्मणांसत्त्वेनभगवत्प्रसादमंतरेणविनाशानुपपत्तेः सर्वदेहवियोगासंभवेनमुक्त्यनुदयइति भावः ७८ अनर्थदर्शनैतज्जातयाविरक्त्याकर्मकरणेनतत्समाप्तेर्देहार्भककर्मोभावेनदेहाभावात्त्रिवर्णोपपत्तिरितित्राह मनएवेति मनःसंप्रयुक्तैरक्षैश्चरितंकर्ममध्यायंस्तदनुसारेणासकृत् कर्मण्याचिनुतेकरोतीतियत्समान्मनएवभूतानांभवंसंसारंजन्मवाभावयतिउत्पादयतीतिभवभावनमनःप्रधानत्वद्योतनार्थएवशब्दः नाहिकाश्चित्क्षणमपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृदितिस्मृतेः ॥ ७९ ॥ अविद्यायांविषयेच्छायांसत्यांकर्मभवतितास्मिन्सत्यात्मनोजीविस्वबंधः कर्मण्यःकर्महेतुकइतिषदतस्तदपवाधार्थकर्मनिवृत्त्यर्थंसर्वात्मनापुत्रादिस्नेहत्यागेनहरिंभजेत्यन्वयः एनंजीवंबंधयामीतिश्वरेच्छायांवा तस्येच्छायाअपसरणार्थनबंधयामीति ॥ ८० ॥

मजननामगुणापसंहारस्तदथतद्गुणानाह पश्यान्नात यतोहरावैश्वस्यास्थत्यादयः स्युस्ताद्वैश्वतदात्मकतद्गुणानाह भक्तिरिति । कृष्णे पूर्णनिन्देहरावपरोक्षज्ञानजननीभक्तिः उपलक्षणमेतत् स्वगुहमार स्थित्यादावतर्भावात्तदर्थस्थित्यादिग्रहणम् ८१ नन्वेवमुपासीनस्य कदासाधनसामग्र्यामुक्तिः स्यादित्यत्राह भक्तिरिति । कृष्णे पूर्णनिन्देहरावपरोक्षज्ञानजननीभक्तिः उपलक्षणमेतत् स्वगुहमार भ्यब्रह्मातेषु स्वोत्तमेषु तत्तद्योग्यतानुसारेण निष्कपटाभक्तिश्च जीवेषु स्वावेषु याचितस्य द्रवीभावतादया दयदानगतिशोषणेष्विविति धातोः तत्त्वविरोधिषु शोषणहेतुर्द्वेषश्चात्मनि स्वस्वरूपेऽकुण्डज्ञानं हारिद शनानंतरं देहादिव्यतिरेकेण ज्ञानानंदरूपो हमित्यव्यवधानेन निरंतरानुभवलक्षणमितीयसाधनसामग्र्यादियदा स्यात्तदा कालव्यवधानमंतरेणात्मनस्तव संसारादपवर्गः क्रियासाध्यफलावाप्तिः स्यादित्यन्व यः देहादिव्यतिरेकेण चिद्रूपो हमितस्फुटम् । सदैवानुभवो भक्तिर्विष्णोर्तद्दर्शनादनु । यस्यासौ मुच्येतोक्षिप्रं संसारान्नात्र संशय इत्यनेन हेतुवाचितुशुद्धसूचितेनोक्त एवार्थो न द्वैतार्थः ८२ ननु प्रथमभावि वैरा ग्याख्यसाधनमंतरेण भक्त्यादिना कथं मुक्त्युदय इत्यतः सिंहावलोकनन्यायेन तदाह अदृष्टमिति अदृष्टं स्वर्गादिफलं सस्यादिदृष्टफलवन्नश्येन्नश्यति भूतमुत्पन्नाभिदं सर्वजगदन्यथाऽनित्यं कथाभि वस्वप्र हृष्टंपदार्थसंग्रहं चरत्वात्स्वप्रसंगं ननु बोधनिवर्त्यत्वात् संसारस्थितिं दं सर्वमनित्यत्वाद्दृथायतः । अतः प्राहुः स्वप्रसंगं प्राज्ञाजगदिदं मृषेति वचनान्नाभित्यात्वं प्रपंचस्येति अस्तु भूतमनित्यत्वात् स्वप्रसंगं भविष्य च्च स्वप्रसंगं न स्यादित्याशंक्य यथा भूतमनित्यत्वात् स्वप्रसंगं तथा भविष्यच्च सर्वमनित्यत्वेन स्वप्रसंगमभित्याह भूतमिति सुप्तशब्दस्य कथं स्वप्रार्थित्वमपर्यायित्वादितीयमाशंका सुषुप्तिस्वप्रयोजैव स्वर्गव्योम्नो स्तथैव च । अन्योन्यनामतो ज्ञायामनो बुद्धयोस्तथैव चेत्यनेन परिहर्तव्येति सर्वमनित्यं चेन्नित्यं वस्तु किंतदाह सर्वहोराह इति सर्वहः सर्वशास्त्रप्रतिपाद्येषु रहस्यं गुरूपदेशत्वाद्द्रह इति स्वभक्तदोषात् स्वयंच

पश्यंस्तदात्मकं विश्वं स्थित्युत्पत्त्यप्ययायतः ८१ भक्तिः कृष्णे दयाजीवेष्वकुण्डज्ञानमात्मनि ॥ यदि स्यादात्मनो भूयादपवर्गस्तु संसृतेः ८२ अदृष्टं दृष्टव न्नक्षयेद्भूतं स्वप्रवदन्यथा ॥ भूतं भवद्भविष्यच्च सुप्तं सर्वहोराहः ८३ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ भागवतमुख्यो भगवान्नारदो हंसयोगीति ॥ प्रदर्श्य ह्यमुमामं त्र्यसि द्वलोकं ततो गमत् ८४ प्राचीनबह्वैराजर्षिः प्रजासर्गाभिरक्षणे ॥ आदिश्य पुत्रानगमत्तपसेकपिलाश्रमम् ८५ तत्रैकाग्रमनावीरोगो विदचरणं बुजम् ॥ विमुक्तसंगो नु भजन् भक्त्या तत्साम्यतामगात् ८६ एतदध्यात्मपारोक्ष्यं गीतं देवर्षिणानव ॥ यः श्रावयेद्यः शृणुयात्सल्लिगेन विमुच्यते ८७

निर्दोषतया सदा स्थितं रहो ब्रह्म तदुक्तं रहो ब्रह्मतथायज्ञः स्वः सत्यमिति गीयत इति नित्यनिर्दोषं ब्रह्मेतरत्सर्वमानित्यमसारंचेति विज्ञानैवैराग्यमिति भावः विरक्त्या भक्तिस्तया गुणोपसंहारलक्षणमुपास नंतेनापरोक्षज्ञानं तेन श्रीनारायणप्रसादस्तेन स्वयोग्यमुक्तिरितिक्रममुल्लेख्य वैराग्यस्य सर्वत्रानुसंधानार्थपश्चादप्युक्तिमिति ज्ञातव्यम् ८३ उपसंहरति भागवतमुख्य इति हंसयोगीविवपरमात्मनो गीतं स चिदानंदलक्षणां हरैर्जगदुत्पत्त्यादिलक्षणां जीवित्यतदधीनत्वादिलक्षणां वा सिद्धजातिषु नारदस्य प्राधान्यद्योतनाय प्रथमपदादस्याक्षराधिक्यम् ८४ सर्गः स्वभावनिर्माकनिश्चयाध्यायसृष्टिष्वित्याभिधानात् प्रजानां स्वभावविध्याधर्मादिपुरुषार्थरक्षणे तत्परिपंथि निरासेन विशेषः ८५ विमुक्तसंगो निष्कामस्तस्य हरेः साम्यतां निर्दोषत्वलक्षणां ८६ एतस्येति हासस्याभ्यासेन किं फलमुदेति येनायमवश्यं ज्ञातव्यः स्यादन्यथानारदेन बाललीलाकथावाद्भिन्नोदार्थमुक्तं फलानुक्तैरिति परीक्षितोद्धारं बोधं शुकः परिहरतीत्याह एतदिति अधिकात्मनः परमात्मनोधिगतात्मनः प्रत्यक्षसिद्धस्य जीवात्मनो वा स्वरूपपा रोक्ष्यं परोक्षतया शब्दलक्षणतया गीतं शब्दितं न स्यात्तुक्तं देवप्रियत्वात् परोक्षप्रिया इव हि देवा इति श्रुतेरित्यर्थः देवर्षिणेत्यनेन नारदस्य विनोदकथा कथनस्वभावो नास्तीति ध्वनयति ल्लिगेन शरीरेण मु च्यते रहितो भवतीत्यनेन तृतीयावचनेन पूर्वमभिस्वरूपाद्भिन्नाभिध्वनयति स्वरूपभूतदेहेन सह सैव गच्छतीति च सोनानं दाद्विमुक्त आनंदी भवतीति श्रुतेः ८७

१ वृथायत इत्येतन्मृषेत्यस्य व्याख्यानम् मृषाश्रुर्बिदूनि विवत्

न केवलमिदं प्राचीन बार्हण्यः प्रयोजनं किंतु सर्वेषामपीति भावेन पुनरुक्तं विशिनाष्टि । एतदिति मुकुंदस्य यशसासाहिते तत्पुंजनोपाख्यानमात्मशौचमात्मनोभिनसः शुचितायस्मात्सत्तथा पारमेष्ठ्यं पर
मोष्ठिनः सर्वोत्तमस्य हरं ज्ञौपरमसाधनमधिगच्छति गुरोः सकाशाज्ज्ञानाति भवसंसारयस्मिन् जन्मानाति अस्मिन्निति वा । अनेन संसारभ्रम एव निवारयति न तु नदं धति मंदं शंकां निवारयति मुक्ते
ति ८८ शिष्टजनेष्वेकेनैत्रेयेणाधिगतत्वादेतच्चावश्यमधिगतव्यमिति भावेनाह अध्यात्मोति मयामैत्रेयनाम्ना गहनत्वादुतमिदं नारेदेन प्राचीन बार्हण्ये उपदिष्टमध्यात्मपारोक्ष्यमधिकात् गुरुमुखा
दधीते भवतवोपादिष्टमत एव त्वयाप्यति श्रद्धया धीत्याभ्यसनीयमिति शेषः नन्वेतदधिगमेन यदेव विषयो पिसंशयाश्छिन्नः स्यात्तर्ह्यधिगतव्यांतराभावेन धन्यः स्यात्ततः कथं निर्णयः स्यादत्राह एवमिति
यः पुंसो जिज्ञासो ह्यय आश्रयं द्विवदी विषयः संशयो ध्यात्मस्वरूपोच्छिन्न एवाभुत्राधिदैवादिस्वरूपे च संशयो मम छिन्नोत एव तवापि छिन्नः स्यादिति शेषः अनेन पुंजनोपाख्यानस्य वेदविषयत्वप्रतीतिस्तदति
श्रद्धयाऽध्येयमिति सिद्धं यद्वा । एतदध्यात्मपारोक्ष्यमधिगम्यथा एवं त्रयीचाधिगता एकविषयात् ततः किं फलमत्राह आश्रय इति पुंस आश्रय इहाभुत्र च संशयश्छिन्नो भवतीत्येतत्फलं भवतीत्यर्थः
अतिगहनं जलनिधिवत् भुत्राग्निमिव दुर्ग्रहं निशितं तीक्ष्णं पुंजनोपाख्यानं व्याख्याच्छलेन मया तारीतराणि रिव व्यामेतलं पवनान्मज्ज इव योरां शंभुराधारा भिव निगदतो (?) तारिषमध्यात्मपारोक्ष्यम् ८९ इ
ति श्रीभागवते महापुराणे च ० विज ० टी ० एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ७ ॥ अव्यक्तस्वभावो हरिस्तप आदि साधनसामर्थ्येन प्रसन्नो व्यक्तो भवतीत्येतदुद्गाद्युत्तमत्वं च निरूप्यते स्मिन्नध्याये तत्र पूर्वप्रस
क्तप्रमेयं विस्तरतः श्रोतुकामो विदुरो मैत्रेयं पृच्छति । ये त्वयेति रुद्रगीते न सदा शिवोपदिष्टेन स्तोत्रेण हारं प्रतोष्य कां सिद्धिं पुरुषार्थं रूपं प्रापु रित्यन्वयः १ विष्णुतद्रक्तभक्तानां सिद्धिरस्त्येव सा तु कीदृशी

एतन्मुकुन्दयज्ञसाधुवनंपुनानंदैवर्षिवर्यमुखनिःसृतमात्मशौचम् ॥ यःकीर्त्यमानमाधिगच्छतिपारमेष्ठ्यंनास्मिन्भवेभ्रमतिमुक्तसमस्तबंधः ८८ अध्यात्म
पारोक्ष्यमिदंमयाधिगतमद्भुतम् ॥ एवंत्रय्याश्रयःपुंसश्छिन्नोमुत्रचसंशयः ८९ ॥ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेएकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ वि
दुरउवाच ॥ यत्त्वयाभिहिताब्रह्मन्सुताःप्राचीनबर्हिषः ॥ तेरुद्रगीतेनहारिंसिद्धिमापुःप्रतोष्यकाम् १ किंचेहनाहंत्यपत्रवासुखैकैवल्यनाथप्रियपार्श्वव
र्तिनः ॥ आसाद्यदेवंगिरिशंयदृच्छयाप्रापुःपरंनूनमथप्रचेतसः २ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ प्रचेतसोतरुदयौपितुरादेशकारिणः ॥ जपयज्ञेनतपसापुर्जनमतोषयन् ३

तिभावेन पृच्छतीत्याह किंचेति तदेतत्प्रेयइति श्रुतेः कैवल्यनाथश्चासौ प्रियश्च कैवल्यनाथः प्रियस्य विष्णोः कैवल्यस्य नाथः कैवल्यस्य नाथः प्रियोरुद्रस्तस्य वापाश्वर्चवर्तिनः समीपे वर्तमानाः पुरुषा इह लोके थवा मुष्मिच्छो किं पुरुषार्थलक्षणं सुखं नाहति सर्वमहति तत्र प्रचेतसो यदृच्छया देवेच्छया गिरिशमासाद्य परमुत्कृष्टं सुखं नानां किंप्रापुरित्यन्वयः गिरिर्ब्रह्मणः प्रसादेन शंखं यस्य स गिरिशः तं ब्रह्म गिरित्याचक्षत इति श्रुतेः गिरिवाचि शेत इति वा गिरौ कैलासे शेत इति गिरिशः पूर्वत्रालुक् स मासः शीङ्गाडप्रत्ययश्च पृपालनपूर्णणयो रिति धातोः परं जगत्पालनं मुक्ति लक्षण पूर्णानंदमुतेति अनेन प्रचेतसो यानि योग्यानि कल्याणान्यहति तेषु किं मुख्यमापुरिति प्रश्नतात्पर्यार्थः ३ जगत्पालनादिसर्वाः सिद्धीरापुरिति परिहारं वक्तुमप्रक्रमते इत्याह मैत्रेय इति जपयन्नेन रुद्रगीताख्यस्तोत्रयज्ञेन पुराणां शरीराणां जननाज्जनमव्यंजयितृत्वात्पुंजनो विष्णुः पुरे अंजनात् व्यंजनात्पुंजनो जीवः । यतस्तपसा पुंजनं जीवनामानमशेषयं स्तेन पुंजनं निविष्णुमतीषन् प्रसादाभिमुखं चक्रुरित्यर्थद्वयद्योतनाय पुंजनपदं प्रायो जीत्यतः पूर्वोक्तः पुंरंजनो नात्रोच्यते पुरेषु त्वं जनाज्जीवः पुंरंजन इतीरितः । पुराणां जननाद्विष्णुर्व्यंजनत्वं द्वयोरपीति वचनात्तिसिद्धिमिदमर्थद्वयमिति लतुलसानां दंताः इक्षुयशानां ताल्विदप्यतस्तकारशकारयोः स्थानसाम्रीप्यात् उपपध्मानानां मोष्ठावित्यनुबंधोकारस्यैकस्थानत्वाच्चाशोषयन्नतोषयन्निति युज्यते ३

प्रचेतसांशानेनभगवन्निष्ठयाजातयानुग्रहलक्षणयारुचातेषां कृच्छ्रदुःखंशमयम् ४ मणिग्रीवःकंठामुक्तकौस्तुभः विततिमिरानिरस्तांधकराः ५ कासुदामो आजद्रथाराजद्रथाकपालाभ्यामुक्त
 वदनंयस्यसतथा आजदित्युक्त्यात्मनेपदेपरस्मैपदित्वं कालपनिकमिति ध्वनयति ६ पीनानामायतानामष्टानां भुजानां गलस्य मध्येवक्षसि स्थितया लक्ष्म्या सह स्पर्धमाना वदन्तमाना श्रीविकासलक्षणा य
 स्याः सातथा अववदाचरतीत्यश्वनित्यादौ दर्शनादौ पचारिकोयंप्रयोगः नाहिरेरपिवक्षसि स्थितयो लक्ष्मीवनमालयोरौत्सर्गिकीस्पर्धा संजाघटीति पर्जन्यो मेघस्तन्नादवद्भुतं ध्वनिर्यस्याः सातया
 वाचतिशेषः घृणयादयया सह वर्तइतिसृणस्तादृशो वलोको यस्य स तथा ७ सौहार्देनेहेतुनाऽपृथग्धर्मा एकविषयधर्मचारिणः तेन कितवत्तत्राह तुष्टइति अतो वरवृणी ध्वमित्यर्थः ८ न केवलं
 मत्तोयुष्माकमेव फलमन्येषां भवदनुस्मर्तुणामपि फलविशेषो भवतीत्याह यइति यथामत्प्रीतिहेतुर्मत्तोषकरं युष्मदपृथग्धर्मत्वस्मरणमितरेषामपि भ्रातृष्वात्मसाम्यफलं स्यात्तथा ९ रुद्रगीतेन मांस्तु
 वद्भयोपिकामवरान्दास्यामीत्याह येतुमामिति १० अन्यंच वरं दास्यामीत्याह यच्चूयमिति अनेन विमलकीर्तिकामैः पुरुषैर्गुर्वादेशः सर्वथानुष्ठेयइति शिक्षा दर्शिता ११ सत्पुत्राभावे किं प्रयोज
 दिव्यवर्षसहस्रांते पुरुषस्तु सनातनः ॥ तेषामाविरभूत्कृच्छ्रं शांतेन शमयन्नरुचा ४ सुपर्णस्कंधमारूढो मेरुशृंगमिवांबुदः ॥ पीतवासामणिग्रीवः कुर्व
 न्विति मिरादिशः ५ कासिष्णुना कनकवर्णविभूषणेन भ्राजत्कपोलवदनो विलसत्किरीटः ॥ अष्टायुधैः करवरैर्मुनिभिः सुरैर्दरासेवितो गरुडकिन्नरगीतकी
 र्तिः ६ पीनायताष्टभुजमंडलमध्यलक्ष्म्या स्पर्धाच्छ्रया परिवृतो वनमालयायः ॥ बर्हिष्मतः पुरुष आह सुतान् प्रपन्नान् पर्जन्यनादरुतया सघृणा वलोकः ७
 श्रीभगवानुवाच ॥ वरं वृणीध्वं भद्रं वोयूं मे नृप नंदनाः ॥ सौहार्देनापृथग्धर्मास्तुष्टोहं सौहृदेन वः ८ यो नुस्मरति संध्यायां युष्माननुदिनं नरः ॥ तस्य
 भ्रातृष्वात्मसाम्यं तथा भूतेषु सौहृदम् ९ येतुमां रुद्रगीतेन सायंप्रातः समाहिताः ॥ स्तुवंत्यहं कामवरा न्दास्ये प्रज्ञांच शोभनाम् १० यद्ययं पितुरादेशम्
 ग्रहीष्टुदान्विताः ॥ अतो वउशती कीर्तिर्लोका ननु भविष्यति ११ भविता विश्रुतः पुत्रोऽनवमो ब्रह्मणो गुणैः ॥ य एतामात्मवीर्येण त्रिलोको पूरयिष्यति
 १२ कंडोः प्रम्लोचया लब्धा कन्या कमललोचना ॥ तां चापविद्धां जगद्भूरुहानृप नंदनाः १३ क्षुक्षामाया मुखे राजा सोमः पीयूषवर्षिणीम् ॥ देशिनी रौ
 दमानाया निदधे सदयान्वितः १४ प्रजाविसर्ग आदिष्टाः पित्रामामनुवर्तता ॥ तत्र कन्यां वरा रोहांता मुद्वहतमाचिरम् १५ अष्टयग्धर्मशीलानां सर्वेषां वः
 सुमध्यमा ॥ अष्टयग्धर्मशीलेयं भूयात्प्रत्यर्पिता मया १६ दिव्यवर्षसहस्राणां सहस्रमहतौजसः ॥ भौमान् भोक्ष्यथ भोगान्वै दिव्यांश्चानुग्रहान् मम
 १७ अथ मय्यनपायिन्या भक्त्या पक्वगुणाशयाः ॥ उपयास्यथ मद्भामिनिर्विद्या निरयादतः १८
 नंजन्मना सोयं मनुष्यलोकः पुत्रेण जयत्यइति श्रुतेस्तत्राह भवितेति पुत्रशब्दार्थं ध्वनयति य एतामिति १२ अनुकूलभार्या भोवेकथमौरसपुत्रसंपादित्यतस्तत्प्राप्तिवत्कुमुपक्रमते कंडोरिति प्रम्लोच
 याऽऽप्सरसा मातृपितृमरणकारणयोगे तज्जातत्वात् तत्पारिहारार्थं मपविद्धां त्यक्तां भूरुहावृक्षाजगद्भूरुहिरित्यन्वयः १३ क्षुक्षामायाः श्रान्तायाः ससोमः १४ प्रजाविसर्गं प्रजानां विविधसृष्टौ ततः कि
 मत्राह तत्रेति तत्र तस्मिन् कार्ये कर्तव्येति १५ बहूनामस्माकमियमेकाऽनुकूला कथं स्यादत्रापि तादृशं वरं दास्यामीत्याह अपृथग्धर्मशीलानामिति १६ दिव्यवर्षसहस्राणां भित्त्यत्र सहस्रशब्दो विह
 लवाची प्रतीतिार्थस्य प्रमाणा विरुद्धत्वादनुपपन्नत्वं तदुक्तं मनुष्याणां वत्सराणां लक्षद्वयादशकंपुरा । प्रचेतोभिरियं पृथ्वीपालिताऽद्याहतो द्वियैरिति १७ एवमैहिकं वरं दत्त्वा पारित्रिकं वरं ददाति अथे
 ति पक्वः परिपाकं प्राप्तो गुणाशयः प्राकृतांतःकरणं धेयांते तथा अतो निदिहेतुविचित्रेष्वित्यभिधानात् चित्रात्पुण्यपापमिश्रितान् चित्रमालेख्यमिश्रयोरित्यभिधानात् १८

गृहाविष्टचेतस्वेन पुत्रमित्रादिस्नेहबद्धानां कथं यामप्रवेशो घटत इति तत्राह गृहेष्विति मद्वा तया यातो गतो यामः कालविशेषो येषां तितथा गृहाः पुंसि च भूमीत्यमरः । जसि पुंल्लुगः १९ ननु भवद्वा तौ संसारच्छेदिनीयादित हिंसावर्षेपि किं न मुक्तास्तस्याः सुलभत्वादिति तत्राह न व्यवहि य इति यतो यस्य हरेः प्रसादाद्गताः सूक्ष्मेण मनसा गच्छन्तौ जानन्तौ ये विपादिन मुह्यन्ति न शोचन्ति संपदिन हृष्यन्ति ते ब्रह्म वादिभिरप्येतद्यज्ञो ब्रह्मविष्णुवाख्य ब्रह्मयथानुभवं न्यवहि पत इत्यन्वयः अतो मद्वा तौ या असुलभत्वात् असर्वेषां मुक्तिरित्यर्थः ब्रह्मवादिभिर्भवद्गृहेणपि यज्ञो न जर्मनव्यवच्छिद्येत यतो भवंतो मदाज्ञया गृहागता न मोहादिकं कुर्वन्तीत्येवमादिमयोपदिष्टमेतद्ब्रह्मस्य तस्मान्माशोचते तत्पठ्याख्यानं सूक्ष्मेण मनसा विमोवाचावक्तुं न शक्नुम इति वचनेन निरस्ता भिति ज्ञायते यज्ञपदस्या निजकर्मार्थत्वं ब्रह्मपदस्य रहस्यार्थत्वं च न व्यवच्छिद्यत इति ग्रंथव्यपत्त्या सश्रसंप्रदायापोरज्ञानविजृम्भितं चेति यज्ञो विष्णुर्देवता ब्रह्मविदाप्नोति परमिति सूचनाय ब्रह्मवादिभिरिति प्रसिद्धयज्ञपरिहाराय ब्रह्मेति विप्रादि व्यावृत्तये यज्ञ इति २० प्रचेतोभिरेवं भगवतो मतमवाप्य स्वपरहितोक्तिमकारीति तत्राह एवमिति २१ स्तुतिः प्रेक्षावच्चित्तहर्षणी चेदुपादेया स्यादन्यथेत्थं बधिरवदप्रयोजि कीत्यतोपि ग्राह्यगुणविशिष्टा माहुरित्याह नमोनम इति निरूपितोदारगुणाह्वयाय निरूपिता उदारगुणा येषां तैतथा महागुणा आह्वयानामानियस्य सतथा तस्मै मनोवचोवेगपुणो जवाय वाङ्मनस्यो वैगादोपपुरःस्थिते वेगाय यद्वा वाङ्मनसं वेगमतीत्यवर्तमानवेगाय तद्वावतो न्यानस्येतीति श्रुतेः सर्वाक्षाणां सर्वोद्विषाणां यौर्निर्मग्नैरगताध्वनेऽज्ञातमार्गाय २२ शुद्धायेत्येतदशुद्धाक्षाज्ञेयत्वं लिंगं शांताय पूर्णानंदस्वभावाय अपगतोऽपेक्षितोर्थो यस्य सत्तदपार्थ

गृहेष्वविशतां चापि पुंसां कुशलकर्मणाम् ॥ मद्वा तौ यातयामानां न बंधाय गृहामताः १९ न व्यवहि येत्यज्ञो ब्रह्मेतद्ब्रह्मवादिभिः ॥ न मुह्यन्ति न शोचन्ति न हृष्यन्ति यतो गताः २० ॥ मैत्रेय उवाच ॥ एवं ब्रुवाणं पुरुषार्थं भाजनं जनार्दनं प्राजल्यः प्रचेतसः ॥ तद्दर्शनं ध्वस्ततमो रजो मलागिरा गृण्यद्गदया सुहृत्तमम् २१ प्रचेतस ऊचुः ॥ नमोनमः क्लेशविनाशनाय निरूपितोदारगुणाह्वयाय ॥ मनोवचोवेगपुणो जवाय सर्वाक्षमार्गैरगताध्वनेनमः २२ शुद्धाय शांताय नमः स्वनिष्ठमनस्य पार्थ विलसद्दयाय ॥ नमोजगत्स्थानलयोदयेषु गृहीतमायागुणविग्रहाय २३ नमो विशुद्धसत्त्वाय हरये हरिमेधसे ॥ वासुदेवाय कृष्णाय प्रभवे सर्वसात्वताम् २४ नमः कमलनाभाय नमः कमलमालिने ॥ नमः कमलपादाय नमस्ते कमलेक्षण २५

तस्मिन्सुष्ठु निष्ठाव्यवस्थायस्य नास्ति तत्स्वानिष्ठसंशयात्मकमित्यर्थः तच्च मनःस्वानिष्ठमनस्तस्मिन्समाधानरहिते मनसि विलसद्दयाय प्रकटितस्वतंत्रवस्तुद्रयाय अनवस्थितबुद्धिर्नाद्वितीयं दृश्यते हरेः । सम्यक्कुस्थितबुद्धीनामिदं सर्वहरेर्विशदति वचनादुक्त एवावार्थो ननु प्रकटितप्रपंचरूपायति नित्यं गृहीताः मायाया गुणाः प्रकृतेः सत्त्वादिगुणाः सत्त्वादिगुणप्रवर्तनानुगुणाः सत्त्वादिगुणराहिता ज्ञानानंदात्मका विग्रहा ब्रह्मादिशब्दावाच्याश्च येन सतथा तस्मै नित्यं गृहीताः सत्त्वाद्या विग्रहाश्च त्रयः सदा । ज्ञानानंदात्मकास्ते तु विग्रहानिर्गुणास्तथा । द्वौ तत्र ब्रह्मरुद्रस्थो वैकुण्ठधामग इति वचनामकृतिगुणविरचितदेहत्वं हरे रं गी कर्तुं युक्तं २३ विशुद्धश्चायं सत्वः सर्वगुणात्मकश्च विशुद्धसत्त्वस्तस्मै हरिः सर्वगुणात्मत्वात्सस्वइत्यभिधीयत इति वचनात् रजभादिभिश्चरहितसत्त्वगुणा येत्यर्थो नोचितः हरणात् ज्ञानरूपत्वादिति मेधाविभु स्मृत इत्यतः पापहरणात् ज्ञानरूपत्वादिति मेधाः सुष्ठैरजः संपर्कात्कपिलवर्णज्ञान इत्यर्थो न ग्राह्यः हरिर्नाकपिले निष्वित्यभिधानात् अतो गदित एवार्थस्तस्मै २४ २५

१ विलसद्दयायेत्येवनेश्वरस्य भ्रान्तिरुच्यत इति भाति अतस्पर्थायमाह प्रकटितेति ।

त्याह येनेति धुल्लकानामल्पकानामपि भूतानामतर्हदये अंतर्हितस्त्वेषामिहितं च छितं चावैषि तस्मान्न आशिषः कस्मान्न वेदापितु वेदेत्यन्वयः २९ त्वत्प्रसादादन्यो वरोन प्रार्थनीय इत्याहुरित्याह असा
विति एषामस्माकं भगवान्प्रसन्नः असौ भगवत्प्रसाद एवोप्सितो वरो नान्य इत्यन्वयः ३० यद्यपि भगवत्प्रसाद एवोप्सितो वरस्तथापि परतः परात्त्वत्संगति लक्षणं वरं वृणीय इत्यन्वयः परतः परत्वमुपपा
दयति नहीति नांतोस्ति मय दिव्यानां विभूतीनां परंतप । अंतोनंतेन तथा हि लिंगं परोमात्रयेत्यादि प्रमाणात् ३१ यतस्त्वमेवानंतो तोन्यस्मान्न सा वारिभिलाषो नास्त्येवेति भावेनाह पारिजात इति
लुप्तोपममेतत् यथा पारिजाते पुष्पे जसात् तच्चेन्न लभ्येत्तु गोर्येसारंगो भृंगो न्यचंपकादि पुष्पं न सेवते तथा साक्षात्त्वदंघ्रि मूलमवाप्यान्यदभीष्टं किं क्वृणीमहे न किमपीत्यन्वयः ३२ माभूदन्यतो बरा

नमः कमल किं जल कापि शंगामलवाससे ॥ सर्वभूतनिवासाय नमोऽयुक्ष्महि साक्षिणे २६ रूपं भगवता त्वे तदंशेषं क्लेश संक्षयम् ॥ आविष्कृतं नः क्लिष्टानां कि
मन्यदनुकंपया २७ एतावत्त्वं हि विभुभिर्भाव्यं दीनेषु वत्सलैः ॥ यदनुस्मर्यते काले स्वबुद्ध्याऽभद्रं धनं २८ येनोपशान्तिर्भूतानां धुल्लकानां मर्षाहितम् ॥
अंतर्हितो तर्हदये कस्मान्नो वेदनाशिषः २९ असावेव वरोस्माकमीप्सितो जगतां पते ॥ प्रसन्नो भगवानेषामपवर्गगुरुर्गतिः ३० वरं वृणीमहे तथापि नाथ त्वत्पर
तः परात् ॥ न ह्यंतस्त्वद्विभूतीनां योऽनंत इति गीयते ३१ पारिजातं जसालभ्ये सारंगो न्यन्न सेवते ॥ त्वदंघ्रि मूलमासाद्य साक्षात्किं क्वृणीमहे ३२ याव
ते मायया स्पृष्टा अमाम इह कर्मभिः ॥ तावद्भवत्प्रसंगानां संगः स्यान्नो भवे भवे ३३ तुलया मलवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम् ॥ भगवत्संगि संगस्य मर्त्यानां कि
मुताशिषः ३४ यत्रेदं तैकथामृष्टा स्तृष्णायाः प्रशमो यतः ॥ निर्वैरं यन्न भूतेषु नो द्वे गो यत्र कश्चन ३५ यत्र नारायणः साक्षाद्भवान्यासिनां गतिः ॥ प्रस्तू
यते सत्कथा सुमुक्तसंगैः पुनः पुनः ३६ तेषां विचरतां पद्भ्यां तीर्थानां पावनं च्छया ॥ भीतस्य किं नरो चेत्ततावकानां समागमः ३७ वयं तु साक्षाद्भगवत्प्रि
यस्य शिवस्य सख्युः क्षणसंगमेन ॥ सुदुश्चिकित्सस्य भवस्य मृत्योर्भिषक्तं मत्वाद्य गतिं गताः स्मः ३८ यन्नः स्वर्धी तं गुरवः प्रसादिता विप्राश्च वृद्धाश्च सदानुवृत्त्या
आर्या ह्यनाथाः सुहृदो भ्रातरश्च सर्वाणि भूतान्यनुसूययैव ३९

भिलाषोऽस्मत्तः कोसौ वर इति तत्राह यावदिति भवतः प्रसंगो येषां ते भवत्प्रसंगास्तेषाम् ३३ सत्संगो वांछनीय इति भावेनाह तुलया मइति ३४ सत्संगता वेते गुणालभ्ये ते इत्याह यत्रेति ३५ ३६ रुच्यभा
वे कथं घट इति तत्राह तेषां भिति तीर्थानां पावनं च्छया पद्भ्यां तीर्थानां निविचरतां तावकानां समागमः संसारो गपरिहारौ षधपानसंभवादन्न रुचिर्जा
यत इत्यर्थः ३७ सत्संगफलमनुभव सिद्धं चेत्त्याहुरित्याह वयं त्विति भगवान्प्रियो यस्य स तथा तस्य तव प्रियस्य सख्युः संसारादौ सहकारिणः शिवस्य मृत्योर्भारकस्य भिषक्तं वैद्यं श्रेष्ठम् ३८
वेदाध्ययनादि पुण्यं यत्तत्सर्वं भवत्प्रसादजनकमस्त्विति निवेदयंतीत्याह यन्न इति सुष्ठु अधीतं वेदाध्ययनं अनाथा मृतभर्तृकाः ३९

१ यक्तानां क्लेशकाले प्राप्तेऽयं रक्षणं यिह इति स्वबुद्ध्या प्रार्थनाभावो विविभुभिर्भक्तो न क्षीयेत इत्यत एतावत्त्वमेतादृश धर्मवत्त्वं भाव्यम् ॥

निरंधसांत्यक्तपिबृद्धसांनान्त्यक्तसर्वथास्नानांवा अदभ्रमनल्पं ४० ननुब्रह्मादिवत्परिच्छिन्नत्वेपूर्वोक्तानंतत्वनयुज्यते अपरिच्छिन्नत्वेस्तुतिर्नघटतइतितत्राह मनुरिति तन्महिम्नःपारमहृष्टवतोपि ब्रह्मादयोवेदाद्युक्तानुसारेणयद्यथात्वांस्तुवंति अथोत्थावयमप्यात्मबुद्धिसमंशुणीमहइत्यन्वयः ४१ आत्मसममित्युक्त्याप्रचेतसांबुद्धीनामस्मद्बुद्धितोमहागुणितत्वात् तदुक्तं स्तुतिपदानामनेकार्थत्वेनास्मद्बुद्धयविषयत्वेननास्माभिस्तदर्थकथनायप्रयत्नःक्रियते किंतुयाख्यानप्रतिज्ञाभंगपरिहारायप्रतीतिरर्थःकथ्यते तथाहि समायैवैषम्यनैर्घृण्यरहिताय साहितामालक्ष्मीर्यस्यसमस्तस्माइति वा शुद्धायनिरंजनायदयंपाप्मनउत्सस्तस्मात्पुरुषोनामेतिश्रुतेः समस्तपापविनाशनाय परायोत्कृष्टाय वासुदेवायबलज्ञानात्मकमुख्यपाणप्रवर्तकाय सर्वमाच्छाद्यातिक्रम्यदीव्यतीति वासुदेवस्तस्मै सन्वायपराक्रमरूपाय भगवत्तैसौभाग्यरूपाय ऐश्वर्यादिगुणवतेवा ४२ हरेःस्वधामप्रयाणमाह इतीति यानंगमनं अनपवर्गविक्रमोऽविनष्टपराक्रमः । अनेनकर्मणामपिनित्यत्वमसूचीतिज्ञायते ४३ इदानींप्रचेतसांविक्रमविशेषवक्तुमुपक्रमते अथेति गांभूमि ४४ अप्ययेप्रलये सांवर्तकः प्रलयकालीनोभिरिव ४५ ब्रह्मणाऽगत्यक्रियमाणंतत्क्रोधशमनप्रकारमाह भ

यन्नःसुतसंतपएतदीशनिरंधसांकालमदभ्रमप्सु ॥ सर्वतदेतत्पुरुषस्यभूम्नोवृणीमहेतेपरितोषणाय ४० मनुःस्वयंभूर्भगवान्भवश्च्येन्येतपोज्ञानविशुद्धसत्त्वाः ॥ अदृष्टपाराअपियन्महिम्नस्तुवंत्यथोत्वात्मसमंशुणीमः ४१ नमःसमायशुद्धायपुरुषायपरायच ॥ वासुदेवायसत्त्वायतुभ्यंभगवतेनमः ४२ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ इतिप्रचेतोभिरभिष्टुतोहरिःप्रीतस्तथेत्याहशरण्यवत्सलः ॥ अनिच्छतांयानमदृष्टचक्षुषांययौस्वधामानपवर्गविक्रमः ४३ अथनिर्यायसलिलात्प्रचेसतउदन्वतः ॥ वीक्ष्याकुप्यन्हुमैश्छन्नांगामारोढुमिवोत्थितैः ४४ ततोभिमारुतौराजन्नमुंचन्मुखतोरुषा ॥ मर्हानिर्वीरुधंकर्तुंसांवर्तकइवाप्यये ४५ भस्मसात्क्रियमाणांस्तान्हुमान्वीक्ष्यपितामहः ॥ आगतःशमयामासपुत्रान्बर्हिष्मतोनयैः ४६ तत्रावशिष्टायेष्टक्षाभीतादुहितरंतदा ॥ आजन्हुस्तेप्रचेतोभ्यउपदिष्टाःस्वयंभुवा ४७ तेचब्रह्मणआदेशान्मारिषामुपयेमिरे ॥ यस्यांमहदवज्ञानादजन्यजनयोनिरजः ४८ चाक्षुषेत्वंतरेप्राप्तेप्राक्सर्गेकालविह्रुते ॥ यःसमर्जप्रजाइष्टाःसदक्षोदैवचोदितः ४९ योन्यक्चकारसर्वेषांतेजस्तेजस्विनारुचा ॥ स्वयोंग्योपात्तदाक्ष्यान्वकर्मणादक्षमब्रुवन् ५० तंप्रजासर्गर्क्षायामनादिर्भगवानजः ॥ युयोजयुजुस्तवैसर्वेन्येचप्रजेश्वराः ५१ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

स्मसादिति नयैयुक्तिभिः ४६ प्रीतिकरणंविनाकेवलंनयैरेवकोपशान्तिःकथमभूदितितत्राह तत्रेति ४७ प्रतिपक्षभूतैर्वृक्षैर्दोषयमानंकन्यादानानिःशंकंथसंगच्छतइतितत्राह तेचेति आप्तत्वेब्रह्मणोवचनंकारणमित्यर्थः वंध्याचेत्किमित्युपयमनमकार्युरितितत्राह यस्यामिति नजायतइत्यजनोविष्णुःसएवयोनिरुत्पत्तौकारणंयस्यसोऽजनयोनिरब्रह्मातस्माज्जातोऽजनयोनिजोदक्षःभजननिज्ञेतामुपयेमिरेइत्यन्वयः महतोरुद्रस्यावज्ञानान्निदनात् ४८ तज्जन्यप्रयोजनमाह चाक्षुषइति प्राक्सर्गेपूर्वसृष्टौ कालेनविह्रुतेनष्टायां दैवेनविष्णुनाब्रह्मणाचचोदितः बुद्धप्रेरणइतिधातुः ४९ किंनामायं जातइतिनिरुक्तिपूर्वकंन्रामाह यइति स्वयोंग्योपात्तदाक्ष्यात्स्वयोंगसामर्थ्येनप्राप्तपदत्वात् ५० इदंचतन्नामकरणेल्लिंगमितिभावेनाह तंप्रजेति अनादिर्ब्रह्मा प्रजेश्वरामरीच्यादयः युयुजुरन्वा प्रातलक्ष्मणयोगेगामकवृत्तिनि ५१ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेत्रिंशोऽध्यायः २०

॥ मैत्रेय उवाच ॥ तत उत्पन्नविज्ञाना आश्वघोक्षजभाषितम् ॥ स्मरंत आत्मजैर्भार्यैर्विस्तृत्य प्राब्रजन् गृहात् १ दीक्षिता ब्रह्मसत्रेण सर्वभूतात्ममेधसा ॥ प्रती
च्यां दिशि वेलायां सिद्धो भूद्यत्र जाजलिः २ तान्निर्जितप्राणमनोवचोदशोजितासनाच्छांतसमानविग्रहान् ॥ परमले ब्रह्मणि योजितात्मनः सुरासुरेभ्यो ददृशे
स्मनारदः ३ तमागतंत उत्थाय प्रणिपत्या भिनंद्य च ॥ पूजयित्वा यथादेशं सुखासीनमथाब्रुवन् ४ स्वागतं ते सुरर्षेद्यादिष्टयानो दर्शनं गतः ॥ तव चक्रमणं
ब्रह्मन्नभयाय यथारवेः ५ यदादिष्टं भगवता शिवेनाधोक्षजेन च ॥ तद्ब्रूहेषु प्रसक्तानां प्रायशः क्षपितं प्रभो ६ तन्नः प्रद्योतयाध्यात्मज्ञानं तत्त्वार्थदर्शनम् ॥ येनां
जसात्तरिष्यामो दुस्तरं भवसागरम् ७ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति प्रचेतसा पृष्टो भगवान् नारदो मुनिः ॥ भगवत्युत्तमश्लोक आविष्टात्माऽब्रवीद्वृषान् ८ ॥ नारद
उवाच ॥ तज्जन्मतानि कर्मानि तदायुस्तन्मनोवचः ॥ नृणां येन हि विश्वात्मा सेव्यते हरिरीश्वरः ९ किं जन्मभिस्त्रिभिर्वेदशुक्लसावित्रयाज्ञिकैः ॥ कर्मभिर्वा
त्रयीप्रोक्तैः पुंसोपिविबुधायुषः १० श्रुतेन तपसा वा किं वचोभिश्चित्तवृत्तिभिः ॥ बुद्ध्या वा किं निपुणया बलेन द्वियराधसा ११ किं वा योगेन सांख्येन न्यास
स्वाध्यायाय योरपि ॥ किं वा श्रेयोभिर्न्यैश्चनयत्रात्मप्रदो हरिः १२ श्रेयासामपि सर्वेषामात्मा ह्यवाधिरर्थितः ॥ सर्वेषामपि भूतानां हरिरात्मात्मदः प्रियः १३

त्मज्ञानेन ७ ८ यद्धरिसेवासाधनं जन्मादितदेवसफलं न तु सत्कुलजन्मादीत्याह तज्जन्मेत्यादिना येन जन्मादिना ९ किमित्येवंविशेष्यस्तौषीतितत्राह किंजन्माभिरिति यत्र जन्मादौ हरिरात्मप्रदो
 न स्यात्तज्जन्मादिना किंफलमित्यन्वयः शुक्लजन्मोभयकुलशुद्धं सावित्रं जन्म उपनयनादि याज्ञीयमग्न्याधानलक्षणं जन्म ॥ १० ॥ इंद्रियराधसाबहुग्रहणसामर्थ्येन ॥ ११ ॥ सांख्ये
 नयथार्थज्ञानेन न्यासस्वाध्याययोः क्रियायापि अन्यैस्तैर्थसेवादिभिः १२ इतोपिविहितानां पुण्यानां हरिरेनुग्रहपर्यंतमेव फलमित्याह श्रेयसाभिति यावत्प्रसीदति तावत्पर्यंतपुण्यफलमित्यवधेर्थः
 ननु सेवितः किंफलं ददाति येन श्रेयसामवाधिः स्यादित्याशंक्यान्ये सेविता यावत्प्रसीदति तावत्पर्यंतपुंसां स्वव्यतिरिक्ते मेव पुण्यफलं प्रयच्छति अयं तु स्वात्मानमेव ददातीत्येतादृशः कृपासमुद्रः कोस्तीत्यभि संधा
 याह सर्वेषां भिति आत्मानं दत्तुः १३

ग्राह सर्वेषामिति आत्मानंदरूपः १३

किंवाश्रेयोभिरन्यैरित्यत्रदेवादिसेवालक्षणश्रेयांसिकथंनिषिध्यते तत्सेवायाथापितत्तत्फलावाप्तयेकर्तव्यत्वादितितत्राह यथेति प्राणोपहारोभोजनलक्षणपूजा इन्द्रियाणां वृत्तिलक्षणपूजाजनयति अ
 च्युतेज्यासर्वदेवाद्यहणफलदंदाति अत्रैवकारेणप्रधान्यपूजानिषिध्यतेनतन्वांतरपूजा तस्याविहितत्वेनअच्युतस्यपूजात्वादित्यभिप्रायः परिवारतयाग्राह्यापिहेयाःप्रधानतइत्युक्तेः १४ ननुहरिपू
 जयादेवादिपूजाफलकंथस्यान्नाहिदेवदत्तभोजनतृप्तायज्ञदत्तसृप्यतीतितत्राह यथेति उदयकालेआषाढादिकालेवागवोरश्मयोजलानिचसूर्याद्याप्रभवंतिनिर्गच्छन्तिउत्पद्यन्तेवा पुनश्चसंध्याकालेहर्म
 तादिकालेवातस्मिन्सूर्येप्रविशन्ति गर्वामंडलप्रवेशोवारिणांमरीचिपीतत्वमित्येपविशेषः यथाचस्थिरजंगमानिभूतानिभूमेरुत्पद्यन्तेभूमावेवप्रविशन्ति तथायंगुणप्रवाहल्लिगुणात्मकजगल्लक्षणोहररुत्प
 द्यतेहर्याधारतयातिष्ठतीत्यन्वयः अनेनहरेःसर्वकर्तृत्वेनस्वतृप्त्यादेवादीनांस्वाश्रितत्वेनतृप्तिर्युज्यतइत्येतत्सूचितमिति १५ अस्तुसर्वेश्वरसामात्मावधित्वमेवसुस्तुक्तयंप्रकाशतइतितत्राह एतदिति
 पूर्वसंचिर्णश्रेयससुस्तुयदासुमवृत्तयोविलीनश्चासादिवृत्तयोऽसुमप्रवृत्तयःप्रबुद्धवृत्तयोऽसवइन्द्रियाणिजाग्रतिपुरुषबोधयन्ति उद्योगोस्थितावा यदाचद्रव्यक्रियाकारकविभ्रमात्ययः तदायत्तदुपनिषद्वे
 द्यन्तेतज्जगदात्मनःप्रपंचस्वामिनोहरेःपरंपदं यथासवितुःप्रभासकलपदार्थप्रकाशिकासूक्ष्मापि तथासकृद्विभातंभवति यथानारदस्य पुनरभ्यासेसर्वदैवेत्यन्वयः देहात्मभावभ्रमोद्रव्यभ्रमः अहंकर्तेति
 क्रियाभ्रमः मदीयानोमानांन्द्रियाणीतिकारकभ्रमः मुख्यमाणप्रसोदनप्रमाणशब्दवाच्येर्विद्वेषुज्ञानार्थपुरुषोद्गोचरत्वज्ञानोत्पत्त्याद्रव्यादिविभ्रमनिवृत्त्याभगवत्स्वरूपप्रकाशते
 इतिभावः । हरावेवगुणप्रवाहइत्युक्तेगुणप्रवाहाधारत्वेनसोपाधिकत्वंहरेःस्यादित्यतआह एतदिति एतदेवविष्णोःपदंतदुत्पन्नजगदात्मनउपाधेःपरमुपाध्यसंबंधमाधाराधेयभावोगगनगंधर्वनगरवत्ज्ञा

यथातरोर्मूलनिषेचनेनतृप्यंतितत्स्कंधभुजोपशाखाः ॥ प्राणोपहाराच्चयथेन्द्रियाणांतथैवसर्वार्हणमच्युतेज्या १४ यथैवसूर्यात्प्रभवंतिगावःपुनश्च
 तस्मिन्प्रविशंतिकाले॥भूतानिभूमौस्थिरजंगमानितथाहरावेवगुणप्रवाहः१५ एतत्परंतज्जगदात्मनःपदंसकृद्विभातंसवितुर्यथाप्रभा॥यथाऽसवोजाग्रतिसु
 मवृत्तयोद्रव्यक्रियाकारकविभ्रमात्ययः१६ यथानभस्यभ्रतमःप्रकाशाभवंतिभूयो नभवंत्यनुक्रमत्॥एवंपरेब्रह्मणिशक्तयस्त्वमूरजस्तमःसत्त्वमितिप्रवाहः१७

तव्यःतर्हि शून्यतत्राह सकृद्विभातमिति प्रज्ञानघनंयथासवितृप्रभाप्रभातातद्द्विस्थितंयज्ज्ञानात्द्रव्यक्रियाज्ञानाभिदाभ्रमोजगद्वेदभ्रमस्तस्यनिवृत्तिर्भवति किलक्षणोहरिरित्यनेनतल्लक्षणंतज्ज्ञानंचोच्यते
 ननुप्रज्ञानघनाज्जडस्यजगतःकथमुत्पत्तिरित्याशंक्यदृष्टान्तेनोपादयतियथेन्द्रियाणिअजाग्रतिसुप्तिकालेसुप्तवृत्तयोपहृतव्यापाराआत्मानिलीनास्ततःप्रबोधे प्रज्ञानघनाद्रव्यात्मनोजायन्ते
 तद्वद्ब्रह्मणोजगदित्येतदपव्याख्यानं आत्मभावःशरीरेषुद्रव्यभ्रमउदाहृतः । क्रियाभ्रमस्त्वहंकर्तामदीयानोन्द्रियाणितु । कारकभ्रमइत्युक्तस्तएतेविभ्रमायदा । आसादिवृत्तिलोपेनमाणाउद्योगिनस्त
 दा । विलीयन्तेप्राणभक्त्यानिर्त्यंस्वापवतांस्फुटम् । उद्योगएवज्ञाग्रत्स्याद्योगिनांमुक्तिसिद्धयइत्यनेनैतद्व्याख्यानरूपेणसंप्रदायविभ्रमप्रकाशकेननिरस्तमितिज्ञायते एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढः यस्मिन्सर्वा
 णिभूतानीत्यादिष्वेकस्यहरेराधाराधेयभावस्यसत्यत्वावगमात् नाहिसुषुप्ताविन्द्रियाणामात्मनिलयःप्रज्ञानघनादुत्पादोपिस्वकपोलकल्पितत्वभंतेरेणप्रामाणिकइति १६ मनुपांकिप्रदेशेप्रवर्तमानदेव
 दत्तवत्सृष्ट्यादौगुणपंकप्रवृत्तस्यतत्कृतलेपःस्यात् सचानुपपन्नोऽसंगोह्यंपुरुषइतिश्रुतेरितितत्राह यथेति यथानभस्यभ्रतमःप्रकाशाआगमापायिनःअनुक्रमेणभवंतिच नतावताकाशस्यतत्संबंधले
 पोस्ति एवंपरेऽसंगेब्रह्मणिरजस्तमःसत्त्वमित्यमूःशक्तयोभवंतितेदेकाधीनत्वात् शक्तिशब्दवाच्याः इत्ययंगुणप्रवाहो नतस्मिन्विशेषमापादयतीत्येतत्तुशब्दादवगंतव्यं ननुशक्तीनांमिथ्यात्वात्तज्ज्ञा
 क्तिप्रकाशायितुनैपुण्याभावात्ब्रह्मणिलेपाभावइत्यतोवाह इतीति अयंसत्यइतिशेषः एतदभिप्रायेणप्रवाहइत्युक्तं यथाप्रिमितिष्ठभनसमर्थस्यापितत्पद्युक्तदाहदुःसाभावोनत्वमोर्भिध्यात्वादेवंब्रह्मणो
 लेपकत्वशक्तिरपिद्रव्याणांभगवदधीनेतिविशेषंनुशब्दोक्तमितिवा १७

अथितार्थमाह तेनेति यतएवंप्रवृत्तिमस्वेपितत्क्रतुषलेपाभावस्तेनविष्णुरेकएवपूणोनित्वन्यइतिलक्षणात्मैकइतिभावेनएतामितिःप्रत्योभिसंभावितास्मीतिबुद्ध्यापरमात्मानंभजस्वमित्यन्वयःपूणोविष्णुःस
एवैकइतिभावोयईरितः । आत्मैकभावइतितंबिदुर्बेसात्मदर्शिनइतिवचनादात्मैकभावेनेनैक्यमुच्यते एकमेवाद्वितीयमात्मानमेवलोकमुपासीत प्रधानादिदुमुपभमित्यादिश्रुतिः सप्रमाणीक
तुमेकमित्यादीनिविशेषणानिबोद्धव्यानि १८ इत्थंभावांतरमाह निरस्तेति भक्तानांनिरस्तोसंकल्पविकल्पौयेनसतथा हरिप्रसादमंतरेणतौनिरस्तौनस्यातांपुंसामित्यर्थः तमद्वयंद्वितीयसमर
हितं संकल्पश्चविकल्पश्चक्रतेविष्णुप्रसादतः । नैवसंभ्रतौविष्णोःसमाभावानुसोद्वयइतिवचनंचान्नमानं द्वयस्यपंचविधस्येभदस्यापवादः कुतर्कैर्नैरासस्तमुपरमंतिनकुर्वतीतितेद्वयापवादोपरमा
स्तेषूपलंभनंदर्शनयस्यसतथातंच नआदिमध्यांतायस्यसतथातमजस्रनिर्वृतिंनित्यानंदंसंज्ञाप्रिमात्रंविज्ञानघनइत्युक्तेःयादृशोदर्शनेननिरस्तसंकल्पादिगुणविशेषाः तादृशेनतानुपसंहृत्यभजतेत्यन्वयः
१९ साधनांतरंचाह दयेयति येनेकेनचिच्छास्त्रविहितेनलब्धेनान्नपानादिनासंतुष्ट्यालंबुद्ध्या २० ननुबहुजन्मचीर्णसुकृतानंत्येनप्रसाद्यसकृद्विभातंयदिपश्चात्त्रिभातपक्षेबहुकृशेनसाधनानुष्ठानं
व्यर्थपारदसाधनवादितीतत्राह अपगतेति अपगतादूरतोनिस्ताःसप्रस्ताःसकलाईषणाःपुत्रविच्तादिकामायस्मात्सतथा अतएवामलश्चात्माअपगतसकलेषणामलात्मातस्मिन्नेवंविशुद्धांतःक
रणेनिरंतरमेधितयाभावनयाभक्त्या आहूतइवागत्यात्मानंप्रकाश्यसंनिहितोहरिःश्रीनारायणः सतांहृदयान्नसरतिनगच्छतिनतिरोभवति तत्रहेतुमाह निजेति स्वभक्तवशगतत्वंमाप्तवानितियत्त

तेनैकमात्मानमशेषदेहिनांकालंप्रधानंपुरुषंपरेशम् ॥ स्वतेजसाध्वस्तगुणप्रवाहमात्मैकभावेनभजध्वमद्वा १८ निरस्तसंकल्पाविकल्पमद्वयंद्वयाप
वादोपरमोपलंभनम् ॥ अनादिमध्यांतमजस्रनिर्वृतिंसंज्ञाप्रिमात्रंभजतामुयादृशा १९ दययासर्वभूतेषुसंतुष्ट्यायेनकेनवा ॥ सर्वेद्रियोपशांत्याचतुष्ट्य
त्याशुजनार्दनः २० अपगतसकलेषणामलात्मन्याविरतमेधितभावनोपहूतः ॥ निजजनवशगत्वमाप्तवान्योनसरतिछिद्रवदक्षरःसतांहि २१ नभजतिकु
मनीषिणांसइज्यांहारिरधनात्मधनप्रियोरसज्ञः ॥ श्रुतधनकुलकर्मणामदैर्घ्यविदधतिपापमर्किकंचनेषुसत्सु २२ श्रियमनुचरतीतदर्थिनश्चाद्विपदपतीन्निवि
बुधांश्चयःस्वपूर्णः ॥ नभजतिनिजभृत्यवर्गंतत्रःकथममुमुद्विमृजेत्पुमान्रसज्ञः २३

स्माच्छिद्रवदाकाशवेदन्निदर्शनकथनेनव्याप्तस्याभिव्यक्तिरेवविवक्षितेतिध्वनयति । पूर्वदेशवियोगलक्षणक्रियोत्तरदेशसंयोगसंभवात् व्यातिभंगापत्तोरिति नक्षरतिनस्रवतीत्यभरशब्दनिरुत्तया
चभक्तजनहृदयान्नापगच्छतीतिभावेनोक्तमभरइति हिशब्देनहरेर्ज्ञानिप्रियत्वंमानसिद्धिमितिस्मारयति ज्ञानीत्वात्मैवमेतदइति १९ व्यातिरेकमाह नभजतीति आर्किकेनेषुपदहेतुधनरहितेषुसत्सुश्रुत
धनकुलकर्मणामदैर्घ्येयपापमपराधंविदधाति सहारिस्तेषांकुमनीषिणांपुंसामिज्यांयागादिपूजानभजतिस्वीकृत्यफलंनददातीत्यन्वयः कीदृशोहरिरधनाहिरण्यादिधनरहिताश्चातएवात्मधनाश्चाधनात्मध
नास्तएवाप्रियायस्यसतथा तेषांप्रियोवा अस्मिन्नर्थेइदंप्रमाणं प्रियोहिज्ञानिनोत्यर्थमहंसचमप्रियइतिच प्रियत्वेनिमित्तमाह रसज्ञइति भक्तैःक्रियमाणंरसमनुरागंभक्तिकिंजानातीतिरसज्ञः रसो
रागेविषेवीर्येइतियादवः रागोनुरागेलाक्षादावितिच श्रुतंचधनंचकुलंचकर्माणिचतानितथातेषांमदैर्घ्येद्विभ्रंशहेतुवृत्तिविशेषः २२ अस्मिन्नर्थेवदंप्रमाणयति श्रियमिति द्विपदपतीन्मनुष्य
प्रधानान्तदर्थिनःश्रीप्रसादप्रार्थनाशीलान् स्वपूर्णइत्ययंतदपेक्षामंतरेणस्वापेक्षाभावेहेतुः निजभृत्यवर्गंतत्रइतिजयस्तंभप्रकटनार्थः अन्धथालक्ष्म्यादीनामभक्तत्वेनपृथक्करणंप्रसज्येत नवतद्युक्तं
निजवनेतुलसीभिरीशमभ्यर्चतीतिलक्ष्म्याअपिमायापटलांतरभावोपिपुस्वात्मकभक्त्यातत्पूजाविधानात् उद्विस्तजेत् उद्विष्टोभूत्वात्पजतीत्यर्थः २३

भवत्पूर्वजाः सर्वे पि भगवद्भक्तास्तत्र ध्रुवाविशेषभक्तज्ञात तद्भक्तकल्लोनाचोद्देशोनाष्ट भवतामिति चित्ररथ इति ध्रुवस्य नामांतरं भगवत्प्रसादपात्रत्वेकापि चित्ररथानुगः । यस्य प्रियश्च वाः कृष्णस्वात्मा नमपि दत्तवानिति विष्णुपुराणोक्तः रथगताविति धातोः चित्रा आश्चर्यभूता गतिर्यस्य स इति वा चित्रवन्नानावर्णो रथो यस्य स इति वा स्वमात्मानं राजयतीति स्वरार्द्र राजांतरवर्जितश्चक्रवर्तित्यर्थः गु रोः पितुर्दारिभायां शब्दवाच्याः २४ त्रैलोक्यीजितं पितरं पूजास्पदं २५ सर्वेषां वैमानिकानां धिष्ण्येभ्यः स्थानेभ्यः परमुत्तमं उत्तमत्वे कारणमाह मायेति मायेन सर्वोत्तमेन विष्णुनाऽधिष्ठितं सन्निधाय स्थितं अनिर्वच्यमाया कल्पितमित्यंगीकारे सर्वोत्तमत्वाद् विष्णुर्हेमाय इत्येव शब्दित इति स्मृतिविरोधः स्यात् तस्मिन्पक्षे माया कल्पितमित्येव स्यान्न त्वधिष्ठितामिति मुनयो नृपाश्चार्वाक् स्थिता उदी क्षंतं परं नापूरित्यत्र देवानुत्तममुनीन् विमानुसंधेयं देवानत्युत्तममुनीन् विना केशैश्चुमारकं । हरेश्चं प्रविष्टास्तु ध्रुवो देवाश्च तद्रता इति वचनात् अनेनापि मायाधिष्ठितमित्यत्र पुल्लिङ्ग एव मायाशब्दोत्र विवक्षितो ननु मायेत्यावंबतः २६ उपसंहरति तमिति यस्यानुग्रहात् ध्रुवोत्तमस्थानमाप तमीश्वरं २७ प्रचेतसामुक्तैकवक्त्राकाथितानारदेन किमन्याश्च कथा उक्ताः संतीति तत्राह इतीति २८ यद्येत्तत्क भवतां वंशधुर्यो भूद्भुविश्च रथः स्वरार्द्र ॥ गुरुदारवचोबाणैर्निभिन्नहृदयोर्भक्तः २४ त्यक्त्वास्त्रिणं च तं गच्छ न हृदो मे पथ्युदारधीः ॥ पंचवर्षो मदादेशैः संराध्य पु रुषेश्वरम् २५ तत्परं सर्वाधिष्ण्येभ्यो मायाधिष्ठितमारुहत् ॥ मुनयो द्याप्युदीक्षंते परं नापुरवाद्भुखाः २६ तयूयं सर्वभूतानां मंतर्गामिणमीश्वरम् ॥ हृद्रादिष्टोपदेशेन भजध्वं भवनुत्तये २७ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति प्रचेतसं राजन्नयाश्च भगवत्कथाः ॥ श्रावयित्वा ब्रह्मलोकं ययौ स्वायं भुवो मुनिः २८ तेषि त्संमुखनिर्यातं यशोलोकमलापहम् ॥ हरेश्चं शम्यतत्पादं ध्यायंतस्तद्भक्तिययुः २९ एतत्तेभिहितं क्षतयन्मां त्वं परिपृष्टवान् ॥ प्रचेतसां नारदस्य संवादं ह रिर्कीर्तनम् ३० य एष उत्तानपदो मानवस्यानुवर्णितः ॥ वंशं प्रियव्रतस्यापि निबोध नृप सत्तम ३१ यो नारदात्मा विद्यामधिगम्य पुनर्महीम् ॥ भुक्त्वा विभज्य पु त्रेभ्य एश्वरं समगात्पदम् ३२ इत्थं तु कैषारविणोपवर्णितां क्षत्तानि शम्याजितपादसत्कथाम् ॥ प्रवृद्धभाषाश्रुकलाकुलो मुनेर्दधारमूर्ध्ना चरणहृदाहरेः ३३ ॥ विदुर उवाच ॥ सोयं मम महायोगिन्न भवता करुणात्मना ॥ दर्शितस्तमसः पारोयत्रा किंच न गोहरिः ३४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्यानम्य तमां मंड्य वि दुरे गजसाह्वयम् ॥ स्वानां दिदृधुः प्रययौ ज्ञातीनां निर्वृताशयः ३५ एतद्यः शृणुयाद्राजन्नाज्ञां हर्यर्पितात्मनाम् ॥ आयुर्धनं यशः स्वस्ति गतिमैश्वर्यमा युयात् ३६ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पारमहंस्योऽसंहितायामेकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ यितं प्रचेतसां मुक्तिप्रापकं स्यात्तद्धेतुपादेयं स्यात्तत्कथमित्या शंक्यानैनैवापेक्षितगतिरभूत्तेषामित्याह तेषीति २९ हरेः कीर्तनं यत्र स तथा ३० अत्र शुको वृत्तानुवर्णनपूर्वकमुत्तरकथां प्रतिजानीते य एष इति अनेन शुकोक्तमेव विदुरा योक्तं मैत्रेयेणेति ज्ञातव्यं ३१ श्रोतृजनवृत्त्यर्थं प्रियव्रतचरितं प्रस्तौति यो नारदादिति ३२ मैत्रेयोक्तहरिकथाश्रवणेन विदुरे कोविशेषो भूदत्राह इत्थमिति नारायणोऽजितपदो वामनो मधुसूदनः अधिरः शंकराध्यक्षो ब्रह्माध्यक्षो महानदस्य भिन्नानं अजितस्य हरेः पादसत्कथां चरणाविषयां कथां वा अजितपादानां हरेश्च भूतानां विशेषावेशवताराज्ञां वामुनेः चरणं मूर्ध्नि दधार हरेश्चरणं हृदा ३३ नेतरां गत्वं चोतयितुं मुनिं प्रस्तौति सोयमि ति यत्र तमसः पारे स्थितः ३४ स्तुत्वानत्वापुनः किमकार्षीदत्राह इतीति स्वानां ज्ञातीनामिति कर्माणिषष्ठी निर्वृताशय इत्यनेन ज्ञातव्यां शस्य पूर्तिदर्शयति ३५ शुक एतस्य श्रोतुरैहिका मुष्मिकं फलमाह एतद्यदिति ३६ चतुर्थस्कंधोऽयं हरिचरितरत्नावलिनिधिः कथां चिद्व्याख्यातो हरिगुरुमहानुग्रहबलात् । महान्तः प्रीयंतामनुगुणसुलुब्धाः शुविधिपः संहतां चावद्यं मविवृतिभोगं स्वलनतः १ सुमनः सुमनोभौ लौलसंतिभुरभिह्ले । पहरत्नावलिर्नाम वनमालेव रोचतां २ इति श्रीमन्महेंद्रवीर्यपूज्यपादशिष्यविरचितयध्वजभट्टारककृतौ श्रीमद्भागवतटीकायां पदरत्नावल्यां चतुर्थस्कंधे एकत्रिंशोऽध्यायः ३१

॥ इति श्रीमद्भागवते चतुर्थस्कंधः समाप्तः ॥

॥ अथ श्रीमद्भागवते पंचमः स्कंधः प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ प्रभवति जगदतच्छक्त्याक्षेणेन स्थितयति यदुपेक्षालेशतोनाशमेति । गतमगतमभिज्ञाजानतयस्य वृत्तशरणामेवमयैर्कालसंज्ञमुकुंदम् ॥१॥ गद्यहेमाश्रमगहनपंचमस्कंधपर्व
तम् १ आम्नायज्ञामहांतोमे प्रीयंतामारुरुक्षवे ॥ २ ॥ स्वस्वविहितधर्मसाधनसामग्र्यासमुद्भूतेन ज्ञानेन स्वस्वयोग्यामुक्तिर्भवतीत्येतस्मिन्नध्यायेनिरूप्यते तत्राविशेषविवित्सयापरीक्षिच्छुकंपृच्छति प्रिय
व्रतइति जीवात्मनः पराभवः स्वपरमात्माज्ञानलक्षणः यन्मूलः यदहंकलत्रादिलक्षणं मूलं यस्य सः कस्मादित्यत उक्तं कर्मेति दुष्कर्मानिमित्तइत्यर्थः एतादृशे गृहे कथमरमतेत्यन्वयः १ न केवलमस्यैवा
युक्तं गृहे रमणमन्येषामप्येतादृशानां न युक्तमित्याह न नूनमिति युक्तसंगानां फलाभिसंधिरहितानाम् २ अत्र हेतुमाह महतामिति ज्ञानलक्षणाच्छायायां संसारसंतापपरिहरंत्या आह्लादं जनयंत्यानि
वृत्तं प्राप्तरमानंदं चित्तं येषां तैत्थानेषां कुटुंबे स्पृहया युक्तामतिर्भवतीत्यन्वयः ॥ ३ ॥ सामान्यमुक्त्वा विंशतिनां शिनां शिंशयइति ज्ञानविरोधिषु दारागारादिषु सक्तस्य प्रियव्रतस्य कृष्णे अच्युतानि रंतरमनुव
र्तमानामतिरुपासनलक्षणाच्च तया सिद्धिमुक्तिं लक्षणाच्चाभूदित्यद्यस्मात्तस्मात्संशयः कुटुंबासक्तस्य सिद्धावच्युतमतिः प्रयोजिका उक्तगृहस्थोपि विमुच्यत इति स्मृतेः कुटुंबीशु चोदेशे स्वाध्यायमधीयानइ
ति श्रुतेश्च चेतसः कुटुंबभरलक्षणासक्तिः आहोस्विदुभयं अथवानिवृत्तिमार्गानुपमदैनतत्सकिरविरोधीति ४ तत्रतुरीयपक्षमंगीकृत्य परिहरति बाढमिति उक्तं बाढमोमिति किंतदाह भगवत
इति सकलसौभाग्यनिधेः सदानिर्दोषपशसोहरेः सकलसंपत्करपदकमलमधुरसे आदितः आवेशितचेतसो जन्ममृत्तिसंस्थापितः करणस्य पुरुषस्य गृहस्थाश्रमो निवृत्तिमार्गविरोधी न स्यात् इ

राजोवाच ॥ प्रियव्रतो भागवत आत्मारामः कथं मुने ॥ गृहे रमत यन्मूलः कर्मबंधः पराभवः १ न नूनं मुक्तसंगानां तादृशानां महामुने ॥ गृहेष्वभिनिवेशोयं
पुंसां भवितुमर्हति २ महतां खलु विप्रैर्प्रेतमश्लोकपादयोः ॥ छाया निवृत्तिचित्तानां न कुटुंबे स्पृहामतिः ३ संशयोयं महान् ब्रह्मन् दारागारसुतादिषु ॥ सक्त
स्य यस्सिद्धिरभूत्कृष्णे च मतिरच्युता ४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ बाढमुक्तं भगवत उत्तमश्लोकस्य श्रीमच्चरणारविंदमकरंदरस आदित आवेशितचेतसो भागव
तपारमहंस्यदयितः कथंचिदंतरायविहतां स्वां शिवतमां पदवीं न प्रायेण हि हिंस्वन् ५

तियत्तदतिशेषः तर्हि कस्य विरोध इति चतुर्थाश्रमिण इत्याह बाढमिति वेदशिरस्त्वेनोत्तमश्लोको वेदांतलक्षणो यस्य स तथा तस्य हरेः श्रीमच्चरणारविंदमकरंदरसे निरंतराति लक्षणास्वादोत्सुकांतः करण
स्य भगवतः सर्वपूज्यस्य संन्यासिनः स्त्रीभूधिरण्यपशवोयतेयस्य परिग्रहाः ॥ तादृशं कश्चमलं हृष्टासचैलोजलमाविशेत्तद्विषयि निदावचनंतद्वाढमिति वा सिद्धावच्युतमतिः प्रयोजिकेत्यत्रापीदमेवोत्तरं वा
ढमिति तर्हि कुटुंबासक्तिर्विरुद्धातीति तत्राह भगवत इति वायोविषयि बहिरचरणे कशरणस्य पुंसः कुटुंबाभिनिवेशो न मुक्तिपदवीपरिपंथी किंतु भूषणमेवेत्यभिप्रायः गृहस्थोपि विमुच्यत इत्यत्र भगवद
र्पणबुद्ध्या यदिकर्म करोति तर्हि ज्ञानजननद्वारा मुक्तिसाधनमन्यथानर्थ इत्यंगीकारश्चोदमेवोत्तरं बाढमिति नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितमिति स्वोक्तेः अनेन तृतीयपक्षोपि व्याख्यातः अत्रापि भगवत इत्यु
क्तिरेव हेतुः कुटुंबभरणव्यासक्तस्य विच्छेदविधौः भगवदुपासनालक्षणपरिचर्याया विहितवश्यं भाविनीति तत्राह भागवतेति भागवतश्च परमहंससमाजश्च भागवतपारमहंस्यः तस्य दायितः प्रियोजनः
स्वांस्वविहितां शिवतमां शुभतमां पदवीं निवृत्तिलक्षणां विच्छेदमुत्सामीपप्रयोगेण बहुलं हि न्वन्नत्यजन्नेवास्तइत्यन्वयः अत्यागे कारणं भागवतेति अथवा भगवत उत्तमश्लो

दारादेयुसक्तस्यप्रियव्रतस्यकृष्णविषयाच्युतमत्यासिद्धिः कथमभूदितिप्रश्नपरिहारः कथमागतइत तद्वक्तुमुपक्रमत ५६॥१॥ ५७॥१॥ ५८॥१॥ ५९॥१॥ ६०॥१॥
 दासराजपुत्रःप्रियव्रतोभुवनरक्षणाय स्वपित्रास्वायंभुवनोपाभ्रितोनि योजितोपिराज्यरक्षणलक्षणं पितृवचनंनैवाभ्यनंदन्नांगीकृतवान् वावकिल अथतदात्मयोनिर्ब्रह्मास्वभवन ॥दवततारहेत्यन्वयः अन
 भिनंदनैककारणमित्यतउक्तं ब्रह्मेतिब्रह्मसत्रेणसंन्यासेनदीक्षिण्यमाणः संन्यासदीक्षांप्राप्तुयाभितिमन्वानः ननुअज्ञाततत्त्वस्यसंन्यासाधिकारः कथमस्यसंभवतीत्यत उक्तमवगतेति अवगतंपर
 मर्थसत्तत्त्वयेनसोऽवगतपरमार्थसत्तत्त्वः कालत्रयेऽप्यबाधितब्रह्माख्यतत्त्वज्ञानीत्यर्थः अलौकिकस्यवस्तुनोविशेषज्ञानं गुरुकटाक्षविनानघटइत्यतउक्तं चरणेति गुरोरितिशेषः एवंविधस्यसमग्रा
 नुग्रहकर्तृगुरुः कः येनतत्त्वज्ञानंस्यादित्यतउक्तं नारदस्येति नन्वयोग्यश्चेत्तत्त्वज्ञानग्रहणं कथं संभाव्यतइत्यतउक्तं परमभागवतइति इदंचानभिर्नंदनेकारणमित्याह भगवतीति अव्यवधानोव्यवधा
 नरहितोप्रातिबद्धोयः समाधियोगाश्चित्तैकाग्रतालक्षणस्तेनवासुदेवभगवत्येवसम्यगवोशितः समर्पितः सकलानांकारकाणांचक्षुरादौद्वियाणांक्रियाकलापोव्यापारसमूहोयेनसतथा जीवस्यब्रह्माधीनत्व
 निरीक्षणलक्षणसमाधियोगेन सन्यस्ताहंकृतृत्वादिसमुदायोवा नन्वज्ञवत्पित्रादेशंउल्लंघयत्कथमयमिति तत्राह यदपीति राज्यंकुर्वित्यतिप्रोक्ततद्वचनंअप्रत्याम्नातव्यंनकरोमीतिनिराकर्तुं अयुक्तं
 यदपियद्यापिइतिजानाति तथापितदधिकरणेराज्यरक्षणाधिकारिअसतोमशस्वादन्यस्माच्छब्दादेर्विषयादात्मनोमनभादेः पराभवंपुनः पुनः संसारप्राप्तिंलक्षणं पराजयमन्वीक्षमाणः सम्यक्पश्यन्गुरुवचनं

यर्हिवावसराजपुत्रःप्रियव्रतः परमभागवतो नारदस्यचरणोपसेवयांजसावगतपरमार्थसत्तत्त्वोब्रह्मसत्रेणदीक्षिष्यमाणोवानितलपरिपालनायाम्रातप्रवरगुण
 गणैकांतभाजनतयास्वापित्रोपामंत्रितोभगवतिवासुदेवएवाव्यवधानसमाधियोगेनसमावेशितसकलकारकक्रियाकलापोनैवाभ्यनंदत् ॥ यदपितदप्रत्या
 म्नातव्यंतदधिकरणआत्मनोन्यस्मादसतोयदापराभवमन्वीक्षमाणः ६ अथहभगवानादिदेवएतस्यगुणविसर्गस्यपरिबृंहणानुष्यानेनव्यवासितसकलज
 गदभिप्रायआत्मयोनिरखिलनिगमनिजनपरिवेष्टितः स्वभवनादवततार ७ तत्रतत्रगगनतलउडुपतिरिवविमानावलिभिरनुपथममरपरिवृढेरभिपूज्यमा
 नः पथिपथिचवरूथशःसिद्धगंधर्वसाध्यचारणमुनिगणैरुपगीयमानो गंधमादनद्रोणीमवभासयन्नुपससर्प ८

चात्मस्नेहनिमित्तमितिसंपश्यमानः अनेनगुर्वदेशोल्लंघनदोषोपिपर्यहारीतिद्वष्टव्यं नन्वेवंविधश्चेत्किमितिपित्रोपामंत्रितइतितत्राह आम्रातेति आम्रातानीति शास्त्रेणपरिपठिताः प्रवराः उत्तमाः
 राज्ञांगुणाभिगम्यादयोयेतेषामेकांतभाजनतयानियतपात्रत्वात् ६ नन्वतर्कित्वाभ्यागमनेकिंकारणमितितत्राह एतस्येति सत्त्वादिगुणैर्विविधः सर्गोपस्यतत्तथा तस्यैतस्यजगतःपरिबृंहणंवृद्धि
 स्तस्यानुष्यानंसदासांचेतनं तेनव्यवसितोनिश्चितोखिलजगदभिप्रायोयेनसतथा परिबृंहणंष्टष्टिः तदनंतरकालीनानुष्याननेनपरोक्षीकृतइष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायलक्षणोजगदभिप्रायोयेनेतिवा अ
 खिलमूर्तिमद्भिर्निगमैर्वेदादिशास्त्रैर्मरीच्यादिनिजगणैश्चपरिवृतइत्यनेन श्रुतशास्त्रस्यप्रियव्रतस्यात्मयोनिवचनेऽतिविश्वासजननायोक्ताभितिदर्शितम् ७ तद्वचनस्याग्राह्यत्वेतन्माहात्म्यमाह तत्रतत्रे
 ति उडुपतिश्चंद्रइवेतिदृष्टांतः सौम्यत्वे अमरपरिवृढैर्देवैश्चैरनुपथमितिर्विप्सायां गंधमादनस्यपर्वतस्यद्रोणीनिम्नानितंबप्रदेशंप्रियव्रततपःस्थानंमकाशयन्नुपससर्पप्राप बाहामित्याद्येकंवाक्यंवा म
 हान्संशयोमइतिपदुक्तं तद्भाहंसत्यंइत्यर्द्धांगीकारः कथंमंदानांसंदेहावकाशोनविदुषां तथाहि प्रियव्रतस्यप्रथमशरीरग्रहणमारभ्यहरिचरणारविंदमकरंदरसास्वादैनैकचिच्चत्वात् कुटुंबासक्तिर्मुक्तिप
 रिपार्थिनिमस्यात् त्रिजगद्गुरुवरचतुर्मुखाज्ञाकारित्वेनगुणकरीचएतत्कुतइतितत्राह भागवतेति शेषपूर्ववत् ८

हवाइत्येतौ निपातौ गद्यवाक्यालंकारार्थौ इतिहासश्रद्धातिशयजननार्थौ वा तत्र तस्यामवस्थायांहसयानेन लक्षणेन स्वपितरं चतुर्मुखं उपलंभमानः पश्यन्नादः शिष्याशीर्भणायपूवमुपविष्टः सहसैव श्रुष्टियेव पितापुत्राभ्यां नाम्नास्वायंभुवप्रियव्रताभ्यां सहबद्धांजलिः उपतस्थे उत्थानसेवामकरोत् ९ तेन प्रियव्रतेन मनुनाचोपनिर्मापतमर्हणं अर्घ्यपाद्यादिपूजनं यस्मै स तथा हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्यादिसूक्तवचने न स्वागतमुपविशासनमित्यादिप्रियवाक्येन वा नितरामतिशयेनोदितौ प्रकाशितौ गुणावतारोगुणविस्तारश्च शोभनो विजयश्च यस्य स तथा दयया सहितो हासः तादृशेन युक्तो वलेको यस्य स तथा एवंविध आदिपुरुषश्चतुर्मुखस्तं प्रियव्रतमिति वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच ह किल प्रत्यारंभे प्रसिद्धौ हवातां संभावयोः किलेति यादवः सूक्तवाक्येन हितोपदेश सहितवाक्येन वा १० ऋतं शास्त्रविहितं कित्तत् दाह मासूयितुमिति देवेन श्रीहरिणा स्वधर्मोदुष्टदमनं धर्मज्ञानानुपालनमित्यादिस्त्रोक्तिलक्षणाज्ञाराज्ञां विहिता तदाज्ञा मुल्लंघय निवृत्तिमार्गाङ्गीकारे तद्वत्करि हरौ दोषा विष्कारलक्षणासूयारोपेण तव महादोषित्वेनाधः पातोदुष्परिहारः स्यादिति देवमसूयितुं माहं सीत्यन्वयः स्वाभेयत्ववत्तद्वाक्याभिप्रायस्याप्यभेयत्वं सूचितुं मेयमिति तेन तद्वाक्याभिप्रायापरिज्ञानेन भ्रातृवद्वर्तसे इत्यर्थोऽपि लभ्यते इयमपि क्री डैव न तु प्राप्स्य प्रयोजनार्थं तयेति सूचनार्थं देवमिति तेन तव ततस्तातोमनुः वैविष्णोर्वशाः विःपक्षिपरमात्मनो रितियादवः दिष्टमाज्ञां ११ ननु तपस्यादिसामर्थ्येनैतैस्तदाज्ञो लुंघनं सुशकं स्यादत्राह न तस्ये

तत्र हवाएनं देवर्षिर्हंसयानेन पितरं भगवंतं हिरण्यगर्भमुपलंभमानः ॥ सहसैव सहपितापुत्राभ्यां अवहितांजलिरुपतस्थे ९ भगवानपि भारततदुपनीता हंणः सूक्तवाक्येन नितरामुदितगुणगणावतारसुविजयः प्रियव्रतमादिपुरुषस्तं सदयहासावलो कइति होवाच १० श्रीभगवानुवाच ॥ निबोधतातेदमृतं ब्रवीमि मासूयितुं देवमहंस्यमेयम् ॥ अहं भवस्तेतत्तत् एषमहर्षिर्वहाम सर्वे विवशायस्यस्य दिष्टम् ११ न तस्य कश्चित्पसा विद्ययावानयोगवर्ग्येण मनीषया वा ॥ नैवार्थधर्मः परतः स्वतो वा कृतं विहंतुं तनुष्टद्विभूयात् १२ भवायनाशाय च कर्मकर्तुं शोकाय मोहाय सदाभयाय ॥ सुखाय दुःखाय च देहयोगमव्यक्तदिष्टं न तांगधत्ते १३ यद्वाचितं त्यागं गुणकर्मनामभिः स्वधामभिर्वत्सवयं सुयोजिताः ॥ सर्वे वहामो बलिमीश्वराय प्रोतानसो वद्विपदे च तुष्पदः १४ ईशावसृष्टं ह्यवरुं धर्मं हंगदुःखं सुखं वा गुणकर्मसंगात् ॥ आस्थाय तद्यदयुं क्तनाथश्चक्षुष्मतां धाद्वनीयमानाः १५

ति तस्य हरैराज्ञालक्ष्णं कृतं शास्त्रात्मना विहितं स्वधर्मविहंतुं उल्लंघ्य स्वाविहितं कर्तुं निभूयात् तस्यार्थो न भवोदित्यन्वयः परतः सहायैः रतः सहायमंतरेण १२ विवशा इत्युक्तं स्पष्टमाह भवापेति अंगेयं ज नता भवाद्यर्थमव्यक्तेन हरिणा हरिरेतितज्जडप्रकृत्या वा दिष्टं तत्स्वकर्मफलभोगाय कल्पितं निर्भवंता देहयोगंधत्ते पुष्पातिकर्मभिरिति शेषः भवो भद्रे हरैः प्रप्तौ सत्ता संसारजन्मस्वितियादवः १३ हरैराज्ञा लंघने विध्यति क्रमदोषेण प्रत्यवायोपि स्यादित्याशयेनाह यद्वाचीति यस्य हरैर्वीचिवेदालयायां तं तांगो वृषबंधनदीर्घैरुज्ज्वलतत्तच्छांगयुगैर्बाह्यगणादियोग्यकर्मभिर्बाह्यगणाक्षत्रियादिनामभिश्च गुणकर्मभि निभूतनामभिर्वा स्वधामभिर्हंसवपार्शैः सुष्ठु योजिता बद्धाः वयमीश्वराय बलिं वहामः ब्रह्मार्पणत्वेन तत्तद्देवाक्या विहितं कर्म कुर्म इत्यर्थः कथमिव न सितनासिकायां प्रोताश्च तुष्पदो गावो द्विपदे मनुष्या रुयस्वा मिने गोण्यादिकं वहतियथातथेति पारतन्त्र्यमात्रे हेष्टांतोयं न तु बुद्धिपूर्वकं कर्तुं १४ यथा कारणमीश्वरार्थं न तथा फलं च तदधीनमित्याह ईशेति ईशावसृष्टं श्रीहरिणा दत्तं यच्छरीरमयुं क्तं अचीकृपत् तत्तच्छरी रमास्थायावरुंधमेह अंगीकृत्याभुंश्महे कथमिव चक्षुष्मतां नीयमानां भंथा इव चक्षुष्मरां शिखमाणं भुंष्येत् तत्तदसंभवमुं जतेययातयेति १५

७८५ अज्ञानस्यापि चरमदाहनादहणात्तपयतस्वाबाहृतकर्मकतव्यामत्याह मुक्तापात यथापयातदवतः आस तदापमारब्धफलदामायापकात कमफलमश्राममानशून्यादहाभमान १॥ हतः आतयातानद्रः
निवृत्ताज्ञानान्यथाज्ञानी जीवन्मुक्तोपियावत्मारब्धकर्मनाशः तावत्स्वदेहं बिभृयात्तत्रविहितं राज्यादिपालनकर्मचकतव्यमित्यर्थः ताहं विद्वद्विदुषोः कोविशेषइतितत्राह किंत्विति ज्ञान्यज्ञानिवदन्वदे
हायशरीरांतरारंभकान्तरागादिलक्षणान्वृत्ते नस्वीकरोति तादृशकर्मणिनकरोतीत्यर्थः १६ ननु कर्दमाक्रांतस्य कर्दमलेपवत् गृहाश्रमरतस्य तन्निमित्तभवभयमापद्यतवातोवनाश्रमएव श्रेयानितितत्रा
ह भयमिति प्रमत्तस्य विस्मृतस्वकार्यस्य वनेषु निर्जनप्रदेशेषु स्थितस्यापि पापाद्भयं स्यात् कुत इतितत्राह यत इति षट्सपत्नाः षड्विद्रियाख्याः शत्रवः सहवसंत इति यतोत इति शेषः । ताहं कथं कारंभवभयभावः
स्यादितितत्राह जितेंद्रियस्येति अवचंदोषं बुधस्य कर्तव्यं जानतः । वशीकृतेंद्रियग्रामस्येंद्रियजयः कथं ज्ञायत इतितत्राह आत्मेति आत्मनि हरौ रतिरुपासनालक्षणा यस्य स तथा तस्य १७ तर्ही
द्रियजयोपायः कथमत्राह यइति इन्द्रियाख्यषट्शत्रून् जेतुं कामोयः सः पूर्वगृहस्थाश्रमेऽपि स्थित्वा तदुपभोगेन निर्विद्यालंबुद्धिं प्राप्य यतेश्च यत्नप्रकारं वा किं पुद्ध्येतेति भगवन्निष्कालक्षणदुर्गाश्रितः ऊ
र्जितारीन्विषयभोगेषु सन्नद्धेन्द्रियाख्यशत्रून् पुद्ध्येत विषयगमनं निरुद्ध्यात्माधीनांकुर्यात् पुनः क्षीणेषूपरतविषयप्रचारेष्विन्द्रियेषु सत्सु विपश्चित्कामनिर्भयो विचरेदित्यन्वयः विपश्चित्कामः न ज्ञातुकामः

मुक्तोपितावद्विभृयात्स्वदेहमारब्धमश्रमोभिमानशून्यः ॥ यथापयातं प्रतिपातानिद्रः किं त्वन्यदेहाय गुणान्नवृत्ते १६ अयं प्रमत्तस्य वनेष्वपि स्याद्यतो वसते
सह षट्सपत्नाः ॥ जितेंद्रियस्यात्मरतेर्बुधस्य गृहाश्रमः किं नु करोत्यवद्यम् १७ यः षट्सपत्नान्विजिगीषमाणो गृहेषु निर्विद्ययते तत्पूर्वम् ॥ युद्ध्येत दुर्गाश्रित ऊ
र्जितारीन्क्षीणेषु कामं विचरेद्विपाश्चित् १८ त्वं त्वज्जनाभांघिसरोजकोशदुर्गाश्रितो निर्जित षट्सपत्नः ॥ भुंक्ष्वेह भोगान् पुरुषाति सृष्टान् विमुक्तसंगः प्रकृतिं
भजस्व १९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति समाभिहितो महाभागवतो भगवतो भगवतस्त्रिभुवनगुरोरनुशासनमात्मनो लघुतया वनतारिरो यरो बाढा मिति सबहुमानमुवा
ह २० भगवानपि मनुनायथावदुपकल्पितापचितिः प्रियव्रत नारदयोरनिमिषमभिसमीक्षमाणयोरात्मसमवस्थानं वाङ्मनसोः क्षयमव्यवाहितमगमत् २१
मनुरपि परेणैवेत्थं समभिसंधितमनोरथः ॥ सुरर्षिवरानुमतेनात्मजमखिलधरामंडलसिंयति गुप्तय आस्थायाति विषयविषमविषजलाशयादुपराम २२

कामानामुपभोगेन शास्यति । हविषा कृष्णवर्त्मवभूय एवाभिवर्धत इत्येतानि रस्तं १८ बह्वालपैरलंकिमधुना कर्तव्यमत्राह त्वमिति तुना प्रियव्रतस्यान्यस्माद्विशेषं सूचयति तमेवाह अज्जनाभेति पुरुषा
तिसृष्टान् श्रीनारायणप्रसादोपनतान् विमुक्तसंगः पुत्रादिस्नेहलक्षणसंगरहितः सत्वं प्रकृतिसच्चिदानंदलक्षणस्वभावं संन्यासाश्रमेण मोक्षो नान्याश्रमेणेत्ययं बुद्धिव्यामोह एव विहितो यस्य यो धर्मो विष्णुना
प्रभविष्णुना । तेन मुक्तिर्भवेत्तस्य तं गुरुदेवं सर्वविदिति स्मृते स्तवविहितेन प्रजापालनलक्षणधर्मेण स्वयोग्यमुक्तिरिति विदित्वा तत्र विमुक्तत्वा मुद्ध्यत तत्करणायायासिषमित्यतस्तत्कुर्वित्येतद्वा तुनाह १९
अथ प्रियव्रतस्य शिष्टजनशिक्षणाय विरिचस्याज्ञाग्रहणप्रकारमाह इतीति विरिचदात्मनः स्वस्य लघुतया भितमहिमत्वादवनतशिरोधरः प्रणतकंठः २० स्वाज्ञाग्रहणात्प्रियव्रताय तु व्यान्विचः सत्यलो क
मापेत्याह भगवानपीति मनुनायथावदुपकल्पिता अपचितिः पूजायस्मै सः अनिमिषमिति क्रियाविशेषणं पक्षमविवृत्य आत्मसमवस्थानं स्वस्थानं सत्यलो कं वाङ्मनसोः वाचो मनसश्चक्षयं विषयीकृतुं यशस्कथं अ
व्यवहितं सतामिति शेषः रागादिदोषरहितत्वात् २१ स्वायं भुवमनोरापि संसारत्यागप्रकारमाह मनुरपीति परेण विरिचेन सुरर्षिवरानुमतेन देवर्षिणां मध्येवरः श्रेष्ठः नारदः तस्यानुमतेन गुरोरीश्वरा
तिविषयविषय एव विषयं तदेव जलाशयो हं दस्तस्मात् २२

प्रियव्रतस्य यथा विरंचोपदेशं क्षितिर्भ्रणप्रकारैर्ब्रवीति इति हेतु इति शब्दो हेतुत्वर्थः यस्माद्ब्रूणां मनुशासनमनुल्लेघनीयमत इति बंध्वं सनपरोनुभावः प्रभावः सामर्थ्यस्य सतथा तस्य ध्यानानुभावेन ध्यानासामर्थ्येन ध्यानानुत्पन्नज्ञानेन वा कषायः पापं रथिदाहेरंधितंदग्धं अपिसंभाविति मिति २३ वानप्रस्थाश्रमस्थ एवायं राज्ञ्यमपालया द्विरक्तत्वात्तुष्टहाश्रमस्थ इति शंकां परिहर्तुमाह अथेति सायुभयकुलशुद्धिकरीत्या शयेनाह तस्यामिति उहवा इति निपाताः प्राक्पुत्रानुत्पत्तौ संतापं पश्चात्संतोषं तत्र प्रसिद्धिं सूचयति भावयांबभूवोत्पादयामास २४ तेषां नामान्याह आग्नीध्रीति यज्विबाहोरनुजो महावीरः घृतपृष्ठानुजः सवनः वीति होत्रानुजः कविः २५ ऊर्ध्वरेतसो ब्रह्मचर्याख्यव्रतधारिणः अर्भकभावाद्बाल्यात्प्रभृति आत्मविद्यायां परविद्यायां कृतपरिचयाः पूर्णाभ्यासाः एव शब्देन मानसपरमं साश्रमं व्यावर्तयति २६ तस्मिन्नाश्रमे वर्तमानाः । स्वयोग्यगुणोपसंहारेण मुक्तिः स्यादिति दर्शयितुं सकलजीवेत्यादिगुणविशिष्टत्वं हरेरुक्तं न तु गुणानामियच्चया अविरतस्मृत्या विगलितस्य तैलधारायितस्य परमभक्तिगोप्यानु

इति हवावसजगतीपतिरीश्वरेच्छयाधिनिवेशितकर्माधिकारोऽखिलजगद्वंध्वं सनपरा अनुभावस्य भगवतः आदिपुरुषस्यो विद्युगलानवरतध्यानानुभावेन परिरंधितकषायाशयावदातोपि मानवर्द्धनो महतां महीतलमनुशशास २३ अथ च दुहितरं प्रजापतेर्विश्वकर्मण उपये मे बर्हिष्मर्तीनाम ॥ तस्यामुहवा आत्मजानात्मसमानशीलगुणकर्मरूपवीर्यैदारा न दशभावयांबभूव ॥ कन्यां यवीर्यसीमूर्जस्वर्तीनाम २४ आग्नीध्रीध्मजिह्वयज्विबाहुमहावीराहरिण्यरेतो घृतपृष्ठसवनमेधातिथिवीति होत्रकवय इति सर्वेष्ववाग्निनामानः २५ एतेषां कविर्महावीरः सवन इति त्रय आस ब्रूध्वरेतसः ॥ तज्जात्मविद्यायामर्भकभावादाभ्यकृतपरिचयाः पारमहंस्यमेवाश्रममभजन् २६ तस्मिन्नुहवा उपशमशीलाः परमऋषयः सकलजीविनिकायावासस्य भगवतो वासुदेवस्य संसारभोतानां शरणभूतस्य श्रीमच्चरणारविंदाविरतस्मृतिविलितपरमभक्तियोगानुभावेन परिभावितां तर्हृदयाधिगते भगवति सर्वेषां भूतानां मात्मभूते प्रत्यगात्मन्येव तादात्म्यमाविशे षेण समापुः २७ अन्यस्यामपि भार्यायां त्रयः पुत्रा आसन् ॥ उत्तमस्तामसौ रैवत इति मन्वंतराधिपतयः २८ एवमुपशमायनेषु स्वतनयेष्वथ जगतीपतिर्जगतीमर्बुदान्येकादशपरिवत्सराणामन्याहताखिलपुरुषकारसारभूतदोर्दंडगुगलापीडितकोर्दंडमौर्वीगुणस्तनितविरामितधर्मप्रतिपक्षो बर्हिष्मत्यां चानुदिने मेधमानप्रमोदप्रसरणपोषणव्रीडाप्रमुषितहासावलोकशचिरक्ष्वेलनादिभिः पराभूयमाना विवेको न वबुध्यमान इव महामना बुभुजे २९

भावेन परिभाषिते वशीकृते तर्हृदये धिगन्ते ज्ञाते आत्मभूते अतिप्रिये प्रत्यगात्मानि स्वविबेतर्यामिणि अविशेषेण पार्थिवदेहत्यागेन तादात्म्यं तद्रूपसाम्यमेवापुः सर्वे च तु बर्हिष इत्यादेः भगवतीति सप्तमी निर्देशान्नैक्यमत्रोच्यते तदधीनत्वं तत्स्वामित्वं वातदेकचित्तत्वं वातत्कामितत्वं वा विशेषेण स्वातंत्र्यमंतरणेति च २७ न केवलमस्यैकैव पत्नी किंतु द्वितीयाप्यस्ति सापि प्रयोजकपुत्रप्रसूरीत्याह अन्यस्यामपीति तत्कृत्यमुक्तं मन्वंसराधिपतय इति २८ सप्रियव्रते राजा कियंतं कालं राज्यमभुंक्तेति तत्कालावाधिमाह एवमिति उपशमायनेषु संन्यरेतेषु भगवतो धिक्कनिष्ठैवायनमाश्रयो येषां तैतथातेष्विति वा परिवत्सराणां मेकादशर्बुदानि मौर्वीगुणोज्याख्यरज्जुः स्तनितेन विस्फूर्जितेन प्रमोदप्रसरणमानंदप्रवाहस्तस्य पोषणं प्रवर्धनं तेन च व्रीडया च विशिष्टेष्टालक्षणया च प्रमुषितहास ईषिचिरस्कृतहासनं तेन युक्तो वलोकोयस्ते न रूचिराक्ष्वेलना नर्मवागेव पूर्वेः पराभूयमाना विवेकोऽनाविर्भूतविवेकज्ञानत्वाद न वबुध्यमान इवाकृतल्यः अत्रात्रात्रादित्येके २९

नन्वत्रास्याविषभावपयभागावशात् एवाक्ता ननु माहात्म्या विशेष इत्यतस्तमाह यावांदांत
 पुरुषमानमतिक्रम्यवर्तमानः प्रभावो यस्य स तथा तदादित्यप्रवर्तनमात्मराज्याधिकारकरणं समयवेनसूर्यरथसहशवेगेन रजनारित्रिमाषिदिनप्रकाशवत् व्यवहारयोग्यं कारिण्यामीति मत्वा तरणिमन्वादि
 त्यस्य पृष्ठतः सप्तवारपर्याक्रामत्मेरोः परिसरभूमिमितिशेषः पतंगः सूर्यः ३० अद्यहयमानंतल्लक्षणां किंतदितितत्राह यावाइहेति अत्रवाइत्यादिनिपाताः अस्य ग्रंथस्य वेदतुल्यत्वद्योतनाय अतएव सांहिताया
 मिति प्रत्यध्यायमुक्तिरिति । इह भूतले तस्य प्रियव्रतस्य रथचरणस्य रथचक्रस्य नेमेर्याः प्रांतधारास्ताभिः कृताः परिस्रादीर्घिकास्ताः सप्तपरिस्राः सप्तसिंधवश्चासन्नित्यन्वयः वाइत्यनेन समुद्राणां पूर्वसद्भाव
 सिद्धिध्वनयति अयं तु तेषां रथौल्यंकृतवानिति तदुक्तं पूर्वसृष्टान् रथावृत्त्यास्थूलांश्चैकमियव्रतः । समुद्रांस्तेन तत्कर्तृत्याहुरेनं प्रियव्रतमिति यतो येभ्यः समुद्रेभ्यः सीमाभूतेभ्य एव भुवः सप्तद्वीपाः कृता यद्वा एवञ्च
 ब्दः प्रधानभूतः सप्तैवान्येवांतरद्वीपा बहवः संतीति विशेषद्योतनार्थः ते सिंधवः सप्तैति शेषः ३१ तेषां नामान्याह जंब्वित्यादिना तेषां द्वीपानां परिमाणं शृण्वितिशेषः किमित्यत उक्तं पूर्वस्मात्पूर्व

यावदवभासयाति सुरगिरि मनुपर्याक्रामन् भगवानादित्यो वसुधातलमर्धेनैव प्रतपति अर्धेनैवाच्छादयति तदा हि भगवदुपासनोपचिताति पुरुषप्रभावस्तदन
 भिनंदन् समजवेन रथेन ज्योतिर्मयेन रजनीमपि दिनं करिष्यामीति सप्तकृत्वस्तरणिमनुपर्याक्रामत्सद्वितीयइव पतंगः ३० यावाइहतद्रथचरणनेमिकृतपरिस्रा
 स्ताः सप्तसिंधव आसन्न्यतएव कृताः सप्तभुवो द्वीपाः ३१ जंबूलक्षशालमलिकुशकौचशकपुष्करसंज्ञाः तेषां परिमाणं पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरोत्तरेयथासंख्यं द्विगु
 णेन बहिः समंतत उपकृताः ३२ लवणो देक्षुरसो दसुरो दधृतो दक्षीरो दधि मंडो दशुद्धो दाः सप्तजलधयः सप्तद्वीपपरिस्राः अभ्यंतरद्वीपसमानाः एकैमशो यथानुपू
 र्वं सप्तस्वपि बहिर्द्वीपेषु पृथक् पृथक् परित उपकल्पिताः ॥ तेषु जंब्वादेषु बहिष्मती पतिरनुत्तानात्मजानां भ्रिध्मजिह्वज्वबाहुहिरण्ये रतो घृतपृष्ठमेधाति यि
 वीति होत्रसंज्ञान्यथासंख्यमेकैकस्मिन्नक्रमेकमेवाधिपतिविदधे ३३ दुहितरमूर्जस्वतीनामोशनसे प्रायच्छद्यस्यामासीद्देवयानीनामकथ्यसुता ३४ नैवं
 विधः पुरुषकार उरुक्रमस्य पुंसांतदंघ्रिरजसाजितषड्गुणानाम् ॥ चित्रं विदूरविगतः सकृदाददति यन्नामधेयमधुना सजहाति बंधम् ३५

स्मादुत्तरोत्तर इत्यांतरादांतरात् बाह्यो बाह्य इत्यंतर्बहिर्भावेन वर्तमाना द्वीपा यथासंख्यं द्विगुणेन बहिः समंतत उपकृताः ३२ सिंधुना मान्याह लवणोति अभ्यंतरद्वीपसमाना इति जंबूद्वीपसमानो लवणो दधिः
 पुष्पद्वीपसमान इक्षुरसो दधि रित्येव संख्येयं तत्राराजकत्वे तत्रत्यानां जनानां भिद्यो विवादेन विनाशः स्यादिति कृत्वा ग्रीधादि सप्तपुत्रांस्तत्पतींश्चक्र इत्याह तेष्विति ३३ पारिवर्हदाने सुतानां भिद्यो विवादः
 स्यादिति कृत्वा कन्यादानमपि स्वयमेव चक्र इत्याह दुहितरमिति उशनाशुक्रः काव्य इति हलायुधः तत्पुत्र्यपिराजकुलवृद्धि करीति भावेन तत्सुतामाह यस्यामिति ३४ एषां विक्रमस्योरुक्रमविक्रमसंबंधि
 त्वान्मुमुक्षुणा श्रवणादिना वश्यमभ्यसनीय इति भावेनाभिधौति नैवं विदधति हरेः पुंसां भक्तानामेवं विधः पुरुषकारो माहात्म्य विशेषश्चित्रं न भवतीति कुत इति तत्राह तदंघ्रिरजसेति निषेवितेनेति शेषः षड्गुणाः
 कामादयो आरामादयो वा अशनादयो वा मनसा सहशब्दादयो वा यैरेते जितास्ते तथोक्ताः इतोपि चित्रं नेत्याह विदूरोति विप्रविवक्षया विदूरः शूद्रस्तस्मादपि विगतश्रं डालः यस्य हरेन रायणादिनामधेयं सकृदाद
 ददीत सोऽधुना सद्य एव संसारलक्षणं बंधं जहाति त्यजतीत्यन्वयः तस्योरुक्रमस्येति यद्वा विदूरविगतः दूरादूर्गगतो देष निमित्ताद्बहिष्कृतोऽपि बंधदोषलक्षणमिति ३५

इदानीं पूर्वोक्तापूर्वकैरग्रेण तस्य संसारनिदाप्रकारं कथयति स एव भिति

गुणप्रयोगो गुणकार्यविषयप्रपंचो वा तस्य संसर्गेण संबन्धेन आत्तनिर्वेदः प्राप्तवैराग्यः ३६ किमहेत्यत्राह अहो इति विनोदमृगं क्रीडाभृगम् ॥ ३७ ॥ तस्य संसारविरक्त्या संन्यासप्रकारं

वक्ति परदेवतेति परदेवतानारायणः तस्य प्रसादेनाधिगतं प्राप्तमात्मप्रत्ययमर्शनं प्राप्तपरमात्मज्ञानं तेन परिनिर्वृतो नष्टलब्धविंशतामणिं विपरमानंदमाप्तः यथादायं यो योग्यः पितृधनस्य तस्य तथा मृतकं श

वमिव महती विभूतिर्यस्याः सा तथातां नारदस्य पदवीं निवृत्तिमार्गः संन्यासलक्षणः तां ३८ प्रियव्रतचरितश्रवणस्मरणदेरनायासेन युक्तिसाधनत्वाच्चित्त्यजयाय श्लोकद्वयेन संक्षिप्य तच्चरितं कीर्तयति तस्येति रथचक्रनेमिकृतनिम्नैः छायां रात्रिकृतां ३९ भूतस्थानं भुवो वयवविशेषनामभूतं निवृत्त्यै प्राणिनां सुखाय ४० महित्वं माहात्म्यं योगकर्मजं योगसाधनार्थं जातं निरयौपम्यं निरयसुखसमम्

स एव मपरिमितबलपराक्रमएकदा तु देवर्षिचरणानुसेवयानुपतितगुणविसर्गसंसर्गेणानिवृत्तमिवात्मानं मन्यमानः आत्तनिर्वेद इदमाह ३६ अहो असाध्वनुष्ठि

तं यदभिनिवेशितो हर्मिद्वियैरविद्याविरचितविषमविषयांधकूपेतदलमलं मनुष्यवनिताविनोदमृगं मां धिग्धिगिति गर्हयां चकार ३७ परदेवताप्रसादाधि

गतात्मप्रत्ययमर्शनपरिनिर्वृतः ॥ स्वपुत्रेभ्य इमां गां यथादायं विभज्य भुक्तभोगां च महर्षीमृतकमिव सह महाविभूतिमपहाय स्वयं निहितनिर्वेदो हृदि गृहीतरु

चिरहरि विहारानुभावो भगवतो नारदस्य पदवीमनुसार ३८ तस्य हवा एते श्लोकाः ॥ प्रियव्रतकृतं कर्म को नु कुर्याद्विनेश्वरम् ॥ यो नेमिनिम्रैरकरोच्छायां

घ्नन्सप्तवारिधीन् ३९ भूतस्थानं कृतं येन सारिद्रि रिवनादिभिः ॥ सीमाचमृतनिर्वृत्त्यै द्वीपे द्वीपे विभागशः ४० भूमिं दिव्यं मानुषं च महित्वं योगकर्मजम् ॥ य

श्चक्रे निरयौपम्यं पौरुषं तु जनप्रियम् ४१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे भुवनकोशे प्रियव्रतविजये प्रथमोऽध्यायः १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं पि

तरि सन्निवृत्ते तदनुशासने वर्तमान आग्नीध्रो जंबुद्वीपौ कसः प्रजाज्जीरसवद्वर्माने वेक्षमाणः पर्यगोपायत् १ स तु कदाचित्पितृलोककामः सुरवरवनिता क्रीडाचल

द्रोण्यां भगवंतं विश्वसृजां पतिमाहूतपरिचर्योपकरण आत्मैकाग्र्येण तपसाराधयां बभूव २ एतदुपलभ्य भगवानादिपुरुषः सदसि गायंतीं पूर्वाचिंतिनामाप्स

रसमभियापयामास ३ सा च तदा श्रमोपवनमतिरमणीयविविधनिबिडविटपि विटपनि कटपुटलताकुटिलरूढस्थलविहंगममिथुनैः स्थाव्यमानश्रुतिभिः प्र

तिबोध्यमानसालिलकुटकारंडवकलहंसादिभिर्विचित्रमुपकूजितामलजलाशयकमलाकरमुपबभ्राव ४

४१ इति श्रीभागवते वि० टीका० पंचमस्कंधे प्रथमोऽध्यायः १ त्रीसंगं परिहरतः पुंसः करतलस्यैव मुक्तिरित्यभिप्रेत्य तस्या परिहारार्थं त्वं प्रति गच्छते स्मिन्नध्याये तत्रादावाग्नीध्रस्य राज्यालक्षणप्रकारमाह एव

मिति औरसवदात्मपुत्रवत्पर्यगोपायदरभत्त गुणरक्षणे १ विश्वसृजां पतिं ब्रह्माणं पितृलोककाम इत्यनेन संतानार्थं त्वं लक्षयति सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेण जेय इति श्रुतेः सुपुत्रेण पितुः पितृलोकप्राप्तिश्च वणात्

आक्रीडः क्रीडास्थानं आत्मनोतः करणस्यैकाग्र्यं रसि मस्तत्तथा तेनात्यैकविषयेण वा २ अभियापयामास प्रेषयामास ३ अतिरमणीया विविधाश्च निबिडाश्च संघट्टिताश्च विटपिनो वृक्षास्तेषां विटपाः शाखास्तेषां

निकटपुटेषु समीपभागेषु यालतास्तां कुटिलेषु वक्रभागेषु रुढा आरूढाश्च स्थलविहंगमाः मयूरकोकिलादयस्तेषां मिथुनैः स्थाव्यमाना श्रुतिः धनुर्मलमात्रमदेशव्यापिनी ध्वनि संततिर्येषां तानि तथैव बोध्य

मानैः प्रतिनादोन्मुखीकरणायेति शेषः जलकुक्कुटादिभिर्विचित्रं यथा तथोपकूजितेति निर्मलजलाशये रुढः कमलाकरो यस्मिन्नत तथा ४

वि० अ०

सुहृतालितपदविन्यासः कामलपदविक्षेपोयथासालितपदविन्यासाचगतिर्गमनंतस्याविलासेनशृंगारलक्षणशोभयानुपदमातचरणावक्षपणस्वणायमानासाजतध्वानावशषुभायाचराभाजनपर
 णाभरणेनपूरेयेतयोर्ध्वनिमाकर्ण्यसराजकुमारसमाधियोगेननिमित्तेनामीलितौनयननलिनमुकुलौयौतयोर्युगलमीषद्वयंविचययविकासंक्रत्वाआचष्टअद्वीत् ५ ततःकितत्राह तामिति एवशब्देना
 न्यदर्शनीनिवारयति अन्यदर्शनाभावोनिमित्तमाह अविदूरइति सुमनसःपुष्पाणि दिविजादीनामनोनयनानामाह्लादंहुहंतीतिमोनयनाह्लाददुघास्तैर्गतिश्च विहारश्चविनयश्चविलोकनंचस्वराक्ष
 राणिचावयवाश्चतेतथातैःकुसुमायुधस्यकामस्यविवरमवकाशं ६ निजमुखाद्विगलितःस्नुतःमदजनकासवः तस्यामोदाज्जातेनमदेनांधामधुकरानिकरायैरुत्पन्नेनउपरोधेननिवारणक्लेशेनद्रुतपद
 विन्यासेनवल्लगुशोभनंस्पंदनमपिचलनंयेषांस्तनकलशादीनांतेतथा वल्लगुस्पंदनाःस्तनकलशादयोपस्याःसातथातां । पूर्वोचिचत्तेरवलोकनेनबुद्धिभ्रंशविशेषोनेनप्राप्तइत्याह तदिति भगवतःयोनिर्लक्षण
 प्रशस्तस्थानगतस्य सर्वजनसंभाष्यस्यवा मकरध्वजस्यकामस्य जडवद्वस्तुविचारपरिज्ञानशून्यइव इतिवक्ष्यमाणप्रकारेण हशब्देन प्रभवतिमनासिविवेकोविदुषामपिशाल्वसंभवस्तावत् । प्रपतं

तस्याःसुललितपदविन्यासगतिविलासेनानुपदंस्वणस्वणायमानरुचिरचरणाभरणस्वनमुपाकर्ण्यनरेवकुमारःसमाधियोगेनामीलितनयननलिनमुकुलमी
 षद्विकचय्याचष्ट ५ तामेवाविदूरविलोक्यमधुकरोमिवमुमनसउपजिघ्रंतीदिविजमनुजमनोनयनाह्लाददुर्वैर्गतिविहारिविनयविलोकनसुस्वराक्षरात्रय
 वैर्मनसिदृणांकुसुमायुधस्यविदधतीविवरम् ६ निजमुखविगलितमदासवामोदमदांधमधुकरानिकरोपरोधेनद्रुतपदविन्यासवल्लगुस्पंदनस्तनकलशकबरहा
 ररशनांदेवीतदवलोकनेनविधृतावसरस्यभगवतोमकरध्वजस्यवशमुपनीतो जडवदितिहोवाच ७ कात्वांचिकीर्षिसिचिकिमुनिवर्यशैलेमायासिकापिभगव
 त्परदेवतायाः ॥ विज्येनिमर्षिधनुषीसुहृदात्मनोर्थेकिवामृगान्मृगयसेविपिनेप्रमत्तान् ८ बाणाविमौभगवतःशतपत्रपत्रौशांतावपुखरुचिरावतितिग्म
 दंतौ ॥ कस्मैयुगुंक्षसिवनेविचरन्नविद्वःक्षेमायनोजडधियांतवविक्रमोऽस्तु ९ शिष्याइमेभगवतःपरितःपठंतिगायंतिसामसरहस्यमजस्रमीश ॥
 गुणमच्छिखाविलुलिताःसुमनाभिर्वृष्टीःसर्वेभजंत्यृषिगणाइवेदशाखाः १० वांचंपरंचरणपंकजतित्तिरीणांब्रह्मन्नरूपमुखरीशृणुमोद्यतुभ्यम् ॥ लब्धा
 कंदंबरुचिरांकवितंकीर्बेवयस्यामलातपरिधिःक्वचवलकलते ११

तिहाष्टिविशिष्यावनेदीवराक्षीणामित्यादिप्रसिद्धदर्शयति ७ जडत्वमेवदर्शयति कात्वांचिकीर्षिसिचिकिमुनिवर्येतिपुंल्लिङ्गेनसंबोध्यकात्त्वमितिह्रींल्लिङ्गेनप्रश्रय्यादिविवेकाभावोर्लिंगं शैलेगिरौकिंकर्तुमिच्छ
 सि परदेवतायाःमायासि किं तत्रापिकामायासिनारीदिवीगांधर्वीत्यादिषु विज्येमौर्वीरहितेधनुषीभ्रूलक्षणेसुहृदात्मनोर्थेसुहृदात्मनोवशीकरणाय कस्यचित्सुहृदआत्मनोवापालनप्रयोजनविषये
 वाविमर्षि अर्थतरमाह किंचेति भ्रूयुगलधनुर्धृत्वामृगान्मृगयसेकिंचेत्यन्वयः ८ बाणौनयनलक्षणौशतपत्रपत्रौपद्मदलसदृशपक्षमयुतौशांतौस्त्रिगधौअपुंखरुचिरौपुंखविनाशोभमानौअतितिग्म
 दंतौ अतितीक्ष्णकटाक्षलक्षणौएवंविधौकस्मैपुंसयुगुंक्षसिप्रयोजकमिच्छसि ९ हस्तवारणलक्षणशिक्षायोग्यत्वाच्छिष्याइतिधृंगाःयुष्मच्छिखाविलुलितायुष्माकंशपाशच्युताःसुमनोभिर्वृष्टीःपुष्पवृष्टीः
 १० हेब्रह्मन्तुभ्यंतवचरणपंकजतित्तिरीणांचरणपद्मनूपुरांतर्गतरत्नाख्योपलानांवांचंशब्दमात्रंपरंनतुव्यक्तार्थं कथंभूतांरूपंविनापिमुखरीशब्दवादनशीलमित्यरूपमुखरी तित्तिरीनूपुरांतस्थरत्नपक्षि
 विशेषयोः वक्रमार्गेयजुर्वेदेसिलयामपिचकथ्यतेइत्यभिधानं कंदंबपुष्पवद्विचिरस्यसुंदरस्यांकस्पसामीप्यात् कटिप्रदेशस्याविटंकबिंबेउन्नतमंडलेशृंगारविशेषपुक्तमंडलेश वर्वमाना तेतववलकलापटः

कलब्धायस्यावल्कलार्थाअलातपारिधिः अलातमेवालातः तद्वतिस्थतापारिधिः परिषेधः कांचीलक्षणव
रस्तीत्यन्वेतव्यम् ११ मध्येकशइत्यलुक् कृशमध्यस्त्वपौवहासितेतवतयोरुचिरयोः शृंगयोः शृंगवदुन्नतयोः स्तनयोः संभृतं किंचूचुकलक्षणनीलरत्नामितिशेषः यत्रययोः द्विजेतिसंबोधनं जडत्वात् कुंकुमाद्यं
गरागाभिप्रायेणाह पंकइति आत्मविषाणेतवस्तनद्वयेऽरुणः पंक कुंकुमाद्यं गरागः इहगीदृशगुणोपेतः कथमत्राह येनेति १२ यत्रत्यः यस्मिन्देशेभूतस्त्वमुसामपूर्वोन्नतनौ अवयवौ स्तनलक्षणौ विभ
िषे किंविशिष्टावस्माद्विधस्य मनउन्नयनौ मनस उत्कर्षप्रदौ सत्वं तावत्कलोकंप्रदर्शयेत्यन्वयः अन्यदपीत्याह बहििति किंतदत्राह सरमेति वक्त्रेसेनसहवर्तमानः सरसोहासः मंदहासः तेनयुक्तांसु
धांधराभृतंचिबिर्षि पानेनसरसहासक्रीडाकरीसुधामितिवा १३ अंग तवात्मवृत्तिर्देहयात्रा का अवामितिचेत्त्राह अदनादिति अदनाद्बहिर्भोजनं विनोतिमेभाति अन्नभक्षणेनैववलीपालितदौर्ग
ध्यादिकं स्यात्तत्तवनास्तीतिभावनाकल्प्यतइतिभावः किंचत्वंविष्णोः कलासीतिमन्ये अशनाद्यभावात् लक्षणांतरंचास्तीत्याह अनिमिषन्यकराविति अनिमिषं तावुन्मीलंतौ भकरो मकरमत्स्य
लक्षणौ कर्णौकुण्डलाख्याकल्पौविष्णुत्वे लक्षणमितिशेषः इदंचास्मन्मनोहरमित्याह उद्विग्नमीनेति तेतवमुखं सरः मुखाख्यं सरः उदुत्कृष्टमित्यन्वयः कथमुद्विग्नं संचालितं मीनयोर्नैत्रयोर्युगलं यस्मि
स्तत्तथा अनवरिथितिलक्षणाव्यभिचारोन्नत्रस्थाने मोनग्रहणं सरः पदोपादानाच्च द्विजानांदंतवच्चिबिडतयास्थितानांपक्ष्मणांपंक्तिभिः शोभास्येति द्विजपंक्तिशोभिअन्यत्रपक्षिणांपंक्तिभिः शोभि आसन्नो

किंसंभृतंरुचिरयोर्द्विजशृंगयोस्तेमध्येकशोवहासियत्रदृशोश्रितेमे ॥ पंकोरुणः सुरभिर्गतात्मविषाणइदृग्येनाश्रमं सुभगमेसुरभीकरोषि १२ लोकंप्रदर्श
यसुहृत्तमतावकं मेयत्रत्यइत्यसुरसावयवावपूर्वौ ॥ अस्मद्विधस्य मनउन्नयनौ विभर्षिबह्वहुतंसरसहाससुधांचवक्त्रे १३ कावात्मवृत्तिरदनाद्बहिरंगभा
तिविष्णोः कलास्यनिमिषन्मकरौचकर्णौ ॥ उद्विग्नमनिगुगलं द्विजपंक्तिशोभिचासन्नभृगानिकरंसरउन्मुखंते १४ योसौत्वयाकरसरोजहतः पतंगोदिक्षु
भ्रमन्भ्रमतएजयतेक्षणीते ॥ युक्तंनतेस्मवरवक्रजटावरूथः कृष्णोनिलोहरतिलंपटएषनीविम १५ रूपंतपोधनतपश्चरतांतपोघ्नह्येतत्तुकेनतपसाभव
तेहलब्धम् ॥ चतुंतपोर्हसिमयासहमित्रमह्यं किंवाप्रसीदसि सैवभवभानोमे १६ नत्वांत्यजामिदयितं द्विजेदवदत्तं यस्मिन्मनोदृगपि वानवियातिल
ग्रम् ॥ मांचारुशृंगाहसिनेतुमनुव्रतंतोचितंतयतः प्रतिसरंतुशिवाः सचिचव्यः १७

धृंगाणांनिकरोयस्मिन्तत्तथा उभयत्रसमं द्विजपंक्तिशोचिरितिकेचित्पठति १४ त्वयाकरसरोजेनहतोपोसौपतंगः कुंकुः दिक्षुभ्रमन्भ्रमतः तवाक्षिगीएजयतेचालयतीत्यन्वयः लंपटारागी
अतएवकृष्णएषः अनिलोवायुः वरोवरणीयश्चक्रः कुटिलश्चजटानांवरूथः समूहस्तेतवतंहरति नीर्वोवखबंधंचहरतीत्येतन्नयुक्तमित्यन्वयः १५ हेतपोधन तवयद्भूपंतपः कुर्वाणानांपुंसांतपोघ्नत
पोविघ्नकरं एतद्भूपमिहतपोराशौ केनतपसात्वयालब्धमित्यन्वयः होमित्र मयासहतपः कर्तुमर्हसीत्यन्वयः तपएष्वर्थइतिधातोरैश्वर्यनिमित्तंविषयभोगलक्षणमानंदंगमयितुमितिवा चरतेर्गत्यर्थ
त्वात् मह्यंमे त्वंपसीदसिक्वातहोतिशेषः कुतइतितत्राह सइति सभवान्मे भवभावनः संपत्करोवाइत्यन्वयः १६ होद्विज देवेनविधिनादत्तं यस्मिन्स्वविलम्बमनोलगादृगपिदृष्टिर्वा नवियात्य
न्यत्रनगच्छति देचारुगुंगुंदरस्तन त्वंमानेतुमर्हसि कुतः ममचित्तेतन्नानुव्रतमनुगतमितियतः मुग्धोग्राम्यकामइवाह प्रतिसरंतिवाति इमाः शिवाः शुभाः सचिचव्योदासीवद्वर्तमानामधुर्कः प्रतिसरंत्व
पसंतुदूरंगच्छंतु अधुनाहं त्वांसंभोक्तुकामइतिशेषः यद्वा सचिवीवद्वर्तमानाः शिवाः सुगालक्षियः प्रतिसरंतुप्रदक्षिणंगच्छंतिवाति स्वकार्यसिद्धयेशकुनंप्रार्थयतइति नन्वत्रकथंविज्येइत्यादावनर्थावा
णीसंगच्छतइतिचेदुच्यते परिहासादिषुदर्शनाच्चदुक्तं परिहासप्रलापादिष्वनर्थवागभवेत्कचिदिति तस्मादाम्रीधः कामार्तत्वादेवंविधानिवाक्यानिप्रालपदितियुक्तम् १७

निराकारं चैक्यं ध्यानं स्यादित्यत आह अथेति आविष्कृतभुजगुलद्वयं स्पष्टीकृतचतुर्भुजं हिरण्यं सुवर्णवर्णं कौशेयं कृमिकोशोत्थमित्यभिधानं विलसन् श्रीवत्सललामं चिह्नं यस्य स तथातं स्फूर्जामृतमणिगणप्रवराः स्फूर्जाः शाणोल्लीटा अमृतवद्वलाश्च मणिगणश्रेष्ठाः एत एवादिष्यते तथातैः द्रवरादिभिः शाणतेजितधवलमणिगणश्रेष्ठादिभिश्चोपलक्षितं विशिष्टं ३ मुकुटं शिरस्त्राणं किरीटमौलिः स्फुटाकिरणानि फुल्लरश्मीनि प्रवराणि मणिमयानि मुकुटाकिरीटादीनि स्फुटाकिरणप्रवरमणिमयमुकुटाकिरीटादीनि एतैरंगभूषणैर्भूषितमलंकृतं अधनादिरिद्रा उत्तमं धनं रत्नमुपलभ्य स बहुमानं अहं नेन पूजासाधनेन ४ अहं सिद्ध्यति हिरण्यारभ्येति निगदेनेत्यतः पूर्वतनो ग्रंथ उपस्थानमंत्रः हे अहं त्वमनुपथानां भृत्यानां नोहं त्वमहं सि ग्रहीतुमिति शेषः मुहुरित्यनेनाहं न्यस्य भूयस्त्वमनुचयति किं तद्दहं तदाह नमइति तत्र दोषलेशानास्तीत्याह सदिति सद्ग्रन्थः पुरुषेभ्यः उपशिक्षितत्वात् सत्प्रशस्तं नमोनमइत्येतद्व्यतिरेकनामादिकीर्तनस्मरणं अहं किं कियत इति तत्राह कोहंतीति नामरूपादेवेदं न्यश्चुत्यादिसिद्धत्वात् तत्कथमाक्षिप्यते इति तत्राह प्रकृतीति प्रकृतिगुणैः शब्दादिभिः व्यतिरेकः भ्रंशो यस्य सा तथा तादृशी मतिर्यस्य स तथा अत एवावार्त्तकनमतिः बहिर्बुद्धिः तत्र कारणमनी शइति सर्वेश्वरस्य तदसंविचौ सामर्थ्याभावाच्च दीश्वरत्वमनुपहतमिति भावेनाह प्रकृतीति ५ तर्हि किमपि नोहंतीत्यत उक्तं सकलेति सकलजनानां निकायस्य वृजिनंदुःखानिरस्यंतीति वृजिन

अथ हतमाविष्कृतभुजगुलद्वयं हिरण्यं पुरुषविशेषं कापिशकौशेयां वरधरमुरसि विलसच्छ्रीवत्सललामंदरवरवनरुहवनमालास्फूर्जामृतमणिगणप्रवरादिभिरुपलक्षितम् ६ स्फुटाकिरणप्रवरमणिमयमुकुटाकिरीटकुंडलकटकटिसूत्रहारैकैर्यूरनूपुराद्यंगभूषणविभूषितं ऋत्विक्प्रदस्य गृहपतयोऽधना इवात्तमंधनमुपलभ्य सबहुमानमहं नेनावनतशीर्षाण उपतस्थुः ४ अहं सि मुहुरहं तमाहं नमस्माकं अनुपथानां नमो नमइत्येतावत्सदुपशिक्षितं कोहंति पुमान्प्रकृतिगुणव्यतिरेकमतिरनीश ईश्वरस्य प्रकृतिपुरुषयोः परस्यार्वाक्तनमतिर्नामरूपाकृतिभिर्निरूपणम् ५ सकलजननिकायवृजिनिरसनशिवतमप्रवरगुणगणैकदेशकथनादृते ६ परिजनानुरागविरचितरतवलवसंशब्दसलिलकिसलयतुलसीदूर्वाकुरैरपि संभृतया सपर्यया किल परमपरितुष्यसि ७ अथानयापिनभवत इव्ययोरुसंभारभरया समुचितमर्थमिहोपलभामहे ८ आत्मन एवानुसवनमंजसा व्यतिरेकेणानुबोभूयमानां शेषपुरुषार्थस्वरूपस्य किंतुनाथा शिष्याशासानानामेतदभिसंराधनमात्रं भवितुमर्हति ९

निरसनश्चाशिवतमामंगलतमाश्च प्रवराश्च गुणगणास्तेषामेकदेशकथनमंतरेणान्यत्किमपि नोहंतीत्यर्थः ६ गुणगणकथनाशक्तस्य हारिपरितोषः कया विधया स्यादत्राह परिजनैर्भृत्यजनैरनुरागेण विरचितः स्तवः स्तोत्रं तस्य लवः लेशस्तस्य संशब्दः कथनं सलिलं जलं किसलयः पल्लवस्तुलसी च दूर्वा कुरश्चेतस्तवलवाद्यस्तैः संभृतया संपादितया पूजया परितोषया स्यासि किलेत्यन्वयः ७ नित्यतुष्टस्य कदाचित्परितोषो भक्तानुक्तं पोन्मुखत्वं न त्वमाप्तमिलक्षण इत्याह अथेति उरुसंभारलक्षणो भारो यस्य सा तथातया संभारः साधनं भरः समूहः ८ कुतो मुष्यनाथ इति तत्राह आत्मन इति स्वत एवानुसवनं सर्वदा जसामुख्यतो व्यतिरेकेणाभेदेनानुबोभूयमानोत्तमनुभूयमानोऽशेषः पूर्णः पुरुषार्थः सुखमनुबोभूयमानपुरुषार्थः सा एव स्वरूपं यस्य स तथातस्य तर्हि किमर्थ आराधनां क्रियत इति तत्राह किं त्विति किंतु तवार्थो नास्त्येव तथापि हेनाथ आशिषः आशासानां कामयमानानामेतत्कर्म लक्षणं यजनंतवाभिसंराधनमात्रं केवलमनुग्रहलक्षणसिद्धिसाधनं भवितुमर्हति ९

तत्कथमत्राह तादात हपरमुरुष यस्तत्प्रमययथातथाप्रातपादयामस्तथाह परपरमश्रयाऽवदुभामज्ञानतामतएवबालशानाशुवात्स्थतानानः सवायन्यामकृष्टयाकृपया चशब्देषां ७५५
 गालयंसंसारमोक्षलक्षणमहिमानमुपकल्पयिष्यन्समर्थयमानः स्वयत्नोपचितः स्वानुग्रहलक्षणयत्नायत्तएव इतरवत्परमयत्नोपचितवदुपलक्षितः प्रकाशितइतियस्मात् १० अथतस्मान्नेहर्हत्तम
 परफलप्राप्त्यन्तरमपित्वामहयामः त्वद्विषयामहयामः क्रियाप्रार्थयामहे कस्मादेतत्प्रार्थनमित्याशङ्क्यफलदर्शनादित्याह यहीति स्वभक्तानां दृष्टिविषयआसीदितियहिंयस्मात्तस्मादितिशेषः । बहिषिष्ये
 ११ मुनीनामितिषष्ठीतृतीयाथे मुनिभिर्नित्यपरिगणितानां गुणगणानां परमं गलायतनं स्वरूपसुखविषयं कथनं कीर्तनं यस्यसतथा असंगेन निशितं तेजितं यज्ज्ञानं तदेवानलोभिस्तेन विधूतानि निभूलितानि
 समस्तरागादिमलानि येषां तेषां भगवत्स्वभावानां सात्त्विकानां १२ किमतइतितत्राह अथेति यतएवमभिमतमाहात्म्यसमुद्भूतस्मादस्माकं तव गुणकृतनामधेयानि श्रीमच्चरणारविंदस्मरणायवच
 नगोचराणि भवंत्वित्यन्वयः ज्ञानानंदादिगुणाः कंसहननादिकृतानि नारायणादिनामानि च सदा असंभवेप्येषु संधेतिभावेनाह स्खलनेति न केवलं तात्कालिकफलदानं किंतु पारत्रिकफलदानीत्याशये
 नोक्तं ज्वरेति दुरितसद्भावेकथं पारत्रिकफलदानं निरस्युरितउक्तं सकलेति दुःखस्थानं प्रवासादिकं १३ अन्यच्च प्रयोजनमस्तीति विज्ञापयति किंचेति ऐहिकीनामां शिषामीश्वरं न केवलमासां भिर्न किंतु स्वर्गा

तद्यथा बालिशानां स्वयमात्मनः श्रेयः परमविदुषां परमपुरुषप्रकृष्टवृणयास्वमहिमानं चापवर्गाख्यमुपकल्पयिष्यन्स्वयत्नोपचितएवैतरवादिहोपलक्षितः
 १० अथाहयामः परं ह्यहं तमयहिं बहिषिषाजपेर्वरदर्षभो भगवान् निजपुरुषेक्षणविषयआसीत् ११ असंगनिशितज्ञानानलविधूताशेषमलानां भगवत्स्व
 भावानां आत्मारामाणां मुनीनामनवरतपरिगणितगुणगणपरममंगलायतनकथनोसि १२ अथकथंचितस्खलनक्षुत्पतनं जंभणदुस्वस्थानादिषु विवशानां नः
 श्रीमच्चरणारविंदस्मरणाय ज्वरमरणदशायामीपसकलकश्मलनिरसनानितवगुणकृतनामधेयानि वचनगोचराणि भवंतु १३ किंचायं राजर्षिर्पत्यकामः प्रजां
 भवादृशीमाशासानईश्वरमाशिषां स्वर्गापवर्गयो रपि भगवंतमुपधावति प्रजायामर्थप्रत्ययो धनदमिवाधनः फलीकरणं कोवाहते १४ अपराजितापराजित
 यामाययानवसितपदध्यानव्यावृत्तमतिर्विषमविषयव्यापृतप्रकृतिरनुपासितमहच्चरणः १५ यदुहवावपुनरदभ्रकर्तोरिहसमाहूतः तदर्थधियां मंदानां नस्त
 द्वेवेहेलनं देवाहंसि साम्येन सर्वात्मन प्रतिबोद्धुमविदुषाम् १६

पवर्गयोरपीति उपधावति शरणमाप्नोति पुरुषार्थप्रदं त्वं प्राप्य प्रजालक्षणं तुच्छफलमाकांक्षितं कथमिति तत्राह प्रजायाभिति अर्थप्रत्ययः पुरुषार्थबुद्धिः अत्र दृष्टांतमाह धनदमिति फलीकरणं शुद्रकणपे लं
 वानकोपियाचतइत्यर्थः १४ तर्हि कीदृशहं तइतितत्राह अपराजितेति हे अपराजित हरेः प्रसादं विना त्वपराजितया मायया मोहकशक्त्या न वसितमनिश्चितं यत्पदं स्वरूपं तत्त्वलक्षणं तस्य ध्याने व्यावृत्ताय
 तिर्यस्य सतथा कुतस्तत्राह अनुपासितेति तत्रापि कारणमाह विषमेति प्रकृतिः स्वभावः एवंविधहं इह तत्त्यर्थः अधनोद्वारिद्रः धनमपेक्षितशेषपुष्टिददातीति धनदः १५ तं मुनयः स्वोक्तमधिक
 भित्तिमन्वाना भगवत्क्षमां प्रार्थयन्ते यदुहेति हे अदभ्रकर्तरे न लपकतः पूर्वोक्तुराचितस्य हरेरनाद्यनंतकालीन निर्दोषानंदरूपमुक्तिदत्त्वादेव दत्तं ते मे रत्नं स्वर्णस्य विष्णुभिन्नस्य काकिणि काधनदस्वदर्शनाच्चेति
 राज्ञः पुत्रार्थमेवेह समाहूतइतियत्तदर्थधियां तत्प्रयो जनबुद्धीनां मंदानां स्तुत्यादावपटूनां राज्ञोर्धेयत्तवाहानां विष्णवायाहीतितत्त्वलनमवज्ञानं साम्भेन तत्तद्वस्तु योग्यता दर्शनेन प्रतिबोद्धुं क्षंतुमर्हसीत्यन्वयः ज्ञानपू
 र्वाह्वानं चेत्कथं क्षांतिवचनमित्यत उक्तमविदुषामिति १६

सुप्रजस्त्वं संपुत्रं सुप्रजस्त्वमंगिरसो वो अस्तु प्रतिगृह्णीतमानवं सुमेधस इति श्रुतेः स्वरं स्वेच्छया गृहीतो नरलोकधर्मो मेह नादः काकपक्षादावाचा लालादावावद्वयभाषणमुल्लुल्लासात् ॥ १ ॥ यथा यथा ॥ २ ॥
 या प्रकृत्या विलसितावशीकृता मतिर्यस्य स तथा माया विलासमेव वक्ति वत्सेति ; पौरादीनां पुत्रे यो नुरागः स विदितो येन स तथा समय तेनुरक्षायां समयस्तु क्रियाकारे संकेते चारे ते सताम् । सिद्धातिशयपथे का
 ले इत्यभिधानोक्तार्थरक्षणे विशालायां बदरिकाश्रमेन गरीग्रहणं नरनारायणख्यमित्युक्तिरिह गच्छि कालेन ज्ञानादिसामग्रीलक्षितेन तस्य हरेर्महिमानं जरा मरणादिराहित्यलक्षणं ननु स्रष्टृत्वादिलक्षण
 णम् ॥ ४ ॥ हंपांडवेय ओजसातपोजनिनेन ॥ ५ ॥ ६ ॥ उपलब्धदक्षिणाख्यवैरः उभयलक्षणं प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणं समागमनायागमनांतं समीचीने दुर्निदोषेषु आगमनात्तमभ्यस्तं अभियुज्यन्तुं

नाभिस्तु यथाभिलषितं सुप्रजस्त्वमवबुध्य प्रमोदभरविह्वलगद्गदक्षरया गिरास्वरं गृहीत नरलोकसमानधर्मं भगवंतं पुराणपुरुषमायाविलसितमतिर्वत्सता
 तेति सानुरागमुपलालयन्परां निर्वृतिमुपगतो विदितानुरागः पौरप्रकृतिजनपदानां राजानाभिरात्मजं समयसेतुरक्षायामभिषिच्य ब्राह्मणे पूषा निधाय सहमेरु
 देव्या विशालायां प्रसन्ननिपुणेन तपसा समाधियोगेन नरनारायणख्यं भगवंतं वासुदेवमुपासीनः कालेन तन्महिमानमवाप ४ यत्र हंपांडवेयश्चोकाबुदाह
 रंति ॥ कोनुतत्कर्मराजर्षेर्नाभिरन्वाचरेत्पुमान् ॥ अपत्यतामगाद्यस्य हरिः शुद्धेन कर्मणा ५ ब्रह्मण्योन्यः कुतो नाभेर्विप्रा मंगलपूजिताः ॥ यस्य बर्हिषि य
 ज्ञेशं दर्शयामासुरोजसा ६ अथ स भगवान् ऋषभः स्ववर्षं कर्मक्षेत्रमनुमन्यमानः प्रदर्शितगुरुकुलवास उपलब्धवैरैरुभिरनुज्ञातो गृहमेधिनां धर्मो ननु शि
 क्षमाणो जयंत्यामि द्रदत्तायामुभयलक्षणं धर्मं समाग्रायाम्नातमभिगुं जन्नात्मजानामात्मसमानानां शतं जनयामास ७ येषां खलु स महायोगी भरतो ज्येष्ठः
 श्रेष्ठगुण आसीद्येनेदं वर्षं भारतमिति व्यपदिशति ८ तमनुकुशावर्त इलावर्त आर्यावर्तौ मलयकेतुर्भद्रसेन इन्द्रस्पृक्षविद्भः कीकट इति नवनवति प्र
 धानाः ९ कविर्हरिर्नरिः प्रबुद्धः पिप्पलायनः ॥ आविर्होत्रो यदुर्मिलश्च मसः करभाजनः इति भागवतधर्मदर्शनानवममहाभागवतास्तेषां सुचरितं भगवन्म
 हिमोपबृंहितं वसुदेवनारदसंवादरूपं उपशमाय नमुपरिष्ठाद्वर्णयिष्यामः १० यवीयां स एकाशीतिर्जायंते याः पितुरादेशकरा महाशालीना महाश्रोत्रियाय
 ज्ञाशीलाः कर्मश्रद्धाः ब्राह्मणा बभूवुः ११ भगवानुषभसंज्ञा आत्मतंत्रः स्वयं नित्यनिवृत्तानर्थपरं परः केवलानंदानुभव ईश्वर एवाविपरीतवत्कर्मण्यारभमाणः का
 लेनानुगतं धर्ममाचारोपाशिक्षयन् अतद्विद्वांसं समुपशांतो भैत्रः कारुणिको धर्मार्थयशः प्रजानंदा मृताविरोधेन गृहेषु लोकां विनियमयत् १२

जानः कुर्वीण इत्यर्थः आत्मसमानानां लक्षणैरिति शेषः ॥ ७ ॥ येन भरतेनाधिकृतत्वाद्भारतमिति नाम्ना कथयंति ॥ ८ ॥ तं भरतमन्वन्तरं न्वतिभ्यः प्रधानाः ॥ ९ ॥ भागवतधर्मो नदर्शयंतीति भग
 वतो महिम्नोपबृंहितं पूरितं उपरिष्ठादेकादशस्कंधे उपशमाय नं भगवन्निष्ठाप्रकारदर्शकम् ॥ १० ॥ जायंते या जयंती पुत्राः महाशालीनाः महाशालाः कलमात्रभोजिनो वा गार्हस्थ्यधर्मप्रदर्शका वा ब्राह्मणाः
 यजनयाजनाध्ययनादि विप्रकर्मनिष्ठितत्वेन तच्छब्दवाच्याः ॥ ११ ॥ विपरीतवत् प्राकृतजनवत् आचारेण स्वयमनुष्ठानेन भूतद्विद्वांसं ब्राह्मज्ञानिनं लोकमिति शेषः धर्मार्थादीनामविरोधेनानुकूल्येन ॥ १२ ॥

शीपेण्येन श्रेष्ठेन यद्यदाचरति श्रेष्ठ इति स्मृतेः १३ यदपि यद्यापि स्वेन विदितं तथापि ब्राह्मणैर्दर्शितमार्गेण प्रकरणसकलधर्मजनतामनुशशासेत्यन्वयः १४ १५ अविद्यमानमिव न गच्छति आत्मनो न्यस्मात्पुनः किमपि नापेक्षत इत्यन्वयः तद्विषयमाणां कितत्राह भर्तरीति १६ अटमान इति शानच्ताच्छीलिकार्थः अटितुक्रामः प्रव्रजन्नित्यर्थः निशामयतीनां शृण्वतीनां अवहितात्मनः उक्तग्रहणं निरतमनसः प्रश्रयादि गुणैः सुयंत्रितानुसृष्टबद्धान् इति वक्ष्यमाणप्रकारेण १७ इति श्रीभागवतपंचमस्कंधवि० क० टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ७ ॥ पुत्राणां तत्त्वोपदेशव्याजेन लोकाहिताय सकलशास्त्रसारभूतं तत्त्वं निरूपयत्यस्मिन्नध्याये तत्रादौ विषयसंवायुमुक्षुणा अवश्यवर्जनीयेति भावेनाह नायमिति नृलोके देहभाजां शरीराणामयं देहः स्वकूचं दनादिभोगाय न भवति किं नु तपश्चरणायेति शेषः सोऽपि पुरुषार्थेष्वेकत्वेन विहितत्वात्कर्तव्य इति तत्राह क इति येषामाविड्भुजां श्रूसूकरादीनामपि संति को विवेकी तत्कामान् काम्यं त इति कामाः विषयास्ताद्विवक्षयान् हतिन कोऽपीति शेषः तर्हि अनन्य किं विधेयमत्राह तप इति तपो ह्यथ कर्तुमिति शेषः इदमेव प्रयोजनं नान्यत् पूर्वतैः साधितत्वादितीममर्थं हि शब्देन वक्ति येन तपसा सस्वमंतःकरणं ततः किं तत्राह यस्मादिति यस्माच्छुद्धांतः करणादनंतमंतत्रयविधिरसुखं सुष्ठु निदर्शितं विज्ञानात्मकमिन्द्रियं यस्य स तत्तथा तद्वत्साधयतीति शेषः हियस्मात्तस्मात्तपश्चरणमेव देहधृतिप्रयोजनमित्यर्थः हिनामप्यनंतगुण इति ब्राह्मणं स्मारयतीति वा १ अन्वयव्यतिरेकमुत्सेनमर्थद्रव्य इति महत्सेवामिति

यच्छीर्षण्याचारितं दनुवर्तते लोकः १३ यदापि स्वविदितं सकलधर्मब्राह्मणैर्दर्शितमार्गेण सामादिभिरुपायैर्जनतामनुशशास १४ द्रव्यं देहकालवयः श्रद्धा त्विग्विविधोद्देशोपाचितैः सर्वैरपि क्रतुर्भियथोपदेशतत्कृत्वइयाज १५ भगवता ऋषभेण परिरक्षमाण एतस्मिन् वर्षे न कश्चन पुरुषो बाल्यविद्यामानमिवात्मनो न्यस्मात्कथंचन किमपि कर्हि चिदपेक्षते भर्तये नु सवनविजृम्भिते स्नेहातिशयमन्तेरेण १६ सकदा चिदमानो भगवानृषभो ब्रह्मा वर्तगतो ब्रह्मर्षिप्रवरसभायां प्रजानां निशामयतीनामाम्मजा नवहितात्मनः प्रश्रयप्रणय भरसुयंत्रितानप्युपशिक्षयिन्निति होवाच १७ ॥ इति श्रीभागवतपंचमस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ४३ ॥ नायं देहो देहभाजां नृलोके कस्तत्कामानर्हति विड्भुजां ये ॥ तपो दिव्यं ह्यहं यथ येन सत्त्वं शुद्धेद्यस्माद्ब्रह्मसुखं ह्यनंतम् १ महत्सेवां द्वारमाहुर्विमुक्तेस्तमोद्वारं योऽपि तां संगमम् ॥ महान्तस्ते समाचिताः प्रशान्ता विमन्यवः सुहृदः साधवो ये २ येषामयी श्रेष्ठतसौ हृदार्थाजनेषु देहं भरवार्तिकेषु ॥ गृहेषु जायात्मात्मजरातिरासु न प्रीतियुक्ता यावदार्थाश्च लोके ३ नूनं प्रमत्तः कुरुते कर्मदी नो यद्विद्विप्रीतय आवृणोति ॥ न साधुमन्येयत आत्मनो यमसन्नापि क्लेशदजासदेहः ४

योषितां संगिभिः सह संगमित्यनेन कैशुत्यन्यायो दर्शित इति ज्ञातव्यं निषिद्धेत्युपपदं योज्यमन्यथा योषिन्मात्रस्यापि हेतुत्वं प्रसज्येत तच्चानुपबन्धं न कर्तव्यमस्त्रियं परिहरेदिति श्रुतेरिति भावः द्वेनित्यमुक्ती तत्रानंतसुखलक्षणैका नित्यदुःखलक्षणान्येति बोद्धव्यं महच्छ्रुणो ज्ञाते तत्सेवायां श्रद्धातिशयः स्यादिति तच्छ्रुणमाह महान्त इति ये समाचितत्वादिगुणवन्तस्ते महान्त इत्यन्वयः मनोज्ञान इति धातुर्विशेषेण ज्ञानशीलाः मनव्यवहारपणे चेति धातोर्विशिष्टव्यवहारशीला इति वा समे ब्रह्मणि चित्तं येषां ते तथा समंतत्तच्छोग्यतानुसृतचित्तं येषां तेन धेति वा साधवः रागादिदोषविधुगः २ चार्थे वा शब्दः येष्वंशेषामपि कृतसौहृदमेवार्थः प्रयोजनं यैस्ते तथा देहभराणां देहपोषण एव रतानामुक्ता नु कुरुक्ता चिंत्वा लक्षणं वार्तिकं वार्तासमुदायो वा येषां ते तथा तेषु जायावात्मजाश्चरातिभिर्न राभर्थश्च येयंति तथा तेषु न प्रीतियुक्तास्ते महान्तः किंच लोके जने यावाच्छरीरायात्रादिलक्षणार्थो येषां ते तथा ३ इदानीं देहं भरवृत्तिक्रथयति नूनमिति जन इन्द्रियाणां शब्दाद्यनुभवलक्षणं प्रीतयेयत्कर्म कुरुते नूनं निश्चयेन दीनः क्षीणः प्रमत्तोऽज्ञः तत्कर्मवृणोति स्वीकरोति कुत इत्यत उक्तं अत इति असुखं चरत्त्वादमंगलोपि विषमत्रादिप्राप्त्रत्वेन गुणितो यं देहो यतः कर्मण आत्मनः कर्तव्यं देहः संसारमप्युक्तं अत इति

तस्तस्मात्कर्मसाधुश्रयः साधनामात्मनमन्य नूनाभेदानाप्रमत्तकतव्यतामूढातएवदानायजनः ॥ द्रुपदातयतत्कमकुरुत परकमात्मानमवावृणात्पाच्छादयत कथमावृणातात्तनाह ॥ यथा ॥
 स्मात्कर्मणउत्पन्नोसन्नपिअसाधुरेवायदेहः आत्मनः क्लेशदश्वास तस्मादेतत्कर्मकरणसाधुनमन्यइतिवा नूनंप्रायः कर्मकुरुतेअतएवदीनः कथंइद्वियप्रीतेयआवृणोतीति यत्तदपिकुतइत्यत्राह यतइति
 आत्मनः क्लेशदश्वासोत्पत्तयतस्तस्मान्नसाधुमन्यइतिवा ४ तस्माज्ज्ञानमेवसंसारनिवृत्तिसाधनमित्यभिप्रेत्यतन्निवृत्त्यवधिमाह पराभवइति यावदात्मतत्त्वनजिज्ञासतेतावत्पराभवः क्लेशः किं
 विशिष्टोऽबोधजातः आत्मानात्मतत्त्वाज्ञानोत्पन्नः क्रियाः क्रियाफलं च तावद्येनकर्मोत्सर्गकर्मनसाशरीरबंधः स्यात्तत्कर्मवशंवाह्यातः करणलक्षणं मनश्चतवदित्यन्वयः ५ शरीरबंधात्किं करोती
 त्यत्राह एवमिति अत्रात्मपदेनजीवपराबुभावपिष्टहेते एवमात्मानात्मतत्त्वाज्ञानिनः अविद्ययाजीवपरयोः स्वरूपाच्छादिकयामाययाआत्मनिजीवपरयोः स्वरूपेऽवधीयमानेअच्छाद्यमानेसति
 कर्मवशंमनोजीवविषयेषुप्रपुंक्तइत्यन्वयः एवंसंसारणंक्रियंतंकालमत्राह प्रीतिरिति प्रीतिः स्नेहलक्षणाभक्तिः ६ कालतोवाप्यारब्धकर्मनाशतोवादेहवियोगेनानंदानुभवलक्षणापुंक्तिः स्यात्कर्मस्ये
 त्याशंक्यबंधध्वंसिभगवत्प्रसादांतरंगभक्तिविनानकदाप्यभिमतमुक्तिः स्यात्प्रत्युतानादिकर्मपरंपरयाविषयानुध्यानहेतुभूतयानुणजलूकवत्प्रवर्तमानस्यसंतापएवस्यादित्याह यदेति स्वतोविपश्चि
 ज्ञानात्मा यदाऽयथागुणंहांस्वाभिमतविपरीतोद्विगमवृत्तिमनुकूलंपश्यति ममेदंहितमित्यंगीकरोति तदासहसायतस्मृतिर्नष्टशास्त्रानुसंधानः स्मरणरहितोवा अतएवस्वार्थेप्रमत्तोतएवाज्ञः पुरुषो

पराभवस्तावदबोधजातोयावन्नजिज्ञासतआत्मतस्वम् ॥ तावत्क्रियास्तावदिदंमनोवैकर्मोत्सर्गकर्मनशरीरबंधः ५ एवंमनःकर्मवशंप्रपुंक्तअविद्ययात्मन्यव
 धीयमाने ॥ प्रीतिर्नयावन्मयिवासुदेवन्मुच्यतेदेहयोगेनतावत् ६ यदानुपश्यत्यथागुणेहांस्वार्थेप्रमत्तः सहसाविपश्चित् ॥ गतस्मृतिर्विदिततत्रतापाना
 साधमैथुन्यमगारमज्ञः ७ पुंसः स्त्रियामिथुनीभावएषतयोर्मिथोहृदयग्रंथिमाहुः ॥ यतोऽहक्षेत्रसुताप्तवितैर्जनस्यमोहोयमहंममेति ८ यदात्मनोहृदयग्रंथिर
 स्यकर्मनिबंधोदृढमाश्लथेत ॥ तदाजनः संपरिवर्तमानोमुक्तः परंयात्यतिहायहेतुम् ९ हरौगुरौमयिभक्तयानुवृत्त्याविटुष्ण्याद्वद्वदितिक्षयाच ॥ सर्वत्रजं
 तोर्व्यसनावगत्याजिज्ञासयातपसेहानिवृत्त्या ॥ मत्कर्मभिर्मत्कथयाचनित्यंमत्पादसंगाद्गुणकीर्तनान्मे १०

मैथुन्यंस्त्रीपुंसंबंधयोग्यमगारंरुदंआसाद्यतत्रगृहेतापान्विदतीत्यन्वयः ७ केचिदेवंविधसंसारोमिथ्येतिसंगिरतेत्राह पुंसइति पुंसः स्त्रियासहैषः मिथुनीभावः तयोः स्त्रीपुंसयोर्हृदयग्रंथिमनोबंधपा
 शमाहुरित्यर्थः अर्थक्रियारूपत्वाविमथ्येतिशेषः सकलतापानाभेतदेवमूलमित्यतोवाह पुंसइति सुखसाधनान्वेषणायासेनतापएवस्युरित्यर्थः हृदयग्रंथिधिकारप्रकारमाह यतइति अतएवदुः
 खंस्यादित्यर्थः मिथुनीभावस्यतापहेतुत्वेकुटुंबीशुचौदेशइत्याद्युक्तयानचपुनरावर्ततइतिकुटुंबिनोऽपुनरावृत्तिलक्षगमुक्तिवचनात् कथंसीनदामर्हतीतिचेन्न प्रायिकत्वात्तस्य ब्रह्माद्यायाज्ञवल्क्याद्यामु
 च्यंतेस्त्रीसहायिनः बध्यंतेकैचनैषांविशेषंचविदोविदुरितिवचनात् ८ सर्वदुःखनिवृत्तौकिंकारणमित्यतोहृदयग्रंथिविनाशएवेत्याह यदेति कर्मणामनुबंधः परंपरायस्यसकर्मोनुबंधः संसारहेतुहृदयग्रं
 थिमसिंहायपरंब्रह्मयातीत्यन्वयः ९ भक्त्यादिसाधनसंपत्त्यासत्यस्यापिबंधस्यनिवृत्तिः मुघटा गरुडध्यानेनविषनिवृत्तिवदित्यभिप्रेत्यतत्साधनमाह हराविति हरौमयिगुरौस्थितेहरौमायिइतिवाअनुवृ
 न्त्यानिर्तरसेवया सर्वत्रयोनियुज्यसनावगत्याविधक्लेशोस्तीतिज्ञानपूर्वकिंचारेणजिज्ञासयावेदांतवाक्यविचारेणपंचाग्निमध्यस्थित्यादितयसा ईद्वानिवृत्त्या आत्मविहितकर्मव्यतिरिक्तकर्मपारि
 त्यागेन तदुक्तं आत्मनोविहितकर्मवर्जयित्वान्यकर्मणः कामस्यवापरित्यागोनिरीहेत्याहुरुत्तमाइति मत्कर्मभिर्मंदाराधनलक्षणैः ममपादः स्वरूपंयेषुतेमत्पादास्वेषांमहतांसंगात् ममप्रतिमासेवाल
 क्षणसंगाद्वा देवकीनंदनंदकुमारोत्पादिगुणनामसंकीर्तनात् १०

भूतेषु निर्वरेण साम्येनोपशमेन च देहात्मगेहोऽहोऽजिह्वासायाहोनेच्छया अध्यात्मयोगेन नाडीशोधनादिलक्षणेन प्राणस्यैन्द्रियाणामात्मनोऽप्यनसञ्चाभिजयेन वशीकरणेन ११ सत्याप्रशस्तया श्रद्धया असंप्रमादेन इतिकर्तव्यताया अविस्मृत्या वाचा मित्रिपुनर्वागिन्द्रियग्रहणं दुःशास्त्राभ्यासनिवृत्त्यर्थं सर्वदामौनिकरणार्थं सर्वदा विचक्षणेन सर्वत्र भ्रमसत्तालक्षणव्याप्तिदर्शनेन येन मुक्तिः स्यात्तद्विज्ञानं तेन विराजितेन तेजितेन प्रतिजीवि विष्णुः सर्वस्मादुत्तम इति तेन ज्ञानेन तदुक्तं सर्वस्मादुत्तमो विष्णुरिति ज्ञानमुदाहृतं प्रतिजीवियेन मुक्तिस्तद्विज्ञानं विदां प्रतिमिति यद्वा यद्विष्णोरुत्तमत्वज्ञानं तदेव प्रतिपुरुषविशेषविषयं तद्विज्ञानं तेन विराजितेन विशोषितेन ज्ञानेन अनयोर्विशेषं सर्वज्ञो गुरुर्जानाति तदुक्तं ज्ञानं विष्णोरुत्तमत्वे तदेव प्रतिपुरुषं विशेषेण तु विज्ञानं तच्च ज्ञानाति सर्वविदिति च स्वस्वयोग्यतानुसारेण सर्वेषामपि सर्वज्ञत्वेन तज्ज्ञानमपि विज्ञानं स्यादित्यतो व्यावृत्तलक्षणं वक्तव्यं तत्किमिति वेदुच्यते द्वात्रिंशल्लक्षणानुसारेण सर्वज्ञ इत्युच्यते न तु स्वयोग्यतानुसारेण विद्वान्स्तदुक्तं द्वात्रिंशल्लक्षणैर्युक्तस्तीक्ष्णदंष्ट्रश्च सौम्यदृक् धोरुरुक् चेतितपुरुषः सर्वज्ञः स उदाहृत इति सर्वज्ञस्य गुरोः प्रत्यक्षलक्षणान्यपि शास्त्रैर्निरूप्यते षण्णवत्पंगुलो यस्य तु न्यग्रोधपरिमंडलः सप्तपादश्चतुर्हस्तः स देवैरपि पूज्यते इत्यादौ न्यग्रोधपरिमंडलो बाहुद्वयमंडलमंडितः न्यग्रोधमंडलो व्यामो बाहुन्यग्रोध उच्यते इति वचनात् ॥ १२ ॥ योगेन ध्यानेन जिह्वोपस्थेन्द्रियजयोधितिः वैष्णवसिद्धांतादचलनं वा

निर्वैरसाम्योपशमेन पुत्राजिहासया देहगेहात्मबुद्धेः ॥ अध्यात्मयोगेन विविक्ते सेवया प्राणैर्द्रियात्माभिजयेन सम्यक् ११ सच्छ्रद्धया ब्रह्मचर्येण शश्वदसंप्रमादेन जयेन वाचाम् ॥ सर्वत्र मद्राव विचक्षणेन ज्ञानेन विज्ञान विराजितेन १२ योगेन धृत्युद्रवसत्वयुक्तो लिंगव्यपोहेत्कुशलो हमारुह्यम् ॥ कर्माशयं हृदयं ग्रंथिबंधमविद्यया सादितमप्रमत्तः १३ अनेन योगेन यथोपदेशं सम्यगव्यपोह्योपरमेतयोगात् ॥ पुत्रांश्च शिष्यांश्च पितागुरुर्वामल्लोककामो मदनुग्रहार्थः १४ इत्थं विमन्युरनुशिष्यादतज्ज्ञान्नयोजयेत्कर्मसु कर्ममूढात् ॥ कंयोजयन्मनुजोर्थं लभेत निपातयन्नष्टदशं हि गते १५ लोकः स्वयं श्रेयसि नष्टदृष्टिर्योथो न्समीहेतनिकामकामः ॥ अन्योन्यैर्वैरसुखलेशे हेतोरनंतदुःखं च न वेदमूढः १६ कस्तं स्वयं तदभिज्ञो विपश्चिदविद्यया मंतरे वर्तमानम् ॥ दृष्ट्वा पुनस्तं सष्टुणः कुबुद्धिप्रयोजयेदुत्पथगंधाम् १७

उद्भवस्त्वं स्पष्टीकृतसत्त्वगुणः ताभ्यां युक्तः धृत्या उद्भवेन उत्कृष्टजन्यमना सत्त्वेन ब्रह्मकल्पावधयनशनेऽप्यम्लानेन युक्त इति वा अहमारुह्यं अहंकारशब्दवाच्यं लिंगं शरीरं व्यपोहेत्तज्जितं किं विशिष्टं लिंगं कर्मण्यशोरेतेस्मिन्निमित्तकर्माशयं हृदयं ग्रंथिबंधमविद्ययाऽज्ञानेन प्राप्तम् ॥ १३ ॥ अनेनोक्तेन योगेन व्यपोहानिरस्य पञ्चाधोगादुपरमेत प्रासादान् प्रेक्षतश्चित्तवत्पञ्चाद्योगमुपगम्य क्रीडत इत्यर्थः उक्तमिति दिशति पुत्रानिति शिक्षाफलमाह मदनुग्रह इति ममानुग्रह एवार्थः प्रयोजनं यस्य स तथा मत्प्रसादलभ्यो मोक्षो यस्येति वा ॥ १४ ॥ विमन्युर्ज्ञानशीलः विगतपापो वानिरस्तक्रोधो वा अतज्ज्ञानब्रह्मज्ञानं ननु कर्मकरणप्रेरणयां गुरुत्वे पूजादिलाभात्किमिति न योजयति प्रवृत्तिकर्मणि प्रेरयन् कर्मफलं लभते न कर्मणि प्रत्युत ज्ञानचक्षुरहितस्याधःपातहेतुत्वेन स्वस्यापिन रकपातः स्यादित्यभिप्रेत्याह योल्लोकानोर्थानापादयितुं समीहित इच्छेत्स जनस्तेषामर्थानां मध्ये कंयुर्वाथं लभते न कर्मपीति पूर्वगान्वयः न केवलं पुरुषार्थानवाप्तिरपि तु बहदुःखावाप्तिश्च स्यादित्याह अन्योन्येति सुखलेशे हेतोरन्योन्यैरमनंतदुःखं च मूढो न वेद १६ तर्ह्यमूढो वेत्तीत्यायातंतदस्तुतः किं तत्राह कस्तमिति स्वयं तदभिज्ञः प्रवृत्तिधर्मादित्यतः स्वावाप्तिमभिज्ञानं नुको विपश्चिदज्ञानी पुरुषः अविद्याया मंतरे अज्ञाननिमित्तसंसारबिले च तमानं कुबुद्धिं तददृष्टासधुणोदयानुः पुनरपि तं पुरुषं प्रवृत्तिधर्मप्रयोजयेत् न प्रयोजयति न्यर्था

पुत्राणिषुमध्येवीरुद्रचःस्तंबेभ्योघेसरीसृपाजंगमास्तदुत्तमाउत्कृष्टतमाइतिज्ञेयाः तेषुसरीसृपेषुसुबोधनिष्ठाः ज्ञानयुक्तास्तेपश्चादयउत्तमाइतिसर्वत्रयोज्यम् २१
 दयश्चेतेषां सकाशादिद्रः प्रधानइत्यर्थः अथइंद्रानंतरंवीरिचवीर्योविरिचपुत्रोयोभवः सरुद्रउत्तमः सारिचस्तस्माद्गुद्रात्परः तस्मादहमेवपरोनान्यइत्यतउक्तं मत्परइति
 नमुख्यप्राणस्याविरिचसमत्वं सूचयति राजभिर्ब्राह्मणभक्तिर्विशेषतोनुष्ठेयेतिवेदयितुमाह अहं द्विजेति द्विजदेवानां देवः २२ क्षत्रादीनामैश्वर्यमेदेन ब्राह्मणतिरस्कारसंभवेन कुलनाशः स्यात्सचानुप
 पन्नइतितेषुअद्वातिशयजननार्थमाह न ब्राह्मणैरिति ज्ञानपात्रत्वादतः विप्रात्परमुत्तमं मसन्निधानपात्रं किन्तुनिकमपीत्यर्थः कुतएतदत्राह यस्मिन्निति ममवृष्टिहेतुत्वादित्यर्थः नन्वभ्यादेः संभवा
 त्किंविशेष्योच्यतइतितत्राह नतथेति २३ अभ्यादेर्गुणवैशिष्ट्यादित्याह धृतास्तनूरिति पवित्रं सत्वं शर्मादिगुणा अनुभावो ज्ञानं च यत्र येषु ब्राह्मणेषु संति ते ब्राह्मणा मेपुराणीरुशतीः गुद्धास्तनुर्मत्स्या
 दिब्रह्मणा वेदाख्यावाधृताधारयंतीति येन तस्मात् ब्राह्मणेभ्यः परं न किमपीति भावः यद्वा येन ब्राह्मणकुलेनापौरुषेयत्वेन निर्मलाः पुराणिः अनादिनिधनाः मेतनूस्तनवे वेदलक्षणाधृता यत्र ब्रह्मकुले स
 त्वादिगुणाः संति तस्मात्परमुत्तमं न किमपीति २४

मानत्वाखंडितः अपरिच्छिन्नइतियस्मादिति शेषः यद्वा असतो ब्रह्मणः संस्थानं यस्मिंस्तथा तस्मिन् तदिह देहो न भेदापत्त्या नहनानां स्ताकचनात् श्रुताकचनानां अता २१० अथ ब्रह्मणो देहो
यस्य देहस्य सतथा देहोऽपि ब्रह्म एवेत्यर्थः विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति श्रुतिः अस्मिन् अत्रैव तदभेदः सूच्यत इत्याह समवरोपितेति समवरोपितः सम्यक्ज्ञातः अहंममाभिमानस्तस्य भावः समवरोपिताहंममाभिमान
त्वंतस्मात् तद्वत्त्वे देवाह ब्रह्मास्मीति श्रुतिश्च तदिह स्वपरिच्छेद्यत्वेन खंडितत्वमत्राह अखंडित इति अखंडितस्य खंडितत्वेन ज्ञानात्तत्र तर्कावसर इत्यर्थः एकचर इत्यनेन नादावन्ते चाप्येक एव चरतीत्यर्थो
पि गृह्यते इत्यभिप्रायेणोक्तिमिति ज्ञायते ३० अतिसुकुमारोऽप्येत्ये तद्विशेषणं सर्वत्रानुगमयितव्यं सदृशेत्येतत्तन्ननयनयोः सादृश्यं कपोलादीनामुक्तं किंतुकपोलकर्णयोस्तथा चान्योन्यसदृशौ कपोलौ कर्णौ चि
त्यर्थः संपद्येत सुभगत्वं कर्णादीनामपि ग्राह्यं विगूढमेषत् स्पष्टं स्मितं यस्य तत्तथा कुसुमशंकरां परागधः ३१ यो हि वावस भगवान् ऋषभे देव इति मत्वा अजगरस्य विद्यमानं व्रतमास्थितस्तदा शयान एवाश्रात्य
शनादिकं करोतीत्यन्वयः इमं लोकां योग्यस्य ध्यानापरपर्यायस्योपासनस्याप्रतीपमप्रतिकूलमिवाचक्ष्णः पश्यन्निवशब्दात्प्रतिकूलक्ष्णस्योभयस्य साधनं पश्यन्नित्यर्थः तस्यावमेहनादेः प्रतिक्रि

अतिसुकुमारकरचरणोरः स्थलविपुलबाह्वंसगलवदनाद्यवयवविन्यासः प्रकृति सुंदरः स्वभावहासमुखो नवनलिनदलायमान शिशिरतरचावर्ण्यरुणायतनयन
सदृशसुभगकपोलकर्णकंठनासो विमूढरिमतवदनमहोत्सवेन पुरवानितानां मनसि कुसुमशरमुपपद्धानः ॥ परागवलंबमानकुटिलजटिलालककपिलके
शभूरिभारो वधूतमालिननि जशरोरेणग्रहगृहीत इवाद्दृश्यत ३१ यो हि वावस भगवान् लोका मिमं योगस्याद्वा अप्रतीपमिवाचक्ष्णस्तत्प्रतिक्रियाकर्मभाति स
तमिति व्रतमाजगरमास्थितः शयान एवाश्रातिपिबति स्वादत्यवमेहति हसति स चेष्टमान उच्चरितदिग्धो द्वैशस्तस्य हयः पुरीषसुराभिर्सौ गंध्यावायुस्तदंशं दश
योजनं समं तात्सुरभीचकार ॥ एवं गोमृगकाकर्यया ब्रजं स्तिष्ठन्नासीनः शयानः काकमृगगोवच्चरति पिबति स्वादत्यवमेहति स्म ३२ इति नानायोगचर्या चरणो
भगवान् कैवल्यपतिर्ऋषभो धिगतपरममहानं दानुभव आत्मनि सर्वेषां भूतानां मात्मभूते भगवति वासुदेवे आत्मनो व्यवधानेनानंतरोदरभावेन सिद्धसमस्तार्थैः
परिपूर्णो योगैश्वर्याणि वैहायस मनोजवांतर्धानपरकायप्रवेशदूरग्रहणादीनियदृच्छयोपगतीनां जसाहृदयेनाभ्यनंदत् ३३ इति श्रीभागवते पंचमस्कं
धे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ४४ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ननूनं भगवन्नात्मारामाणां योगसमीरितज्ञानावमर्जितकर्मबीजानां मैश्वर्याणि पुनः क्लेशदानि भवितु
मर्हति यदृच्छयोपगतानि १

यां प्रक्षालनादिकं कर्म बीभत्सितं योगशास्त्रनिषिद्धमिति उच्चरितेन पुरीषेणादिग्धः उपलिप्तः उद्देशः देहप्रदेशो यस्य सः पुरीषसुरभिर्गंधेन सौगंध्यं यस्य स तथा ३२ लोकशिक्षार्थं योगचर्यांतरमाह एवमिति
आत्मभूते आधारभूते आत्मनि स्वात्मिनि अव्यवधानेनानंतरोदरभावेन निर्भेदब्रह्मभावेन नित्यसिद्धैः समस्तैरर्थैः पुरुषार्थैः परिपूर्णः वैहायस मनोजवादीनियोगैश्वर्याण्यं जसादृशीयितुं नैवाभ्यनंददित्यन्वयः वैहा
यसमाकाशगमनं दूरग्रहणं दूरस्थितग्रहणं ज्ञानं यदृच्छया स्वेच्छया सहसा वा ३३ इति श्रीभागवते पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ शुभयोगिजन शिष्यार्थं मशुभयोगिजन मोहनार्थं तत्प्रभृतिभे
दाभेदशास्त्रप्रवृत्तिप्रकाश इत्येतदृषभदेव चरितपापदेशेन निरूप्यते स्मिन्नध्याये तत्रादौ यद्यपि देवादीनां मैश्वर्यभोगेन मनः सत्तया मुक्तिं संगानंदं दह्या सोनां स्तितथाप्यल्पाधिकारिणां सस्यादित्यादि तात्पर्यं ज्ञाप्यते
अत्रानंतरातीताध्यायांति योगैश्वर्याणि नाभ्यनंददित्युक्तं तत्र राजा शंकरे ननूनमिति योगेन हरेरुपां स्तिलक्षणेन समीरितमुत्पन्नं यत्ज्ञानं तेनावमर्जितं दग्धं कर्म बीजं रागादिलक्षणं येषां तेषां परमात्म
निरतानां यदृच्छयानि च्छयोपगतानि योगैश्वर्याणि पुनः पश्चात्क्लेशदानि भवितुं नार्हं तिनूनं कथं तानि नाभ्यनंददित्यन्वयः १

अर्द्धांगीकारेण परिहरति सत्यमिति अनङ्गीकारपक्षमाह किं त्विति एकमहात्मानः घटकिराट् नूतनघटं स्थितस्य जलस्यैवानवस्थानस्य विस्त्रिभं विश्वासं वा इत्यनेन महैश्वर्यस्वरूपोऽपि भगवाननृषभो विराट् नैश्वर्योऽपि स्वकीयानि रूपापयामास सर्ववित् उत्तमानां ज्ञापनार्थं धर्मतत्त्वस्यैकेश्वरः तेषामैश्वर्यभोगो हि मनःसां कर्तृजो जेतुं । आनन्दो मुक्तिगोहासं विकर्मकरणाद्भजेत् । धर्मो धर्मो विहीनोऽपि भगवानृषभस्ततः तेषां धर्मज्ञापनार्थं नाविश्वक्रेपरां स्थितिं देवानां नाशुभास्त्रासः शुभां क्तिं चित्सुखोत्तमः आधिकारिकजीवानामेव मन्येषु तद्वयं अल्पाधिकारिणां तत्र हासोऽपि भवति ध्रुवं अशुभाभावोऽन्नाहोमहाधिकारिणामपि अशुभकृतेन भवति तारतम्याच्च स स्मृतः प्रजायाश्च तथा देवामहाधिकारिणः स्मृताः ऋण्यशीतिस्तथा सप्तपितरोऽप्सरसां शतं गंधर्वाणां तथाराज्ञां विंशदन्यासु जातिषु अल्पाधिकारिणः प्रोक्ता अनाधिकारिणः परइति शास्त्रांतरप्रसिद्धतात्पर्यं ज्ञापयति मठकिराट् इति पठित्वा वागुरेतिकेचिद्व्याचक्षते ते प्रेक्षकाणां परिषद्यसंप्रदायज्ञा इति परिहसनीया इति ॥ २ ॥ त्रैलोक्यशिक्षार्थं श्लोकसंग्रहणमुक्तमित्याह तथा चोक्तमिति यथा मम नो विश्वसितपदो देवैस्संनभवाति तथा चोक्तमित्यर्थः ऐश्वर्यमीश्वरविषयं अनेन सौभर्यादींश्चरणामपि यथा तपःस्कंदितं तथैव ध्वनयति ॥ ३ ॥ छिद्रमवकाशं तं मनुकामानंतरं अरयः क्रोधादयः तेषां च छिद्रं ददातीत्यर्थः कृतमैत्रस्य मनसा सहितेशेषः पुंश्चली पुरुषमात्राभिगामिनी जाया पत्युररीणा मुपपत्तीनां प्रवेशमिव ४ पात्रे प्रसेद्रव्यात्यागेच्छालोभः अतीतदुःखस्मरणनिमित्तचित्तविक्षेपः शोकः वैचित्यं विपरीतज्ञानमोहः पूर्वस्थितात्संचलनभयं कर्मणां संसारबंधोपन्यमनोमूलं यस्य स तथा को नु बुधस्तन्मनोममेषां भित्तिस्वीकुर्यादित्यर्थः ५ अ

ऋषिरुवाच ॥ सत्यमुक्तं किं त्विह वा एके मनसो विस्त्रिभमनवस्थानस्य घटकिराट् इदं न संगच्छति २ तथा चोक्तम् ॥ न कुर्यात्कस्याचित्सख्यं मनसि ह्यनवस्थिते ॥ यद्विस्त्रिभाच्चिराच्चीर्णं च स्कंदतप एश्वरम् ३ नित्यं ददातिका मस्य छिद्रं तमनुयेऽरयः ॥ योगिनः कृतमैत्रस्य पत्युर्जायेव पुंश्चली ४ कामो मन्युर्मदो लोभः शोकमोहभयादयः ॥ कर्मबंधश्च न्यमूलः स्वीकुर्यात्को नु तद्बुधः ५ अथैवमस्त्रिलोकपालललामो विलक्षणो जडवद्वधूतवेषभाषा चरितैरविलक्षितभगवत्स्वभावो योगिनां सांपरायि विधिमनुशिक्षयन् स्वकलेवरं जिहासुरात्मन्यात्मानमसंख्यं विहितमनर्थं तिरभवेनान्वीक्षमाण उपरतानुवृत्तिरुपराम ६ तस्य ह वा एवं मुक्तलिङ्गस्य भगवत् ऋषभस्य योगमायावसानो देहद्विभाजगतिमिभमानाभो स न चक्रममाणः ७

धुनायासं गिकं मोहं परिहृत्य प्रकृतमनुसरति अथेति विष्णोः कलेवरत्त्यागो भूत्यागो न्योन विद्यते कलेवरत्त्यागोऽन्येषां पंचत्वं समुदीरितमिति वचनात् स भगवान् स्वकलेवरं स्वाधीनां पृथिवीं जिहासुः स्युः कुमिच्छन्नुपराम विरतव्यापारो बभूवेत्यन्वयः कलेवरशब्दस्य प्रतीत एवार्थः किं न स्यादित्याशङ्क्य वक्ष्यमाणानां विशेषणानां प्राकृतपुरुषेऽसंभवादुक्त एवार्थोऽचित इति भावेनाह अखिलेति अखिललोकपालानां ललामश्रूडामणिः अनेनाप्राकृतत्वं कथमवगतमित्यत उक्तं विलक्षण इति लोकविपरीतलक्षणः अस्थूलमनवण्वस्वमित्यादेः कथं तद्विहितस्य प्रभावो न लक्ष्यत इत्यत उक्तं जडवद्वधूत इति किमतः प्रयोजनमत उक्तं योगिनामिति सांपरायि विधि मोक्षसाधनप्रकारं उपहितस्यास्य शिक्षा कथं मोक्षोपयोगिनी स्यादित्यत उक्तमात्मनीति आत्मानं स्वस्वरूपमात्मनि ब्रह्मणि अनर्थं तिरभवेन भिन्नो नास्तीति मनसा असंख्यं विहितं व्यवधानरहितमन्वीक्षमाणोऽनुभवद्वुपरतानुवृत्तिः निवृत्तविषयानुवृत्तिः निवृत्तमुक्त्यवस्थो वा नित्यमुक्त्यवस्थत्वादिति ६ इदानीं हरेर्देहः सच्चिदानंदत्वेन तदभिन्न इति दर्शयितुं स्य संस्वरणप्रकारं वक्ति तस्य हवेति एकदशमस्य देहद्विभाजगतीं विचचरेत्यन्वयः मुक्तलिङ्गस्य वर्णाश्रमादिलक्षणरहितस्य भौतिकशरीररहितस्य वा योगमायायोगसामर्थ्यं तस्यावसानं काष्ठोत्कर्षो यस्य स तथा देहस्य जडस्य संस्वरणं कथं घट इत्यत उक्तमिभमानाभासेनेति अभितो ज्ञानप्रकाशेन चंक्रममाणः पुनः पुनः पादक्षेपं कुर्वाणः ज्ञानात्मकत्वात्तु गमनादिक्रियां कुर्वाण इत्यर्थः अनेन देहदेहि नो रभेदोऽपि सूचित इति ७

एकदा तु कां कटकर्णाटकान्देशानयदृच्छयोपगतः कुटचाचलोपवने आस्यकृताश्मकवलउन्मादइवमुक्तमूर्द्धजोऽसंवीतएवविचचार ८ अ
थसमीरेवेगविधुतवेणुनिकर्षोपजातोदावानलस्तद्वनमालेलिहानः सहतेनददाह ९ यस्य किलानुचरितमुपाकर्ण्यकांकटकर्णाटकानां दक्षिणकर्णाटकानां
राजार्हनामोपशिक्ष्य कलावधर्मउल्लूष्यमाणेभविताव्येनविमोहितः स्वधर्मपथमकुतोभयमपहायकुपथं पाषंडमसंजसं निजमनीषयामंदः संप्रवर्तयिष्यते
१० येनहवाकलौमनुजापसदादेवमायाविमोहिताः स्वविधिनियोगशौचाचारविहीनादेवहेलनादीन्यपव्रतानिनिजेच्छयागृह्णानाअस्नानानाचमनाशौच
केशोलुंचनादीनिकलिनाऽधर्मबहुलेनोपहृतिधियोब्रह्मब्राह्मणयज्ञपुरुषलोकविदूषकाः प्रायेणभविष्यंति ११

तम्यगुरुष्वर्थश्चून्यइति ध्वनयति भगवन्मततात्पर्यं न जानातीति वा उपपाकर्णेत्यनेन स्थितिं तां तु शुश्रावाहोदुरात्प्रवानिति वाक्यं स्मारयति पाखंडमद्वैतमतसमंजसजनमतमित्यनेन शास्त्रद्वयमनेनाकारीति सूचितं तदुक्तं पूर्वतुषौड्कोनामावासुदेवः सुदुर्मतिः जातिस्मरोद्विधाशास्त्रपाखंडनिर्मेमनृपः एकंतुवासुदेवारूपं वासुदेवोहमित्यपि कुतिसंतवासुदेवत्वप्रतिपादकमात्मनः लोकार्थंचापरमिति च काराहृतनामकमिति अनेनाहस्यपूर्वजन्मनिषौड्कारूपसुरत्वं स्पष्टीकृतं वासुदेवोहमित्यात्मनोजीवस्य वासुदेवत्वप्रतिपादकवासुदेवारूपं कुतिसंतमेकं शास्त्रं परमाहृतनामकं लोकार्थमाहंसाधर्मप्रतिपादकमपरंचकारेत्यन्वयः १० शास्त्रस्य प्रचयगमनमाह येनेति येन शास्त्रद्वयेन हवाइति निपातद्वयेन तत्प्रशिष्येण क्रमुणा विरचितेन शास्त्रेणेति स्मारितं तदुक्तं तत्प्रशिष्यः क्रमुर्नामनजानंस्तन्मतं परं वासुदेवात्मतां सर्वजीवानामवदत्कुधीः कण्वारूपं शास्त्रमकरोदभेदप्रतिपादकं कुशास्त्रं सर्ववेदानां विरुद्धं तामसालयं तदृष्ट्वाद्यापि वर्तते वर्तिष्यति तथा कलौ । अशौचाश्रयताचारावासुदेवोहमित्यपीति एतदभिप्रायेणास्मान्नेत्याद्युक्तं मनुजापसदामनुष्याभासाः स्वाविधिः स्वकीयो वेदः तस्य नियोगं लिङाद्यर्थो भलवद्वाससानसवदेतेत्यादिकः तेन विहितः शौचाद्याचारः विष्णवादिदेवानां हेलनादीन्यभेददर्शनावज्ञानादीन्यपव्रतानि वेदविरुद्धव्रतानि स्वेच्छया प्रमाणं विना किंचास्त्रानादीनि गृह्यंतः निमित्तमाह कालिनेति देवहेलनादिविनिश्चिन्नमिति १२

नान्वतरषुसाधनषुसात्स्वमेवविशेष्योच्यतइत्याशंक्यसामान्यमुक्तरस्याःपरमानदहतुत्वादत्याह यस्यामात कवयायस्याभक्त्यास्वात्मानमनस्तापयतस्तथभाषाजातया परमात्मात्मादृष्टाना-
त्यंतिकभाषवर्गिकमपवर्गसंबन्धिनंपुरुषार्थस्वयंस्वतएवप्राप्तमपिनैवाद्वियंते कुतोनाद्वियंतेतत्राह भागवतत्वेनेति भक्त्याभागवताभगवतोहरेर्विशेषप्रियाइतिभावैनैवपरिसमाप्ताःपूर्णाःसर्वार्थाःयेषांतेतथा
स्नापनेनिमित्तमाह अविरतेति अविरतानिनिर्तराणिविविधानिवृजिनानिदुःखानियानितैर्युक्तोयःसंसारःजननमरणलक्षणः तन्निमित्तसंतापेनोपतप्यमानंदंदक्षमानं अनुसर्वनसर्वदामुक्तेःपूर्वतस्याभना
दरंकुर्वतांपश्चादानंदोत्कर्षःस्यादित्येतमर्थहिशब्देनाह । ब्रह्मणोन्यस्यनोपूर्णदद्याद्रक्तिजनार्दनः मुक्तिददातिसर्वेषामुच्चानांकोह्यधीशितेत्यनेन नाद्रियंतेतुयेभोक्षपूर्वतेषांपरंसुखम् स्वयोर्यंग्यज्यते
मुक्तौतच्चोक्तंरतम्ययुगित्यनेनचात्रतात्पर्यमवगंतव्यं १८ भगवत्तिक्रियमाणायाभक्तेर्निवृत्तिजनकत्वेनपुरुषार्थत्वं यतोतस्तस्यामुक्तेरप्यतिदौर्लभ्यमाह राजन्निति एवंगुरुत्वादिकमस्तुतथाप्यविविगानेनमु
क्तिप्रयच्छतिकर्हिचिन्मकदापिब्रह्माणंविनानकस्मैचित्पूर्णभक्तियोगंग्रयच्छतीत्यन्वयः ब्रह्मणोन्यस्यनोपूर्णदद्याद्रक्तिजनार्दनइत्यादेः अर्जुनादीनांज्ञानोपदेष्टृत्वेनगुरुत्वम् १९ सिंहावलोकन्यायेनाव

यस्यामेवकवयआत्मानमविरतविविधवृजिनसंसारपीरतापोपतप्यमानमनुसर्वनस्नापयंतस्तथैवपरयानिर्द्वेत्याह्यापवर्गिकमार्त्यतिकंपरमपुरुषार्थमपिस्व
यभासादितनैवाद्वियंतेभागवतत्वेनैवपरिसमाप्तसर्वार्थाः १८ राजन्पतिर्गुरुलंभवतांयदूनादेवप्रियःकुलपतिःक्वचर्किकरोवः ॥ अस्त्वेवमंगभगवान्
भजतांमुकुंदोमुक्तिददातिकर्हिचिन्मनभक्तियोगम् १९ नित्यानुभूतनिजलाभनिवृत्तदृष्टःश्रेयस्यतद्रचनयाचिरसुप्तबुद्धेः ॥ लोकस्ययःकरुणयाभयमा
त्मलोकमाख्यान्नमोभगवतेऋषभायतस्मै २० इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेषष्ठोऽध्यायः ६ श्रीशुकउवाच ॥ भरतस्तुमहाभागवतोयदाभगवतावनितल
परिपालनायसंचितितस्तदनुशासनपरःपंचजनींविश्वरूपदुहितरमुपयेमे १ तस्यामुहवाआत्मजान्कात्स्न्येनानुरूपानात्मनःपंचजनयामासभूतादिरि
वभूतसूक्ष्माणि २ सुमतिराष्ट्रभृतंसुदर्शनमावरणधूम्रकेतुमितिआंजनभनाभैतद्वर्षभारतमितियतआरभ्यव्यपदिशति ३ सहिबहुविन्महपितिःपितृपि
तामहवदुरुवत्सलतयास्वेस्वेकर्मणिवर्तमानाःप्रजाःपर्यपालयत् ४

तारप्रयोजनमाह नित्येति अतद्रचनयाश्रेयोविरुद्धकर्मणा श्रेयसि चिरसुप्तबुद्धेःनष्टज्ञानस्यलोकस्यज्ञानग्रहणयोग्यजनस्य योभगवानात्मालोकायतेइत्येतात्प्रज्ञानंमुक्तिसाधनंआख्यादाचरुयौतस्मा
ऋषभायनमइत्यन्वयः ऋषभोक्तार्थेविसंभायऋषभंविशिनष्टि नित्येति नित्यमनुभूतःपरोक्षीकृतोनिजलाभः स्वरूपानंदोयस्तेननिवृत्तावृष्णायस्यसतथोक्तः अनेननित्यानंदज्ञानपूर्णत्वेननित्यसिद्धासि
लपदार्थविशेषत्वात्तदुक्तावाप्तिःसुतरांसंभवतीतिज्ञायते २० इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेविजयध्वजकृ०टीकायांषष्ठोऽध्यायः ६ श्रीनारायणप्रसादजनकज्ञानसाधनकर्मकरणप्रकारोनिर्द्वयतेस्मिन्नध्याये
तत्रादावृषभेसाक्षान्नारायणावतारेराज्यरक्षणकर्मणोनिवृत्तेतत्पुत्रोभरतःकिमकार्षीदित्याशंक्यभगवद्रक्तकथायाअपिश्रीहरिकथांतरभूतत्वात्तत्कथामसंगःक्रियते भरतस्त्विति तुशब्दइतरराजकथायाअ
स्यकथायाविशेषोक्ति संचितितःसंमंत्र्याभिषिक्तःसंमंत्रणेतुसंचितावर्चायामभिषेचनइत्युत्पलमालायां तस्यऋषभस्यानुशासनमाज्ञा १ पंचसंख्यामात्रत्वेदृशांतमाह भूतादिरिवेति भूतादिस्तामसाहंकारः
भूतसूक्ष्माणिशब्दादीनिचेतनस्यचेतनदृशांतोपेक्षार्याभूतादिःपरमात्मा भूतसूक्ष्मशब्दवाच्यानृशब्दाद्यभिमानिदेवानिव २ यतोभरतात् ३ ४

आहितः प्रतिष्ठितोऽर्थेन स आहिताग्निः अग्निहोत्रादयः प्रकृतयः पशुसोमादयो विकृतयः समग्रांगयुक्तानि कर्मणि प्रकृतयः एकदेशांगयुक्ता निविकृतयः पशुभिरेव क्रियमाणा अन्वे मथादयः सोमसैरेव क्रियमाणाः सोमयागाः चत्वारो होतारो यत्र तच्चातुर्होत्रं तल्लक्षणविधानेन ५ प्रचरत्सुकुर्वणिषु अध्वर्युषु अतएव नानायोगेषु देवताध्यानलक्षणेणुयजनानाद्युपायेषु वा क्रियमाणेषु सस्तु यदपूर्वक्रियाफलं धर्मसंज्ञं तद्वासुदेवभावयानः हर्यधीनत्वेन समर्पयन् स यजमानो ये हेतुश्चक्षुराद्यवयवेभ्य उत्पन्नास्तान् यज्ञभाजो यज्ञभागाधिकारिणो देवान् सूर्यादीन् पुरुषस्य पूर्णज्ञानस्य हरेश्च क्षुराद्यवयवेषु तदुत्पन्नास्तदाश्रिता इत्यध्य भावयदींचितयदित्यन्वयः कदा अध्वर्युभिर्हविःषु गृह्यमाणेषु सस्तु कर्मागत्येन वासुदेवसमर्पणं न त्विष्टत्वेनेत्यत उक्तं परेति सर्वदेवतानां लिंगभूताः प्रकाशका ये मंत्रास्तेषां वज्रधरत्वादीनां तन्नाम्नां वा अर्थे नियामकतया ऐश्वर्याद्यर्थे प्रकृतेन मुख्यकर्तारि अभ्याहितत्वाच्चेत्पुक्तं यज्ञपुरुष इति न चेदं स गुणफलप्राप्तय इत्याह परेति कषायः पापं ६ अधुना कर्मणा साध्यफलमाह एवमिति भगवददर्पणे

इजे च भगवंतं यज्ञपुरुषं क्रतुभिरुच्चावचैः श्रद्धया हिताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्य पशुसोमानां प्रकृतिविकृतिभिरनुसवनं चातुर्होत्रविधिना ५ संप्रचरत्सु नानायोगेषु विरचितां गक्रियेषु अपूर्वयत्तत्क्रियाफलं धर्मोख्यं परब्रह्मणि यज्ञपुरुषे सर्वदेवतालिंगानां मंत्राणामर्थं नियामकतया साक्षात्कर्तारि परदेवतायां भगवति वासुदेव एव भावयानः आत्मनः पुण्यमृदित कषाथो हविःष्वध्वर्युभिर्गृह्यमाणेषु स यजमानो यज्ञभाजो देवास्तां पुरुषावयवेष्वध्यभावयत् ६ एवं कर्म विशुद्धिविशुद्धसत्त्वस्यां तर्हृदय आकाशशरीरे ब्रह्मणि भगवति वासुदेवे महापुरुषोपलक्षणेः श्रीवत्सकौस्तुभवनमालारिदरगदादिभिरुपलक्षिते निजपुरुषहृदुल्लिखिते नात्मनात्मनि पुरुषरूपेण विरोचमाने उच्चैस्तरां भक्तिरनुदिनमेधमानरया जायत ७ एवं वर्षीयुत सहस्रपर्यं तावसानावासितकर्मनिर्वाणावसरोधिमुज्यमानं स्वतनयेभ्योरिक्थं पितृपैतामहं यथादायं विभज्य स्वयं सकलसंपन्निकेता तत्स्वनि केतना तुलहाश्रमं प्रवव्राज ॥ यत्र हवा भगवान् हरिरद्यापित त्रत्यानां निजजनानां वात्सल्येन सन्निधाप्यते इच्छारूपेण ८ यत्राश्रमपदान्युभयतो नाभिभिर्दृषच्चक्रे अक्रनदीनामसारि त्प्रवरा सर्वतः पवित्रिकरोति ९ तस्मिन्वावाकि लस एकः पुलहाश्रमोपवनो विविधकुसुमकिसलयतुलसिकांबुभिः ॥ कंदमूलफलोपहारैश्च समीहमानो भगवत आराधनं विविक्त उपरतविषयाभिलाष उपहृतोपशमः परानिर्घृतिमवाप १०

न कर्मणः शुद्धिस्तथा शुद्धं सत्त्वमंतःकरणं यस्य स तथा तस्यां तर्हृदये आकाशशरीरे सूक्ष्मरूपे ब्रह्मण्यपरिच्छिन्ने महापुरुषस्य हरेरुपलक्षणेः चिह्नं महापुरुषं श्रीनारायणोयमिति उपलभ्यति ज्ञापयति महापुरुषोपलक्षणैर्वी स्वभक्तानां हृद्युल्लिखितेन स्फुरितेनात्माकारेण कीदृशः स इत्यत आह पुरुषरूपेणेति आत्मनि स्वस्मिन्नेधमानरयावर्द्धमानवेगा ७ भरतस्य वैराग्योपजंभणप्रकारमाह एवमिति व र्णीयुत सहसावसानेन अवसितस्य प्राग्बध्यकर्मणो निर्वाणावसरः नाशलक्षणो यस्य स तथा रिकथं राज्याख्यवित्तं सकलसंपन्निकेता तत्सर्वसमृद्ध्याश्रयान्निकेतनाद्गृहात् पुलहाश्रमं शालग्रामक्षेत्रं न तत्रान्याधीनत्वेन सन्निधानमित्यभिप्रायेणोक्तमिच्छेति ८ कीदृशमिच्छारूपमित्यतस्तद्विवृणोति यत्रेति यत्र चक्रनदीनामसारि त्प्रवरा उभयतो नाभिभिर्दृषच्चक्रां कितैर्दृषच्चक्रैः शिलासमूहैः सर्वतः पवित्रां करोतीत्यन्वयः ९ स एकस्तस्मिन्पुलहाश्रमोपवने परानिर्घृतिमवापेत्यन्वयः उपहृतः संहृतः पूर्णः उपशमो भगवन्निष्ठा यस्य स तथा १०

प्रवृद्धमानानुरागभारेणहतगतहृदयशैथिल्यसंशयलक्षणयस्यसतथा भास्मानदहरामपुलककुलकः राभाकुसुमहृत् आत्कठयमतः कण्ठमावशयतनपृष्ठपुत्रगन्तव्यं गभीरहृदयेविष्णाववगाढामग्नाधिषणाबुद्धि
यनयस्यसतथा निजरमणारुणचरणारविंदयोरनुध्याननेनोपचितेनप्रवृद्धेनभक्तियोगेनपरिभुतपरमाद्वादशध्यांगंभीरहृदयावगाढधिषणश्चित्सतथोक्तः
यस्यसतथा यद्वा परिभुतंपरमाद्वादंगभीरहृदयंयस्यसतथा अतएवहराववगाढाधिषणायस्यसतथा ११ ऐणाजिनवाससाकृष्णाजिनारुणवस्त्रेणानुसवनाभिषेकाद्रिकपिशकुटिलजटाकलापे
नचसूर्यइवविरोचमानः १२ एतन्मंत्रार्थावाचकंपद्यमाह परोइतिअथोशब्दवत्परोशब्दोव्ययंनाम रजसःप्रकृतेः परोपरःउत्तमः निरस्तरजोगुणोवा सवितःजगतःकर्तःजातंसर्ववेत्तीतिजातवेदाः वे
दस्तस्यसंबुद्धिजातिवेदः वेदप्रतिपाद्यत्वाद्देदस्यगर्भः वेदस्यतनयइत्यर्थः भगवानिदंजगज्जानजनयामास किमपकरणमत्राह मनसोति अनेनसविनुशब्दाथोलक्षितः नियंतृत्वमप्यस्यैवेत्याह स्वरेतसोति
स्वरेतसावीर्येणादः ब्रह्मादिजगत्प्रविश्यास्थितः दुःस्विजगत्संबन्धेनदुःस्वलेशोपिनास्तीत्याह हंसमिति सर्वस्यदुःस्वहंतृत्वाद्धंसः तंस्वस्वतंत्रं यद्वाणांजीवानामृषंस्वामिनं यदुधुभिकांक्षायामितिधातुः

तयैवमविरतपुरुषपरिचर्ययाभगवतिप्रवृद्धमानानुरागभारहतहृदयशैथिल्यःप्रहर्षवेगेनात्मन्युद्भिद्यमानरोमपुलककुलकःऔत्कंठचप्रवृत्तप्रणयवाष्पनि
रुद्धावलोकनयनोभिरेमे ॥ एवंनिजरमणारुणचरणारविंदानुध्यानानोपचितभक्तियोगपरिभुतपरमाद्वादशध्यावगाढधिषणस्तांविक्रियमाणंभगव
त्सपर्योनसस्मार ११ इत्थंधृतभगवद्वत्तेणाजिनवाससानुसवनाभिषेकाद्रिकपिशकुटिलजटाकलापेनचविरोचमानःसूर्यइवभगवंतंहिरण्मयंपुरुषंददर्श
सूर्यमंडलेऽप्युपतिष्ठन्नेतदुहोवाच १२ परोरजःसवितर्जातिवेदोवेदस्यगर्भोमनसेदंजान ॥ स्वरेतसादःपुनराविश्यचस्वंहंसंशृङ्गाणामृषभंसंशृणीमः १३
॥ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेसप्तमोऽध्ययः ॥ ७ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ एकदातुमहानद्यांक्रुताभिषेकनैगमिकावश्यकोब्रह्माक्षरम
भिगृणानोमुहूर्तत्रयमुदकांतउपविवेश ॥ तत्रतदाराजन्हरिणीपिपासयाजलाशयाभ्याशमेकैवोपजगाम ॥ तयापेपीयमानेउदकेतावेदवाविदूरेजनदतो
मृगपतेरुहनादोलोकभयंकरउदपतत् १ तमुपश्रुत्यसामृगवधूःप्रकृतिविल्लाचलितनिरीक्षणासुतरामपिहरिभयाभिनिवेशव्यग्रहृदयापारिप्लवटदृष्टिरगत
दृषातिभयात्सहसोच्चक्राम २

जीवानांसर्वाकांक्षाहि एवंविधंत्वांसंशृणीमः स्तुमइत्यन्वयः परोरजारजस्कत्वात्रयीडयत्वात्रयीसुतः गुणात्ययाचुरीयश्चजातवेदाश्चसर्ववित् हंसोदुःखादिहानेनजीवेशत्वाच्चशृङ्गारहृत् कालःसर्वनियंतृत्वा
त्परमात्माप्रकीर्तितइतिवचनात्उक्तएवार्थः परोरजाइत्यनेनशताक्षरगायत्रीप्रतिपाद्योनारायणोभमेष्टदेवतेत्युक्तं परोरजारजस्कत्वादित्यत्रारजस्कत्वादितिपदच्छेदश्छांदसत्वाद्युक्तइतिसंतोष्ट
व्यम् १३ इतिपंचमस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ सत्संगतिमंतरेणेतरसंगतिः संसारहेतुरिति एतन्ब्रूयतेतिस्मिन्नध्याये तत्रभरतस्येणशावसंगत्यानर्थप्रकारं कथयितुमु
पक्रमते एकदेति अभिषेकः स्नानमावश्यकंमूत्रपुरीषोत्सर्जनादिनैगमिकंनित्यकर्म अत्रक्रमस्त्वविवक्षितः एतावत्करोतीति क्रियमाणमनुष्ठाननैगमिकंसंध्यानुष्ठानमावश्यकमिति वा ब्रह्माक्षरं प्रणवः गाय
त्रीवाअधमर्षणसूक्तं वा जलाशयाभ्याशंनदीसमीपं तावत्तदानींमृगपतिः व्याघ्रः १ प्रकृत्यास्वभावेनविल्लापावरश्योपेता ॥ अतएवचलितनिरीक्षणांचंचलावलोकना हरेव्याघ्राद्रयाभिनिवेशः भयोद्धे
गः तेनव्यग्रंभ्रातंहृदयंयस्याः सातथा हरिव्यघ्रिपंचमुखेभेकसूर्यसमीरयोरिति अतएवपारिप्लवटदृष्टिः चंचलदृष्टिः चंचलदृष्टिः नृपेतिटावंतः उच्चक्रामोत्पपात २

अंतर्वन्त्यागभिण्याः उरुणाभयेनावगलितो निर्गतः स्त्रोतसि प्रवाहे प्रस्रवणं प्रसार उत्तर्पणमुत्पतनं हरिभयं च स्वदेशैतैरातुरादयामहागर्ते कृष्णसारसतीकृष्णमृगप्रिया ३ एणकुणकं मृगबालकं अपविद्धबंधुं त्यक्तबंधुजनं मृतामातायस्य स तथातम् ४ पोषणं तृणादिदानेन लालनमुत्संगारोपणादिना अनुष्ठानं स्नेमाचितनपोषणाद्यनुचितं नवायमा अहिंसादयः पुरुषपरिचर्यादयो विष्णुजादयः उदवसन् उत्सन्ना बभूवुः ५ ईश्वररथचरणस्य कालचक्रस्य परिभ्रमणरेयेण गमनगमनवेगेन मार्गागोपायनं गोसारं रक्षितारं शरणं प्राप्तस्योपेक्षया महान् दोषो भवतीति दोषविदुषा ६ मृगपोषणादिना भग

तस्या उत्पतंत्या अंतर्वन्त्या उरुभयावगलितो निर्गतो गर्भः स्त्रोतसि निपपात ॥ तत्प्रस्रवणोत्सर्पणभयं स्वदातुरास्वगणैर्वियुज्यमाना कस्यां चिद्वर्यां कृष्णसारसतीनिपपातचारममार ३ तं त्वेण कुणकं कृष्णं स्त्रोतसाचो ह्यमानमभिधीक्ष्यापविद्धबंधुं धीरवानुंकं पयाराजर्षिभरत आदाय मृतमातरं ममाश्रमपदमानयत् ४ तस्य हवाकुणक उच्चैस्तरं तीरमनूकृती न जातिमानस्याहरहस्तत्पोषणपालनलालनानुष्ठानेनात्मनि यमाः सहयमाः पुरुषणरिचर्यादयः कैकशः कतिपयाहर्गणेन वियुज्यमानाः किल सर्वे एवोदवसन् ५ अथेदमाह अहोवतायं हरिणकुणकः कृपण ईश्वररथचरणपरिभ्रमणरेयेण स्वगणसुहृद्बुभयः परिवर्जितः शरणं च मोपसादितो मामिव मातृपितृभ्रातृजातिभ्योधिकं गोपायनं नान्यं कंचने वेदमन्येवातिविस्मयश्चात एवमयामत्परायणस्य पोषणपालनप्रीणनलालनमप्यनमूयुनानुष्ठेयं शरण्योपेक्षादोषविदुषा ६ नूनं ह्यार्याः साधव उपशमशीलाः कृपणसुहृद एव विधार्थे स्वार्थान् गुरुतरानुपेक्षते ७ इति कृतानुषंग आसनस्नानाशनशयनाटनस्थानादिषु सहस्रगजहनुनास्नेहानुबद्धहृदय आसीत् ८ कुसुमकुशसमिपलाशफलमूलैर्दकादीन्याहारिष्यमाणो वृकसालावृकादिभ्योभयमाशंकमानः सह हरिणकुणकेन वनमाविशति ९ पथि पथि च मुग्धभावेन तत्र तत्र विषक्तमतिप्रणयसारहृदयः ॥ कार्पण्यात्स्कंधेनोद्धति एव मुत्संगे उरसि चाधायोपलालयन् परमामवाप मुदम् १० क्रियायां निर्वर्त्य मानाया मंतराल उत्थायेत्याययैदनमभिचक्षीत तर्हि वावसवर्षपतिः प्रकृस्तिरस्येन मनसा तस्मै हाशिष आशास्ते स्वतिस्याद्दत्सते सर्वत इति ११ अन्यदा तु भृशमुद्विग्नमना नष्टद्रविण इव कृपणः सकृणमतितर्षेण हरिणकुणकविरहविह्वलहृदय संतापस्तमनुशोचन् किल कश्मलं महदभिरंभित इति होवाच १२ अपि बत सर्वकृपेण बालको मृतहरिणी सुतो ममानार्यस्य शठकिं तव मेतरकृतस्य कृतविस्मभ आत्मप्रत्ययेन तदविगणयन् स्वजन इवागमिष्यति १३ अपि क्षेमेणास्मिन्नाश्रमोपवने शष्पाणि चरंतं देवगुप्तं द्रक्ष्यामि १४

वदुपासनार्थं गइतिसन्नाह मूनयिति ७ इत्युक्तप्रकारेण कृतामुर्षगः कृतस्नेहाभिनिवेशः मृगजहनुना मृगबालकेन ८ आहारिष्यमाण आनायिष्यन् ९ १० वर्षपतिः भरतस्य दनाथः प्रकृतिस्थे न स्वस्थेन ११ अन्यदा भदशीने अतितर्षेण अत्युत्कटया कश्मलं विषादं अभिरंभित आश्रितः १२ आत्मप्रत्ययेन स्वजनः शुद्धया ज्ञानमौदासीन्यं अविगणयन् अविचितयन् स्वजनः पुत्र इव १३ क्षेमण सुखेन १४

नकचरः अष्टयान्मृगवशेषः १५ निम्लोचत्यस्तंगच्छत मृगवधून्वासः मृगा नक्षत्रलक्षगायः १६ त्रिविधशशवराश्च दश नयाश्चानजाः स्वजातप्रयुक्ताश्च मृगदारकाणां भृगबालकानां पावनं दालीलाविशेषास्तैः १७ द्वेलिकया मृगजातिक्रिययानादविशेषक्रिययावाप्रेमसंभेगस्नेहोद्रेकेण प्रणयकोपेनवा सचकितं सभयं पृषतः कृष्णमृगः अपरुषविषाणाग्रेण कोमलशृगुस्वेन लुठति परिवर्तयति अभिमुखीकरोतीत्यर्थः उपहंतीति वा लुठ उपघात इति धातुः लुठतीति पाठे अनुष्ठानालस्यं करोति लुठि आलस्ये १८ आसादितं अवरोपितं हविर्यस्मिंस्तत्तथा तस्मिन्बहिर्विभक्षणादिना दूषिते सति उपलब्धो भवति स उपरतरभसः शांताभिनिवेशः अतएवावाहितकरणकलापः संवृतसर्वद्वियव्यापारसमूहः १९ अनया भूम्या तप आचरितं तत्तत्किमिति शेषः सविनयस्य कृष्णसारतनयस्य तनुतरा अति शयेनाणवश्च भुगाः सुंदराश्च शिवतमाः सुखतमाश्च स्वराः परुषाश्च सुरायेतेषां पदानां निक्षेपचिह्नानां पंक्तिभिर्द्विविधविधुरवद्विरिद्रवदातुरस्य न केन लंभमोपकरोति किंतु द्विजानां मर्षित्याह आत्मानामि

अपिनवृकः सालावृको न्यतमो वानैकचरो जक्षयति १५ निम्लोचति भगवान्सकलजगत्क्षेमोदयः सूर्यात्माद्यापिनमममृगवधून्यास आगच्छति १६
अपिस्विदकृतसुकृतं मामागत्य सुखयिष्यति ॥ हरिणराजकुमारो विविधरुचिरदर्शनीयानि जमृगदारकविनोदरसंतोषस्वानामपनुदन् १७ द्वेलिकया मां मुधासमाधिना मीलितदृशं प्रेमसंभेगसचकितमागत्य पृषत अपरुषविषाणाग्रेण लुठति १८ आसादितहविषिबहिर्विदूषिते मयोपालब्धो भवति भीतः स पद्युपरतरभसः ऋषिकुमारवदवाहितकरणकलाप आस्ते १९ किंवा अरे आचरितं तपस्तपस्विन्या नयायदियमवानिः स विनयकृष्णसारतनयतनुतरसुभग शिवतमस्वरसुरपदपंक्तिभिर्द्विविधविधुरातुरस्य कृपणस्य ममद्रविणपदवो सूचयंत्यात्मानं सर्वतः कृतकौतुकं द्विजानां स्वर्गोपवर्गक्रामानां देवयजनं करोति २० अपिस्विदसौ भगवानुदुपपन्नं मृगपतिभयान्मृतमातरं मममृगबालकं स्वाश्रमपरिभ्रष्टमनुकंपया कृपणजननवत्सलः परिपालयति २१ एषेते हरिणकुलोपनिधिर्मया गुप्त इति ॥ किंवा आत्मजविश्लेषज्वरद्वदहन शिखाभिरुपतप्यमानहृदयस्थलनलिनं मामुपमृत्योपसृतमृगीतनयः शिशिरशांता नुरागगुणि तानि जवदनसलिला मृतमयगभस्तिभिः स्वधयति २२

ति कृष्णसारतनयस्य पदपंक्तिभिः कृतकौतुकं कृतमंगलमात्मानं द्विजानां देवयजनं च करोति इदं प्रलयोत्थाय बहिर्गत्या पश्यतो हिवचनम् यस्मिन्देशे कृष्णमृगस्तस्मिन्धर्माभिबोधेति स्मृतिः २० अधुने दूदयेप्यनागतं दृष्ट्वा तत्प्रलापप्रकारमाह अपिस्विदिति उदुपपन्नं मृगबालकं परिपालयत्यपिस्विदित्याह एष इति उपसृतश्चासौ मृगीतनयश्चेत्युपसृतमृगीतनयः उपसृत्य गभस्तिभिर्मस्वधयति लेहयति स्विदित्यन्वयः शिशिराणि शितिलानि च तानि अनुरागेण गुणितानि बहुलीकृतानि च तानि निजवदननिर्गतसलिलानि तान्येवा मृतगभस्तपश्चंद्रश्मयस्तैः किं विशिष्टमां आत्मज इवात्मजो मृगीतनयस्त्वस्य विश्लेषनिमित्तो योजवरः संतापः स एव दददहनः वनाग्निस्तस्य शिखाभिरुपतप्यमानं दहमानं हृदयस्थलनलिनं यस्य स तथा तम् ॥ २१ ॥

संगफलमाह इतीति इत्यादिप्रलपन्सः योगतापसोभरतोयोगारंभणतोभगवदाराधनलक्षणगात्कर्मणश्चाविभ्रंशितः परिमोचितइत्यन्वयः केन मृगदारकरूपेणासंभताद्रासतइतितेनस्वारब्धकर्मणाभनुष्य
स्यैवमघटमानोभृगेमनोरथः स्नेहविशेषस्तेनाकुलहृदयस्यसतथा इतरथाप्रारब्धकर्माभावे जात्यंतरेऽस्मज्जातिविलक्षणमृगजातावासंगः स्नेहः कथंस्यात् योगोध्यनं तस्यभरतस्य कथंभूतस्यसाक्षा
न्निःश्रेयसस्यप्रतिपक्षतयाविघ्नत्वे नहेतुनापूर्वपरित्यक्तास्त्यक्तुमशक्यहृदयाभिजाताऔरसाः पुत्राः येनसतथातस्य एवंमृगपोतलालनाद्याकुलचेतसोभरतस्य मरणसमयासत्तिमाह तस्येति अंतरायेणवि
घ्नेनविहृतंयोगारंभणंध्यानोपक्रमोयस्यसतथातस्य पोषणादिषुसतानुषंगेणनिरंतरस्नेहाभिनिवेशेनात्मानं श्रीहरिस्ववाऽविगगयतोचितयतः कराले रभसोवेगोयस्यसतथा २३ इमंलोकंभरतोपाध्युप
लक्षितशरीरंमृगेणसहवर्तमानंविमृज्यइतरमृगवन्मृगशरीरमवाप पूर्वकलेवरमनुतस्यानुकूलत्वेनस्मृताजन्मानुस्मृतिर्जातिस्मृतिर्येनसतथा पूर्वदेहतत्कृतकर्मस्मृतिरित्यर्थः २४ भगवदाराधनस्यसमी
हानुष्ठानंतस्यसामर्थ्येन २५ किमाह अहोइति किंकशंतदाह आत्मास्वामीममास्तीतिभाववंतआत्प्रवंतः परमात्मज्ञानिनइत्यर्थः तेषांसमूहः आत्मवत्ता जनताशब्दवत्त

इतिचैवमघटमानमनोरथाकुलहृदयोमृगदारकाभासेनस्वारब्धकर्मणायोगारंभणतोविभ्रंशितः सयोगतापसोभगवदाराधनलक्षणाच्चकथिभतरथाजात्यं
तरणकुणकेआसंगः साक्षान्निःश्रेयसप्रतिपक्षतयाप्राक्परित्यक्तहृदयाभिजातस्यतस्यैवमंतरायविहतयोगारंभणस्यराजर्षेभरतस्य तावन्मृगा
र्भकपोषणपालनप्रीणनलालनानुषंगेणाविगणयतआत्मानमहिरिवाखुबिलंदुरतिक्रमः कालः करालरभसआपद्यत २३ तदानीमपिपार्श्ववर्तिनमात्मजं
बंधुमिवानुशोचंतमभिधिक्षमाणोमृगएवाभिवेशितमनाविमृज्यलोकमिमं सहमृगेणकलेवरमनुस्मृतजन्मानुस्मृतिरितरमृगवन्मृगशरीरमवाप २४
तत्रापिहवाआत्मनेमृगत्वकारणंभगवदाराधनसमीहानुभावनानुस्मृत्यभृशमनुतप्यमानआह २५ अहोकष्टंभ्रष्टोहमात्मवत्तानुपथाद्याद्विमुक्तसमस्तसं
गस्यविविक्तपुण्यारण्यशरणस्यात्मवतः आत्मनि सर्वेषामात्मनांभगवतिवासुदेवतदनुश्रवणमननंस्कीर्तनाराधनानुस्मरणंभियोगंनानुशून्यसकलयामेन
कालेनसमावेशितंसमाहितंकात्स्न्येनमनस्तत्तुपुनर्ममाबुधस्यरागान्मृगसुतमनुपरिसुखाव २६ एवंनिगूढनिर्वेदोविमृज्यमृगीमातरंपुनर्भगवत्क्षेत्रमुपशम
शीलमुनिगणदयितंशलश्राभंपुलस्त्यपुलहाश्रमंकालंजरात्प्रत्याजगाम २७ तस्मिन्नपिकालंप्रतीक्षमाणः संगच्छभृशमुद्विग्नआत्मसहचरः शुष्कपणंवृणवी
रुधावर्तमानोमृगत्वनिमित्तावसानमेवगणयन्मृगशरीरंतीर्थोदकक्लिन्नमुत्ससर्ज २८ इतिश्रीभागवतपंचमस्कंधेआदिभरतचरितेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

स्यानुपथादनुगमनलक्षणमार्गात् आत्मास्यास्तीत्यात्मवान्तस्यभावः आत्मवत्तातस्यानुपथादनुसरणात् पथगतावितिधातोः भ्रष्टः आलंब्यंमुक्त्वाधः पतितः कुतएतदितितत्राह यदिति सर्वेषामात्मनां
चेतनानामात्मानिअंतर्गामीणिवासुदेवभगवति कात्स्न्येनकालेनसमावेशितंसमाहितं सन्निधायास्थिराकृतयन्ममनः पुनस्तदेवममनः रागान्मृगसुतमनुसुखावानुसृतमभूदित्यन्वयः तस्मादितिशेषः
विविक्तंचतत्पुण्यसाधनंचतत्अरण्यविविक्तपुण्यारण्यंतेदवशरण्यस्यसतथातस्यात्मवतोबुद्धिमतः । कथंकात्स्न्येनेतिविशेषणंसंगच्छते क्षणार्थमन्यप्रसंगसंभवादितितत्राह तदिति तस्यवासुदेवस्या
नुश्रवणादिषुयांभियोगआग्रहलक्षणः प्रयत्नस्तेनः शून्याअविनाभूताः सफलाः सकलायामायास्मिन्सतथातेन २६ निगूढनिर्वेदोतर्गतवैराग्यः दयितं प्रियंकालंजराद्विरेः २७ आत्मसहचरएकाकी
मृगत्वनिमित्तस्यदुष्कर्मणः प्रारब्धस्यावसानंनानाशमेवगणयंतीति २८ इतिपंचमस्कंधेवि० टी० अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नानंतरं । कल्याणकरभरतकथोच्यतइतिवा त्यागोदानं देवतामुद्दिश्यद्रव्यत्यागलक्षणोयज्ञोवा संतोषोयदृच्छालाभेनालंबुद्धिः शमाद्यात्मज्ञानांतं तैर्ये आनंदस्तेनयुक्तस्य शमादीनामानंदेनसमृद्ध्या युतस्येतिवाआत्मनःपितुर्गुणसदृशश्रुतादिगुणायेषांति तथा सोदर्यागजाः एकस्यामातुःउदरजातत्वात् सोदर्याः अंगजाः पुत्राः १ उत्सृष्टमृगशरीरयेनसतथा चरमशरीरेणांत्यदेहेन २ तत्रविप्रजन्म न्यापि लोकस्यात्मानमुन्मत्तादिरूपेणदर्शयामासेत्यन्वयः उद्विजमानः स्वस्थानप्रच्युतिरितिभिभ्यत् गुणविवरणंव्याख्यानं विशेषेगदधतः आत्मनःस्वस्यश्रवणादेःप्रतिघातंविघ्नमाशंसमानः निरूपयन् अनुस्मृतास्वस्यपूर्वजन्मनामार्वाकः ३ सविप्रःपितातस्यात्मजस्यापिलोकविद्विष्टस्यापिसमावर्तनपर्यंतं सःसंस्कारान्विप्रजातिविहितान्जातकर्मादीन्यथोपदेशंविदधानः कुर्वाणःपुनरुपनीतस्यशौचाचमनादीन्कर्मनियमाननभीष्टानपिसमाशिक्षयदित्यन्वयः अनभिप्रेताश्चेत्किमित्यशिक्षयदितितत्राह हवाइत्येतौभरतस्यापरोक्षज्ञानित्वेनकामचारोनेदो

श्रीशुकउवाच ॥ अथकस्यचिद्विजवरस्यांगिरसप्रवरस्यशमदमतपःस्वाध्यायाध्ययनत्यागसंतोषातितिक्षाप्रश्रयविद्यानसूयात्मज्ञानानंदयुक्तस्यात्मसदृशश्रुतशीलाचाररूपौदार्यगुणानवसोदर्यागजाबभूवुःमिथुनंचयवीयस्यांभार्यायाम् १ यस्तुतत्रपुमांस्तं परमभागवतंराजर्षिप्रवरंभरतमुत्सृष्टमृगशरीरंचरमशरीरेणविप्रत्वंगतमाहुः ॥ २ ॥ तत्रापिस्वजनसंगाच्चभृशमुद्विजमानोभगवतःकर्मबंधविध्वंसनश्रवणस्मरणगुणविवरणेनचरणारविंदयुगलममनसाविदधतःआत्मनःप्रतिघातमाशंसमानोभगवदनुग्रहेणानुस्मृतस्वपूर्वजन्मावलिरात्मानमुन्मत्तजडबधिररूपेणदर्शयामासलोकस्य ३ तस्यापिहवात्मजस्यसविप्रःपुत्रस्नेहानुबद्धमनाआसमावर्तनात्संस्कारान्यथोपदेशंविदधानउपनीतस्यचपुनःशौचाचमनादीन्कर्मनियमाननभिप्रेतानपिसमाशिक्षयत्अनुशिष्टेनाहिभाव्यंपितुःपुत्रेणेत्यसदाग्रहः ४ सचापितदुहपितृसन्निधावेवसध्रीचीनिमिवकरोति ॥ छंदांस्यध्यापयिष्यन्सहव्याहृतिभिःसप्रणवाशिरस्त्रिपदींसावित्रींशैष्मवासंतिकान्मासानधीयमानमप्यसमवेतरूपंग्राहयामास ५ एवंस्वतनुजेआत्मन्यनुरागावेशितचित्तःशौचाध्ययनव्रतनियमगुर्वनलथुश्रूषणाद्यौपकुर्वाणकानिकर्माण्यतदभिगुक्तान्यपिसमनुशिष्टेनभाव्यामित्यसदाग्रहःपुत्रमनुशशास ॥ पितास्वयंतावदनाधिगतमनोरथःकालेनाप्रमतेनस्वयंगृहेप्रमत्तउपसंहृतः ६ अथयवीयसीद्विजसतीस्वगर्भजातिमिथुनंसपत्न्यामुपन्यस्यस्वयमनुसंस्थयापतिलोकमगात् ॥ पितर्युपरतेभ्रातरएनम

तत्प्रभावविदस्त्रय्यांविद्यायामेवपर्थवसितमतयोनपरिविद्यायांजडमतिरितिभ्रातरमनुशासननिर्बधान्यदृत्संत ७

षायेतिसूचयतः अतएवासदाग्रहइत्युक्तं ४ यत्पित्राशिक्षितंतेदेवसध्रीचीनंसमीचीनंरमणीयमिवकिंचिदन्यथा हेत्यनेन अतीतानागतज्ञानत्रैलोक्योद्धरणक्षमः इत्यादिस्मार्तन्यायप्रतुसंधानइवेति दर्शयति सहप्रणवेनशिरसात्रिपदीसप्रणवाशिरस्त्रिपदीतां असमवेतरूपंअसंजसंरूपंयथा तथा छंदांसिखेदान् ५ आत्मावैपुत्रनामेतिश्रुतेरात्मनीतिव्यपदेशः औपकुर्वाणकानिउपकुर्वाणयो ग्यानि उपकुर्वाणोविवाहःभिक्षाटनंवा अतदभियुक्तानितस्यानपेक्षितानि एवमादीन्यपिकर्माणिग्राहयन्पुत्रमशिक्षयदित्यन्वयः अनागतमनोरथः अप्राप्तनिजाभिप्रायः उपसंहृतोमृतोभूत् ६ अनुसंस्थयाअनुमरणेनअग्निप्रवेशलक्षणेन त्रय्यांअग्निष्टोमेनस्वर्गकामोपजेतेत्याद्यायांकर्मप्रतिपादिकायांपर्यवसितमतयः पुरुषार्थनुद्धयः ब्रह्मविदाप्नोतिपरंतमेवंविद्वानमृतइहभवतीत्याद्यायानिनिष्णातमतयः अनुशासननिर्बधाच्छिक्षालक्षणाग्रहान्वयवृत्तंतनिवर्तितुमेच्छन् ७

अतः परमसौभरतः किमकरोदन्नाह सचेति सचैवं विचचारं त्यन्वयः कथं प्राकृतैरित्यस्य विवरणं द्विपदेति चतुष्पदः पशोर्द्विपदत्वमेव विशेषः न तु ज्ञानेन तादृशैर्मनुष्यैर्यदाह उन्मत्तेत्यादिनामभिरभिभाष्यमाणो भवति तदा तदनुकूपाण्युन्मत्तादिवचनानुकूलवचनानि भाषते विहितः कर्तुः कर्मानुकूलद्रव्यहृष्टमिदं रणकर्मणो वेतनतो मोलयेन कर्मो नुकूलद्रव्यहृष्टयेत्यर्थः कदम्बकुत्तिसनात्रं अभ्यवहरति भुंक्ते परं केवलं नैन्द्रियप्रीतिनिमित्तं न जिह्वादीन्द्रियतृप्तिकारणं ८ अत्र हेतुगर्भविशेषणमाह नित्येति नित्यनिवृत्तदुःस्वस्वसिद्धविशुद्धानुभवानंदोहमिति यः स्वात्मलाभस्तन्मधिगच्छतीति स तथोक्तः यद्वा नित्यनिवृत्तदुःस्वत्वादिविशिष्टस्वात्मा परमात्मा स एव लाभः फलं जानातीति स तथोक्तः अत एवासांभावितो नुत्पादितो देहाभिमानो येन स तथा शुष्कजलनारिकेलफलसम इत्यर्थः ९ उपलिप्तभूमौ शयित्वानिद्राकरणं स्थं डिलसंवेशनं अनुन्मर्दनं देहमलासागः अनुन्मज्जनं अस्नानं कर्पटनपटवीरेण जीर्णवस्त्रेणेत्यर्थः आवृताच्छादिता कटिर्यस्य स तथा उरुमेषिणातिमलिष्टेन १० यदा परतः आहारं प्राप्तिवेतनतः कर्महमान

स च प्राकृतौ द्विपदपशुभिरुन्मत्तजडबाधिरित्याभिभाष्यमाणो यदा तदनुकूपाणि प्रभाषते कर्माणि च स कार्यमाणः परेच्छया करोति ॥ विहितो वेतनतो वा याज्ञया यदृच्छया चोपसादितमल्पबहुमृष्टकदम्बवाभ्यवहरति परं नैन्द्रियप्रीतिनिमित्तम् ८ नित्यनिवृत्तदुःस्वस्वसिद्धविशुद्धानुभवानंदस्वात्मलाभाधिगतः सुखदुःखयोर्द्वैद्वनिमित्तयोरसंभाविते देहाभिमानः ९ शीतोष्णवातवर्षेषु दृष्टवानावृतांगः पीनः संहननांगः स्थंडिलसंवेशनानुन्मज्जनेन रजसामहामणिरिवानभिव्यक्तब्रह्मवर्चाः कर्पटावृतकटिरुपवीतेनोरुमेषिणा द्विजातिरिति ब्रह्मबन्धुरितिसंज्ञया ज्ञानावगतो विचचार १० यदा तु परत आहारं कर्मवेतनत इहमानः स्वभावाभिरपिकेदारकर्मणि निरूपितस्तदपि करोति ॥ किंतु न समं विषमं न्यूनमधिकमिति वेद ॥ कणपिण्याकफलीकरणकुलमापस्थालीपुरीषादीन्यप्यमृतवदारोचयति ११ अथ कदाचिद्दृष्टलीपतिर्भद्रकाल्यैषुरुषपशुमालभतापत्यकामः १२ तस्य ह वै वैविमुक्तस्य पशोः पदवीं तदनुचराः परिधावंतो निशि निशीथसमये तमसावृतायामनधिगतपशव आकस्मिकेन विधिनो केदारान्वीरासनेन मृगवराहादिभ्यः संरक्ष्यमाणमांगिरसप्रवरसुतमपश्यन् १३ अथ त ए नमनवद्यलक्षणमवमृश्यते न भर्तुः कर्मनिष्पत्तिमन्यमाना बद्धारशनया चंडिका गृहमुपनिन्युमुं दाविकसितवदनाः १४ अथ पणयस्तं स्वविधिना भिषिचया हतेन वा ससाच्छाद्य भूषणानुलेपस्तिलकादिभिरुपस्कृतं भुक्तवंतं धूपदीपमाल्यलाजकिसल्यांकुरफलोपहारोपेतयो वैशसंस्थया महता गीतस्तुतिमृदंगपणवधोषेण चतंपुरुषपशुं भद्रकाल्याः पुरत उपवेशयामासुः १५

श्रेष्ठमानस्तदा स्वभ्रातृभिरपिकेदारकर्मणि निरूपितस्तत्कर्माणि करोति अस्य कर्मण इदं मूल्यं सममिदं विषयमिदं अधिकमिदं न्यूनमिति न वेद कर्णपाषाणोपेतानुतरतं डुलं पिण्यांकनीरसतिलपिष्टफलीकरणमवहतं डुलतुषं कुलमाषः कीटादिविद्धमाषः वनमाषेवा स्थालीपुरीषं स्थालीतंडुलमृदंगधानं यावनालश्यामाककोद्रवादन्यादिशब्दगृहीतानि आरोचयति मयुरीकरोति ११ भक्षितकगादिजीर्णो करणं नातिशयितमाहात्म्यं औषधादिनापित्तसंभवादित्याशंक्य विष्णुमाहात्म्यगर्भितं माहात्म्यं तं रमाह अथेति अथान्यमाहात्म्यं वक्ष्यामीति शेषः १२ दैवविमुक्तस्य अष्टोद्धो धकरमात्मोपेक्षया क्षीणायुषः निशीथसमये मध्यरात्रिकाले अनधिगतपशवः अप्राप्तपुरुषारूपपशवः केदारान्शालिक्षेत्राणि वीरासनेन मंचे स्थित्वा संरक्ष्यमाणं पालयंतं यत्प्रत्ययस्तु स्वयं हरिणा पालयत इति चोतनपरः १३ रशनयारज्जवा १४ पणयो वृषलाश्वोरावा स्वविधिनस्वागमोक्तमार्गेण अहतेनाच्छिन्नेन दौतेन वा किसलयः पल्लवः अंकुरेन तां कुरुः त्रैशम्यं अगादिमात्रिजातेन १५

वृषोधमोलीयतएभिरिति वृषलास्तेषां राजा वृषलराजः अतएवपणिश्चोरइत्यर्थः असृगासर्वेनरक्ताख्यमद्यन तस्याः भद्रकाल्यामत्रण ५५ कायापल्लवस्यामन ५६
 त्रुत्रिशूलेन कुद्धस्यपि वशो गितमित्यादिना भिमंत्रितं जप्तमांसं खड्गम् १६ उत्तिसक्तमुच्छृखलं मनोयेषां तेषां भगवत्कलासन्निहितांगिरसकुलंकदर्थीकृत्य वृषलानां ब्रह्मर्षिस्तु तस्य भरतस्यालंभनं
 हिंसनमतिदारुणं यत्कर्म तदुपलभ्य हृष्टा ब्रह्मतेजसा शत्रुदहनलक्षण भरतस्य श्रीहरिसामर्थ्येन भृशं दंष्ट्रामानेन देहेन युक्ता सा भद्रकाली सहस्रोच्चवाल सद्योर्थः सहसा श्रुत इति यादवः १७ यायदुमा
 कांक्षितासैवेत्येव शब्दार्थः किं विशिष्टस्य सूनायां हिंसायामनभिमत्तस्या योग्यस्य सर्वपाणि हिंसाका अपि बाह्या हिंसा नानुमन्यं तदिति अमर्षो योऽर्थो आवेशः तस्य रभसेन कोलाहलेन विलसितः प्रका
 शितः ध्रुक्कुटिलक्षणा विटपः शाखा तथा कुटिलाभ्यां दंष्ट्राभ्यां चारुणानामीक्षणानामाटोपेन चातिभयंकरं वदनं यस्याः सा तथा इदं जगद्धंतु कामे द्राहा संकुर्वती ततः पूर्वस्थानादुत्पद्यो त्यायागत्य वृकणा
 निछिन्ना निशीर्षाणि येषां ते तथा तेषाम् १८ महत्स्वभिचारेण योति क्रमः अनिष्टकरणं तदात्मने कर्त्रेकात्स्न्येनैकदेशं मंतरेण फलति परिपाकं प्राप्नोति १९ आश्चर्यमेतद्यदंतं कालिकानीति विब्राह्मण

अथ वृषलराजपणिः पुरुषपशोरसृगासर्वेन देवी भद्रकाली यक्ष्यमाणस्तदभि मंत्रितमासिमाति करालं निशितमुगपदे १६ इति तेषां वृषलराज्ञां रजस्तमः प्रकृ
 तीनां धनमदरजसोत्तिसक्तमनसां भगवत्कलांगिरसकुलंकदर्थीकृत्योत्पथेन स्वैरं विहरतां हिंसा विहाराणां कर्मातिदारुणं वृषलानां यद्वृहभूतस्य साक्षाद्ब्रह्मर्षि
 सुतस्य निर्वैरस्य सर्वभूतसुहृदः सूनायामप्यनभिमत्तस्यालंभनंतदुपलभ्य ब्रह्मतेजसातिदुर्विषेहेण दंष्ट्रामानेन वपुषा सहसोच्च चालसैव देवी भद्रकाली १७
 भृशममर्षेरोषावेशरभसविलसितभ्रुकुटिविटपकुटिलदंष्ट्रा रुणेक्षणाटोपातिभयानकवदनाहंतु कामे वेदं महदा द्राहा समति संभ्रं भणविभुचती तत उत्पत्त्य पापी
 यसां दुर्भावानां तेनैवासिनावृकणशीर्ष्णां गलात्स्वंतमसृगा सवमत्युष्णं सहर्णैर्निपीयाति पानमदविह्वलौघैस्तरां स्वपापैर्दः सहजगौननर्तविजहारचशिरः
 कंदुकलीलया १८ एवमेव खलु महदभिचारातिक्रमः कात्स्न्येनात्मने फलति १९ नवा एताद्विष्णुराताद्धृतं यदसंभ्रमः स्वशिरश्छेदन आपतितेपि विमुक्ते दे
 हाद्यात्मभावसुहृदहृदग्रंथीनां सर्वसत्त्वसुहृदात्मनां निर्वैराणां साक्षाद्भगवत आनीमिषारिवरायुधेना प्रमत्तेनैतैस्तैर्भावैरभिरक्ष्यमाणानां तत्पादमूलमकुतोभ
 यमाश्रितानां भागवतपरमहंसानाम् २० इति श्रीभागवते पंचमस्कंधेन वमोऽध्यायः ९ श्रीशुक उवाच ॥ अर्थसिंधुसौवीरपतेरहूगणस्य व्रजत इक्षुमयास्त
 टेन द्याभगवंतं कपिलऋषिं द्रष्टुं कस्मिंश्चिदाश्रमे स्थितं तत्कुलपतिना शिबिकावाहकपुरुषान्वेषणसमये देवेनोपसादितः स द्विजवर उपलब्धः एष पीवायुवासंहन
 नांगः खरवत् धुरं वोढुमलमिति पूर्वविष्टिगृहीतैः सह गृहीतः प्रसभमतदर्ह उवाह शिबिकां सहि महानुभावः १

स्तूष्णीं आसेति राजा भिमायज्ञो बादरायणिराह नवा इतीति हे विष्णुरात परीक्षितस्वशिरश्छेदन आपातितेप्यसंभ्रम इति यदेतद्भागवतपरमहंसानामद्रुतं नैवेत्यन्वयः विमुक्तो देहादावात्मभावलक्षण
 सुहृदहृदग्रंथी यैस्ते तथा तेषां सर्वसत्त्वानां सुहृदश्चात्मभूताश्च सर्वसत्त्वसुहृदात्मानः स्तेषां सुहृदात्मा मनोयेषां तेषां भित्ति साक्षात्प्रत्यक्षतु र्ययोरित्यभिधानात् साक्षाद्भगवतस्तु र्यमूर्तेर्हेरा निमिषा
 रिवरायुधेन कालरूपचक्राख्य श्रेष्ठायुधेन तैस्तैर्भावैर्भद्रकाल्यादिसंज्ञैः परितोरक्षमाणानामप्रमत्तेन चक्रस्य चैतन्यमुपलक्षयति अतएव वैलक्षण्यसूचनाय भगवत अनिमिषेत्यपसंधिः कृतः २० इति पंच
 मस्कंधे वि० कृतटी० नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ अत्र पुरुषां तरसंवादबाहुल्येन श्रद्धातिशयो भवतीति पुनरपि पंचस्वध्यायेषु हरेस्तत्त्वानि कथयति तदर्थं ब्राह्मणरहूगयोः संछापं वदयितुमाह अथेति इक्षुमत्यान

द्यास्तटेकस्मिन्निश्चिदाश्रमेस्थितं कपिलं मुनिं द्रुष्टुं ब्रजतोरहूगणस्यां दालिकावाहकं पुरुषान्वेषणवेलायां तस्य राज्ञः कुलपतिना प्रधानपुरुषेण देवेनादृष्टप्रेरकेण हरिणोपसादितः प्रापितः एषपीवापुष्टः खरवत्
धुरं शिबिकां वोढुमलं समर्थ इति निश्चित्य प्रसभं पूर्वविष्टिगृहीतैर्वाहकैः सह गृहीतोऽतदहः वहनायोग्यः स ब्राह्मणः शिबिकामुवाहेत्यन्वयः किंचित्रादिमिति तत्राह सहीति स ब्राह्मणो महानुभावो हि यस्मात्तस्मा
ह्माह्मणेन वाहयितृत्वमनुपपन्नमिदमस्यात्यंतयोग्यं महासामर्थ्योपेतत्वादित्यर्थः १ युगमात्रप्रदेशस्यावलोकनं युगमात्रावलोकः तदनुकूलागतिर्गमनं यस्य स तथा तस्य गत्या अन्येषां वाहकानां पु
रुषाणां गतिर्न समायुक्तानभवति यदा तदा रहूगणः अधिवहतो वोढुना हेत्यन्वयः अतिक्रमत्तपदं निक्षिपत् २ सोपालं भंसतर्जनं ईश्वरस्य राज्ञः वचः तुर्यात्सामाद्युपायानां मध्ये चतुर्थं दंडात् ३ भवतो
नियमो नुशासनं तस्यानुपथा अनुगुणमार्गाः द्रुतमस्मद्गमनानुगुणं न ब्रजति पारयामः पारंगच्छामः ४ नूनमिदानीमेकस्य सांसर्गिकः संबंधात्संभूतः संभावनामात्रं न तु तात्त्विकं विचारसहत्वादिति प्रमथं
मपि नासूचयति अयं दुष्ट इति निसर्गेण निश्चयेन सिधुविषयस्याधिपतिरहमित्यभिमानबलात्कृतः पूर्णः स्वभावांतरं राजसंप्राप्त इति वा अतएवोत्थितकोपः ५ अहो कष्टमिषाद्याक्षेपाः विपरीतार्थो वेदि

यदा हि द्विजवरस्य युगमात्रावलोकानुगतेर्न समपुरुषगतिस्तदा विषमगतायां स्वाशिविकायां रहूगण उपधार्य पुरुषानधिबहत आह ॥ हे वोढारः साध्वतिक्र
मत किं मिति विषममूह्यते यानमिति २ अथ तदैश्वर्यवचः सोपालं भुमुपाकर्ण्य तुर्याच्छंक्रितमनसस्तं विज्ञापयां बभूवुः ३ न वयं नरदेव प्रमत्ताः भवन्नि यमानु
पथाः साध्वेव वहामः अयमधुनैव निगुक्तोऽपि न द्रुतं ब्रजति नानेन सह वोढुमिह वयं पारयाम इति ४ सांसर्गिको दोष एव नूनमेकस्यापि सर्वेषां संसर्गिणां भवितुम
र्हतीति निश्चयः कृपणं वचो राजारहूगण उपपासितवृद्धोऽपि निसर्गेण बलात्कृतं इषडुत्थितमन्युरविरूपं ब्रह्म तेजसं जाते वेदसां मि वरजसा तमसा द्रुतमतिराह ५
अहो कष्टं भ्रातव्यं क्तमुरुपरिश्रान्तो दीर्घमध्वानमेक एव ऊहितवानसुचिरं नातिपीवानातिमंहननां गोजरसो पद्रुतो भवान्स्वेनो एवापर एते संघाटिनः ६ इति
बहुविप्रलब्धोऽप्यविद्यया विहितद्रव्यगुणकर्म शयस्वचरमकले वरअवस्तुनि संस्थानविशेषे अहं मेत्यनध्यारोपिति मिथ्या प्रत्ययो ब्रह्मभूतस्तूष्णीं शिबिका
मुवाह ७ अथ पुनः स्वाशिविकायां विषमगतायां प्रकुपित उवाच रहूगणः किमेतत्स्वजीवन्मृतोऽसि मां कदर्थं कृत्य भर्तृशासनमतिचरासि ॥ प्रमत्तस्य ते करोमि
चि किं त्सां दंडपाणि रिव जनतायाः यथा प्रकृतिं स्वां भजिष्यसीति ८

तव्याः भ्रातः सखे इत्याक्षेपे संबोधनं ज्ञातव्यं लोके भ्रात्रादिभिः सह विरोधानां न्यौरित्यत एतादृशैः शब्दैः संबोधनं कृतमित्यर्थः संघाटिनः सहवाहकाः ६ इत्येवाविप्रलब्धोऽपि भास्सतोऽपि तूष्णीं भूत्वा शिबिकामुवा
हेत्यन्वयः तूष्णीं भावे कारणमाह ब्रह्मेति ब्रह्मभूतः ब्रह्मनिविष्टमना इत्यर्थः अत्रापि कारणमाह चरमेति इतः परं भौतिकं शरीरं अस्य नास्तीति द्योतनाय चरमेति स्वस्वेनाभिमतं त्यदेहेन अध्यारोपितो मि
थ्या प्रत्ययो येन सतथा अनात्मनि कर्तृत्वाभिमानो मिथ्या प्रत्ययः न त्वनिर्वाच्यलक्षणः कस्माच्छरीरस्य हेयत्वमिति तत्राह अवस्तुनीति अवस्तुत्वादिति त्वत्वादित्यर्थः तदपि कुत इत्यत्राह संस्थानेति अ
वयवविन्यासविशेषत्वादित्यर्थः कनविन्यासविशेष इत्यत्राह अविद्येति हरीच्छयापेरितया प्रकृत्या विहितानां द्रव्याणां पंचभूतानां गुणानां सत्त्वादीनां कर्मणां पुण्यपापलक्षणानामाशयः समूहोऽयं स्मि
स्तत्तथा द्रव्यादीन्याशेरेयस्मिन्निर्वाति वा विहितद्रव्यगुणकर्म शयस्वचरमकले वरं चोति वग्राह स्तस्मिन् ७ विचिकित्सया किं फलमत्राह यथेति प्रकृतिं समस्वभावम् ८

एवराज्ञापालब्धाब्राह्मणः।कमकरादत्राह एवामिति अबद्धाभिभाषणकारणमाह रजसात् फलातरचाह।तरस्कृतात् अशषायमगवात्प्रथमागपतास्तत्कालमवबुध्यमानः।नचान्यत्रोपपन्नः।
सभरतोऽशेषभगवत्प्रियनिकेतः।तिरस्कृतोऽधिकृतोऽशेषभगवत्प्रियनिकेतोयेनसतथातं मनुष्यपदं प्रक्षिप्य किमिति सस्यत इतीयंशका तत्कालस्थितभक्तेषुमानुषेष्वृषभभक्तजः वरोपि धिक्कृतो राज्ञा
सुहृदवैष्णवेष्वपीत्यनेनपरिहर्तव्येति सर्वभूतसुहृदवैष्णवस्तेष्वाम्नायस्यसतथा अतएवसुहृदवैष्णवेष्यति तर्हि किमिति धिक्कार इत्यत उक्तं योगेश्वरेति योगेश्वराणां चर्यायां शुश्रूषायां व्यग्रवहो रे
वा नातिव्युत्पन्नमतिनाभ्यस्तबुद्धिस्मयमान इवेतीवशब्दोऽमं दहासस्यस्वरूपभूतत्वं दर्शयति समयोनामकश्च न दोषः सविगतोयस्मात्सतथा इंदराज्ञाक्षेपवचनानामुत्तरम् ९ उरुपरिश्रान्तो दीर्घम
ध्वानमेकऊहितवान्सुचिरमिति यदभ्यधायिराज्ञातत्रोत्तरमाह त्वयेति भोवीरनिष्प्यमाणे सतियद्यहंभर्ता यदिचभर्तुर्भेमसभारः स्याद्यादिवाहंगता यादिवागंतुर्भेमाधिगम्यं विषयाख्यां किंविस्स्या
द्यादिवाध्वामार्गः कश्चित्स्यात्तर्हि त्वयोदितमिदं सर्वव्यक्तं स्पष्टमविप्रलब्धं सत्यं भवेत् किंतु नाहंभर्तानतरांभारः नाहंगतानतरांगंतव्यं नतमांमार्ग इत्यर्थः स्वस्कंधे शिबिकादंडस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् कथ
मेतद्वचनमित्यत उक्तं व्यक्तमिति भर्ता सन्त्रियमाणो विभर्ति यउन्निधातुपृथिवीमुतद्यामित्यादि श्रुतौ भरणो देही रनियत त्वस्य व्यक्तमुक्तत्वात्तदभिप्रायेण भरते नोच्यत इत्येतदभिप्राणादिकृद्भरि रिति चि
तयन्नृपमब्रवीदिति स्मृतिसिद्धं यदुक्तं नातिपीवेति तत्राह पीवेति पंचभूतात्मके शरीरे पीवेति यः प्रवादः असौ विदां ज्ञानिनां पक्षे न शोभते देहस्य परिणाभिन्वेन चेतनस्या परिणाभिन्वेन सिद्धत्वात् १० नाति सं

एवं बह्वद्वमभिभाषमाणं मरदेवाभिमानं निरंजसातमसानुविद्धेन मदेन ति रस्कृतशेषभगवत्प्रियनिकेतं पंडितमानि न संभगवान्ब्रह्मभूतः सर्वभूतसु
हृदात्मा योगेश्वरचर्यायां नातिव्युत्पन्नमति स्मयमान इव विगतस्मय इदमाह ९ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ त्वयोदितं व्यक्तमविप्रलब्धं भर्तुः समस्याद्यादि वीरभारः ॥
गंतुर्यदि स्यादधिगम्यमध्वार्पावेति चासौ न विदां प्रवादः १० स्थौल्यं कार्यव्याधयश्चक्षुत्तृड्भयं कलि रिक्षाजरा च ॥ निद्राऽरातिर्मन्युरहं मदश्च देह न
जातस्य हि मेन संति ११ जीवन्मृतत्वं नियमेन राजन्नाद्यंतवद्याद्विकृतस्य दृष्टम् ॥ स्वस्वामिभावो ध्रुव एष त्रतर्ह्यच्युते साविति कृत्ययोगः १२ विशेषबुद्धेर्वि
वरं मनाक्पश्यामि यत्र व्यवहारतो न्यत् ॥ कईश्वरस्तत्र किमीशितव्यमथापि राजन्करवामर्किते १३

हननांग इत्यादियदुक्तं तत्राह स्थौल्यमिति अत्र हि शब्द एवार्थे स्थौल्यादयो देहेन जातस्य देहाभिमानिनो ह्येव संति न मे संति देहाभिमानाभावात् देहमानी देहजातो विदेहो विजित इति वचनात् देहाभिमानिन
एव स्थौल्ययादिकानि नान्यस्येति बोद्धव्यं अरतिस्तंद्री अहमहंकारः ११ जीवन्मृतो सीत्यस्योत्तरमाह जीवन्मृतत्वमिति आद्यंतवदुत्पत्तिविनाशवद्यत्तस्य विकृतस्य जडस्य नियमेन जीवन्मृतत्वं दृष्टं तथा
हि जीवनं प्राणयोगेन चेष्टावत्त्वं मृतत्वं प्राणत्यागेन रीतलक्षण सुखराहित्यमेतच्छरीरस्य विनाभूतं प्राणयुक्तेर रत्याच जडं जीवन्मृतं स्मृतमिति स्मृतेः नचैवं ममेचेतनस्य देहयोगिवियोगलक्षणजन्ममरणे
अंतरेण स्वतो विकारा भावेनाद्यंतवत्त्वायोगात् नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामिति श्रुतेः देहस्य सर्वथानाशादनाशाच्चेतनस्य चेत्यादेश्च अतएव देहेन जातस्येत्युक्तं ॥ यच्च मांकदर्थी कृत्यभर्तृशासनमाति च
रसीत्युक्तं तत्राकर्णयेति भावेनाह स्वस्वामीति यत्र यद्येष स्वस्वामिभावो ध्रुवः सत्य इति त्वयोच्यते तर्ह्यसावच्युते हरौ मुख्य इत्युच्यतां एष सर्वेश्वर इति श्रुतेः नतु त्वयि तवास्मात्स्वेकत्वात् भृत्यत्वे भवमु
ख्यं तदुक्तं स्वामित्वं तु हरैरेव मुख्यमन्यत्र भृत्यतेति ॥ एष राजा दंडनाथ इति वचनात् अच्युते मुख्यत्वं कथमत्राहंतीति मम स्वामी हरि रित्यं सर्वस्य पतिरिति वचेति स्मृतेः संध्योपासनवन्मम स्वामी ह
रिरितीति कर्तव्यता लक्षणे योगउपासनं हरावेति विहितमिति यस्मात्तस्मादिति शेषः ध्रुव इति विशेषणादन्यत्राध्रुवस्य न्यायप्राप्तत्वाच्च १२ एको हद्रो न द्वितीयो वत स्थ इति श्रुतेः रुद्रादीनामपि स्वामित्वप्रती
तेरिति तत्राह विशेषबुद्धेरिति मनगांषिदपि विशेषबुद्धे हद्रादौ मुख्य बुद्धेर्विषयमवकाशं स्वाभि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं न पश्यामि भरतस्यापरोक्षज्ञानित्वेन करतला मलकवदशेषशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यापरो

यतएवशक्तस्तस्माद्यथाजडस्यसमबुद्धिर्नास्ततथातवापीत्यसंगः निगूढमप्रकाशतावाशेष्टज्ञानवायस्यसतथा अगाधः माहशानामातेशः पागअध्यात्मावषयग्राथतानसबद्धा
निवचनानि मनसा विभेत्तुं विवेक्तुं नोस्माकं नक्षमं तेन शक्यानीत्यन्वयः मनसा विभेत्तुं न शक्नुमः किंपुनर्वचनेनेत्यतो मनसति १९ अहमपि कार्यातिरुद्दिश्य जनपदांतरंगमिष्यामीति संकामाभूत्किंतु ज्ञाना
र्थित्वेन कापिलवामुदेवं अतो ज्ञानाधिकारित्वेन ममतत्त्वमुपदेष्टुं योग्यतास्तीत्यभिप्रेत्य विज्ञापयति अहंचेति अहमपीह संसारेऽस्ति शयमानानां जनानां यदतिअत्र गच्छति जानात्यनेन तत्त्वमिति ज्ञानलक्षणं गमरणं
शरणं तौक्तिकं प्रष्टुं प्रवृत्तइत्यन्वयः कापिलः किमयं श्रोत्रिय उत प्रवक्तोति तत्राह गुरुमिति श्रोतुरपेक्षिताशेषश्चातव्यस्योपदेष्टारं केषां मुनीनां । किमेते पाषाणवन्मौनशीलाश्चेन्न प्रवचनेन प्रयोजनमेतादृशाश्चेत्यान्
संयुह्य व्याख्या सर्वस्य सुशकाचेति तत्राह तत्त्वेति तत्तत्पदार्थतत्त्ववित्त्वमाठविकानामप्यस्तीत्यत आत्मेति नचायं शब्दः सावकाशइत्याह साक्षादिति नचा
स्यान्यत्र व्यापृतत्वे ज्ञानोपदेशानवसरइत्याह ज्ञानेति ज्ञानकामधेनो प्रवृत्तयेव तीर्णं कलकामधेनाविति धातुः कलविस्तारइति वा ज्ञानव्याप्तयइति वा वाइत्यनेन मम कार्यांतरव्यापारोनास्तीति दर्शयति २० त
तः किं प्रकृतइति तत्राह सवाइति भवान्सवैकपिलो भगवानेव लोकनिरीक्षणार्थं अव्यक्तलिङ्गो भूत्वा विचरत्यपि स्वित्किमित्यन्वयः माहशानां संशयः श्लाघ्यइत्याशयेनाह योगेश्वराणा
मिति विचक्षीतजानीयात् अंधबुद्धित्वे कारणं गृहानुबद्धइति २१ अधुना यत्त्वयोक्तं भर्तुमभारोनास्ति गंतुः कर्मतः श्रमो नास्ति इति तत्राह दृष्टइति यथात्मनो मम भर्तुः कंठभृन्न तहेतुर्भारो गंतुर्गमनलक्षणात्कर्मतः

तद्ब्रह्मसंगोजडवन्निगूढविज्ञानवीर्यो विचरस्य पारः ॥ वचांसि योगग्रथितानि साधोननः क्षमं ते मनसा विभेत्तुम् १९ अहंच योगेश्वरमात्मतत्त्वविदां मुनीनां
कापिलं गुरुं वै ॥ प्रष्टुं प्रवृत्तः किमिहारं यत्साक्षाद्विरं ज्ञानकलावतीर्णम् २० सर्वैर्भवौ लोकि निरीक्षणार्थं मव्यक्तलिङ्गो विचरत्यपि स्वित्र ॥ योगेश्वराणां गतिमं
धबुद्धिः कथं विचक्षीत गृहानुबद्धः २१ दृष्टः श्रमः कर्मत आत्मनो वै भर्तुर्गंतुर्भवतश्चाद्यमन्ये ॥ यथा श्रुतोदानयनाजिभावाः समूलदृष्टो व्यवहारमार्गः २२ स्या
ल्यभिप्ता पात्पयसो हितापस्तत्ताप तस्तरंतु लुगभरंधिः ॥ देहेंद्रियास्वाशयसन्निकर्षात्तत्संस्तुतिः पुरुषस्यानुरोधात् २३

श्रमः पादेवेदनालक्षणो दृष्टस्तथा भर्तुर्गंतुर्भवतोद्यवहनगमननादिक्रियादर्शनाच्छ्रमो युक्तइति मन्ये वै सर्वानुभवसिद्धइति न केवलं दृष्टिः श्रुतिरप्यस्तीत्याह श्रुतेति श्रुता उदानयनादिभावा इति प्रयोगमुत्सृज्य एक
पद्येन प्रयोगस्तुच्छांदसः उदानयनादिभावाजलहरणसाधनघटादिपदार्थाः बोद्धृणां श्रमजनकाः श्रुताः इतीदमपि श्रमसद्भावप्रमाणमित्यर्थः भावोलीलाक्रियाचेष्टा इत्यभिधानाज्जलानयनादिक्रियाः श्रमहे
तव इति वा किमतइति तत्राह समूलइति यतो वहनगमनादिक्रियाः श्रमजनकत्वेन सत्याः तस्माद्दानोपादानादिव्यवहारमार्गः समूलः सप्रमाणः दृष्टः साक्षिसिद्धइत्यर्थः केचिदुदानयनादिभावेति पठंति
तत्र श्रुतेति पदच्छेदः क्रियावाचिनो भावशब्दस्य घटापि कृते स्त्रीलिङ्गत्वं साधु अनेन जीवन्मृतत्वं नियमेन राज्ञित्यत्र पदे हस्येति उक्तं तत्प्रत्युक्तं शतं कुंभं असिचंतं सुराया इति श्रुतेः क्रियायाश्चेतननिपतत्वात्
२२ स्थौल्यादयो न मे संतीति यदवादि तत्रोच्यते स्थालीति स्थाल्याः भांडस्याभिनातापात् भांडस्थपयसो जलस्य तापः स्यात्तस्य पयसस्तापात्तुल्यगर्भस्य तंतुलांतः सारस्य रंधिः पाकः संयोगलक्षण संबंधप
रंपरयाऽन्नाख्यकार्योत्पत्तिर्यथा तथा देहश्चेन्द्रियाणि चासवश्चाशयोतः करणं ते तथा तेषां सन्निकर्षात्संयोगलक्षण संबंधात्थास्थौल्यादिलक्षणा संसृतिः सा पुरुषस्य भवतीत्यन्वयः कुतः अनुरोधादिभिमानात्
नचाभिमानो नास्तीति वाच्यं देहसद्भावो विमानस्यावश्यं भावित्वादभि संतसायोवत् ननु हेयो हेयोः स्वरूपे सामान्यतो ज्ञातेऽत्र श्रमपूर्वकं विशेषतो जिज्ञासा संजाघटीतीति तदभावे स्तंभसंबोधनवद्वयर्थः स्या
दित्यतो वा हेयस्वरूपं निरूपयति स्थालीति अर्थस्तुक् एव आत्मा संसारी संसारांतः पातित्वादंतः करणवत्सच सत्यो र्थं क्रियाकारित्वादात्मवदित्याद्यहनीयम् २३

स्तब्धप्रमत्तस्य चापि षष्ठेऽप्युक्तं तत्राह शास्तेति यो नृपतिर्दुष्टप्रजानां शास्ता शिष्टप्रजानां गोप्ता देवब्राह्मणमुनीनां किंकरश्च स्वविहितं नित्यनैमित्तिकं कर्माच्युतस्याराधनं स्वधर्मयदीहमानः कुर्वाणश्च भवति तर्हि सराजापि षष्ठं नपि नष्टि निष्कलङ्गपापारवाभ्रभवति किंतु सफलङ्ग्यापापारवानेव एतत्कुतो वगम्यत इति तत्राह विजहातीति ज्ञानमंतरेणान्येन न हन्यत इत्यथानिदुःखान्याधिभ्याधिनिति चानिनेषामो घोरस्मिन्संसारस्तथा तं विजहातीति मुंचति भुक्तो भवतीत्यर्थः एवं संसारस्वरूपं निरूप्य राज्ञः स्वधर्मं निरूपयतीत्यतो वाह शास्तेति २४ यत एवमज्ञानं शबलं न शुद्धं फलदं शनदतः संसारनिर्मूलन करं ज्ञानमुपदिशेत्याह तन्मइति नराणां देवो ह्यमित्यभिमाननिमित्तमेतदुच्छीकृतसत्तमस्य धिक्कृतसज्जनोत्तमस्य मेययादृशा सदवध्यानं सज्जनवज्ञाननिमित्तमहःपापं तं रेयं तं णिो भवामि तां मैत्रीं मित्रं सर्वस्मादिष्टतमो हरिस्तद्विषयां दृशं कृषीष्ट अत्र करणं नाम प्रकाशनं विवक्षितं न त्वविद्यमानस्य निर्माणं प्रकाशयेत्यर्थः मुक्तौ मुख्यं साधनं ब्रह्मज्ञानमेवान्यत्सर्वतत्साधनमिति द्योतनाय वा कृषीष्टेत्युक्तं आते बंधो इत्यनेन संसारांधिक्कृपेपतितानां जनानां दीपिकालक्षणदृष्टिप्रदानेन समुद्धरणबंधुभूतस्त्वमेव त्वादृशो न्योनास्तीति स्म अभिप्रायसिद्धये प्रयुक्तमिति ज्ञातव्यं हि गताविति धातोर्गते ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वेन पापार्थे अंह इति निपातनात्साधुः २५ शिविकावाहनलक्षणया स्मदवज्ञया तव कोपादिविकारो नास्तीत्याह न विव्रियेति विश्वसुहृत्त्वविश्वस्य प्रविव्धात्मना सर्वप्रकारेण वा सुहृत् श्रीनारायणः स एव स स्वायस्य स तथा तस्य ते तव विक्रिया संतापलक्षणो भगवन्सिक्कारः कोपो वानास्ति केन हेतुनेत्यत उक्तं साम्भयेनेति मानावमानयोः समत्वकारणेन मानावमानयोस्तुल्य इति स्मृतेः तत्रापि किं कारणमत्राह वी

शास्ताधिगोप्ता नृपतिः प्रजानां यः किं करोवैनपि नष्टि पिष्टम् ॥ स्वधर्ममाराधनमच्युतस्य यदीहमानो विजहात्यवधौघम् २४ तन्मे भवान्नरदेवाभिमानमदेन तुच्छीकृतसत्तमस्य ॥ कृषीष्टमैत्रीदृशमार्तबंधो यया तरेयं सदवध्यानमहः २५ न विव्रिक्रिया विश्वसुहृत्सखस्य साम्भयेन वीताभिमतस्तवापि ॥ महद्विमाना त्वकृता द्विमादृग्धक्षत्यदूरादपि शूलपाणिः २६ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे दशमोऽध्यायः १० ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ अकोविदः कोविदवा दवान्बदस्य धो नातिविदां वरिष्ठः ॥ न सूरयो हि व्यवहारमेतन्तत्वावमर्शनसहामर्नति १

ताभिमेतोरिति वीताविगताभिमतिरभिमानो यस्य स तथा तस्य सामान्यज्ञानिनोऽपि मनसि विचारो न स्याद्विशिष्टज्ञानिनस्तस्य तव किं कृतव्यमित्यपिशब्दार्थः वीताभिमानत्वेन तव मनसि विकाराभावोऽपि संभावित इति वा मम तु देहाभिमानोऽस्त्यजो यतो तोमहदवज्ञाने प्राप्ते शास्त्रतः कर्तव्य आत्मदाहो न कृत इत्याशयनाह महद्विमानादिति मादृक्पुरुषः स्वकृतान्महतो भवादृशस्य विमानादवज्ञानाददूरात्तदानीमेवात्मानं धक्ष्यति दहति न केवलं मादृगेवात्मानं दहति किंतु मत्तोभ्यधिकः शूलपाणिः सदा शिवोऽपि स्वतोमहदवज्ञानादात्मानं दहति ब्रह्महत्यासहस्यपापं शांभ्येत्कथंचन न पुनस्त्वदवज्ञाने कल्पकोटिशैरपि स्वतोमहदवज्ञानाद्द्रोष्यात्मानमाददेदिति वाक्यद्वयं हि शब्देनोपात्तमिति ज्ञातव्यं अतो भवंतं प्रार्थय इत्यपि शब्दार्थ इति २६ इति श्रीभागवते विजयध्वजकृत टीकायां पंचमस्कंधे दशमोऽध्यायः १० अस्मिन्नध्याये ह्येत्येन प्रथमतो वक्तव्यत्वेन संसारस्वरूपं निरूप्यत विवर्तकसाधनं निरूपयति प्रथमतस्तदुक्तमाक्षिपति ॥ अकोविद इति राजंस्त्वमकोविदोऽपि विदितः कथं कोविदवादान्वदसि यत्कोविदानां पंडितानां वादवद्वचनवदभासमानान्वादान्वचनविशेषान् ब्रूष इति यस्मात्तस्मात्स्वधर्ममाराधनमच्युतस्येत्यादिवदतो मभापांडि संकथमत्राह नातिविदामिति भिक्षुकश्चुतगलोपरिवक्तृत्ववद्वक्तृत्वान्नातिविदां दृष्टकरतलामलकतत्त्वज्ञानां मध्ये गनीयत्वेन वरिष्ठः न हि हेतुवद्भासमानान् ग्रपंच मिथ्यात्वे प्रयुक्ता नृदृश्यत्वादिहेतून् प्रयुजान आनुमानिकेषु कोविदो भवति कुतस्तं वरिष्ठः । कुतो वचसामाभासत्वमत्राह न मरय इति सूरयः सर्वज्ञाः शब्दतत्त्वज्ञाः एतन्व्यवहारं भर्तुं गर्तुं भवतश्चानुमन्ये शास्ताधिगोप्ता नृपतिः

प्रजानां स्थाल्याग्रता पात्पयसाभतापस्तत्तापतरतुल्लगभं धिरित्यादिलक्षणतत्त्वावमर्शनयथास्थितवस्तुस्वरूपावचारेण सहनाप्रनात दहनजातस्याहमनसा ॥ १३ ॥
 थस्यार्थापरिज्ञानाद्विजृम्भितमिति एतद्विशब्देनाह अतः प्रेक्षावद्विः कटाक्षेणाप्यनभिवीक्षितत्वादुपेक्षणीयस्त्वयंपक्षइति १ ननुमाभूत्सूरिभिरामननवेदैः किंनस्यादितितत्राह तथेति यथासूरिसिद्धांतेत्वद्वय
 वहारो न चकास्ति सदोषत्वाज्जलदच्छन्नद्युमणिवदल्पबुद्धीनां वेदानां वादेषु मुखतः प्रतीयमानार्थप्रतिपादकलक्षणे षुवाक्येषु तत्त्ववादः परब्रह्मस्वरूपविषयज्ञानसिद्धांतो नानुचकास्ति न प्रकाशते कथं न चका
 स्तीत्यत उक्तं शुद्धइति स्वर्गकामोयजेतेत्यादिकर्मप्रतिपादकानां ब्रह्मविदाप्रोतिपरमिति ब्रह्मज्ञानप्रतिपादकानां च वाक्यत्वं तथानप्रकाशत इत्यर्थः कस्मात्तथानप्रकाशनमत्राह उरुगाहमेधेति
 उरुविस्तीर्णगाहमेधं गृहस्थसंबधिवितानं यज्ञकर्म तत्प्रतिपादकया विद्यया उरुधा विजृम्भितेषु सम्यगुद्धो धेकेषु यतो ल्पबुद्धीनां न प्रतीयते तो महाबुद्धीनां प्रकाशत इत्यतो हीति न वेदेष्वल्पबुद्धीनां ब्रह्मतत्त्वसं
 मीक्ष्यते महाबुद्धिस्तु वेदेषु पश्येद्ब्रह्मैव केवलमिति वचनात् अल्पबुद्धीनां बाहुल्याभिप्रायेण प्रायेणेति अयोग्यानामयमेवार्थ इत्यस्मिन्नर्थे एव शब्दः वादो विषयवक्तृत्वं मुखतो वचनं स्मृतं इत्यभिधानं कर्मपरा
 णां किं भवतत्र विभाग इतरेषां मितर एव शुद्धः किं न स्यादिति नेत्याह साध्विति एकवाक्यत्वकरणमेव साधु नान्यदित्यर्थः २ पुरुषार्थबोधकत्वेन प्रवृत्तस्य वेदस्य सर्वस्य पुरुषार्थत्वेन सर्वसाधारणस्य केषां चित्त
 त्वप्रकाशत्वं केषां चित्तेति विशेषेण घटतैवैषम्यादिदोषापत्तेरित्याशंक्य पुरुषदोषादिदमित्याह नतस्येति वरीयसीः वरीयस्यो पौरुष्यत्वेन प्रशस्ता वेदांतगता अपि वाचः तस्य पुरुषस्य साक्षात्तत्त्वग्रहणाय

तथैव राजन्नुरुगाहमेधवितानविद्योरुविजृम्भितेषु ॥ न वेदवादिषुहितस्त्ववादः प्रायेण शुद्धो नुवकास्ति साधु २ नतस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षाद्वरीयस्य अपि वाचः
 समासन् ॥ स्वप्नो निरुक्तया गृहमेधसौख्यं नयस्य हेयानुमितं स्वयं स्यात् ३ यावन्मनोरजसा पुरुषस्य सत्त्वेन वा तमसा वानुरुद्धम् ॥ चेतो भिराकूति भिरातनोति
 निरंकुशः कुशलं चेतं रवा ४ सवासनात्मा विषयो परको गुणप्रवाहो विकृतः षोडशात्मा ॥ चित्रं पृथङ्नामभीरूपभेदं तर्बहिष्ठः स्वपुरैस्तनोति ५ दुःखं सु
 खं व्यतिमिश्रं च तत्रिकालोपपन्नं फलमाव्यनक्ति ॥ आलिङ्ग्य मायारचितां तारात्मा स्वदेहि न संसृति चक्रकूटम् ६

पुरुषार्थोपयोगिब्रह्मज्ञानाय न समासन्नसम्यग्भवान्नित्यन्वयः तच्छब्देनोक्तं यच्छब्देन विशिनष्टि स्वप्नइति यस्य पुरुषस्य गृहमेधसौख्यं स्वप्ने निरुक्तया स्वप्नदृष्टां तेन स्वयमेव स्वत एव हेयत्वेनानुमितं न स्यादि
 त्यन्वयः स्वप्नसुखज्जाग्रत्सुखं हेयमिति लिङ्गज्ञानं न स्यादित्यर्थः अनेन विषयराग एव वेदांतवाक्योक्ततत्त्वज्ञानानुदये कारणं नान्यदित्युक्तं भवति ३ ननु हेयाननुमितत्वे किं कारणमित्यतोरदूगणस्याकोविदत्व
 ख्यापनाय तन्निरूपितादन्यथा संसारस्वरूपं निरूपयति यावदिति यावत्पुरुषस्य मनोरजसादिगुणैरनुरुद्धं गुणवशत्वेन स्थितं तावत्पर्यंतं चेतोभिर्बुद्धिवृत्तिभिरत एवाकूतिभिर्विषयसु खेच्छाभिः पूर्वानुभवसंस्का
 रैर्वा निरंकुशः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तमानो यः पुरुषः कुशलाकुशलयोरेकतरमातनोतीत्यन्वयः ४ कुशलाकुशलकर्मभ्यां किं फलमापादयतीति तत्राह सवासनात्मेत्यादि श्लोकद्वयेन समाधारचितान्तरात्मा प्रक
 त्तिनिमित्तं मनः पृथग्भङ्गामभिः स्वपुरैः स्वस्य जीवस्य सुरनरतिर्यगादिदेहैरूपभेदं सुरनरतिर्यगादिदेहभेदं चित्रं बहुविधं तनोति अंतरात्मानं विशिनष्टि वासनात्मेति नानाकर्मवासनामयः गुणानां प्रवाहो य
 स्मिन्सतथा षोडशात्मा दशोद्रियाणि पंचप्राणाः स्वयमेकं मन एव षोडशभेदेन विकृतः अंतर्बहिष्ठः वासना रूपेणांतःस्थितं संसृतिचक्रस्य कूटं राशिर्धर्मस्मिन्सतथांतं स्वदेहि न मालिङ्ग्य व
 शीकृत्य सुखं दुःखं चान्यतिभिर्भ्रंशुस्वामिभ्रंशुः खं दुःखमिभ्रंशुसुखं फलंच व्यनक्ति व्यंजयतीत्यन्वयः ५ ६

यावानहं मेत्यभिमानस्तावानयं व्यवहारः संसारः सुखदुःखलक्षणः अभिज्ञा भिवदनादिलक्षणो वा भवति ननु मनसः प्रवर्तकत्वांगीकारे प्रवृत्तेर्भगवत्कर्तृकत्वं गतं स्यादिति तत्राह क्षेत्रज्ञेति क्षेत्रज्ञः श्रीनारायणः साक्षी प्राणः ताभ्यां प्रीतिरनेन मनसा जीवः संसारमनुभवतीत्यर्थः क्षेत्रविस्तृष्टारिः प्राणः साक्षी ताभ्यां पुमान्सरेरदिति वचनादुक्त एवार्थः स्थूलसूक्ष्मदेहविषयः । मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोरित्यभिप्रेत्योपसंहरति तस्मान्मन इति यत एव श्रीहरिकटाक्षेक्षितमनसा संसारस्तस्माददो मनः परावरस्य पूर्वोत्तरकाले वर्तमानस्य गुणा गुणस्य मुख्यकर्तृहरेः प्रवृत्तौ गुणभूतस्य स्वतः सत्त्वादिगुणमुक्तस्यास्य जीवस्य संसृतौ लिंगहेतुवदिति अयं व्यलीकोनेत्याह सदेति वा इत्यनेन हेतुभूतं प्रमाणं सूचयति ७ एकस्योभयहेतुत्वं कथमत्राह गुणेति गुणानुरक्तं विषयाभिनिविष्टं गुणानां विषयाणां समुदायो गुण्यं निर्गतं विषयजाताद्यत्तन्निगुण्यं ब्रह्मतत्संबंधिनैर्गुण्यं केवलोलिगुणश्चेति श्रुतेः सत्त्वादिगुणरहितं तत्संबंधिवा नैर्गुण्यं क्षेमाय मोक्षाय मनो निमित्तं भवतीत्यर्थः उभयत्रापि दृष्टांतमाह यथेति दृष्टेन सह वर्तमानां वर्तिमास्थितो ग्रसमानः प्रदीपो यथा सधूमां स्थितो शिखालभ्रणां भजति धूमसाहित्येन सम्यक्ज्वलतीत्यर्थः अन्यदा दृष्टवत्पर्यभावे स्वरूपं तेजोमात्रलक्षणं निजस्वरूपलभेन सम्यक्प्रकाशितो भवति दृष्टवतीं ग्रासाभावे निर्मपीकस्वप्रकाशलक्षणं स्वरूपं व्रजतीति वा ८ हिशब्देन लोकदृष्टं प्रमाणयति ८ तथा सत्त्वादिगुणैः पूर्वसंचितैः कर्मभिश्चानुबद्धं पृष्ठबंधनमाप्तवोरवन्मनो बहिः पदं विषयं शब्दादिलक्षणं श्रयते संवते पुनः पुनरुत्पन्नप्रवृद्धरागादिदोषां धीकृतामिदमेव श्रेयो नान्यादिति निर्धारयितवत्तद्व्यर्थः अन्यत्र तु च्छीकृतविषयसंपर्कत्वे तत्त्वमनारोपितं ब्रह्मस्वरूपं श्रयते निरस्तरागादिदोषत्वेन निर्मलं

तावानयं व्यवहारः सदा वै क्षेत्रज्ञसाक्ष्यो भवति स्थूलसूक्ष्मः ॥ तस्मान्मनो लिंगमदो वदति गुणा गुणस्यास्य परावरस्य ७ गुणानुरक्तं व्यसनयजंतोः क्षेमाय नैर्गुण्यमथो मनः स्यात् ॥ यथा प्रदीपो दृष्टवर्तिमास्थितो स्थितिसधूमां भजति ह्यन्यदा स्वम् ८ पदं तथा गुणकर्मो नुबद्धबहिर्मनः श्रयते न्यत्र तत्त्वम् ॥ एकादशसन्मनसोऽस्य वृत्तीराकृतयः पंचधियो भिमानाः ९ मात्राणि कर्माणि पुरंचतासां वदति हेकादशवीरभूमिम् ॥ गंधाकृतिरुपशरसश्रवांसि विसर्गगत्यर्त्यभिजल्पशिल्पाः १०

नोऽनादिमत्परंब्रह्मेति स्मृतिबलादिदमेवानावृत्त्यनश्वरं श्रेयो न्यन्नश्वरं दुःखाकारमिति निश्चित्य तदेकनिष्ठं भूत्वा वर्तत इति भावः अतो विरुद्धधर्माक्रान्त्या त्वेकस्य मनसः उभयप्रवृत्तिर्न घटत इति दोषो निरस्तो भवत्यनेनेति सिद्धं श्रोत्रादीन्द्रियेषु सत्सु मनस एव प्राधान्यं कथामित्याशंक्य तत्तद्दिन्द्रियद्वारा तत्तद्दिषेयमनसः प्रवृत्तौ रित्याह एकादशेति अस्य मनस एकादशवृत्तीर्वृत्तय आसन्नित्यन्वयः अयमर्थः श्रोत्रादीनि दश एकं मनः स्वयमिति कादशेन्द्रियाणि इन्द्रियद्वारेण वहीरूपादिषु प्रवर्तमानस्य मनस एकादशवृत्तय इत्युच्यंते तदुक्तं एकादशेन्द्रियद्वारास्य रेकादशवृत्तय इति अत्र कश्चिद्विभागोऽप्यस्ति एकादशधा विभक्तस्य मनस आकृतयः अहंशब्दं शृणुवानीत्यादिविषयानुभवे च्छा. पंचशब्दादीनां च तावन्वाचिश्च यलक्षणरूपांतरमास्थितस्याधियो बुद्धयः परपर्यायस्य मनसो भिमाना अहंमधुरं शृणोमीत्यादिरूपाश्च पंच तदुक्तं शब्दाद्यास्तदभिमानास्तदिच्छाश्चैव पंचशश इति कर्माद्रियाणां स्पर्शां तर्भावेन एकत्वेन पृथग्विषयाभावेन पंचपंचसंख्यात्वोपपत्त्या एकादशधापि विभक्तस्य मनस एकादशकृतयोपेक्षिता इति दुराग्रहो निरस्तः स्पर्शातिर्भावतः कर्मस्वानां नैव पृथग्विषयगतिरिति वचनात् ९ तर्हीन्द्रिये च्छानामपि पंचसंख्यादित्याशंक्य विषयबाहुल्येन तावन्वर्तत इत्यभिप्रेत्याह मात्राणि श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियाविषयाः शब्दादयः कर्माणि वागादिकर्माद्रिया विषयागमनादिव्यापाराः पुरंशरीरं चेत्यतस्तासामिन्द्रियवृत्तीनां भांमिधिष्ठानमेकादशवदंति हेत्यनेनैन्द्रियगणं च भूमिवदंति तदुक्तं एकादशैव चेष्टाः स्युरिन्द्रियाणां पृथक्पृथक् गोलकास्तदधिष्ठानं चैकादशानि गद्यत इति हेवीरज्ञानग्रहणे च्छालक्षणाध्यवसायांतगाभिन् देवीरज्ञानग्रहणे च्छालक्षणाध्यवसायांतगाभिन् विषयः शिल्पोहस्तविषयः ॥ १० ॥

मिति मायानाधिष्ठानभूतानाडीमहामित्यभिमतव्यं मायानिश्चयज्ञानविषयीवा तदुक्तं एष संसृति संभारोद्भादशैवाथदाभवेदिति एकादशत्वं च गंगाद्विंशतिं दशकं विषयाणां च ममाहमिति च द्वयमिति स
र्वीतभिर्वेन द्वयमेव वक्ति द्वयमेव ममाहं चेति मायामहामित्यनेनायमर्थो ध्वनितः तथाहि विषयाणां दशकं मायामित्येकमहमित्येकमिति द्वादशमित्यर्थः ममेति वृत्तिविशिष्टमंतःकरणमायामिति ज्ञातव्यं
यद्वा द्वादशसंख्याविशिष्टत्वेनोक्तमहमितिवृत्तिविशिष्टमंतःकरणमेकमेव संसृति कारणमिति शेषः तदुक्तं संसृतिस्त्वहमेव चेति ११ शृंगग्राहिकयैवाभिव्यक्तिनिमित्तमाह द्रव्येति द्रव्यं देहादिः
स्वभावो जीवस्यानादियोग्यता आशयः पूर्वानुभवसंस्कारः कर्मजन्मांतरकृतं पुण्यपापलक्षणमदृष्टं कालः फलपाचकः एतैरुद्बोधिताः अर्भो मनसः एकादशविकारा जायंत इति शेषः न केवलं मनस एका
दशैव विकाराः किंतु मंदमध्यमोत्तमविक्षेपभेदेन शतश आदिविकाराः संतीत्याह सहस्रश इति क्रमभंगस्तु नियमभंगाय ननु देहाद्यैवैषां यदिति निमित्तं तर्हि जन्मादिसूत्रोक्तमसंकोचं न ब्रह्मकारणत्वं मनर्थकं स्या
दपि च ब्रह्मवाएतैः कारणैः कारणतीति श्रुतिश्चापहास्ति तास्यादिति तत्राह क्षेत्रज्ञत इति क्षेत्रज्ञतो ब्रह्मणो जीवांतार्याभिणो हरेरैते विकाराः स्युः जीवस्येति शेषः देहाद्यधिष्ठाय जीवांतार्यामीहारीः जीवाहृष्ट
मपेक्ष्यतद्गो गार्थमुत्पादयत्यतो देहादेः कर्तृत्वोपचारो तो न श्रुतिसूत्रे व्यर्थ इति भावः न न्वन्योन्यापेक्षायामदिराद्रव्यवत्स्वतो वैषामुत्पत्तिः किं न स्यात् किं मध्ये ब्रह्मकल्पनयोति तत्राह नमिथ इति १२
न न्वेषां सत्यत्वे किं मानमिति तत्राह क्षेत्रज्ञ इति भोगयोग्यः कइत्यत उक्तं जीवस्येति उपादानाभावे न द्रेजालसृष्टिवत् मिथ्याभूता इति नेत्याह मायारचिता इति मायया प्रकृत्यारचिताः मायांतु प्रकृतिं

एकादशं स्वीकरणं ममेति मायामहं द्वादशमेकमाहुः ११ द्रव्यस्वभावाशयकर्मकालैरेकादशममिनसो विकाराः ॥ सहस्रशः शतशः कोटिशश्च क्षेत्रज्ञतो नमि
थोनस्वतः स्युः १२ क्षेत्रज्ञ एतामनसो विभूती जीवस्य मायारचिता अनित्याः ॥ आविर्हिताः क्वापि तिरोहिताश्च शुद्धा विचष्टे ह्यविशुद्धकर्तुः १३ क्षेत्रज्ञ आत्मा
पुरुषः पुराणः साक्षात्स्वयं ज्योतिरजः परेशः ॥ नारायणो भगवान्वासुदेवः स्वमाययात्मन्यवधीयमानः १४

विद्यादिति वचनात् नित्यत्वे कथं रचितत्वमित्यत उक्तमनित्या इति नित्यस्य जीवस्यानित्यानामनुभवः कथमित्यत उक्तमाविर्हिता इति जाग्रत्स्वप्नयोरविर्हिताः क्वापि सुप्तौ तिरोहिताः विचष्टे पश्यति
दर्शनं साक्षित्वेन न त्वनुभवं अनश्रन्नन्यो अभिवाकशीतीति श्रुतेः अविशुद्धकर्तु रित्यनेन साक्षिणो हरेर्जीवं व्यावर्तयति १३ शुद्धा शुद्धत्वविशेषणाभ्यां वैलक्षण्ये ज्ञाते मंदस्यैकमेव वस्तु शबलनिर्गु
णभेदेनोच्यत इति शंका स्यादिति तत्परिहाराय क्षेत्रज्ञं विशिनाष्ट क्षेत्रज्ञ इति आत्मा व्यापी यच्चाप्रोतियदादत्ते महान्तं विभुमात्मानमित्यादि श्रुतेः व्याप्तस्य नीरूपत्वेनाकाशवत्प्रातिपत्त्यनुपपत्तिरित्यतः
पुरुष इति सहस्रशीषा पुरुष इति श्रुतेः पुरिशरीरे निषण्णो भवतीति निरुक्त्या पुरुषश्चेत्तत्परिणामे तत्स्थस्यापि परिणामप्रसंग इत्यतः पुराण इति शाश्वतोऽयं पुराण इति श्रुतेः कतिपय दिनस्थायित्वेनापि
पुराणशब्दार्थोपपत्तेरित्यतः साक्षादिति जडप्रकृतेरपि साक्षात्पुराणत्वोपपत्तेरनादित्वादित्यतः स्वयं ज्योतिर्भवतीति श्रुतेः स्वयं ज्योतिषोऽपि जीवत्वजननं किं न स्यादित्य
तोऽज इति अजो नित्य इति श्रुतेः न न्वयं हिरण्यगर्भः किं न स्यादित्यतः परेश इति परो हिरण्यगर्भस्तस्येशः यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वाभिति श्रुतेः ब्रह्मभोधिपतिरिति श्रुतेः हिरण्यगर्भोऽपि पशुपतिः किं न
स्यादित्यतो नारायण इति नरसमुदायोनारः तस्याश्रय इति कस्य चिद्दामाधिपतेरपि नारायणत्वं स्यादित्यतो भगवानिति उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिं वेत्ति विद्यामविद्यां च सवाच्यो भगवानिति
स्मृतेः ऋषिब्रिकालदशी स्यात्तस्माद्दृषेरपि भगवच्छब्दवाच्यत्वोपपत्तेरित्यतो वासुदेव इति अत्र व्यावृत्तिः पौराणिकरीत्योक्ता ननु न्यायशास्त्रोक्तिमवलंब्येति नोपहासविषयो यमिति ज्ञातव्यं न न्वेवलं लक्षणकः

क्षेत्रज्ञश्चेत्किमिति जनैर्न दृश्यत इत्यतः स्वमाययेति स्वमायया स्वेच्छयात्मन्नात्मनि स्वस्मिन्नेव व्यवधीयमानः तिरोहितत्वेन स्थितः स्वात्माधारः स्वेच्छयैव जीवदृष्टेः स्थितो जीवस्थः
 पुरुषोत्तम इति च अतो नानिर्वाच्या विद्यायाच्छाद्यमानो न स्यादित्यर्थः तदुद्देशीगूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणतिथिं श्रुते १४ ननु क्षेत्रज्ञो मनसो विभूतीः पश्यतीत्युक्तं तत्र दर्शनं बहिः स्थित्वा
 नाद्यः बहिष्ठस्यांतर्दर्शनायोगात् न द्वितीयः असंगो ह्ययं पुरुष इति श्रुते रसंगस्य देहांतः प्रवेशायोगात्तद्योग्यसुखदुःखभोगप्राप्तेश्चेत्याशंक्याह यथानिल इति यथाऽनिल आत्मस्वरूपेण प्राणस्वरू
 पेण स्थावरजंगमाना मंती विष्टः स्थावरजंगमाना मीष्टे चेषालक्षण मीशनं करोति अधीगर्थदेयशं कर्मणीति द्वितीयार्थे पृष्ठी न ह्येतावता वायोः सुखादिभोगः श्रुतचरः एवं क्षेत्रज्ञनामा वासुदेवो भगवा
 निदं जगदात्मस्वरूपेणांतर्यामिरूपेणांतःप्रविष्टः एतामनो विभूतीः पश्यतीति पूर्वोक्तान्वयः सर्वत्रोपि तत्राक्रीडत इति वासुदेव इति वासुदेवपदप्रयोगेन दुर्भगशरीरयोग्यदुःखभोगाभावो जीवांतस्थत्वेन क्षेत्रज्ञश
 ब्दार्थोपि दिशति ज्ञायते न निलः संगो यस्य साक्षात्वा निल इत्यतोऽसंगस्याप्यंतःप्रवेशो युज्यत इति १५ एवं संसारबंधस्य श्रीनारायणसाक्षिसिद्धत्वेन सत्यत्वं प्रसाध्याधुना श्रीहरिकटाक्षानुगृहीत स्वा
 परोक्षज्ञानमंतरेण तन्निवृत्त्यनुपपत्तेस्तन्निवर्तकसाधनमाह नयावदिति तनुभृज्जीवो यावदावतं कालमहं मेति मनो निगूढा मेति मायां प्रातिवयुनोदयेन शास्त्रश्रवणजनितज्ञानोदयेन विधूय
 भ्रातिरेषति निश्चित्यार्थत्वं सकलवेदांति विषयीभूत भगवत्स्वरूपं न वेद तावत्पर्यंतमिह संसारे पूर्वोक्तप्रकारेण भ्रमति पुनः पुनः जननमरणवृत्त्या वर्तते इत्यन्वयः कीदृशस्येदं घटत इत्यत उक्तं विमुक्त
 ति फलसंकल्परोहितः अत्रापि किं कारणमित्यत उक्तं जितेति जिताः षोडश्रियशत्रवो येन स तथा पुरुषार्थविरुद्धचेष्टाहेतुत्वादिद्रियाणां संपन्नत्वमन्यथा सुहृत्त्वमिति भावः १६ ननु भ्रांतीनामनेकत्वे

यथानिलः स्थावरजंगमाना मात्मस्वरूपेण निविष्ट इष्टे ॥ एवं परो भगवान्वासुदेवः क्षेत्रज्ञ आत्मदेमनुप्रविष्टः १५ नयावदेतांतनु भृन्नैर्द्रविधूयमायां वयुनोदये
 न ॥ विमुक्तसंगो जितषट्सप्तलो वेदार्थत्वं भ्रमतीह तावत् १६ नयावदेतन्मन आत्मलिङ्गं संसारतापावपनं जनस्य ॥ यच्छोकमोहामयसंगलो भवैरा नुबंधं
 ममतां विधत्ते १७ भ्रातृव्यमेनं त्वमदभ्रवीर्यमुपेक्षयाप्येधितमप्रमतः ॥ गुरोर्हरे श्वरणोपासनां स्रोजीहव्यलीकं स्वयमात्ममोहम् १८

न प्रत्येकं तन्निवर्तनानुपपत्तेरतः कउपाय इति सुहृद्भावेन पृच्छंतमाह नयावदित्यादि श्लोकद्वयेन यावतं कालं जनस्य येन तन्मनो ममतां विधत्ते ममेदमहमित्यभिमानमुत्पाद्य स्वाभिनं संसारयतीत्यर्थः
 तावतं कालं न निवर्तत इति शेषः कीदृशमात्मालिंगमात्मनो योग्यताज्ञापकं संसारतापउप्यतेनेनेति संसारतापावपनं कीदृशतापवपतीत्यत उक्तं शोकेति शोकादीनामनुबंधो येन तत्तथा शोकादिज
 नकत्वेन तापावपनमित्यर्थः १७ हेराजं स्वमेनमात्मनो मनसः उत्पन्नं मोहं विपरीतज्ञानमत एव भ्रातृव्यं शत्रुं जिहनाशयेत्यन्वयः अल्पत्वेन स्वयमेव विरमतीत्यत उक्तमदभ्रोति अदभ्रं महद्बीर्यं यस्य तत्तथा
 अदभ्रवीर्यत्वे हेतुमाह उपेक्षयेति अपि गार्हितेन पापेनैधितं विद्धितं शत्रुह न न मल्लेण भाव्यां किमत्रास्त्रमित्यत उक्तं गुरोरित्यादि उपासनमेवास्त्रं यस्य स तथा प्रमादादवाप्तस्य हनेन अग्रमाद एव प्रथमसाधनमित्य
 भिप्रायेणोक्तं अप्रमत्त इति गुर्वादिवचनसेवादावतं रंगसाधनमनलीकत्वं मित्यत उक्तं व्यलीकमिति क्रियाविशेषणमेतत् आत्मनो मोहविशेषणं वा विविधवस्तुविषयं अनेनानेकाऽन्यथाज्ञानानीति सूचित
 परकीयंचेदुःखसाधनं न हननमत उक्तं स्वयमिति स्वकीयमित्यर्थः अत्रेदमाकूतं द्विविधं मनः चिदचिद्वेदेन तत्र चिन्मनस्तु स्वरूपमभिन्नं मुक्तावानं दानुभवसाधनं तत्राशे स्वरूपनाश एव स्यात्तथा चाविनाशी वा अ
 रेयमात्मानुच्छिन्ति श्रुतिर्धैर्येति व्याकोप स्यादितरन्मन आदिमं प्रलये लिङ्गशरीरिवत्सूक्ष्मं यावन्मुक्तिः तदीयतया स्थितं सत्सृष्टावुपचितं स्थूलशरीरवर्तिनश्चेत नस्य ममेदमहमित्यभिमानमुत्पाद्य संसारापादनप
 दुस्वामिनाश्चिदानंदलक्षणस्य दुःखापादकत्वेन वैरिमनोर्जाहिह न तस्य हननेन तन्निमित्ताभिमानलक्षणमोहनाशे न व्यलीकं विगता चिन्मनः संगं स्वयं स्वरूपभूतं सच्चिन्मनः स्वयमिति द्विरावर्तनीयं सुपूजितामि
 ष्टप्रदं देवं श्रीनारायणारूपं जह्निगमयसि द्विषयंकुरु अत्रार्थद्वयाभिप्रायेण हर्नाहिंसागत्यो रिति धातुः प्रयुक्त इति ज्ञायते अनेनाहमित्यभिमानः संसारहेतुः तन्मूला चिन्मनोनाशेन तदभावेन तदभाव इति परिहारः
 सूचित इति तदुक्तं अभिमानादेव संसारो न्यथानेति परिहार इति १८

इति श्रीभागवतपंचमस्कंधे जडभरतचरिते रहूगणसंवादे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ७७ ॥ जन्माद्यस्य यतान्वयादित्यत्र कारणत्वहररुक्ततदधुमाहररवनान्यस्यातस्युक्तकमास्मन्नव्याप्यत्वं यत तानाद्यानां
 ह्यणस्तुतिव्याजनतदंतर्यामिणंस्तौति नमइति लोकानुग्रहलक्षणकारणाद्विग्रहोयस्यसतथातस्मै अज्ञानांधस्यलोकस्यज्ञानाजनदानायेदं धृतवतइत्यर्थः स्वरूपापरोक्षज्ञानदीपेनतुच्छीकृतोधि
 कृतोविग्रहः पांचभौतिकोदेहोयस्यसतथातस्मै किमर्थतर्हिस्वसामर्थ्यनप्रकाशयतइतितत्राह अवधूतेति अवधूतश्चासौद्विजबंधुर्ब्रह्मणाभासः तस्यलक्षणेननिगूढः संवृतो नित्यानुभवः स्वरूपसा
 मर्थ्ययस्यसतथातस्मै अवधूतद्विजाएवबंधवोयेषांति तया अवधूततुभ्यनमइतिवा तुभ्यंतवांतर्यामिणेनमः किंविशिष्टाय कस्यानंदस्यारणंशरणंविग्रहोयस्य कमेवारणंविग्रहोयस्येति
 वासतथातस्मादानंदमूर्तयइत्यर्थः क्षितिभारासुरनिरसनलक्षणकारणमुद्दिश्यविग्रहोयस्यसतथा असुरनिरासायस्वीकृतदेहायेत्यर्थः यदायदाहिधर्मस्यलानिर्भवतिभारतेत्यादेः माययाकष्टोरणोयेषां
 तेकारणाअसुराः तैर्विग्रहोविरोधोयस्यसतथातस्मै मायाभिरुत्तिसृक्षतद्विद्राद्यामारुरुक्षतः अवदस्यूरधूनुथाइतिश्रुतेः स्वरूपेणचिदानंदलक्षणकारेणदूरीकृतप्राकृतदेहाय द्विजबंधिवतिभावप्रधानोनि
 र्देशः द्विजानांबंधुः तस्यभावोद्विजबंधुत्वंतदेवालिंगंयस्यसतथा नितरांगूढश्छन्नो लोकोपेयाप्रकृत्यापिहितो नित्यानुभवोयस्यसतथा द्विजबंधुलिंगश्चाप्यनिगूढनित्यानुभवश्चतस्मै १ किंफ
 लरत्नमुपलभ्यस्तौषीतितत्राह ज्वरेति निदाधेनऔष्ण्येनदग्धस्यतप्तस्य कुदेहमानाहिसुनष्टदृष्टेरितिपाठः दुष्टदेहाभिमानारूपसंपर्पणसम्यङ्मनष्टज्ञानचक्षुषोमे अमृतममृतकल्पं सम्यगुत्तर्षोदाहोयेषां

इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे जडभरतचरिते रहूगणसंवादे एकादशोऽध्यायः ११ रहूगणउवाच ॥ नमो नमः कारणविग्रहाय स्वरूपतुच्छीकृतविग्रहाय ॥ नमो
 वधूतद्विजबंधुलिंगनिगूढनिनत्यानुभवाय तुभ्यम् १ ज्वरामयार्तस्य यथागदंसंनिदाघदग्धस्यथाहिमांभः ॥ कुदेहमानाहिसुनष्टदृष्टेर्ब्रह्मन्वचस्तेमृतमौषधं
 मे २ तस्माद्भवंतममसंशयार्थं पृच्छामि पश्चादधुना सुबोधम् ॥ अध्यात्मयोगग्रथितं पुरोक्तमाख्याहिकौतूहलचेतसोमे ३ यदाहयोगेश्वरदृश्यमानं क्रियाफलं
 सद्भवहारमूलम् ॥ नहंजसातत्त्वविमर्शनाय भवानमुष्मिन्भ्रमते मनोमे ४ ब्राह्मणउवाच ॥ अयंजनो नामचलन्पृथिव्यां यः पार्थिवः पार्थिवकस्य हेतोः ॥
 तस्यापि चांद्र्योरधिगुलफजंवाजानूरुमध्योरः शिरोधरांसाः ५

ते औषास्तान्दधाति पुष्पातीत्यौषधं २ किमतइतितत्राह तस्मादिति यस्माद्भवद्वचनामृतं संसाराख्यरोगोन्मूलनकरं तस्मात्संशयार्थं कोटिद्वयारूढमर्थं यद्वा संशयनिवृत्त्यर्थं मशकार्थो धूमइतिवत्
 वक्तव्यत्वे निमित्तमाह पश्चादिति अधुना त्वसन्निधौ सुबोधं पश्चान्वत्सन्निधौ सुबोधं किमुक्तार्थे प्रश्नउतार्थांतरइतिविकल्पोमाभादित्याह अध्यात्मेति अध्या
 त्मयोगेन परमात्मज्ञानेन ग्रीथितं बद्धयत्पुरातवोक्तं च न तस्याभिप्रायं ममाख्याहि विस्तृत्यवदेत्यन्वयः ३ किंतुक्तं तदाह यदाहेति हेयोगेश्वरदृश्यमानं प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्ज्ञायमानं क्रियाफलं भरणगमन
 क्रियाजनितं भर्तृत्वगंतृत्वलक्षणं फलं लौकिकं अपामसोममित्यादिना निरूप्यमाणं सोमयानादिक्रियाजातममृतत्वादिकं फलं वैदिकं च बह्वारमूलमबाधिताभिज्ञादिव्यवहारकारणं अंजसामुख्ययावृत्त्या
 तत्त्वविमर्शनाय तत्त्वनिर्णयाय न भवति स्थायित्वेनैकनिष्ठनभवतीति यद्भवचनं भुतुः समे स्याद्यदि वीरभारः व्यवहारमेतन्तत्त्वमर्शेन सहामनंतीति उरुगार्हमेधवितानविद्येत्यादिरूपं भवानाह अमु
 ष्मिन्वचासिमे मनोभ्रमते अस्यवचनस्यार्थोयमेवनान्यइति स्थिरास्थितं न लभते सायथास्यात्तथाख्याहीतिभावः भ्रमतइत्यात्मनेपदप्रयोगेण सक्ताग्निगदितनिगदाभिप्रायापरिज्ञानेनात्मनोनुत्तमाधिका
 रित्वं तत्त्वोपदेष्टृज्ञानिसद्भवेतस्मात्स्वयोग्यं सविशेषं ज्ञातव्यमन्यथानर्थः स्यादिति श्रोतृजनशिक्षार्थं चेति सूचयति ४ भुतुः समे स्याद्यदि वीरभारइत्यादिनोच्यमानं भरणदिकमतं यामिहरिनि यत
 मित्येवमुभुण्णामस्मर्तव्यं एवंपरोभगवानित्युक्तेः यतोक्षरमंबरांतधृतेः यउत्रिधातुपृथिवीमुतद्यामेकोदाधारभुवनानि विधा आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीन्नान्यत्किंचनमिषत्सः मांल्लोकानसृजतेत्यादिनो

च्यमानमूलकारणत्वं हरेव नहि मूलं विस्तृत्य न्यग्रहणं युक्तिमत् अनवस्थानापातात्कथं तदिति शक्तिविक्षेपाधकमाह अयं जन इति हे पार्थिव यदि मूलकारणविवक्षान स्यात्तर्हि यः पृथिव्यामुत्पन्न

त्वा दत्र विद्यमानत्वाद्वा पार्थिवो नाम सोऽयं जन्यत इति जनो देहो देही वा पृथिव्यामेव चलन् चलतीति व्यवहारः कस्य हेतोः कुतो वर्तते प्रत्यक्षसिद्धं कथमपलपितुं शक्यत इति चेत्तत्राह तस्यापीति तस्य जनस्यापि पादाद्यावांतराधाराः संतीति यस्मात्तस्मादस्यापि प्रामाणिकत्वात् पृथिव्यामिव पादादिष्वपि चलतीति कस्मान्न भवेन्न चासावस्ति तस्मान्मूलकारणमेकमंगीकर्तव्यं तदंगीकारे सर्वस्यापलापः प्रसज्यते अत्राधिशब्द उपर्युपर्यर्थवाचकः तथा ह्यंध्योरंध्युपरि गुलफौ तयो रपरि जंघे इत्येव योजना गुलफौ च जंघे च जानुनी च ऊरु च मध्यं च उरश्चाशो धरा च अंसौ चेत तथा ५ दर्वोदारु मयी यस्यां शिबिकायां सौ वीररा जेत्यपदेशः शब्दमात्रं नतुरं जनानां जेत्यर्थो यस्य स तथापि षड् आस्ते यस्मिन् पंच भूत रचिते देहलक्षणे पिंडे भवान्वर्तते कथं भूतो भवान् रुढो बद्धमूलो निजत्वेनाभिमानी देहस्य स तथा अतएव सिंधुधुरा जास्मीति दुष्टो मदीति तेनां धश्चक्षुरहितः ६ एतत्फलमाह शोच्यानि निति तानि मान्वाह कान्विष्ट्यानि गृह्ण्यस्त्वं निरनुग्रहोसि मधुरवचनाद्यनुग्रह इति तौसीति यस्मात्तस्मादिहामुत्र चतवाधिरधिकः स्यादित्यन्वयः यथा शिबिका भवृत्वं मंदं तर्था मिमूलकारणनिष्ठं एवं जनस्य गोप्तास्मीति त्वयि कल्पमानं मूलगोपृत्वं च त्वंदं तर्था मिहिरिनिष्ठमित्यभिप्रेत्याह जनस्येति वृद्धसभासु विद्वत्समितिषु जनस्य गोप्तास्मीति विकल्पमानो बहुभाषमाणो दुष्टेयं तत्त्वं न जानातीति श्लाघ्यो न भवतीत्यर्थः ७ नन्वेवं तर्हि पृथिव्यामूलाश्रयत्वमापन्नं तथाहि यदि मूलाश्रयविवक्षान स्यात्तर्हि पृथिव्यां चलतीति व्यवहारो न स्यान्न च तथा तस्मात्पृथिव्यामूलाश्रयत्वं विष्णुविवक्षायामसंगतं चेत्याशंकां शास्त्राचंद्रन्यायेनोक्तेरिति परिहरति यदीति उत्पत्तिस्थित्योः पृथिव्यां दर्शनात्तस्याः मूलकारणत्वमित्यतो वाह यदीति यादिचरा

अंसेधि दार्वाशिबिकाचयस्यां सौ वीररा जेत्यपदेश आस्ते ॥ यस्मिन् भवान् रुढनिजाभिमानो राजास्मिं सिंधुष्विति दुर्मदांधः ६ शोच्यानि मांस्तानधिकस्तवाधि विष्टयानि गृह्णन्निरनुग्रहोसि ॥ जनस्य गोप्तेति विकल्पमानो न शोभसे वृद्धसभासु दुष्टः ७ यदि क्षितावेव चराचरस्य विदामनिष्ठां प्रभवंचानित्यम् ॥ तन्नामतो न्यद्ग्र वहारमात्रं निरूप्यतां सत्क्रिययानुमेयम् ८ एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्तमसन्निधानं परमाणवोये ॥ अविद्ययामनसा कल्पितास्ते येषां समूहेन कृतो विशेषः ॥ ९ ॥

चरस्य क्षितावेव निष्ठां स्थितं तत एव प्रभवमुत्पत्तिं च विदाम विद्मः अविद्वद्भूतचेति शेषः तथाप्यालोचने तन्नामतः प्रसिद्धा क्षितिनाम्नो न्यद्ग्रवहारमात्रं क्षितिशब्दव्यवहारयोग्यं सत्क्रियया अबाधितार्थं क्रियया क्षिनिवासगत्यो रिति धातोः निवसत्यस्यामिति गच्छत्यस्यामिति निवासगत्योरप्रतिहताश्रयभूतयत्तदनुमेयं क्षितिशब्दमुख्यार्थमिति निरूप्यतामित्यन्वयः यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्यां अंतर इति श्रुतेः क्षितिशब्दमुख्यार्थो हारि रन्यस्याः पृथिव्यास्तन्वित्येतत्तदधीनत्वादर्थवदिति सूत्रादिति संचितनीयमित्यर्थः प्रथितत्वात्पृथुत्वाद्वा पृथिवीति पृथिवी शब्दवाच्यत्वं मुख्यं हरेरेवेति पृथिव्यां चलतीत्युक्तं नतु पृथिव्यामुख्याश्रयत्वविवक्षया अंध्याद्याश्रयत्वनिरासाय चेत्येतो नासंगतदोषोपीति उत्पत्तिस्थितींद्रजालवन्नयादाच्छिद्यै किंतु प्रवाहरूपेण सदा तेने इत्यतो नित्यामिति ८ फलितमाह एवमिति यथा प्रथितत्वयोगेन पृथिवी शब्दवाच्यत्वं हरौ निर्णयेते एवमाश्रयत्वात्क्षितिशब्दवृत्तं क्षितिशब्दप्रवृत्तिमिति च मपि निरुक्तं निर्णीतं हराविति शेषः क्षितिशब्दरूपं निर्वचनेन मुख्यं हरावेव दर्शितमिति वा प्रत्यक्षस्य क्षितेराश्रयत्वापलापे बाधं किमित्याशंक्य परमाणुमात्रायाः पृथिव्या आधारत्वात्तु पत्तिरेव बाधिकेत्यभिप्रेत्याह असन्निधानमिति येषरमाणवः पार्थिवा इति शेषः १ येषां पार्थिवानां परमाणूनां समूहे न पुंजेन विशेषः पृथिवीलक्षणः पदार्थश्च कृतः ते परमाणवश्चराचरस्याश्रया इत्यसन्निधानंदूरे न नूक्तस्य चोद्यस्य परिहारः कथमागत इति तत्राह अविद्ययाऽज्ञानेन न सा मनोरथेनाधारत्वेन कल्पिताः नतु मुख्यधारा इति शेषः किमैकैके परमाणवश्चराचरस्याधारा उत मिलिता इत्युभयोरपीदमेवोत्तरमसन्निधानमिति येषां निधाः परमाणवः तेषां निधानं निरतां स्वातंत्र्येण धानेधारणमसदनुपपन्नं येषां समूहेन विशेषः कृतस्तेषां चासन्निधानं सामर्थ्यं नास्ति ईश्वरनिर्गणप्रकृतिमंगलं तेन शेषः न नूक्तस्य चोद्यस्य परिहारः कथमागत इति तत्राह अविद्ययाऽज्ञानेन न

तेषां सर्वेषां पक्षेऽपि तेषां परमाणूनां चराचरधारणमसीन्निधानंदूरीभूतमिति भावइति वा ९ ननु क्षित्यादिशब्दानां मुख्यार्थाद्धरेश्चराचरस्योत्पत्त्यवस्थानेनेदिस्यतां तर्हि गत्याजगत्पृथिवीवाइदं सर्वमित्या

दिश्रुतेः प्रकृत्यादिवाच्याभावेनाप्रापण्यमापन्नमिति तत्राह एवमिति असत्कारणं सत्कार्यं वाय्वाकाशौवा पृथिव्यप्तेजांसिवा जीवैवैतन्यविशिष्टं वस्तु अजीवमन्यदस्वतंत्रजडमितियावत् अन्यन्मिथोविष्णोश्चभिन्नमेवंविधं जगद्यथाहरिणाकृतं धृतं चैवमजयाभगवन्नियतया प्रकृत्योद्धृताय कारणं चकृतमवेहीत्यन्वयः अत्रायमाशयः राजादीनां गोपृत्वेपरमाणुमात्रायाभूमेराश्रयकारणत्वेचयोव्यवहारः स उपचरोयतो राजादीनां आश्रयोजनिकर्ता च ब्रह्मा तस्य प्रकृतिस्तस्याः श्रीनारायणो नान्याधारोतः सर्वाधारत्वादि कं मुख्यतः सर्वशब्दवाच्यत्वं च तस्यैव तदनुग्रहलेशेन प्रकृत्यादीनां तत्तत्कार्यं करत्वं तत्तच्छब्दवाच्यत्वं शिरआद्यवयवाधारत्ववद्व्याध्यायार्त्वं चा मुख्यमिति एतदीमप्रायेण द्रव्याद्यभिमानित्वेनान्यस्याः तदात्मत्वेनेति शेषः राजागोप्ताश्रयोभूमिः काणंचेति लौकिकः व्यवहरो न तत्सत्यंतयोर्ब्रह्माश्रयोविभुः गोप्ताचतस्य प्रकृतिस्तस्याविष्णुः स्वयंप्रभुः तव गोपत्री तु पृथिवी न त्वंगोप्ताक्षितेः स्मृतः अतः सर्वाश्रयश्चैव गोप्ताचहरिश्चरः सर्वशब्दाभिधेयश्च शब्दवृत्तेश्च कारणं सर्वांतरः सर्वबहिरैकएव जनार्दनः शिरसोधारताय द्रव्यादीनां तत्त्वमन्येषामुपचारत इत्येतद्वाक्यमस्मिन्नुक्तार्थे जागर्ति अत इदमेव श्रद्धेयं नान्यत्स्वकपोलकल्पितमिति ज्ञायते १० ननु हंत प्रकृत्यादिसर्वजगत्प्रवर्तकस्य हरेः स्वरूपं कीदृशं येन तदंतःपातितस्यापि न तन्मललेयइति तत्राह ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति श्रुतेर्गुणगुणिनोरभेदाभिप्रायेण गुणव्यपदेशः वृत्तिज्ञानवद्विषयोपरकं नेत्याह विशुद्धमिति विशुद्धं विषयसंसर्गं पितत्कृतदोषलेशशस्पर्शानां स्तीत्यर्थः असंगो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेः विशुद्धस्यापि केनचित्पारदद्रववद्वाधः किं न स्यादिति नेत्याह परमार्थमिति परमार्थं उत्तमार्थं अवा

एवं कृशं रथूलमणुर्बृहद्यदसच्चसज्जीवमजीवमन्यत् ॥ द्रव्यस्वभावाशयकालकर्मनाद्रयाजयवैहिकृतं द्वितीयम् १० ज्ञानं विशुद्धं परमार्थमेकमनंतरं न बहिर्ब्रह्मसत्यम् ॥ प्रत्यक्प्रशांतं भगवच्छब्दवाच्यं यद्वासुदेवं कवयो वदंति ११ ॥

धितं वास्वित्यर्थः वस्तुहेतुनिवृत्तिवित्याभिधानात् तादृशमन्यदस्तीति नेत्याह एकमिति एकं आत्मा वाइदमेकएवाग्रआसीदिति श्रुतेः लोके साम्याधिक्यदर्शनात् कथमस्य तदभावइति नेत्याह अनंतरमिति अंतःस्थित्वाप्रेरको नास्तीत्यनंतरं अंतरभावे बहिः किं न स्यादिति नेत्याह न बहिरिति बहिरपि प्रेरको निति घटादिवत्परिच्छिन्नं नेत्यतोवाह अनंतरं न बहिरिति यस्मादंतर्बहिश्चनास्तीति अंतर्बहिश्च तत्सर्वव्याप्यनारायणः स्थितइति श्रुतेः अणोरणीयान्महतो महीयानिति च किं न स्य संज्ञेत्यत उत्कं ब्रह्मेति कस्माद्यस्यांतर्बहिर्नास्तीत्यतोवाह ब्रह्मेति ब्रह्मपूर्णं निरुपमचारितमिति शेषः किमेकएव गुणइति नेत्याह सत्यमिति सत्यं साधुसुखादिगुणयुक्तं किमिदंचतुर्मुखाख्यमिति नेत्यतोवाह सत्यमिति सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति श्रुतेः मुख्यं ब्रह्मेत्यर्थः गुणानां साम्येपि ज्ञानानंदयोर्लोकोपेक्षया प्राधान्यज्ञापनायावताराणां रामकृष्णयोरिवेत्यतोवाह सत्यमिति उत्कृष्टानंदज्ञानं सच्छब्द उत्तमं ब्रूयादातिवैवदेत् यतिज्ञानं समुद्दिष्टं पूर्णानंददहशिस्तत इति वचनात् एतद्वस्तु कुत्रसादिति तत्राह प्रत्यागति जीवस्य हृद्यभिमुखं विवरूपमिति यावत् रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति श्रुतेः क्रुद्धस्वभावनेत्याह प्रशांतिमिति प्रशांतं निस्तरंगं स्तिमितं समुद्रकल्पं निष्कलं निष्क्रियं शांतमिति श्रुतेः किं न स्माकं कार्यमित्यत्राह भगवच्छब्दवाच्यमिति अस्माकं पूज्यइति शब्देनोच्यते अत्र भवान् भगवानिति शब्दो वृद्धः प्रयुज्यते अत्र भवान् पूज्यइति हलायुध नन्वस्य शब्दस्य तापसमात्रेपि प्रयोगदर्शनात् कथं निर्णयइति तत्राह यदिति कवयो यद्भगवच्छब्दवाच्यं वस्तु क्रीडित्वा सर्वत्र वसनाद्वासुदेवनामगुणं तितज्ज्ञानादिगुणपूर्णं ब्रह्म प्रकृत्यादिभैरवंकं जानीहीति वाक्यशेषः उक्तानामनुक्तानां सर्वेषां गुणानां कवलीकरणेनेति वा भगवच्छब्दवाच्यं तत्प्रतिपादनार्थं वासुदेवपदेति बलज्ञानानं दादयोऽष्टं ते अस्विति शत्रुनिरासपटीयोर्विर्था यो दीदारादयो

देवैतिक्रीडाविविजिगीषाकांत्यादयः एतेयत्रप्रत्येकंपूर्णतयान्योन्याविरुद्धतयाचविरुद्धवसन्ति तद्वासुदेवसंज्ञवदन्तीति समुदायार्थइतिवा ११ एतादृशवस्तुज्ञानप्राप्तकः कौतरंगोपायइत्याशंक्यवैराग्यसायनेसेवयाप्रवृद्धबलाभक्तिरेव साचसुदृढातिविशदामहत्सेवामंतरणनस्यात्तपआदयस्तदुपदिष्टाएवतस्यानिदानभूतास्तदर्थतत्सर्वेवावश्यंभाविनीत्यभिप्रेत्याह रहूगणेति यातिरत्रज्ञानंगतिचक्राक्ति विद्यायाशास्त्रविषययोकेवलया निर्वसनसंन्यासः छंदसाब्रह्मयज्ञेनजलाग्निसूर्यैःमेवितौरितशेषः नायमात्माप्रवचनेनलभ्यो नमेध्यानबहुनाश्रुतेनेत्यादिश्रुतेः १२ यत्रयेषामहतांसकाशप्रसूयेतप्रसज्जेत प्रकर्षेणस्तूयेतवा ग्राम्यकथाविघातः विषयवाताप्रसंगनाशनः सवाफलमाह निषेध्यमाणइति भक्तिशाणोल्लीहासतीमतिरुच्यतेयच्छतिरत्रभक्तिनिश्चितज्ञानंदन्वांसंसारोपरमं करोतीत्युभयार्थः ॥ १३ ॥ इदानींभरतःस्वोक्तार्थाभिजननायकुत्रत्यइतिचोद्यपरिहारायचस्वरूपंस्वचरितंचक्रि अहंपुरेति दृष्टेपुराजादिविभवेषु श्रुतेषुस्वर्गादिविषयेषु संगबंधःस्नेहबंधःदृष्टश्रुतसंगबंधः सविमुक्तोयेनसतथा हतार्थः नष्टपुरुषार्थलक्षणप्रयोजनः १४ यापूर्वजन्मनि कृष्णार्चनजातासामनोजहातिनत्यजति अधुनापिवर्ततइत्यर्थः अवधूतोज्ञातलिंगदुःसंगात्संसारोभवतीतिशंकायाभियावधूतःकंपितःहृदयसारराहितइत्यर्थइतिवा १५ उपसंहरति तस्मादिति तस्माद्भगवतःपूजेतादृशफलातस्माच्चरःपुरुषः

रहूगणैतत्तत्पसानयानि विद्यया निर्वसनाद्ब्रह्मा ॥ नछंदसानोतजलाग्निं सूर्यैर्विनामहत्पादरजोभिषेकम् १२ यत्रोत्तमश्लोकगुणानुवादः प्रस्तूयते श्राम्यक
थाविधातः ॥ निषेव्यमाणो नुदिनं मुमुक्षोर्मतिं सती यच्छति वासुदेवे १३ अहं पुरा भरतो नाम राजा विमुक्तदृष्टश्रुतं संगबंधः ॥ आराधनं भगवत ईहमानो मृगो
भवं मृगसंगद्वतार्थः १४ सामां रमृतिर्मृगदेहे पि विरकृष्णार्चनं प्रभवानो जहाति ॥ अथो अहं जनसंगं द्विमुक्तो विशंकमानो बहुतश्चरामि १५ तस्मान्नरोऽमंगसु
संगजातज्ञानासिनैवेह विवृक्कसंगः ॥ हरिं तदीहा कथनश्रुतिभ्यां लब्धस्मृतित्याति पारमध्वनः १६ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे द्वादशोऽध्यायः १२ ब्रा
ह्मण उवाच ॥ दुरत्यये ध्वन्यजया निवेशितो रजस्तमः स त्वविभक्तकर्मदृक् ॥ स एष सार्थो रथपरः परिभ्रमन् भवाटवीं याति न शर्म विंदति १ यस्यामि मे षट् नरदे
वदस्य वः स्वार्थं विलुं पंति कुनायकं बलात् ॥ गोमायवो यत्र हरं तिसार्थकं प्रमत्तमाविश्य यथोरणवृकाः २

संसारमतीत्याध्वनः संसारमार्गस्य अतिपारंतीरांतराभूतं हारं रयातीत्यन्वयः केनसाधनेन असंगानां दुष्टसंगरहितानां सतां सुष्ठु संगेन सेवालक्षणेन ज्ञानेन ज्ञानाख्यासिपत्रिकया विवृकणाश्छिन्नः संगः स्वर्गादिफलस्नेहो यस्य स तथा । तस्य हेरे रोहानां च रितानां कथनेन श्रवणेन चलब्धा स्मृतिर्यस्य स तथा संसाराध्वनः पारं विष्णोर्लोकमतिरयाति अतिक्रम्य यातीत्यर्थे नुपपन्नः । हरिर्मित्यस्यान्वयानुपपत्तेः अतोऽ संगतोऽयमर्थ इति । ६ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे विजय ० द्वादशोऽध्यायः ११ अस्मिन्नध्याये संसारविरक्तस्य हरौ सुदृढा भक्तिः स्यात्तया तदपरोक्षज्ञानं जायते तेन स्वयोग्यामुक्तिः स्यादित्यतः संसारस्य हेयत्वज्ञानेन तत्र विरक्तिस्तदर्थतत्स्वरूपं निरूपयति दुरत्यय इत्यादिना दुरत्यये हरिकटाक्षमंतरेणात्येतुमशक्ये अजयाप्रकृत्यारजस्तमः सत्त्वगुणैः विभक्तानियानि पश्यति ममाहमित्यभिमन्यते इति रजस्तमः सत्त्वविभक्तकर्मदृक् सार्थः परिषज्जनः वीणकू सार्थवदर्थपरः स्वमयोजन अभिनिविष्टबुद्धिः भवाटवी ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतं संसारवनं याति तत्र शर्मस्वाभिप्रेत सुखं न लभत इत्यन्वयः १ स्वार्थालाभे निमित्तमाह यस्यामिति षट्दस्य वः श्रोत्रादिज्ञानं द्विर्याणि मनश्चोति स्वार्थं पुण्यलक्षणं विलुपंति विषयोपभोगद्वारेणापहरंति कुतिसतः कामादिनायकोर्यस्मिन्स तथा अंतः शत्रूनु कत्वा बाह्यानाह गोमायव इति

वीरुधोमहत्यो गुरुमान्यणूनिअंकुरादीनि समृद्धवीरुत्तृणगुल्मवदपरिपक्वकामबीजः श्रौतस्मार्तकर्मभिर्गह्वरेण हस्थाश्रमेव तेमानः कठारमशकदशकलपराजभटतस्का रादाभरुपहुताबाधतः अपहृताहर
 ण्यशाल्यादिकः क्वचित्संसारस्थाने गंधैर्वैः कर्मभिर्निर्मितपुरं मनुष्याद्यन्यतमं शरीरं दृष्ट्वा ऽऽविश्य च कर्मभुंक्ते इत्यर्थः आस्थिरत्वात् प्राप्तिद्वयं गंधं वपुरं साम्यं असुहरः प्राणहरः उल्लुमुग्रहः उल्लुमुकपिशाचः तत्स
 दशशब्दादिविषयं पश्यतीति शेषः ३ निवासतो न्यत्र यत्यस्मिन्द्रविणे आत्मानुद्धिप्यसतथा ततस्ततस्तत्र तत्र धावति धावनमेवावाशिष्यते ननु काचित् कार्यसिद्धिरित्यर्थः अत्र क्वचित् च दृष्ट्वा अवनस्थान
 वाचका इति । वात्योत्थितपांसुधूम्राः मंडलवायुसदृशस्त्रीनिमित्तरागादिलक्षणपांसुभिश्छन्नाः दिशति स्वाभिमंतं प्रयच्छतीति दिशः सूर्यादिदेवताः रजस्वलाक्षः अविवेकविज्ञानः ४ अतिगहनवनवासि
 न्योश्छिद्यः कीटाविशेषाः तेषां शब्दा एव दृश्यं तेन स्वरूपं दृश्यत इत्यदृश्यानां झिल्लीनां स्वनवहुः सह राजचोरादिनिष्ठुरशब्दैः पूरितकर्णमूलः उल्लूकिवाग्भिः दुर्जनतर्जनैः व्यथितां तारात्मापरिस्विन्नहृदयः कदा
 चित्क्षुधादितः विषयतृष्णया क्लिष्टः अपुण्यवृक्षान्कारस्करादिवृक्षवदृष्टादृष्टफलशून्यपाखंडाश्च मान्मरीचितोयानि मरीच्युदकसदृशशब्दादीन् ५ वितोया अधरामृतशून्याः सरितः पुंश्चलीः परस्परं
 स्वादयते स्वीकरोति पितृधनं पुत्रोलभते पुत्रधनं पिता च भवत् भ्रात्रादिजनोन्यो न्यशाब्दकुंठते धनविषय इति वा निरबोधनवसनादिपरिकरशून्यः दुर्नोतीति दावं प्रयोजकशून्यं वनसमं गृहं शोकाग्निना

प्रभूतवीरुत्तृणगुल्मगह्वरे कठोरदेशैर्मशकैरुपहतः ॥ क्वचिच्च गंधर्वपुरं प्रविश्य क्वचित्क्वा सुहरो लुमुकं ग्रहम् ३ निवासतो यद्रविणात्मबुद्धिस्ततस्ततो
 धावति भो अटव्याम् ॥ क्वचिच्च वात्योत्थितपांसुधूम्रादिशोनजानातिरजस्वलाक्षः ४ अदृश्या झिल्लीस्वनकर्णमूल उल्लूकवाग्भिर्व्यथितां तारात्मा ॥ अपु
 ण्यवृक्षा उद्भूयते सुधादितो मरीचतोयान्यभिधावति क्वचित् ५ क्वचिद्वितोयाः सरितो भियाति परस्परं स्वादयते निरन्नः ॥ आसाद्य दावं क्वचित् दग्धितो निर्वि
 द्यते क्वचयक्षैर्हतासुः ६ परैर्हतस्वः क्वच निर्विण्णचित्तः शोचन् विमुह्यन्नुपयातिकश्मलम् ॥ क्वचिच्च गंधर्वपुरं प्रविष्टः प्रमोदते निर्वृतवन्मूहर्तम् ७ चलन् क्वचित् क
 टकशर्करां घ्नन् गर्गा रुरुक्षुर्विमना इवास्ते ॥ पदपदेभ्यंतरवह्निना दितः कौटुंबिकः क्रुध्यति वैजनाय ८ क्वचिन्निर्गणोऽजगराहिना जनो न वैति किंचिद्विपिने ऽ
 पविद्धः ॥ दृष्टः रमशेते क्वच दं दशूकै रंधो धकूपे पातितस्तमिसे ९

संतप्तः यक्षग्रहवत्प्रचलराजामात्यादिभिर्हतासुः अपहृतवहिः प्राणालुहिरण्यः तदुत्तकौर्मिं हिरण्यं हि मनुष्यप्राणाहोते बहिश्चरा इति ६ क्वच संसारे परस्वापहारपटुभिर्ग्रायिमाधिपतिभिः दृतस्वः अपहृतद्र
 व्यः तेन विरक्तबुद्धिः देशत्यागकृतमनाः शोकमोहाभ्यां कश्मलं कष्टवस्थां याति क्वापि कर्मविशेषात् गंधर्वपुरं स्वर्गादिलक्षणलोकमाप्नोयावत् प्राग्बधसमाप्तिः सुखमनुभवति पतनभया निर्वृतवदित्यु
 क्तं आकास्मिकाभितृपिता महादिसंयोगं वा ७ कंटकशर्करां घ्निः कंटकादिलभपाद इवाशक्यपर्वतसदृशे देविहितानेककर्मसंपादनेच्छुस्तदशक्त इवा अभ्यंतरवह्निना जाठराग्निना अजगराहिना अजगरः शयुरित्य
 वृत्तिमार्गं आरुरुशक्तः सन्नष्टमना इव तिष्ठति अत्युच्छिन्नतारोहाशक्यपर्वतसदृशे देविहितानेककर्मसंपादनेच्छुस्तदशक्त इवा अभ्यंतरवह्निना जाठराग्निना अजगराहिना अजगरः शयुरित्य
 मिधानां निद्राशीलो महासर्पः तद्वन्निद्रया काललक्षणेन वा पिनोर्ते गतिकर्मणोर्व्युपपदाया विपरीतार्थायाः ज्ञानोपसृतिलक्षणारात्रिरित्यर्थः तत्रापविद्धः तिरश्चीनागतशरविद्ध इव दुःखितो दं दशूकैः
 पुनः पुनरुपद्रवशीलैरसज्जनैर्दंष्ट्रो धिनिर्मोघो विवेकशून्यो धकूपसमानयोनिविशेषेति ममिसे नरकवत् दुःखरूपे ९

परवनितासंगेन क्षुद्ररसानल्पानंदान् विचिन्वन्नन्वेषणं कुर्वन्तन्मक्षिकाभिस्तासां वनितानां समानशीलैरन्योन्यवनितालोलैः स्वाभिर्न्यथेतस्ताडितो विमानो विगताभिमानस्तत्रापि परस्त्रीविषयेपि क्रुच्छ्रा
त्स्वामिर्वचनायासेन प्रतिलब्धं स्त्रीधनादि अन्ये राजानो बलात् विलुपंति अपहरंति अथ ततः तेभ्यः अन्ये उपपतयन्तं स्त्रीजनं अपहरंतीत्येवमनवस्थाविषयसुखस्य क्षुधंरंतीति क्षुद्राः अल्पत्वेनेति शेषः
तान् क्षुद्ररसान्नलक्षणान् विचिन्वन्तन्मक्षिकाभिस्तादन्नदावुभिरदानेन दुःखितो विमानोऽनाश्रयो भवति तत्र क्वचित्कालांतरे अत्यायासेन प्रतिनिधिनस्वाभ्युक्तकर्मकरणलक्षणेन लब्धानि षपन्नमन्येऽन्नकांक्षि
णोयाचका विद्याबलादपहरंति तेभ्योयाचकेभ्यो न्येततोप्यधिकविद्याबलेन महामार्गे क्लृप्तं विप्रभोजनमपहृत्य भुंजत इति धर्मभोजनस्यासिद्धिः अथ शशः आश्रयार्थं ईदृशं १० प्रतिक्रियां परिहारं प्राव
रणाद्यभावेनेति शेषः विपणन् क्रयविक्रयलक्षणं व्यवहारं कुर्वन् यत्किंचिदपि विक्रयं रसलक्षणादिकमपि ऋच्छति प्राप्नोति ११ तस्मिन् व्यवहारे क्षीणधनः नष्टमौल्यः यावद्यदादिरिद्रः परंप्रार्थयते तदा परादन्य
स्मादप्रतिलब्धकामः प्रतिग्रहादि धर्मेणाप्राप्ताभीष्टधनः पारक्यदृष्टिः परकीयद्रव्यस्वीकारेच्छुश्चौयेनेति शेषः अवमानं बंधनताडनादिकं १२ लतावत्कोमलभुजाश्रयः अव्यक्तपदं अव्यक्तस्य प्रकृतिसंज्ञस्य
स्त्रीजनस्य पदं स्थानं प्रसज्जति प्रकर्षेण सक्तो भवति द्विजस्य कुले जातोपीति शेषः तदाश्रय इति हेतुगर्भविशेषणं स्त्रीजनाश्रयत्वादि तं प्रभवति मनसि विवेको विदुषामपि शास्त्रसंभवस्तावत् निपतति दृष्टिं वि

कीर्हिस्माचित्क्षुद्ररसान् विचिन्वन्तन्मक्षिकाभिर्मथितो विमानः ॥ तत्रापि कृच्छ्रात्प्रतिलब्धमन्ये बलाद्विलुपंत्यथ ततोऽन्ये १० क्वचिच्चशीतातपवातवर्षप्रति
क्रियां कर्तुं मनीश आस्ते ॥ क्वचिन्मियो विपणन्यच्च किंचिद्विक्रेयमृच्छत्युतावित्तशठयात् ११ क्वचित्क्वचिच्छीणधनस्तु तस्मिन् शय्यासनस्थानविहारहीनः ॥
यावत्परादप्रतिलब्धकामः पारक्यदृष्टिर्लभतेऽवमानम् १२ प्रसज्जति क्वापि लताभुजाश्रयस्तदाश्रयो व्यक्तपदं द्विजस्य ह ॥ क्वचित्कदाचिद्वारिचक्रतल्लसन्स
ख्यं विधत्ते वकंकंकगृध्रैः १३ तैर्वचितो हंसकुलं समाविशन्नरोचयच्छीलमुपैति वानरम् ॥ तज्जातिरासेन सुनिर्वृतेन्द्रियः परस्परान्वीक्षणविस्मृतावधिः १४
द्रुमे पुरं स्थन्सुतदारवत्सलोऽव्यवायदीनो विवशश्चरन्वने ॥ क्वचित्प्रमादाद्गिरिकंदरे पतन्वल्लीं गृहीत्वा गजभीत आस्थितः १५

शिखायावन्नदीविराक्षणां इति प्रसिद्धिर्ह शब्देनाह हरिचक्रतः कालचक्रात् त्रसन् विभ्यत् बकभक्षणे किलौलेयगृधु अभिकांक्षायां बकवदिक्षुदं डादिभक्षणशीलविघ्नेश्वरदेवतया कंकवन्मैथुनलोलचित्तयक्षादि
देवतयारुधिरासवाकांक्षारतभद्रकालीदेवतया च सेवालक्षणं सख्यं १३ वचितो विपुलदंडः अभीष्टफलभावादिति शेषः हंसकुलं ब्राह्मणकुलं संन्यासाश्रमं वा हंसानां शीलमुपनयनादिसंस्कारं त्रिषवणस्नानाभिभाव
न्यादिकं वानरोच्यन्पथ्यं नेदमिति मनवानो वानरः वानेन हंसयारमत इति शूद्रस्वभावं हंसालक्षणं वानेन नरमत इति गमनागमनलक्षणं सेवां वा शूद्रवत्सेवावृत्तिमुपजीव्य वर्तत इत्यर्थः तज्जातिरासेन शूद्रजाति क्री
डारसेन सुनिर्वृतानि प्रीतानि द्विपाणि यस्य सतथा परस्परान्वीक्षणविस्मृतावधिः स्त्रीपुरुषयोरन्योन्यमुखिनीरीक्षणेन विस्मृतिविहितकालमर्यादः १४ द्रुमे भवैहिकफलभोगयोग्यलक्षणे शुहेतुं रस्य नरात्तं कुर्व
न्सुतदारेषु स्निग्धोऽव्यवायेन मैथुनक्रियया दीनः शोच्यां दशामापन्नो त एव विवशो वने संसारारूपे चरन् भवति ततः कदाचित्प्रमादाद्गगनं तत्त्वापरिज्ञानाद्गिरिकंदरं वद्वयं करनरके पतन्वल्लीं जन्मांतरोपाजि
तपुण्यकर्मलक्षणं पाशमवलंब्य गजभीतो भयंकरमृत्युभीतोपि १५

१ लताभुजाः लतानां शाखाः तदाश्रयः । द्विजस्य पक्षिसमूहस्य यत् अव्यक्तपदं कलभाषितं । तदाश्रयः तत्रैवासक्तचित्तः । प्रसज्जति प्रकर्षेणासक्तो भवतीति वणिक्प्रक्षेयो ज्यं ॥ दार्ष्टीतिकेतु लतावत्कोमलाया
स्त्रियोयौ भुजौ तदाश्रयः ताभ्यामालिगितः द्विजस्य लताश्रितपक्षितुल्यस्य स्त्रियाश्रितापत्यादेः यदव्यक्तपदं कलभाषितं तदाश्रयः प्रकर्षेण सज्जति इति ॥

न्योन्येति अन्योन्यवित्तव्यतिषङ्गः १६ अजा कथकारमज्ञानमुत्पादयतात्तत्राह
 गौर्नाशलक्षणोपद्रवैर्विपत्तिगतः १७ सएवंविधस्तत्रतत्रमनुष्यादिजन्मानि
 फलितमाह नक्रश्चिदिति हेवीर संसाराध्वनःपारं गुज्यतेनेनेति यो गोहारीस्तनोपैतित्यन्वयः
 नार्षभस्येहकःसमः यस्योपदेशात्सिध्वीशोददर्शकपिलंप्रभुमित्यतोनात्रशंकाकार्येति १८ सोध्वनःपरमाप्रोति योगीपरंस्थानमुपैतिचाद्यमित्यादेः
 मानित्याशंक्यभाक्तीहीनपुरुषविषयं योक्तमन्यत्तद्विषयं । नायंदिगजयवत्साध्यइतिभावेनाह मनस्विनइति मनस्विनोनलंबुद्धयोरानानः निर्जितदिग्गजैर्द्राइत्यनेनानलंबुद्धित्वं स्पष्टयति किम
 नेनेतितत्राह ममेति भुविभूमिविषयेमयंमहीतिदुराग्रहग्राहग्रस्तबुद्धित्वेनमिथोबद्धवैराअतएवमृधेशरीरान्शशुशरीराः पंचत्वमेवांचितिननुमहामुंचतित्यर्थः एतेतन्नज्जंतिचेत्क्रोत्रजतीतित

ततःकथंचित्प्रतिमुक्तआपदःपुनश्चसार्थंप्राविशत्यरिंदम ॥ अध्वन्यमुष्मिन्नजयानिवेशितोभ्रमन्जनोद्यापिनवेदकश्चन १६ अन्योन्यवित्तव्यतिषंगवृद्धवै
 रानुबंधोधिवहन्मिथश्च ॥ अध्वन्यमुष्मिन्नुरुक्छ्वित्तबाधोपसर्गैर्विहरन्विपन्नः १७ तांस्तान्विपन्नान्सहितत्रतत्रविहायजातंपरिगृह्यसार्थः ॥ आवर्त
 तेद्यापिनकाश्चिदत्रवीराध्वनःपारमुपैतियोगम् १८ मनस्विनोनिर्जितदिग्गजैर्द्राममेतिसर्वभुविबद्धवैराः ॥ मृधेशरीरन्नतुद्वजंतियन्न्यस्तदंडोगतवैरोभि
 याति १९ रहूगणत्वमपिह्यध्वनोस्यसंन्यस्तदंडःकृतभूतमैत्रः ॥ असज्जितात्माहरिसेवयाशितज्ञानासिमादायतरातिपारम् २० ॥ राजोवाच ॥ अ
 होनृजन्माखिलजन्मशोभनंकिंजन्मभिस्त्वपरैरप्यमुष्मिन् ॥ नयद्भृषीकेशयशःकृतात्मनांमहात्मनांवःप्रचुरःसमागमः २१ नह्यद्भुतंत्वच्चरणजरेणुभि
 र्हतांहसोभक्तिरधोक्षजेमला ॥ मौहूर्तिकाद्यस्यसमागमाम्चेदुस्तर्कमूलोपहतोऽविवेकः २२

त्राह यक्यस्तदंडइति न्यस्तदंडोवागादिनिमित्ताहिसाराहितोगतवैरःयोग्यतानुसारेणनिरस्तभूतवैरः १९ एवमुपवर्गितसंसारतत्तन्मूलमसुकरमितिमंतव्यं
 यतोभगवत्सेवानिशितज्ञानासिमाददानस्यतवसुशुकमित्याह रहूगणेति रहस्योगेगणसंख्यानइति संसारंरहयन्गणोज्ञानंयस्यसतथातस्यसंबुद्धिःहेरहूगणेति वहप्रापणइत्यस्मादुत्पन्नवह्निशब्दव
 दयंशब्दः संसारातिक्रांतपारंहरिमुद्दिश्यसंसारनदोतरेत्यन्वयः लेढापतातिकुंडूणाच्चेतिवदुपपत्तेःपूर्वोक्तैवयोजना २० सर्वेष्वपिजन्मसुनृजन्मैवश्रेयःसाधनमन्यानिभोगनिमित्तानीत्यभिप्रेत्याह अ
 होइति ननुसर्वस्मात्स्वर्गेजननंशोभनंनकिंतत्राह किंजन्मभिरिति कंगुणनिरीक्ष्याक्षिप्यतइतितत्राह अमुष्मिन्निति अमुष्मिन्स्वर्गेहृषीकेशस्ययशसाकृतःशिक्षितःआत्मांतःकरणंयेषांतेतथा
 तेषांमहात्मनांवोयुष्माकंसंगमोनप्रचुरइतियस्मात्तस्मात् २१ नन्वस्मत्समागमेनतवकिंफलमभूदितितत्राह नहीति मेअधोक्षजेऽमलाभक्तिरभूदित्येतदुत्तंनहीत्यन्वयः हिशब्देनानुभविकार्थमाह कु
 तएतदितितत्राह मौहूर्तिकादिति यस्यतवमौहूर्तिकान्मुहूर्तकालभावात् समागमान्मेअविवेकोऽपहतो नष्टइत्ययमर्थोममानुभविकइत्यर्थः अस्मदत्तधनोपजीवनेनास्मच्छिक्षायोग्याएतइतिदुस्तर्कःदु
 श्यायुक्तिर्मूलंयस्यसतथादुस्तर्कमूल्यतिप्रतिष्ठापयतीतिवा मूलप्रतिष्ठापयामितिधातुः २२

अतिप्रशंसयास्मानपहसासि त्वमित्याशंवयापराधं क्षमापयन्निवनमस्करोति नमइति आबुद्भ्यः बटुपर्यंतं गांभीरं राजभ्य इति चतुर्थी मप्रयुज्य राज्ञा मित्यनया पष्ठ्यात्मन एवाशिषमाकांक्षत इति २३ रहूगणस्य समग्रानुग्रहं कृत्वा ब्रह्मर्षि सुतेन परं किमकारीतितत्राह इतीति इति समाप्य परमात्मसुतत्वं परमात्मनो निर्दोषस्वरूपं अविगणितो संख्यातः परमानुभावो यस्य स तथा निभृतकरणो म्यो शयः स्तिमितेन्द्रियाख्याभिप्रायः यद्वा निश्चलेंद्रियाख्यतरंगस्थानः स्ववशीभूतौ द्वियतरंग इत्यर्थः स्थानेभिप्राय आशयति २४ सुजनान् ज्ञानिजनपूजितजन्मनो ब्राह्मणात्समवगतपरमात्मसुतत्वः सम्यक्ज्ञातपरमात्मस्वरूपः आत्मनि स्वस्मिन् परमात्मा विषये वाऽविद्यया अज्ञानेन भगवद्भक्तानामपीदृशमाहात्म्यं किंपुनः श्रीनारायणस्येत्युपसंहारमुखेन नृपमभिमुखीकरोति एवमिति २५ माहात्म्योपलक्षणकीर्तिप्रथितान् श्लाका नित्यर्थः आर्षिभ्यः ऋषभपुत्रस्य भरतस्यानुवर्त्मलोकशास्त्रयोरनुकूलमार्गं २६ हृदि स्पृशं हृदयंगमं मलवत्विष्ठावत् २७ हरिमाहात्म्यप्रकटनाय पुनरुक्तं करोति यो दुस्त्यजानिति एतत्सर्वं नैच्छदिति यत्त

नमो महद्भ्योस्तु नमः शिशुभ्यो नमो युवभ्यो नम आबुद्भ्यः ॥ ये ब्राह्मणागामवधूतलिगाश्वरंति तेभ्यः शिवमस्तुराज्ञाम् २३ श्रीशुक उवाच ॥ इत्येवमुत्तरा मातः सवैब्रह्मर्षि सुतः सिंधुपतेः परमात्मसुतत्वं विगणितपरमानुभावः ॥ परमकारिण कतयोपदिश्य रहूगणेन सकरुणमभिवंदितचरण कमलः पूर्णार्णव इव निभृतकरणो म्यो शयो धरणीमिमां विचचार २४ सौवीरपतिरपि सुजनसमवगतपरमात्मसुतस्वः आत्मन्यविद्याध्यारोपितां चेदहात्ममार्तिविससर्ज एवं हि नृप भगवदाश्रितानुभावः २५ तस्येमान् श्लोकान् गायंति ॥ आर्षिभ्यो हरजर्षेर्भेन सापिमहात्मनः ॥ नानुवर्त्मा र्हीति नृपो माक्षिके वगरुत्मतः २६ यो दुस्त्यजान् दारसुतान् सुहृद्राज्यं त्वादि स्पृशम् ॥ जहौ युवैवमलवदुत्तमश्लोकलालसः २७ यो दुस्त्यजान् शिक्षिति सुतस्वजनार्थं दारान् प्राथ्यो श्रियं सुरवरैः सदयावलोकैः ॥ नैच्छन्नृपस्तदुचितं महतां मधुद्विदं सेवानुरक्तमनसा मभवोपि फल्गुः २८ यज्ञाय धर्मपतये विधिर्नैपुणाय योगाय सांख्यशिरसे प्रकृतीश्वराय ॥ नारायणाय हरये नम इत्युदारंगाय न्मृगत्वमपि यः समुदाजहार २९ इदं भागवतसंभाजितावदातगुणकर्मणो राजर्षेर्भरतस्यानुचरितं स्वस्त्ययनमायुष्यं धन्यं यज्ञस्यं स्वर्ग्यमापवर्ग्यं चानुशृणोत्याख्यास्यत्यभि नंदति च सर्वह्येवापि श आत्मन आशास्तेन काश्चन परत इति ॥ ३० ॥ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे रहूगणसंवादो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६४ ॥

दुचितं तथा हि मधुद्विषोहरेः सेवायामनुरक्तधियां महतामभावो मोक्षोपि फल्गुरालपः आदरणीयो न भवतीत्यर्थः सेवाया अलंबुद्धयगोचरत्वात् अत्र तात्पर्यार्थस्तु ऋते हेह वैव न्यादीनि त्यादिप्रमाणेन पूर्वा क्त इति ॥ २८ ॥ यज्ञाय इज्याय धर्मपतये सकलैरनुष्ठीयमानपुण्यस्वामिने विधौ कर्मणि नैपुणाय कुशलबुद्ध्युपेताय यो गाय कर्मकरणोपायज्ञाय सांख्यशिरसे उत्तमज्ञानस्वरूपाय शिरःपूर्वनि पातं कृत्वा सांख्यपदस्य ज्ञानार्थत्वेनायमर्थः सिद्ध्यति असेयश्चरत्वं स्वतएव न तु क्रीत्रं मरुद्वादेति वेत्यतः प्रकृतीश्वराय लक्ष्मीपतये इति वा नारायणाय हरये नम इति मंत्रद्वयसूचनाय प्रसिद्धनामोपादानं कृतं अपरोक्षज्ञानिनो भरतस्य मृगत्वं घटितवानित्येतो वा योगाय समुदाजहार उत्ससर्ज २९ आत्मन एव सर्वा आशिष आशास्ते प्राप्तुमिच्छति प्राप्नोति चेति हि शब्दश्चाथै इति शब्दो भरताख्यानसमाप्त्यर्थ इति ३० ॥ ६४ ॥

अत्रपूर्वाध्यायोक्तमवप्रश्नपूर्वककथयति योहवाइत्यादिना बहुपूणेतायांभातेहरःपूणतावतातिबहुवचनसावद्वचनपराध्यणपराक्षावधयणवाचोव्ययमग्या जावलाकस्यजावराशो नवाव्ययस्य
मार्गः आर्यमनीषयापंडितबुद्ध्याकल्पितविषयः निर्णीतार्थः अव्युत्पन्नेनशब्दव्यंग्यार्थपरिज्ञानशून्येनलोकेननेनमुल्यतः समधिगतो न भवतीति नांजसाव्युत्पन्नलोकसमाधिगतः परोक्षमियाइवहिदेवाः
प्रत्यक्षाद्विषयतिभृत्यर्थहवाइत्यनेनाह एतदेवाह अथेति अथतस्मात्समेवेतानुकूलेन उक्तशब्दार्थवाच्यवाचकरूपेण समवेतं यथाज्ञानुयोग्यतथानुकूलेन पुनः कथनेनेति वा १ एवंपरीक्षितापृष्टः श्रीशुकमु
निः किमुवाचेति शौनकप्रश्नं हृदि कृत्वा उवाच सूत इति सूतः किमुवाचेति तत्राह सहोवाचेति स श्रीशुकः राजप्रश्नपरिहाराय पदुवाच अहमपि त्वत्प्रश्नपरिहारार्थवच्मीत्येतमर्थहेत्यनेन सूचयति दुरत्यये
ध्वनीत्यस्याभिप्रायं कथयति यइति यएषप्रसिद्धोजीवोऽसुगमेदुर्गमेध्वन्यापतितइत्यन्वयः अजयेत्यस्यविवरणं माययेति कस्येयमित्याशं कानिवृत्तये ईश्वरस्येति आच्छाद्यविक्षिपति स्फुरदात्मत
त्त्वमित्यद्वैतमतनिरासायोक्तं शशवर्तेन्येति मायाकथंकारं पातयतीत्यत्रोपपत्तिं दर्शयति देहेति देहात्ममानिनां देहएवात्मेति मन्यमानानां संबंधिभिः सत्त्वादिगुणविशेषैर्विकल्पितानि विभक्तानि यानि कुश

राजोवाच ॥ योहवाइहबहुविदामहाभागवतत्वयाभिहितः पारोक्ष्येण वचसाजीवलोकस्य भवाध्वासह्यार्थमनीषया कल्पितविषयोनानां जसाऽव्युत्पन्नलोकस
माधिगतः अथतदेवदुरवगमं समवेतानुकूलेन निदिश्यताम् १ ॥ सूत उवाच ॥ सहोवाच यएष देहात्ममानिनां सत्त्वादिगुणविशेषविकल्पितकुशलकुश
लसमवहारविनिर्मितविविधदेहावलिभिर्वियोगसंयोगाद्यनादिसंसारानुभवस्यद्वारभूतेन षड्विद्रियवर्गेण तस्मिन् दुर्गाध्ववदसुगमेऽध्वन्यापतित ईश्वरस्य भ
गवतो विष्णोर्विश्वर्तेन्यामाययाजीवलोकोऽयं यथावणिक् सार्थोऽर्थपरः स्वेदेहनिष्पादितकर्मानुभवश्च शानवदशिवतमायां संसाराटव्यांगतो नाद्यापि वि
फलबहुयोगसहस्रहृत्तापोपशमनीहरिगुरुचरणारविंदमधुकरानुपदवीभवर्तु २ यस्यामुहवा एते षड्विद्रियनामानः कर्मणादस्य वदवतद्यथा ॥ पुरुषस्य ध
नं किंचित्साक्षाद्भौपयिकं बहुकृच्छ्राधिगंतयत्परमपुरुषाराधनलक्षणं सांपरायिकमुदाहरंति ॥ तद्धर्म्यंधनं दर्शनस्पर्शनश्रवणास्वादनावब्राणसंकल्पसम
वायेन गृहे ग्राम्योपभोगेन कुनाथस्याजितात्मनो विलुपंति ३ अथ च यत्र कौटुंबिकस्य दारापत्यादयो नामा कर्मणा वृकसृगाला इवानिच्छतोऽपि कदर्यस्य कुटुं
बिन उरण कवत्संरक्ष्यमाणं मिषतोऽपहरंति ४

लाकुशलमिश्राणिकर्मणि तैर्नाभिर्नाभिर्विविधाभिर्देहावलिभिरुपलक्षितस्तासां संयोगादिलक्षणो नादिसंसारोऽयस्तदनुभवस्यद्वारभूतेन श्रोत्रादिषड्विद्रियवर्गेण द्वारेण मायाध्वन्यापतितइत्यर्थः समवहारो
मिश्रं स्वेदेहनिष्पादितकर्मैत्यनेन रजस्तमः सत्त्वेति व्याख्यातं नशमर्विंदतीत्यस्यार्थमाह नाद्यापीति हरिगुरुचरणारविंदयोर्मधुकर इव निरंतरसेवकायेतेषामनुपदवीमनुगमनयोग्यमार्गं सेवालक्षणं ना
द्याप्यवर्तु इत्यन्वयः विफलाश्च बहवश्च योगाउद्योगायेतन्निमित्ततः सहस्रशो हृत्तापास्तेषामुपशमनो नाशकरो २ यस्यामिषे षड्विद्रियस्यार्थं दर्शयति कुनाथस्य तद्धर्म्यंधर्मसाधनं विलुपंती
त्यन्वयः धर्मोपयिकं धर्मसाधनयोग्यं सांपरायिकं मोक्षोपयोगि एतदेवाह यत्परमेति कथं विलुपंति दर्शनेति संकल्पो मनोरथः दर्शनादीनां समवायेन नित्यसंबंधेन गृहे ग्राम्योपभोगोऽयस्तेन ३
गोमायवो यत्रेत्यस्यार्थमाह अथेति ४

प्रभूतवीरुत्तृणेत्यस्यार्थमाह यथा ह्यनुवत्सरमिति आवपनकाले बीजक्षेत्रे पक्षे पक्षे ५ ६ यएष आवसथोऽपक्वानां कामानां करंडः कारिदंति निमित्तपात्रा विशेषः तत्रावसथे क्वचिच्च गंधर्वपुरमित्यस्यार्थमाह क्वचित्परिवर्तमान इति क्वचित्क्वचिच्चासुहोर्लमुकग्रहमित्यस्यार्थमाह क्वचिच्चेति अशेषदोषाणां निषेधनं स्थानं पुरुषविशेषं देहलक्षणं पुरुषाकारविशिष्टस्य तस्य देहस्य वर्णगुणः कांतिगुणस्तेन उल्लुक्पिशाचमुपादित्सति सुवर्णमिव पुरुषविशेषं उल्लुक्पिशाचमुपादित्सतीति वा अग्निकामवत्कातरः अशेषदोषाणां पात्रीभूतं पुरुषविशेषाकारं उल्लुक्पिशाचमग्निवज्जाल्वल्यमानं दृष्ट्वा तिकमुपागम्य सुवर्णबुद्धयोपादातुमिच्छति शीतात्तौग्निमिव द्रष्टुं दुःसहं शीतं स्यात्सदैव मुक्तिरिति भावः पुरुषविशेषं ह्याख्यं प्राप्य भोगार्थं सुवर्णस्वीकरोति अग्निसेवाकाम उल्लुक्पिशाचमिति वा ८ निवासतोयादित्यस्यार्थमाह अथेति

यथा ह्यनुवत्सरं कृष्यमाणमप्यदग्धबीजक्षेत्रं पुनरेवावपनकाले गुल्मतुणवीरुद्विर्गह्वरे भवति ५ एवमेव गृहाश्रमः कर्मक्षेत्रं यस्मिन्नाहिकमार्णयुत्सीदति ६ यदपक्वकामकरंड एष आवसथस्तत्र तोदंशमशकसमापसदं मनुजैः शलभशकुंततस्करमूषकादिभिरुपरुध्यमानवहिः प्राणः क्वचित्परिवर्तमानो नोस्मिन्नध्वन्यविद्याकामकर्मभिरुपरक्तमनसानुपपन्नार्थनरलेकगंधर्वनगरमुपपन्नमिति मिथ्या दृष्टिरनुपश्यति ७ क्वचिच्चाशेषदोषनिषेधनं पुरुषविशेषमुपेत्य तद्वर्णगुणानि हितमतिः सुवर्णमुपादित्सत्यग्निमकामकातर इवोल्मुकपिशाचम् ८ अथ कदाचिद्गृहपानीयद्रविणाद्येनेकात्मोपजीवनाभिनिवेश एतस्यां संसाराटव्यामिति स्ततः परिधावति ९ क्वचिच्च वात्योपमया प्रमदयारोहमारोपितस्तत्कालरजसारजनीभूतं कुजन इवासाधुमर्यादोदिग्देवता अतिरजस्वलमतिर्न विजानाति १० क्वचिदुल्लूकाझिल्लीस्वनवदति पुरुषरभसाटोपप्रत्यक्षपरोक्षवारिपुराजकुलनिर्भर्त्सितेनातिव्याथितकर्णमूलहृदयः ११ सयदा दग्धपूर्वमुकृतस्तदाकारस्करकाकुतुंडाद्यपुण्यदुमलताविषोदपानवदुभयार्थद्रविणशून्यानृजीवन्मृतान्स्वयं जीवन्म्रियमाण उपधावति १२ क्वचित्सकृदवगती विषयैवैतथ्यः स्वयं विषयाभिध्यनेन भ्रंशितमतिरत एव मरीचितो यप्रायांस्तानेवाभिधावति १३ एकदा तु प्रसंगाच्च कृतमतिव्युदस्रोतश्चलनवदुभयतोऽपि दुःखदं पाषंडमुपधावति १४ यदा तु परबाधार्थं आत्मनो नोपनमतितदापि तु पुत्रान्बालान्खलु भक्षयति १५ क्वचिदासाद्य गृहं दाववत्प्रियार्थं विधुरमसुखोदकं शोकमग्निना दह्यमानो भृशं निर्वेदमुपगच्छति १६ क्वचित्कालविषमि तराजकुलयक्षापहृती प्रियतमधनामुर्धतक इवा विगतजीवलक्षण आस्ते १७ कदाचिन्मनोरथावगतपि तृपिता महाद्यसत्सादिति स्वप्ननिर्घृतिलक्षणमनुभवति १८

गृहाद्यनेकस्वरूपेष्वेकमंतरणापि जीवनं नास्तीति दुराग्रहवान् ९ क्वचिच्च वात्योत्थितेत्यस्यार्थमाह क्वचिच्च वात्येति । आरोहमकं तत्कालरजसाविषयसेवासमयरागेण १० अदृश्यं झिल्लीत्यस्यार्थमाह क्वचिदुल्लूकेति आटोपः संभ्रमः ११ अपुण्यवृक्षानित्यस्यार्थमाह सयदेति १२ मरीचितो यान्यभिधावतीत्यस्यार्थमाह क्वचित्सकृदिति १३ क्वचिद्वितोयाः सरित इत्येताद्विवृणोति एकदेति उभयत इह परत्रापि व्युदस्रोतसश्चलनवत्पुण्यगुणिकाजलप्रवाहवत् १४ परस्परं स्वादयत इत्येतन्प्रतिवाक्ति यदा त्विति भक्षयति पीडयति १५ आसाद्य दावमित्यस्यार्थमाह क्वचिदासाद्येति १६ क्वचित्कालेत्यादिना क्वचयक्षैरिति विवृतं परैर्हृतस्वइत्येतदप्यनेन व्याख्यातं १७ क्वचिच्च गंधर्वपुरमित्येतद् व्याख्याति कदाचिन्मनोरथेत्यादिना १८

कचिद्बृहाश्रमचोदितकर्मोपयवातभारागयस्तानारुहन् १९ पदपदभ्यतरवाह्ननत्यतद्वयाख्यात काचचुत्तहन्त्या॥१९॥
 कचिन्निगीर्णइत्येतद्व्याचष्टे सएवेत्यादिना दष्टमशेतइत्येतद्व्याख्याति कचिद्भ्रमनाइत्यादिना निद्राक्षणःनिद्रालक्षणः २१ कर्हिस्माचिदित्यस्यार्थदर्शयति कर्हिस्माचित्कामेत्यादिना
 काममधुलवानितिपाठेकाम्यंतइतिकामाविषयास्तएवमधुलवामकरंदलेशास्तानित्यर्थः २२ तत्रापिकृच्छादित्यस्याभिप्रायमाह अथवेति २३ २४ कचिच्चशीतातपेत्येतद्विवृणोति कचिच्चशीता
 तपेत्यादिना २५ कचिन्मिथोविपणमित्येतद्विवृणोति कचिन्मिथइत्यादिना विपणिकःवणिक् २६ कचिच्छीणधनइत्यस्यार्थमाह कचिच्छेत्यादिना २७ अन्योन्यवित्त्यस्यार्थमाह एवंविचे
 ति २८ यतआरब्धोनरलोकसार्थस्तमीश्वरमध्वनःपारमुपादिशंति विद्वांसः २९ केतंगच्छंतीतितत्राह यदिदमिति योगमनुशासनीतियोगानुशासनंएतद्वृक्षशंसंमुखसं उपशमशीलामुनयः

कचिद्बृहाश्रमचोदितकर्मोतिभारागरीनारुहसमाणोलौकिकव्यसनकर्षितमनाःकंटकशर्कराक्षेत्रप्रविशन्निवसीदति १९ कचिच्चदुःसहेनकायाभ्यंतरवाहि
 नागृहीतसारःस्वकुटुंबायक्रुध्यति २० सएवपुनर्निद्राजगरगृहीतोऽधेतमसिमग्नःशून्यारण्यइवशेतनान्यत्किंचनवेदशवइवापविद्धः ॥ कचिद्भ्रमनाद
 ष्टोदुर्जनंदंशूकैरलब्धनिद्राक्षणोव्याथि तहृदयेनक्षीयमाणविज्ञानोऽधकूपेधवत्पतति २१ कर्हिस्माचित्काममुखलवान्विचिन्वन्यदापरदारपरद्रव्याण्यवरुं
 धानोरज्ञास्वामिभिर्निहतःपतत्यपारेनिरये २२ अथचतस्याशुभप्रक्षालनकर्मसंसारवपनमुदाहरति २३ यदिचमुक्तस्ततोबंधाद्वदत्तउपाच्छिनत्तित
 स्मादिपिविष्णुमित्रइत्यनवास्थितिः २४ कचिच्चशीतातपवातवर्षाद्यनेकाधिदैविकभौतिकात्मीयानांदुःखानांवारणायाकल्पोदुरंतंचितयाविषण्णआस्ते
 २५ कचिन्मिथोभ्येत्यविपणिकःकाकणि कामात्रमप्यपहरतिकिंचिद्विद्वेषमुपयातिवित्तशाठ्येन २६ कचिच्चक्षीणधनःशय्यासनाद्युपभोगहीनोयावद
 प्रतिलब्धमनोरथःपरस्वामयेव्यवसितमतिस्ततोवमानादीनिलभते २७ एवंवित्तव्यतिषंगविवृद्धैवराजुबंधोपिपूर्ववासनयामिथउद्धतःसएवोद्धहति २८
 यतआरब्धएषनरलोकसार्थस्तमध्वनःपारमुपादिशंति २९ यदिदयोगानुशासनमेतदेवशंसंतेउपशमशीलाउपरतात्मानउपातिष्ठंति ३० क्वापिदेवमाय
 यास्त्रियाभुजलतोपगूढःप्रस्कन्नविवेकविज्ञानस्तद्विहारगृहारंभानकुर्वंस्तदाश्रमासक्तःसुतदुहिदकलभाषितावलोकविचेष्टितापहतहृदयआत्मानमजिता
 त्मापरंधतमसिप्रहिणोति ३१ कदाचिदीश्वरस्यभगवतोविष्णोश्चक्रात्परमाण्वादिद्विपराद्धापवर्गकालोपलक्षणपरिवर्तेननवयोहरतआब्रह्मस्तंबादीनामि
 षतांवित्रस्तहृदयस्तमेवेश्वरंकालचक्रनिजायुधंसाक्षाद्भगवंतंयज्ञपुरुषमनादृत्यपाखंडेदेवताःकंकटध्रुवकप्रायाआर्यहंससमयपरिभूताःसाकल्येनाभिधत्ते ३२

उपतिष्ठंतिप्रामुवंतीत्यन्वयः ३० प्रसज्जतीत्यस्यार्थमाह क्वापिदेवमाययेति प्रस्कन्नविवेकविज्ञानःनष्टविवेकविज्ञानःतस्याःस्त्रियाः विहारार्थगृहोपक्रमान् सुतादीनांकलभाषितैरवलोकैर्विचेष्टितैश्चापह
 तंहृदयंस्यसतथाआत्मानमंधेतमसिप्रहणोतिगमयति हिगतावितिधातुः ३१ कचिच्छीणधनःचक्रात्परमाण्वादिद्विपराद्धापवर्गकालोपलक्षणपरिवर्तेननवयोहरतआब्रह्मस्तंबादीनामि
 षतांवित्रस्तहृदयस्तमेवेश्वरंकालचक्रनिजायुधंसाक्षाद्भगवंतंयज्ञपुरुषमनादृत्यपाखंडेदेवताःकंकटध्रुवकप्रायाआर्यहंससमयपरिभूताःसाकल्येनाभिधत्ते ३२
 नादृत्यपाखंडेदेवताःसाकल्येनाभिधत्तभजतीत्यन्वयः परमाणुद्विपराद्धापवर्गकालोपलक्षणपरिवर्तेननवयोहरतआब्रह्मस्तंबादीनामि षतांवित्रस्तहृदयस्तमेवेश्वरंकालचक्रनिजायुधंयस्यसतथा
 णुकालआदिर्यस्यसतथाद्विपराद्धस्यापवर्गोवसानंयस्यसतथा केषांमिषतामाब्रह्मस्तंबादीनांब्रह्माणंअवधीकृत्यस्तंबमुपक्रम्यवर्तमानानांकालचक्रंनिजायुधंयस्यसतथातम् ३२

तैर्विचितइत्येतद्व्याचष्टे यदातुताभिरिति यज्ञपुरुषारानधनंतेषांशीलंयत्तदरोचयन्अपथ्यमन्वानःअनिगमपरिशुद्धवेदशुद्धिरहितं यस्यशूद्रकुलस्यभिथुनीभावःकुटुंबभरणंनान्यदितिशेषः निरवरोधः भार्यारहितः अनिवारणइतिवा ३३ हेमपुंरस्यन्नित्यस्यार्थदशयतिकिचिद्गुणवदिति व्यवायोग्राम्यरतिःतदर्थमेवलक्षणःकालोयस्यसतथा ३४ क्वचित्प्रमादादित्येतद्व्याकरोति एवमध्वन्यवरुं धानइति ततःकथंचिदिदित्इदंविवृणोति कर्मवल्लोमिति ॥ ३५ ॥ विभ्यन्भगमापन्नः मनस्विनइत्येतद्व्याचष्टे यदपीति ॥ ३६ ॥ बाधोपसर्गैरित्यत्रोक्तानुपसर्गोनाह यस्यामिति ॥ ३७

यदातुताभिःपाखंडेदेवताभिरात्मवंचकैरुहंचितोब्रह्मकुलंसमाविशंस्तेषांशीलमुपनयनादिकर्मानुष्ठानेनभगवतोयज्ञपुरुषस्याराधनमेवपुनस्तदरोचयं
 शूद्रकुलंभजत्यनिगमपरिशुद्धम् यस्याहिमिथुनीभावःकुटुंबभरणंयथावानरजातेस्तत्रापिनिरवरोधःस्वैरेणविहरन्नतिकृपणबुद्धिरन्योन्यमुखनिरीक्षणा
 दिग्राम्यकर्मणैर्विस्मृतकालावधिः ३३ क्वचिद्गुमवैदहकार्थेषुगृहेषुरस्यन्यथावानरःसुतदारवत्सलोव्यवायक्षणः ३४ एवमध्वन्यवरुंधानोमृत्युगजभ
 यात्तमसिगिरिकंदरप्रायेपतन्कर्मवल्लोमवलंब्यतत आपदःकथंचिन्नरकाद्विमुक्तःपुनरप्येवंसंसारार्धवनिवर्तमानोनरलोकासार्थमुपयाति ३५ एतस्मिन्सं
 साराध्वनिनानाक्लेशोपसर्गविततेआपन्नांस्तत्रवियुज्यजातंजातमुपादायशोचन्मुह्यन्नास्विद्यन्नबिभ्यन्नहृष्यन्नरुदन्गायन्नसाधुवर्जितोनैवावर्ततेद्यापिअसा
 धुवनएव यदपिदिगिभजयिनोराजर्षयोनैवतद्भजंति किंतुमृधेशयीरन्मयैवेयंमहीतिकृतैर्वैरानुबंधाःयांविमृज्यस्वयमुपसंहृताः ३६ यस्यामिमउपसर्गाः
 सुखदुःखरागद्वेषभयाभिमानप्रमादमदशोकमोहमात्सर्येषांविमानक्षुत्पिपासाधिग्याधिराजजन्ममरणादयः ३७ ॥ इतिश्रीभागवतेपंचमेचतुर्दशोध्या
 यः॥१४॥ श्रीशुकउवाच ॥ भरतस्यात्मजःसुमतिर्नामाभिहितोयमुहवावकेचित्पाखंडिनोविलोक्य ऋषभपदवीमनुवर्तमानमनार्याअवेदसमाम्नातांदिव
 तांस्वमनीषयापापीयसिकलौकल्पयिष्यंति १ तस्यांगृध्रश्येनायांदेवपादिर्नामपुत्रोभवत् २ अथासुर्यातत्तनयोदेवद्युम्नस्ततोधिनुमत्याःसुतःपरमेष्ठीत
 स्यसुवर्चायांप्रतीहउपजातःयआत्मविद्यायांस्वयंसिद्धोमहापुरुषमनुसरुमार ३ प्रतीहात्सुवालायांप्रतिहत्रादयस्त्रयआसनइज्याकोविदाःसूनवःप्रतिह
 तुःस्तुत्यांव्योमभूमानावजानिषाताम् ४ व्योमऋषिकुल्यायामुद्गीथःततःप्रस्तोतादेवकुल्यायांप्रस्तोतुर्विरुत्सायांहृदयजआसीद्विभुःविभोःरथ्यांचपृ
 थुषेणस्तस्मान्नक्तआकृत्यांजज्ञेनक्ताहतिपुत्रोगयोरराजर्षिंप्रवरउदारश्रवाअजायतसाक्षाद्भगवतोविष्णोर्जगदभिरक्षया गृहीतसत्त्वस्यकलात्मवताभिलक्षणे
 नमहापुरुषतांप्राप्तः ५

इतिश्रीभागवतेविजयध्वजटीकायांपंचमस्कंधेचतुर्दशोध्यायः ॥ १४ ॥ राजसंततौविशिष्टराजज्ञानंभगवन्माहात्म्यज्ञानोपयोगीत्यतस्तज्ज्ञानायावशिष्टवंश्याननुक्रामत्यस्मिन्नध्याये यमुहवावेति उह
 वावेतिचतुर्भिर्निर्णयैर्वैदिकमतस्य वैभाषिकादिचतुर्द्विभेदःसूच्यते अवेदोवेदविरुद्धःआगमस्तत्रप्रतिपादितांपद्मावतीत्यादिनामवती १ २ तस्यदेवपादेस्तनयः ३ ४ हृदयजऔरसपुत्रः अभिरक्षयाज
 गद्रक्षाकारणेनगृहीतसत्त्वगणस्यकलायाः अंशस्यआत्मवत्तामुत्तंदहवत्त्वेनप्रकाशमानं तस्याभिलक्षणेन विग्रहवत्कलंशेनकरचरणादिवक्त्रचिह्नेन सर्वैर्गीयमानत्वादयः ५

स्वधर्मेणाविर्नञ्जुपद्वैइत्यन्वयः स्वधर्मेणेत्येतत्स्पष्टयति प्रजापालनेति सर्वात्मनेस्त्यादिच स्वधर्मेणेत्यस्य विशेषणं निर्व्याजेन सर्वसर्पेणाख्यचिह्नेन ब्रह्मविदां चरणनिरंतरनिषेवया भाक्तेसाधनमतत्परिभावितं वशीकृतं अतएव विशुद्धं सत्त्वमंतःकरणं बस्य सतथा उपरतं निवृत्तमनात्म्यं देहधर्मोयस्मिंस्तथातस्मिन् स्वात्मनि स्वहृदये उपलभ्यमानः अपरोक्षीक्रियमाणो ब्रह्मानुभावो यस्य स तथा अपीत्यनेन राज्यपालनं संभावितं न भवति तथा पीत्यर्थं द्योतयति निरभिमान इत्यनेनानुपपत्तिपरिहरति तस्येमां गाथा मित्यनेन गीयमानत्वादप्येति शब्दार्थसूचयति ६ पुराविदः पुराणज्ञाः गाथां विषमाक्षरगुरुपादोपेता तथोदाहरंति गयामित्यादिना अन्यः कर्मभिः गयं नृपं प्रतियाति प्रतिनिधिर्भवति कीदृशः यज्वेत्यादिगुणकर्मवान्सतां सदसस्पतिः कोपिवास्तीति नेत्याह भगवत्कलाप्रितिं भगवतां ज्ञानभक्त्या भाग्यवतां कर्मदेवानां कलाभंगमेकमंतरेण तदुक्तं प्रियव्रतोगयश्चैव कर्मदेवसमौ गुणैरिति ७ सतीः सत्यः दक्षकन्याः कीर्तिः श्रीर्वाक्स्मृतिर्मैधाधृतिः क्षमेत्याद्याः स्वयंगुणवत्त्वेन स्तुतमूधोयस्याः सा तथा सा ध

सर्वैस्वधर्मेण प्रजापालनपोषणप्रीणनोपलालनानुशासनलक्षणेनेज्यादिना च भगवति महापुरुषे परब्रह्मणि सर्वात्मनार्पितपरमार्थलक्षणेन ब्रह्मविच्चरणानुसेवया पादित भगवद्भक्तियोगेन चाभीक्ष्णशः परिभाषितविशुद्धसत्त्व उपरतानात्म्ये स्वात्मनि स्वयमुपलभ्यमान ब्रह्मानुभावोपि निरभिमान एवावनि मज्जुगुप्त ६ तस्येमां गाथां पांडवेयपुराविद उपगायंति ॥ गयं नृपकः प्रतियाति कर्मभिर्यज्वाभिमानो बहुविद्धमंगोप्ता ॥ सदागतश्रीः सदसस्पतिः सतां सत्सेवको न्यो भगवत्कलामृते ७ यमभ्यापि च न परया मुदा सतीः सत्या शिषो दक्षकन्याः सारिद्धिः ॥ यस्य प्रजानां दुदुहे धरा शिषो यथेप्सिता वै गुणवत्स्तुतो धाः ८ छंदां स्य कामस्य च यस्य कामान् दुदुहुराजं दुरथो बलिं नृपाः ॥ प्रत्याहृता युधि धर्मे च विप्राय स्या शिषः षष्ठमं शं प्रजाश्च ९ यस्याध्वरे भगवानध्वरात्मा मवो निमाद्यत्युरुसो मपीथे ॥ श्रद्धा विशुद्धा चलभक्तियोगसमर्पिते ज्याफलमाजहार १० यत्प्रीणनाद्वा हि पि देवतिर्यङ्मनुष्यवीरु नृणमा विरिंचात् ॥ प्रीयेत सद्यः सा हि विश्वजीवः प्रीतः स्वयं प्रीतिमगाद्रयस्य ११ गयाज्जयंत्यां चित्ररथः स्वातिरवरो धइति त्रयः पुत्रा बभूवुश्चित्ररथादूर्जायां सम्राडजनिष्ट १२ तत उत्कलायां मरीचिर्मरीचो बिंदुमत्यां बिंदुमानुदपद्यत तस्मात्सुषेणायां मधुर्नामा भवत् मधोः सुमनस्यां वीरव्रतस्ततो ब्रजायां मन्युप्रमन्यूजज्ञाति मन्योः सत्यायां भुवनस्ततो दोषायां त्वष्टाजनिष्टत्वष्टुर्विरजो विरोचनायां विरजस्य शताजित्प्रवरं पुत्रशतं कन्याचविषूच्यां किल जाता १३

रा गयस्य राज्ञः सतीनां प्रजानां यथेप्सिताः आशिषो दुदुहे वा इत्यनेन सकलजगद्गशीकरणशक्तिसमुद्रश्रीपुरुषोत्तममंत्रसिद्धोगयइति सूच्यते ८ वेदा अपितु क्तफलानि च्छत्वोपि सर्वाभीष्टान् दुदुहुरित्याह छंदांसीति नृपान्विशिनष्टि प्रत्याहृता इति युद्धे पराजिता इत्यर्थः विप्राधर्मे प्रत्याहृता धर्माभिमुखीकृताः प्रजाश्च यस्य शिषो धनलक्षणाः षष्ठमं शमाजं दुरित्यन्वयः अनुष्ठितपुण्यलक्षणा शिषोवा ९ उरुसो मपीथे बभूवुः सुमनस्येव अश्वरस्य सारमादत्ते कर्तृभ्यः फलं ददाति चेत्यध्वरात्मा मधो निवेद्रे माद्याति मदं गच्छति सति श्रद्धया विशुद्धो यो चलभक्तियोगः तेन समर्पितभिक्ष्या फलं यागादिपूजालक्षणं कर्मफलं आजहार ददौ १० यस्य हरेः प्रीणनाज्जगत्प्रीयेत प्रीतिं स्यात् स्वयं स्वतः प्रीतः ११ १२ शताजित्नाम पुत्रः प्रवरो ज्येष्ठो यस्माच्चच्छताजित्प्रवरं १३

अत्यलमतीवालमकरोत् १४ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे वि० पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ भूवल्यतद्विशेषज्ञानं श्रीनारायणमहिमोपलक्षणत्वात्तदावश्यकं मोक्षोपयोगीत्यतस्तत्परिमाणोदिवर्णयति पंचस्रध्यायेषु तत्र परीक्षिद्विशेषतोपि ज्ञातुमुक्तानुवादपूर्वकं श्रीशुकं पृच्छति इत्युक्तं इति आदित्योपावर्पयंतं तपससौ चंद्रमाश्च त्रज्योतिषानक्षत्राणां गणैः सह दृश्यते त्वया भूषणं डलायामविशेषस्तावानित्युक्तः १ तत्र भूमं डलेपि प्रियव्रतेत्यनेन योवा इहेत्येतदनुवदति यत एतस्या इत्यनेन यत एव क्रुता इत्येतदनुवदति अयमाशयः प्रियव्रतस्य रथचरणेनैमिनि शित्य परिखाताः समासंधव आसत्यास्तस्य रथचरणानि शितपर्यंतसीतोत्थितपर्यस्तमृत्तिका घनपंक्तयस्तत्तत्परिखापर्यवन्तरप्रदेशवर्तिन्यस्ताः सप्तद्वीपा आसन् तेषां नामानि कथितानीति सूचित इत्यनेन विशेषो नोक्त इति ततः किंतत्राह एतादिति खिलमुर्वरितं यथानभवति तथा निखिलं अंतराले एतदुपयोग्ये वनान्यदित्यर्थ एव शब्दः मानं परिमाणं लक्षणं वर्तुलचतुरस्राकारादि न केवलमिदमेव किंतु यत्सप्तसागरादिभ्यः परस्तात्कांचनभूम्यादिकंतदपि न केवलं तावतालमपि तु तत्रापि विद्यमानं सर्वमनुर्वरीकृत्यैतदभिप्रायेण पुनश्च सर्वशब्दप्रयोग इत्यर्थः जिज्ञास्याभीत्यनेन ज्ञानेच्छैव न तु विचार इत्यतः परस्मैपदप्रयोगः अहमित्यनेनान्येषां प्रयोजनसद्भावेऽपि ममातीव प्रयोजनमिति सूचयति अन्यथा जिज्ञास्यामीति सामान्योक्ति संभवात् २ किंतदतीव प्रयोजनमिति विवृच्य दर्शयति भगवत इति इतः पूर्वगुणमये सत्त्वादिगुणविरचिते स्थूलरूपे पातालाद्यचेतनावयवविशिष्टे आवेशितं

तत्रायं श्लोकः प्रियव्रतं वंशमिमं विरजश्चरमोद्भवः ॥ अकरोदत्यलं कीर्त्या विष्णुः सुरगणं यथा १४ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे प्रियव्रतं वंशवर्णनं नाम पंचदशोऽध्यायः १५ राजोवाच ॥ इत्युक्तं स्त्वया भूषणं डलायामविशेषोपावदादित्यस्तपति यत्र चासौ ज्योतिषां गणैश्चंद्रमाः सह दृश्यते १ तत्रापि प्रियव्रत रथचरणपरिखातैः सप्तभिः समासंधव उपकृताः यत एतस्याः सप्तद्वीपविशेषकलपस्त्वया भगवन्खलु सूचितः एतदेव निखिलमहं मानतो लक्षणतश्च सर्वं जिज्ञास्यामि २ भगवतो गुणमये एव स्थूलरूपे आवेशितं मनोह्यगुणेऽपि सूक्ष्ममात्मज्योतिषि परे ब्रह्मणि भगवति वा सुदेवाख्ये ममावेशितुं तदुह वै तत्तुरोऽहं स्यनुवर्णयितुमिति ३ ऋषिरुवाच ॥ नैव महाराज भगवतो मायागुणविभूतैः स्थानविशेषाणां नामरूपतः काष्ठां मनसा धिगंतुमलं विबुधा युषेणापि पुरुषस्तस्मात्प्राधान्येनैव भूगोलकविशेषं नामरूपमानलक्षणतोऽप्यख्यास्यामः ४ योवा अयं द्वीपः कुवल्यकमलकोशाभ्यंतरकोशोऽनियुत योजनविशालः समवर्तुलो यथा पुष्करपत्रम् ५

निधायाभ्यस्तं विशेषस्मरणसमर्थं हित्तन्मनोऽगुणेऽपि सत्त्वादिगुणप्रवृत्तिशून्येऽपि सिद्धिदानं दानकारे अतएव सूक्ष्मेऽनुग्रहमंतरणादृश्ये तां हिं क्तमोरूपं नेत्याह आत्मज्योतिषि स्वयंप्रकाशे । किं नास्ति परे ब्रह्मणि परब्रह्मसंज्ञे भगवति ऐश्वर्यादिगुणपूर्णं । वैदिकमंतरणलौकिकं नाम किंतत्राह वासुदेवाख्ये अनेनात्र किंवदंती प्रमाणाभिति सूचितं आवेशितुं भूमं समर्थं तदेतदेव हेत्यनेनान्यत्र नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयादित्यनपेक्षामाह ३ मायागुणविभूतैः प्रकृतिगुणप्रवृत्तयेयद्विविधं भवनं बहु रूपग्रहणं यस्य स तथा तस्य महिमागुणविभूतैर्वा काष्ठां मनसा धिगंतुमलं विबुधा युषेण द्विपराद्धं लक्षणेन ४ योजंत्वाख्यः पूर्वपश्चिमाभ्यां दिक्षु गोत्तराभ्यां पार्श्वोभ्यां सामुद्रजलं पिबतीति द्वीपः तदभावे तरणि किरण संतापेन घनीभावं मुक्तापरमाण्वशेषेण द्वीपस्थित जनस्याधाराभावेन जलमज्जनेन सर्वनाशप्रसंगः स्याद्दीर्घनिपातनात्साधुरिति सोऽयं नियुत योजनविशाल एकादशस्थानां दिसंख्याक्रमेण नियुत संख्यायाः लक्ष संख्या त्वं ज्ञायते तेन लक्ष योजनेन विस्तार इति परिमाणमुक्तं भवति शृंगग्राहिकैव तत्प्रकारं ज्ञापयति कुवल्यं भूमं डलंतदेवकमलंतस्य कोशस्येतरद्वीपलक्षणस्याभ्यंतरकोशोऽतः स्थित कोशवद्भूतमानः लक्षणमाह समवर्तुलः अत्र दृष्टांतमाह यथा पुष्करपत्रं अंतरकोशदलान्यंतराले विरलानि भवंति न तथा पुष्करपत्रमेकत्वेन विच्छेदाभावादित्यरुच्यपचपत्रोदाहरणं वा इत्यनेनेदमेव मानादिकं नान्यत्रोक्तमिति विशदयति ५

नन्वेवंनिरासलक्षणवै

७ इत्यवतास्यंछादचरोत्तरेणशंगैः पर्वस्य

स्याविरोधतोयोज्यसर्वग्रथांतरस्थितं मंडोदपूरणचैव्यत्यासंक्षीरसागरे राहुसोमरवीणांचमंडलाद्विगुणोक्तितां विनैवसर्वमुन्नेयंयोजनाभेदतोत्रास्तिचि ७ इलावृतात्संङ्गादुत्तरोत्तरेणशृंगैः पूर्वस्यादिशिभ्रुवत्स्थिताः प्रागायताःद्विसहस्रपृथ्वः द्विसहस्रयोजनविस्ताराः दैर्घ्यएवन्हसंति नोर्ध्वपृथुत्वे ८ एवमिलावृताद्विक्षिणेननिषधादयः यथानीलादयोदैर्घ्येणन्हसंति तथानिषधादयोपि अत्रायंविशेषः नीलानिषधौलक्षप्रमाणान्वयेदशांशहीनाः तदुक्तं लक्षप्रमाणौद्वौमध्येदशहीनास्तथापरइतिवैषगवे जंज्रूपापप्रमाणेननिषधःपरिकीर्तितः तस्माच्चदशभागेनेहमकूटःप्रतीयतइतिवाराहे यथासंख्यंमर्यादागिरयइतिशेषः ९ तथैवेलावृतमिति यथेलावृतादुत्तरदक्षिणतोनीलानिषधादयस्तथेलावृतस्यापरेणपश्चिमेनपूर्वेणचमाल्यवद्वंधमादनौपथासंख्यंस्तइतिशेषःआनीलानिषधायतौनीलानिषधपर्यंतविस्तारोतत्संबद्धावित्यर्थःसीमानमवधिम् १० अवष्टंभागिरयःपीठस्थानीयपर्वताः ११ एतेषुमंदरादिषुपर्वतकेतवःमंदरादिपर्वतानांध्वजाइवस्थिताः अधिकसहस्रयोजनोन्नाहाःसहस्रादधिककशतयोजनोच्छ्रायाः तदुक्तं एकादशशतायामाःपादपागिरिकेतवइति अत्रायामशब्देनोच्छ्रायउच्यते तावद्विष्टपविततयःयावदुच्छ्राययोजनसंख्यानंतावत्संख्याकशाखाविविस्ताराः शतयोजनपरिणाहाः परितःशतयोजनस्थूलाः १२

१३ देवोद्यानानि देवानां क्रीडायोग्यस्थानानि अमरललनानां सुरस्त्रीणां मध्ये पाललामभूताः श्रेष्ठास्तासां यथस्यपतयोपाः स्त्रियस्ताभिः सहिताः सहामरललनाललामयथपतयः अमरपरिवृढादेव श्रेष्ठाः १४ १५ मंदरोत्संगमंदरपर्वतस्यां कस्थानीयेतदे देवोपभोगयोग्यन्वादेव चूतस्तस्य शिरसोऽग्रे देशात् १६ तेषां फलानां अतिमधुरादिलक्षणेनरसो देनरसाख्यजलेन पूर्वेणैलावृतमिलावृतवर्षस्य पूर्व प्रदेशं ॥ उपधावतीति केचित्तत्र धावुगतिशुद्धयोरिति धातोः शुद्धं करोतीत्यर्थः स्वजलप्रवाहेण तिशेषः १७ उपजोषां त्रिषेवणात् अनुचरीणां दासीनां अनुवासयति सौरभ्ययुक्तं करोति १८ अनस्थिप्रायाणां बहुलमनंतबीजानां मिभकायनिभानां भित्तिबुद्धचारो हार्थमुक्तं ननु तावत्परिमाणानि श्वेन अरत्नीनां शतान्यष्टावेकषष्ठ्यधिकानि च फलप्रमाणमाख्यातमृषिभिस्तत्त्वदर्शीभिरिति वायुपुराण

हृदाश्च त्वारः पयोमध्विधुरसमृष्टजलाः यदुपरपरिनिन उपदेव गणायो गैर्ध्यानि स्वाभाविकानि भरतर्षभधारयंति १३ देवोद्यानानि च भवंति च त्वारिनंदनं चैत्ररथैवैभ्राजकं सर्वतोभद्रमिति १४ येष्वा मरपरिवृढाः सहामरललनाललामयथपतयः उपदेवगणैरुपगीयमानमहिमानः किल विहरंति १५ मंदरोत्संगएकादशशतयोजनोत्तुंगदेवचूतशिरसो गिरिशिखरस्थूला निफलान्यमृतकल्पानि निपपंति १६ तेषां विशीर्यमाणानामतिमधुरसुराभिबहलारुणरसो देनारुणो दानामनदीमंदरगिरिशिखरान्निपतंती पूर्वेणैलावृतमुपप्लावयति १७ यदुपजोषाद्भवान्या अनुचरीणां पुण्यजनवधूनामवयवस्पर्शसुगंधवातो दशयोजनसमंतादनुवासयति १८ एवं जंबूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानां रसेन जंबूनदीमं रुमंदरशिखरादयुतयोजनादवानितले निपतंती दक्षिणेनात्मानं यावदिलावृतमुपस्यंदयति १९ तावदुभयोरपि रोधसोर्यामृत्तिका तत्र फलरसेनानुविध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदामरलोकाभरणं जांबूनदं नाम सुवर्णं भवति २० यदुहवाविबुधादयः सहयुवतिभिः कटकमुकुटकिटिसूत्राद्याभरणरूपेण खलुधारयंति २१ यस्तु महाकंदंबः सुपार्श्वनिगूढरतस्य कोटरभ्योनिःसृताः पंचव्यामपरिणाहाः पंचमधुधाराः सुपार्श्वशिखरात्पतंत्योपरेणात्मानं इलावृतमनुमोदयंति २२ याद्युपभुंजानानां मुखनिर्वासितो वायुः समंताच्छतयोजनमनुवासयति २३ एवं कुमुदनिगूढोयः शतवल्शोनामवटस्तस्य स्कंधेभ्योर्वाचीनाः पयोदधिघृतमधुगुडान्नाद्यं वरशय्यासनाभरणादयः सर्वकामदुवानदाः कुमुदाग्रात्पतंत उत्तरेणैलावृतमुपभोजयंति २४ यानुपजुषाणानां कदाचित्कचिदपि प्रजानां वलीपलितकृमस्वेददौर्गंध्यजरा मरणमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादयस्तापविशेषा भवन्ति ॥ यावज्जीवं सुखं निरतिशयमेव २५ कुरंगकुरकुसुंभवकंकतत्रिकूटशिशिपतंगरुचकनिषधशिंशतिवासकपिलशंखवैदूर्यजाराधिहंसर्षभनीरनागकालंजरनारदादयो गिरयो मेरोः कर्णिकाया इव केसरभृतामूलदेशेपरित उपकृप्ताः २६

वचनात्तत्प्रमाणमवगंतव्यं अयुतयोजनादिति शिखरस्यैव तावत्स्वैन किंतु शिखरादवनितलांतरालप्रदेशस्य तावत्स्वमित्यवगंतव्यं इलावृतमात्मानं दक्षिणेनादिभोगेन यावदुपस्यंदयति तावत्स्थलमुभयो रोधसोस्तीरयोर्जंबूफलरसेनानुविध्यमाना प्रतिहन्यमाना यामृत्तिका साजांबूनदं नाम सुवर्णं भवतीत्यन्वयः तत्र हेतुर्वाय्वर्कैति १९ २० २१ कोटरभ्यः दृक्षविवरेभ्यः व्यामोहस्तावधिः स्मृत इति हलायुधः अपरेण पश्चिमेन २२ मुखनिर्वासितः मुखनिर्गतः २३ इलावृतस्थजनानुपभोजयंति २४ उपसर्गोभूताद्युपद्रवः २५ कुरंगकुरादिपर्वताः मेरोर्मूलदेशेपरित उपकृप्ताः मेवाख्यपञ्चकर्णिकायाः के

जठरेदेवकूटौ मेरुपूर्वतोष्ठादशधो जनसहस्रे उदगायतौ द्विसहस्रं पृथुत्तुंगौ भवतः ॥ एवमपरेण पवनपांरियात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागागयतौ एवमुत्तरतः शृंगमकरौ इत्यष्टभिरेतैः परिरस्तुतो मिरिवपरितो मेरुश्चकास्ति कांचनगिरिः २७ मेरोर्मूर्धनितन्मध्यतो भगवत आत्मयोनेरुपकृतां पुरीं अयुतयोजनसाहस्रौ समचतुरसांशातकौ भीशतकोटिवदंति २८ तामनुपरितो लोकपालानामष्टानां यथादिशं यथारूपं तुरीयभागेन पुरोष्ठावुपकृताः ॥ २९ ॥ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे भुवनकोशपरिवर्णनं नाम षोडशोऽध्यायः १६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तत्र भगवतः साक्षाद्यज्ञां लिङ्गस्य विष्णोर्विक्रमतो वा मपादां गुष्ठनखनिभिर्मोर्ध्वोऽडकटाहविवरेणांतः प्रविष्टाया बाह्यजलधारा तच्चरणपंकजावने जनारुणकिंजल्कोपरंजिता खिलजगदवमलापहोपस्पर्शनामला साक्षाद्भगवत्पदीत्यनुपलक्षितवचोभिरभिधीयमानातिमहताकालेन युगसहस्रोपलक्षणेन दिवोर्मूर्धन्यवततार १ यत्तद्विष्णुपदमाहुः यत्र हवावीरव्रत औत्तानपादिः परमभागवतो रमत्कुले देवताचरणारविंदोदकमिति यामनुसवनमुत्कृष्यमाण भगवद्भीक्तयोगेन दृढं क्लिद्यमानांतर्दय औत्कं व्याद्विवशाभीलितलोचनयुगलकुड्मलविगलितामलबाष्पकलयाभिव्यज्यमानरोमपुलककुलकअधुनापि परमादरेण शिरसा विभर्ति २

ध्याये तत्रेत्यादिना याबाह्यजलधाराअंडकटाहाद्वहिःस्थिताजलस्यनिरंतरसंतापरूपासा यत्तद्विष्णुपदंशिशुमारारत्मनोहरेःस्थानमाहुः तत्रदिर्वेतिरिक्षस्यमूर्धनिध्रुवलोकेअवततारप्रकाशितस्वरूपाभूदि
त्यन्वयःस्वतोऽमलाधवलातथाप्यरुणैवेत्याह तच्चरणेति यस्यहेश्वरणरक्तपद्मयोरवनेनेनप्रक्षालनेनचरणतल्लग्नरजोमिश्रितत्वादरुणकिंजल्करजसोपरंजितारागीकृतेव तर्हितत्रिषेविणारंगजन
कत्वेनपापजननीस्यादित्यतउक्तं अखिलेति अखिलजगतः पापमलापहमुपस्पर्शनंयस्याः सातथा आचमनमात्रेणसर्वपापक्षयकरा किमुतस्नानादिनेत्यर्थः नामकीर्तनादिपिदुरितहराकिमुतस्पर्शनादिने
तिभावेनाह साक्षादिति अनुपलक्षितवचोभिरुपलक्षणरहितवचोभिर्वेदपुराणगैः शालग्रामशिलाभिषेकजलस्यपादोदकत्वमिवौपचारिकंनभवतीत्यतःसाक्षादनुपलक्षितेतिपदद्वयं ॥ कल्पभेदाद्वामपादे
दिव्यत्यस्योक्तं नत्वेकस्मिन्कल्पयति तदुक्तं वाराहेवामपादंचतदन्येषुचदक्षिणं पादकल्पेषुभगवानुज्जहारत्रिविक्रमइति १ यत्रध्रुवलोके २

ततोऽधुवलोकात् उपेक्षिता अन्याया अन्यविषया आत्मगतियैस्ते तथा ३ ततः सप्तार्वलोकात् देवयानेन मार्गेण इंद्रादिपुरसंबन्धेन ब्रह्मसदने मेरुमध्यस्थिते शतकोटिनाम्निपुरे ४ तत्र ब्रह्मसदनांगणे नदनदीर्षितसमुद्रम् ५ चतुर्धा भिन्नायागंगाया गतिभेदमाह सीतेति क्षाररससमुद्रं लवणसमुद्रं ६ मेरुशिरसो व्योम्नानि पतंती नीलगिरिशिखरे पतित्वा ततो नीलगिरिशिखरादाकाशेन श्वेतगिरिशिखरमवस्यं दमानापुनस्तदप्यतिहाय अतिक्रम्याकाशेन शृंगवतः शृंगप्राप्ता ततोऽपि स्यंदमानोत्तरकुरुनतिक्रम्य निषधस्य गिरेः बहूनि कूटानि शृंगाण्यतिक्रम्याकाशेन हेमकूटहिमाचलयो गिर्यैर्मध्ये व्योम्ना पतंती कूटान्यातिक्रम्य ८ रभसतरः संभ्रमातिशयस्तस्य वेगेनोपर्यधः पाषाणां शिखरेषु लुठंती स्वास्तित्वा परिवर्तमाना ९ नवानां वर्षाणां विशेषमाह अत्रापीति कर्मक्षेत्रं पुण्यपापलक्षणकर्माचरणस्थानं न्यपदिशति अन्यान्यष्ववर्षाणि स्वर्गप्राप्तानां तत्रास्थित्वा पुण्यफलभोगयोग्यानां स्वर्गप्राप्त्यविशिष्टपुण्यानुभवस्थानानि व्यपदिशंतीत्यन्वयः किं नामानीत्यत्राह भौ

ततः ऋषयस्तत्प्रभावज्ञाः ऋषिलोके इयं ननु तपस आत्मा तिकिसिद्धिरेतावतीति भगवति सर्वात्मनि वासुदेवेऽनवरतभक्तियोगलाभेनैवोपेक्षितान्यार्थात्मगतयो मुक्तिमिवागतां मुमुक्षवः सबुद्धाने मेवाद्यापि जटाजूटैरुद्धहंति ३ ततो नेकसहस्रकोटिविमानानीकसंकुले देवयानेनावतरंती दुमंडलमाप्लाव्य ब्रह्मसदने निपति ४ तत्र चतुर्धा भिद्यमाना चतुर्भिर्नामभिश्चतुर्दिशमभिः स्यंदती नदनदीपति मेवाभिनिविशति ५ सीतालकं नदाचक्षुर्भेदोति सीता तु ब्रह्मसदनात्केसराद्रिशिखरेभ्यो धोधः पतंती गंधमादनमूर्ध्नि पतित्वा तरेण भद्राश्वं वर्षं प्राच्यां दिशि क्षाररससमुद्रं प्रविशति ६ एवं माल्यवाच्छिखरात्रिष्वपतंत्यनुपरतवेगाकेतुमालमभिचक्षुः प्रतीच्यां दिशिसरित्पतिं प्रविशति ७ भद्राचोत्तरतो मेरुशिरसो निपतंती गिरिशिखराद्रिगिरिशिखरमतिहाय शृंगवतः शृंगादभिस्यंदमाना उत्तरां स्तुकुरुनतिक्रम्योदीच्यां दिशिलवणार्णवं प्रविशति ८ तथैवालकं नदादक्षिणेन तु ब्रह्मसदनाद्बहूनि गिरिकूटान्यतिक्रम्य हेमकूटहिमकूटान्यतिरभसतरं हसालुठंती भारतमेव वर्षं दक्षिणस्यां दिशि जलनिधिं प्रविशति ९ अन्येन दानद्यश्ववर्षेस्मिन्संति बहुशो मेवादि गिरिदुहितरः अत्रापि जंबूद्वीपे भारतमेव वर्षं कर्मक्षेत्रं अथान्यान्यष्ववर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भौमानि स्वर्गपदानि व्यपदिशति १० येषु पुरुषाणामयुतवर्षायुषा देवकल्पानां नागायुतप्राणानां वज्रसंहननबलवयोमौदप्रमुदितमहासौरतनिरतनरवरावरो धमिथुनव्यवायापवर्गधृतैर्कर्मकलत्राणां त्रितायुगसमः कालो वर्तते ११

मानीति भूमिसंबन्धदुःखादिसंभिन्नस्थानानि १० येषु वर्षेषु वसतां त्रितायुगसमः कालो वर्तते इत्यन्वयः नरवरावरो धेराजयोग्यगृहे मिथुनानां यो व्यवायः ग्राम्यधर्मलक्षणारतिस्तस्यापवर्गे अवसाने धृतएको गर्भे यैस्तानि धृतैर्कर्मभिर्णिता निचकलत्राणि येषां तैर्धृतैर्कर्मकलत्रास्तेषां वज्रवृद्धसंहननशरीरं बलं वयश्च मोदश्च साधारणं सुखं प्रमुदितं प्रमोदः विशिष्टसुखं च येषां तैर्धृतैर्कर्मकलत्रास्तेषां तथामहत्सौरतनिरतनरसुरतक्रियां तस्यां निरताश्च वज्रसंहननबलवयोमौदप्रमुदितश्च महासौरतनिरताश्च नरवरावरो धमिथुनव्यवायापवर्गधृतैर्कर्मकलत्राश्च ते तथा तेषां बहुगर्भधारणे देहशैथिल्ययात्कलत्रतारुण्यनाशात् संभोगानुपपत्तिभयाच्च दवसाने संतत्यर्थमेकमेव गर्भधारयंतीति किंवदंती १२

तेचआविटपिनःभारतखंडवृक्षविलक्षणवृक्षायेतैरुपशोभमानेषु रुचिरषु काननलक्षणाश्रमेष्वायतनेषु वर्षभविगिराणां द्रोणीषु पार्श्वद्वयोन्नतमध्यान्निम्लक्ष्णप्रस्थेषु अमलजलाशयेषु निर्मलसरसु विकचानां विविधानां वनहृद्गणां भ्रान्तानामोदजन्यमदेन मुदितैः राजहंसादिभिः भृंगाणामाहतिभिः शब्दैरुपकृजितेषु शब्दिषु सरोविशेषणमेतत् सुष्ठु गंगारयुतसुरक्षीणां कामेन कलिलैर्विलासादिभिराकृष्टमनोदृष्टयो येषां ते तथा मनांसि च दृष्टयश्च मनोदृष्टयः १२ न केवलं न वर्षस्थानां व्यवायादिक्रियया कालयापनमपितु श्रीनारायणसपर्ययेति भावेनाह न वस्विति आत्मनः स्वस्य तत्त्वानामनारोपितरूपाणां व्यूहे न न वं संह्या विशिष्टेन समूहेनावाह्य सन्निधाप्यपूज्यत इत्यर्थः वर्षस्थैः पुरुषैरिति शेषः १३ इलावृत इति तत्रेलावृतमारभ्य न वर्षसन्निहितरूपाणि तदुपासकांश्चक्रमेगे त्यतोवाह इलावृत इति १४ भवानीपार्वती नाथायेषां तानितथैतैः अवरुध्यमानः परित्रियमाणः वासुदेवादिचतुर्भूतैः तुरीयांचतुर्थांशभूतांतामसीं संहारकारणतमो गुणप्रवर्तनीमात्मनः स्वस्य भवस्य प्रकृतिं प्रकृष्टकारणभूतामात्मसमाधि रूपेण मनस एकाग्रताकारणेन उपधावत्युपास्ते १५ ज्ञानादिसर्वगुणैः समभेदेन ख्याताय विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति श्रुत्यादिषु प्रख्याताय अनंतायेत्यने

यत्र हे देवपतयः स्वैः स्वैर्गणनायकैर्विहितमहार्हणाः सर्वतु कुसुमस्तवकफलकिसलयाश्रयानानम्यमानविटपलताविटपिभिरुपशोभमानरुचिरकाननाश्रमा यतनवर्षगिरिद्रोणीषु तथा चामलजलाशयेषु विकचविविधवनरुहामोदमुदितराजहंसकलहंसजलकुट्टकारंडवसारसचक्रवाकादिभिर्मधुकरनिकरारुति भिरुपकृजितेषु जलक्रीडादिभिर्विविधविनोदैः सुललितसुरसुंदरीणां कामकलिलविलासहासलीलावलोककृष्टमनोदृष्टयः स्वैरंकिलविहरंति १२ न वस्वपि वर्षेषु भगवान्नारायणो महापुरुषः पुरुषाणामनुग्रहायात्मतत्त्वव्यूहेनावाह्याद्यापिसन्निधीयते १३ इलावृते तु भगवान्भवएकएव पुमान् न ह्यन्यस्तत्र निविशति भवान्याः शापनिमित्तज्ञः यत्प्रविश्य स्त्रीस्वभावस्तत्पश्चाद्ब्रक्ष्यामः १४ भवानीनाथैः स्त्रीगणानुदसहस्रैरवरुध्यमानो भगवतश्चतुर्भूतैर्महापुरुषस्य तुरीयांतामसीं मूर्तिं प्रकृतिमात्मनः संकर्षणसंज्ञां आत्मसमाधिरूपेण सन्निधायैतदभिगृणन् भव उपधावति १५ भव उवाच ॥ उन्नमो भगवते महापुरुषाय सर्वगुणसं ख्यातायानंताया व्यक्ताय नम इति १६ भजे भजन्यारुणपादपंकजं भगस्य कृत्स्नस्य परंपरायणम् ॥ भक्तेष्वलं भावितभूतभावनं भवापहंत्वां भवभावमीश्वरम् १७

न शेषांतः स्थितस्तन्नामाविष्णुस्तेन सह शिवेनोपास्यत इति ध्वनयति तदुक्तं अनंतांतः स्थितो विष्णुरनंतश्च सहामुना इज्यते गिरिश इलावृतगतेन त्विति ननु यदि विष्णुना सह शेषोऽप्युपास्यते शिवेन तर्हि कथं भवापहमित्यादि गुणाः शेषेऽप्युज्यंत इतीयमांशका जीवव्यपेक्षया चैव तथा तयोर्म्यपेक्षया मिश्रास्तुस्तुतयो ज्ञेया विष्णोरन्यत्रैकवल्गमित्यनेन परिहर्तव्येति १६ भजन्यं भजनीयं चारुणं वपाद पंकजं यस्य स तथातं हे भक्तेष्वलं भावित अत्यर्थं ध्यात वशीकृतेति वा नित्यवृत्तया स्थितेति वा भवं संसारमपजहाति त्यजतीति भवापहः नित्यमुक्त इत्यर्थः भक्तसंसारं नाशयतीति वातं भवस्य पुण्यलक्ष णस्य भद्रस्य भवउत्पत्तिः यस्मात्स तथातं कृत्स्नस्य भगस्य ऐश्वर्योद्दिगुणसामग्न्याः परंपरायणं अत्युत्तमाश्रयं सर्वस्योपपादकमंश्वरमिति सर्वसमर्थनशीलं स्थेशभासपि सको वराजिदिति ताच्छील्यसूत्रात् अनेन शेषांतयोर्मिणो हरेः स्तुतिं ध्वनयति तथाहि भक्तेषु त्वत्सेवकेषु अलं भावित संपूर्णानुग्रहलक्षणवित्तत्त्वदुत्तमत्वात्त्वदंत्यामि गं भजनिषेवस्व ई भजन्यारुणपादपंकजं ईक्ष्मांस्ति या भजनीयरक्तलंघि पद्मं कृत्स्नस्य भगस्य सौभाग्यस्य परंपराया आश्रयं अनेन ब्रह्मादिसकलचेतनराशिसमेव तसौ भाग्यस्य परंपराया स्तारतम्योपेतायाः अयनमित्युक्तं भवति भूतभावनं अतीतानागतवर्तमानजगज्जनकं भव ति प्रभवत्युत्पद्यत इति भवो जगत्तस्यापहर्तारं संहर्तारं केवलमुत्पादकं संहर्तारमपीत्यर्थः हरतेऽष्टि लोपेनापहेति रूपं साधु शिष्टं समं इः स्मरः प्रोच्यते प्राज्ञैरल्लक्ष्मीरुद्र उः स्मृत इत्यभिधानम् १७

ननु जगदुत्पत्तौ वर्तमानस्य हरेः सकलभगाश्रयत्वं कथं घटते मायागुणसंपर्केणानीशत्वापत्तेरस्मद्भादितितत्राह नेति प्रकृतिगुणनिमित्तशब्दादिषु गतचित्तवृत्तिभिः सर्वानरीक्षतो यस्य ते हृष्टिः स्वरूपज्ञानं मायागुणचित्तवृत्तिभिः प्रकृतिगुणसंबद्धचित्तव्यापारैरप्यपीषदपि नाज्यतं नालिप्यते दृष्टगुणसंबंधाभिबोनास्तीत्यर्थः हिशब्दएवार्थः तत्र हेतुमाह ईशइति ईशेश्वर्यइति धातोर्निरूपपदादपि क्लिपप्रत्ययेन ईडिति शब्दरूपसिध्यति तेन शइति षष्ठी ईड्यादोषलेपनिवारणो निरतिशयेन समर्थत्वादित्यर्थः अत्र व्यातिरेकदृष्टान्तमाह यथेति अजितं मन्युगंहः क्रोधवेगोपैस्तेतथा तेषां नोस्माकं ज्ञानं यथा अभिभूयते तथानाज्यतइत्यर्थः आत्मन इति कृद्योगोषष्ठीति वचनादात्मानं मनोजिगीषुः पुरुषः तं त्वानमन्यतश्चोत्रादीं प्रियेषु सन्निधाय शब्दादिषु प्रयोज्य तज्ज्ञानमुत्पाद्य सुखसंपादनेनात्यंतोपकारकं त्वां कृतघ्नमंतरेण रसज्ञः कोनसेवेतसेवेत्यर्थः आत्मनः स्वरूपमिति वा १८ सर्वातिर्यामित्वेनातिनिकटवर्तिनो हरेः स्वरूपज्ञानं सम्यक्ज्ञानिन एव नान्यस्येत्याशयवानाह असंहशइति यो माययाऽऽच्छादकशक्त्याऽऽसंहशः सम्यक्ज्ञानरहितस्य पुंसः वृक्षकोटरज्जन्यं मधुनारिकेरादिपुष्पजन्य आसवस्तयोरेकतरपो न ताम्रेलोचने यस्य स तथा दुःशास्त्रश्रवणजनिता न्यथा ज्ञानलक्षणपारिगाभविषायमागमधुरसुरासेवानष्टज्ञानस्य स्वयमपिताहशः क्षीबेवमत्तइति प्रतिभाति अत्र विभक्तिविपरिणामेनार्थकथनं द्रष्टव्यं भाति दुष्टेन्द्रियस्य पुंसः स्थानुः पुरुष इव यथा आभाति तथेति क्षीबेति प्रयोगस्तु छंदोभंगभयाद्वैदिकत्वाद्वादांशितइति ज्ञातव्यं नसंहशेति षष्ठितिरूपमस्येति श्रुतेः विद्धवन्मुग्धवच्चैव के शवो वेदना तं वादिति स्मृते

नयस्य मायागुणचित्तवृत्तिभिर्नरीक्षतो ह्यण्वपि दृष्टिरज्यते ॥ ईशो यथानोऽजितमन्युरंहसां कस्तं न मन्येत जिगीषु रात्मनः ॥ १८ ॥ असंहशो यः प्रतिभाति मायया क्षीबेवमध्वासवताम्रलोचनः ॥ न नागवध्वोर्हणमीशो हि या यत्पादयोः स्पर्शनार्थं तद्वियाः १९ यमाहुरस्य स्थितिजन्मसंयमं त्रिभिर्विहीनं यमनंतमीश्वरम् ॥ न वेदसिद्धार्थमिव क्वचिच्छित्तं भूमंडलं मूर्धसहस्रधामसु २० यस्याद्य आसीदुणविग्रहो महान्विज्ञानधिष्ण्यो भगवानजः किल ॥ यत्संभवो हं त्रिवृतास्वतेजसा वैकारिकं तामसमैन्द्रियं सृजे २१

अ इदानीं हेतुकथनव्याजेन मिश्रस्तुतिमाह ननागेति इन्द्रियधर्षणप्रवृत्तिमन्वान्मत्तत्वमिति अर्हणं पूजाकर्तुं नेशोरे इत्यन्वयः १९ इदानीं भगवद्विज्ञानाय तल्लक्षणान्याह यमाहुरिति अस्य जगतः स्थितिजन्मसंयमकारणं यतस्तज्ज्ञाने स्थित्या दीनिलक्षणा निइति ज्ञातव्यं स्वयमेतद्व्यंजितश्चेत्कथमेतल्लक्षणैर्ज्ञेय इत्यत उक्तं त्रिभिः स्थित्यादिभिर्विहीनं विराहितं जाग्रदाद्यवस्थाविशेषैर्वा का लत्रये अपरिच्छिन्नमहिमत्वाद्युक्तमिति भावेनाह अनंतमिति तदपि कथमत उक्तमीश्वरमिति ईश्वरत्वं विशदयति न वेदति य इत्यध्याहृत्यान्वेतव्यं मूर्धसहस्रधामसु मध्ये क्वचिदेकस्मिन्मूर्द्धनिसिद्धार्थसर्वपमिव स्थितं भूमंडलं न वेद गुरुत्वाभावादित्यन्वयः लाघवात्तद्वारिमाणं न जानातीत्यनेनांतःस्थितानंतनामहरिमहिम्ना शेषस्यापि भूमंडलधृति सामर्थ्यमिति बोद्धव्यं २० पूर्वोक्तसृष्टेः क्रममाह यस्येति यस्य तव स काशात् अजो ब्रह्माद्यः सृज्य पदार्थानामादिभूत आसीत् प्रकृतिस्तु ज्यवस्तुषु महत्तत्त्वस्यादि त्वात्तदभिमानित्वेन ब्रह्मण आदित्वं युक्तमिति भावेनोक्तं महानिति निर्देहस्याभिमानित्वं कथमित्यत उक्तं गुणविग्रहइति रजोगुणेन निर्मितो विग्रहो यस्य स तथा देहित्वेपि ज्ञानलोपोन्यदेहि वदस्य नास्तीत्यभिप्रेत्याह विज्ञानेति विज्ञानस्याधिष्ण्यनिधानस्थानं धिष्ण्यइति पाठे विज्ञानमेव स्वरूपं यस्य स तथेत्यर्थः महत्तत्त्वस्य सृष्ट्या सृष्टिक्रमः कथं ज्ञाप्यत इत्यत उक्तं यत्संभवइति यस्मान्महत्तत्त्वात्संभवो यस्य स तथा अहं त्रिवृता वैकारिकादिभेदेन त्रिधा वर्तमानेन स्वतेजसा स्वरूपमहिम्नावैकारिकादि

अस्मत्सर्जनं च श्रीनारायणानुग्रहेण न स्वातंत्र्येणेत्याह एतदिति धर्मातिकेइति तत्राह महानिति ब्रह्मप्रभृतय इत्यर्थः सूत्रयात्रताः सूत्रबद्धाः शकुताः पाक्षणाः वक्रतावकारकदवाः ताभसाः पञ्चदूतदवाः ऐन्द्रियाइन्द्रियाभिमानिनो देवाः शब्दाद्याभिमानि देवताश्च २२ व्यतिरेकमुखेन संसारतरणोपायमाह यन्निर्मितामिति अयं जनो येन भवता जननं मोहयत्त्विति निर्मितां कल्पितां कर्मपर्वणां विहितानिषिद्धलक्षणानि कर्माणि पर्वाणि यस्य सातथातां मायांबंधकशक्तिमासाद्य कक्षपिकदापि मायायानि स्तारणोपायं मज्जसानवेद तत्रार्किकारणमिति तत्राह गुणेन स गेयिषांते गुणसर्गाः शब्दादिविषयास्तैर्मोहितः शब्दादिनिमित्तान्यथा ज्ञानं कारणमित्यर्थः अनेन तत्कर्तृज्ञानपूर्वकं तज्ज्ञानं संसारतरणोपाय इति ध्वनितमिति इदमेव भगवत्प्रतीतिं करं सर्वसाधारणमयत्नसाध्यं साधनमिति भावेनोपसंहरति तस्मादिति तद्विलयोदयात्मने तस्यामायायानिवर्तकज्ञानस्वरूपाय अनेन प्रणतिप्रसन्नश्रीनारायणस्वरूपज्ञानं मायानिवर्तकमितिसूचितमतो मुमुक्षुणा तज्ज्ञानमापाद्यमिति भावः २३ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे वि० टी० सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ अनंतजीवराशोः स्वयोग्यतानुसारणपूज्याहरेरनंताः प्रादुर्भावविशेषाः संतीति दर्शयितुं भिलावृतवर्षभैः पूज्या देवता निगद्या विशिष्टवर्षभैः पूज्या देवताः क्रमेणाभ्यामध्यायाभ्यां निरूपयति तथाचेत्यादिना तस्य भद्रश्रवसः कुलपतयः धर्ममर्याज्ञानोपदेशेन सर्वजगद्धारणप्रधानभूता हयगताविति धातोः हयंति अवगच्छंति बुद्धयंते सर्वमिति हयाः

एते वयं यस्य वशे महात्मनः स्थिताः शकुता इव सूत्रयंत्रिताः ॥ महानहैव कृततामसैर्द्रियाः सृजाम सर्वे यदनुग्रहादिदम् २२ यन्निर्मितां कर्ह्यापि कर्मपर्वणां मायां जनोयं गुणसर्गमोहितः ॥ न वेद निस्तारणयोगं जसा तस्मै नमस्तद्विलयोदयात्मने २३ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः १७ श्रीशुक उवाच ॥ तथा च भद्रश्रवानामधर्मसुतस्तत्कुलपतयः पुरुषा भद्राश्चैवर्षे साक्षाद्भगवतो वासुदेवस्य प्रियांतनुं धर्ममयीं हयशीर्षाभिधानां परमेण समाधिना सन्निधाप्येदमभिगृणंत उपधावंति १ भद्रश्रवस ऊचुः ॥ अनेन मोभगवते धर्मायात्मशोधनाय नम इति २ अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितं तं जनोयं हि मिषन्न पश्यति ॥ ध्यायन्न स द्यार्हि वि कर्मसेवते निहृत्य पुत्रः पितरं जिजीविषुः ३ वदंति विश्वकवयश्च नश्वरं पश्यंति चाध्यात्मविदो विपश्चितः ॥ तथापि मुह्यंति तवाजमायया सुविस्मयं कृत्य विदंताः स्मृतम् ४

सर्वज्ञाब्रह्मादयस्तेषां शीर्षः प्रधान इति हयशीर्षः १ ज्ञानं दत्त्वात्मानं शोधयतीत्यात्मशोधनस्तस्मै २ आत्मशोधनपदार्थमाह अहो इति अयं जनो घ्नं स्वमृत्युं मिषन्न पश्यन्नपि न पश्यति हि यस्मात्तस्माद्विचित्रं भगवद्विचेष्टितमहो कालात्मनो मृत्योश्चरितं निद्रालोरिव पश्यतोऽप्यदर्शने किं कारणमिति तत्राह ध्यायन्निति शास्त्रतोऽसदमंगलं शब्दादिविषयजातं ध्यायन् वि कर्मसेवते यार्हि यस्मात्तस्मात्पापलक्षणां जनप्रतिबद्धचक्षुर्न पश्यतीत्यर्थः अत्र लुप्तोपमाह निहृत्येति पुत्रो मृतं पितरं निहृत्य दहनादिपितृमेधक्रियां कृत्वा जिजीविषुः स्वजीवनमेवेच्छन्मतिपुत्रमरणवन्ममापि मरणं भवेदित्युक्तिबलं चित्तयन्त्रिपि स्वात्मनो मृत्युं न चिंतयति यथा तथायं जन इति अतस्तत्र प्रसादेन शुद्धांतः करणस्य पुरुषस्य कर्तृलामलकवद्विष्वं प्रकाशत इति भावः ३ न केवलं प्राकृतजनमोहकस्त्वं किंतु कवीनामप्येतो निरतिशयमहिम्नरतवचरितं चित्रं इत्यतस्त्वन्नतिरेव त्वत्प्रसन्नौ प्रधानं साधनमित्याशयवानाह वदंतीति अनेन कवीनां परोक्षज्ञानिनं वचनमध्यात्मविदामपरोक्षज्ञानिनां दर्शनं च जगत्प्रवाहनित्यत्वे प्रमाणमुक्तं भवति तथापि ज्ञानसामग्रीमं तोपित्वदनुग्रहमंतरं तव विषये मुह्यंति अनेन मुह्यंति यस्मै इत्येतद्विवृतं भवति सुषुप्तिगतः स्मयाख्यो दोषो यस्मात्सतथातं सुविस्मयोपथा भवति तथेति क्रियाविशेषणं वा यत्त एवं ज्ञानिनोपि कर्तव्यं त्वन्माययानजानंति अतो भवानेक एव तज्ज्ञ इत्याह कृत्यविदमिति ४

इदंचास्माकंतवचरित्रं चित्रमित्याह विश्वेति जगत्सर्जनादिलक्षणकर्तव्यत्वैव कर्तव्यं नान्येनेति यदतस्त्वमेव तदभिज्ञ इत्येतवैतत्प्रतिपादयति विश्वेति नतस्य कार्यकारणं च विद्यते इति श्रुतेः कार्यकारणादिरहितस्य हरेः प्रपंचनिर्माणादिकं कथं घटत इत्या शंखमहाशक्तित्वादित्येतोवाह विश्वेति अपिशब्द एवार्थे हि शब्दः अकर्तुः कर्तृत्वघटकद्योतकः हेहरे अकर्तुः स्तवजगत्सर्जननादिकर्मो गीकृतमेव नैतदुत्तमपावृत्ते वेदादिषु प्रकाशितं मृदब्रवीदित्यादि वेदसिद्धं मृदादिदिव कर्तृत्वं युक्तिविरुद्धत्वाद्यथानां गीक्रियते तथात्रापीतितत्राह युक्तमिति नहरेः कर्तृत्वमात्रं निषिध्यतो किं न्वायासेन अप्रयासेन कर्तृत्वमकर्तृत्वमिहोच्यते महाशक्तिवत्तस्तच्च युज्यते परमस्य त्विति मृदादीनां वकर्तृत्वस्य प्रत्यक्षतोऽदर्शनाद्व्याप्तिग्राहकप्रमाणभावादनुपपत्त्या तत्रां गीक्रियते अत्र तु ज्ञानिप्रत्यक्षसिद्धत्वाद् द्वैदिकत्वाच्च युक्तं हीत्यभिप्रायः तथापि निर्विकारस्य हरेर्मायाकर्तृत्वमन्तरेण तात्त्विककर्तृत्वां गीकरणं चित्रमिति तत्राह न चित्रमिति ज्ञानदौर्बल्यादस्माकमेव चित्रं स्वयिनचित्रं कुतो न चित्रं लक्षणकार्यस्यापि कारणत्वात् इतोपि नेत्याह सर्वात्मनि सर्वस्वामिनि ननु कार्यकारणत्वे मृदादिव तत्तदभिन्नत्वं आपन्नमिति तत्राह व्यतिरिक्त इति निमित्तकारणत्वेन तद्विन्नं वं युक्तिमिति च शब्देन ध्वनयति तर्हि लोकविलक्षणश्चेच्छून्यकल्प इति तत्राह वस्तुनीति ५ धर्मायेति पदस्याभिप्रायमाह वेदानिति तमसामधुना म्नादैत्येनान्तरस्कृतानपहतान् प्रत्यादेदं सृष्टौ दत्तान् पुनश्च तानैव दत्त्यापहतान् दत्तवानित्यर्थः

विश्वोद्भवस्थाननिरोधकर्म ते ह्यकर्तुरंगीकृतमप्यपावृतम् ॥ युक्तं न चित्रं त्वयि कार्यकारणसर्वात्मनि व्यतिरिक्ते च वस्तुनि ५ वेदान्युगांते तमसातिरस्कृतान्तरसातलाद्योनृतुरंगविग्रहः ॥ प्रत्यादेदैवैकवयिभिया च ते तस्मै नमस्तेऽवितथे हितायेते दहरिषे च आपि भगवान्न हरिरूपेणास्ते तद्रूपग्रहणनिमित्तमुत्तरत्राभिधास्यामः तद्वायितं रूपं महापुरुषगुणभाजनो महो भागवतो दैत्यदानवकुललार्थी करणशीला चरितः प्रह्लादोऽव्यवधानानन्यभक्तिर्योगेन सह तद्वर्षपुरुषरूपास्ते इदंचोदाहरति ७ अंनमो नृसिंहायेते जस्ते जसे आविरा विर्भव वज्रनख वज्रदंष्ट्र कर्म शयानं रंधयत मोग्रसस्वाहा अभयमभयमात्मने भूयिष्ठात् अहो ८ स्वस्त्यस्तु विश्वस्य खलु प्रसीदतां ध्यायंतु भद्राणि शिवं मनो धिया ॥ मनश्च भद्रं भजता दधोक्षजे आवेशयतां नो मतिरप्यहैतुकी ९ मागारदारामजे देहबंधुषु संगो यदि स्याद्भगवत्प्रियेषु नः ॥ यः प्राणवृत्त्या परितुष्ट आत्मवान् सिद्धयत्यदूरात्तत्रार्थे द्विप्रियः १०

कवयंब्रह्मणे अवितथे हितायेत्येन भगवत इत्यस्यार्थ उक्तः ऐश्वर्यादिगुणसामग्रीमत एव सत्यकर्मत्वोपपत्तेः अशक्ताः सत्यसृष्टौ हिमायासृष्टिवितन्व त इत्यादेः ॥ ६ ॥ वीर्यशौर्यादयो भक्तिज्ञानादयो वामहापुरुषगुणास्तेषां भाजनं पात्रं महापुरुषगुणभाजनः पुल्लिङ्गस्तु धांसः तान्भजतीति वा मृच्छोद्वाहः शांत्यादिगुणैरप्यस्य स तथा दैत्यदानवकुलस्य तीर्थीकरणशीलं बालचरितं च यस्य स तथा फलकामलक्षणं यवधानरहितश्चानन्य असदृशभक्तिर्योगस्तेन ७ सूर्यादेते जोभ्यां धिक्ते जोरूपाय तमो दैत्यमज्ञानं वा ग्रसं सहर भूयिष्ठादित्यव्ययं भावय ८ विश्वस्यार्थे स्वस्त्यस्तु नृसिंहः प्रसीदतां हेहरिर्वर्षजना भद्राण्युद्दिश्य नृहरिं ध्यायंतु शिवं नित्यं शुद्धं मनो धिया शास्त्रमनेन उपासना लक्षणध्यानं न च मनश्च भद्रं सकलमंगलरूपं हरिं भजतात् नोस्माकं मतिरप्यधोक्षजे आविशयतां अहैतुकी फलाभिसंधिरहिता ९ मनश्चादेहैकविषयत्वे इत्थं भावलक्षणं साधनमाह मागार इति गृहादिषु संगो माभूत् यदि संग आवश्यकस्तर्ह्यस्माकं भगवत्प्रियेषु स्यात् ननु ग्रहादिसंगाभावे जीवनाभावेन देहपातलक्षणार्थः स्यादिति तत्राह य इति यः प्राणवृत्त्या प्राणधारणलक्षणजीवनास्थितिमात्रेण परितुष्टः स आत्मवान् वशीकृतमना अदूराच्छीघ्रं सिद्धयति संसारमुक्तो भवति यथा मुक्तसंगस्त्वर्थे द्विप्रियो मुक्तो न स्यादित्यर्थः १०

वणादिनाभ्यस्यतां पुंसांमानसंविषयसंसर्गगतंमनोगतमंहाहरतिअज कथंश्रुतिभिःश्रवणेंद्रियद्वारेणांतर्गतःहृदयंप्रविष्टःततःकिं यतएवंविधफलमतः कोवैमुकुंदविक्रमनसेवेत रसज्ञइतिशेषः यद्वा य
स्यहंरः श्रीपादसंगल्लब्धं यस्यतीर्थस्यनिजवीयैवभवताहशंगंगादित्थंमुहुःसंस्पृशतांदर्शनस्पर्शनादिनासेवमानानांपुंसांमानसमंहःसोऽजोहरति हियस्मान्त्तस्मान्मुकुंदस्यहृदातवामनाद्यवतारस्यविक्र
मत्रैलोक्यविक्रमलक्षणंचरितंकःपुरुषोनसेवेत यद्यापिबाह्यस्नानादिनाहर्त्यांतरमंहःकथमित्यतउक्तं अंतरीति बहुवारंश्रोतव्यमित्यभिप्रायेणश्रुतिभिरित्युक्तमिति ११ भक्तेरिद्रियाधीनत्वेनेद्रियाणां
चस्वाभिमानेदेवताधीनत्वेनतत्प्रसादमंतरेणइंद्रियाणामात्मावशत्वेनभक्तिकरणानुपपत्तिरित्याशंक्यभगवद्वक्त्यादेवश्रीतिरपितद्विनाभूतेतिभावेनाह यस्येति ऽयतिरेकेणापिहरौभक्तिःकर्तव्येत्याह
हरविति महतांगुणाः असत्यमंगलेबाहिः शब्दादिविषयेधावनभेवावशिष्यते नत्वात्मसुखमित्यतोधावतइति १२ भगवद्वक्त्याभिमानेदेवश्रीतिमुपपादयति हरिर्हीति आत्मा जीवनः अत्रा

यत्संगल्लब्धंनिजवीर्यैवभवतीर्थमुहुःसंस्पृशतांहिमानसम् ॥ हरत्यजोहःश्रुतिभिर्गतोतःकोवैनसेवेतमुकुंदविक्रमम् ११ यस्यास्तिभक्तिर्भगवत्यैकिंचनास
र्वगुणैस्तत्रसमासतेसुराः ॥ हरावभक्तस्यकुतोमहदुणामनोरथेनासतिधावतोबाहिः १२ हरिर्हिंसाक्षाद्भगवाञ्छरीरिणामात्माझषाणामिवतोयमीप्सितः ॥
हित्वामहांतयादिसज्जतेगृहेतदामहत्त्वंवयसादंपतीनाम् १३ तस्माद्रजोरागविषादमन्युमानस्पृहामयैदन्याधिमूलम् ॥ हित्वागृहंसंस्तुतिचक्रवालंच्छसिंह
पादंभजताकुतोभयमिति १४ केतुमालेभगवांकामेदवस्वरूपेणास्तेलक्ष्म्याःप्रियचिकीर्षयाप्रजापतेर्दुहितृणांचतद्वर्षपतीनांपुरुषायुषाहोवाप्रपारिसंख्या
नानांयासांगर्भामहापुरुषमहास्त्रतेजसेद्विजितमनसांविध्वस्ताव्यसवःसंवत्सरंगतेनिपतंति १५ अतीवसुललितगतिविलासविलसितरुचिरहासलेशा
वलोकलीलया किंचिदुत्तंभितसुंदरभूमंडलसुभगवदनारविंदीश्रयारमारमयन्निद्रियाणिरमयते १६ तद्भगवतोमायामयंरूपंपरमसमाधियोगेनरमादेवी
संवत्सरस्यरात्रिषुप्रजापतेर्दुहितृभिरुपेताहस्सुतद्वर्तुभिरुपेतापास्ते ॥ इदंचोदाहरति १७

पिव्यतिरेकमाह हित्वेति महान्तमनाद्यनंतकालीनंहरिहित्वायदिगृहेसज्जतेबहुकालजीवितितदावयसाआयुषादंपतीनांमहत्त्वंनगुणतःगुणतोमहत्त्वंहरिभक्त्यैवेत्यर्थः १३ उपसंहरति तस्मादिति य
स्माद्गृहंरजोरागादिमूलंतस्मान्नृसिंहपादंभजतेत्यन्वयः संस्तुतिचक्रवालंसंसारावृत्तिहेतुभूतम् १४ कामेदेवस्वरूपेणकामेदेवसन्निहितप्रद्युम्नाख्यात्मरूपेण प्रजापतेर्दुहितृणांकेतुमालवर्षपतीनांल
क्ष्म्याश्चप्रियचिकीर्षयेत्यनेनहरेर्भक्तवत्सलतैवप्रयोजननान्यदितिदर्शितं पुरुषायुषाशतवर्षसंख्याननयान्यहोरात्राणितैःषड्विंशत्सहस्रैःपरिसंख्यानंगणनयासांतास्तथा तासांमहापुरुषोहरिस्तस्यम
हास्त्रतेजसामुदर्शनचक्रतेजसा व्यसवःगतप्राणाः १५ उत्तंभितं ऊर्ध्वनीतंसुभगसुंदरमिन्द्रियाणि रमयतेद्रष्टृणामितिशेषः १६ मायामयइच्छामयंरमोदेवाभगदेतोऽरूपमुपास्तइत्यस्येदंतात्पर्यमवगतंन्य
रतिसन्निहितारमादेवीकामांतःस्थितंहरेरूपंउपास्ते रतिस्तुविष्णोःप्रतिमास्थानीयंकामदेवं कामेदेवस्थितंविष्णुमुपास्ते श्रीरतिस्थिता कामदेवंरतिश्चापिविष्णोस्तुप्राकृतांतनुमितिस्मृतेः अनेन
मायामयमित्यस्यप्राकृतमित्यर्थःसूच्यते संवत्सरस्यरात्रिषुप्रजापतेर्दुहितृभिरहस्सुतासांभर्तृभिरुपेता १७

ये ये सर्वे विशेषाद्यावत्कधर्मास्तींस्तान्वदंतीति सर्वविशेषविदो ब्रह्मादयस्तेषां क्षेत्रमावासस्थानमात्मा देहो यस्य स तया तस्मै
अंतःकरणविशेषाणां चेतसां बुद्धिवृत्तीनां वृत्तिविशेषाणां चाधि। तये सर्वमायसर्वोत्तमाय उभयत्रांतर्बहिश्च भूयाद्रक्षाया इति शेषः १८ लोके विद्यमानाः स्त्रियो नानाव्रतैरिन्द्रियस्वाभिन्नं त्वामाराध्यत्वत्तो
न्यपतिमाशासतेऽतिप्रामुख्यं तीत्यर्थः त्वमेनत्र तलक्षणराधेनेन हेतुना तासामपत्यं प्रियं भर्तारमुपभोगसाधनं धनान्यायूंष्य होरात्रगमागमलक्षणा निरक्षसि कुतस्ताः स्त्रियः पतित्वे न वृताः पुरुषाश्चास्य
तंत्रास्तत्पालने शक्तिहीना यतो तस्तत्पतित्वं व्यावहारिकमित्यर्थः १९ तर्हि मुख्यपतिः क इति तत्राह सवा इति यः स्वयमकुतो भयः स न भयातुरं जनं समंततः पातिसवै स एव पतिः स्यात् न न्वेवं तर्हि बहवः
किं न स्युरिति तत्राह एक इति भवानिति शेषः इतरथा बहूनां पतित्वे प्रियो न्योन्यं भयं स्यान्मंडलेश्वराणां भिवेति शेषः इतो पितृगच्छा भएव पुरुषार्थ इत्याह भजति त्वां
भजन् पुरुष आत्मलाभात् त्वल्लाभात्परममन्यमध्यधिकं नैव मन्यते अभावादि शेषः एकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः २० अतोऽप्यस्यैव पुरुषार्थं प्राप्तिहेतुत्वादित्याह य इति निरुपमचरितपतियस्तस्य ते तव यः
पादसरोरुहयो रहरं पूजनं नितरां कामयेत्सोऽखिलकामलंपटः अपेक्षितो शेषपुरुषार्थं प्राप्तिपटुरः हे इति स तत्रेष्ट अतस्त्वदीचितमेवाभीप्सितं नान्यदचर्चनं विशिष्टफलहेतुत्वात् व्यतिरेकमुखेन निर्धारयति य

ॐ न्हां न्हां ॐ नमो भगवते तृषी केशाय सर्वविशेषविवक्षेत्रात्मने आकृतीनां चितसां विशेषाणां चाधिपतये षोडशकला यच्छंदो मया यान्न मया यामृतम
याय सर्वमयाय सहस्रं ओ जसे बलाय कांताय कामाय नमस्ते उभयत्र भूयात् १८ स्त्रियो व्रतैस्त्वां तृषी केशमीश्वरमाराध्य लोके पतिमाशामतेन्यम् ॥ अनेन
तासां परिपास्य पत्यं प्रियं धनार्थं प्रियतोऽस्वतंत्राः १९ सवै पतिः स्यादकुतो भयः स्वयं समंततः पाति भयातुरं जनम् ॥ स एक एवैतरथा मिथो भजन्नेवात्मलाभाद
धिमन्यते परम् २० यस्तस्य ते पादसरोरुहार्हणं निकामयेत्सोऽखिलकामलंपटः ॥ तदेव चाभीप्सितमीप्सितार्चितं यद्भग्नया च्छो भगवन्प्रतप्यते २१ मत्प्राप्तये
ससुरासुरादयस्तप्यंतं ग्रंतं पश्येद्विधियः ॥ ऋते भवत्पादपरायणं न मां विदं हं त्वद्भूदया यतो जित २२ सत्वं ममापि कुरुशीर्षिणि स्वकं कंशं बुजं यत्तदधा यि
सात्वताम् ॥ विभर्षि मालक्ष्मणं वरेण्यमायया कईश्वरस्ये हितमूहितुं विभुः २३ शर्म्यके च भगवतः प्रियतमं मात्स्यमवताररूपं तं द्वर्षपुरुषस्य मनोः प्राक्प्रदर्शितं
स इदानीमपि महता भक्तियोगेनाराधयन्निदं चोदाहरति २४ ॐ नमो भगवते मुख्यतमाय नमः सत्वाय प्राणायौ जसे बलाय महामत्स्याय नम इति २५

द्रुमोति अयं भावः यत्कामो न्यपादार्चनं करोति तस्मात्फलानुदयात्प्रतप्यत इति यद्यस्मात्तस्मादिति च शब्देन पूर्वमर्चितीमदानीमर्च्यते उत्तरत्राचिंष्यत इति सूचयति २१ अन्यपादार्चकस्य भग्न
या च्छत्वमत्र द्रष्टव्यमित्याह मत्प्राप्तये इति येषो धियः इन्द्रियविषये धीर्येषां तैतथा शब्दादिविषयगार्गाधीभूतबुद्धयः ससुरासुरादय उग्रं तमस्तप्यंते ते मां न विदंति मत्तो भीष्टफलं न विदंतीत्यत्र कारण
माह ऋत इति भवत्पादपरायणमर्चनमृते त्वच्छरणार्चनाभावः कारणं हेतुवन्तरमाह अहमिति अजित अहं त्वद्भूदया यतस्तस्मादिति शेषः त्वयि हृदयं स्याः सातथायस्त्वत्पादार्चकस्तस्य मत्प्रासादः
यो न तस्य नास्तीति अयं भावोऽसंभ्रजतस्थया मया ज्ञायत इति २२ स्वशिरसि न्यधृतं करं बुजं जेव विभगवत्पूजकैरेवं प्रार्थनीयमित्याशयवत्याह सत्वमिति यत्करं बुजं सात्वतां स्त्रीणां भित्ति शेषः शि
रस्संवाधियेन तस्यासत्वं ममूहेन्यपितत्कुर्वित्यन्वयः किंच सर्वस्मान्मप्यितवप्रसादाद्यि क्यमस्तीति चोतयति विभर्षीति हे वरेण्यत्वद्भक्षिसामालक्ष्मचिह्नं विभर्षिं यदतो मायये श्वरस्य ईहितमूहितुं को वि
मर्नकोपि सप्रर्थः २३ मनो वैवस्वतस्य २४ २५

७४ गुरुः यानः परमपुरुषः इदं जगद्गच्छा प्रनयन्नातिवान् सत्त्वमाश्वरः साक्षात्प्रायणः आत्मास्वामी यद्वा य आत्मा आदानसमयः इदं जगद्गच्छा नयन्वततसत्त्वमाश्वर एव यद्वा दगुणसमुद्र इति २५ लोका
 पालादिविष्वस्येश्वरवशत्वेतदहं लक्ष्मणं कथमस्येत्याशंक्य स्पृह्यते हेतोरिति भावेनाह यमिति च शब्दो विकल्पार्थं यन्त्वा हि त्वा लोकपालाः पृथग्वा समेत्यवा यततोपि द्विपदश्चतुष्पद इत्यादियत्सरीसृपस्था
 स्तुवराचरमत्र दृश्यते श्रुतिदृष्टिविषयं तत्प्राप्तुं न शक्यते इति तन्महत्त्वं अशक्तत्वे निमित्तमाह मत्सरे इति मात्सर्याख्यजगत्सत्त्वत्वादित्यर्थः वार्तासंभावयोः किलेति वचनादिदं स्पृह्यक्ष्णं मात्सर्यसंभावनामात्रं
 न तु मुख्यमाज्ञानमिति तद्वैदित्यादिनिमित्तं वेति गमयितव्यं तदुक्तं स्पृह्यत इव देवास्तु हरिणा यत्र कुत्रचित् हररेवाज्ञायाकापि दैत्यावेशादथापि वेति अनेन स्पृह्याया अन्यानिमित्तत्वेन पालनाशक्तिः स्वरूपकृतेति ज्ञा
 तव्या २७ यद्यप्यस्तु मूलरूपस्य हरिर्जगत्पालनशक्तिः स्वरूपभूता तथाप्यवताराणां सांसारिकानां स्तीति भावेनाह भवान्युगांतां न विवद्वद्भूत इ
 त्याहेत्यन्वयः तस्मै जगत्प्राण गुणात्मने जगच्चेष्टकगुणस्वरूपाय मत्स्याय हरये नम इत्यन्वयः २८ २९ न कूपे आरोगमनं यस्य स तथा तस्मै महासमुद्रनिवासायेत्यर्थः सर्वसत्त्वगुणाः पराक्रमगुणा एव विशेषणं य
 स्य स तथा तस्मै सर्वसत्त्वगुणा ज्ञानानं शदिगुणा इति वा नोपलक्षितस्थानाय वर्ष्मणे भक्ताभीष्टवर्षणशालाय प्रमाणं बोधनेयता मर्यादाशास्त्रहेतुषु सम्यग्वक्तरिचाथ
 स्यात्तन्मात्राणं मरणे गताविति यादवः वर्ष्मदेहप्रमाणयो रिति च अनेन दिव्यातिथिर्गोनेरपि सम्यग्वक्तृत्वमाहात्म्यं सूचितं भूयसे महते महतो महीयानि ति श्रुतिः अवस्थाना यजगत्स्थितिहेतवे ३० मंत्रसू

अंतर्बहिश्चाखिललोकपालैरदृष्टरूपो विचरस्युरुश्चनः ॥ स ईश्वरस्त्वं य इदं वशेऽनयन्नात्मा यथादारुमर्थी नरः स्त्रियम् २६ यं लोकपालाः किल मत्सरज्वराहित्वा
 यतंतोपि पृथक् समेत्य च ॥ पातुं न शेषे कुर्द्धिपदश्चतुष्पदः सरीसृपस्थास्तु यदत्र दृश्यते २७ भवान्युगांतां न विवद्वद्भूत इति ॥
 मया सहो रुक्रम ऊह ओजसा तस्मै जगत्प्राण गुणात्मने नम इति २८ हिरण्यमयेपि भगवान्निवसति कूर्मं तनुं विभ्राणस्तस्य प्रियतमां तनुमर्थमासहतद्वर्षपुरुषैः पितृ
 गणाधिपतिरुपधावति मंत्राभिर्मंचानुजपति २९ ऊनमो भगवते अकूपाराय सर्वसत्त्वगुणविशेषणाय नोपलक्षितस्थानाय प्रमाणाय नमो भूयसे नमो वस्थानाय
 नमस्ते ३० यद्रूपमेतन्निजमाययापितमर्थस्वरूपं बहु रूपरूपितम् ॥ संख्यानयस्यास्य यथोपलंभनात् तस्मै नमस्तेऽव्यपदेशरूपिणे ३१ जरायुजं स्वेदज
 मंडजो द्विजं चराचरं देवर्षिपितृभूतभेदम् ॥ द्यौः स्विक्षितिः शैलसरित्समुद्रद्वीपग्रहर्क्षेत्यभिधेय एकः ३२

चितगुणविशिष्टत्वेन श्रीहरिस्तौति यद्रूपमिति यद्रूपमेतद्विभ्रं निजमायया तव स्वरूपेच्छयापितं मदाधारतया तिष्ठत्विति माययेत्युक्त्या निर्वाच्या विद्याकल्पितं किं न स्यादित्यतोर्थेति अबाधितरूपं जरा
 युजादिबहु रूपेण रूपितं शब्दितं यस्येयत्तेति संख्याचनास्ति परमाणुप्रदेशोपि ज्ञानताः प्राणिशय इति वचनात् यच्चोपलंभनादयथा अद्यथा दृश्यते त्वं स्थानतिष्ठति विचारित्वात् उर्वारुकफलादेरन्यथा
 दर्शनान्न च तावता वैतथ्यं विष्वक्स्यमित्यादि श्रुतेः अतः प्रवाहरूपेण नित्यमित्येष्टव्यमित्यर्थः रूपसंनिधानयोग्यप्रतिमास्थानीयमित्यर्थः तस्मै तु भ्यं नम इत्यन्वयः न व्यपदेशो यस्य तदव्यपदेशं तादृशं रूपम
 स्यास्तीति अव्यपदेशरूपी तस्मै वाङ्मनसा गोचररूपत्वादित्यर्थः अनेन सर्वसत्त्वविशेषणाय नोपलक्षितस्थानायोपि तदद्वयं विवृतं ३१ सन्पटः सन्पटः इति सत्तु विद्वत्त्वेन प्रतीयमानत्वात् सर्वत्वाल्विदं ब्रह्मेति
 श्रुतेश्च विश्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं मुख्यं किं न स्यादित्याशंक्य तत्तद्वृत्तात् देवानुप्राविशदित्यादेः सर्वातिर्यामिकत्वात्तु सर्वनामा हरिः स्वयं न तु सर्वस्वरूपत्वाद्रूपत्वं तूपचारतः इति स्मृतेश्च सर्वातिर्यामि त्वेन तत्तत्सत्ता प्र
 दत्त्वेन तच्छब्दप्रवृत्तिरिति तत्स्य तदधीनत्वं न तत्तत्त्वामत्वं हरिरेतित्यभिप्रेत्याह जरायुजमिति देवादीनां भेदो र्यास्मिन्स्तत्तथा इति शब्द आदि वचनः ऋक्षादिनां भवने कएवेत्यनेन यो देवानां नाभा एव कएवेति श्रुति
 सूचयति नमो वर्ष्मणे नमो भूयसे इति मंत्रावयवस्याभिप्रायः सूचित इति ३२

असंख्येयाविशेषाः व्यावर्तकधर्मा असंख्येयानि नामानिरायणादीनि शुक्लादीनि रूपानि यस्याः सा तथा तादृशी आकृतिविग्रहो यस्य स तथा तस्मिन्नेवं विधेयस्मिन् त्वयि देशावतारा इत्यादिकेयं संख्यया विभिः कल्पिता जगत्स्थितिलक्षणरक्षणार्थे विशेषः नेयं संख्या तात्त्विकीत्याह यथेति यया दशावतारा इत्यादिकया संख्यया भावांस्तत्त्वदशावस्तु याथात्म्यं पश्यता जाता वैकवचनं विनीयते विशेषेण नीयं ते शिष्यप्रशिक्ष्यादिषूपदिश्य प्रवर्त्यत इति अनेन यथोपदेशकव्यंतः कवयो न भवति किंतु अपरोक्षं पश्यंत इत्युक्तं न च देववृत्तिज्ञानं संख्यया प्रणयनस्य विशेषग्रहणस्य व्यर्थत्वापातादतः स्वरूपज्ञानमेवांगीकर्तव्यं आचार्यैरप्येतदभिप्रायेणोक्तं तज्ज्ञानं तद्रूपमेव हीति जीवस्य तिरोहितं स्वरूपज्ञानं च श्रीनारायणप्रसादेन विभवतीत्यभिप्रायेण तं श्रीहरिविशिनष्टि सांख्यनिदर्शनाय सांख्यं यथार्थं ज्ञानं स्वरूपविषयं निदर्शयति सम्यग्ज्ञापयति प्रदीपयति सांख्यनिदर्शनः तस्मै बलमानंदोजस्रसहो ज्ञानमनाकुलं स्वरूपाण्येव जीवस्य व्यज्यंते परमाद्विभोरिति वचनात् स्वरूपज्ञानमस्तीत्यत्रा किं निदर्शनमित्यतो वा तत्स्थलमाह सांख्येति हरिज्ञानं यथा तद्रूपमेवं जीवज्ञानमित्यर्थः सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति श्रुतेः इदं भगवत्पादाभिप्रेतं इति ज्ञायते तज्ज्ञानं तद्रूपमेव हीति अनेन यथा ब्रह्मज्ञानं ब्रह्मस्वरूपं तथा जीवज्ञानं जीवस्वरूपमेव तत्र ब्रह्मज्ञानं नित्यं प्रकाशितं जीवज्ञानं स्वादृष्टं न तिरोहितं श्रीहरिप्रसादेन प्रकाशितं भवतीति विशेषहिंशब्देन प्रथयति ३३ उपनिषदं षट्कण्ठगोचरं मंत्रम् ३४ मंत्रतत्त्वलिङ्गाय मंत्रतत्त्वमूर्तये मंत्रार्थज्ञापनाय वा यज्ञक्रतवे यज्ञसंकल्पविषयाय कर्मणां क्रियायापराक्रमलक्षणया शुक्लाय शुद्धाय त्रिषु योगेषु अवतारो यस्य सा सौत्रियुगस्तस्मै ३५ वनगोचरस्य वराहस्य मंत्रतत्त्वलिङ्गादिकं कथमु

यस्मिन्नसंख्येयाविशेषना मरूपाकृतौ कविभिः कल्पितेयम् ॥ संख्यायया तत्त्वदृशा विनीयते तस्मै नमः सांख्यनिदर्शनाय हि ३३ उत्तरेषु कुरुषु भगवान्यज्ञ पुरुषः कृतवरा हरूपकारते ॥ तंतु देवा हि षाभूः कुरुभि रस्वलित भक्तियोगेनोपधावति इमां च परमा मुपनिषदमावर्तयति ३४ ॐ नमो भगवते मंत्रतत्त्वलिङ्गा ययज्ञक्रतवे महीधराय महापुरुषाय नमः कर्मशुक्लाय त्रियुगाय नमस्ते इति ३५ यस्य स्वरूपं कवयो विपश्चितो गुणेषु योनिष्विव जातं वेदसम् ॥ मथ नंति मथ नाम नसादिदृक्षवो गूढं क्रियार्थं नम ईरितात्मने ३६ द्रव्यक्रियाहेत्वयने शकटं भिर्माया गुणैर्वस्तु निरीक्षितात्मने ॥ तथैव तत्रातिशयात्मबुद्धिभिर्निरस्तमाया कृत येन मोनमः ३७

पपद्यत इत्याशं क्रयमेकावद्विष्वि मृग्यरूपत्वेन पुरुषोत्तमत्वावगमात्तदवतारत्वेनोपपद्यत इत्याह यस्येति काव्यकर्तृत्वेन कवय इति न तु वेदांतवेद्यवस्तुत्वेनेत्यन्यथा प्रतीति निरासाय विपश्चित इति गुणेषु सत्त्वा दिकांशेषु शरीरैर्द्रव्यादिषु निरयामकत्वेन सन्निरहितं यस्य तव स्वरूपं विपश्चितः कवयो मनसामथनायो निषु काष्ठेषु जातवेदसमाभिभवमथ नंति आग्नेडयंति विचार्य जानंतीत्यन्वयः शरीरादौ सन्निरहितश्चेत्कुतो न प्रकाशत इति तत्राह गूढमिति एको देवः सर्वभूतेषु गूढं विदं ज्योतिर्हृदय आहितं यदित्यादि श्रुतिः क्रियार्थं यज्ञविषयैर्द्राग्न्यादिनामिरीरितात्मने प्रतिपादित स्वरूपाय ३६ शरीरादि गूढेश्वरसद्भावे ब्रह्मादिप्रत्यक्षं च प्रमाणमित्याह द्रव्येति द्रव्यक्रियाहेत्वयने शाश्वतार्थोति तथा ईशशब्दः प्रत्येकमभि संबध्यते हेतुः कारणमयनमाधारः द्रव्यादीनामीशैः शंकरगुरु ब्रह्मवायुभिर्जगत्कर्तृभूतैर्मायागुणैर्ह रीच्छानुसारिभिर्वस्तु यथा तथा निरीक्षितात्मने साक्षात्कृतस्वरूपाय । त्वत्प्रसादबलात् त्वसाक्षात्कारे बुद्धिपादः चैषामस्तीत्याह तत्रेति तत्र तव स्वरूपे यथा शक्त्यखिल विशेष दर्शनपटुतरबुद्धिभिः यदुच्यते ब्रह्मविवर्तवादिभिर्मायारूपमेव गृह्यते न तात्त्विकमिति तत्राह निरस्तेति शंकरादीनां द्रव्यादीं शतं द्रव्येशः शंकरः प्रोक्तः क्रियेशः गुरुडः स्मृतः कारणेशस्तथा ब्रह्मवायुराधारवान् स्मृत इति वाक्यसिद्धं यथैषां वस्तु निरीक्षणं शक्यते तथेति एवमशब्देनान्येषामेतादृशशक्तिनिवारयति ३७

त्वादिति शेषः ब्रह्मादीनामपितदीप्सितज्ञानशक्त्यभावेपिलक्ष्म्याः शक्तिः सास्तुतदनुवर्तमानत्वादित्याशङ्क्याह मायेति यदाश्रयायस्त्वमाश्रयोयस्याः सातथामायालक्ष्मीभ्रमितिअनंतत्वास्वरूपंनपरिच्छि
नन्ति अनुवृत्तिरपिनस्वाधीनाकिंतुहर्षधीनेत्यत्रहृष्टांतमाह यथेति अयस्कांतरत्नसन्निधानाद्यथाऽयोभ्रमतेचेष्टेतथेयमपित्वत्सन्निधानान्त्वामनुवर्तनइत्यर्थःत्वत्सन्निधानाभावेजडप्रायेतिद्योतना
यायोनिदर्शनमितिभावः अनेनत्वत्सन्निहितलक्ष्मीसन्निधानाज्जडप्रकृतिःकार्येषुप्रवर्तते तत्रेदंनिदर्शनमितिचोक्तंभवति तथाचयोजना यस्यतवाश्रयामायाजडप्रकृतिभ्रमतीति अयस्कां
तस्यायश्चेष्टकत्वशक्तिरश्वरनियतेतिज्ञापनाययदाश्रयेति अयस्कांतसन्निधायद्रव्यांतरचेष्टाशक्तिप्रदत्वात्तद्वात्स्थिरत्वाद्वातच्छब्दवाच्याय एतदेवसूचितं गुणकमेति चेत्तनाचे
तनाश्रयगुणकर्मणोःसाक्षिणे कर्तृत्वेनेतिशेषः ३८ प्रतिवारणंप्रतिगजस्थानीयंनिरस्तनिवारणंवा अग्रदंष्ट्रेदंष्ट्राग्रे जगदादिश्रायंसूकरश्चसुक्रोतीतिसूकरएवसूकरः
शुभित्यनुकारशब्दंकरोतीतिसूकरोवराहः बवौशसावितिप्राच्याइतिसूत्रात्तशसयोरभेदः ३९ इतिपंचमोविजोटी०अष्टादशोध्यायः ॥ १८ ॥ सीतामभिरामयतीतिसीताभिरामस्तम् १

करोतिविश्वस्थितिसंयमोदयंयस्येप्सितंनेक्षितुमीशतेगुणैः ॥ मायायथाऽयोभ्रमतेयदाश्रयाग्रावणेनमस्तेगुणकर्मसाक्षिणे ३८ प्रमथ्यदैत्यंप्रतिवारणंमृधे
योमंसारसायाजगदादिसूकरः ॥ कृत्वाग्रदंष्ट्रेनिरगादुद्वतःक्रीडन्निवेमःप्रणतास्मितांविभुम् ३९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेअष्टादशोध्यायः १८ ॥
श्रीशुकउवाच ॥ किंपुरुषेतुवर्षेभगवंतमादिपुरुषंलक्ष्मणाग्रजंसीताभिरामंरामंतच्चरणसन्निकर्षाभिरतःपरमभागवतोहनूमान् सहकिंपुरुषैरविरतमार्तिरु
पास्ते १ आर्षिषेणेनसहगंधर्वैरनुगीयमानांपरमकल्याणीभर्तृभगवत्कथांसमुपशृणोतिस्वयंचंदंगायति २ ॐनमोभगवतउत्तमश्लोकायनमःआर्य
लक्षणशीलव्रतायनमःउपाश्रितात्मनेनमःउपासितलोकायनमःसाधुवादनिकर्षणायनमोब्रह्मण्यदेवायमहापुरुषायमहाराजायनमइति ३ यत्तद्विशुद्धा
नुभवमात्रमेकंस्वतेजसाध्वस्तगुणत्रयवस्थम् ॥ प्रत्यक्प्रशांतंमुधियोपलंभनमनामरूपंनिरंहंप्रपद्ये ४ मर्त्यावतारस्त्वहमर्त्यशिक्षणंरक्षोवधायैवनेकेवलं
विभोः ॥ कुतोऽन्यथास्यूरमतःस्वआत्मन्सीताकृता निव्यसनानीश्वरस्य ५

भगवत्कथामित्युक्तेकस्यचित्पूज्यस्यकथामितितद्वावृत्त्यर्थमिति भर्तासन्निभ्रियमाणोविभर्तीतिश्रुतिरपिसंयुह्यतीतानेनेतिज्ञातव्यम् २ आर्यस्यहरेर्लक्षणशीलनित्यनिर्दोषत्वंसत्यजगत्सष्टत्वादि
व्रतंचयस्यसतथातस्मै विश्वंसत्यंमघवानायुवोरिदापश्चनमभिमन्तिव्रतंवापितिश्रुतिः उपाश्रिताआत्मानोजीवायस्यसतथातस्मै लोकानुग्रहायांगीकृताविग्रहायेतिवा उपासितउपासनायुक्तोकोकायमुदि
इयसतथातस्मै साधुरयमिति नादस्यवचनस्यनिकर्षणायसम्यग्विचारकाय यद्वा साधूनांवादस्यविवादस्यविरोधस्यनिकर्षणायपरिहारकाय ३ अहंतंत्वांशरणंप्रपद्येऽर्त्यन्यः यत्तत्तवस्वरूपंविशु
द्धानुभवमात्रप्रकृतिप्राकृतवैकृतसंबंधरहितज्ञानात्मकेन्द्रियादिमत्स्वतेजसास्वरूपसामर्थ्येनध्वस्तानिरस्तागुणाःसत्त्वादयश्चातिस्वोजाग्रदाद्यवस्थाश्रयेनसतथातं ध्वस्तागुणनिमित्ताःतिस्रोवस्थायेनसत
थातंवा प्रत्यक्जीवाभिमुखविस्थितं प्रशांतंप्रकृष्टसुखपूर्णं प्रसन्नाकारंवा सुधियाशोभनबुद्धयोपलभ्यंतइतिसुधियोपलंभनं प्रत्यक्षपदार्थवत्प्रत्यक्षप्रमाणेननोपलभ्यतेप्राकृतनामरूपरहितत्वादित्याह
अनामरूपमिति अतएवनिरहंअहंकारशून्यम् ४ ननुश्रीरामस्यविशुद्धानुभवादिविशेषणानिकथंसंगच्छते सीतावियोगादिनादुःखाज्ञानादिप्रदर्शनादितितत्राह मर्त्येति विभोऽन्यथास्यहरे
र्मर्त्यावतारःमर्त्याकाररूपग्रहणंरक्षोवधायैवनेकेवलं तावन्मात्रंनभवति किंतुमर्त्यशिक्षणं यमुद्दिश्यगुरोराज्ञाकरणंशरणगगतपालनमभीष्टानमित्यादिमर्त्यैःकर्तव्यमिति एतत्कुतोनेनकृतमितिज्ञायते

इत्याहो कयदशरथाज्ञाकरणवनाभियानसीतान्वेषणादिप्राप्तव्यसनशरणागतसुग्रीवाभीष्टकरणविभीषणराज्यदानादिभ्योवगम्यतइत्याह कुतइति स्वेआत्मनिस्वस्वरूपे रमतोरममाणस्य भगवतः कास्मिन्म
तिष्ठितइतिस्वेहिमिहति श्रुतेः ५ ईश्वरश्चेन्नदुःखानुभवीतदनुभवीचेन्नैश्वरइतितत्राह नवाइति सआत्माइतिपदद्वयेन आत्मावाइदमेवाग्रआसीदिति श्रुतिं परामृशति वाइत्येनेन निरनिष्ठा निरवद्यइति श्रु
तिप्रमाणयति हिशब्दोहेत्वर्थः कइमलं सुरतलक्षणं अपिपदेनसीतामसीत्याह अतोभक्तानुकंपयाकृतावतारस्य श्रीरामदेवस्य दुःखभोगाभावेनेश्वरत्वाविरोधात् भक्तिज्ञाने एव तत्प्रोतिजनके न जन्मादिकं
वानरासुरादिपापयोनिजातस्यापि भक्तिज्ञानसद्भावोक्षस्य सुनियतत्वात्तदुक्तं यस्यसम्यक् भगवति ज्ञानं भक्तिस्तथैव च निश्चितस्तस्य मोक्षः स्यात्सर्वपापकृतोपितु योममत्वादिना दोषस्तत्वन्यविषयः स्मृत
इत्यभिप्रेत्याह न जन्मेति अन्यविषयस्तदाश्रितदृष्टजीविषयइत्यर्थः महतोमहात्मनोमुक्तियोग्यस्य अंगआष्टिरेण कस्माज्जन्मादिस्तोषहेतुर्नभवतीति तत्राह तैर्यैग्विसृष्टानिति तिर्यकसंबंधियोनौवि
सृष्टान्जातान्ब्रह्मादियोनेवा नरयोनेनैकदृष्टत्वद्योतनायवतौकसइति एतेदेवाहापिपदेनगार्हितत्ववाचिना चशब्देनकृपाशीलत्वमेवप्रयोजनमित्याह ६ ७ अतः पुरुषार्थभक्तिज्ञानाभ्यां श्रीराममेवभजे

नैवसजात्मात्मवतामधीश्वरोभुंकोहिदुःखं भगवान्वासुदेवः ॥ नस्त्रीकृतंकश्मलमश्रुर्वीतनलक्ष्मणं चापि जहातिकर्हिचित्र ६ नजन्मनूनंमहतोनसौभगं
नचांगबुद्धिर्नाकृतिस्तोषहेतुः ॥ तैर्यैग्विसृष्टानपिनोवनौकसश्चकारसख्येचसलक्ष्मणाग्रजः ७ सुरोऽसुरोवाथनरोथवानरः सर्वात्मनायः सुकृतज्ञमुत्तम
म् ॥ भजेतरामंमनुजाकृतिहरिंयुत्तरगननयत्कोसलान्दिवामिति ८ भारतेपिवर्षेभगवान्नरनारायणाख्यः आकल्पांतमुपचितधर्मज्ञानैवराग्यैश्वर्योप
शमोपरमात्मोपलंभोनुग्रहायात्मवतामनुकंपयातपोऽव्यक्तगतिश्चरति ९ तंभगवान्नारदोवर्णाश्रमवर्तीभिर्भारतीभिर्भगवत्प्रोक्ताभ्यांसांख्य
योगाभ्यांभगवदनुभावोपवर्णनंसावर्णैरुपदेक्ष्यमाणः परमभक्तिभावेनोपमरति इदं बोदाहरति १० ॐ नमोभगवतउपशमशीलायोपरतानात्म्यायां किं
चनवित्तायऋषिऋषभायनरनारायणायपरमहंसायपरमगुरवे आत्मारामाधिपतयेनमोनमइति ११ गायतिचेदम् ॥ कर्तास्यसर्गादिषुयोनबद्ध्यतेन
हन्यतेदेहगतोपिदैहिकैः ॥ द्रष्टुर्नदृग्ग्यस्यगुणैर्विदूष्यतेतस्मैनमोऽसक्तविविक्तसाक्षिणे १२

तेत्याह सुरोसुरोवेति योसुमुक्षुः सपुरुषः श्रीराममेवभजेतेत्यन्वयः असुरादिजातेर्मत्वादिदोषसंभवेनरामभजनंकथंभाष्यतइतिचेन्न तस्यमुक्त्ययोग्यासुरजतिविषयत्वाद्योग्यस्यतज्जत्वेपितदभावा
द्योममत्वादिनादोषः सत्वन्यविषयः स्मृतइतिस्मृतेश्च महदेवानामसुरत्वमेकमिति श्रुतेः मुक्तियोग्यानमसुरजातित्वमस्तीतिज्ञायतेइत्यभिप्राये गासुरइति नतुतमयोग्यजात्यभिप्रायेणेति नकेवलंमूल
रूपस्यैवमोक्षदातृत्वशक्तिरपित्ववताररूपस्याप्यस्तीतिआशयेनाह यइति उत्तरान्क्रोसलानयोध्यावासिनोदिवैकुण्ठं ८ उपशमोधिकभगवन्निष्ठा उपरमोमनआर्दीन्द्रियानिग्रहस्तपश्चरतामेवमपेक्षितामि
तिदशंयितुं नतुस्वस्य नित्यानित्यहीतोद्विगत्वात् आत्मनःस्वरूपस्योपलंभो नित्यापरोक्षतायस्यसतथा ९ सांख्ययोगाभ्यांयथार्थज्ञानतत्साधनाभ्यां भगवतोहेररनुभावस्यमाहात्म्यस्योपवर्णनंप्र
तिपादनंयस्मिस्तत्तथातत्पंचरात्रं सावर्णेर्मनोः उपसरत्युपास्ते १० उपरतानात्म्यायनिवृत्तेहादिधर्माय आत्मारामाणामधियतये ११ सर्गादिषु कर्ता तथापिदेवदत्तवद्योनबद्धयतेदेहगतोपिदैहिकैर्देह
संबंधिभिर्दैवैः योनहन्यतेनपीड्यतेद्रष्टुर्ग्यस्यदृग्गुणैर्दर्शनायोग्यरूपादिभिः नदूष्यतेदर्शननिमित्तं पापंनसंबद्धयतेतस्मैनमः अत्रहेतुर्गर्वविशेषणमाह असक्तेति असंगत्वात्तद्विलक्षणत्वात्सा
क्षित्वात्संबंधनादिदोषाभावइत्यर्थः १२

बहुजन्मान्जातयधुपायपाटवामदामत्याह इदंहात हरण्यगभायागनपुणयागपाटवामदमवजगाद इदाकतत्राह यादात नगुणत्वाय मत्तथातकालभनानायायुष्कलवरमुष्कतातयपादय
मितिभावः यस्यसम्यक्भगवतिज्ञानंभक्तिस्तथैवचेत्यादिवाक्यमत्रापिप्रमाणमितिबोद्धव्यं १३ यतएवंसर्वमनित्यंतस्माद्विदुषाऽज्ञवदेहत्यागादौशंकाभयंनकार्यमित्याह यथेति यथैहिकामुष्मिककामे
बुलंपटारागीसुतादौनाशांचितयन् शंकेतमयिमृतेसुतादयोनाशांमिष्यंतीति तथाविद्वानपिदिकुशरीरत्यागाच्छंकेततर्हिहृतस्ययःशास्त्रश्रवणादौप्रयत्नःसकलंश्रमएव नकिंचित्फलमित्यर्थः
अतोनाशंकिंतव्यमित्यर्थः १४ यतस्त्वदनुग्रहीतमेवसफलंअतइमंत्वदनुग्रहजनकंउपायमस्मभ्यंदेहीत्याह तन्नइति योगंज्ञानंध्यानंउपायंवा अहंममतासंभूतदोषस्यमुक्तपरिपंथित्वा
त्तन्नाशःप्राथ्यते तदुक्तं योममत्वादिनादोषःसत्त्वन्यविषयःस्मृतइति १५ इदानीमस्मिन्भारतवर्षेपर्वततत्तटजानदीःप्राधान्येनवाक्ते भारतइति १६ आत्मनाकायेनातरेणउपरपृशंति आ

इदंहियोगेश्वरयोगनैपुणंहरण्यगर्भोभगवान्जगादयत् ॥ यदंतकालेत्वयिनिर्गुणेमनोभक्त्याविधायोज्झातिदुष्कलेवरम् १३ यथैहिकामुष्मि
ककामलंपटःसुतेषुदारेषुधनेषुचिंतयन् ॥ शंकेतविद्वान्कुलकुलवरात्ययाद्यस्तस्ययत्नःश्रमएवकेवलम् १४ तन्नःप्रभोत्वंकुलवरापिंतांत्वन्मायाहंमम
तामधोक्षज ॥ भिद्यामयेनाशुवयंसुदुर्भिक्षाविधेहियोगंत्वायिनःसुभावितमिति १५ भारतेप्यस्मिन्वर्षेसरिच्छेलाःसंतिबहवःमलयोमंगलप्रस्थोमैनाकालि
कूटऋषभःकनकःकोलःसह्योवेदगिरिःऋष्यमूकःश्रीशैलंवेकटोमहेंद्रोवारिधारोविध्यःशुक्तिमान्दक्षगिरिःपारियात्रोद्रोणश्चित्रकूटोगोवर्धनोरेवतकःककुभो
नीलःकोकामुखइंद्रकीलःकामगिरिरितिचान्यचशतशःसहस्रशःशैलास्तेषांनितंबप्रभवानदानद्यश्चसंत्यसंख्याताः १६ एतासामपोभारत्यःप्रजानामभिरेव
पुनंतीनामात्मनाचोपरपृशंति १७ चंद्रवटाताम्रपर्णीअवटोदकाकृतमालावैहायसीकावेरिवेणपियोदाशर्करावतातुंगभद्राकृष्णाभीमरथीगोदावरीनिर्वि
ध्यापयोष्णीतापीसुरसानर्मदाचर्मणवतीसिंधुःअंधःशोणश्चनदौ वेदस्मृतिःऋषिकुल्याविसोमकौशिकमंदाकिनीयमुनासरस्वतीदृषद्वतीगोमतीसरयूरो
धवतीसप्तवतीघोषणासुषोमाशतमालाचंद्रभागाशुतुद्रीमरुद्व्यावितस्ताअसिक्रीविश्वेतिमहानद्यः १८ अस्मिन्नेववर्षेपुरुषैर्लेब्धजन्मभिःशुक्लोहितक
ष्णवर्णेनस्वारब्धेनकर्मणादिव्यमानुषनारकगतयोबह्वचआत्मनआनुपूर्व्येण सर्वाहोवसर्वेषांविधीयंतेयथावर्णविधानमपवर्गश्चापिभवति १९ योसौभ
गवतिसर्वभूतात्मन्यनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेपरमात्मनिवासुदेवेऽनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणोनानागतिनिमित्ताविद्याग्रंथिरंधनद्वारेण यदाहिमहा

पुरुषसंगतिः एतदेवाहिदेवागार्यति २०

चमनस्नानाभ्यामितिशेषः १७ १८ पुण्यपापार्जनंचसत्त्वादिगुणैःक्रियते तत्फलभूताःस्वर्गादिगतयोपीत्याह अस्मिन्नेवेति शुक्लोहितकृष्णवर्णेनसात्विकराजसतामसभेदिभिन्नेनस्वारब्धेन
स्वफलदानापोपक्रान्तिनस्वर्गादिगतयआनुपूर्व्येणययैयिणात्मनःपरमात्मनःप्रेरणयासर्वेषांविधीयंते यथावर्णविधानंवर्णाश्रमविहितानुसारेण ननु भारतीनांप्रजानांयदितिसोगतयस्तर्हिनिजानंदा
विर्भावलक्षणोभोक्षोदुरवस्थःकिमितित्राह अपवर्गश्चेति नकेवलंस्वर्गादिगतयोपितुसंसारदुःखनिवारणसमर्थोभोक्षश्चेत्तत्रशब्दार्थः १९ अपिशब्दाद्यदामहतांपुरुषाणांश्रीनारायणपरायणानांसंगतिस्त
दायोसौभगवत्यनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणउपायोभवतीत्यन्वयः नअन्यत्तएश्वर्यादिप्राप्तिनिमित्तयस्यसोनन्यमिचित्तःतादृशोभक्तियोगलक्षणस्तस्मात्स्वरूपानंदाविर्भावलक्षणोभोक्षोभवतीतिज्ञातव्यं
केनप्रकारेण तदुच्यतेनानागतीति पूर्वोक्तानानागतीनानिचित्हेतुभूता याअविद्याग्रंथिस्तस्यारंधनद्वारेण दहनप्रकारेणभक्तियोगोप्येवंप्रकारेणोत्पादनीयइतिदर्शयतिसर्वभूतात्मनिभूतभवद्भविष्य

तत्सर्वजगदंतर्गमिणि अनात्मयेजीवधर्मरहिते अनिरुक्तेवेदैरपि सर्वात्मनानिर्वक्तुमशक्ये अनिलयने अनन्याधारे पराप्ररुष्टा माश्रीर्येषां ते परमा मुक्तास्तेषामप्यानंददानादिकर्तारि संज्ञा माह वासुदेव इति अवताररूपपाणामपि मुक्तिदानसामर्थ्यमस्तीति द्योतयितुं वा वासुदेव इति हि शब्दो भक्त्युत्पत्तौ सत्संगतिः प्रयोजक इति दर्शयति भक्त्या मुक्तिर्भवतीत्येतदेव गायंति विद्वांसः २० एषामिति षष्ठी नृतीयार्थे किंशोभनं कर्म उत स्वित्किं भारतेऽजिरे भारताख्य प्रांगणे मुकुंदसेवायाः औपयिकं जन्मलक्षणोपायस्तत्र स्पृहात्मभि रित्छामनस्कैः २१ द्युजयेन स्वर्गजयेन यत्र स्वर्गे श्रीनारायणपादपद्मस्मृतिः प्रमुष्टा कुतः अतिशयेन्द्रियोत्सवा द्विषयभोगातिरेकात् स्वर्गस्थान् कर्मिणोऽपि उद्दिश्येदं वचनं देवान्तेषां संततहरिस्मरणस्य प्रमाणसिद्धत्वात् २२ भारतलब्धजन्मनामपि पुनर्जन्मसंभवात् कथंभारतभूजयोवरइति प्रशस्यत इति तत्राह क्षणेनेति मनस्विनः क्षणकालेन मर्त्येन नन्वरेण देहेन कृतं कर्म हरौ संन्यस्य हरैरभ्यर्च्य पुनर्जन्मभय रहितं पदं संयांतीति यस्मात्तस्मादिति शेषः कल्पायुषाभित्यनेन महारादिलोकस्थालक्ष्यंते कल्पायुषोयद्विबुधारं मत इति स्वोक्तेः २३ महारादिलोको विविशो भोगसंभवात् कथं नीचां क्रियते भारतखंडादिति तत्राह नयत्रेति यत्र महर्लोकादिषु तदाश्रयाः श्रीनारायणचरणसरसि जस्मरणजनकाः साधवो रागेद्वेषादिदोषलेशशून्या भागवतानुसुभाः यथेहातएवैकुंठकथामृतापगा अपि न अतएव विष्णुविषयज्ञाश्च न संतितैः प्राप्य फलाभावात् पूर्ववीर्णकर्मफलभोगो तत्सर्वेन गच्छकालत्वेनात्र सारभावा न्मिथस्तूष्णीं भावाच्च ध्यायंती विदेवमनुष्या इति श्रुतेः सुरेशस्वामिलोको महारादिः सेव्यतां नयाति प्राप्य फलांतरत्वेनेति शेषः २४ इतोपि भारतं पुण्यक्षेत्रमाहुरि

अहो बतैषां किमकारिशोभनं प्रसन्नैषां स्वदुतस्वयं हरिः ॥ यैर्जन्मलब्धं नृषु भारताजिरे मुकुंदसेवोपायिकं स्पृहात्मभिः २१ किंदुष्करैः क्रतुभिस्तपोव्रतैर्दानादिभिर्वाद्युजयेन फलगुना ॥ नयत्र नारायणपादपंकजस्मृतिः प्रमुष्टातिशयेन्द्रियोत्सवात् २२ कल्पायुषां स्थानजयात्पुनर्भवात् क्षणायुषां भारतभूजयोवरः ॥ क्षणेन मर्त्येन कृतं मनस्विनः संन्यस्य संयांत्यभयं पदं हरैः २३ नयत्र वैकुंठकथा सुधापगानसाधवो भागवतास्तदाश्रयाः ॥ नयत्र यज्ञेशमस्वामहोत्सवाः सुरेशलोकोपिनयाति सेव्यताम् २४ प्राप्तानृजातिं त्विह ये च जंतवो ज्ञानिक्रियाद्रव्यकलापसंभृताः ॥ नचेद्यते रत्नपुनर्भवायेते भूयो वनौका इव यांति बंधनम् २५ यैः श्रद्धया बहिषि भागशोह विनिर्मुक्तमिष्टं विधिं मंत्रवस्तुतः ॥ एकः पृथङ्नामभिराहुतो मुदा गृह्णाति पूर्णः स्वयमाशिषां प्रभुः २६

त्याह प्राप्ता इति इह भारते ये जंतवः प्राणिमात्रनामानोऽपुनर्भवाय मोक्षाय नयते रंश्चेत्ते भूयो वनौका इव निरयवासिन एव न चैषां पुनरुत्थिति रित्याह यांतीति वनंतु नरकं विद्याद्रजनवारिकानने इत्यभिधानं ये च नृजातिपुरुषत्वेन जननं प्राप्ताः जातिः सामान्यजन्मनोरित्यभिधानं मुक्तये नयते रंश्चेत्ते सुतरां भूयो वनौका महातमस्थानयोग्याः एधशब्दवदो कशब्दोकारांतः नानार्थेषु शब्दानामनैकांतत्वेन पाठात् बर्हिनामौनं पुंसक इत्यादिषु ये च नृनय इति धातोर्ज्ञानकर्मयोग्यविप्रजातिप्राप्तास्ते ततोपि भूयो वनौकाः २५ अशेषसाधनत्वेन भारतस्योत्तमत्वा मंतरखंडेभ्यो यतोत्राक्रियमाणं कर्म यज्ञादिलक्षणं श्रीहरिप्रीतिजनकमतः स्तुवंतीत्याह यैरिति भारतवासिभिर्धैः श्रद्धया बहिषि यज्ञानिरुद्धं विराशिषां प्रभुरेकः स्वयं मुदा गृह्णाति । कथं निरुद्धं विधिं मंत्रवस्तुतो भागश इष्टं इद्राय निर्वपामि प्रजापतये निर्वपामीति पृथाद्विष्टं इद्रयजाग्निं जेति पृथगिष्टं विधिं मंत्राणां इद्रादिषु यत्वेन सिद्धत्वात् कयमेको हरिर्गृह्णाति त्युच्यते इति तत्राह नामभिरिति इद्रादिनामभिराहुतः विघ्नेश्वरादिवत् प्राप्तव्य फलापेक्षी नेत्याह पूर्ण इति कुतः आशिषां प्रभुत्वात् २६

नकवलहविरादायतूष्णीमास्तेहरिः फलंचमयच्छतीत्याहु रित्याह सत्यमिति अर्थतोहरिस्तेषांयज्वनानृणां अर्थतस्वर्गादिकांदिशतीति सत्यशपथेनप्रतीजानांत प्राप्तस्वगराथतापुनःफलनवा दश
तोतिइदंचसत्यं अर्थिनोमदोभवतीति यद्यस्मात्अपामसोममिन्यादेः तस्मात्पुनरर्थितं प्राप्यपुनः प्रार्थयमानस्यप्रार्थितो नदिशतीति अमदइति यदितिवा तर्ह्यत्रत्यानां स्वर्गादिकमेवदिशति नमोक्षामेत्या
शंकाभाभूदित्याहु रित्याह स्वयमिति इच्छायाविधानं पस्मात्तदिच्छाविधानं अभीष्टदं निजपादपल्लवं भजतां फलमनिच्छतां भक्तिमतेषां स्वयं आत्मानं विधत्ते ददाति २७ स्वाभिप्रेतमाहुरित्याह
यद्यत्रेति यत्रयस्मिन्भारते वर्षे हरिर्निजपादपदं भजतां शंसुखंतनोतीति यद्यस्मात्तस्मान्नः स्वर्गसुखावशेषितं स्वर्गसुखमनुभूयाविशिष्टं यच्छोभनंतनपुण्येन नोस्माकमब्जनाभस्युतिनिमित्तं जन्मस्या
दिति प्रार्थयामहे तदुक्तं अनधिकारिणो देवाः स्वर्गस्था भारतोद्भवं वांछंत्यात्मविमोक्षार्थमुद्रेकार्थे धिकारिण इति वैदेगीति मिति ज्ञायते अनेन शास्त्रतात्पर्यार्थोपि निस्संदिग्ध इति बोद्धव्यं २८ एकइति विशेषणा

सत्यं दिशत्यर्थितमर्थितो नृणानैवार्थितो यत्पुनरर्थिनो मदः ॥ स्वयं विधत्ते भजतामनिच्छतामिच्छतामिच्छाविधानं निजपादपल्लवम् २७ यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितं
स्विष्टस्वदत्तस्य कृतस्य शोभनम् ॥ तेनाब्जनाभस्युतिजन्मनः स्याद्वर्षे हरिर्यद्भजतां शंतनोति २८ श्रीशुक उवाच ॥ जंबूद्वीपस्य च राजन्नुपद्वीपानष्टौ ह्ये
कउपादिशंतिसगरात्मजैरश्वान्वेषणइमां महीं परि तो निखनद्विरुपकल्पिताः २९ तद्यथा स्वर्णप्रस्थश्चंद्रशुक्लआवर्तनोरमणकोमुदाहरणः पांचजन्यः सिंहलो
लंकेति ३० एवं तव भारतोत्तमजंबूद्वीपवर्षे विभागो यथोपदेशमुपवर्णितः ३१ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे भुवनकोशे जंबूद्वीपवर्णनं नाम एकोनविंशोऽध्या
यः ॥ १९ ॥ ऋषिरुवाच ॥ अतः परं प्रक्षादिद्वीपानां प्रमाणलक्षणसंस्थानतो वर्षविभाग उपवर्ण्यते १ जंबूद्वीपोऽयं यावान्प्रमाणविस्तारस्तत्तावताक्षारो
दधिना परि वेष्टितो यथामे रूजं ब्याख्येन लवणो दधिरपि ततो द्विगुणविशालेन प्लुक्षारख्येन परिस्त्राबाह्योपवनेन प्लुक्षोजंबूप्रमाणो द्वीपाख्यातिकरो
हिरण्मयः प्लुक्ष उत्थितो यत्राग्निरुपासक्त उपास्ते सप्तजिह्वः तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज इध्माजिह्वः सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आक
लय्य स्वयमात्मयोगेनोपरराम रशिवं यशस्यं सुभद्रं शांतं क्षेमममृतमभयमिति वर्षाणि तेषु गिरयो नद्यश्च सप्तसप्तैवासप्तभिजाताः ३२ मणि कूटो वज्रकूट इन्द्रसेनो ज्यो
तिष्मान् धूम्रवर्णो हिरण्यवर्णो वोमेवमाल इति सेतुशैलाः अरुणा अनुगुणा आंगिरसी सा वित्री सुप्रभाता ऋतं भरासत्यं भरेति महानद्यः यासां जलोपस्पर्शनं विधूत
रजस्तमसो हंसपतंगगोध्यायनसत्यांगसंज्ञाश्चत्वारो वर्णाः सहस्रायुषो विबुधोपमसंदर्शनप्रजननाः स्वर्गद्वारं त्रयाविद्यया भगवंतं त्रयमियं सूर्यात्मानं यजते ४

द्विशेषविवक्षवोष्टावुपद्वीपानुपादिशति ॥ सामान्यविवक्षवस्तान्समुद्रैकदेशानिति २९ ३० ३१ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे विज० कृतटी० एकोनविंशोऽध्यायः १९ पुक्षादिद्वीपप्रमाणादिज्ञानेन
श्रीनारायणमाहात्म्यमेव ज्ञाप्यते स्मिन्नध्याये प्रमाणमियत्ता प्रमाणं बोधने यत्तामर्यादाशास्त्रहेतुष्विति यादवः लक्षणमेतावद्विरिसरिद्व्यावृत्तं संस्थानं वर्तुलचतुरस्रत्वादिस्वरूपप्रकारः १
तावता विस्तारेण लक्षणयोजनप्रमाणेन ततो जंबूद्वीपात् प्लुक्षारख्येन बहिः स्थितेन तत्र दृष्टान्तो यथेति यत्र द्वीपे प्लुक्ष उत्थितः असौ प्लुक्षः जंबूप्रमाणः द्वीपाख्याति करत्वे जंबूप्रमाणो करोति अधिसहस्रयो
जनोन्नाह इति वा यत्रेत्युत्तरत्रापि संबध्यते श्रीहरिभित्तिशेषः आकलय्य दत्त्वा २ अभिज्ञाताः प्रसिद्धाः प्रधानावा ३ सेतुशैलाः मर्यादागिरयः विबुधोपमसंदर्शनं प्रजननं सुरतबलंच ये
पांते तथा सूर्यात्मानं सूर्यस्वरूपं ४

प्रत्नस्यपुरातनस्यविषणोव्याप्तिस्यहरयेद्रूपंप्रतिमास्थानीयंयच्चसत्येतस्यवाचिककायिकसुकृतप्रेरकस्यब्रह्मणोविरिचस्यरूपंसन्निधाननिमित्तं यच्चातृत्स्यामरसमूहस्यमृत्योमरिक्तस्यमहेश्वरस्यरूपं एवं त्रिमूर्तिनिवासयोग्यतंसूर्यमात्मानमीमहिशरणं प्राप्नुमदिति मंत्रार्थः ननु सूर्यातिस्थितं हरि शरणं प्रपद्यामह इति व्याख्या न किं प्रमाणकं प्रतोतार्थं पारित्यज्या न्यार्थी गीकारस्य प्रमाणसापेक्षत्वादित्यिमांशका सू र्यसोमाग्निवारीशविधातृषु यथाक्रमं पुष्पादिद्वीपसंस्थासु स्थितं हरिमुपासत इत्येतेन परिहृतव्येति ९ ६ परिवृत्तेन वर्तुलेनेत्येतत्सर्वद्वीपसमुद्रेष्वनुबंधम् ७ यत्र शालमलीसमुत्पन्ना सद्दीपः शालमलः पुष्पा यामेत्येतेन शालमल्याः पारिमाणसंभ्यक् न ज्ञातं स्यादित्यतः साध्यर्थेति सुपर्णोसिगरुत्मानित्यादिच्छदोभिर्वैदैः स्तूपतइति छंदः स्तुतः ८ ९ १० ११ शुक्लकृष्णयोरुभयोः पक्षयोरपि स्वर्गाभिः सुधालक्ष्णैः

प्रत्नस्यविष्णोर्गद्गुप्यत्सत्यर्तस्यब्रह्मणः ॥ अमृतस्यचमृतयोश्चसूर्यमात्मानमीमहीति ५ पृक्षादिषुपंचसुपुरुषाणामायुरिन्द्रियमोजःसहोबलंबुद्धिविक्रम
इतिचसर्वेषामौत्पत्तिकीसिद्धिरविशेषेणवर्तते ६ पृक्षस्तुसमानेनेधुरसोदेनावृतायथाद्वीपोपिशाल्मलोद्विगुणविशालःसमानेनसुरोदेनावृतःपरिवृत्तेन ७
यत्रहवैशाल्मलीपृक्षायामायस्यांवावकिलनिलयमाहुर्भगवत्छंदःस्तुतःपतत्रिराजस्यसाध्यर्धाजंबूतउपलक्ष्यते ८ तद्वीपाधिपतिःप्रियव्रतात्मजो
यज्वबाहुःस्वसुतेभ्यस्तन्नामानिसप्तवर्षाणिव्यभजत्सुरोचनंसौमनस्यंरमणकंदेवबह्वारिभद्रमाप्यायनमभिजातमिति ९ तेष्वद्रयोनद्यश्वसप्तैवाभि
ज्ञाताः सुरसःशतशृंगोवामदेवःकुंदोमुकुंदःपुष्पवर्षःसहश्रुतिरिति अनुमतिःसिनीवालीसरस्वतीकुहूरजननीनंदाराकेति १० तद्वर्षपुरुषाःश्रुतधरवी
र्यधस्वसुंधरोध्वधरसंज्ञाभगवंतंवैदमयंसोममात्मानंवैदेनयजते ११ स्वगोभिःपितृदेवेभ्योविभजनकृष्णशुक्लयोः ॥ अंधःप्रजानांसर्वांसाराजानःसोम
मस्त्विति १२ एवंसुरोदाह्वहिस्ताद्विगुणःसमानेनावृतोघृतोदेनयथापूर्वः कुशद्वीपोयस्मिन्कुशस्तंबोदेवकृतस्तद्वीपाख्यापनोज्ज्वलनइवापरःशश्वत्स्व
ज्ञप्परोचिषादिशोविराजयति १३ तद्वीपपतिःप्रियव्रतोराजन्नाहिरण्यरेतानामस्वद्वीपंसप्तभ्यःपुत्रेभ्योयथाभागंविभज्यस्वयंतुतपआतिष्ठत् १४ वसुदा
नहृदरुचिनाभिगुप्तसत्यव्रतविप्रवामदेवनामभ्यस्तेषांवर्षेषुसीमागिरयोनद्यश्वाभिज्ञाताःसप्तैवतुबभूवुः ॥ चक्रश्चतुशृंगःकपिलश्छिन्नकूटोदेवानिकऊर्ध्वरो
माद्रविणइति १५ रसकुल्यामधुकुल्यश्रुतविंदामित्रविंदादेवगर्भाघृतच्युतामंत्रमालेतिनद्यः यासांपयोभिःकुशद्वीपौकसःकुशलकोविदाभियुक्तकुलक
संज्ञाभगवंतंजातवेदःस्वरूपिणंकर्मकौशलेनयजते १६ परस्यब्रह्मणःसाक्षाज्जातवेदोसिहव्यवाद् ॥ देवानांपुरुषांगानांयज्ञेनपुरुषंयजेति १७ तथा
बहिःक्रौंचद्वीपःकुशद्वीपाद्विगुणसमानेनक्षीरोदेनपरितउपकृप्तोवृतायथाकुशद्वीपोघृतोदेनयस्मिन्क्रौंचोनामपर्वतराजोद्वीपनामानिर्वर्तकआस्ते १८

पितृदेवानुद्दिश्य सोमलक्षणमंधोत्रं विभजन् राजा चंद्रांतयि भीमसर्वासां प्रजानां नोऽस्माकं च राजां रजकोऽस्तिवति प्रजानां नोऽधो विभजन् पित्रादिभ्यः सोमं विभजन् राजानः सोमं सुखमस्तिवति १२ संख्यया कुशद्वे
पसमानेन यथा पूर्वः शाल्मलः सुरोदेनावृतस्तथा स्वशष्पाणां निजबालतृणानंतिजसा १३ १४ १५ १६ हेजातवेदः सर्वज्ञ त्वं साक्षात्परस्य ब्रह्मणः श्रीनारायणस्याथैहव्यवाडासि हव्यवाडासि हव्यलक्षणहाविषोनेतासि
तथा पुरुषशब्दवाच्यस्य हरेरंगभूतानां देवानां च हव्यवाडासि सत्त्वमस्मत्सन्निहितो भूत्वा यज्ञलक्षणेन कर्मणा पुरुषं यज्ञनामानं श्रीहरिं यजयाजयास्माभिरिति शेषः १७ क्षीरोदेन मंडोदेन मंडोदेपूरणं चैव व्य
त्यासं क्षीरसागरे राहुसोमरवीणां च मंडलाद्विगुणोक्तां विनैव सर्वमुन्नेयं योजनाभेदतोऽत्र त्विति वचनाद्व्यत्यासो ज्ञातव्यः १८

गुहस्येषणुस्वप्रहरणनशक्त्याख्येनान्मथताःपाठतानितबाश्चकुजलतादिपोहतादराणुतरागोरविशेषाभियुनार्नाक्रोडायोगयाश्चयस्यसत्था क्षारादनमडादानाभाष्यभाष्यमानः २५ १८४५५५५२५
यादान्पुत्रानित्यर्थः २० २१ अम्मयंजलाधैदेवंतदेवक्रीडादिगुणसंपन्नं याआपःपुरुषवीर्याःश्रीनाराणस्यरेतोभूताःआपोनाराइतिप्रोक्ताआपोवैनरसनवइतिस्मृतेः भूमिवःसुवःपदं
त्रैलोक्यमपिपुनन्तीःपुनंत्यःयाश्चाघघ्नीःपापहराःभवेभवार्थशद्धिलक्षणसत्त्वार्थमात्मनादेहेनचांतरेणचसंस्रेशतताःआपःपनीयःपर्नचित्त्यन्वयः २३ दधिर्मंडोदेन अनाम्लंनुदधिर्नारक्षीरंसांद्रंतथादधिइ

योसौगुहप्रहरणोन्मथितनितंबकुंजोपिक्षीरोदेनासिच्यमानोभगवतावरुणेनाभिगुप्तोविभयोबभूव १९ तस्मिन्नापिप्रैयव्रतोघृतपृष्ठोनामाधिपतिः सप्तद्वीप
वर्षाणिसप्तधाविभज्यतेषुपुत्रनामसुसप्तरिकथान्वर्षपान्निवेश्यस्वयंभगवतःपरमकल्याणस्यात्मभूतस्यहरेश्चरणारविंदमुपजगाम २० आमोमज्योमेव
पृष्ठःसुधामाक्तुषिज्वालोहितावर्णोवनस्पतिरितिघृतपृष्ठसुतास्तेषांवर्षागिरयःसप्तसप्तैवनद्यश्चाभिरुयाताःशुक्लोवर्धमानउपबर्हणउपभोजनोनेदोनेदनःसर्व
भद्रइति २१अभयाअमृतौघाआर्यकातीर्थवतीरूपवतीपवित्राशुक्लेतियासामंभःपवित्रमुपगुंजानागुरुऋषभद्रविणदेवंज्ञावर्षपुरुषाअम्भयंदेवमपांपूर्णेनां
जलिनायजंते २२ आपःपुरुषवीर्याश्वपुनंतीर्भुवःसुवः ॥ तानःपुनीयुरघवघ्नीःसंसृशेतात्मनाभवइति २३ एवंपरस्तात्क्षीरोदात्परितउपवेशितःशाकद्वी
पोद्वात्रिशल्लक्षयोजनायामःसमानेनचदधिमंडोदेनपरितउपकृप्तःयस्मिन्नाहिशाकोनाममहीरुहःस्वक्षेत्रव्यपदेशकोयस्यहिमहान्सुरभिगंधस्तंद्वीपमनुवा
सयति २४ तस्यापिप्रैयव्रतएवाधिपतिर्नाम्नामेधातिथिःसोपिविभज्यसप्तवर्षाणिपुत्रनामानितेषुस्वात्मजान्पुरोजवमनोजववेपमानधूम्रानीकिविचित्रे
फबहुरुपविश्वाधारसंज्ञान्निधायायाधिपतीन्स्वयंभगवत्यनंतआवेशितमतिस्तपोवनंप्राविवेश २५ तेषुवर्षमर्यादागिरयो नद्यश्चसप्तसप्तएवईशानउरुशृंगोब
लभद्रःशतकेसरःसहस्रस्रोतोदेवपालोमहानसइति २६ अनघाआयुर्दोभयसृष्टिपरजितापंचपदीसहस्रश्रुतिर्निजघृतिरिति २७ तद्वर्षपुरुषाधृतव्रत
सत्यव्रतदानव्रतानुव्रतनामानोभगवंतंवाय्वात्मकंप्राणायामाविधूतरजस्तमसःपरमसमाधिनायजंते २८ अंतःप्राविश्यभूतानियोविभत्यर्थात्मकेतुभिः ॥ अंत
र्यामीश्वरःसाक्षात्पातुनोयद्वशेइदमिति २९ एवमेवदधिमंडोदात्परतःपुष्करद्वीपस्ततोद्विगुणायामःसमंततउपकल्पितःसमानेनस्वादूदकसमुद्रेणबाहिराष्ट
तःयस्मिन्बृहत्पुष्करंज्वलनशिखामलकनकपत्रायुतंभगवतःकमलासनस्याध्यासनंपरिकल्पितंतद्वीपमध्येमानसोत्तरनाभैकएवावर्चीनपराचीनयोर्वर्ष
योर्मर्यादाचलोगुतयोजनोच्छ्रायायामोयत्रतुचतस्रषुदिक्षुचत्वारिपुराणिलोकपालानाभिद्रादीनांयदुपरिष्ठात्सूर्यरथस्यमेरुपरिचंक्रमतःसंवत्सरात्मकंच
क्रमहोरात्राभ्यांपरिभ्रमति ३०

क्रमहारानां न्यायानां ग्रन्थानां २०
 त्यभिधानात् क्षीरोदार्थदधिमंडोदशब्दः २४ २५ २६ २७ २८ आत्मकेतुभिः आत्मस्वरूपैः प्राणादिभिवृत्तिभैर्देवा २२
 अमुंतयस्यतत्तथा अर्वाचीनपराचीनयोर्बाह्याभ्यंतरप्रदेशस्थितयोर्यस्यमानसोत्तरपर्वतस्य अहस्त्रिभिः सूर्यस्य एकचक्रस्यैव स्मृतं
 क्रस्यसंवत्सरात्मकत्वमुक्तं त्रिनाभिचक्रभजरमनर्व पंचारेचक्रइत्यादिच ३०

वीविपत् भीषास्माद्वातः पवते भीषो दोति सूर्य इत्यादि श्रुतेरखंढस्वामिनो हेराज्ञया स्वाधिकारेषु प्रवर्तमानानां मिष्टे देवतात्वेन लोकैर्निषेव्यमाणानां तस्यैव विशेषनिवासस्थानानां सूर्यादीनां स्वरूपज्ञानमपि भगव
ज्ज्ञानोपयोगीत्यभिप्रायेण तन्निरूपयत्यस्मिन्नध्याये तन्नातीताध्यायार्थानुवादमुखेनैतमध्यायमवतारयति एतावानिति भूवल्यस्य लोकात्मकस्य सन्निवेशः विस्तारविशेषः १ द्विदलनिष्पावादीनां निष्पावरा
जमाषाद्विदलानां सर्वप्रकारेण परिमाणतः समत्वं भवं भूवल्यस्य सर्वस्य परिमाणतः समत्वं मेव यस्यांतीरक्षस्य मध्यगतस्तदंतीरक्षंतयोर्दीवापृथिव्योरंतरेण मध्य उपसंधितं स्थापितम् २ आत्मनः परमात्मनो भा
सा यदादित्यगतं तेज इत्यादेः एष सूर्य उदगयनमुत्तरायणंतत्संज्ञया गत्या आरोहणसंज्ञेषु मकरादिभिर्युनांतेषु राशिषु यथा सबनंतचन्मकरादिमासकालमनतिक्रम्यतत्तन्नक्षत्रैश्चोदयमभिपद्यमानो दक्षिणा

यनसंज्ञयागत्याऽवरोहणसंज्ञकेषुकर्कटादिधनुः पयतेषुराशिषु तत्तत्कर्कटादिमासकालमनार्तिक्रम्यतत्तन्नक्षत्रं श्रोदयमभिपद्यमानस्तथा वैषुवसंज्ञयागत्यासमस्थानसंज्ञयोर्भाषतुल्योराशयोस्तन्नक्षत्राभ्यामुदयं प्रामुख्यवहोरात्राणि दीर्घहस्वसमानानि करोति ३ ४ एतदेव विविच्य दर्शयति यदेति वृषभादिकन्यातेषु वृद्धिश्च हासश्च भवतः तौ कियं तावितितत्राह मासीति वद्धते-हसति चेति शेषः अत्र वृद्धिश्चास्योरेकैकाघटिकेति नियमो नास्ति त्रिचतुरादिवृद्धिदर्शनात् तर्हि मुहूर्तानामपि वृद्धिश्चासौ स्यातामिति नेत्याह तुल्यं दिवसमिति त्रिंशन्मुहूर्तमेव दिवसमाहुरित्यर्थः कथं तुल्यतेति तत्राह वद्धमानानीति वद्धमानान्यहानि भवति तावतीस्तावत्यो वद्धमाना रात्रयश्च संक्षीयमाणाः-हसंत्यश्च यास्ताः समुद्धृत्य घटिकाभिर्किं कृत्या त्रिंशन्मुहूर्तान्यहोरात्राणि समानानि भवन्ति वृद्धिकादिषु मीनान्तेषु अहोरात्राणि विपरीतानि अहानि हसंतिरात्रयो वद्धते ५ मकरादिषु वृद्धिकादिषु मेषतुल्यो रित्येतेषु कथितं संगृह्याह यावदिति सर्वग्रहाणां त्रीण्येव स्थानानि द्विजसत्तमाः स्थानं जारद्वयं मध्यं तथौरावतमुत्तरं प्रवर्तकास्तत्र ज्योतिश्चक्राधिपत्यादित्यगमनस्य तिस्रा विध्यो मध्यमोत्तरादक्षिणा च तदुक्तं सर्वग्रहाणां त्रीण्येव स्थानानि द्विजसत्तमाः स्थानं जारद्वयं मध्यं तथौरावतमुत्तरं तच्च वीथीत्रयमेकैकं त्रिधा अभिपद्यते अश्विन्यादि नक्षत्राणां त्रिभिश्चिभिर्नक्षत्रैर्नागवीथी गजवीथ्यै रावतवीथी रित्युत्तरमार्गे वीथीत्रयं वर्षेषु मध्यमार्गे वीथीत्रयं अजवीथी मृगवीथी वैश्वानरी चेति दक्षिणमार्गे वीथीत्रयं एतद्वायुपुराणे कथितं अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथी तु शब्दिता रोहिण्या द्वाप्रिगा शिरोजगवीथ्यभिधीयते । पुण्याश्चेपा तथादित्या वीथी चैरा

यदा मेषतुल्योर्वर्तते तदा होरात्राणि समानानि भवन्ति ४ यदा वृषभादिषु पंचसुराशिषु चरति तदा हान्येव वद्धते हसंति चरात्रयः मासि मास्येकैका घटिका तु ल्यं दिवसं वद्धमानान्यहानि तावती रनुसंक्षीयमाणा रात्रयः समुद्धृत्य समान्यहोरात्राणि त्रिंशन्मुहूर्तान्येव भवन्ति यदा वृद्धिकादिषु पंचसुवर्तते तदा होरात्राणि विपरितानि भवन्ति ५ यावदक्षिणायनमहानि वद्धते-हसंति चरात्रयः यावदुदगयनमहानि-हसंति रात्रयो विवद्धते ६ एवं नवकोटय एकपंचाशदक्षणाणि च योजनानां मानसोत्तरगिरिवर्तमानस्योपदिशति तस्मिन्नेद्रीपुरी मेरोः पूर्वस्माद्देवधानी नाम दक्षिणतो याम्या संयमिनी नाम पश्चाद्धारुणी निम्नलोचनी नामोत्तरतः सौम्या विभावरि नामता सूदय मध्याह्नास्तमय निशीथानीति भूतानां प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तानि समयविशेषेण मेरोः श्रुतुर्दिशम् ७

वतीमता एतास्तु वीथयस्तिस्र उत्तरो मार्ग उच्यते तथा द्वे चापि फाल्गुन्यौ मघा चैव वर्षभीमता । हस्तचित्रे तथा स्वाती गोवीथी तु शब्दिता । ज्येष्ठा विशाखा नुराधा वीथी जारद्वयीमता । एतास्तु वीथयस्तिस्त्रो मध्यमो मार्ग उच्यते याम्या भरणी आदित्या अदिति देवताका पुनर्वसुः मार्गो मृगवीथी तत्र च युगाक्षकोटि संबद्धा युपाशद्वयस्य ध्रुवेणाकर्षणं यदा तदा भ्यंतरं मंडलगमनाय रथनीडस्यारोहणं वा युपाशौथिल्ये च बहिर्मंडलगमनार्थं भवरोहणं आकृष्येते यदा तौ ध्रुवेण समधिष्ठितौ । तदा भ्यंतरतः सूर्यो भ्रमते मंडलानि तु ध्रुवेण मुच्यमानेन पुनारश्मियुगेन तु तथैव बाह्यतः सूर्यो भ्रमते मंडलानि चेति तत्र बाह्यवीथ्यांगतस्य शीघ्रगति त्वाद्दिनह्नासोरात्रिवृद्धिश्च अभ्यंतरवीथ्यांगतस्य मंदगति त्वाद्वा त्रिंशद्विंशतौ मध्यवीथ्यांगतस्य समानगति त्वाद्दहोरात्रासाम्यमित्यादि विशेषस्तु कालविशेषो वै भिरवगम्यत इति तदधिकारित्वा दस्माभिरात्रयलोन क्रियत इति ६ इदानीमेकाहोरात्रांतं व्यमार्गं संख्यामाह एवमिति एवं त्रिविधगतिभिः त्रिविधराशिषु वर्तमानस्यादित्यस्य रथचक्रस्यैकस्मिन्नहोरात्रे मानसोत्तरशिखरेत्यपरिवर्तमानं परितो गमनं तस्य मार्गे भेकपंचाशदक्षणाधिकनवकोटय इत्यपदिशंति तन्मार्गं ज्ञादिति शेषः तस्मिन्मानसोत्तरपर्वते पूर्वस्मान् मेरोः पूर्वदिक् सूत्रनिपाते दक्षिणतः आदिष्वेवं सौम्यासोमस्य विद्यमाना तासु पुरीषु तत्पुरद्वारेष्वादित्यस्य या निगमनान्युदयादिसंज्ञानि स्युः समयविशेषेण संकेतविशेषेण न हिसर्वदा संचरतः उदयादिकमस्ति मेरोः श्रुतुर्दिशं स्थितानां भूतानां प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तानि तत्रोदयमध्याह्ने प्रवृत्तिनिमित्ते अस्तं गमनमीषां प्रवृत्तिनिमित्तं । निशीथगतिरद्वासंचरमाणानां सम्पद्विनिवृत्तिनिमित्तभूता निशीथमर्दरात्रम् ७

मीनसोत्तरवर्तिनइति यत्रेतरभागेरविरथचक्रप्रोतयःसूर्यरथाक्षश्चक्रप्रोतैकभागमेरुमूर्ध्निप्रोतैकभागः १३ तस्मिन्दीर्घाक्षेचक्रप्रोतदेशोक्तमूलःकीलितपृष्ठभागस्तुरीयमाने
नसंमितःदीर्घाक्षचतुर्भागसमानः द्वितीयाक्षोस्ति १४ सतुध्रुवलोकेकृत्तोपरिभागः रथनीढःसूर्यस्यपीठस्थानीयःतुरीयभागविशालो नवलक्षविस्तारस्तावान् रविरथयुगइतिपूर्वप्रस्तुतदीर्घाक्षसमानः प्रकृते
संबंधाभावात्तदूरस्थपरामर्शःप्रमाणांतरसिद्धत्वाच्च अक्षप्रमाणमुभयोःप्रमाणंतद्युगार्धयोःन्हस्वाक्षस्तद्युगार्धेनध्रुवाधारोरथस्यवाइति अक्षप्रमाणंअक्षयोःदीर्घाक्षहस्वाक्षयोःपरिमाणमुभयोर्युगार्धयुगंच
तदर्धचयुगार्धेतयोर्युगार्धयोत्तरभागोश्वस्कंधेनिवेशितःदक्षिणभागस्तुध्रुवस्थानादवलंबमानोवायुपाशेनबद्धः युगार्धस्त्वश्वस्कंधाब्जिर्गतयुगाग्नेकीलितःचक्रप्रोतदीर्घाक्षाग्नेकीलिता
परभागःतत्ररथस्ययोहस्वाक्षस्तत्रैवकीलितस्तेनयुगार्धेनसहहस्वाक्षःध्रुवाधारोभवति उत्तानपादपुत्रलोकेवायुपाशेनबद्धइत्यर्थः अश्वस्थित्याचायमर्थोवगम्यते सप्ताश्वरूपच्छंदांसिवहंतोवामतोधुरं
चक्रपक्षनिबद्धानिचक्रेक्षाक्षःसमाहितइति रविरथनीढविशालसमानइतिकेचित् तत्स्वमरुणोविजानाति ईषादंडपरिमाणमपितदनुसारोत्प्रेक्षणीयं युगमध्येनिर्गताग्रईषादंडः ॥ १५ ॥ स
वितुःपुरस्तात् अश्वानांपश्चात्पृष्ठे १६

१७ ग्रामण्यस्तक्षणः ग्रामाधिपेतक्षणिचग्रामणीःपरिकीर्तितइतियादवः १८ १९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेविजयध्वजकृतटीकायांपंचमस्कंधेएकविंशोध्यायः ॥ २१ ॥ उक्तेवाध्यायसंगतिः रा
 शीनांपंचलनमपिपदक्षिणतइतियस्मात्तस्मादेतस्यादित्यस्यराशीनामभिमुखप्रचलनप्रदक्षिणगमनघटतेतदनुपपन्नं भगवतातदभिमुखप्रचलनमुपवर्णितं यस्मात्तस्मादमुष्यादित्यस्याभिमुखतयाग
 मनस्यराशीनांपंचलनस्याभिप्रायैक्यमनुमीमहि युक्तिपूर्वकंबुद्ध्यामहइति १ प्रदक्षिणतोभ्रमतकुलालचक्रेणसहप्रदक्षिणीक्रियमाणाअपितद्रताःपिपीलिकादयोयथास्वप्रयत्नसाध्यगत्याविपरीतंगच्छं
 त्येवंप्रदक्षिणेनभ्रमतज्योतिश्चक्रेणसहप्रदक्षिणीक्रियमाणोपिसविता स्वगत्यापूर्वापरीभावतया शीघ्रमंदमध्यभेदेनराशीनामभिमुखंवलतीत्यभिप्रायः राश्यादयःप्रत्यादित्यंपृष्ठतोगच्छंतीत्येकं विंबप्र
 तिबिंबवत् २ वसंतादिष्वनुषुक्रियमाणानांकर्भणांविशुद्धेर्निमित्तं तदर्पणत्वेनेतिशेषःकविभिःभूतभाविष्यद्वर्तमानैःब्रह्मविद्भिःयथोपजोषंयथाक्रमं ३ द्वादशधाविभक्तेःकारणमाह तमेतामिति वर्णाश्रमा

तथावाल्लिखित्याऋषयोगुष्ठपर्वमात्राःषष्टिसहस्राणिपुरतःसूर्यमुक्तवाकायिनियुक्ताःसंस्तुवंति १७ तथान्येचऋषयोगंधर्वाप्सरसोनागाग्रामण्योयातुधा
 नादेवाइत्येकैकशोगणाःसप्तचैकैकशोरथस्थामासिमासिभगवंतंसूर्यमात्मानंनानामानंपृथङ्नामानःपृथक्कर्मभिर्द्वादशउपासते१८ लक्षोत्तरसार्धनवको
 टियोजनपरिमंडलभूवल्यस्यक्षणेनगव्यूत्युत्तरांद्वादसहस्रयोजनानिसंभुक्ते १९ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेज्योतिश्चक्रानुवर्णनंनानामएकविंशोध्यायः॥२१॥
 राजोवाच ॥ यदेतस्यभवगतआदित्यस्यमेरुंध्रुवचप्रदक्षिणेनपरिभ्रमतोराशीनामभिमुखंचप्रचलनंभगवतोपवर्णितंअमुष्यवयंकथमनुमीमहीति १ सहो
 वाचशुकःयथाकुलालचक्रेणभ्रमतासहभ्रमतांतदाश्रयाणांपिपीलिकादीनांगतिरन्येवप्रदेशांतरेष्वप्युपलभ्यमानत्वात्एवंक्षत्रांशिभिरुपलक्षितेनका
 लचक्रेणध्रुवंमेरुंप्रदक्षिणतःपरिधावतासहधावमानानांतदाश्रयाणांमूर्यादीनांगतिरन्येवनक्षत्रांतरेराशयंतरेचोपलभ्यमानत्वात् २ सएषभग
 वानादिपुरुषःसाक्षान्नारायणोलोकानांस्वस्तयआत्मानंत्रयीमयंकर्मविशुद्धिनिमित्तंकाविभिरपिवेदेनविज्ञास्यमानोद्वादशधाविभज्यषट्सुवसंतादिषुऋ
 तुषुयथोपजोषमृतुगुणानविदधाति ३ तमेतिमहपुरुषास्त्रयांविद्यायांवर्णाश्रमाचारानुपथाउच्चावचैःकर्मभिराम्नातैर्योगवितानैश्चश्रद्धयायजंतोजसाश्रे
 यःसमाधिगच्छति ४ अथसएषआत्मालोकानांद्यावापृथिव्योरंतरंरणनभोवल्यस्यकालचक्रगतोद्वादशमासान्भुक्तेतानेवराशिंसंज्ञान्संवत्सरावयवा
 न्मासान्पक्षद्वयमुपादिशंतियावताषष्ठमंशंभुंजीतसर्वैऋतुरित्युपादिश्यतेसंवत्सरावयवः ५

चारमनुपथंतिअनुगच्छंतीतिवर्णाश्रमाचारानुपथाः पथगतावितिधातोः योगवितानैरीश्वरार्पणबुद्धिलक्षणोपायविस्तारैः आम्रातैःप्रतिपादितैः ४ अथसइतितच्छब्देनसूर्योतयमीनारायणःपरामृश्यते
 प्रस्तुतत्वात् लोकानामात्मेत्युक्तेश्च अथशब्दान्नारायणाधिष्ठानभूतःसूर्योवाद्यावापृथिव्योरंतरंमध्येस्थितस्यनभोवल्यस्यमध्यवर्तिकालचक्रगतःभुंक्तेवत्यति राशीनांसंज्ञायेषांमासानांतेतथात्मान्म
 षवृषादीनित्यर्थः संवत्सरस्यद्वादशांशोमासइतिज्ञापनायसंवत्सरावयवानिति विशेषणं पक्षद्वयमित्यनेनमासपरिमाणं सपादक्षद्वयमित्यनेननक्षत्राणिमासपरिमाणंतिथ्यात्मकालांशभोक्तृत्वंचेत्यन
 नोक्तं कृत्तिकापादयुक्ताश्विनीभरणीमेषइत्यादिक्रमेणबोद्धव्यं पक्षद्वयात्मकालस्यभुज्यमानत्वादुभयंबयुज्यतइत्यर्थःसंवत्सरस्यषष्ठमंशमासद्वयंयावताकालेननभोवीथ्या।
 अर्द्धेनप्रचरितिकालमयनमाहः दक्षिणायनमुत्तरायणं उत्तरायणेभंदगतिर्दक्षिणायनेत्वारितागतिर्वैपुवेसमानागतिरिति ५

६ ध्यावापृथग्यामंडलाभ्यांसह नभाभंडलप्रचलति तत्कालंसंवत्सरदिपंचभेदेनसूर्यस्यमंदादिगतिभेदाद्ददति तज्ज्ञादितिशेषः ७ अकस्यसंवत्सरभुक्तद्वादशाशमाप्त पक्षाभ्यामुल्लुक्त्वासा २५ ७ मासभुक्तिसपादक्षाभ्यांसंस्कृत्तिकाश्विनीभरणीभ्यांइत्यादिक्रमेणप्राप्नोतिपक्षभुक्तिमेकनक्षत्रसंमितांदिनेनैवभुक्तेचंद्रइत्यर्थः अत्रहेतुमाह अग्रवारीति नक्षत्राणामग्रणीत्वमग्रचारित्वं ८ सर्वजीवराशिचेष्टकः जीवश्चप्राणधारकश्च दिनेनपक्षभुक्तिस्पष्टयति एकमिति त्रिंशन्मुहूर्तैस्त्रिंशद्दिन्मुहूर्तः ९ सर्वजीवनिवहप्राणइत्युक्तंस्पष्टयति देवेति उपजीव्यप्रधानत्वात्सर्वमयइत्यर्थः १० कालानयनेतादर्थेसप्तमी

अथचयावतार्द्धेननभोवीथ्याःप्रचरतितत्कालमयनमाचक्षते ६ अथचयन्नभोमंडलंसहद्यावापृथिव्योर्मंडलाभ्यांकात्सर्न्येनमुंजीततत्कालंसंवत्सरंपरिवत्सरमिडावत्सरमनुवत्सरंत्सरमितिशानोर्मोद्यैद्यसमानगतिभिःसमामनंति ७ एवंचंद्रमाजर्कगभिस्तिभ्यउपरिष्टालक्ष्योजनतउपलभ्यमानोर्कस्यसंवत्सरभुक्तिपक्षाभ्यांमासभुक्तिसपादक्षाभ्यांदिनेनैवपक्षभुक्तिमग्रचारिद्रुततरगमनोभुक्ते ८ अथचापूर्यमाणामिरुपक्षीयमाणामिश्चकलाभिगपितृणामहोरात्राणिपूर्वपक्षापरपक्षाभ्यांविष्वानः ॥सर्वजीवनिवहप्राणोजीवश्चैकमेकनक्षत्रंत्रिंशन्मुहूर्तैर्भुक्तेऽयएषषोडशकलःप्ररुषोभगवान्मनोमयोब्रमयोमृतमयोदेवपितृमनुष्यभूतपशुपक्षिसरीसृपवीरुधांप्राणाप्यायनशीलत्वात्सर्वमयइतिवर्णयंति १० ततउपरिष्टालक्ष्योजनतो नक्षत्राणिमेरुंदक्षिणेनैवकालानयनइश्चरयोजितानिसहाभिजिताष्टाविंशतिः ११ ततउपरिष्टादुशनोर्द्विलक्ष्योजनादुपलभ्यतेपुरतःपश्चात्सहैववार्कस्यशैष्ठ्यमांघ्र्याम्यादिभिर्गतिभिर्कर्वच्चरति लोकानानित्यदानुकूलैवप्रप्रायेणवर्षेयस्तिथितद्वारेणानुमीयतेसव्यष्टिविष्टंभग्रहोपशमनः १२ उशनसाबुधोपिव्याख्यातः ततउपरिष्टाद्विलक्ष्योजनतोबुधःसोमसुतउपलभ्यमानःप्रायेणशुभकृद्यदार्कमतिरिच्येततदातिवाताभप्रायाऽनावृष्ट्यादिभयमाशंसते १३ ततऊर्ध्वमंगारकोपियोजनलक्षद्वितयउपलभ्यमानस्त्रिभिःपक्षैरैकशोराशीन्द्वादशानुभुक्ते यदिनवक्रोतिवर्ततेप्रायेणाशुभग्रहोषशंसः १४ उतउपरिष्टाद्विलक्ष्योजनांतरगतोभगवान्बृहस्पतिरेकैकस्मिन्नराशौपरिवत्सरंप्रचरतियदिनवक्रःस्यात्प्रायशोनुकूलोब्राह्मणकुलस्य १५ ततउपरिष्टाद्योजनलक्षद्वयात्प्रतीयमानःशनैश्चरैकैकस्मिन्नराशौ त्रिंशन्मासान्विलंबमानः सर्वानेवानुपर्येतितावद्विरनुवत्सरैःप्रायेणहिसर्वेषामशांतिकरः १६ ततउत्तरस्मादृषयएकादशलक्ष्योजनांतरउपलभ्यते य एवंलोकांसमनुभावयंतोभगवतोविष्णोर्यत्परमंपदंप्रदक्षिणंप्रक्रमंति १७ अथतस्मात्परतस्त्रयोदशलक्ष्योजनांतरतोयत्तद्विष्णोःपरमंपदमभिवदंति यत्रमहाभागवतोध्रुवऔत्तानपादिदिग्भिर्नेद्रेणप्रजापतिनाकश्यपेनयमैषव व्यउपास्तेतस्येहानुभावउपवर्णितः १८

कालज्ञापनार्थमीश्वरनियुक्तानिकालचक्रइतिवा अभिजित्उत्तराषाढाश्रवणयोःसंयोगः अश्विनीरेवत्योःसंधिरितिकेचित् ११ यस्योशनसःस्थितिद्वारेण वृष्टिविष्टंभग्रहोंगारकः १२ तस्योपशांतिकृत् शुभग्रहसंयोगेशुभसूचकोऽन्यथाघशंसोदुःखसूचकइत्यतःप्रायेणाशुभग्रहइति १३ १४ १५ तावद्विंशद्विरनुवत्सरैः सर्वराशीननुपर्येति राशिषुविलंबपसंवरेणाच्छेत्तैश्चरइतिनाय प्रायेणैकादशे शुभकरत्वात् १६ १७ ध्रुवेणसमकालंसायुज्यभागिभः उपास्तेश्रीहरिमितिशेषः १८

अनिमिषेणोन्मीलितलोचनेनाक्रमणपशवः परिवर्तमानाबलीवर्दामेढीस्तंभबद्धास्तामभितोभ्रमंतइत्यर्थः त्रिभिःसवनैःशोडशमांघ्रासमसंचारैर्यथास्थानांविहितादन्यथानकचिच्चरंतिभूडलानिमेढी स्तंभंपरितःस्थानानि ॥ १९ ॥ आदिशब्दगृहीतास्तारकाःकेचिद्भुवस्यांतयोगेनेकेचिद्धहियोगिनसंचरंतीत्यर्थः आवहादिशब्दवाच्येनवायुनोदीर्यमाणाःप्रेर्यमाणः ॥ २० ॥ नन्वेतेनिरालंबाः कथंन पतंतीतितत्राह यथेति अयनादिलक्षणकर्मैवसारार्थेपतितथाऔत्पत्तिकेवगारूपसंस्कारोवाअष्टवास्त्रीपुरुषसंयोगेनानुगृहीतैरापादितैर्नभःसंचरणहेतुभूतैःकर्मभिर्निमित्तगतित्वात् ॥ २१ ॥

२२ शिशुमारसंस्थानस्यशिशुमारवायवोपेतस्य योगबलेनयारणक्रियायांस्थितिमनुवर्तयति ॥ २३ ॥ कुंडलीभूतदेहस्यवक्त्रीकृतशरीरस्य पुच्छाग्रउपकल्पितोध्रुवः पुच्छाग्रव्यतिरिक्तेस्थले सहिर्सेवेषांज्योतिर्गणानांग्रहनक्षत्रादीनामनिमिषेणाव्यक्तंरहसाभगवताकालेनभ्राम्यमाणानांस्थाणुरिरवावष्टंभईश्वरेणविहितःशश्वदवभासेतेयथामेढी रतंभआक्रमणपशवःसंयोजितास्त्रिभिःसवनैर्यथास्थानंमंडलानिचरंति १९ एवंभगणाग्रहादयएतस्मिन्नंतर्वाहियोगेनकालचक्रआयोजिताध्रुवमेवाव लंढ्यवायुनोदीर्यमाणआकल्पांतंपरितश्चक्रमंति २० नभसियथामेघाःशेनादयोवायुवशाःकर्मसारथयःपरिवर्तते २१ एवंज्योतिर्गणाःप्रकृतिपुरुषसंयोगानुगृहीतकर्मनिमित्तगतयोभुविनपतंति २२ केचनैतज्ज्योतिरनीकंशिशुमारसंस्थानस्यभगवतोवासुदेवस्ययोगधारणायामनुवर्णयंति २३ यस्यपुच्छाग्रेऽर्वाक्क्षिरसःकुंडलीभूतदेहस्यध्रुवउपकल्पितस्तस्यलांगूलेप्रजापतिरग्निर्द्रोधमईति ॥ २४ ॥ पुच्छमूलेधाताविधाताचकटचांसप्रर्षयः तस्यदक्षिणावर्तकुंडलीभूतशरीरस्ययान्युदगयनानिदक्षिणपार्श्वेतुनक्षत्राण्युपकल्पयंति ॥ २५ ॥ दक्षिणायनानितुमव्येयथाशिशुमारस्यकुंडलीभोगसन्निवेशस्यपार्श्वयोरुभयोरप्यवयवाःसमसंख्याभवति २६ पृष्ठेत्वजवीथीआकाशगंगाचोदरतःपुनर्वसुपुष्यौदक्षिणवामयोःश्राण्योराद्राक्षेष्वाचदक्षिणवामयोःपादयोरभिजिदुत्तराषाढेचदक्षिणवामयोर्नार्सिकयोर्यथासंख्यंचश्रवणपूर्वाषाढेचदक्षिणवामयोर्लोचनयोर्धानिष्ठाभूलंच दक्षिणवामयोःकर्णयोर्मवादीन्यष्टनक्षत्राणिदक्षिणायनानिवापमपार्श्वपंक्तिषुजुजित २७ तथैवमृगशीर्षादीन्युदगयनानिदक्षिणपार्श्वेषुप्रातिलोम्येनप्रतियुजति २८ शतभिषक्ज्येष्ठेद्वेस्कंधयोर्दक्षिणवामयोन्यसेत् ॥ २९ ॥ उत्तरहनावगस्त्यःअधरहनौयमोमुखेचांगारकःशनैश्चरउपस्थेबृहस्पतिःककुदिवक्षस्यादित्यो हृदयेनारायणोमनसिचंद्रोनाभ्यामुशनास्तनयोरश्विनौबुधःप्राणापानयोरगुरुर्गलेकेतवःसर्वांगेपुरोमसुसर्वेतरागणाः ३० एतद्वैवभगवतोविष्णोःसर्वदेवतामयरूपमहरहःसंध्यायांप्रयतोवागयतोनिरीक्षमाणपउतिष्ठेतनमोनमोज्योतिर्लोकायकालायनायानिमिषांपतयेमहापुरुषायधीमहीति ३१ ग्रहक्षतारामयमादिदैविकंरूपंहरैर्मंत्रकृतस्त्रिकालम् ॥ नमस्यतस्तुवतो नश्यतेवैस्वयंचिकालं कृतमाशुपापम् ३२ इतिश्रीभा० म०पंच०द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

लांगूलेपुच्छमध्यइत्यर्थः २४ २५ २६ यान्युदगयनानीत्यादीर्विस्तारोमघादीनीत्यादिः २७ प्रातिलोम्येनपूर्वाभाद्रपदामारभ्यमृगशीर्षांतानीति २८ २९ ३० अनिमिषोदेवास्तेषांनाथाय किंप्रत्यायांतत्वेनानिमिरितिरूपंसिद्धयति ३१ शिशुमाररुद्रग्रहणप्रयोजनमाह ग्रहेति मंत्रकृतोजपतो नमस्यतो नमस्कारं कुर्वतः पुंसइतिशेषः प्रातरादित्रिकालंकृतं पापं स्वयं सर्वात्मना नश्यतेइत्यन्वयः वाइत्यनेन नारायणो नामनरो नराणामित्यादिवाक्यं समागमयति ३२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेविजयध्वजकृतटीकायांपंचमस्कंधेद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

भगवतः प्रियं तदस्य प्रियमित्यस्मिन्नर्थे अणुप्रत्ययः परिवर्तमानं मंडलमिति शेषः चक्राभिमुखमवस्थितः उद्विजमानः ३ तावन्मात्रे अयुतमात्रे ४ ५ ६ भूवि
वरः पातालादयः तारतम्येनोपकृष्टाः सुखादिसामान्यविहारविशेषाभ्यामूर्ध्वार्धः क्रमेणेति वा ७ समृद्धिरुद्रेकः विभूतिः संततिपरंपरासमृद्धभवनोद्यानाक्रीडेषु आविहारो यत्र ते तथा तेष्वक्रीडा यो
ग्यपर्वत आविहारो भूलोकविलक्षणत्वात् ईश्वरात् शिवात् तथा त्वं वराद्वा ८ येषु विवरेषु पुरः पुराणि च कासंति विलसंतीत्यन्वयः माययार्थक्रियाकरणशक्तिलक्षणोपादानभूतयानिर्मिताः नानामणी
नां प्रवेकैः श्रेष्ठैर्विरचितविचित्रभवनादिभिरुपलक्षिताः चैत्यदेवालयं आयतनं पाषाणबद्धवृक्षमूलस्थानं नानास्वनैः मिथुनतो वतमानैः पारावतादिभिराकीर्णाः कृत्रिमभूमयोपेतथातैर्विवरेभ्यः
णां यद्गोत्तमैः तः पुरश्रेष्ठैः ९

षेषु विवेरेषूद्यानानि च कासति विटपिनां वृक्षाणां मन आर्द्रां द्रिपानं दहेतुभिर्विटपैः शाखाभिः कृताभिः श्रीभिः समृद्धिभिः कनकेति वृक्षविशेषणं अमृतजलपूर्णानां विहंगकुलानां कोलाहलशब्द युक्तानां जलाशयानां सरसां संबंधिनां भस्मस्य कुलानां मुखे घनेनोत्पत्त्यपतनेन क्षुभितनीरचंचलनीरजादि समुद्रायेषु कृतानि वासानां अनेकविहाराकुलानां मधुकराणामिन्द्रियोत्सवैर्मधुकरस्वनदिभिः स्वर्गाश्रियमतिशयितानि अतिशयोपेतान्युद्यानानीति संबंधः नीरजं सामान्येन कमलं कलारं सौगंधिकं शतपत्रं कंकमलं आदिशब्देन पुंढरीकादयो गृह्यन्ते पुंढरीकं सितानुजामित्यभिधानं १० ११ शर्वरीजन्यमिवास्थितं तमः १२ पानसहितस्नानात् आधयो मनोदुःखानि ग्लानिर्मनोबलक्षयः कुमः शरीरबलक्षयः वयोवस्थाः शैशवादि वयोलक्षणाः १३ १४ यस्मिंश्चक्रे पुंसवनानि गर्भाः

उद्यानानि चातितरां मन इन्द्रियानां दिभिः कुमुमफलस्तव का किल सलयावनतरुचिरविटपैर्विटपिनां कनकलतालिङ्गितानां श्रीभिः समिथुनां विहंगकुलकोलाहलजलाशयानाममलजलपूर्णानां झषकुलोलंबनक्षुभितनीरनीरजकुमुदकुलकल्लारनीलोत्पलशतपत्रादिवनेषु कृतानि केतानां मनेकविहाराकुलमधुकराणां मधुकरविविधस्वनदिभिर्निर्दिशोत्सवैर्मरलोकाश्रियमतिशयितानि १० यत्र हवानभयमहारात्रादिभिः कालविभागैरुपलक्ष्यते ११ यत्र हि महाहीश्वरशिरोमणयः शर्वरंतमः प्रबाधते १२ नवा एतेषु वसतां दिव्यौषधरसपानस्नानादाधयो व्याधयो वलीपलितजरादयश्च देहवैवर्ण्यदौर्गंध्यस्वेदश्रमग्लानिक्लमादितिवयोवस्थाश्च भवंति १३ नहि तेषां कल्याणानां प्रभवति कुतश्च न मृत्युर्विना भगवत्तेजसश्चक्रापदेशात् १४ यस्मिन् प्रविष्टेऽमरवधूनां प्रायः पुंसवनानि भयादास्त्रवंति पतंति च १५ अथातले मयपुत्रोऽमुरो बलो निवसति येन हवा इह सृष्टाः षण्णवतिर्मायायाः काश्चनाद्यापि माया विनाधारयतियस्य च विजृम्भमाणस्य मुखतस्त्रयः स्त्रीगणा उदपद्यन्त स्वरिण्यः कामिन्यः पुंश्चल्यः १६ यावै बिलायनप्रविष्टं पुरुषं रसेन हाटकार्ण्येन पाययित्वा स्वविलासावलोकनानुरागस्मितसल्लापोपगूहनादिभिः स्वरं किल रमयंतीति १७ यस्मिन्नुपमुक्ते पुरुषा इश्वरो हं सिद्धो हिमित्ययुतमहागजबलात्मानः कथं ते मदांघादिव १८ ततो वितले हरो भगवान् हाटके श्वरः स्वपार्षदभूतगणावृतः प्रजापतिर्गोपबृंहणाय भवो भवान्यासहामिथुनीभूयास्ते यतः प्रवृत्ता सारिप्रदराहाटकानां मभवयोर्वीर्येण यत्तच्चित्रभानुर्मातरि श्वनैर्धयमान अंजसापिबति ॥ तन्निष्पन्नं हाटकार्ण्यं सुवर्णं भूषणेनासुरेन्द्रावरोधेषु पुरुषाः सह पुरुषीभिर्धारयन्ति १९ ततो धस्तात्सुतले उरुश्रवाः पुण्यश्लोको विरोचनात्मजो बलिर्भगवता महेन्द्रस्य प्रियं चिकीर्षमाणेनादि तैलं बधकायो भूत्वा बटुवामनरूपेण पराक्षिप्तलोकात्रयो भगवदनुकंपयैव पुनः प्रवेशित इन्द्रादिष्वविद्यमानया सुसंवृद्धया श्रियाभिर्जुष्टः स्वधर्मेणाराधयंस्तमेव भगवंतमपगतसाध्वस आस्ते २०

१५ एवं सामान्येन विवरलक्षणमुक्त्वा विशेषणाह अथेति नाम्ना बलतासुकाश्च न मायाः त्रयोजातिभेदेन स्वरिण्यः स्वेच्छानुवृत्तयः कामिन्योर्गतकामोद्रेकाः पुंश्चल्यः पुरुषमात्रेण सुरतमाकांक्षमाणाः पुरुषदर्शनमात्रेण परिहृतोद्विवावा १६ सर्वा अपि नियतपुरुषान भवन्तीत्याह या इति बिलायनं बिलस्थानं सल्लापोमियोभाषणमुपगूहनमालिंगनं चुंबनादिक्रमादिपदगृहीतं १७ यस्मिन् रसे भवयोः पार्वती परमेश्वरयोर्धत्तद्वीर्यं विजृम्भमानो वद्धमानः अवरोधा अंतःपुराणि तेषु पुरुषीभिः पुरुषवद्भलेभिः स्त्रीभिः १८ उरुणः बटुनः शास्त्रस्य श्रवः श्रवणं यस्य स तथा पराक्षिप्तमाकृष्टं स्वाधीनं लोकत्रयं यस्य स तथा प्रवेशितं लोकत्रयेण प्रतिपत्सं रं क्रियमाणं पुजायामिति शेषः २०

सवस्यजाविराशराधकबलरश्चर्यहरयभूमिदानफलनतस्यफलमुक्तिरेवोक्तपूर्वजन्माजितोक्तचित्पुण्यफलं वितुमर्हतीत्याह
साक्षाद्द्वारो नो एवमुल्यफलं नैव कुतो नेतितत्राह भगवतीति परमात्मनि सम्यक्प्रतिपादितस्य सपात्रं चेत्यंतादितितत्राह पात्रइति पात्रगुणमाह तथितमइति अतिशयेन शुद्धे अतो युक्तमित्याह उ
पपन्नइति अन्येषु महात्मसु सत्स्वस्यैवोपपत्तिः कथमिति तत्राह जीवेति केषामत्राह अशेषेति जीवभूतत्वे दुःखित्वेनाशुद्धिरापन्नोतितत्राह आत्मभूतइति सदास्वामिनिहं स्वाभित्वं नलोक
वत् किंतु सदातनमित्यतो भूतइति स्वतंत्रत्वा दुःखनिवारणसमर्थइत्यर्थः आत्मवत्सर्वभूतप्रष्टइति वा तर्हि किंतस्य फलमत्राह साक्षादिति नन्वश्रद्धया हुतं दत्तमित्यादेः श्रद्धया सहितेन दत्तस्या संकल्प
त्वादस्यापितथात्वेन कथं मुक्तिद्वारत्वं मितितत्राह परयेति प्रत्यक्षफलदर्शनाच्चायमवोपात्रभूतइत्याह यस्येति निर्भयं विष्णुना म्रैत्रययेष्टपदमागतं इत्येतदस्मिन्नर्थे प्रमाणमित्याह हेति यथानाम संकीर्त
नात्कर्मबंधविधं सो भवत्येव बलेरपीत्यास्मिन्नर्थे वेति वाविकल्पोपमानयोरित्यमरः आदिशब्दात्स्वप्रादिभयदर्शनइति श्रुते २१ तमेवं विद्वानमृतइह भवतीति श्रुते ज्ञानमंतरेण नाम्ना कर्मबंध
हानिः कथमत्राह यस्येति प्रतिबोधनं ज्ञानं नाम संकीर्तनलक्षणकर्मद्वारा ज्ञानं भवति कर्मणा ज्ञानमातनोतीति श्रुते रित्येतद्वृत्त्यनेनाह आविगानेन सर्वेषां चेतनानां मात्मा दं ज्ञानजननद्वारा सायुज्यफलप्रदं य

अधुनापिनो एवैतत्साक्षाद्द्वारो भूमिदानस्य यद्भगवत्यशेषजीवनि कायानां जीवभूतात्मभूते परमात्मनि वासुदेवे तीर्थतमे पात्र उपपन्ने परया श्रद्धया परमादरसमा
हितमनसा संप्रतिपादितस्य साक्षादपवर्गद्वारस्य यद्विलयैश्च यस्य हवाधुत्पतनप्रस्खलनादिषु विवशः सकृन्नामाभिगुणन्पुरुषः कर्मबंधं मंजसा विधुनोति
२१ यस्यैहैव प्रतिबोधनं तु मुमुक्षुर्बो जसा होपलभंते यत्तद्भगवान्नाम सर्वेषां मात्मना मात्मदमेव २२ न वै भगवान्नूनं मनुष्या ननु जग्राह यदुत पुनरात्मानुसंस्तुति
मोक्षणं मायामयभोगैश्च यमेवातनुते २३ यत्तद्भगवतानधिगतान्योपायेन च याच्ना छलेनापहतस्वशरीरावशेषितलोकत्रयो योवरुणपाशैश्च बद्धो गिरिदर्या
चापविद्धइति होवाच २४

द्यस्मात्तद्भगवन्नाममुक्षुक्षिरभ्यसनीयमेवेत्याह यत्तदिति तस्मिन्वासुदेवइति पूर्वत्रान्वयः २२ भगवन्नामात्मदं वेत्तन्नामजापिनो मनुष्यान् किमिति नानुजग्राह भगवानित्याशंक्य भक्तिज्ञानाद्यातिश
याभावादित्यभिप्रेत्याह नवाइति नूनशब्दसामर्थ्यादत्र मनुष्यशब्देन संस्तुतिरयोग्याश्रयते मनुष्यानुद्दिश्य नानुजग्राह प्रस्तुतत्वादेतादृशमैश्वर्यमिति शेषः तस्मात्सदानलक्षणमोक्षमनुजग्राह किं ने
त्याह यदिति पूर्ववाक्यस्थितनञोऽध्याहारः कर्तव्यः यत्पुनरात्मानुसंस्तुतिमोक्षणं तत् यवाग्वा अपि संहोकोकुं इत्यनुकाकथेति वन्नानुजग्राहेति किमुत तर्हि तन्नामापासनं व्यर्थं किं मिति नेत्याह मायाम
येति मायामयं प्रकृतिनिर्भितं नश्वरं नत्व नश्वरमित्येवार्थः २३ इतो भक्त्याद्यातिशयैवैश्वर्ये निमित्तं यत्तोरज्यापहरणादिलक्षणापकारकारिणि हरौ भक्त्यतिशयोदरीदृश्यते बलेर्देरीलक्षणकाराण्यहेनि
वसतस्तेन बद्धप्रमुक्तस्य नहि मनुष्याणां मेतादृश्यामापद्येतादृशीया भक्तिः समस्तगुणेष्वसूयिनाभित्याशयवानाह यत्तदिति न अधिगतो भिक्षाव्यतिकरेणान्यः सुखसाध्य उपायो येन स तथा तेन भगव
तायाच्ना व्याजेनापहतं स्वशरीरावशेषितलोकत्रयं यस्य स तथा भगवदाज्ञायागुरुहेन प्रथमं वरुणपाशैर्बद्धशब्दाद्ब्रह्मादीनां याच्यापश्चान्मुक्तः पुनश्च त्वया प्रतिश्रुतं दत्तैव गंतव्यमिति तेन काराण्यइति गिरि
दर्यामपविद्धइति रुद्रो बलिरीति वक्ष्यमाणप्रकारेण जगाद हेत्यनेन प्राणात्ययेऽपि भगवद्भक्तिं न मुंचामीत्याभि संधिदर्शयतीति यद्यस्मात्तस्मान्मनुष्यान्नानुजग्राहेत्युच्यते २४

इंद्रस्यसचिवो बुद्धिः सहायभूतो यदा योसौ बृहस्पतिरस्मत्संधानार्थं मिद्रेण मेवित एकांतं तमे प्रायद्युतस्स न द्रस्तदा तमप्यतिहाय संधानात्पूर्वमेव समागत्य मयार्थेषु स्वपादसेवनाद्याभिप्रायेषु निष्णातस्तरसेवनादि
कमेव दातुमुक्तोऽयं भगवान्स्वयमुपेद्रेण बटुवामनरूपेणात्मने स्वस्मै त्रीणि पदान्यतदहं पावना योग्यं मया चतनो एवाशिष इति यत्तस्यायमभिप्रायः इदं लोकत्रयं चतुर्दशभुवनोपक्षया कियदल्पं हितदपिका
लग्राह्यं स्तमित्याह गंभीरवेगस्य महतः कालस्य मन्वंतरलक्षणवयवमितमत एवानित्यंतस्माद्वैश्वर्यनिमित्तमदोनस्यादित्यस्मै बलये राज्यं न दास्यामीति त्रिपदच्छलेनापहतं नूनं निश्चितं बतभक्तेम
य्यनुकंपया यस्यानुग्रहमिच्छामि हरिष्ये तद्धनं शनैरित्यादि स्ववचनात् २५ हरेरिममभिप्रायमस्मात्पितामह एव वेत्तिनामह श इत्याह यस्येति स्वपितरि हिरण्यकशिपुना म्निविरमिते मृतभगवता
दीपमानं स्वापि त्र्यं पितृधनत्वाद्योग्यमपि यदकुतोभयं निहतकंठकत्वात्पदं राज्यलक्षणं तन्नवब्रे किंतु यस्य हरेरनुदास्यं सेवाख्यमेव ब्रे कोसावित्यस्मात्पितामहः अह्लादः तस्य चास्माकं महदंतरमस्तीत्या
ह तस्येति तस्य अह्लादस्यानुगमनमनुवर्तितुमस्मादृशः पुरुषः कोवालंनकोपीत्यर्थः कीदृशः परिहीनः भगवदनुग्रहो यस्य स तथा अमृदितकषायोऽनिरस्तपापोनालमिति किंवक्तव्यमित्यर्थः इति

नूनं वतायं भगवानर्थेषु निष्णातो योसा विद्रस्य सचिवो मंत्राय धृत एकांतो बृहस्पतिस्तमतिहाय यदा स्वयमुपेद्रेणा तदहं मया चत पदान्यात्मन आशिषो
नो एव न दारया मिगंभीररयस्य कालस्य मन्वंतरपरिमितं कियल्लोकत्रयमिदम् २५ यस्यानुदास्यमेवास्मत्स्मितामहः किल वब्रे न तु स्वापि त्र्यं राज्यं यदकुतोभयं प
ददीयमानं भगवता विरमिते स्वापितरितस्य महानुभावस्यानुपथमनुवर्तितुमलममृदितकषायः कोवास्माद्विधः परिहीन भगवदनुग्रह उपगमिष्यतीति २६
तस्यानुचीरितमुत्तरस्माद्विस्तीरिष्ये ते यस्य भगवान्स्वयमस्विलजगद्गुरुनारायणोद्धारिगदापाणि रवतिष्ठते निजजनानुकीपितहृदयो येन पदांगुष्ठेन दशकंधरो यो
जनायुतं दिग्विजये उच्चाटितः २७ ततो धस्तात्तलात्लेमयो नाम दानवेंद्रस्त्रिपुराधिपतिर्भगवता पुरारिणा त्रिलोक्याः शं चिकीर्षुणा निदग्धस्वपुत्रयस्तत्प्रसा
दाल्लब्धपदो मायाविनामाचार्यो महो देवपतिरिक्षितो विगतसुदर्शनभयो महो यते २८ ततो धस्तान् महातले काद्रवेयाणां नैका शिरसां क्रोधवशो नाम गणः कु
हकतक्षककालियसुषेणादिप्रधानानामाभोगवतः पतत्रिराजाधिपतेः पुरुषोत्तमवाहादनवरतमुद्विजमानाः स्वकलत्रापत्यसुहृकुटुंबसंगेन क्वचित्प्रमत्ता विचरं
ति २९ ततो धस्ताद्रसात्लेदैते यादानवाः पणयोना मनिवातकवचाः कालकेया हिरण्यपुरवासिन इति विबुधप्रत्यनीका उत्पत्त्या महौजसो महासाहसिनो भ
गवतः सकललोकमहानुभावस्य हरेरवेतजसा प्रतिहतावलेपा बिलेश या एव निवसंति ये वै सरमयेंद्रद्रुत्या वाग्भिर्भ्रवर्णाभिरिन्द्राद्विभ्यति ३०

शब्दे वाक्यसमाप्तीवर्तते २६ तस्य अह्लादस्य उत्तरस्मात्सप्तमे इदं श्रुत्वा क्वयं पुनरपि हरेर्भक्तानुकीपितत्वमाह यस्येति वामनाख्यो नारायणः स्वदत्तवरात्तथावस्थानीमति चोतयितुमवतिष्ठते इति आत्मने
पदप्रयोगः अस्विलजगद्गुरुत्वमुपब्रंतस्यापदि स्वपादप्रणतजनरक्षकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह येनेति रावणस्य दिग्विजये उच्चाटितः प्रक्षिप्तः दूरीकृत इत्यर्थः एवं विधस्य हरेर्भक्तजनप्रयोजनार्थं तयाना
पीद्रस्य राज्यदोनेच्छया स्मद्राज्यापहरणलक्षणं कार्यं नान्यदिति वाक्यशेषः २७ शंसुखं महीयेते स्वभृत्यैरितिशेषः २८ महाभोगवतः स्थूलशरीरवतः पुरुषोत्तमस्य वाहोवाहनं तस्मात् २९ प
णयो दैत्यादानवा निवातकवचाः कालकन्यापुत्राः कालकेयाः विबुधप्रत्यनीका देवशत्रवः प्रतिहतावलेपा विनाशितगर्वाः योगबलाद्विलेशयाः सर्पाकाराये पणय इन्द्रद्रुत्या सरमया शुन्योक्ताभिर्भ्रव
र्णाभिर्बर्वाभिः इन्द्रस्य दूतीरिषिताचराभिर्महद्वच्छंति पणयो निधीन्व इत्यदिमंत्रवर्णात्मकगोभिः श्रुताभिरिन्द्राद्विभ्यतिर्भातितास्तच्छंतीति यस्मात्तस्माद्विलेशयाकारा निवसंतीत्यर्थः सरमात्वं दूरादध्वनो ब
हिर्गताभिर्जिह्वाभिर्जगुरिः किमपि निगंती किमिच्छंत्यत्रानद्रायासीः हिगताविति धातोः अस्यास्तव अस्मे अस्मासु हतिर्गतिः का किं कार्यमुदिश्यात्रागमनं ते तव का पारितक्रम्या तस्यार्थे दूतस्यार्थे

दूताक्रियासीत् त्वरसायाः पयांसिकथमतरइतिगणिभिःपृष्टासरमाब्धते अहर्षिद्रस्यदूतीतिनेपेविताचराभ्यागतास्मि व्यत्ययोबहुलमिति सुत्रात् किमिच्छन्तीत्यस्यपरिहारमाह हेपणयोवीमहोलक्षणानि
धीनिच्छन्ती अपहर्तुमिति शेषः नोस्माकमतिस्कंदोभियसास्वामिनोभयेनतत्तदावत् आवागमागमं तथातस्माद्रसायाः पयांस्यतरमितिसरमायाः पयांस्यतरमिति परिहारवचनमिति मंत्रवर्णार्थः ३० महाभोगी
नःस्थूलशरीराबहुभोगयुक्तावा शीष्णमिति वक्तव्ये शीष्णमिति तीतरपुरुषशिरोवैलक्षण्यद्योतनाय विगतरंचितं रचनं पेपांते तथा औत्पत्तिका इत्यर्थः विधमंति निरस्यंति ३१ तस्य पातालस्य तामसं तमो
गुणप्रवर्तनी अनंतस्य यत्स्वरूपं द्रष्टुं श्रेयस्तनस्य दृश्यस्य शरीरस्य संनिकर्षणं सामीप्यापादकमभेदग्राहकं कथं देहोहमिति तर्हि इदं सत्यं किं नेत्याह अभिमानलक्षणं भ्रांतिप्रत्यागादकमिति सत्यर्थः तत्स्वरूपं संकर्षण

ततो धस्तात्पाताले नागपतयो वासुकिप्रमुखाः शंखकुलिकमहाशंखश्चेतधनं जयधृतगण्डशंखचूडकंबलाश्च तरे देवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसंति
येषामुहवैपंचमसदशशतसहस्रशीर्षाणां फणासु विरचिता महामणयो रौचिष्णवः पाताला विवरति मिरनिकरं स्वरोचिषा विधमंति ३२ तस्य मूलदेशे त्रिशद्योजन
सहस्रांतरा स्तेयवैकलाभगवतस्तमसीसमारुह्य तातं तदिति सात्वतोयद्दृष्टदृश्ययोः सान्निकर्षणमहामित्यभिमानलक्षणं संकर्षणमित्याचक्षते ३२ त
स्येदं क्षितिमंडलं भगवतो नंतमूर्तेः सहस्रशिरस एकास्मिन्नेव शीर्षे णि धियमाणं सिद्धार्थ इव लक्ष्यते ३३ यस्य ह वा इदं काले नोपसंजिहीर्षतो मर्षा विरचितरु
चिरभ्रमदुवोरंतरेण सां कर्षणो नाम रुद्र एकादशव्यूहत्र्यक्षस्त्रिशिखं शूलमुत्तं भयनुदतिष्ठत् ३४ यस्यां प्रिकमल युगलारुणविशदनखमणिखंडमंडलेष्वहि
पतयः सहसा त्वत्तर्षभैरेकांतभक्तियोगेनावनमंतः स्ववदनानि परिस्फुरत्कुंडलप्रभामंडलमंडितगंडस्थलान्यति मनोहराणि प्रमुदितमनसाः किलाविलोकयंति ॥
३५ यस्यैव हि नागराजकुमार्य आशिष आशासाना श्रार्वेगवलयविलसिता विशदविपुलधवलसुभगरुचिरभुजजतस्तं भेष्वगुरुचंदनकुंजं पंकानुलेपेनावलि
पमानास्तदभिमर्शनोन्मथितहृदयमकरध्वजावेशरुचिरललितस्मितास्तदनुरागसमुदितामदाघूर्णिता रुणावली कनयनवदनारविंदसंप्रीडं किलाविलोकयं
ति ३६ स एव भगवाननंतो नंतगुणार्णव आदिदेव उपसंहृता मर्षरोषवेगोलोकानां स्वस्तय आस्ते ३७ ध्यायमानः सुरासुरैरगसिद्धगंधर्वविद्याधरमुनिगैरन
वरतमदमुदितविकृतिविह्वललोचनः सुललितमुखरितामृतेनाप्यायमानः स्वपार्षदिविबुधयूथपतीनपरिम्लानरागनवतुलसिकामोदमध्वासवेनमाद्यन्मधु
करव्रातमधुरगीतश्रियं वैजयंती स्वांवनमालां नीलवासा एककुंडलोहलककुदिकृतसुभगसुंदरभुजो भगवान्माहेंद्रावारणेंद्रइव कांचनी कक्ष्यासुदारलीलो बि
भर्ति ३८ य एष एव मनुश्रुतो भिध्यायमानो मुमुक्षूणा मनादिकालकर्मवासनाश्रयितमविद्यामयं हृदयश्रयिं सत्त्वरजस्तमोमयमंतर्हृदयंगत आशुनिर्भिनति

४९ तस्यानुभावमिमं भगवान्स्वायं भुवो नारदः सहतुं बुरुणा सभायां ब्रह्मणः संश्लोकयामास ४०

मित्याचक्षते ३२ सात्वतः गुरुतरक्षितिमंडलं सर्षपलाघववद्धारयतोपरि भित्तबलत्वेनानंतत्वं युक्तमित्यभिप्रेत्याह तस्येति सिद्धार्थः सर्षपः ३३ एकादशव्यूहः एकादशधा विभक्त रूपविशेषः उत्तं भयनु
त्कंपयन् ३४ ३५ तदभिमर्शनं न भुजस्पर्शनेन संप्रीडमिति क्रियाविशेषणं ३६ शृंगाराद्यनंतगुणार्णवः ३७ अपरिम्लानो रागः कांतिर्यस्याः सा तथा आमोदमध्वासवेन सौरभरूपमधुरसेन हलस्य निजा
युधस्य ककुचग्रे कक्ष्यामुदरबंधां ३८ ३९ संश्लोकयामास पद्यलक्षणवाक्यैः कथयामास ४०

हरेश्चतस्रुभूतिषु द्वितीयमूर्तेः शेषे विज्ञेयसंनिधानात्तस्योपपन्नान्गुणाञ्छेषस्यैव कीर्तयति उत्पत्तीति अस्य जगतः उत्पत्त्यादिहेतवः सत्त्वाद्याः प्रकृतिगुणाय दीक्षया कल्पाः समर्था आसन्नस्य स्यादाविनिशेषः नन्वेवेतनस्य स्वतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तत्संबंधेन प्रवृत्तौ तस्यापि तद्विकारापत्तिरिति तत्राह यद्रूपमिति ध्रुवं शब्देकप्रकारं कुतः अकृतमक्रत्रिमत्वा न्नित्यस्यापि जीवस्य शरीरसंबंधेन विकारादकृतस्यापि प्रधानस्य कार्यरूपेण तु तत्त्वदर्शनादस्याकृतत्वमौपचारिकं किं न स्यादिति तत्राह यदेकमिति यदेकैकेवलं कार्योत्पत्तनात्तस्मै न वा विकारि न भवति सच्चत्यच्चा भवति श्रुतेः कार्यत्वश्रुतेः कथं न तन्मुख्यं स्यादित्यत्राह आत्मन्निवृत्ति आत्मन्नात्मनि स्वाधारतया नानाविधं जगदधातुधृतवान् न तु तद्रूपत्वेन यदत्रिधा तु पृथिवीमुत द्यामिति श्रुतेः किं चांचित्यमहिमत्वात्तत्स्वरूपं दुर्ज्ञेयमित्यभिप्रेत्य यत्तदौसंबधाति कथमिति तस्य शेषांतर्प्याभिणः संकर्षणनामधेयस्य हरेर्वैतमर्वतर्नकथमुहवेद न कथमपीत्यर्थः मुहूर्तियं सूरय इति स्वोक्तं हेतुनेन स्मारयति ४१ आत्मन्नानाधादित्येतत्संक्षिप्याह भूतमिति सत्त्वं बलज्ञानसमाहारलक्षणमतएव संशुद्धलोकदृष्ट्या मूर्त्तपरिमितं यत्र रूपे इदं सदसत्कार्यकारणात्मकं अधिकरणाधेयोनार्थमभेदः शं कनीयः मृगपतिः सिंहो यस्य लीलांशौ र्योदिलक्षणाभादे अशिक्षत लीलाकरणप्रयोजनमाह आदातुमिति अनेनात्मन्नानाधादित्यत्र स्वाभिक्तामत्स्यादिनानावतारा अप्यकृता इति ज्ञायते ४२ यन्नाम स्मरणमाप्रेणाशेषजन्मा जेतपापक्षयश्रवणात्तन्नाम कीर्तनेनाधक्षयो भवतीति किं वक्तव्यमित्यभिप्रेत्य स्तुवता शेषांतर्प्यामी श्रीनारायण एव स्तूयते अजामिलादौ दर्शनाच्चा न्यनाम कीर्तनेन तादृक्फलादर्शनाच्चेति भावेनाह यन्नामेति शेषाच्छेषांतर्प्यामिणो हरे रन्यं कं पुरुषं मुमुक्षुरित्य

उत्पत्तिस्थितिलयहेतवोस्य कल्पाः सत्त्वाद्याः प्रकृतिगुणाय दीक्षया सन् ॥ यद्रूपं ध्रुवमकृतं यदेकमात्मन्नानाधात्कथमुहवेदतस्य वर्त्म ४३ मूर्त्तयः पुरुषरूपया बभार सत्त्वं संशुद्धं सदसिदं विभातियत्र ॥ यल्लीलां मृगपतिरादेन वद्यामादातुं स्वजनमनां स्युदारवीर्यः ४२ यन्नाम श्रुतमनुकीर्तयेदकस्मादातो वायदिपतितः प्रलोभनाद्वा ॥ हंत्यंहः स पादिनृणामशेषमन्यं कं शेषाद्भगवत आश्रयेन्मुमुक्षुः ४३ मूर्द्धन्यपि तमणुवत्सहस्रमूर्ध्नो भूगोलं सगिरिसरित्समुद्रसत्त्वम् ॥ आनंत्यादाविदितो विक्रमस्य भूम्नः को वीर्योऽप्यपि गणयेत्सहस्रजिह्वः ४४ एवं प्रभावो भगवाननंतो दुरंतवीर्यः स्वगुणानुभावः ॥ मूलरसायाः स्थित आत्मतंत्रो यो लीलया क्षमां स्थितये विभर्ति ४५ एताह्वेव हन्तुं भिरुपगंतव्या गतयो यथा कर्म विनिर्मिता यथोपदेशमनुवर्णिताः ४६ कामान्कामयमानस्यैतावत्पयोहि राजन् पुंसः प्रवृत्तिलक्षणस्य धर्मस्य विपाकगतय उच्चावचा विषदृशा यथा प्रश्रं व्याख्याताः किमन्यत्कथयाम इति ४७ इ० भा० पं० वि० त्रयोविंशोऽध्यायः २३

नेन अहं भोगप्रदो वत्समोक्षदस्तु जनार्दन इत्युक्तिं स्मारयति ४३ गुरुगिर्यो दिधरधरागोलधृतिरपिशेषस्य हरिसंनिधानादेवान्यकृतानेति भावेनाह मूर्द्धनीति विक्रमाणामानंत्यात्सा कल्येनाज्ञात्पराक्रमस्य सहस्रजिह्वः शेष इत्यनेन स्पष्टयते ४४ शेषेत्वं संभावितगुणकर्मकथनपूर्वकं स्तवनमुपसंहरति एवमिति दुरंतवीर्य इत्यनेनानंतनामहरेरेव मुख्यं नान्यस्य अतो न तेनालिङ्गमप्यनंत इत्यादि सूत्रस्मृतीप्रमाणाभिति दर्शयति स्वगुणानेवानुभवति भुंक्त इति कर्मण्यणूप्रत्ययः देहिदेहस्थितत्वेन दुःखानुभवस्यापि संभवात्कथं स्वगुणभोग इत्यत उक्तं आत्मतंत्र इति भारस्य भर्तुः श्रमदर्शनादौपचारिकमिदं स्वातंत्र्यं किं न स्यादित्यत उक्तं यो लीलयेति ४५ परीक्षित्प्रश्रपरिहारार्थ उपसंहरति एताहीति गम्यंत इति गतयो लोका उपगंतव्या धर्मफलत्वेन यथा कर्मनिर्भेतास्तारतम्येनेति शेषः एव शब्देन निषिद्धकर्मप्राप्यस्थानमंतरेणान्यव्यवच्छेदः क्रियते हि शब्दः प्रमाणप्रसिद्धिवाक्ते ४६ मुक्तिगतेरन्यस्याः विद्यमानत्वात्कथमेतावत्प इतीयतेति तत्राह कामानिति मुक्तेरपीच्छाविषयत्वादिन्यतः सामान्येनोक्ते विनिशेनाष्टि प्रवृत्तिलक्षणस्योति उच्चावचानां सालक्षणं नास्तीत्याशयेनोक्तं विसदृशा इति यथा प्रश्रं व्याख्याता इत्यनेनान्योपि वक्तव्यांशोऽस्तीति ज्ञायते तत्र वक्तव्यांशा बहवः सन्ति तेषां किं वक्तव्यं तदारूपा हि तस्यापि परिहरं कथयाम इत्याशयेनाह किमन्यदिति ४७ इति श्रीभागवते महापुराणे विजयध्वजटीकायां पंचमस्कंधे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ७ ॥

नातिबलदुःखमागस्थानित्वनरकलोकस्य ह्यत्ववर्णनसंसारस्यातिहयत्वनरगयस्यदाहयातेशयाजायतइति तन्निरूपयत्यस्मिन्नव्याये तत्रादौपुत्रोक्तार्थप्रश्रमुद्राव्यपारहृत्यवक्तव्यप्रतिज्ञा
मीते महर्षेति अयमर्थः लोकस्यस्वर्गादिपातालांतस्यस्थानस्यविशेषात्तत्स्थस्यजनस्यैतत्गत्यक्षेणत्वद्वचनादागमेनचसिद्धत्वात् प्रत्यक्षदेतादित्युच्यते वैचित्र्यंकस्यावित्सुखित्वंकस्याचिहुःखित्वं
कस्यचिदुभयरूपत्वंकथंघटते सुखादिसामान्यविशेषहेतुत्वंचसुखेदुःखेचाल्पमहत्त्वभेदेनतारतम्यंचकथमिति किंचैतत्तागतयः सर्वाःसर्वेषांभवन्ति किंचैकैकस्यैकैकागातिरुतैकस्यानेकागातिरित्येतत्सर्वं
परिहरति बहुगुणत्वादिति अयमर्थः कर्तुःश्रद्धायाएवमितः प्रेत्याभिसंभावितास्मीतिबुद्धिलक्षणायाबहुगुणत्वाद्विधत्वाद्युक्तसत्त्वादिगुणवैचित्र्येणनिमित्तत्वाल्लोकवैचित्र्यंयस्मात्सर्वाः कर्मगतयः
सर्वस्यभवन्ति १ २ अथतस्माच्छान्निविद्धस्याधर्मस्यतथैवकर्तुःश्रद्धायावैसादृश्याद्विरुद्धस्वरूपत्वात्कर्मफलमपिविरुद्धं ३ ततःकिंतत्राह याहीति अनाद्यविद्ययाविलसितकामानांप्राणिनांत

राजोवाच ॥ महर्षेयदेतद्वैचित्र्यलोकस्यकथमिति १ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ बहुगुणत्वात्कर्तुःश्रद्धायाःकर्मगतयःपृथग्विधाःसर्वाएवसर्वस्यतारतम्येनभ
वंति २ अथेदानींप्रतिषिद्धलक्षणस्याधर्मस्यतथैवकर्तुःश्रद्धायावैसादृश्यात्कर्मफलंविसदृशंभवति ३ याह्यनाद्यविद्याकामानांतत्परिणामलक्षणाःसृतयः
सहस्रशःप्रवृत्तास्ताःप्राचुर्येणानुवर्णयिष्यामः ४ राजोवाच ॥ नरकानामभगवन्किंदेशविशेषाःअथवाबहिस्त्रिलोक्याआहोस्विदंतरालइति ५ ॥ ऋ
षिरुवाच ॥ अंतरालएवत्रिजगत्यास्तुदिशदिक्षिणस्यामधस्ताद्ध्रमेरुपरिष्ठादंडजलाशयस्याग्निष्वात्तादयःपितृगणायस्यांदिशिस्वानांगोत्राणांपरमेणस
माधिनासत्याएवाशिषआशासानानिवसन्ति ६ यत्रहवावभगवान्पितृराजोवैवस्वतःस्वविषयंप्रापितेषुस्वपुरुषैर्जंतुषुसंपरतेषुयथाकर्मविद्यमेवानुल्लंघि
तभगवच्छासनःसगणोदमंधारयति ७ तत्रैकेनरकानेकविंशतिंगणयंतिअथतांस्तेराजन्नामरूपलक्षणतोनुक्रमिष्यामः तामिस्रोद्धतामिस्रोरोरवोमहारौरवः
कुंभीपाकःकालसूत्रअसिपत्रवनंसूकरमुखोधकूपःऋमिभोजनःसंदंशस्तप्तभूमिर्वज्रकंटकशाल्मलीवैतरणीपूयोदःप्राणरोधोविशसनलालाभक्षःसारमेयाद
नमवीचीपूरंरतःपानमिति ८ किंचान्योपिपक्षारकर्मोरक्षोगणभोजनःशूलप्रोतोदंशूकोऽवटनिरोधःपर्यावर्तनःसूचीमुखइत्यष्टाविंशतिनरकाविविधया
तनाभूमयः ९

त्परिणामलक्षणास्तेषामनाद्याविद्याकामानांपरिपाकानिमित्तपापकर्मविकारलक्षणायाःसृतयोगतयःसहस्रशः प्रवृत्तास्ताःप्राधान्येनानुवर्णयिष्यामइत्यन्वयः ४ पृष्ठेनैवोत्तरवाच्यंइत्यतःपरी
क्षित्पृच्छति नरकाइति किंकेचनदेशविशेषाः उतमहादुःखानुभवलक्षणशब्दवाच्याः प्रथमैत्रैलोक्याद्धिरंतरवार्द्धित्येकस्यांदिशिकियदधस्तात्कियदुपरीति ५ परिहरति अंतरालइति दुः
खानुभवसद्भावेपिनतच्छब्दवाच्याः किंतु तदधिकरणदेशविशेषास्त्रैलोक्यांतराले तत्रापिभारतखंडादक्षिणसूत्रपातेभूमेरधस्तादंडजलाशयस्यगर्भोदकराशेरुपरिष्ठात् दक्षिणस्यांदिशि निर्द्वारणार्थं
मेतद्वचनं ६ यथाकर्मनिमित्तपापमनुल्लंघितमनतिक्रांतंभगवतोदरेःशासनमाज्ञापेनसतथा ७ तस्यांदिशिविद्यमानान्नरकानेकविंशतिसंख्याति तत्रहैव तत्रेह्यनेनसप्तप्रधानाःसंतीतिस्मृतिप्र
सिद्धिद्योतयति ८ नैतावतासमाप्तिः किंतथाभिसंतीत्याह किंचेति तान्देशान्विशिनष्टि विविधयातनाभूमयःनानाविधदंडस्थानविशिष्टाः यातनातीव्रवेदेनेतिवचनात् दुःखासंभिन्नप्रदेशाइत्यर्थः ९

तत्तन्त्रकेषु तत्तदुक्तमिति तत्तदुःखविशेषानाह तत्रेति यात्यमानो दुःखानुभवी क्रियमाणः कश्चलं बहु दुःखं एकदेशेति विशेषणत्वात्कदाचिन्मूल्यानयातीति विशेषज्ञायते यातनाभिः पर्यायेण पीडयमानत्वादि
 त्वर्थः १० वृक्षयमानमूलः छिद्यमानशिरः यस्मान्नष्टदृष्टिस्तस्मादंधतामिस्रं चकार गुणमित्यर्थत्वादुपदिशति मूल्याबुद्धिनाशात्तामिस्रे अंधतामिस्रस्तु चाधुषज्ञानस्य सर्वात्मनानाशा
 दुभयोः सामान्यविशेषसद्भावाद्विशेषः ११ एतच्छरीरमहं इदं श्रितमंडलं मेति भ्रान्त्या तु वैमहातारतम्यद्योतकौ इति शब्दौ प्रत्येकं रौरवप्रामादिति भिन्नं भवत इति द्योतयतः १२ प्रकारांतरे
 ण रौरवनिर्वृत्तिं ये चेति एवं द्वयं कर्तृतरव्यावर्तकं रुहवः मृगाः किं नेत्याह रुहरिति रुहरित्यपदेशोऽव्यपदेशः मृगानां विषयस्वरुवः परिकीर्तिता इत्याभिधानं १३ रौरवाद्भिः शेषमाह यत्रेति देहभरस्था

तत्रयस्तु परविज्ञापत्य कलत्राण्यपहरति साहिकालपाशबद्धो यमपुरुषैरतिभयानकैस्तामिस्रे नरके बलान्निपात्यते ॥ अनशनातिपानदंडसंताडनसंतर्जनादिभि
 र्यात्यमानो जंतुर्यत्र कश्चलमासादित एकैव मूर्च्छां सुपयाति तामिस्रप्राये १० एवमेवांधतामिस्रे यस्तु चयित्वा पुरुषं न दारादीनुपभुंक्ते यत्र शरीरीनिपात्य
 मानो यातनास्थो वेदनयानष्टमतिर्नष्टदृष्टिश्च भवति ॥ यथा हि वनस्पतिर्दृश्यमानमूलस्तस्मादंधतामिस्रं तमुपदिशति ११ यस्त्वहवा एतदहमिति म
 मेदमिति भूतद्रोहेण केवलं कुटुंबमेवानुदिनं पुष्णाति ॥ सतादिहा विहाय स्वयमेव तदशुभेन रौरवे निपतति १२ ये चेहयधैवामुना विहिंसिता जंतवः परत्र यम
 यातना उपगतं त एव रुहवो भूत्वा यातमेवा विहिंसितस्माद्रौरवमित्याहुः ॥ रुहरितिसर्पादितिकूरत्वापदेशः १३ एवमेव महारौरवो यत्र निपतितं पुरुषं क्र
 व्यादारुवस्तत्क्रव्येण स्वादयंति यः केवलं हि देहभरः १४ यस्त्वहवा उग्रः पशून्पक्षिणो वा प्राणिन उपरुंधयति तमपकरुणं पुरुषादिरपि विगर्हितममुत्र यमा
 नुचराः कुंभीपाके पतंतैल उपरुंधयंति १५ यस्त्वहपितृभ्रातृब्रह्मघृक्कुसकालसूत्रसंज्ञेन रेके युतयोजनपरिमंडले ताम्रमये खले तप्ततले उपर्यधस्तादग्न्यर्का
 भ्यां तप्यमानेभिर्निवेशितः क्षुत्पिपासाभ्यां च दह्यमानांतर्बाहिः शरीर आस्ते शेते तिष्ठति परिधावति याचित् चयावंति पशुरोमाणि तावद्वर्षसहस्राणि कालसूत्र
 संज्ञकेन रके निवसति १६ यस्त्वहवै निजवेदपथादनापद्यपगतः कुपथापाखंडं चोपगतस्तभीसपत्रवनं प्रवेश्य कशया प्रहरंति ॥ तत्र हासादित इतस्ततो धा
 वमान उभयतो धारैस्तालवनासिपैत्रौ श्लिद्यमानसर्वांगो हाहोस्मीति परमया विदनया मूर्छितः पदे पदे निपतति ॥ स्वधर्महापाषंडानुगतः फलं भुंक्ते
 १७ यस्त्वहराजपुरुषो वा अदंडचेदं दण्डप्रणयति ब्राह्मणे वा शरीरं दंडसपापीयात्र रकेऽमुत्र मूकं रमुखे निपतति तत्रातिबलैर्विनिष्पिष्यमाणा वयवो यथै
 वेऽशुदंड आर्तिस्वरेण स्तनयन् क्वचिन्मूर्छितः कश्चलमुपगतो यथैव हृष्टदोष उपरुद्धः १८

पतंतीति शेषः १४ उपरुंधयंति अशक्यश्चासमोक्षो यथा भवति तथोपरोधं कारयंतीत्यर्थः १५ अधस्तादग्निरुपर्यर्कः खले धान्यादिशोषणस्थलस्थानीये न केवलं पित्रादि घृक्चतुष्पादिसको
 प्येवमित्याह यावंतीति १६ अनापदीति विशेषणादापि किंचनानुग्रहं सूचयति धारास्त्राग्रं त्रु संतर्प्यां सैन्याग्रे भ्रमति ष्वपीत्यभिधानात् धाराशब्देन निशितप्रांतभाग उच्यते तालवनस्य तालसमूहस्यासिब
 दिति १७ अदंडचेदं दण्डप्रणयति शरीरं दंडस्ताडनादिः उपरुद्धः कारुण्येन खलायां वा निवेशितः दृष्टो दोषश्चोर्यादिलक्षणो यस्य स तथा स दंडचयेन थातयेति १८

आधासतपरव्ययानामज्ञातपरलक्षणवृत्तिर्यस्यसतथापीतिवा यूकाः शूलमुखाः आदिशब्दात्स्वेदजादयः प्राणिविशेषाः शिरआदिनिलयागृह्यते कुशरीरेकुष्ठादिदूषितदेहे १९ यस्तुयत्किंचनप्राप्तमन्नफ
 लादिकमसंविभज्यात्तिथिभृत्यबालवृद्धानभोजयित्वास्वयंभुंक्तसच यश्चानिर्वृतयज्ञोपायमकृतेदेवतापूजालक्षणयागादिश्रेयःसाधनतदन्नमश्रातिसच यश्चासंस्कृतयाज्याद्युपस्कारेणानूयतदन्न
 मश्रातिसोपि कृमिभोजननाम्निनिकृष्टनरकेपतति कृमयएवभोजनंयस्यसतथा यावत्यावान्अप्रमत्तस्यातिथिदेवतादिभ्योऽप्रदत्तस्यासंस्कृतस्यप्रारब्धापरिसमाप्तस्यकर्मणोवानिवेशः प्रायश्चि

यस्त्विहवैभूतानामीश्वरकालिपतवृत्तीनामविदितपरव्ययानांस्वयंपुरुषोपकलिपतवृत्तिर्विदितपरव्यथोव्यथामाचरतिसपरत्रांधकूपेतदभिद्रोहेणनिपततित
 त्रहासौतैर्जैतुभिः पशुमृगपक्षिसरीसृपैर्मशकयूकमत्कुणमक्षिकादिभिर्भेकेचनेहाभिद्रोग्धारस्तैः सर्वतोभिद्रुह्यमाणस्तमसिविहतीन्द्रावृत्तिरलब्धावस्थानः प
 रिक्रामतियथाकुशरीरेजीवः १९ यस्त्विहवाऽसंविभज्याश्रातियत्किंचनोपनतमनिर्वृतयज्ञोपायमसंस्कृतं सपरत्रकृमिभोजनेनरकाधमेनिपततितत्रशत
 सहस्रयोजनेकृमिकुंडेकृमिभूतः स्वयंकृमिभिरेवभक्ष्यमाणः कृमिभोजनोयावत्तदप्रत्ताकृतनिर्वेशेनात्मानंयातयति २० यस्त्विहवैस्तेयेनबलाद्वाहरण्यरत्ना
 दीनिब्राह्मणस्यचापहरत्यन्यस्यवानापदिपुरुषस्तममुत्रराजत्रयमपुरुषाअयस्मैरग्निवर्णैः संदंशैस्त्वचिनिष्कालयंति २१ यस्त्विहवागम्यांस्त्रियंपुरुषंवा
 योषिदिपिगच्छतितावमुत्रकशयाताडयंतस्तर्जयंतस्तप्तयासूर्म्यालोहमध्यापुरुषमालिंगयंतिस्त्रियंचपुरुषरूपयासूर्म्या २२ यस्त्विहवैसर्वाभिगमस्तममु
 त्रनिरयेवर्तमानंवज्रकंटकशाल्मलीमारोप्यनिष्कर्षयंति २३ यस्त्विहवाराजन्याराजपुरुषावापाषंडाधर्मसेतून्भिर्दंतितेसंपरेत्यवैतरण्यांनिपतंतिभिन्नमर्या
 दाः तस्यांनिरयपरिस्वाभूतायांनद्यांयादोगैरितस्ततोभक्ष्यमाणाआत्मनानिविज्यमानास्तेस्वासुभिरुह्यमानाश्चौघेनकर्मपाकमनुस्मरंतोविण्मूत्रपूयशो
 णितकेशनखास्थिमेमदोमांसवासवाहिन्यामुपतप्यंते २४ यस्त्विहवैवृषलीपतयोनश्शौचाचारनियमास्यकलजाः पशुचर्योचरंतितेचापिप्रेत्यपूयविण्मूत्रश्ले
 षममलपूर्णार्णवोनिपतंतितदेवातिवीभस्तिस्तमश्नंति २५ यस्त्विहवैश्वर्गदभपतयोब्राह्मणादयोमृगयाविहाराअतीर्थेषुमृगान्निघ्नंतितानापिसंपरेतौल्लक्ष्यभूता
 न्यमपुरुषाइषुभिर्विद्धंयति २६

तलक्षणाप्रतिक्रिया तत्तावतात्मानंनरकाद्यातयतिउद्धारयति अप्रमत्तेतिपाठेयावदप्रमत्तंबुद्धिपूर्वमकृतोनिर्वेशोयेनसतथा तावत्समात्मानंनरकेयातयतिप्रापयतीति वेत्येतत्सर्वत्रानुकर्षणीयम् २० संदंशैः
 सूचीविशेषैस्त्वचिनिष्कालयंत्युद्धाटयंति २१ सूर्म्यालोहादिमयपुच्छल्या २२ सर्वाभिगमः सर्वाभिः स्त्रीभिः कृतसौरतः संवादाभावोपिबलाद्गमनमभिगमः शाल्मलीकंटकतरुः २३ आत्मनादेहेन स्वासुभिः
 स्वप्राणैश्च ओघेननिरयप्रवाहेण उह्यमानाअपिपिज्यमानाअपितेयोगंप्राप्यमाणाअग्निपमाणाइत्यर्थः विण्मूत्राद्यात्मनास्यंदमानायाम् २४ २५ अतीर्थेअपान्नमुद्दिश्याविहितकालेवा २६

दांभिकाधर्मध्वजिनः विशसंतिसंढशःखंडयंति २७ सर्वास्ववर्णसमानवर्णा २८ सार्थान्पथान्जनान् २९ द्रव्यविनिमयेवाणिज्यव्यवहारे साक्ष्येसाक्षिणावक्तव्ये अवीचिमज्जलंपत्तदश्मपृष्ठस्थलंदूरादर्शनेजलमिवदृश्यतेतस्मिन्नवीचिमतिजलशून्येपाषाणपृष्ठेनिरवकाशोनिरालंबने ३० सोमपीथाः कृतसोमपानाःविप्राणांनित्यनिषिद्धराजन्यतद्गार्योणांसोमपानानंतरंपूर्वीर्यपानलक्षणंवारुणीपानसंभवाच्चद्गार्याणांसुरतेमधुपानात् वैश्यानांचपूर्वोक्तवत्पित्रादिमृतिनिमित्तदीक्षालक्षणव्रतस्थानवित्यादिविशेषोवर्गतव्यः ३१ बरीयसःबहुमानयोगयान्पुरुषान्मृतकःजीवन्मृतःक्षारकर्मेलवणा

येत्विवैदांभिकादंभयज्ञेषुपशून्विशसंतितानमुष्मिँल्लोकैकैशसनेनरकेपतितान्निरयपतयःपातयित्वाविशसंति २७ यास्त्वहवैसवर्णोभोर्याद्विजोरेतः प्रापयतिकाममोहितस्तंपापकृतममुत्रेतःकुल्यायांपातयित्वारेतःपाययंति २८ येत्विवैदस्यवोग्निदागरदामान्सार्थान्वाविलुपयंतिराजराजाभटावातांश्चापिहिपेरतान्यमदूतावज्रदंष्ट्राःश्वानःसप्तशतानिर्विशतिश्चैतैःसरभंसंखादयंति २९ यास्त्वहवाअनृतंवदतिसाक्ष्येद्रव्यविनिमयेदानेवाकथंचित्सवैप्रेत्यनरकेअवीचिमत्यधःशिरानिरवकाशेयोजनशतोच्छ्रयाद्विरिशृंगांन्निपात्यते ॥ यत्तज्जलमिवस्थलमश्मपृष्ठमवभासतेतद्वीचिमतिर्तिलशोविशीर्यमाणशरीरोनम्रयमाणःपुनरारोपितोनिपतति ३० येत्विवैविप्रोराजन्योवैश्योवासोमपीथास्तत्कलत्रंवासुरांब्रतस्थितोवापिबतितेषांनिरयनीतानामुरसिपदाक्रम्यास्येवाह्निनाद्रवमाणंकाष्ण्यासंनिषिंचति ३१ अथयस्त्वहवाआत्मसंभावेनस्वयमधमोजन्मतपोविद्याचारवर्णाश्रमवतोवरीयसोनबहुमन्येतसमृतकएवमृत्वाक्षारकदंमेनिरयेऽवाक्शिरानिपातितोदुरंतायातनाह्यभ्रुते ३२ येत्विवैपुरुषाःपुरुषमेधेनयजेन्नशस्त्रीयान् वापशून्रखादितयाश्चस्त्रियोथपशूश्चखादंति तांश्चताश्चैवपशवइहनिहतास्तेयमसादनेयातयंतोरक्षोगणाःसैनिकाइवस्वधितिनाऽवदायास्तृकिपबंतिनृत्यंतिगायंतिहसंतिचहृष्यमाणायथेहपुरुषादाः ३३ येत्विवहवाअनागसोरण्येग्रामेवावैस्रभैकरूपविस्रभय्य जिजीविषून्शूलसूत्रादिषूपप्रोतान्क्रीडनतयापातयंतितेपिचप्रेत्ययमयातनासुशूलसूत्रादिषुचप्रोतात्मानःक्षुत्तृङ्म्यांचाभिहताःकंकबलायादिभिश्चेतस्ततास्तिगमंतुंढराहन्यमानाआत्मशमलंस्मरंति ३४ येत्विवैभृतान्युद्वेजयंतिनरा अत्युल्बणस्वभावायथादंदशूकास्तेपिप्रेत्यनरकेदंदशूकारुयेनिपतंतियत्रनृपदंदशूकाःपंचमुखाःसप्तमुखाऽपसृप्यग्रसंतियथाबिलेशयाः ३५

त्मकपंकं दुरंतयातनाअनवसानदुःखानि ३२ पुरुषमेधेनपुरुषहत्यालक्षणयज्ञेन यमसादनेनरकेस्वधितिनाविशासनखड्गेनावदायखंडयित्वासौनिकाहिंसकाःपशुमाराइत्यर्थः ३३ वैस्रभकैःविश्वासोपायैः उपविस्रभय्यविश्वास्य आदिशब्दाद्भृगुपातनंक्रीडनतयालीलाकरणभावेनयमयातनासुयमेनाधिकृतनरकेषु बलाकादीर्घतुंडाःइयेनविशेषाः दंदशूकाःसदादंशनशीलाः सर्पाःउद्वेजयंति भयमुत्पादयंति उपसृप्यप्राप्यइहलोकेयथाबिलेशयाअजगराः बिलेशयस्त्वजगरःशगुरुकोमनीषिभिरिति ३४ ३५

अवटं निरुच्छ्रासविलं कुसूलं ब्रीहिमर्तृहं कारागृहं आदिशब्दात्तज्जलमज्जनं दारुपात्रं वा सगरेण विषसहितेनाग्निना कर्तनं ३६ अपचक्षुषाति रश्मिनेनेत्रेण ३७ अर्थेषु अभिमातिराभिमानो यस्य स तथा
अहं कृतिरहंकारस्वरूपः व्ययविनाशयोश्चितयाग्रहः ब्रह्मराक्षसादिलक्षणो यथानिधिमन्येभ्योभिरक्षति तथेति शेषः तस्यार्थस्य संपादने अर्जने उत्कर्षणे वृद्धीकरणे संरक्षणे च यच्छ्रमलं तद्गृह्णातीति
तत्संपादनोत्कर्षणसंरक्षणशमलग्रहः वित्तग्रहं अर्थलुब्धपिशाचं वायकाः पटच्चराः कंथानिर्माणनिपुणाः क्षुरधारानिशितैः सूत्रैः परिवयंति ओतप्रोतक्रियया विद्वयंति ३८ न इयंत एव न रकाः किं त्वेतादृशा
अन्ये न रका असंख्याताः संतीत्याह एवंविधा इति ३९ उत्तरत्र स्वर्गादौ इह मनुष्यलोके पुनर्भवे पुनरुत्पत्तौ उभयशेषाभ्यां धर्मशेषाभ्याम् ॥ ४० ॥ चतुर्दशधा लोकप्रकारेण ॥ ४१ ॥
स्थविष्ठं स्थूलतममणिष्ठं सूक्ष्मतमं ४२ उभयोरूपयोः कस्मिन् रूपे प्रथमप्रतिपत्तिरितिक्रममाह श्रुत्वेति आत्मानं मनः सूक्ष्मरूपोपासनया ४३ उक्तार्थमुपसंहरन् प्रतिपत्त्यर्थं संकलयत्याह

येति ह वा अवटकुसूलगृहादिषु भूतानिरुंधंति तथा मुत्र तेष्वेवोपवेश्य सगरेण वाह्निना धूमेन निरुंधंति ३६ यस्त्विह वा अतिथी न भ्यागता न्वागृहपतिरसकृदुप
गतमन्युर्दिधक्षुरिवापचक्षुषानिरीक्षते तस्य चापि निरये पापदृष्टे रक्षिणी वक्रतुंडागृध्रकंककाकबलाकादयः प्रसह्योरुबलादुत्पाटयंति ३७ यस्त्विह वार्थाभिमा
तिरहं कृतिस्तिर्यक्प्रेक्षणः सर्वतः शंकीव्ययविनाशं चितया परिशुष्यमाणहृदयवदनो निर्द्वेति मनुपगतो ग्रह इवार्थमाभिरक्षति ॥ सच प्रेत्य तत्संपादनोत्कर्षण
संरक्षणशमलग्रहः सूचीमुखेन रेकनिपतति यत्र ह वित्तग्रहं पापपुरुषं धर्मराजपुरुषावायका इव सर्वतो गणुमूत्रैः परिवयंति ३८ एवंविधान रकायमलोके संति श
तशः सहस्रशस्तेषु सर्वेषु एवार्थमवर्तिनो ये केचिदिहोदिता अ नुदिता श्वावनिपते पर्यायेण विशंति ३९ तथैव धर्मानुवर्तिन उत्तरत्र इह तु पुनर्भवे उभयशेषा
भ्यां निविशंति ४० निवृत्तिलक्षणमार्गादावेव व्याख्यातः एतावानेवांडको शोयश्चतुर्दशधा पुराणेषु विक्लिपत उद्गीयते ४१ यत्तद्भगवतो नारायणस्य
साक्षान्महापुरुषस्य स्थविष्ठं रूपमात्ममायाया गुणमयमनुवर्णितमादृतः पठति श्रुणोति श्रावयति स एवार्थं भगवतः परमात्मनो ह्याणिष्ठमतिश्रद्धधानो भक्तिवि
शुद्धबुद्धिर्वेद ४२ श्रुत्वा स्थूलं तथा सूक्ष्मं रूपं भगवतो यतिः ॥ स्थूले निर्जितमात्मानं शनैः सूक्ष्मं धियानयेदिति क्रमः ४३ भूद्धीपवर्षसरिद्वि नभः समुद्रपाता
लदिद्विनरकभागणलोकसंस्थम् ॥ गीतं मया तव नृपाद्भुतमीश्वरस्य स्थूलं वपुः सकलजीवनि कायधाम्नः ४४ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे नरकानु
वर्णनं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः २४ सप्तमोऽयं पंचमस्कंधः ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

भूद्धीपेति सकलजीवानां निकायस्य धाम्य आश्रयस्तस्य सकलजीवनि कायो धाम्यस्य सतथावा तस्येश्वरस्याद्भुतं स्थूलं वपुर्मुपयातवर्गतिमित्यन्वयः कीदृशं भूद्धीपादिलोका एव संस्था अवयवा यस्य स तथा तत्
४४ वारिजवासावारिजयोनित्रिनयनस्तमस्वमुखसुरमुकुट श्रोणिनिषण्ण श्रीपदपीठं ससलिलसलीलदृगतिरुहचिरं ॥ मुदुहासं द्धानं दितलोकं दारितदिति सुततिगिरिशिखरं ॥ कृष्णमकृष्णं विंतयचेतः
शुचितरमतिगुणयदुकुलतिलकं १ विजयध्वजतीर्थो रचिता प्रीतिपेहरेः ॥ पदरत्नावलीनामपंचमस्कंधसंगता ॥ इति श्रीमन्महेंद्रतीर्थपूज्यपादाशिष्यविजयध्वजभट्टारकस्य कृतौ श्रीमद्भागवतटी
कायां पदरत्नावल्यां पंचमस्कंधे चतुर्विंशोऽध्यायः २४

॥ इति श्रीमद्भागवते पंचमः स्कंधः समाप्तः ॥

॥ अथ श्रीमद्भागवते षष्ठः स्कंधः प्रारभ्यते ॥

श्रीलक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः ॥ भवभयजटाघोरायस्याभिधानमघच्छिदोदलयतिनृणां सद्यः संकीर्तितं स्वलनादिषु । आहिरिपुरदेहं हत्याच्छो जहौ हि यदचयाशरणमनिशं शतं कांतं न मां मिमुराद्विषम् २ अ
 वारुहः पंचमस्कंधशैलादहं षष्ठस्कंधासंधावगाथे । अनुज्ञां वः प्रार्थये स्नातुकामो भवंतः संतो गुणार्थैः कलुब्धाः २ अस्मिन् स्कंधेऽतीतस्कंधार्थमध्ये तृप्तं तृप्तं श्रोतृणां फलाधिक्यप्रकटनाय संक्षिप्य निरूप्यते
 तत्र प्रारिप्सिते ध्यायेत् सर्वाधिकारिकं सुखसाध्यं श्रीहरिप्रसादजनकज्ञानसाधनमपि भक्त्या हेरनामसंकीर्तनपापपरिहारद्वारा वश्यं मुक्तिसाधनमिति निरूप्यते तदर्थं ज्ञानदरिद्रजनदयालुर्विद्वानपि परीक्षितो
 न विना पापविनाशेन स्यात्तदभावे ज्ञानानुदयः तस्मिन्सति मोक्षमात्रमपि न स्यात् अतस्त्वया तदवश्यं वक्तव्यमिति मेवार्थादायितुं द्वितीयस्कंधोक्तार्थमनुवदति निवृत्तिमार्ग इति आदौ द्वितीयस्कंधा
 रं भवरीयानेव ते प्रश्रुत्यादिना निवृत्तिमार्गः स्वस्वरूपानंदाविर्भावलक्षणमोक्षसाधनविशेषः ननु साधनविशेषप्रपंचनमंतरं प्रयोगितया संगच्छत इति तत्राह यथेति यथा वत्सृष्ट्यादिल
 क्षणेन दोषत्रय रहितेन लक्षितं श्रीनारायणस्वरूपं मुख्यपुरुषार्थोपयोगीत्यभिप्रायेण तत्प्रपंचितमिति भावः तस्य फलमाह क्रमयोगेति यद्यस्मान्निवृत्तिमार्गोदनुष्ठिताज्ज्ञातेन ब्रह्मणा सर्वगुणपूर्णं न श्रीनाराय
 णेनासंसृतिः संसारभावलक्षणं फलं भवति जीवस्येति विशेषः कर्तृकरणयोस्तृतीयोति अत उभयथापि मुख्यत्वं श्रीहरेरेवेति प्रकटनाय ब्रह्मणोति तृतीया अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मोति बृहंतो ह्यस्मिन् गुणा इति श्रुतेः
 गुणपरिपूर्णतया ज्ञात एव पुरुषार्थप्रदः न निर्गुणत्वेन इत्यतो ब्रह्मोति पदं प्रायोजि । कथं ज्ञातेनेति तत्राह क्रमेति क्रमेणानुष्ठितेन योगेन वैराग्यभक्तिनिरंतरा ध्यानज्ञानलक्षणोपायेनोपलब्धेन हृष्टेन प्रथमं स्मरणं
 पश्चादैकैकावयवध्यानंतदन्तरं समग्रां गध्यानमिति वा क्रमयोगः १ ब्रह्मवर्चसकामस्तु ये जेत ब्रह्मणस्पतिमिति प्रवृत्ति लक्षणश्च शब्दात्कथितः स किं फल इति तत्राह त्रैगुण्येति त्रिगुणात्मकपुरंदरादिदे

राजोवाच ॥ निवृत्तिमार्गः कथित आदौ भगवता यथा ॥ क्रमयोगोपलब्धेन ब्रह्मणाय दसंस्थितिः १ प्रवृत्तिलक्षणश्चैत्रैगुण्यविषयो मुने ॥ यो सावलीनप्र
 कृते गुणसर्गः पुनः पुनः २ अधर्मलक्षणानानरकाश्चोपवर्णिताः ॥ मन्वंतरश्च व्याख्यातः आद्यः स्वायंभुवो यतः ३ प्रियव्रतोत्तानपदो वैशस्तश्चरितानि च ॥
 द्योपवर्षसमुद्राद्रिनीनदीनदवनानि च ४ धरामंडलसंस्थानं भागलक्षणमानतः ॥ ज्योतिषां विवराणां च यथेदमसृजद्विभुः ५

वता स्थानप्राप्तिफल इत्यर्थः तत्फलं किं नित्यं नेत्याह य इति योसौ प्रवृत्तिमार्गः कामकर्मविदूषितांतः करणदोषभर्जनासमर्थत्वादलीनमकृते रावेनष्टप्रकृतिशक्तेः पुरुषस्य पुनः पुनर्गुणभूतस्य देहस्य सर्गो
 यस्मात्स तथा सत्त्वादिगुणैः सर्गोयस्मादिति वा भूयोजननमरणे प्राप्य चक्रवर्त्परिभ्रमणफलं ददातीत्यर्थः अलीनमकृते यो गुणसर्गः सत्त्वादिगुणनिमित्तोत्पत्तिः असावपि तृतीयस्कंधादौ कथित इति वा योग
 विभागः २ अधर्मेण लक्ष्यं ते हृदयं ते अनुभूयंते पृथक् संज्ञात्वेन क्रियंत इति वाऽधर्मलक्षणाः अधर्मलक्षयंतीति वा नास्ति रतिः कंच न ये पुनरका उपवर्णिताः पंचमांत इति शेषः मन्वंतरो मन्वंतरविषयो वि
 चारश्चतुर्थारं भेद व्याख्यातः कोसाविति तत्राह आद्य इति आद्यः प्रार्थामकः केन सृष्ट इत्यत उक्तं स्वायंभुव इति स्वयंभुवा कल्पितः यतः यस्मिन्मन्वंतरे स्वयंभुवो जातो मनुराद्यः सर्वमनूनामाद्यभूत इति
 वा ३ ननु स्वायंभुव इति सामान्योक्तौ मनुविशेषः कुतो न श्रीयते न च तच्छब्दादिति वाच्यं अश्रवणात् न च तेनैव स्वयंभूजातानां सर्वेषामपि तत्संबन्धितया तच्छब्दवाच्यत्वोपपत्तेः न च छुट्या तदंगीकारः
 किं न स्यादिति वाच्यं विशेषमंतरेण केवलया निश्चेतुमशक्यत्वात् स्वायंभुवकया वृत्त्या वर्तते तत्परं वय इति अत्र नारद परस्त्वेन छुट्टे पदद्वारा च्चेतीयमांशं कायतः शब्दमुत्तरत्र संसृज्य परिह्रियते यत इति यतो
 यस्मात्स्वायंभुवान्मनोजातयोः प्रियव्रतोत्तानपदोर्विशः तयोश्चरितानि चतुर्थं पंचमेव व्याख्यातानीत्यनेन स्वायंभुवो मनेरुवोच्यत इति निश्चीयत इति द्वीपादयश्च पंचमेव व्याख्याता इति शेषः ४ भागतो
 विभागतो लक्षणतो मानतश्च ज्योतिषां स्वरूपमिति शेषः विवराणामधोभुवनानां संस्थानमिति शेषः विभुरिदं जगद्यथा येन प्रकारणा सृजत्सोपि द्वितीयवृत्तीयादौ कथित इति शेषः ५

प्रवक्तुर्व्याख्यानेहर्षोद्रेककारणायस्वस्योक्तार्थग्रहणसामर्थ्यप्रदर्शयविवक्षितार्थपृच्छति अधुनेनमर्थभवंतंपृच्छामीतिशेषः । इह जीवलोकेदुष्कर्मणि नरो यथायेनसाधनेन नानोग्रयातनाभ्रका
 नेयान्नगच्छेदधुनादुष्कर्मपरिहारपटीयःसाधनं व्याख्यातुमर्हसीत्यन्वयः यातनातीववेदनेत्याभिधानात् नानाविधयातनास्तीव्रवेदनायेषुनरकेषुथातानिति नरकविशेषणमेतत् ६ नचेदिहावेदी
 न्महतीविनाशिरिति श्रुत्यर्थपश्यन्प्रवक्ति नचेदिति यःपुरुषःमनउत्किपाणिभिर्मनोवाक्कायैःकृतस्यांहसः अपचितिंप्रायश्चित्तोपलक्षणंनाशमिहैवकुर्याच्चित्तहिंसापीमेत्यनरकानुपैतीत्यन्वयः कीह
 शानत्राह येकीर्तिताइति वाइत्यनेनपारंपर्येणेतीममर्थमाह कथंकारमपचितिःस्यादित्यतउक्तं यथेति अंहसोगुरुलाघवंयथातथा प्रायश्चित्तकरणमित्यर्थः नचेदमपचारिकं ध्रुवांनिश्चित
 मिति यस्मिन्जन्मन्याचरितंतस्मिन्प्रायश्चित्तंचेच्छवपिक्षिप्रंगुरुदोषनिवृत्तिक्षणफलमित्यनेनदर्शयति ७ यस्मादेवमनर्थप्राप्तिस्तस्मादेहावियोगात्पूर्वमेवकालक्षेपमंतरेणपापानिष्कृतौपापपरिहारे
 यतेत यतनमपिमध्यमेवयस्येवेत्याभिप्रायेणोक्तमविपदिति । बाल्येवार्धकेवादीर्बल्यलक्षणविपत्तिसंभवात्तारुण्येतदयोगात्समर्थइत्यर्थः अनेनद्रव्यादिसंपत्तावेवप्रयतनीयमितिभ्वनितं यथेत्युक्तंवि
 वृणोति यदात्मनइति आत्मनोदोषस्ययदुरुत्वंलघुत्वंवतदृष्टातदनुसारेणेत्यर्थः अत्रवदृष्टांतमाह यथेति रुजारोगाणां निदानंत्वादिकारणमित्यभिधानान्मूलनिमित्तज्ञानीभिषग्वैद्योयथाचि

अधुनेहमहाभागयथैव नरकात्ररः ॥ नानोग्रयातनात्रेयातन्मेव्याख्यातुमर्हसि ६ श्रीशुकउवाच ॥ नचेदिहैवापचितियथांहसःकृतस्यकुर्यान्मनउक्ति
 पाणिभिः ॥ ध्रुवंसवैप्रेत्यनरकानुपैतियेकीर्तितामेभवतस्तिग्मयातनाः ७ तस्मात्पुरुवाश्चिहपापनिष्कृतौयतेतमृत्योरविपद्यदात्मनः ॥ दोषस्य
 दृष्टागुरुलाघवंयथाभिषक्चिचित्सेतरुजांनिदानविद् ८ राजोवाच ॥ दृष्टश्रुताभ्यांयत्पापंजानन्नप्यात्मनोहितम् ॥ करोतिभूयोविवशःप्रायश्चित्तमथो
 कथम् ९ क्वचिन्निवर्ततेऽभद्रात्क्वचिच्चरति तत्पुनः ॥ प्रायश्चित्तमथोऽपार्थमन्येकुंजरशौचवत् १० श्रीशुकउवाच ॥ कर्मणाकर्मनिर्हारो न ह्यात्यंतिकइष्य
 ते ॥ अविद्वदधि कारित्वात्प्रायश्चित्तंविमर्शनम् ११

कित्सेतचिकित्सते आत्मनोदोषस्यगुरुलाघवज्ञानाभावेतदुरुमुखादपिज्ञात्वाकर्तव्यमिति सूचितमनेनदृष्टानेन । यद्वा यत्पावदात्मनोदेहस्यमृत्योःसकाशात् यन्मरणलक्षणाविपन्नभवतितस्मात्ता
 वत्पूरैवपापस्यगुरुलाघवज्ञानपूर्वकंनिष्कृतौयतेत इममर्थसदृष्टांतमाह दोषस्येति ८ राजानिष्कृतेर्वैयर्थ्यशंक्ते दृष्टेति चौर्यादिकारिणोराजदंडादिदर्शनेन मृतोनरकमभ्येतिहागम्यागमनान्नरइतिश्रु
 तेः सचात्मनःपापमहितंदुःखसाधनंजानन्नपिविवशः स्वकर्माधीनःभूयःपश्चादपिपापं करोतीति यद्यस्मादथोतस्मात्प्रायश्चित्तं कथंभवतीत्यन्वयः ९ असंभवंविवृणोति क्वचिदिति क्वचिदभद्रात्प्रायश्चि
 त्तेननिवर्तते क्वचित्तत्सहशमभद्रमाचरतीति यद्यथोतस्मात्प्रायश्चित्तंअपार्थमन्ये निष्प्रयोजनत्वेकुंजरशौचवदितिदृष्टांतः शौचेनस्नानंलक्षयति १० प्रायश्चित्तलक्षणं कर्मार्थाभिति वदन् किंकेवलं व्यर्थ
 मुतविद्वद्भिर्विमृशयविहितमाहोस्विज्ज्ञानपूर्वकमपि क्रियमाणं तदिति तत्राद्यः समतइत्याह कर्मणेति प्रायश्चित्तलक्षणेन कर्मणा कर्मनिर्हारःपाप कर्मविनाशःआत्यंतिकःछिन्नमूलत्वेननेष्यते उभयोरप्यज्ञानमू
 लत्वेनाधिकृतत्वात् द्वितीयंनव्यर्थमित्याह प्रायश्चित्तेति विद्वद्भिरविदुषोधिक्ृत्यप्रायश्चित्तं कर्मविमर्शनंकृत्वाविहितकर्मव्यर्थेनेष्यतइतिपूर्वेणान्वयः ११

१ इहैवपापप्रायश्चित्तंचेनवेदीच्चेन्महतीहानिरिति श्रुत्यर्थः । २ पाणिहस्तइतिख्यातः कदाचिदेहउच्यतइत्यभिधानम् ।

वृत्तीयेदं पापमिति जानतातदकुर्वन्नेन स्वविहितं क्रियमाणमुत मया कृतं पापमिति ज्ञात्वा तस्येदं प्रायाश्चित्तमिति जानतेति पक्षद्वयेपि क्रियमाणं कर्मव्यर्थं किंतु सार्धमिति भावेनाह नाश्रत इति एवमिति वचनाद्यथेत्यध्याहर्तव्यं पथ्यमेवान्नमश्रुतः पुंसां व्याधयो नाभिभवन्ति यथा देहमिति शेषः । अत्यंबुपानाच्चन जीर्यते न्नमं नंबुपानाच्चस एव दोषः तस्मान्नरोवाहिविवर्धनाय मुहुर्मुहुर्वोरिपिवेदभूरित्यादिविधानां हि शब्देनाक्षिप्तं स्पष्टयति एवमिति नियमकृत्पापकर्माकुर्वन्स्वविहितं कुर्वन् शनैर्बहुजन्मात्यये पुण्यप्रचयेन ज्ञानोत्पत्तौ क्षेमाय कल्पते मोक्षाय समर्थो भवति १२ ज्ञातेन तप आदिप्रायश्चित्तकर्मणामहदधं क्षपंतीत्यन्वयः १३ दुर्बलकायादिमता तप आद्या वरणाशक्तानं किन पापक्षयः स्यादिति तत्राह केचिदिति १५ इदमशक्ताधिकारिकं चेन्निकृष्टां कं न किंतु ततो व्युत्तममिति भावेनाह नतथेति कृष्णे अपि ताः प्राणाः श्रोत्रादयो यस्य स तथा कृष्णापि तप्राणतं केन स्यादत्राह तत्पूरुषेति तस्य कृष्णस्य पूरुषाः तेषां निषेवया भक्त्या त्वन्यया शक्य इत्यादिप्रासिद्धि शब्देन दर्शयति १६ अत्रात्रिषु दुष्कृतपरिहारमार्गेषु भक्तिमार्गस्यैव प्राधान्यामित्याह सधीर्चीन इति लोके प्रायश्चित्तलक्षणसाधनसमूहे आनंदरूपत्वात् क्षेम इत्युच्यते । तत्राधिकारिण आह

नाश्रतः पथ्यमेवान्नं व्याधयोऽभिभवन्ति हि ॥ एवं नियमकृद्वाजञ्छनैः क्षेमाय कल्पते १२ तपसा ब्रह्मचर्येण शमेन च दमेन च ॥ त्यागेन सत्यशौचाभ्यां नियमेन यमेन च १३ देहवाग्बुद्धिजं धीरायर्मज्ञाः श्रद्धयान्विताः ॥ क्षपंत्यधं महदपि वेणुगुल्ममिवानलः १४ केचित्केवलयाभक्त्या वा सुदेवपरायणाः ॥ अधुन्वंतिकास्त्वेन नीहारमिव भास्करः १५ न तथा त्वधवान् राजन्पूयेत तपजादिभिः ॥ यथा कृष्णापि तप्राणस्तत्पूरुषनिषेवया १६ सधीर्चीनो त्वयं लोके पंथाः क्षेमोऽकुतोभयः ॥ सुशीलाः साधवो यत्र नारायणपरायणाः १७ प्रायश्चित्तानि चार्णानि नारायणपराङ्मुखैः ॥ न वै पुनर्तिराजं द्रसुराकुंभमिवापगाः १८ सकृन्मनः कृष्णपदारविंदयोर्निवेशितं तद्गुणरागिण्यैरिह ॥ न ते यमं पाशभृतश्च तद्भटान्स्वेपि पश्यंति हि चार्णानि निष्कृताः १९ अत्रेवोदाहरंती भूमि तिहासं पुरातनम् ॥ दूतानां विष्णुयमयोः संवादं तं निबोध मे २० कां न्यकुब्जे द्विजः कश्चिद्दासीपतिरजा मिलः ॥ नाम्नानष्ट सदाचारो दास्याः संसर्गदूषितः २१

सुशीला इति १७ तप आदीनामपि भक्त्योपाचित बलानां पापनिर्हरणहेतुत्वं न केवलानामित्यतोऽपि भक्तेरेव प्राधान्यामित्याह प्रायश्चित्तानीति १८ ननु केवलभक्त्या पापनिर्हरणप्रकारः कथमत्राह सकृदिति । पापनिर्हरणं तप आदाविव चिरसाध्यं न भवति किंतु क्षिप्रसाध्यमित्यतो वा भक्तेः प्राधान्यामित्याह सकृदिति कृतप्रायश्चित्ताः १९ नन्वेवं वैदिकानामस्तु अवैदिकानां स्त्रीगूडादीनां पापप्रायश्चित्तकथं स्यादित्याशंक्य भक्त्या तेषां नाम संकीर्तनेन दुष्कृतानिष्कृतिः स्यादिति तीममर्थमिति हासेन दर्शयति । अत्रेति । भक्त्या भगवन्नाम संकीर्तनादिपि दुष्कर्मनाशः स्यात्किमुक्तव्यं निरंतरं ये कमनस्कत्वेन श्रीहरिचरणस्मरणादिनेत्यतो वेममर्थमाख्यायिकया दर्शयति अत्रेति । अत्र वैदिकानामवैदिकानामपि भक्त्या नाम संकीर्तनादघक्षये एव कारेणायोग्यवच्छिनत्ति । न त्वन्ययोगं तथा त्वपूर्वोक्ताव्यर्थः स्युरित्यर्थः २० अजयाप्रकृत्या ज्ञानस्य मालोमलिनंति रभावा यस्य स तथा पश्चादजाद्धरेः पूर्वपुण्ये संपन्नज्ञानस्यामील उन्मीलनं यस्य स तेथेत्युभयपथावाजामिलत्वं युक्तं नृस्वत्वंधांसं सन्समीचीन आचारः सदाचारः २१

१ यत्र च ब्राह्मणाभासा मानवा मत्स्यहारिणः । तमब्धेर्निकटं देशं कां न्यकुब्जं वदंति हि

० राग्रहणरक्षदेवनः कितवः स्यादनुतवादी कैतवंतस्यभाषणमित्यभिधानात् असत्यव्यवहारैश्चौपैः परस्वापहरणलक्षणव्यापारैः वृत्तिवर्तनजीव नोपायं देहिनयातयाभास नरकगमनाभिमुखमकरोत् शरीरयात्रायुक्तमकृतेतिवा २२ अष्टाशीत्यायुषोयाः समाः ये संवत्सराः तत्परिमाणलक्षणः कालः २३ अवमः कनिष्ठः २४ २५ अंतकं मृत्युम् २६ मृत्युकाले देहवियोगलक्षणकाले मृत्योः सर्वदोषा पहरस्यहरनुग्रहात्कालेदत्तज्ञानलक्षणे उपस्थिते तद्दिप्रकाशिते तनये पूर्णज्ञाने बाले पंचवर्षकल्पे प्रादेशमात्रे नारायणाह्वये भूतिविशेषे मतिस्मरणसमर्थचित्तचकार भक्त्याऽस्मरादित्यर्थः अजामितोपि स्मरणाद्भक्त्या मृत्योरमुच्यते ते तद्वाक्वमशेषाघहरं विदुरित्यत्र प्रमाणत्वेन वक्ष्यमाणमप्यनुसंधेयमिति ज्ञातव्यम् २७ दूरे अंडाद्वहिः स्थितं जगत्सर्जनादिलीलाविलासोपेतं पुत्रास्मोनरकात्त्रातारं । नारायणनामानं उच्चैः प्लावितेन चतुरादिमात्रात्मना स्वरेण पूर्वाचरितपुण्यप्रचयेनोत्पन्नया भक्त्या कुलेंद्रियः २९ हरेः कीर्तनं किं गुणरूपं नेत्याह भर्तुरिति भर्तुः स्वामिनोना

बंधक्षैः कैतवैश्चौर्ध्वैर्गार्हितां वृत्तिमाश्रितः ॥ बिभ्रत्कुटुंबमशुचिर्यातयामास देहिनम् २२ एवं निवसतस्तस्य लालयानस्य तत्सुतान् ॥ कालोत्थगान् महानराज
न्नष्टाशीत्ययुषः समाः २३ तस्य प्रवयसः पुत्रा दशतेषां तु योऽवमः ॥ बालो नारायणो नाम्रापित्रोश्च दयितो भृशम् २४ सबद्धहृदयस्तस्मिन्नभेके कलभाषिणि ॥
निरीक्षमाणस्तल्लीलां मुमुदे जरठो भृशम् २५ भुंजानः प्रापि बन्खादन्बालकस्नेहयंत्रितः ॥ भोजयन्पाययन्मूढो नेवेदागतमंतकम् २६ स एव वर्तमानोऽज्ञो मृत्युका
लु उपस्थिते ॥ मतिचकारतनये बाले नारायणाह्वये २७ सपाशहस्तां स्त्रीन् दृष्ट्वा पुरुषान् भृशदारुणान् ॥ वक्रतुंडानूध्वरोम्ण आत्मानं नेतुमागतान् २८ दू
रे क्रीडनकासकं पुत्रं नारायणाह्वयम् ॥ प्लावितेन स्वरेणोच्चैराजुहावाकुलेंद्रियः २९ निशम्य भ्रियमाणस्य सुखतो हरिर्कतिनम् ॥ भर्तुर्नाम महाराज पार्षदाः
सहसापतन् ३० विकर्षतो तर्हृदयाद्वासीपतिमजामिलम् ॥ यमप्रेष्यान्विष्णुदूतावारयामासुरोजसा ३१ ऊर्ध्वनिषेधितास्तां स्तैव वस्वतपुरःसराः ॥ के
यूयं प्रतिषेद्धारोधर्मराजस्य शासनम् ३२ कस्य वा कुत जायाताः कस्मादस्य निषेधथ ॥ किं देवा उपदेवा वायूयं किं सिद्धसत्तमाः ३३ सर्वे पद्मपलाशाक्षाः पीत
कौशेयवाससः ॥ किरीटिनः कुंडलिनो लसत्पुष्करमालिनः ३४ सर्वे च नूतनवयसः सर्वे चारुचतुर्भुजाः ॥ धनुर्निषंगासिगदाशंखचक्रांबुजश्रियः ३५ दिशो
विति मिरालोकाः कुर्वतः स्वेनरोचिषा ॥ किमर्थं धर्मपालस्य किं करान्नो निषेधथ ३६ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्तेयमदूतैस्तेवासु देवोक्तकारिणः ॥ तान् प्रत्यूचुः
प्रहस्येदं मेघानि नर्हादयागिरा ३७ विष्णुदूता ऊचुः ॥ यूयं वै धर्मराजस्य यदि निर्देशकारिणः ॥ ब्रूत धर्मस्य नस्तस्वयं चाधर्मस्य लक्षणम् ३८

रायणेति नामरूपं दोषहरणशीलं कीर्तनं यस्य नाम्नास्तद्धरिर्कीर्तनं भर्तुर्नाम निशम्येतिवा । हरिरित्यक्षरद्वयं नारायणेऽप्यक्षरचतुष्टयं अनेनोक्तमिति ज्ञापयानान्वितत्वेनोक्तमितिवा अनेन पुत्रस्नेहमंत
रेण प्राचीना दृष्टबलादुद्धूतया भक्त्या भगवन्नामसंकीर्तनं कृतमिति ज्ञायते ३० ओजसाऽवष्टंभेन बलेन वा ओजो वष्टंभबलयोरिति यादवः ३१ ३२ निषेधथ अस्य नयनमिति शेषः ३३ नूतव
यसः षोडशवर्षवयसः धनुरादिभिः श्रौर्ध्वैषां तैतथा ३४ ३५ विति मिरालोका इत्यत्र वीत्युपसर्गः प्रत्येकमभिसंबद्ध्यते विगतानि तिमिराणि विगताः आलोकाः अन्यप्रकाशाश्चासु दिक्षु तास्तथानिरस्तां
धकारान्यप्रकाशा इत्यर्थः ३६ ३७ तत्त्वमनारोपितं रूपं लक्षणं व्यावर्तकधर्म ३८

कथंस्वित्केनप्रकारेण स्थानंदेशःविषयोवा नृणांमध्येकारिणःकर्मकारिणःसर्वेपिदंड्याःकिमाहोस्वित्कतिचिद्वदंड्याःतत्रापिक्कारिणोवाकिमकारिणोवाइतिब्रूत ३९ यच्चाधर्मस्यलक्षणमि
त्यत्राहुरित्याह वेदेति वेदएवधर्माधर्मोमिथोव्यावर्त्यवक्तीत्यनेनप्रमाणंचोक्तं । धर्मस्यतत्त्वंब्रूतेत्यत्रोत्तरमाहुरित्याह वेदइति वेदोनारायणवक्तृमुनिव्यावन्यर्थसाक्षादिति ।
तदुक्तं । वेदानांप्रथमोवक्ताहारिरिवयतोविभुः अतोविष्ण्वात्मकावेदाइत्याहुर्वेदवादिनइति । देवदत्तवन्नारायणोपिकिमन्यस्मादवाप्तदेहइतिनेत्याह । स्वयंभूरिति अनेननारायणदत्तत्वेऽपौरुषेयत्वे
नानारोपितरूपत्वाभावेनतदुक्तधर्माधर्मनिश्चयायोगइत्याशंकापरिहृता । तेषांस्वयंभूत्वेनाभिव्यक्तिरेवहरेर्नतुपुराणादिवदन्यथारचितत्वं । यावद्ब्रह्मविधिंतेतावतीवागितिश्रुतेः ४० नन्वेतावताना
रायणइतरस्मात्कथंन्यावृत्ततयाज्ञायतइतितल्लक्षणमाह येनेति स्वधाग्निस्वाधारतया गुणाःशुक्लादयः । नामान्यन्धमहिषदेवदत्तादीनि । क्रियाःपचतिपठतीत्यादयः रूपाणिद्विपाच्चतुष्पादि
त्यादीनि क्रियापंचविधंधर्मैतिवा गुणाःशमदमादयःरूपाणिशुक्लादीनि । यथातथमसांकर्येणविभाव्यंतेउत्पाद्यंते४१ किंवास्यस्थानमीप्सितमित्यत्राहुरित्याह सूर्योऽग्निरिति गाव आपःगौर्भूमिरापइतिव
चनात् संध्याचाहश्चसंध्याहनी । कालाभिमानीदेवः स्वयंपापपुण्ययोःकर्ता देवशब्दवाच्यःश्रीहारिर्वाकालः हृदयंमनइतिद्वेस्वयमित्यनेनन्याख्याते धर्मस्येत्युपलक्षणंधर्मस्यापि साक्षादीक्षितइति
साक्षिणः ४२ धर्माधर्मलक्षणपुण्यपापदंशिभिरेतैःसूर्यादिभिः नयमौयस्यसोधर्मः अधर्मइतिविज्ञातोयःपुरुषःसएवदंडस्यस्थानंदंड्यइतिपुज्यते यमस्तुदंडएवाधिकृतः कथंस्वित्प्रधियतेदंडइत्यस्योक्त

कथंस्विद्व्रियतेदंडःकिंवास्यस्थानमीप्सितम् ॥ दंड्याःकिंकारिणःसर्वेआहोस्वित्कतिचिन्नृणाम् ३९ यमदूताऊचुः ॥ वेदप्राणिहितोधर्मोह्यधर्मस्तद्विप
र्ययः ॥ वेदोनारायणःसाक्षात्स्वयंभूरितिशुश्रुम ४० येनस्वधाग्न्यमीभावारजःसत्त्वतमोमयाः ॥ गुणनामक्रियारूपैर्विभाव्यंतेयथातथम् ४१ सूर्यो
ग्निःखंमरुद्भावःसोमःसंध्याहनीदिशः ॥ कालःस्वयंधर्मइतिएतेधर्मस्यसाक्षिणः ४२ एतैरधर्मोविज्ञातःस्थानंदंडस्यपुज्यते ॥ सर्वक्रमानुरोधेनदंडमर्हति
कारिणः ४३ संभवंतिह्यभद्राणिविपरीतानिचानवाः ॥ कारणंगुणसंगोस्तिदेहवान्नह्यकर्मकृत् ४४ येनयावान्यथाधर्मोह्यधर्मोवासर्माहितः ॥ सएवत
त्फलंभुंकेतथातावदमुत्रवै ४५ यथेहदेवप्रवरान्निविध्यमुपलभ्यते ॥ भूतेषुगुणवैचित्र्यात्तयान्यत्रानुमीयते ४६

रमाहुरित्याह सर्वइति कारिणःपापकारिणःसर्वक्रमानुरोधेनपापकर्मतारतम्यानुकूल्येन । दंड्याःकिंकारिणःसर्वइत्यत्राहुरित्यतोवाआह सर्वइति पापकारिणःसर्वेदंडअर्हतीत्यनेनपापकारिणएवय
मेनदंड्याःनपुण्यकारिणइतिचग्राह्यम् ४३ ननूभयेषामपिदृष्टश्रुताभ्यामैहिकसुखदुःखफलेजानतांउभयविधकर्मसंभवःकथमत्राह संभवंतीति विपरीतानिपापविरुद्धपुण्यानिराज्याचवाप्तिनिमित्तसुख
फलप्रदानि आचतुर्दशमाद्वर्षात्कर्मणिनियमेनतु दशावराणामित्येतद्विशब्दगृहीतं संभवोपिक्कारणमत्राह कारणमिति त्रिगुणसंबंधएवकारणमितिभावः नन्वेतल्लिङ्गशरीरिण्येनैकांत्यं तस्यक
र्मोकरणादित्याशंक्यस्थूलदेहविवक्षयोक्तमितिभावेनाह देहवानिति योगुणसंगेपिपुण्यवान्नकर्मकरोतिज्ञानादितिचेत्तत्राह देहवानितिवा देहोचिदकर्मकृन्नास्येव गुणानांतादृशशक्तिमत्त्वात् कार्येतेह्यव
शइत्युक्तेः ४४ किमतइत्यतःफलितमाह येनेति अमुत्रपरलोके ४५ ननु यावज्जीवंसुखंजीवेदंक्रत्वाद्युतंपिबेत् भस्मीभूतस्यदेहस्यपुनरागमनंकुतइतिवचनात्सएवामुत्रस्वकृतंभुंकेइतिनघटतइत्य
त्राह यथेहेति स्वकृतफलदातारोदृश्यंतेप्रमाणतइतिशेषः वाक्यप्रामाण्यानंगीकारेपिप्रत्यक्षगृहीतव्याप्तिकानुमानात्सिद्धमित्याह त्रैविध्यमिति सत्त्वादिगुणानांवैचित्र्याद्भूतेषुउत्तमाधममध्यमत्वभेदे
नत्रैविध्यमुपलभ्यते यथाप्रत्यक्षेणेतिशेषः अन्यत्रजनमांतरे परलोकेवा ४६

अनुमानस्य माण्यग्राहयितुं एतदर्थं सदृष्टान्तमुपपादयतीत्याह वर्तमान इति वर्तमानः प्रतीयमानः वसंतादिकाः अन्ययोः अतीतैष्वद्वयसंतयोः गुणानां फलपुष्पादिकार्योणां अभिज्ञापको यथा एवमेतद्वर्तमानं जन्मधर्माभिज्ञापकमनयो रतीतानागतजन्मनोः यौधर्माधर्मातीति तदर्थं यतिज्ञापयतीति धर्माधर्मनिर्दर्शनम् ४७ इतोऽप्यनुमानं प्रमाणमिति ज्ञापयितुं जीविसमेतधर्माधर्मसद्भावे हरेः प्रत्यक्षं प्रमाणं यतीत्याह मन इति पुरे जीवशरीरे स्थितो देवः श्रीनारायणः जीवस्य पूर्वरूपमपूर्वमनागतं रूपं च तत्समेतधर्माधर्माच्च स्वमनसैव विपश्यति अपरोक्षीकृत्य वर्तते दर्शनस्य क्वापि बाधो नास्तीति लट्प्रयोगः अन्येषामदर्शनमेव किं नेत्याहुरित्याह अनुमीमांसत इति अजः परमेष्ठी भगवान् मनसाऽनुमीमांसते तदनुग्रहेणालोच्य विचार्य पश्यतीत्यर्थः सर्वजीवसाधारणा जशब्दप्रयोगाद्देवा अपि यथा योग्यं जानंतीति ग्राह्यं । किंच जीवात्मनोऽपि धर्माधर्मसमेतपूर्वापररूपे वर्तमानसिद्धे इत्याहुरित्यतो वाह मनस इति सुरनरतिर्यगादिपुरे देवः क्रीडन् भगवान् भाग्यगुणोपेतः जीवः पूर्वोऽनुभवसंस्कारसंस्कृतेन मनसैव पूर्वरूपं धर्माधर्मसमायात्मकं रूपं विपश्यति विजानाति अपूर्वमनागतं मनसानुमीमांसते विचायानुमिनोति अजोऽहो को ज्ञुषमाणोऽनुशेते इति श्रुतेः ४८ पूर्वापररूपे जानाति चेत्तर्हि कथमन्यत्र मृतोऽन्यत्र जानाति ह्यमिति न जानातीत्याशङ्क्य श्रीनारायणाऽनुग्रहमंतरेण तादृशज्ञानं न सुलभं सर्वेषामित्यभिप्रत्याह यथेति अज्ञोऽविवेकी अव्यक्तप्रकृतिनिर्मितदेहमेवोपास्ते देहात्मनो रभेदं कल्पयति । व्यक्तमेव पुरः स्थितमेव जानाति न तु पूर्वापर इति वा । तत्र कारणमाहुरित्याह तमसेति विपरीतप्रत्ययापादकतमोगुणयुक्तत्वात् अतएव पूर्वमपरं च न वेद यथा तथा न जन्मविषयस्मृतिः पुरुषोऽन्यत्र जानाति इत्यादिकं न जानातीत्यर्थः अ

वर्तमानोऽन्ययोः कालो गुणाभिज्ञापको यथा ॥ एवं जन्मानयोरेतद्धर्माधर्मनिर्दर्शनम् ४७ मनसैव पुरे देवः पूर्वरूपं विपश्यति ॥ अनुमीमांसते पूर्वमनसा भगवानजः ४८ यथा ज्ञस्तमसा युक्तोऽपास्ते व्यक्तमेवाहि ॥ न वेद पूर्वमपरं न जन्मस्मृतिस्तथा ४९ पंचभिः कुरुते स्वार्थान् पंचवेदाथ पंचभिः ॥ एकस्तुषोऽशेन त्रीन्स्वयं सप्तदशोऽश्रुते ५० तदेतत्षोडशकं ललिंगं शक्तित्रयं महत् ॥ धत्तेऽनुसंमृतिं पुंसि हर्षशोकभयार्तिदम् ५१ देह्यज्ञोऽजितषड्गोऽनिच्छिन्नकर्मणि कार्यते ॥ कोशकार इवात्मानं कर्मणा च्छाद्य मुह्यति ५२

नेन यावज्जीवं सुखं जीवेदिति चार्वाकमतमज्ञप्रलपितमिति ज्ञापयत इति भावः ४९ देहवैत्तकर्म करोत्येवेत्युक्तं तत्र कर्मकरणप्रकारं दर्शयति पंचभि रिति पंचभिर्वागादिकर्मैर्द्रियैः स्वार्थान् स्वविषयान् भिद न स्मिन्नपगसि वि सर्गां नंदाख्यान् पंचभिः श्रोत्रादिज्ञानैर्द्रियैः पंचशब्दादीन् सप्तदशस्वयमेक आत्मा षोडशेन षोडशभेदयुक्तेन लिंगशरीरेण त्रीन् सत्त्वादिगुणैर्ब्रिधाविभक्तं सुखं दुःखं मिश्रं च भुंक्ते सत्त्वं सुखं संयोजयतीत्यादेः देहात्मनो रभेदप्रकाशनाय सप्तदश इत्युक्तम् ५० तर्हि कस्मात्संसारोऽस्येति तत्राह तदेतदिति षोडशकलाः श्रोत्रादीर्द्रियाणि मनश्च पंच भूतानि यस्मिंस्तत्तथा शक्तीनां प्रकाशक्रियावरणलक्षणा मांत्रार्पयांस्मिंस्तत्तथा सत्त्वादिगुणशक्तियुक्तमिदं अतएव महापुरुषार्थाभिभवसमर्थं त्रिशक्तियुक्तत्वाद्धर्षादिप्रदं लिंगं लिंगशरीरं पुंस्यनुस्वकर्मोऽनुकल्येन संसृतिं धत्त इत्यन्वयः । अधिकरणत्वमात्रप्रदर्शनाय पुंसीति सप्तमी तस्मादभिमाननिमित्तमिदं सर्वमित्यर्थः ५१ आत्मनः संसारप्रकारं निरूपयति देहीति अवशीकृतषाड्विद्रियवर्गोऽनिच्छन्नपि कर्मणि कार्यते गुणाधीन षाड्विद्रियै रिति शेषः । विष्टिगृहीतवद्बलात्कार्यमाणश्चेत्स्वसंपाद्विपदे विवेचित्किं नेत्याह कोशकार इति । यथा कोशकारः कृमिः स्वकर्मणा निर्मितकोशेनात्मानमाच्छाद्य कोश एव वसन्मुह्यति कोशनाशनाशौ न जानाति तथा देहपि कर्मणात्मानमाच्छाद्य मुह्यतीत्यर्थः ५२

मोहोस्यास्तीतिकुतो ज्ञायत इत्याशंक्य पुनः पुनः कर्मकरणादित्यभिसंधिमतः स्वोक्तार्थे प्रमाणं दर्शयतीत्याह नहीति ५३ जननमरणे अपि देहस्यैव आत्मनस्तदभिमानादुपचर्यते इत्याहुरित्याह लब्ध्वेति संसारनिमित्तमव्यक्तं प्रकृतिकार्यशरीरं लब्ध्वा व्यक्ताव्यक्तमुत जन्ममरणमपि भवति जीवस्योपचारइति शेषः । देहस्य सर्वथानाशादनाशचेतनस्य चेत्यादेः । निमित्तं कारणमव्यक्तं प्रकृतिं लब्ध्वा प्राप्य व्यक्ताव्यक्तं जन्ममरणात्मकं शरीरं भवति जीवस्येति शेषइति वा कथं यथा योनि पश्चादियोनि मनतिलंघ्य । यथा बीजं कर्मराशि मनति क्रम्य सत्त्वादिनिमित्तस्वभावेन ५४ एवं सारप्रसंगमुक्त्वानिवृत्त्युपायमाहुरित्याह एष इति य एषः पुरुषस्य विपर्ययः संसारः प्रकृतिसंगेनासीत् स एष ईश्वरसंगो दीश्वरसेवालक्षणाच्चिरात्क्षिप्रं विलीयते समूलं विच्छिद्यते ५५ विद्वत्तादिगुणसंपन्नत्वेन बुद्धिपूर्वकमेव पापकारित्वेन प्रायश्चित्तानधिकारित्वेन नाममात्रोच्चारणस्य प्रायश्चित्तत्वे सर्वेषामपि मुक्तिप्रसंगे न दंड्यजनाभावेन युष्मत्स्वाम्याज्ञाकारिणो यमस्याज्ञालंघनदोषप्रसक्त्याऽधिकारहानिलक्षणानर्थः स्यादित्यतो यमनाहिकश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ॥ कार्यते ह्यवशः कर्मसर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ५३ लब्ध्वानिमित्तमव्यक्तं व्यक्ताव्यक्तं भवत्युत ॥ यथा योनि यथा बीजं स्वभावेन बलीयसा ५४ एष प्रकृतिसंगेन पुरुषस्य विपर्ययः ॥ आसीत् स एव न चिरादीशसंगो द्विलीयते ५५ अयं च श्रुतसंपन्नः शीलवृत्तगुणालयः ॥ धृतव्रतो मृदुर्दोतः सत्यवान्मंत्रविच्छुचिः ५६ गुर्वग्यतिथिवृद्धानां शुश्रूषुर्निरहंकृतिः ॥ सर्वभूतसुहृत्साधुर्मितवागनसूयकः ५७ एकदाऽसौ वनं यातः पितृसंदेशकृद्विजः ॥ आदाय तत आवृत्तः फलपुष्पसमिक्तकुशान् ५८ ददर्श कामिनं कंचिच्छूद्रं सहभुजिष्यया ॥ पोत्वा तु मधुमेरयं स दाघ्नार्णितेनेत्रया ५९ मत्तया विश्लथन्नी व्याह्रुपेतेनिरपत्रपम् ॥ क्रीडंतमनुगायंतं हंसं तमनयांतिके ६० दृष्ट्वा तां कामलिप्तेन बाहुना परिंभिताम् ॥ जगाम हृच्छयवशं सहस्रं विविमोहितः ६१ स्तंभयन्नात्मनान्यावत्सत्वं यथा श्रुतम् ॥ न शशाक समाधातुं मनोमदनं वेपितम् ६२ तन्निमित्तं स्मरव्याजग्रहस्तो विचेतनः ॥ तामेव मनसा ध्यायन् स्वधर्माद्विरामह ६३ तामेव तोषयामास पैत्र्येणार्थनयावता ॥ ग्राम्यैर्मनोरमैः कामैः प्रसीदेत यथा तथा ६४ विप्रांस्वभार्यामप्रौढां कुले महति लंभिताम् ॥ विसृज्य चिरात्पापः स्वैरिण्यापांगविद्वधीः ६५ इतस्ततश्चोपनिन्ये न्यायतोऽन्यायतो धनम् ॥ बभारा स्याः कुटुंबिन्याः कुटुंबमंदधीरयम् ६६ यदसौ शास्त्रमुल्लंघ्य स्वैरचार्यार्यगर्हितः ॥ आवर्तते चिरं कालमघायुरशुचिर्भलात् ६७ तत एनंदं ढपोः सकाशं कृतं किलिबषम् ॥ नेष्यामोऽकृतनिर्वेशं यत्र दंडेन शुद्धयति ६८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६४ ॥

सकाशंगत्वाऽयं तत्र दंडेन शुद्धो भवति इत्याह अयं चेति मंत्रविद्वेदज्ञः ५६ ५७ आवृत्तो निवृत्तः ५८ भुजिष्यया दास्या ग्रैरेयाख्यं मधुविशेषणं ५९ विश्लथन्तीनी वीवस्त्रग्रंथि र्यस्याः सा तथा स्वेदकं पादिलक्षणजनकेन कामेन लिप्तेन वशीकृतेन तदृच्छयः कामः तस्य वशं ६१ यावत्सत्वं यथा शक्ति यथा श्रुतं शुद्रचार्यो नौपतेद्रेत इत्यादि शास्त्रश्रवणमनुसृत्य मदनेन वेपितं कामबीजावपनस्य क्षेत्रीभूतं ६२ स्मरइति व्याजग्रेहप्रस्तः विचेतनः शास्त्रविरुद्धज्ञानः ६३ ग्राम्यैः कामभोगसाधनैः काम्यंत इति कामाः विषयास्तैः ६४ अप्रौढा मनवाप्तयौवनां ६५ ६६ स्वैरचारी निरंकुशत्वेन वर्तमानः अघायुः पापजीविनः मलाद्रागादिदोषात् ६७ अकृतनिर्वेशं यावता निर्वेशेन पापशुद्धिः स्यात्तावत्पापप्रायाश्चित्तं न कृतं वास्तं यत्र नीतो यमभटकृतं दंडेन शुद्धो भवति ६८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे विजयध्वजकृतटीकायां षष्ठस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

नमोऽस्मिन्महात्म्यमास्मन्नध्यायवाक्ते तदर्थं श्रीविष्णुदूतायमदूतान्प्रत्युपोद्धातंरचयंतीत्याह बादरायणिरिति नमकोविदाःप्रायश्चित्तशास्त्रोक्त्यायसूक्ष्मपंडिताः १ २ ३ यद्वाक्यं प्रमा
 णत्वेन करोति तद्वाक्यमनुसृत्य वर्तते लोकोजनः ४ स्वयंपरबोधमंतरण पशुःपूर्वापरादिदिगनभिज्ञः ५ सःप्रमाणभूतःपुरुषः आत्मन्यर्पितआत्मासर्वस्वलक्षणोयेनसतयातं अवेतनमज्ञानि
 नं विस्त्रंभणीयोविश्वसनीयः घृणद्रव्यभावहतिधातोः परकेशदेशेनयस्यचिंतद्रवीभवतिससचृणः ६ अकृतानिर्वेशमित्यत्राहुरित्याह अयमिति यमदूतान्दृष्ट्वापुत्रैसांकेतितमपिनारायणनाम
 स्मृत्वास्यनाम्नोहरिरेवमुख्यार्थइतिप्राचीनपुण्यनिचयाइश्टाटितिज्ञानोदयादुत्पन्नभक्त्याविवशइतीममर्थीहिशब्दोवाक्ते ७ विश्वासजननार्थपुनरुक्तार्थद्रढयति एतेनेति ८ नकेवलंदासीसंगमाप्तपाप
 हरंहरिनामकीर्तनं स्तैन्यादिप्राप्तसर्वपापक्षयकरमित्याहुरित्याह स्तेनइति ९ यतस्तद्विषयेत्यनेनभक्तिपूर्वकत्वमाह १० ब्रह्मादिभिर्वैदवादिभिः तन्नाम्नउदाहरणं उत्तमश्लोकस्यहरेःगुणानानंदादीन्उप

श्रीबादरायणिरुवाच ॥ एतत्तेभगवहूतायमदूताभिभाषितम् ॥ उपधार्याथतान्राजनप्रत्याहुर्नयकोविदाः १ ॥ विष्णुदूताऊचुः ॥ अहोकष्टधर्मदशाम
 धर्मःस्पृशतेसताम् ॥ यत्रादंडचैष्वपापेषुदंडोयैर्ध्रियतेतृथा २ प्रजानांपितरोयेचशास्तारःसाधवःसमाः ॥ यदिस्यात्तेषुवैषम्यंकंयांतिशरणंप्रजाः ३
 यद्यदाचरतिश्रेयानितरस्तत्तदीहते ॥ सयत्प्रमाणंकुरुतेलोकस्तदनुवर्तते ४ यस्यांकेशिरआधायलोकःस्वपितिनिवृत्तः ॥ स्वयंधर्ममधर्मवानाहिवेदय
 थापशुः ५ सकथं ह्यर्पितात्मानंकृतमैत्रमचेतनम् ॥ विस्त्रंभणीयोभूतानांसघृणोद्रोग्धुमर्हति ६ अयंहिंकृतनिर्वेशीजन्मकोटचंहसामपि ॥ यद्याजहा
 रविवशोनामस्वस्त्ययनंहरेः ७ एतेनैवह्यवोनोऽस्यकृतंस्यादवनिष्कृतम् ॥ यदानारायणइतिजगादचतुरक्षरम् ८ स्तेनःसुरापोमित्रधुक्ब्रह्महागुरु
 तल्पगः ॥ स्त्रीराजपितृगोहंतायेचपातकिनोऽपरे ९ सर्वेषामप्यववतामिदमेवमुनिष्कृतम् ॥ नामव्याहरणंविष्णोर्यतस्तद्विषयामतिः १० ननिष्कृतै
 रुदितैर्ब्रह्मवादिभिस्तथाविशुद्धचत्यघवान्ब्रतादिभिः ॥ यथाहरेर्नामपदैरुदाहृतैस्तदुत्तमश्लोकगुणोपलंभकम् ११ नैकांतिकंताद्विकृतेपिनिष्कृतेमनःपुन
 र्धावतिचेदसत्पथे ॥ तत्कर्मनिर्हारमभीप्सतांहरेर्गुणानुवादःखलुसत्त्वभावः १२ अथैनमापनयतकृताशेषाघनिष्कृतम् ॥ यदसौभगवन्नामप्रिय
 माणःसमग्रहीत् १३ सांकेत्यंपारिहास्यंवास्तोभंहेलनमेववा ॥ वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरंविदुः १४

लंभयतितत्प्रतिबिबभूतान्प्रापयतीतितदुत्तमश्लोकगुणोपलंभकम् ११ हरेर्नामसंकीर्तनैवपापनिर्मूलनसत्पथादिभिःरित्येतदुपपादयति नेति निष्कृतेपापप्रायाश्चित्तेकृतेपि अघवतःमनःपुनरसत्पथेशा
 खानिषिद्धमार्गेधावतिचेत्तत्प्राश्चित्तमेकांतिकंनियतंबन्धभिचारिणभवतीतियस्मात्तस्मात्कर्मनिर्हारमाकांक्षमाणानांहरेर्गुणानामनुवादःएकांतिकएवेत्यन्वयः नन्वेनापिमनोदोषानाशेपूर्वस्मादविशेषः
 स्यादितितत्राह खल्विति सत्त्वभावर्नोतःकरणशुद्धिहेतुःखलु १२ अथतस्मात् १३ नन्वेननहरेर्नामाग्राहि किंतु पुत्रनामैवेतितत्राह सांकेत्यमिति पुत्रादिसंकेतादिविषयत्वेन नारायणेत्यादिभगवन्नाम
 संकीर्तनमशेषाघहरं तदुक्तमाचार्यैः नारायणोयमित्यन्यहेलनविषयत्वेनोक्तमघहरमिति भक्तिपूर्वकमेवोदाहृतंहरेर्नामाशेषाघहराभितितात्पर्यमत्रबोद्धव्यमेतदप्युक्तं सर्वथाघहरंविष्णोर्नामतद्विक्तिपू
 र्वकं अभक्तयोदाहृतंनैवफलदातृभविष्यति नामस्वामितयाबस्यस्मरणंजायेतेयतः भक्तस्यातोनामकीर्तिःसंकेतादावपीरिता अजामिलोपिस्मरणाद्रुक्त्यामृत्योरमुच्यतेतिस्मरणप्राप्त्यर्थदर्शनायसां
 केत्यादिस्थलबाहुल्यकथनं संकेतेरुद्धिमात्रेणव्यवहारनिर्वाहात्स्मरणासंभवेनपरिहासेतस्मात्स्मरणसंभवाति चित्तविकासोद्रेकव्यवहारात् ततोपिस्वोभेस्मरणं कोपजननायनमवचनंस्तोभः मधुमाक्षि

कासूदनासमर्थस्त्वाकैमधुसूदितवान्

असौहरिश्चैन्मधोर्वधान्मधुसूदनइत्युपपन्नमिति

ततोपिहेलेनेनामस्वामिस्मरणंहरेरन्यंभारायणादिनाम्नापित्रादिभिर्दत्तेनोपचरितंकंचनपुरुषदृष्टान्निंदये

त्साक्षात्पयोधिशयोनारायणः किलेति हरिद्वेषेणहरिनामकीर्तनमघहरंनस्यात् अभक्तयोदाहृतैवफलदातृभविष्यतीत्यादेश नामस्वामिस्मरणाभावेदेवदत्ते नामपीडितार्थभवति मधोःसूदनान्मधुसूदनइत्यर्थस्याभावात् हरोतद्भावात् अतोऽज्जामिलेनभक्त्यानामस्वामिनंस्मृतवानामकीर्तनंक्रतुमितिज्ञातव्यं तदुक्तंच नामस्वामितयातस्यस्मरणंजायतेयतइत्यादि यानियानि श्रीहरेर्नामानितानि सर्वाणिपापहरणसामर्थ्यैपेत्तानिभवंतीतिज्ञापनायैकुंठनामेतिअत्रैव हरिरित्यवशेनाह यः पुमानितिवक्ष्यति स्मरणंचज्ञानपूर्वकमपेक्षितमित्यतोविदुरिति १४ संदष्टः सर्पादिनाआहतोलुकुटेनयातनाहुः स्वं १५ ननु नामसंकीर्तनेनपापपीरहरेर्गुरुलघुपापपीरहारार्थगुरुलघुप्रायश्चित्तविधानंव्यर्थमित्याशंक्यमायश्चित्तनतत्तत्पापपीरहारोपि संसारहेतुभूतंपापसंस्कारव्यंजकंप्राकृतंलिंगमनोभगवदनुग्रहेण लीयते नान्येनेत्याह गुरुणा मिति १६ हृदयलिंगमनः १७ अजामिलस्यापिसकृन्नामकीर्तनेनवृषलीसंगावाप्तपापहारेण देहवियोगलक्षणमृत्योर्मुक्तिः ननुसंसारतत्तदर्थतन्नामोच्चारणादिस्नेवाहरहः कर्तव्येतिविधीयते धर्मइति धर्मोनामसंकीर्तनलक्षणः आत्मनःशुद्धिः अचिन्मनोनाशेनचिन्मनसः कैवल्यलक्षणाशुद्धिर्भवति वाससो निर्जेनेनेतिशेषः १८ नन्वीश्वरसेवयापामनःशुद्धिस्तथानिरं

पतितस्खलितोभग्नःसंदष्टस्तप्तआहतः ॥ हरिरित्यवशेनाहपुमान्नाहर्हतियातनाम् १५ गुरुणांचलघूनांचगुरुणिचलघूनिच ॥ प्रायश्चित्तानिपापानां ज्ञात्वोक्तानिमहर्षिभिः १६ तैस्तान्यवानिपूरयंततपोदानव्रतादिभिः ॥ नाधर्मबीजंहृदयंतदपीशांघ्रिसेवया १७ धर्मोयथमुपन्यस्तः परमस्तुसनातनः ॥ क्रियतेऽहरहःशुद्धिरात्मनोवाससोयथा १८ नैकांतशुद्धिः स्यात्कर्तुः क्रिययाऽकर्तुंतायतः ॥ अकर्तुर्गात्मनस्तस्माद्व्रजेतानीहयाहरिम् १९ अज्ञानादथवा ज्ञानादुत्तमश्लोकनामयत् ॥ संकीर्तितमघंपुंसोदहत्येधोयथानलः २० यथाऽगदंवीर्ययुतंसूपयुक्तंयदृच्छया ॥ अजानतोप्यात्मगुणंकुर्यान्मंत्रोप्युदा हृतः २१ पतिवःपृच्छतभटार्धमैऽस्मिन्यदिसंशयः ॥ सवेदपरमंगुह्यधर्मस्यभगवान्यमः २२

तरप्रायश्चित्तक्रिययापिसाकिनस्यादितितत्राह नैकांतशुद्धिरिति अकर्तुःस्वकर्तृतारहितस्यात्मनःजीवस्यमायिश्चित्तकर्मकर्तुः प्रायश्चित्तक्रियया एकांतशुद्धिर्मनःशुद्धिपूर्विकाशुद्धिर्नस्यात् अकर्तृता स्वतंत्रकर्तृत्वंनास्तीतियतः तस्मादनीहयानिषिद्धकर्माकरणेननिरंतरहरिनामकीर्तनलक्षणक्रिययाहरिर्भजेतेत्यन्वयः १९ नामसंकीर्तनस्यकर्तव्यतामर्थवादरूपेणोपसंहरति अज्ञानादिति अ ज्ञानादित्यनेनसर्वात्मनाज्ञानाभावोपिनिविवक्ष्यते किंतु अरविरुद्धत्वाच्चाः गुणाः तेषामाश्रयो नारायणः इत्याद्यर्थविषयवेदनाभावः अन्यथाहरेः सर्वशब्दवाच्यत्वेनघटपटादीनांतन्नामत्वेपितान्वि हायनारायणादिनामकीर्तनानुपपत्तेः अतउपचारमात्रमिदमितिज्ञातव्यं २० सर्वशब्दानांभगवन्नामत्वेपितदवृत्त्यापिफलादुदयात् नारायणादिनाम्नातदुदयोपलंभादुभयेषांविशेषः कस्मादित्या शंक्य मंत्रोऽगदवदित्याहुरित्याह यथेति अजानतइत्यत्रापिउपदेशादिनासामान्यज्ञानमस्त्येव सूपुत्कमित्यस्योपदेशापेक्षितत्वाद्येतरस्तैबमूलशब्दमात्रेभ्यः मंत्रौषधयोः वैशिष्ट्यफलत्वंचेश्वरकृपेदेव तासिन्निधानात्तथात्रार्पातिभावः २१ भवद्भिरस्मदुक्तार्थोविस्मर्णोयः युष्मत्पृष्ठस्वाम्युक्तार्थस्यैकत्वोपपत्तेरित्याशयेनाहुरित्याह पतिवइति २२

१ तच्छब्दादृत्या ।

मृत्यादेहवियोगलक्षणात् २३ विष्णुदूतैः सदुत्तरीकृताः याम्यापुनः किमकुर्वीदिति तत्राह इतीति २४ अजामिलेन मुक्तमृत्युना पुनः किंपकारीति तत्राह द्विजइति प्रकृतिगतः सात्विकवस्थाप्राप्तः २५ मर्त्यदेहस्थेनेन द्विजेन सल्लापयोगाद्विष्णुदूतैः किंकृतमत्राह तं विवक्षुमिति २६ प्रकृतिगतइत्युक्तं विवृणोति अयेति त्रिविधं त्रिवेदविहितं धर्म एतदेव स्पष्टयति गुणाश्रयमिति २७ स्वर्गादिविषयं श्रुत्वा पथिकवदुदासीनो भूतिकमत्राह भक्तिमानिति अभूदतिशेषः कृतदोषप्रायश्चित्ताभावे हरीभक्तिः सुहृदानस्यादित्यतस्तत्प्रायश्चित्तक्रियाप्रकारमाह अनुतापइति २८ ब्रह्मब्राह्मण्यं विष्णुवितं विनाशितं जायतारितोरूपेण जायमानेन २९ कुलकज्जलंब्राह्मणकुलमभीभूतम् ३० ३१ ३२ ३३ भुवोऽधः नरकम् ३४ यत्किंचित्पुण्यमस्ति चेद्विष्णुदूतसंदर्शनसाधनं तस्यादिति प्रार्थयते अथापीति ये

श्रीशुकउवाच ॥ एवं तैः सुविनिर्णीयधर्मभागवतं नृप ॥ तं याम्यपाशां त्रिमुच्य विप्रमृत्यो रमूमुचन् २३ इति प्रत्युदितायाम्यादूतायातायमांतिकम् ॥ य मराज्ञे यथा सर्वमाचचर्युररिंदम २४ द्विजः पाशाद्विनिर्मुक्तो गतभीः प्रकृतिगतः ॥ ववं देशिरसावर्ष्णोः किं करान्दर्शनोत्सुकः २५ तं विवक्षुमभिप्रेत्य महा पुरुषकिंकराः ॥ सहसा पश्यतस्तस्य तत्रांतर्दधिरेऽनघ २६ अथाजामिल आकर्ण्य दूतानां यमकृष्णयोः ॥ धर्मभागवतशुद्धं त्रैविद्यं च गुणाश्रयम् २७ भ क्तिमान् भगवत्याशुमाहात्म्यश्रवणाद्धरेः ॥ अनुतापो महानासीत् स्मरतोऽशुभमात्मनः २८ अहो मे परमं कष्टममूदं विजितात्मनः ॥ येन विष्णुवितं ब्रह्मवृष ल्यां जायतात्मना २९ धिङ्मां विगर्हितं सद्भिदुष्कृतं कुलकजलम् ॥ हित्वा बालां सतीं यो हं सुरापा मसतीं मगाम् ३० वृद्धावनाथोऽपि तरौ नान्यबन्धूतपस्वि नौ ॥ अहो मयाऽधुना त्यक्ता वकृतज्ञेन नीचवत् ३१ सोऽहं व्यक्तं पतिष्यामि न रेके भृशदारुणे ॥ धर्मघ्नाः कामिनो यत्र विंदति यमयातनाः ३२ किमिदं स्व प्रमाहोऽस्वित्साक्षादृष्टमिहाद्भुतम् ॥ कया ता अद्य ते यमां व्यकर्षन् पाशपाणयः ३३ अथ ते क्व गताः सिद्धाश्च त्वारश्चार्दशनाः ॥ व्यमोचयन्नीयमानं बध्वा पाशैरधोभुवः ३४ अथापि मे दुर्भगस्य विबुधोत्तमदर्शने ॥ भवितव्यं मंगले न येनात्मा मे प्रसीदति ३५ अन्यथा म्रियमाणस्य नाशुचेवृषलीपतेः ॥ वैकुं ठनामग्रहणं जिह्वावक्तुमिहाहति ३६ क्व चाहं कितवः पापो ब्रह्मोऽज्ञो निरपत्रपः ॥ क्व च नारायणे त्येतद्भगवन्नाममंगलम् ३७ सोऽहं तथा यतिष्यामि यती चित्तं द्विद्यानिलः ॥ यथानभूय आत्मानमंधेतमसिमज्जये ३८ विमुच्यतमिमं बंधमविद्याकामकर्मजम् ॥ सर्वभूतसुहृदांतमैत्रः करुण आत्मवान् ३९ मां च ये ग्रस्तमात्मानं योषिन्मय्यात्ममायया ॥ विक्रीडितो यथैवाहं क्रीडा मृगइवाधमः ४० ममाहमिति देहादौ हित्वा मिथ्यार्थधीर्मतिम् ॥ धास्ये मनो भग वतिशुद्धं तत्कीर्तनादिभिः ४१ इति जातसु निर्वेदः क्षणसंगेन साधुषु ॥ गंगाद्वारमुपेयाय मुक्तसर्वानुबंधनः ४२ स तस्मिन् देवसदन आसीनो योगमास्थितः ॥ प्रत्याहृतं द्वित्रयग्रामोऽयु योजमन आत्मनि ४३ ततो गुणेभ्य आत्मानं विगुज्यात्मात्मसमाधिना ॥ युयोज भगवद्दाम्नि ब्रह्मण्यनुभवात्मनि ४४ यद्युपा रतधी रतस्मिन् नंद्राक्षीरुषान्पुरः ॥ उपलभ्योपलब्धान् प्राग्भववं देशिरसाद्विजः ४५

नपुण्येनात्मा मनः ३५ अन्यथा पूर्वचीर्णपुण्याभावे ३६ ब्रह्मोऽज्ञः त्यक्तब्राह्मण्यः ३७ ३८ ३९ आत्ममायया हरेराधीनया लोको मोहनशक्त्या यथा यथावत् ४० ४१ गंगाद्वारं नाम तीर्थविशेषं ४२ प्रत्या हृतो वशीकृतं द्वित्रयग्रामो येन स तथा तस्योपास्तिप्रकारं वक्ति युयोजेति आत्मनि हरी ४३ गुणेभ्यः शरीरेन्द्रियादिभ्यः आत्मानं स्वस्वरूपं भगवद्दाम्नि भगवत्स्वरूपे ब्रह्मणि व्याप्ते अनुभवात्मानि ज्ञानात्म नि ४४ यद्विष्यस्मिन्काले उपारतधीः बाह्यविषयाभिवृत्त्यहरावेव निरत बुद्धिरभूत्स्मिन्काले पुरः स्वस्याग्रभूमौ प्रागुपलब्धान् दृष्टान् ४५

भगवत्पाश्वर्तानामुक्तानां स्वरूपनिर्देशादिलक्षणं ४६ ४७ नामसंकीर्तने श्रद्धातिशयजनयन् उपसंहरति एवमिति दास्याः पतिरित्याक्रोशेषधी अजामिलनाममुक्त्वा दास्याः पतिरित्याह्वय
तिलोकइत्यर्थः ४८ अथानर्थपदानुकीर्तनं विना ४९ ५० अमंगलयद्यपि तथापि ५१ दासीसंगादवाप्तपुष्पिककरी अन्तेनारायण स्मृतिरिति जानन्नजामिलोपि मुक्तकर्मतपोपलब्धयानित्याभ्यासे
नमरणसमयेपिनाम परणार्थपुत्रोपचारितं कृत्वा श्रद्धया पुत्राह्वानव्याजेन कीर्तयन् मुक्तिमगात् ननु पुत्रस्त्रेहेन । भगवति श्रद्धया भक्तियोगो भवति तवामग्रहणादिभिरित्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् पुत्रादि
सांकीर्तकनाम उक्त्वा मुक्तकर्मत्वेन श्रीहारिनाम कीर्तयन् किमुत श्रद्धयेत्युच्यते अस्य फलाधिक्यं च दर्शयितुं पृथगेवोक्तिरिति ज्ञातव्यं ५२ इति श्रीभागवते महापुराणे विजयध्वजकृतटीकायां षष्ठस्कंधोद्वितीयो
ऽध्यायः ॥ २ ॥ भक्तिपूर्वकनामसंकीर्तनमुक्तसाधनमित्येतास्मिन् अध्याये भिष्यते । तत्र राजापृच्छति निशम्येति हता आज्ञापस्य सहताज्ञः । मुरारिर्नैदेशिकः आज्ञाकारिभिः किं करैरित्यर्थः विहतान् प्रतिहता

हित्वा कलेवरं तीर्थंगगायां दर्शनादनु ॥ अद्यः स्वरूपं जगृहे भगवत्पाश्वर्तानाम् ४६ सांकीर्तविहाय सा विप्रो महापुरुष किं करैः ॥ हे मां विमानमारुह्य यायत्र
श्रियः पतिः ४७ एवं स विष्णो वितसर्वधर्मो दास्याः पतिः पतितो गह्वर्कर्म ॥ निपात्यमानो निरये ह तत्रतः सद्यो विमुक्तो भगवन्नाम गृह्णन् ४८ नातः परं कर्म
निबन्धकृतं नमुक्षतां तीर्थपदानुकीर्तनात् ॥ नयत्पुनः कर्मसु सज्जेते मनो रजस्तमोभ्यां कलिं लं चान्यथा ४९ य एवं परमं गुह्यमिति हासमवापहम् । शृणु
याच्छ्रद्धया युक्तो यश्च भक्त्या युक्तो कीर्तयेत् ५० न वै स नरं कच्छेन्नैक्षितो यम किं करैः ॥ यद्यप्यमंगलो मर्त्यो विष्णुलोके महीयते ५१ म्रियमाणो हरेर्नाम गृह्णन् पुत्रो
पचारितम् ॥ अजामिलोप्यगाद्वाम किमुत श्रद्धया गृणन् ५२ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधोद्वितीयोऽध्यायः २ ॥ राजोवाच ॥ निशम्य देवः स्वभटोपव
र्णितं प्रत्याह किं तानि पि धर्मराजः ॥ एवं हताज्ञो विहतान् मुरारिर्नैदेशिकैर्यस्य वशे जनोऽयम् १ यमस्य देवस्य न दंढभंगः कुतश्च नर्पे श्रुतपूर्व आसीत् ॥ एवं मुने वृश्च
तिलोकसंशयं न हित्व दन्य इति मे विनिश्चितम् २ श्रीबादरायणि रुवाच ॥ भगवत्पुरुषैराजन्याम्याः प्रतिहतोद्यमाः ॥ पतिं विज्ञापयामासु र्यमसंयमनपिपतिम् ३
यमदूता ऊचुः ॥ कति संतीह शस्तारो जीवलोकाः स्य वै प्रभो ॥ त्रैविध्यं कुर्वतः कर्मफलाभिव्यक्तिहेतवः ४ यदि स्यु बंहवो लोके शास्तारो दंढधारिणः ॥ कस्य स्यातां
नवाकस्य मृत्युश्चा मृतमेव च ५ किंतु शास्त्रबहुत्वे स्याद्बहूनामिह कर्मिणाम् ॥ शास्त्रत्वमुपचारो हि यथामंडलवर्तिनाम् ६

न् स्वामिनिर्देशकारणाशक्त्यापीडितानित्यर्थः अयं जनो यस्य वशे वर्तते १ दंढभंगः आज्ञाभंगः वृश्चति छिनत्ति २ वाचं यमेपेतपतौ यमनेचयमः स्मृत इत्यभिधानात् संशयनिराकरणाय संयमनपिपति
मिति ३ फलाभिव्यक्तिहेतवः फलदातारः कति संतीत्यस्यायमर्थः । किमेकः शास्ताऽथवा बहवः । तत्रापीयंत इति नियमोस्ति किं वानेति ४ द्वितीयं प्रत्याहुरित्याह यदिस्युरिति इयंत इति संख्याता बहवः
मुत्यमृतयोः दानसमर्थ उत न । न द्वितीय इत्याहुरित्याह कस्येति मृत्युलक्षणोर्बन्धः अमृतलक्षणो मोक्षश्च कस्य स्यातामिति वक्तव्यं न कस्यापि स्यातां दातृत्वे सामर्थ्याभावात् । प्रथमं परिहरंतीत्याह न वेति
तौ कस्य न स्यातां सर्वेषामपि स्यातां सामर्थ्यात् ५ न चैतद्युक्तमसंभवात् भिद्यो विरोधापातादित्याह किं त्विति मंडलवर्तिनां मंडलेश्वराणां ६

यतएवंबहुत्वेऽपि अतएकः शास्ता सचैकस्त्वमेवेतिप्रथमपक्षोऽभिमतइत्याह अतइति शुभाशुभविवेचनः शुभाशुभविवेककर्ता ७ ८ ९ १० यमः स्वदूतान्प्रतिवक्तीत्याह इतीति ११ यदुक्तं भवान्न
स्त्वमेकएवशास्तेतितदनालोच्यकथितं मदन्यस्यात्युत्तमस्य सत्त्वादिद्याह परइति मदन्योजगतोजंगमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च शास्ताऽस्ति सकइत्यत उक्तं परइति परोरिपरमात्मनोरित्यभिधा
नात् सशास्तापरः परमात्मा तस्य लक्षणमाह ओतमिति अयमर्थः पटवत्तथा कंथापटः सूत्रे तं तीर्धितया ओतः तिरश्चीनतया ओतः तं त्वाधात्वेन स्थितः तथेदं विध्वंयत्र परमात्मनि ओतप्रोतधर्मेण तदाधार
त्वेन स्थितं यस्मिन्निदं संविचेतिसर्वं यथा कंथापटः सूत्र ओताः प्रोताश्च संस्थिताः एवं विष्णो विदं विश्वमोतं प्रोतं च संस्थितमित्यादि श्रुतिस्मृतिबलादेतल्लक्षणमव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिदोषरहितं यच्चस्यधारको
नस्यात्तर्हिपतिष्यति वेगाख्यसंस्काररहितशरवदित्यादितर्काच्च लक्षणांतरंचाह यदंशतइति यस्यांशतोवासुदेवादिस्वरूपं शैर्भांशैर्ब्रह्मादिभिरस्य जगतः स्थितिजन्यसंहाराः भवंतीति शेषः यतोवाइमा

अतस्त्वमेकोभूतानां सेश्वराणामधीश्वरः । शास्तादंडधरो नृणां शुभाशुभविवेचनः ७ तस्येते विहतादंडो नृलोके केवर्ततेऽधुना ॥ चतुर्भिरद्रुतैः सिद्धराज्ञाते वि
प्रलंभिता ८ नीयमानंतवादेशादस्माभिर्यातनागृहम् ॥ व्यमोचयन्पातकिं न छिस्वापाशाप्रसह्यते ९ तांस्तेवोदितुमिच्छामो यदि नो मन्यसे
क्षमम् ॥ नारायणस्य अभिहिते माभिरित्याययुद्रुतम् १० श्रीशुक उवाच ॥ इति देवः स जापृष्टः प्रजासंयमनो यमः ॥ प्रीतः स्वदूतान्प्रत्याहस्मरन्पादां
बुजं हरेः ११ यम उवाच ॥ परमदन्यो जगतस्तस्तथुषश्च ओतं प्रोतं पटवद्यत्र विश्वम् ॥ यदंशतोऽस्य स्थितिजन्मनाशनस्येतवद्यस्य वेशचलोकः १२
योनो माभिर्वाचिजनं निजायां बध्नाति तं त्यामिव दामभिर्गाः ॥ यस्मै बलितइमेनामकर्मभिर्निबंधबद्धाश्च कृतावहंति १३ अहं महेंद्रो निऋतिः प्रचेताः सोमो
गिरीशः पवनो विरिचिः ॥ आदित्यविश्वेवसवोऽथ साध्या मरुद्गरा रुद्रगणाः ससिद्धाः १४ अन्ये च ये विश्वसृजोऽमरेश भृगवा दयोऽस्पृष्टरजस्तमस्काः ॥
यस्येहितं न विदुः स्पृष्टमायाः सत्त्वप्रधाना अपि कृततोऽन्ये १५

निभूतानि जायंत इत्यादि श्रुतेः यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहं इत्यादिर्व्यास रूपेणापि धारकत्वं तस्यैवेति निश्चयाय च शब्देन पुनर्ग्रहणं जन्मनाशावेवल्लक्षणांत
रे इति जातपक्षपक्षिवत्पुनरस्याधीनं न स्यादिति नेत्याह नसीति नसिनासिकायां ओतागावइति च १२ हरेः शास्त्वनामं दंडधरस्य दंडेन न किंतु वेदलक्षणया वाचेत्याह यइति यइशः निजायां स्वस्मादिभि
व्यक्तायां वाचि वेदलक्षणायां नामभिर्ब्रह्मादिलक्षणैर्बध्नाति निजमात्मीयानि त्ययोरित्याभिधानं बंधनेन किंप्रयोजनमत्राह यस्मादिति नामकर्मणामानंत्यप्रकटनाय बहुवचनं अन्यथा नामकर्मभ्यामित्य
लं दंडबंधो निर्बधस्तेन बद्धाः १३ लोकतः सर्वज्ञानामस्माकं स्वविषयज्ञानजनकत्वमाहात्म्यं च श्रीहरिलक्षणमित्याह अहमित्यादिना १४ नस्पृष्टरजस्तमोभ्यामस्पृष्टरजस्तमस्काः शुद्धसात्वि
का इत्यर्थः ततो भृगवादिभ्यो न्ये मन्वादयः सत्त्वप्रधाना इत्यनेन सत्त्वं प्रचुरं अन्येरजस्तमसीच किंचित्स्तइति ज्ञायते कुत इत्यत उक्तं स्पृष्टेति ईहितमिच्छाविषयमभिप्रायम् १५

१ कथानिर्माणया छिन्नाः पटाः यथा त्रिगुणोक्तसूत्रे ओताः प्रोताश्च तथा ब्रह्मणि विश्वं अतिराते । तथा च मूले पटशब्देन कंथापटस्य सूत्रशब्देन त्रिगुणकृतसूत्राविवक्षितेन भेदाभेदशंकानास्ति । २ व्यासरूपमन्तरे
ण रूपान्तरेणापि ० पा ०

तत्प्रसादमन्तरेणादृष्टलक्ष्येधवच्चक्षुरादीन्द्रियाविषयत्वेन तद्विषयज्ञानं दुष्करमित्याह यथा इति गोभिश्चक्षुरादीन्द्रियैः असुभृतोजीवाः आत्मना जीवानामात्मानमन्तर्यामिणं स्वरूपान्तरं चाह अन्तर्हृदिसन्तं अथवात्मनामन्तर्हृदिसन्तं आकृतयोरूपानि स्वप्रकाशं चक्षुरादीन्द्रियं अनेन निकटवर्तिनां चक्षुरादीन्द्रियाभिमानिनां देवानामपि तद्विषयज्ञानाभाव उक्त इति ज्ञातव्यं स्वरूपत्वेन नाकृतयः पश्यन्तीति चेत्तत्राह तत इति ततः आकृतिभ्यः परं विलक्षणं भिन्नामित्यर्थः इदमपि हरिः लक्षणं सपर इति पूर्वैर्णान्वयः १६ तां तु वेदितुमिच्छाम इत्यस्योत्तरमाह तस्येति मायाधिपतेः लक्ष्मीपतेः आत्मन्तस्त्वलक्ष्मीपतित्वे पूर्वोक्तलक्षणसाधके इति ज्ञातव्यं प्रायेणेति कथितार्थानेधारणाय तस्य हरः रूपं श्यामवर्णं गुणाः विप्रप्रियत्वादयः स्वभावो नित्यनिर्दोषत्वयेपां ततथा १७ तेषां किंकृत्यामिहेतितत्राह भूतानीति विष्णोर्भूतानि पार्षदाः दुर्दृशं लिंगानि दर्शनायोग्यलक्षणानि तद्वृत्तिमतः विष्णुभोक्तमतः १८ विष्णुदूताश्चेत्तर्हि पातकिनां किमित्युद्धमूचचितितत्राह धर्मत्विति तु शब्दात्सूक्ष्मज्ञानं युष्माकं नास्तीत्याह १९ तर्हि के

यैवेन गोभिर्मनसासुभिर्बाहुद्वारा वा मुहूर्तो विचक्षते ॥ आत्मानमन्तर्हृदिसन्तमात्मानां चक्षुर्यथैवाकृतयस्ततः परम् १६ तस्यात्मन्तस्त्रस्य हरैरर्थांशितुः परस्य मायाधिपतेर्महात्मनः ॥ प्रायेण दूता इह वै मनोहराश्चरन्ति तद्रूपगुणस्वभावाः १७ भूतानि विष्णोः सुरपूजितानि दुर्दृशं लिंगानि महाद्भुतानि ॥ रक्षन्ति तद्भक्तं मतः परेभ्यो मत्तश्च मर्यादयः सर्वतश्च १८ धर्मस्तु साक्षाद्भगवत्प्रणीतं न वै विदुर्ऋषयो नापि देवाः ॥ न सिद्धमुख्या जसुरामनुष्याः कुतो नु विद्याधरचारणादयः १९ स्वयं भून् रदः शंभुः कुमारः कपिलो मुनिः ॥ प्रह्लादो जनको भीष्मो बलिर्वयासः किर्वयम् २० द्वादशैते विजानीमोधर्मे भागवन्तं भटाः ॥ गुह्यं विशुद्धं दुर्बोधं यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्रुते २१ एतावानेव लोके किंस्मिन्पुंसां धर्मः परः स्मृतः ॥ भक्तियोगो भगवत्तन्नामग्रहणादिभिः २२ नामोच्चारणमाहात्म्यं हरः पश्यतपुत्रकाः ॥ अजामिलोऽपि यै नैव मृत्युपाशादमुच्यत २३ एतावतालमवनिर्हरणाय पुंसां संकीर्तनं भगवतो गुणकर्मनाम्नाम् ॥ विक्रुशयपुत्रमघवान्यदजामिलोऽपि नारायणेति श्रियमाण इयाय मुक्तिम् २४ प्रायेण वेदतादिदं न महाजनोऽयं देव्या विमोहितमतिर्वतमाययाऽलम् ॥ त्रय्यां जडीकृतमतिर्मधुपुष्पितायां वैतानके महति कर्मणि युज्यमानः २५ एवं विमृश्य सुधिया भगवत्यन्ते सर्वात्मना विदधते खलु भावयोगम् ॥ ते मे न दंढमंहं त्यथ द्यमोषां स्यात्पातकं तदपि हं त्युरुगायवाद् २६ ते वेदसिद्धपरिगीतपवित्रगाथाये साधवः समदृशो भगवत्प्रपन्नाः ॥ तान्नोपसीदत हे र्गदयाऽभिगुप्तान्नैषां भयं न च वयं प्रभवामदंढे २७ तानानयध्वमसतोदिमुखान्मुकुन्दपादारविन्दमकरंदरसादजस्रम् ॥ निष्किंचनैः परमहंसकुलैरसंज्ञैर्जुष्टाद्बृहेति रयवर्त्मनि बद्धतृष्णान् २८

विदुरितितत्राह स्वयं भूरिति २० २१ किंच धर्मस्वरूपं निवेदयतु भवानित्याशंक्य उत्तमं धर्मवदामीत्यभिप्रायेणाह एतावानिति तस्य हरैर्नामग्रहणादिभिर्भगवत्तियोभक्तियोगः एतावानुत्तमः परो धर्मः स्मृत इत्यन्वयः एष मे सर्वधर्माणां धर्मो धिक्तमो मत इति स्मृत्युक्तं २१ २२ नारायणेत्यादिगुणनाम्नां मधुसूदनेत्यादिकर्मनाम्नां गुणानां कर्मणां नाम्नां वायत्संकीर्तनं एतावता पापनिर्हरणायां लंसा धर्मांतरं नापेक्षितमित्यन्वयः विक्रुशय आहूय २४ देव्या बहुविधविलासोपेतया मधुपुष्पितायां स्वर्गादिपुष्पप्रकाशिकायां वैतानिके वेदविहिते यज्ञसंबन्धिनिवायुज्यमानः प्रेर्यमाणः २५ भावयोगभाक्तियोगं उरुगायवाद् भगवन्नामकीर्तनम् २६ गाथाः संकीर्तनानि वेदादिभिर्नित्यगीतसंकीर्तनाः गदया कौमोदक्या २७ असतः लोकानि दितकर्म निरतान् निरयवर्त्मनि नरकद्वारे ग्रहेभार्यादौ २८

अकृतावपुष्पकृत्स्नान् अथ ननु पृथग्विष्णुपादार्चनादिकर्मणः २९ कृष्णां विपश्चमधुलिङ्गकृष्णपादार्चनं विदमः स्वकर्मनिमित्तेषु मायागुणेषु विषयेषु नरमते पुरुषार्थबुद्धिन करोति यतः
 कर्मणः पुनः रजः स्यात्साहशं कर्म तु शब्देन कर्दमजलेन कर्दमप्रक्षालनमिवेति दर्शयति ३० यत्स्वपुरुषैरसत्कृतं नोऽस्माकं तत्क्षम्यतामित्यन्वयः न विदुषां हरेर्माहात्म्यमजानतां ननु क्षांत्यर्थकोऽदृढइ
 तितत्राह रचितेति किमनेनानायासेनेति तत्राह नमइति द्रव्यादिलक्षणदंडमंतरं कथं क्षांतिरिति तत्राह क्षांतिरिति वरीयसि वरतरे परतमे पुरुषाय नमः इत्येतावता द्रव्यादिदानाधिकेन क्षांतिर्भवती
 तिशेषः भूयिष्ठान्तेन मउक्तिविधेमेति श्रुतेः सर्वदासन्निहितासांतिष्ठते महति क्षेममिति सप्तमी ३१ ३२ अहंसापापानां एकांताविनिष्कृतां नित्यं प्रायाश्चित्तं न केवलं स्त्रीशूद्रादीनां नामसंकीर्तनं विधीयते अन्ये
 षामपीति भावेनाह महतामिति ३३ सर्वाणि साधनान्यनुष्ठायिमानान्यपि भक्तिसहितानि बलवन्तीत्यभिप्रेत्याह शृण्वतइति ३४ कुंभसंभवोऽगस्त्यः मलयपर्वते ३५ इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे वि० टीकायां बुती
 योध्यायः ॥ ३ ॥ मुहूर्तितयं सूर्य इत्यत्र यदुक्तं ब्रह्माद्यज्ञेयमाहात्म्यं हरेस्तज्जन्माद्याययतइत्यत्र च यः सर्गविशेषः प्रतिज्ञातः सोऽपि भगवदेकनिष्ठइति प्रतिपाद्यते तत्र तृतीयादौ कथितः सर्गोऽपि भगवदेकनिष्ठ
 जिह्वानवक्ति भगवद्गुणनामैवेयं चेत्तश्च न स्मरति तच्चरणारविंदम् ॥ कृष्णाय नो नमति यच्चिरएकदापि तानानयध्वमसतोऽकृतविष्णुकृत्यान् २९ कृष्णां
 विपश्चमधुलिङ्गपुनर्विस्तृप्तमायागुणेषु रमते वृजिनावहेषु ॥ अन्यस्तुकामहत आत्मरजः प्रमार्ष्टुमीहेतकर्म यत्त एवरजः पुनः स्यात् ३० तत्क्षम्यतां स भगवान्पु
 रुषः पुराणो नारायणः स्वपुरुषैर्यदसत्कृतं नः ॥ स्वानामहो न विदुषां रचितां जलीनां क्षांतिर्वरीयसि नमः पुरुषाय भूमे ३१ श्रीशुक उवाच ॥ इत्थं स्वभर्तुगदितं
 भगवन्महिं त्वंसंस्मृत्य विस्मृतो धियो यमकिंकरास्ते ॥ तेनाच्युता श्रयजनं प्रति शंकमाना द्रष्टुं च विभ्यति ततः प्रभृति स्म राजन् ३२ तस्मात्संकीर्तनं विष्णो
 र्जगन्मंगलमंहसाम् ॥ महतामपि कौरव्यविद्वचेकांता विनिष्कृतम् ३३ शृण्वतो गृणतो वीर्याण्युद्दामानि हरेर्मुहुः ॥ यथासुजातया भक्त्या शुद्ध्यन्नात्माव्रता
 दिभिः ३४ इति हासमिमं गुह्यं भगवान्कुंभसंभवः ॥ कथयामास मलय आसीनो हरिर्मर्चयन् ३५ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
 ॥ राजोवाच ॥ देवासुरवृणां सर्गो नागानां मुगपक्षिणाम् ॥ सामासिकस्त्वया प्रोक्तो यस्तु स्वायं भुवैतरे १ तस्यैव व्यासमिच्छामि श्रोतुं ते भगवन् यथा ॥ अनु
 सर्गे यथा शक्त्या ससर्ज भगवान्परः २ ॥ सूत उवाच ॥ इति संप्रश्नमाकर्ण्य राजर्षेर्बादरायणिः ॥ प्रतिनंद्य महायोगी जगदमुनिसत्तमः ३ ॥ ऋषिरुवाच ॥
 यदा प्रचेतसः पुत्रदश प्राचीन बर्हिषः ॥ अंतः समुद्रादुन्मग्ना ददृशुर्गोहमैर्वृताम् ४ हुमेभ्यः कुक्ष्यमाना रते तपो दीपित मन्यवः ॥ सुखतो वायुमग्निं च ससृजुस्त
 द्विधक्षया ५ ताभ्यां निर्दह्यमानांस्तानुपलभ्य कुरुद्वह ॥ राजोवाच महान्सोमो मन्युं प्रशमयन्निव ६
 उतान्यनिष्ठः आहोस्विद न्यनिष्ठोऽपि भगवत्प्रसादाय च इत्यभिप्रेत्य राजोक्तार्थमनूद्यतद्विस्तरं ब्रूहीत्याह देवेति सामासिकः संक्षिप्तः १ व्यासं प्रपंचते तव सकाशादनुसर्गं अवांतरसर्गं २ शुकेन राजप्रश्रमाह
 त्यपरिहार उक्तानां हत्यान्यकथांतरमवादि श्रुत्वास्मिन्वातूष्णीं स्थितो किमिति शौनकादीनां हार्दप्रश्नं परिहरति सूत इत्याह सूतइति अनेन सूतशौनकसंवादो न समाप्तः किंच शौनकादिप्रश्नोप्ययमेव
 अयमेव परिहारोपीति ध्वनितं ३ भगवत्प्रसादाय च त्वात्तमंददृष्ट्या न्यनिष्ठदत्तप्रतीयमानोऽपि तदेकीन इति लक्षणस्य नतिव्याप्तिरिति दर्शयितुं प्रकृतार्थानुवादपूर्वकमुपक्रमते यदेति प्रचेतस इति तुल्यनामानः
 प्राचीन बर्हिषः दशपुत्राः यदांतः समुद्रादुत्थिताः हुमैर्वृतांगां भूमिं ददृशुः ४ तदा सुखतो वायुमग्निं च ससृजु रित्यन्वयः तेषां वृक्षाणां दिधक्षया दहनं च्छया ॥ ५ ॥ तत्र चंद्रेण तत्कोपशांतिप्रकारं कथयति
 ताभ्यामिति ताभ्यां अग्निवायुभ्यां ६

प्रजापतिरुवाच ॥ नमःपरायावितथानुभूतयेगुणत्रयाभासांनिमित्तबंधवे ॥ अदृष्टधाम्नेगुणतत्त्वबुद्धिभिर्निवृत्तमानावधयेस्वयंभुवे २३ नयस्यसख्यंपुरु
षोवेत्तिसख्युःसखावसन्संवसतःपुरेऽस्मिन् ॥ गुणोयथागुणिनोऽव्यक्तदृष्टिरतस्मैमहेशायनमस्करोमि २४ देहोऽसवोऽक्षामनवोभूतमात्रानात्मानमन्यं
चविदुःपरंयत् ॥ सर्वंपुमान्वेदगुणांश्चतज्ज्ञानेवेदसर्वज्ञमनंतमीडे २५

क्षितस्य सर्वज्ञत्वविशिष्टान्यसद्भावे घटते तेनान्यैश्च संभूयाप्यवेद्यमाहिरित्यनेन हरेर्निरतिशयमाहात्म्यं विज्ञातं स्यादिति तदर्थं देहादिशब्देन तदभिमानित्वेन तेन लक्ष्यं ते संबधात् तथाहि प्रधानाभिमानित्वाद्धैश्रवणादयो देहादय इति सामानाधिकरण्येनोच्यंते न तु तादात्म्यात् देहः अभिमानो वैश्रवणः असवः प्राणाभिमानिनो मरुतः अक्षा इन्द्रियाणि तदभिमानिनः इन्द्राग्निवरुणादयः मनव इति मनसोतः करणस्य वृत्तिबाहुल्याद्बहुवचनं तस्याभिमानो रुद्रः भूतानामभिमानिनः पृथिव्याद्याः सुपर्णाद्यावा मात्राः शब्दादयः तदेव ताः रुद्रसूनवः सौपर्णाद्यावा इत्येते देवाः वैश्रवणाद्याः आत्मानं स्वस्वरूपमन्यं स्वव्यतिरिक्तं प्रपंचं न विदुः यदुभयस्मात्परमुत्तमं ब्रह्मतत्त्वविदुरिति किमु तत् तत्पसादमर्तरेणेत्येषः पुमान्जीवाभिमानो ब्रह्मास्वात्मानं प्रपंचचेतिसर्ववेदवेतगुणांश्च शब्दांस्तद्विशेषांश्च क्रियादींश्च वेदं तर्हि परमात्मानं वेदं किं नेत्याह तज्ज्ञ इति तानि सर्वाणि जानातीति तज्ज्ञोऽपि ब्रह्मा तं सर्वज्ञं हरेर्न वेद यथा सौहारिः स्वात्मानं स्वव्यतिरिक्तं सर्वव्यतिरिक्तं तथेति शेषः तर्ह्यसौ स्वपरिच्छेद्यत्वेन परिमितः किं नेत्याह अनंतमिति अनंतमात्मानं परिच्छेद्यत्वेन ज्ञातारं तस्य ज्ञानस्य यथार्थत्वात् अतः स एव सर्वमुख्यः सर्वज्ञो न ब्रह्मेति तद्वत्त्वावैत् अहं ब्रह्मास्मीति श्रुतिः विष्णोर्नृकं वीर्याणीति श्रुतिश्च एवं विधं परमात्मानं ईड इत्यन्वयः एतत्सर्वदेहोऽभिमानो वैश्रवणो मरुतः इन्द्राद्या इन्द्रियात्मानो रुद्रोतः करणात्मकः नैते विदंति स्वात्मानं परंचापि विमोहिताः जीवाभिमानो ब्रह्मा तु सर्ववेदप्रजापतिः सोऽपि वेदहरेर्नैव स म्यक् सैवाहि सर्वो विदित्यनेन सिद्धं २५

अनुमानतोपितज्ज्ञानं सुकरमित्याह यदेति यदा स्वप्नसुषुप्त्यादौ नामरूपस्य नामरूपपदकप्रपञ्चापादकस्य मनसो दृष्टिस्मृतिसंप्रमोषात् चाक्षुषस्पर्शलक्षणज्ञाने प्रमुष्यापहत्योपरामः निर्व्यापरावस्था तदायः केवलयास्वसंस्थया ईयते जीवस्यास्वातंत्र्यात् स्वप्नावबोधादिदर्शनाच्च जीवेच्छाराहित्येन शुद्धया स्वरूपसत्तया स्वप्नादिनियामकत्वेन जीवादन्य ईश्वरोऽस्तीति ज्ञायत इत्यन्वयः तस्मै हंसायानि त्यशुद्धायान्वासरूपायवानमः उपास्तिर्विशेषाधिष्ठानेन च भाव्येति अतस्तद्भावमाह शुचिसन्न इति शुचिर्वायुरेव सन्ननिवासस्थानं यस्य सतथा तस्मै नामरूपात्मकप्रपञ्चविषये जीवस्य चाक्षुषमानसा ज्ञानापहाराद्वा । यदोपरामो मनसः स्वप्नसुषुप्तिलयादिषु तदावस्थाप्रबोधादिकारणत्वेन केशवः अस्वातंत्र्यात्तु जीवस्य विद्येत्येनो नियायकः जीवप्रवृत्त्यानुकूल्याज्ज्ञायते ऽसौ सदा विभ्रित्येतत्प्रमाणानुगृहीतव्याप्तिकत्वाल्लग्नमव्याभिचारीति भावः २६ विद्वत्प्रत्यक्षानुगृहीतत्वाच्च लिङ्गबलिष्ठमित्याशयेनाह मनीषिण इति मनो नियमनसमर्थाः मनीषिणः मनीषया तद्दृष्टिसन्निवेशितं भगवंतं निष्कृषन्ति निष्कृष्य जानन्तीत्यन्वयः कथमेव अग्निविदो दारुणि गूढं शङ्खनिर्मथ्य जानन्ति यथा तथा इह जीवराशि शरीरैर्तर्हितमिति शेषः त्रिवृद्धिः इच्छाज्ञानक्रियात्मना त्रिधा वर्तमाना भिन्नवर्तिविमलोत्कर्षणी ज्ञानक्रियेत्यादिन वत्त्वसंख्याविशिष्टाभिः स्वरूपभूताभिः शक्तिमिलितमिति शेषः । दर्शोद्विषमनो बुद्धिमाणप्रधनाख्या निचतुर्दशतत्त्वानि तेभ्य उक्तमत्वेन पञ्चदशाभ्य त्वात्पा च दश्यं मनो बुद्ध्यहंकारचित्तचेतनाभेदेन तत्स्मरकतया स्थितत्वाद्वा तदुक्तं इच्छादित्वेन त्रिविधा विमलाद्यास्तु शक्तय इति च शब्दात्तद्विभ्रास्तज्ज्ञाताश्चान्याः संतीति ग्राह्यं तदप्युक्तं विष्णोः स्वरूपभूतायास्ताभ्यस्तत्राभिकाः पराः जायन्ते तत्प्रसादेन ताश्च पीठे ऽभिपूजयेत् तद्विन्नजीवास्तस्यैव प्रसादात्तत्समीपगा इति अनेन नवभिः नवद्वाराभिर्व्यक्ताभिः त्रिवृद्धिः गुणत्रयात्मभि रित्येतन्निरस्तम् । दर्शोद्वि

यदोपरामो मनसो नामरूपस्य दृष्टिस्मृतिसंप्रमोषात् ॥ य ईयते केवलयास्वसंस्थया हंसाय तस्मै शुचिसन्ननेनमः २६ मनीषिणो तर्ह्यदिसन्निवेशितं स्वशक्तिभिर्नवभिश्च त्रिवृद्धिः ॥ वह्नियथादारुणि पाञ्चदश्यं मनीषयानि षेषमायानि षेधनिर्वाण सुखानुभूतिः ॥ सप्तवर्नामासच विश्वरूपः प्रसीदताम निरुक्तात्मशक्तिः २८

याद्याभ्रयत्वेन पाञ्चदश्य इति व्याख्यातं तत्र किमानमित्यपि माशंका दर्शोद्वियाणि च मनो बुद्धिमाणप्रधानकाः चतुर्दशैर्वापरमः पाञ्चदश्यो हारिः स्मृतः बुद्धिभेदेन चैतेषु पाञ्चदश्योऽसंस्थित इत्यनेन परिहृतव्या अनेन पञ्चदशीतिसंख्यातिथौ वर्तमानत्वात्पाञ्चदश्यमित्येन दपव्याख्यानां निरस्तमिति ज्ञातव्यम् २७ यो मनीषिभिर्निर्मथ्य ज्ञातः सहरिर्मम प्रसीदतामित्यन्वयः किमन्येभ्यो विशिष्य अस्य प्रसादः प्राप्यते प्रजापतेन त्वदेतान्यन्य इत्यादि श्रुतेः अन्येषामप्यतिशयितमाहात्म्यप्रतीतिरित्याशंक्य एष ह्येव शतानंद इत्यादि श्रुतेः इतरेषां मानं दारिपयत्ता विशिष्टत्वात् एतस्यानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रा मुपजीवंति न ते विष्णो जायमान इत्यादि श्रुतेः अस्यापारिच्छिन्नानंदानुभवरूपत्वादित्याह अशेषेति अशेषो विशेषः इयत्ताख्यः अशेषविशेषः सच माया प्रकृतिश्चेत्तेशेषविशेषमाये तयोर्निषेधो यस्य तत्तथा तच्च निर्वाणमशरीरभोग्यं च यत्सुखं सत्स्या विशेषविशेषमायानि षेधनिर्वाण सुखस्यानुभूतिः एतादृशानंदो ह्यमिति सतथा अपरीमिता प्राकृतशरीरभोग्यानंदानुभवरूप इत्यर्थः इयत्ता तु विशेषः स्यादानंदो तदुज्जितः सर्वैर्विशेषैराहित उच्यते हरिरव्ययः अप्राकृतस्वरूपत्वाभिर्मायश्रौतिकथ्यत इति अतो यमेवार्थ इति ज्ञायते प्रजापत्यादि शब्दमुख्याथोपि अयमेवेति भावेनाह सप्तवर्नामेति अनेनोपन्यस्ता श्रुतिः सावकाशेति ज्ञातव्यं यो देवानामिति श्रुतेश्च नीरूपस्य सर्वनामत्वं कथमित्यत उक्तं सचेति विश्वानिरूपाणि यस्य सतथा विश्वस्य रूपमिव रूपं यस्येत्यत्र विश्वरूपसदृशो विश्वरूप इति अन्यथा योज्यं ननु प्रतीतिार्थे परित्यज्य अप्रासिद्धार्थकल्पनेनैकारणमित्यतश्च शब्दसूचितायाः तद्रूपसदृशरूपं यतः सर्वस्य सर्वदा स्वरूपो यतः शब्दमुख्यार्थः सर्वनामक इति स्मृतेः समाख्यानं कारणं सप्त इति तच्छब्दद्वयेन तच्छ्रुत्युक्तसर्वनामत्वसर्वरूपत्वेपामृशति नन्वदृष्टत्वादेकस्य सर्वनामत्वादिकथं युज्यते न च भ्रौतत्वाद्युक्तिमतः । श्रुतीनां अनंतत्वेनैकज्ञान्ययोक्तिसंभवादिति तत्राह अनिरुक्तेति विविधशक्तिः पुरुषः

पुराणइति श्रुतेः गतिसामान्यादितिसूत्रेण श्रुतीनामेकविषयत्वेन ज्ञानोत्पादनार्थमस्त्वस्य निर्णीतत्वात् ननु हरेः सर्वनामत्वे अवचेनैव प्रोवाचेत्यादि श्रुतेः कागतिरित्यतो वाह अनिरुक्तेति स्वस्मिन्नेति शेषः
 अनिर्वाच्यास्वकीयाज्ञानशक्तिरित्येच्छते गुणाविर्भावलक्षणायाः दोषाविष्कारोक्तयसंभवेनासंगतस्यादिति अलौकिकत्वाच्चोविष्णुरनिरुक्तो निरूपितः तथापि वेदेषूक्तत्वादुक्तो रूपी स एव चैतिवाक्यविरुद्ध
 त्वाच्चोक्तएवार्थः २८ सच विश्वरूप इति विश्वरूपोक्तिविशदयति यद्यदिति वचसा घटत इति निरुक्तं धियाऽक्षभिर्मनसानिरूपितं यद्यत्तत्तदस्य हरेः स्वरूपं माभून्नभवति कुतः सत्त्वादिगुणसमूहेन
 वर्धितत्वाच्च हिंसकीदृश इति तत्राह सवा इति सत्त्वादिगुणानामपायः राहित्यमेव निसर्गलक्षणं स्वाभाविकलक्षणं यस्य स तथा वा इत्यनेन केवललोनिगुणश्चेति श्रुतिप्रमाणयति अनेन जगद्गुणानात्मकं भग
 वद्रूपमप्राकृतमिति निरणायि माभूदित्यनेन जगत्साक्षाद्भगवद्रूपं न जानीहीत्यर्थोऽपि सूचित इति ज्ञातव्यं २९ कालकारणत्वं ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणमित्याह यस्मिन्निति यास्मिन्नधिकरणभूते
 काले इदं वर्तते यतो यस्मादपादानभूतात्कालादभूत् येन कारणभूतेन कालेन जायते यस्य संबंधभूतस्य कालस्याधीनामिदं यस्मै संपदानभूताय कालाय कल्पते यं कर्मभूतं कालं प्रतीक्षते यः कर्तुंभूतः

यद्यन्निरुक्तं वचसानिरूपितं धियाऽक्षभिर्वामनसोतयस्य ॥ माभूत्स्वरूपं गुणरूपं बृंहितं सर्वैर्गुणापायवि सर्गलक्षणः २९ यस्मिन् यतो येन च यस्य यस्यै
 यं यो यथा कुरुते कार्यते वा ॥ परावरेषां परमं प्राक् स्वसिद्धं तद्ब्रह्मतद्देतुरनन्येदेकम् ३० यच्छक्तयो वदतां वादिनां वैविवादसंवादभुवो भवन्ति ॥ कुर्वन्ति ते
 षां मुहुरात्ममोहं तस्मै न मोनंत गुणाय भूम्ने ३१ अस्तीति नास्तीति च वस्तुनिष्ठयोरेकस्थयोर्भिन्नाविरुद्धधर्मयोः ॥ अपेक्षितं किंच न सांख्ययोगयोः संपप
 रं ह्यनुकूलं बृहत्तत् ३२

कालः प्रेरयति यथा येन प्रकारेण पुरुषः कर्मकुरुते स्वयं चापरेण कार्यते तत्तस्य सप्तविभक्त्यर्थस्य कालस्य प्रकाराणां प्रेरकस्य च यत्परावरेषां ब्रह्मादीनां साकाशात् प्राक्पूर्वस्वसिद्धं कार्यकारणात्मकप्रपंच
 द्ययति रित्त्वेन स्वत एव सिद्धं । अतएव परममत्युत्तमं । अनन्यदन्यसाहचर्यरहितं । एकं अवतारादिरूपाभिन्नं । तद्ब्रह्मेतुः कारणमित्यन्वयः । तत्कालस्य सदा तनसत्ताप्रदत्वमस्यैव नान्यस्येति द्योतना
 यस्य सप्तविभक्त्यर्थत्वेन कालो विशेषितः । अन्यथा कालस्य कारणब्रह्मेति कृतं स्यादिति तदुक्तं सर्वसत्ताप्रदत्वत इति तत्तत्कालीन सर्ववस्तुसत्ताप्रदत्वाद्वा कुतस्तत्कल्पत इति चेत् विभक्त्यर्थस्य कालस्य
 प्रकाराणां च कारणं एक एव परोविष्णुरिति स्मृतेः अयमेवार्थो न तु यस्मिन्नित्यादिना क्रियमाणकारकफलरूपेण ब्रह्मैवावस्थितमिति तत्तत्कालीन सर्ववस्तुसत्ताप्रदत्वाद्वा कुतस्तत्कल्पत इति चेत् विभक्त्यर्थस्य कालस्य
 रक्तएवार्थः ३० अनिरुक्तात्मशक्तिरित्येतद्विवृणोति यच्छक्तय इति विवादसंवादभुवः विप्रतिपत्तिसंप्रक्षिपन्त्योर्भुवो विषयाः वदतां वादं कुर्वतां । वादिनां मतमज्ञाननिमित्तमित्याह कुर्वन्तीति ३१
 विवादसंवादौ च कथं कारणं स्यातामिति तत्राह अस्तीति यद्विन्नयोर्विरुद्धयोरपेक्षितं विषयः क्रियाकार्योर्मदन्य ईश्वरोऽस्तीति नास्तीति वादिभिः प्रतिपाद्यमानयोः भिन्नत्वनिरुद्धत्वे कथमत्राह वस्त्विति भि

१ अस्तीति नास्तीति श्लोकस्यायमर्थः । भिन्नविरुद्धधर्मयोः । भिन्नविरुद्धधर्मप्रतिपादकयोः । एकस्थयोः एकवस्तुविषयकयोः । अस्तीति नास्तीति च वस्तुनिष्ठयोः । मदन्यदीति शेषः । मदन्यदी श्वराख्यं वस्तु अ
 स्तीति दिवमतं । तादृशं वस्तु नास्तीति आसुं मतं तयोर्मतयोरित्यर्थः । अपेक्षितं तन्मतं विषयः । किंच न लोकविलक्षणं । समं उच्च नीचस्थानयोर्यथा योग्यफलप्रदं । अनुकूलं तादृशमतभेदेन द्विविधबुद्धिजनकं । सांख्ययो
 गयोः ज्ञानयोग्यकर्मयोगयोः । परं मुख्यतात्पर्यविषयं । यत्तत्तद्बृहत्तव्येति ॥

अवस्तुनिष्ठत्वात् एकस्मिन्वस्तुनिस्थतयोरित्यंगोकारोविबुद्धयोः यद्यप्येकस्य स्वरूपेण सत्त्वं परस्वरूपेणा सत्त्वं इति द्वौ भेदौ स्तः तथापि नैतादृशी एते सत्त्वाः सत्त्वे स्वरूपस्यैवोति यत इति द्योतनायां तत्पदं द्वयं यच्चैकिकचानालैकिकं यच्च सांख्ययोगयोः समं कर्मानुष्ठानलक्षणयोगप्रतिपादककर्मकांडेतत्फलदातृत्वेन प्रातिपाद्यं सांख्ये च यथार्थज्ञानसाधने वेदांते विचारितं यच्चानुकूलसंबंधांप्रियतमं तत्तद्वादिनां तत्तद्बुद्धिजनकत्वेन तत्तदनु रूपफलदातृत्वेन वर्तमानं वा तत्परंबृहत्परंब्रह्मप्रपञ्चइति वाक्यशेषः सर्वदावर्धमान न कदाप्यन्यथा भूतमित्यतो बृहदिति अस्तित्वपक्ष एव श्रेयान्न त्वितरः । तस्य दुष्टत्वादिति विशदीकरणायां सांख्ययोग्यं रितिविशेषणं सर्वे वेदाय तदमा मनंतीति श्रुतिं हि शब्देन सूचयति अस्तित्वं वास्त्विति निष्ठा सांख्ययोग्योः । नास्ति तद्वैतं वस्त्वद्वैतं मेवेति निष्ठाऽमुरीत्यतो वाहीति तदुक्तं मदन्योन्यास्ति सर्वे शइति विद्वद्यासुरं मतं अस्तौ तद्वैतमुभयोर्हरेरेव ह्यपेक्षितः निषेधविध्योर्विषयः फलदाता च केशवः तादृग्बुद्धेः कारणं च स्थानयोश्चोच्चनचयोरिति ३२ इतोऽपि मदन्यैश्वरोऽस्तीति पक्ष एव श्रेयान्नित्यभिप्रेत्याह यानुग्रहार्थमिति योऽनंतो भगवान्पादमूलं भजतामनुग्रहार्थं जन्मकर्मभिर्भर्तमानिरूपणि च भजे सपरमो मह्यं प्रसीदतामित्यन्वयः अलौकिकत्वेन तं विशिष्टं अनामरूप इति देवदत्तकर्मवद्वी शकर्मणा मप्रत्यक्षत्वाद् द्विष्णुमित्ररूपवद्वी शरूपाणां मदशेनादनामरूपः ननु स्वरूपकर्मोऽज्ज्ञतत्वात् यदापश्यः पश्यते रुक्मवर्णकर्तारमीशं अथैनमाहुः सत्यकर्म ति सर्वकर्मासर्वनामा सर्वरूप इत्यादि श्रुतेः अवतारैर्नामकर्मणां दर्शनाच्च तदुक्तं तत्कर्मणां महदृष्टत्वादानामाचाप्यदर्शनात् अरूपस्त्ववतारेण रूपकर्मणि दर्शयन् नित्यरूपो नित्यकर्मण्यव्यक्तत्वमेवेक्ष्यतत् अरूपकर्मैत्युदितो रूपकर्मोऽज्ज्ञतेनेति चिचभगवद्वच्यति रक्तपुरुषानुपपन्नार्थवाचिनामयस्य सोऽनामा यथामुक्तानां परमागतिः कमलाकांत इति कंसादिनिग्रहादवाप्तकंसारिः मुरारिरि

योनुग्रहार्थं भजतां पादमूलमनामरूपो भगवाननंतः ॥ नामानिरूपाणि च जन्मकर्मभिर्भजे समहं परमः प्रसीदतु ३३ यः प्राकृतैर्ज्ञानपथैर्जनानां यथाशयंदेहगतो विभाति ॥ यथाऽनिलः पार्थिवमाश्रितो गुणं स ईश्वरो मेकुरु तान् मनोरथम् ३४

त्यादिवाच्यार्थसमत्वात्सनामा मूलरूपस्यात्यंतमव्यक्तत्वादरूपः अनामासोधिकार्थत्वादव्यक्तत्वादरूपकः कंसारिः त्वादिसाम्यार्थोऽव्यक्तूपोवतारगति लोकदृष्ट्याधिकार्थः निमूलनामानिकेशवे अथ दामोदरादीनि लोकदृष्ट्यासमानितु आनंदोऽव्यक्तूपस्तु मूलरूपमुदाहृतं स एव व्यक्तिकापन्नः प्रादुर्भावोऽदाहृत इति अनेन उक्तस्मृत्यर्थोऽपि स्पष्टीकृत इति ज्ञातव्यम् ३३ यथाधिकारस्वविषयज्ञानस्य तारतम्यजनकत्वेन प्रमाणासिद्धत्वान्मदन्योन्यास्तीश्वर इति मतमासुराभित्याशयेनाह यः प्राकृतैरिति यो भवान्प्राकृतैर्ज्ञानपथैर्जनानां स्वबुद्ध्यनुसृतं सद्वातेन विभाति स ईश्वरो मे मनोरथं कुर्यादित्यन्वयः कश्चित्तद्व्यतुक्तं देहेति अयं भावः अयमानां जनानां जीवदेहगतो जीवः तदभिन्न इति प्रतीयेत अहं ब्रह्मास्मीति मध्यमानां जनानां देहगतः संदेहगतोऽनिर्णोत इति वाज्जीवस्तदन्यो वाहरि रिति उत्तमानां जीवानां प्रकृतेर्नौत्पत्तिकेन ज्ञानेन देहगतो देहगाज्जीवाद्भिन्न इति शेषः ईश्वरः पूर्णानंदादिगुण इति प्रकाशते तत्रोदाहरणं यथेति यथाऽनिलो वायुः पार्थिवं पृथिवीकार्यं गुणं सुखदुःखभोगसाधनं शरीरमाश्रितः प्रकृतिविकृतैर्ज्ञानसाधनैरिन्द्रियैः प्राकृतानां आवास इति मध्यमानां शरीरः प्राण इति अप्राकृतानां मुत्तमानां सर्वदेवोत्तमः सूत्रात्मोति प्रतिभाति तथेति स्वदेहस्थं ह रिप्राहुरधमाजीवमेव तु मध्यमाश्चाप्यनिर्णोतं जीवाद्भिन्नजनानां पूर्णानंदादिगुणकंसर्वजीवविलक्षणं उत्तमास्तु हरिप्राहुरस्तारतम्येनेतेषु च बुद्धिशुद्ध्यनुसारेण यथा प्राणशरीरिणां आसमात्रं जनाः प्राहुरनिर्णोतं च मध्यमाः देवदेवश्च संसूत्रमानंदं प्राणवेदिन इति स्मृतिसमाख्यासिद्धत्वाच्चैविध्यनार्थकथनं युक्तिमिति भावः ३४

नैयंरतुतिजिह्वाप्रमुखवत्स्तुत्यचित्तद्रवविकारहेतुरितिभावेनाह इतीति ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ नेदंरूपंमायाकल्पितांकिंतुनिजमेवअर्थक्रियाकारित्वादित्याशयेनाह ४० न्हदिन्यः
 न्हदिनीभवोजलनिर्गमः ४१ इदमपिनिजरूपत्वसाधकमित्याशयेनाह तंतथेति ४२ भावंभक्तिं ४३ बृंहणंप्रजापूर्णयोजनं कामोऽभिप्रायः ४४ विभूतयःममविशेष
 णेणसन्निधानस्थानभूताः । विशेषव्यक्तियप्रत्वाद्ब्रह्माद्यास्तुविभूतयः तदंतर्यामीणश्चैवमस्याद्याभिभावाइतीतिवचनात् ४५ ब्रह्मपूर्णतपोमेहृदयंप्रियं कुनस्तपोभिमानीरुद्रःममहृदयाज्जातःतदा
 श्रितश्चेत्येवंव्याख्येयं । विद्याममतनुःस्वरूपं विद्याभिमानिन्युमातनोजातातदाश्रिता क्रियाभिमानीत्विद्रोहरेराकृतिःशृंगाराद्याकाराज्जातस्तदाश्रितश्च क्रतवोयज्ञाःसंकल्पावानदाश्रिताश्चअभिमानो
 चपूर्वोक्तएव धर्मोधर्मराज हरेरात्मा मध्यदेहाज्जातःतदाश्रितश्च । सुराःसुशोभमानमेव राःकुलयाऽन्नंयस्यसःसुराःवायुश्चित्तगतःहरेरितिप्रियःअसोहरेःप्राणाज्जातस्तदाश्रितश्च । असवइतिबहुव
 चनमप्यशब्दवत् । ब्रह्माद्याःसुराश्चहरेरसुशब्दवाच्येभ्यःश्रोत्रादींद्रियेभ्यउत्पन्नाःतदाश्रिताश्चेतिद्विरावृत्त्याव्याख्येयं । तपोभिमानीरुद्रश्चविष्णोर्हृदयमाश्रितः विद्यारूपातथाचोमाविष्णोस्तनुमुपा

श्रीशुकउवाच ॥ इतिस्तवैःसंस्तुवतःसतस्मिन्नवमर्षणे ॥ प्रादुरासीत्कुरुश्रेष्ठभगवान्भक्तवत्सलः ३५ कृतपादःसुपर्णसिप्रलंबाष्टमहाभुजः ॥ शंखचक्रा
 सिचर्मेषुधनुःपाशगदाधरः ३६ पीतवासाघनश्यामःप्रसन्नवदनैक्षणः ॥ वनमालानिर्वीतांगोलसच्छ्रीवत्सकौस्तुभः ३७ महाकिरीटकटकस्फुर
 न्मकरकुण्डलः ॥ कांच्यंगुलीयवलयनूपुरांगदभृषितः ३८ त्रैलोक्यमोहनंरूपंविभ्राञ्चिमुवनेश्वरः ॥ वृतेनारदनंदाद्यैःपार्षदैःसुग्यूथपैः ॥ स्तूयमा
 नोनुगायद्भिःसिद्धगंधर्वचारणैः ३९ रूपंतमहदाश्चर्यविलक्ष्यागतसाध्वसः ॥ ननामदंडवद्भूमौप्रहृष्टात्माप्रजापतिः ४० नकिंचनोदीरयितुमशक्यो
 ब्रयामुदा ॥ आपूरितमनोद्वारोन्हृदिन्यइवनिर्झरैः ४१ तंतथावनतंभक्तंप्रजाकामंप्रजापतिम् ॥ चित्तज्ञःसर्वभूतानामिदमाहजनादनः ४२ ॥ श्रीभगवा
 नुवाच ॥ प्राचेतसमहाभागसंसिद्धस्तपसाभवान् ॥ यच्छूद्रयामत्परयामधिभावंपंगतः ४३ प्रीतोऽहंतेप्रजानाथयत्तेस्याद्बृंहणंतपः ॥ ममैषकामो
 भूतानांयदूयसुर्विभूतयः ४४ ब्रह्माभवोभवंतश्चमनवोविबुधेश्वराः ॥ विभूतयोममल्येताभूतानांभूतिहेतवः ४५ तपोमेहृदयंब्रह्मतनुर्विद्याक्रियाकृतिः ॥
 अंगानिकृतवोजाताधर्मजात्माऽसवःसुराः ४६ अहमेवेदमासांग्रेनान्यत्किंचांतरंबहिः ॥ संज्ञानमात्रमव्यक्तंप्रसुप्तमिवविश्वतः ४७

श्रिता शृंगाराद्याकृतिगतःक्रियात्मापाकाशसनः । अंगेषुक्तवःसर्वमध्यदेहेचधर्मराट् । प्राणोवायुश्चित्तगतोब्रह्माद्याःस्वेषुदेवताइतिवचनादुक्तार्थोपग्राह्यः रुद्रादीनांहरेस्तदंगशब्दवाच्यत्वं य
 दाश्रयंयद्भवतितत्तन्नामकर्मीरितिमित्यभिधानात्सिद्धं ४६ अत्राद्वैतवादिनोनिर्गुणंवाङ्मनसागोचरंजगत्कारणंसगुणमितिद्विविधंकल्पयंति तन्मतनिराकरणायाह अहमेवेत्यादिना सप्तसुप्रथमेति
 सूत्रात् अहंमयदिदंस्वरूपंत्वयातपसादृष्टतदेवांग्रेल्लेष्टेऽमाकुलपआस अन्यद्वाङ्मनसगोचरंनास सतोंबंधुमसलिनिरिधिदन्द्वाद्विप्रीण्याकवयोमनीषेतिश्रुतेः असतिगन्धे । कीदृशं अतर्बहिः
 सर्वतःस्थितंसर्वस्माद्बहिरपिस्थितं अंतर्बहिश्चतत्सर्वव्याप्यनारायणःस्थितइतिश्रुतेः तपसादृष्टंप्राकृतंचेदुक्तार्थानुपपत्तिःइत्यतउक्तं संज्ञानमात्रमिति समित्यनेनज्ञानस्यस्वरूपाभेदंध्वनयति मा

१ राशब्दयंकुल्यन्नवाचस्वात्कुल्यान्नाभित्युक्तं । कुल्यान्नलातव्यकुल्योग्यान्त्र । अपूशब्दोदित्येनअपूशब्देनान्यंबहुवचनातइतिमुच्यते । पुंसिभूत्रयसवःप्राणइत्यभिधानं । सुराःसुरायैसुरायइतिरूपं ।

प्रशब्देन प्रकृति प्राकृत रूपराहित्यं अवताररूपाणां च तदात्मत्वं सूचयति सत्यं ज्ञानमिति श्रुतेः अतएवाव्यक्तं अतिमूर्धं । तदव्यक्तमाह हीति सूत्रात् । हरेः स्वापवचनमपिलोकव्यामोहनायेति भावेनाह प्रसुप्तमिवेति कृतचक्षुर्निमीलनमात्रं न त्वज्ञानात्मकनिद्रया युतं श्रियं विनावस्थितं स्वापावस्थाभागीत्यर्थः सर्वहरौ लीनं चेन्मुख्यतस्तदविशेषविकिनस्यादित्यत उक्तं विश्वत इति विश्वस्माद्विभक्तिशेषः अनेन हरेर्नानावर्णस्वतथाकरचरणाद्यवयवत्वं श्रियमन्तरेणावस्थानं ध्वनिं तत्कथं युज्यते इति यमांशका नानावर्णो हरिस्त्वेको बहुशीर्षभुजोरुपात् आसील्लयेतदन्यत्सुसूक्ष्मरूपं श्रियं विना असुप्तः सुप्त इव चर्मा ल्लिताक्षो भवेद्धरिः अन्यत्रानादराच्छ्रीश्च विष्णोर्लीनेव कथ्यते सूक्ष्मत्वेन हरौ स्थानास्त्रीनमन्यदपीष्यते इत्यनेन परिहृतं येति सृष्टीस्वीकृतनानावर्णज्ञानात्मकावयवयं द्रूपं दृष्टं तदेव प्रलयोऽदरलीनप्रपञ्चं नि त्यप्रबुद्धमपि स्वलीनवन्ति स्थितं श्रीतस्वेव ममीलितार्क्षं अपरिच्छिन्नं श्रीहरिरूपमिति भावः ४७ लयमुक्ता सृष्टिमाह मयीति मयि मत्संबन्धिनाभेः यत्पञ्चमासीत् ततः पद्मादेव स्वयं भूः स भूदित्यन्वयः कोऽसौ स्वयं भूरित्यत उक्तं अज इति अजाविष्णुहरच्छागा इत्यतः कथं निर्णय इत्यत उक्तं आद्य इति जगदादी भूतधनुर्मुख एवेत्यर्थः अजः पितामहो ब्रह्मेत्यभिधानाच्च कीदृशे मयि अनन्तगुणे असंख्यातज्ञानादिगुणे गुणतो न

मय्यनन्तगुणेऽनन्तगुणतोऽनन्तविग्रहे ॥ यदासीत्ततएवाद्यः स्वयं भूः समभूदजः ४८ सवैयदामहादेवो मम वीर्योऽपबृंहितः ॥ मेनेकल्पमिवात्मानमुद्य तः सर्गकर्मणि ४९ अथ मेऽभिहितो देवस्तपो तप्यत दारुणम् ॥ नवाविश्वसृजोऽगुष्मान्येनादावसृजद्विभुः ५० एषा पंचजनस्यांगदुहिता वै प्रजाप तेः ॥ असिक्रीनामपत्नी त्वेव प्रजेश प्रतिगृह्यताम् ५१ मिथुनव्यवायधर्मस्त्वं प्रजासर्गमिमं पुनः ॥ मिथुनव्यवायधर्मिण्यां भूरिशोभावायिष्यसि ५२ त्वत्तोऽधस्तात्प्रजाः सर्वा मिथुनी भूयमायया ॥ मदीयया भविष्यंति हरिष्यंति च मे बालिम् ५३ इत्युक्त्वा मिषतस्तस्य भगवान् विश्वभावनः ॥ स्वप्नो पलब्धार्थ इव तत्रैवा तर्दधे हरिः ५४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ श्रीबादरायणिरुवाच ॥ तस्यां स पांचजन्यां वै विष्णुमायोऽपबृंहितः ॥ हर्यश्च संज्ञानयुतं पुत्रानजनयद्विभुः १ अपृथक् धर्मशीलास्ते सर्वे दाक्षायणा नृप ॥ पित्रा प्रोक्ताः प्रजासर्गप्रती चीं प्रययुर्दिशम् २ तत्र नानारायणसरस्तीर्थं सिंधुसमुद्रयोः ॥ संगमो यत्र सुमहन्मुनिस्त्रिद्वानिषेवितम् ३ तदुपस्पर्शनादेव विनिर्धूतमलाशयाः ॥ धर्मे पा रमहंस्ये च प्रोत्पन्नमतयोऽप्युत ४ तेषु स्तेत एवो ग्रामं पित्रा देशेन यन्त्रिताः ॥ प्रजाविबुद्धये यत्तान् देवर्षिस्तान् दर्शह ५

ते प्रत्येकशोऽप्यसंख्याते अनन्तविग्रहे असंख्यात रूपे प्रत्येकशो गुणानां तु निःसीमत्त्वमुदीर्यते अनन्तत्वं तु गुणतस्ते चानन्ता हि संख्याया अतोऽनन्तगुणो विष्णुर्गुणतो न त एव चेति वचनचान्नमानं ४८ महादेवः दे वेभ्यो महानुत्तमः सब्रह्मा अकल्पमशक्तं सृष्टुमिति शेषः ४९ अथ तदा भेमया येन तपसा ५० ५१ ५२ मदीयया मत्सृष्ट्या मायया स्त्रीरूपिण्या अधस्तादवर्चीनाः बालिमे महारिष्यंति दास्यंति ५३ मिष तः पश्यतः ५४ इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे विष्णुवैष्णवोऽटीकायां चतुर्थोऽध्यायः ४ ज्ञानमन्तरेण केवलकर्मणां परमश्रेयः साधनत्वं निषिध्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्रोपोद्धांतरचयति तस्यामिति पांचजन्यां पंचजननाम्नः प्रजाप तेऽप्युन्यां विष्णुमायया विष्णुमहिम्ना १ २ तत्र प्रतीच्यां सिंधुसमुद्रयोः संगमोऽस्ति यत्र संगमेनारायणसरोनामतीर्थं चास्ति सुमहांतोऽमुनयश्चासिद्धाश्च सुमहन्मुनिसिद्धाः तैर्निषेवितं ३ तस्य तीर्थजलस्य ज्ञाना च मनादिना विनिर्धूतमलः आशयोऽपेक्षिततथोक्ताः ४ यत्तान् सब्रह्मन् ५

हृदयथाः सजनलक्षणकर्मप्रयोजनेननमवितव्यं तत्कथंसेतस्यति नकथमपि ज्ञानाभावात्तच्चात्मानात्मविवेकलक्षणवाइत्यनेनसूचयति । परोक्षमियाइवहिदेवाःप्रत्यक्षोद्विष्टोतभुतः इतरषादुबाधा यहर्यध्वानामौत्सर्गिकज्ञानसद्भावप्रकटनायचपरोक्षवचनेनज्ञानाभावंदर्शयति अदृष्टेति यस्माद्धालकाः अतएवचबालिशाइत्युपचारमात्रवचनम् ६ ७ ८ अनुरूपमात्मानात्मविवेकलक्षणम् ९ औत्पत्तिकमनीषयास्वाभाविकज्ञानसंपन्नयाधियाविचारविशुद्धयाबुद्ध्या वाचःकूटवचनसमूहं गुह्यभाषात्मकत्वेनकूटमिवप्रतीयमानंवाअल्पबुद्धिभिर्दुर्बोधा स्वयंपरोपदेशविनाविमृशुः विचार्या लोच्यनिश्चितवंतइत्यर्थः मननेच्छामनीषास्याज्ज्ञानंबुद्धिर्मतिस्तथेत्यभिधानं कूटंतुकेतवज्ञेयसमूहोमेहनंतथेतिच औत्पत्तिकमनीषयानिद्वय्योक्तं धियाविमृशुरितिवा १० कथंनिश्चिक्युरितित ब्राह्म भूक्षेत्रमिति भुवोतिमित्यत्रभूशब्देनक्षेत्रंभूशब्दवाच्यमुच्यते कस्यविद्यमानमत्राह बीजेति बीजसंज्ञस्यजीवस्ययच्छरीरमनादिकालमारभ्यजीविनितरांबध्नातीतिअनादिनिबं धनं अस्मिन्कालेप्रारब्धमित्यनियमादनादि अनेनलिंगशरीरस्यभूशब्दवाच्यत्वंयुक्तं भूस्त्वायामितिधातोः सत्तायास्तथात्वात् तस्यशरीरस्यांतनिर्वाणंसर्वात्मनानाशमदृष्टाऽनेनोपायेननाशो भवतीत्यज्ञात्वाऽसत्कर्मभिरात्मानात्मविवेकाजनकैःसर्जनलक्षणैःकर्मभिःकिंफलंनकिमपीत्यर्थः ११ तथैकपुरुषराज्यमित्यस्यविमृष्टार्थमाह एकएवेति तुर्योऽवस्थात्रयातीतः अभवंनभवःसंसारः

उवाचचाथहर्यश्वाःकथंस्त्रक्षयथवैप्रजाः॥ अदृष्टांतंभुवोगूयंबालिशालिशोबतबालकाः६ तथैकपुरुषंराज्यंबिलंचादृष्टनिर्गमम्॥ बहुरूपांस्त्रियंचापिपुमांसंपुंश्चली पतिम् ७ नदीमुभयतोवाहांपंचपंचाद्रुतंगृहम् ॥ क्वचिद्वसंचित्रकथंक्षुरांतंचस्वयंभ्रमिम् ८ कथंस्वपितुरादेशमविद्वांसोविपश्चितः ॥ अनुरूपमविज्ञा यअहोसर्गंकरिष्यथ ९ श्रीशुकउवाच ॥ तन्निशम्याथहर्यश्वाऔत्पत्तिकमनीषया ॥ वाचःकूटंचदेवर्षेःस्वयंविममृशुर्धिया १० भूःक्षेत्रबीजसंज्ञस्ययद नादिनिबंधनम् ॥ अदृष्टातस्यनिर्वाणंकिमसत्कर्मभिर्भवेत् ११ एकएवेश्वरस्तुर्योभगवान्स्वाश्रयःपरः ॥ तमदृष्ट्वाऽभवंपुंसःकिमसत्कर्मभिर्भवेत् १२ पुमान्नौपैतियद्भत्वाबिलंचस्वर्गगतोयथा ॥ प्रत्यगात्माविदइहकिमसत्कर्मभिर्भवेत् १३ नानारूपात्मनोबुद्धिःस्वरिणीवगुणान्विता ॥ तन्निष्ठागतस्ये हाकिमसत्कर्मभिर्भवेत् १४ तत्संगभ्रंशितैश्वर्यंसंसारंतंकुमार्यवत् ॥ तद्रतीरबुधस्येहकिमसत्कर्मभिर्भवेत् १५

उत्पत्तिर्वीयस्यसतथातंनित्यमुक्तमित्यर्थः अदृष्ट्वाऽविज्ञाय पुरुषस्यपशुहिंसालक्षणैः भगवदपणबुद्धिशून्यैःयागादिकर्मभिःकिंनित्यंफलंभवेन्नस्यादित्यर्थः पुंसोऽभवंमुक्तिप्रदंवा १२ बिलंचादृष्टनिर्ग ममित्यस्यालोचितार्थमाह पुमानिति पुमान्यत्प्रत्यगात्मानासर्वात्मनाऽनुगतंब्रह्मस्वरूपंगत्वानापैति तदतिशयितबलात्मकत्वाद्विलशब्दवाच्यब्रह्माविदोऽजानतःपुंसइहजीवलोकेनित्येनैमित्तिका द्यसत्कर्मभिःइतरविषयैः बिलंचस्वर्गोतिद्व्यतिरेकदृष्टांतः अनेनअदृष्टनिर्गममित्यस्यपुनरावृत्तिशून्योर्थःइतरत्रानिष्क्रमणार्थइतिसूचितं १३ बहुरूपामित्यस्ययुक्तार्थमाह नानारूपेति आत्मनोजी वस्ययाबुद्धिः चिदचिदात्मिकासत्वादिगुणैरुपरक्ताविकृतावाअतएवनानारूपा अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णामिति श्रुतेः नानाविधसंस्काराधिवासितत्वात्स्वरिणीस्वच्छंदवर्तनीस्त्रीव तन्निष्ठांतस्याःबु द्धेश्वतनायाः निष्ठांभगवत्परतामचिदात्मिकायाः नाशमगतस्यभगवद्भक्त्यादिसामग्रीमकुर्वतः पुरुषस्य बुद्धिदोषनाशासमर्थैः दानादिलक्षणैःकर्मभिः १४ पुमांसंपुंश्चलीपतिमित्यस्यविवक्षितार्थ माह तत्संगेति तस्याःरजस्तमःप्रकृतेर्बुद्धेःसंगेनवशवर्तिलक्षणेनभ्रंशितंविस्वस्तंनष्टमैश्वर्यंभगवज्ज्ञानलक्षणंशमदमादिलक्षणंवायस्यसतथातं अतएवसंसरंतंसुखदुःखेभुजानंजीवं तद्रतीःतस्यजीवस्य स्वर्गनरकादिलक्षणाश्चाबुधस्याजानतःपुंसः असाद्विःभगवदनुद्देशेनमसत्कैःकर्मभिःतीर्थज्ञानादिलक्षणैःदुःखानिवृत्तिःफलंभवेत्किं कुतिसताशास्त्रलोकांनिदिताभार्यापुंश्चलीयस्यसतथा तस्ययानरका दिगतिस्तद्वन्अनेनपुंश्चलीपतिशब्दार्थउक्तः १५

नदीमुभयतोवामित्यस्याहाभिमतार्थमाह सृष्टीति वेलाकूलशब्दाभ्यांसृष्टिसंहारौलक्ष्येते तयोरंतरयोर्वाहशब्दोपलक्षितवेगगुणास्थितौशनैःप्रवर्तमानांतयोक्ता कर्मव्युत्क्रमतः उभयतोवाहत्वं एवंविधायीभरमायां मत्तस्यविषयरोगेणविस्मृतस्य अतएवतदविज्ञानात्तद्विषयज्ञानाभावादसादृःकर्मभिः अथद्वयाकृततपआदिलक्षणैः मायाविनिवर्तकफलं प्रसिद्धनद्याश्चवृद्धिहासाभ्यांउभय

ज्ञावाहत्वंसिधुसंगमेदृष्टं नदीमातृकेदेशेसस्यादिसंहारेच १६ पंचपंचेत्यस्यविमर्शप्रकारमाह पंचेति पंचविंशतितत्त्वानामहुतत्वेनदृश्यतइत्यहुतदर्शनः गृहस्थानीयोयःपुरुषस्तमध्यात्ममात्मानमधिकृत्यवर्तमानमिद्विद्यं चाबुधस्याजानतः पुरुषस्यासत्कर्मभिः ओमित्येकास्मिन्ब्रह्मव्याहरेन्मामनुस्मरन्निवृत्तिविहिताविषयैर्गोभ्यासादिलक्षणैः वायुप्रसादादिलक्षणैः अनेनपंचपंचेत्यत्रपंचकत्रयंग्राह्यमिति सूचितं १७कचिद्वंशचित्रकथमित्यस्यार्थदर्शयति ऐश्वर्यमिति ईश्वरप्रतिपादकं समाध्यादिभाषात्रयेणचित्राःकथाःयास्मिस्तत्तु बंधमोक्षानुदर्शनं अतएवहंसं विविक्तपदंविविक्तं सर्वतःसारभूतंपद्यतेप्राप्नोतिअनेनपुरुषइति हंसोयथासारंभीरमेवगृह्णाति तथेदमिति लुप्तोपमं एवंविधंभारतादिशास्त्रमुज्याज्ञात्वाऽसत्कर्मभिर्बोद्धादिशास्त्रश्रवणलक्षणैः ज्ञानलक्षणंफलं १८ भुरांतस्वयंभ्रमिमित्यस्यानुरूपार्थमाह कालचक्रमिति भ्रमिमित्यनूचसर्वजगन्निष्कर्षयेदितिव्याख्याति भ्रामयन्सर्वभूतानीतिस्मृतेःभुरांतमित्यस्यार्थस्तोक्षणमिति भुरांतःभुरधारातद्वर्तीक्षणमित्यर्थः

सृष्ट्यप्ययकरीमायांवेलाकूलांतवेगिताम् ॥ मत्तस्यतदविज्ञानात्किमसत्कर्मभिर्भवेत् १६ पंचविंशतितत्त्वानांपुरुषोद्भुतदर्शनः ॥ अध्यात्ममबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् १७ ऐश्वरंशास्त्रमुज्यबंधमोक्षानुदर्शनम् ॥ विविक्तपदमज्ञात्वाकिमसत्कर्मभिर्भवेत् १८ कालचक्रंभ्रमितीक्ष्णं सर्वे निष्कर्षयेज्जगत् ॥ स्वतंत्रमबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् १९ शास्त्रस्यपितुरादेशंयोनवेदनिवर्तकम् ॥ कथंतदनुरूपायगुणविश्रंभ्युपक्रमेत् २० इतिव्यवसितारा जन्महर्षश्चाएकमेधसः ॥ प्रययुस्तंपरिक्रम्यपंधानमनिवर्तकम् २१ स्वरब्रह्मणिनिर्भतिहृषिकेशपदांबुजे ॥ अखंडंचित्तमवेश्यलोकाननुचरन्मुनिः २२ नाशंनिशम्यपुत्राणांनारदाच्छीलशालिनाम् ॥ अन्वतप्यतकःशोचन्सुप्रजास्त्वंशुचांपदम् २३ सभूयःपांचजन्यायामेजनपरिसांत्वितः ॥ पुत्रानज नयद्वक्षःशबलाश्वान्सहस्रिणः २४ तेषापित्रासमादिष्टाःप्रजासर्गेधृतव्रताः ॥ नारायणसरोजमुयत्रसिद्धास्तुपूर्वजाः २५ तदुपस्पर्शनादेवाविनिर्धूतम लशयाः ॥ जपंतोब्रह्मपरमंतेपुस्तत्रमहतपः२६ अबभक्षाःकतिचिन्मासान्कतिचिद्वायुभोजनाः ॥ आराधयन्मंत्रमिममभ्यसंतइडस्पतिम् २७ ओंनमोना रायणायपुरुषायमहात्मने ॥ विशुद्धसत्त्वाधिष्ण्यायमहाहंसायधीमहि २८ इतितानपिराजेंद्रप्रजासर्गधियोमुनिः ॥ उपेत्यनारदःप्राहवाचःकूटानिपूर्ववत् २९

स्वयमित्यस्यार्थः स्वतंत्रमिति एतैरर्थैः किंलक्ष्यतइतितदाह कालचक्रमिति द्वादशमासादिदलाद्यान्वितत्वाच्चक्यपदेशः तत्स्वरूपमप्यजानतःपुंसस्तत्तत्कालविहितविषयैःकालजयलक्षणंफलम् १९ कथंस्वपितुरादेशमित्यस्यानुगुणार्थमाह शास्त्रस्येति मातेवरक्षतिपितेवहितेनियुक्तेइतिवचनात् पितेवहितोपदेष्टृत्वात्पितृशब्देनशास्त्रमुपलक्ष्यते प्रातरुत्थाययथासंध्यायुपासीतेत्यादेः अनुकूपसंसारनिवर्तकंशास्त्रलक्षणंपितुरादेशंयोनवेद सगुणविश्रंभी गुणविश्रंभीपुरुषस्तदनुरूपायशास्त्रविधानानुगुणायकथं सत्कर्मउपक्रमेदज्ञानादितिशेषः २० इतिक्वेषेभिर्प्रायंव्यवसिताःनिश्चितवंतःएकमेधसः एकबुद्धयःअनिवर्तकंपंधानंसंन्यासलक्षणंभार्गं संन्यासानंतरंपुनराश्रमांतराभावादनिवर्तकंवा निवर्तकंयस्यसतथातम् २१ स्वरब्रह्मणिषड्जादिस्वरलक्षणब्रह्मणिगांधर्वे नितरांभातेप्रकाशिते यथाअखंडं निरंतरंभवतितथा । निर्भातिततिपाठेचित्तविशेषणं निष्णातमित्यर्थः २२ कोदधः सुप्रजास्त्वंशोभनसंततिमस्वं शुचांशोकानांपदस्थानमितिसंचित्य । सुप्रजास्त्वमंगिरसोवोअस्त्वितिछंदोनुकारिप्रयो गः२३सहसंस्वर्येषामयस्तीतिसहस्रिणः२४१५२६अभ्यसंतःअभ्यस्यंत इडस्पतिइकापति २७विशुद्धसत्त्वधिष्ण्यायविशुद्धसत्त्वगुणाभ्यायनिर्दोषबलज्ञानस्वरूपापवा महाहंसायसारग्राहिभेष्टाय२८ २९

३० प्रायणप्रयाणव्याश्रमप्राप्तिलक्षणं पुण्यमेव बंधुर्धर्मस्य सतथा मरुद्भिर्देवैः ३१ ३२ सप्रीचीनिशोभन प्रतीचीनिशोभनः अनुपथमनुगुणपथानं । पश्चिमाः पश्चिमीयामिन्यः
अतीतारात्रय इव ३३ प्रजापतिर्देवः ३४ ३५ साधोरिव लिंगजटायज्ञोपवीतशमदमादिलक्षणं यस्य सतथा तेन त्वया नः साधूनामर्भकाणां भिक्षोः संन्यासिनः मार्गः प्रदर्शित इति यतोऽसाध्वमंगलप्रकारी
त्यन्वयः ३६ ननु भिक्षुमार्गस्य संन्यासेन तनुं त्यजेदित्यादिना विहितत्वात्कथमंगलं कृतमित्युच्यते इति तत्राह ऋणैरिति ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यां यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति श्रुतेः त्रिभिः ऋणैरमुक्तानां
अननुष्ठानादिति शेषः अविचारितानि कर्माणि ये स्तथा ते पापं पुत्राणां पुभयोर्लोकयो रवापि हेतोः श्रेयसो विधातो विघ्नः कृत इत्यन्वयः रोषानि प्रचंचे पापेति संबोधनम् ननु तदर्थं युक्तत्वा
त् ३७ एवं विचार्यमाणे सति बालानां कृत्या कृत्य विवेकज्ञानशून्यानां मतिभिर्बुद्धिभेदकत् यशसो हानिर्यस्मात्सतथा यशोनाशं कृतवान्वा निरनुक्रोशः निर्गता अनुकंपा यस्मात्सतथा ३८ एतदेवाह
नन्विति सौहृदद्वयमित्यस्य विवरणं वैरं करमिति स्वशम्ययेन दक्षस्य कोपो द्रं कं दर्शयति एतदेव विस्फुरिता धर इत्यनेन आप्यसूचि ३९ विषयप्रसक्त्यारागोद्रेकसंभवेन संसारानि वृत्तिः स्यादतो वैराग्या

दाक्षायणाः संशृणुत गदतो निगमं मम ॥ अन्विच्छतानुपदवो भ्रातृणां भ्रातृवत्सलाः ३० भ्रातृणां प्रायणं भ्राता योऽनुतिष्ठति धर्मविव ॥ स पुण्यबंधुः पुरुषो
मरुद्भिः सह मोदते ३१ एतावदुक्त्वा प्रययौ नारदो मोघदर्शनः ॥ तेषां चान्वगमन्मार्गं भ्रातृणामेव मारिष ३२ सप्रीचीनि प्रतीचीनि परस्यानुपथंगताः ॥ नाद्या
पिते निवर्तते पश्चिमाया मिनीरिव ३३ एतस्मिन्काल उत्पातान्बूहून्पश्यन् प्रजापतिः ॥ पूर्ववन्नारदकृतं पुत्रनाशमुपाशृणोत् ३४ चुक्रोध नारदायासौ पुत्रशो
कविमूर्छितः ॥ देवर्षिमुपलक्ष्या हरुषा प्रस्फुरिता धरः ३५ दक्ष उवाच ॥ अहो असाधो साधूनां साधुलिंगेन नस्त्वया ॥ असाध्वकार्यं भकाणां भिक्षोर्मार्गः प्रद
र्शितः ३६ ऋणैस्त्रिभिरमुक्तानाममीमांसित कर्मणाम् ॥ विधातः श्रेयसः पापलोकयो रुभयोः कृतः ३७ एवं त्वं निरनुक्रोशो बालानां मतिभिर्द्वरेः ॥ पार्ष
दमध्ये चरसि यशोहानिरपत्रपः ३८ ननु भागवतानित्यं भूतानुग्रहकातराः ॥ ऋते त्वांसौ हृदद्वं वैरं करमवैरिणाम् ३९ नेत्थं पुंसो विरागः स्यात्स्वया केवल
नाविना ॥ मन्यसे यद्युपशमं स्रेहपाशो निवर्तनम् ४० नानुभूय न जानाति पुमान्विषयतीक्ष्णताम् ॥ निर्विद्यते स्वयंतस्मान्न तथा भिन्नधीः परैः ४१ यन्नस्त्वं
कर्मबंधानां साधूनां गृहमोधिनाम् ॥ कृतवानसि दुर्मर्षं विप्रियंतवमर्षितम् ४२ तंतु कृतनयानां त्वमभद्रमचरः पुनः ॥ तस्मा लोकेषु ते मूढनभवेद्भ्रमतः पदम् ४३
श्रीशुक उवाच ॥ प्रतिजग्राह तद्वाढं नारदः साधुसंमतः ॥ एतावान्साधुवादो हिततिक्षेते श्वरः स्वयम् ४४ इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

यमयाहितयुपादेशीति तत्राह नेत्थमिति केवलिनो संध्योपासनादिकर्मशून्येन भागवताभिमानात्स्वयानात्त्वयि विना इत्थं संबोधनेन पुंसो विरागो न स्यादित्यन्वयः ननु विषयस्नेहाद्रागः उपशमात् स्नेहनिवृत्त्यारा
गनिवृत्तिरिति चेत्तत्राह मन्यस इति यद्युपशमं स्नेहनिवर्तकं मन्यसे तथापि सव्यर्थ इति मन्य इति शेषः ४० कुतोऽव्यर्थ इति तत्राह नेति नानुभूयाननुभूय विषयं संवामकृत्वेत्यर्थः विषयतीक्ष्णतां संसाराणा
दनपटुतां तज्ज्ञानाद्वैराग्यं स्यात्किमिति तत्राह निर्विद्यते इति यथा विषयभोगनतैर्क्षयं ज्ञात्वा स्वयं परोपेक्षं तस्माद्विषयग्रामाभिर्विद्यते विरक्तो भवति तथा परैर्भिन्नधीः प्रबोधित बुद्धिः न विरक्तो
भवति अज्ञातविषयतीक्ष्णत्वादिति शेषः ४१ गालीवचनमंतरणक्रोधफलमाह यदि त्वं दुर्मर्षदुःसहं विरोधं कृतवानसीति यत्तन्मर्षं तसोऽव्यमेवेत्यन्वयः ४२ तर्हि किं मर्षं पतं इति तत्राह तंत्वाति
हेमद्वयमदभिमतविरुद्धबोधक तंतु कृतां सतति करणानां तनयानां अभद्रमौहिकसुखानुभवविरोधिरूपमचरः पुनः यस्मात्तस्मा लोकेषु भ्रमतस्ते पदमेकत्र निवासलक्षणं स्थानं न भवेदित्यन्वयः ४३
स्त्वयं शोभन नैवो नारद ईश्वरः प्रतिशशुं समर्थोऽपि न शशाप दक्षशापं विक्षेते सहेतव्य इत्येतावान्साधूनां वादः स्वभावलक्षणः ४४ इति श्रीभागवते म० षष्ठ० विजय० टीकायां पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

सदसज्जनतारतम्यज्ञानं भगवन्माहात्म्यज्ञानोपयोगीत्यभिप्रेत्यदक्षपत्न्यसिक्किप्रसूतिप्रसरंप्रपंचयत्यस्मिन्नध्याये ततः प्राचेतस इत्यादिना १ कालस्य नयने ज्ञापने युक्ताः योग्याः सप्तविंशतिर्ददा
वितिशेषः अपराः षट्पंचाशत्संख्याताभ्यः शिष्टाश्चतस्रः कन्यास्ताक्षर्यायिददावितिशेषः २ सापत्यानां अपत्यतदपत्यादिभिः सहितानां प्रसूतिप्रभवैः पुत्रपौत्रादिभिः भान्वादीनां सपुत्राणां नामधेयं मे
ममसकाशादितिशेषः ३ ४ ततो वेदवर्षभात् तत इन्द्रसेनात् ५ यतः संकटात् जामीपुत्राः जाभेयाः दुर्गाण्यगम्य स्थानाभिमानिनः ६ अप्रजान् पुत्ररहितान् तत्सुतः साध्यगणसुतः ७ ८ माहूर्तिकाः मुहूर्ता
भिमानिनः यथाफलं यथोचितं फलं स्वस्वमुहूर्तजं ९ १० अभिमतिः अभिमाने देवता ११ हर्षादयः हर्षादितः करणदेवताः १२ सहआयुः प्रभृतयः पुत्राः १ पुरः पुराभिमानिदेवताः १२

श्रीशुक उवाच ॥ ततः प्राचेतसोऽसिक्क्यामनुनीतः स्यं भुवा ॥ षष्टिसंजनयामास दुहितुः पितृवत्सलाः १ ददौ सदश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ॥ कालस्य
नयने युक्ताः सप्तविंशतिर्मिदवे ॥ भूतांगिरः कृशाश्वेभ्यो द्वे द्वे ताक्षर्याय च पराः २ नामधेयान्यमूषां त्वं सापत्यानां च मे शृणु ॥ यासां प्रसूतिप्रभवैर्लोका
आपूरितास्त्रयः ३ भानुलंबा ककुब्जा मिर्विश्वासाध्यामरुत्वती ॥ वसुर्मुहूर्ता संकल्पा धर्मपत्न्यः सुताञ्छृणु ४ भनोस्तु वेद ऋषभं द्रसेनस्ततो नृपः ॥
विद्योत आसीलंबायास्ततश्चस्तनयित्वनवः ५ ककुभः संकटश्चासीत् कीकटस्तनयो यतः ॥ भुवो दुर्गाणि जामयाः स्वर्गो नंदिस्ततोऽभवत् ६ विश्वेदेवास्तु
विश्वायामप्रजांस्तान्प्रचक्षते ॥ साध्यगणस्तु साध्यायामर्थसिद्धिस्तु तत्सुतः ७ मरुत्वांश्च जयंतश्च मरुत्वांश्च भूवतुः ॥ जयंतो वासुदेवांश्च उपेन्द्र इति यं वि
दुः ८ मौहूर्तिका देवगणामहूर्तायाश्च जज्ञिरे ॥ यथाफलं प्रयच्छंति भूतानां स्वस्वकालजम् ९ संकल्पायाश्च संकल्पजः स्मृतः ॥ वसवो
द्यौवसोः पुत्रास्तेषां नामानि मे शृणु १० द्रोणः प्राणो ध्रुवोऽर्कोऽग्निर्दोषो वस्तुर्विभावसुः ॥ द्रोणस्याभिमतैः पत्न्या हर्षशोकभयादयः ११ प्राणस्योर्जस्वती
भार्या सहआयुः परोजवः ॥ ध्रुवस्य भार्या धरणी त्वसूता विविधाः पुरः १२ अर्कस्य वासना भार्या पुत्रास्तर्षादयः स्मृताः ॥ अग्नेर्भार्या वसोर्धारा पुत्राद्रविण
कादयः १३ स्कंदश्च कृत्तिका पुत्रो ये विशाखादयस्ततः ॥ दोषस्य शर्वरी पुत्रः शिशुमारो हरेः कला १४ वस्तोरांगिरसी पुत्रो विश्वकर्मा कृती पतिः ॥ ततो
मनुश्चाक्षुषोऽभृद्विशद्यामनोः सुताः १५ विभावसोरसूतो षाव्युष्टरो चिषमातपम् ॥ पंचयामो भूता नियेन जाग्रतिकर्मसु १६ भूतस्य भार्या भूताया
रुद्रा एकादश स्मृताः ॥ सुरुपासूतभूतस्य भार्या रुद्रांश्च कोटिशः १७

वसोः पुत्रस्याग्नेर्भार्या धारास्वाहा परपर्याया द्रविणकादयस्तत्पुत्राः १३ स्कंदश्चाग्निपुत्रः धात्रीत्वेन कृत्तिका पुत्रः उपचारमात्रमेतन्मुख्यतस्तु सदा शिवपुत्रः ये विशाखादयः ते ततः स्कंदाज्जाताः ।
दोषभार्या शार्वावरी तत्पुत्रः शिशुमारः । कोसावितितत्राह हरोरिति १४ वस्तोर्भार्यांगिरसी तत्पुत्रः विश्वकर्मा कृती पतिः कृतीनां शिल्पानां ईरच्छातस्याः पतिः शिल्पिनां कुलाचार इत्यर्थः कृ
त्याः देव्याः पतिरिति वा ततो विश्वकर्मणः १५ अथ पंचयामो दिवसाभिमानि आतपाज्जात इति शेषः येन पंचयामेन १६ भूतस्य सति माह भूतस्य भार्या नामा भूता भार्या एकादश रुद्रानसूत ।
तस्यान्या सुरुपा भार्या कोटिशोरुद्रानसूत तथा प्रेतविनायकांश्च प्रधानरुद्ररूपाणां नामान्याह १७

रैवतइति १८ अंगिरसः प्रजापतेः नाम्नास्वधापत्नीपितृनसूत अथतस्यैवान्याभार्या अथर्वांगिरसंवेदं पुत्रत्वेऽकरोत् १९ वेदशिरा इति कुशाश्वस्यनामांतरम् २० पुत्रर्गाजातिभेदसूचना नूययामिनीइतिसंधिकार्याभावः ॥ २१ ॥ अरुं ऊरुरहितमरुणमित्यर्थः ॥ २२ ॥ यक्षग्रहादितः क्षयरोगार्तः कीदृश्यः कलाः कृष्णपक्षयाः क्षीणाः शुक्लपक्षे एधिताः वर्धिताः वृद्धचमाव श्छांदसः एधवृद्धाविति धातुः निष्ठायां नुमोलोपे इधिति इति रूपांसिद्धयति ॥ २३ ॥ शंकराणि सुखकराणि ॥ २४ ॥ अत्रापि मयो वैलक्षण्यद्योतनाय संधि

रैवतोऽजोभवोभीमोवामउग्रोवृषाकपिः ॥ अजैकपादहिबुध्न्योबहुरूपोमहानिति ॥ रुद्रांश्चपार्षदांश्चान्यान्योराणंप्रतिविनायकात् १८ प्रजापतेरांगिरसः स्वधापत्नीपितृनथ ॥ अथर्वांगिरसंवेदं पुत्रत्वेचाकरोत्सती १९ कुशाश्वोऽर्चिषिभार्यायांधूमकेतुमजीजनत् ॥ धिषणायांवेदशिरादेवलंचसुतं मनुम् २० तार्क्ष्यस्यविनताक्रडूः पतंगीयामिनीइति ॥ पतंग्यमूतपतगान्यामिनीशलभानथ २१ विनतामूतगरुडं साक्षाद्यज्ञेशवाहनम् ॥ सूर्य मूतमनूरुंचक्रडूर्नागानेनेकशः २२ कृत्तिकादीनिनक्षत्राणींदोः पत्न्यस्तुभारत ॥ दक्षशापात्सोऽनपत्यस्तासु यक्षग्रहादितः ॥ पुनः प्रसाद्यतंसोमः कलालेभेक्षयेधिताः २३ शृणुनामानिलोकानां मातृणां शंकराणि च ॥ अथकश्यपपत्नीनां यत्प्रमृतामिदं जगत् २४ अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरिष्टासु रसाइला ॥ मुनिः क्रोधवशाताम्रासुरभिः सरमातिमिः २५ तिमैर्यादोगणा आसन्श्चापदाः सरमासुताः ॥ सुरभेर्महिषागावो ये चाग्नये द्विशफानृप ॥ ताम्रा याः श्येनगृध्राद्यामुनेरप्सरसांगणाः २६ दंदशूकादयः सर्पाराजन्क्रोधवशात्मजाः ॥ इलायाभूरुहाः सर्वेयातु धानाश्चसौरसाः २७ अरिष्टायाश्चगंधर्वाः काष्ठाया द्विशफेतराः ॥ सुतादनोरेकषष्टिस्तेषांप्राधानिकाञ्छृणु २८ द्विमूर्धाशंबरोऽरिष्टो हयग्रीवो विभावसुः ॥ अयोमुखः शंकुशिराः स्वर्भानुः कपिलोऽरुणः २९ पुलोमावृषपर्वाच एकचक्रोऽनुतापनः ॥ धूम्रकेशो विरूपाक्षो विप्रचित्तिस्तुदुर्जयः ३० स्वर्भानोः सुप्रभांकन्यामुवाहनमुचिः किल ॥ वृषपर्वणस्तु शर्मिष्ठां ययातिर्नाहुषो बली ३१ वैश्वानरसुतायाश्च चतस्रश्चरुदर्शनाः ॥ उपदानवीहयशिराः पुलोमा कालिका तथा ३२ उपदानवो हिण्याक्षः क्रतुर्हयशिरा नृप ॥ पुलोमां कालिकां च द्वैवैश्वानरसुतेनृप ३३ उपयेमे च भगवानकश्यपो ब्रह्मचोदितः ॥ पौलोमाः कालिकेयाश्च दानवा युद्धशालिनः ३४ तयोः षष्टि सहस्राणि यज्ञघ्नांस्ते पितुः पिता ॥ जघानस्वर्गतो राजन्नेकं इंद्रप्रियंकरः ३५ विप्रचित्तिः मिहिकायां शतं चैकमजीजनत् ॥ राहुर्ज्येष्ठकेतुशतं ग्रहत्वं यउपागतः ३६ अथातः श्रूयतां वंशो योऽदितेरनुपूर्वशः ॥ यत्र नारायणो देवः स्वांशेनावतरद्विभुः ३७ विवस्वानर्यमापूषा त्वष्टाऽथ सविता भगः ॥ धाता विधाता वरुणो मित्रशक्र उरुक्रमः ३८

कार्याभावः २५ सूचीकटाहन्यायेन प्रातिलोम्येन संततिमाह तिमैरिति २६ भूरुहाः वृक्षाः सुरसायाः पुत्राः सौरसाः २७ द्विशफेतराः एकशफाः प्राधानिकं प्रधानविषयसंख्यानं २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ तेतवपितुरभिमन्योः पितार्जुनः ३५ ३६ ३७ ३८

३९ भुवि वर्तमानेति शेषः नाम्ना वडवा ४० ४१ विवृतद्विजः प्रकाशितदंतः दक्षायकुपितं हरमिति शेषः ४२ तयारीचनयात्त्वष्टुः सन्निवेशो नाम सुतो जज्ञैर्विष्वरूपस्याभूदिति शेषः ४३ तं विष्वरूपं रोचनो देवानामपि स्वसाउभयेषां कश्यपपुत्रत्वेन मिथो भ्रातृत्वादेवानां स्वस्त्रीयं स्वसुः पुत्रं द्विषतामसुराणामपि स्वस्त्रीयमित्यर्थः देवैः सह द्रेण विमतेनावज्ञातेनांगिरसेन गुरुणा बृहस्पतिना पीरत्य का अभूवन्निति यदतोऽसुरजयार्थं विष्वरूपं वव्रिरेदित्यर्थः ४४ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे विज० षष्ठोऽध्यायः ६ गुरुद्वारा प्रसादकृदहत्विवचनादुरुप्रसाद एव ध्वलीयान् भक्तिज्ञानादिसमुद्रेकसिद्धये तदभावः सद्योऽनर्थपरंपराहेतुरतो ज्ञानार्थाधिना पुरुषेण स्वप्ने पि गुरुर्नावमंतव्यः किंतु निरंतरं सबहुमानं प्रसादसमृद्धये निषेवणीय इति एतास्मिन् अध्याये निरूप्यते तत्र राजापृच्छति यस्येति यस्य कस्य आत्मनः आचार्येणाशिष्याणां पुत्राणां विवस्वतः श्राद्धदेवं संज्ञाऽसूयतवैमनुम् ॥ मिथुनं च महद्भागाय मंदेवं यमं तथा ३९ सैव भूत्वाऽथ वडवानां सत्स्यौ सुषुवे भुवि ॥ छायाशनैश्चरं लेभे सावां चमनुंततः ॥ कन्यां च तपतीं यावैव ब्रह्मैव संवरणं पतिम् ४० अर्यम्णो मातृकापत्नीतयोश्चर्षणयः सुताः ॥ यत्र वै मानुषीजातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता ४१ पूषाऽनपत्यः पिशादो भग्नदंतोऽभवत्पुरा ॥ योऽसौ दक्षायकुपितं जहास विवृतद्विजः ४२ त्वष्टुर्देवानुजाभार्यो रोचनानामकन्यका ॥ सन्निवेशस्तया जज्ञैर्विष्वरूपश्च वीर्यवान् ४३ तं वव्रिरेसुरगणाः स्वस्त्रीयं द्विषतामपि ॥ विमतेन परित्यक्ता गुरुणां गिरसेन यत् ४४ इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ६ ॥ राजोवाच ॥ यस्य हेतोः परित्यक्ता आचार्येणात्मनः सुराः ॥ एतदाचक्ष्व भगवन् शिष्याणामक्रमं गुरौ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इन्द्रसिंभुवनैश्चर्यमदोल्लंघित सत्पथः ॥ मरुद्विर्वसुभीरुर्द्वेरादित्यैर्ऋभुभिर्नृप २ विश्वेदेवैश्च नासत्याभ्यां परिश्रितः ॥ सिद्धचारणगंधैर्वसुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ३ विद्याधराप्सरोग्भिश्च किन्नरैः पतंगोरगैः ॥ निषेव्यमाणो भगवांस्तूयमानश्च भारत ४ उपगीयमानो ललितमास्थानाध्यासनाश्रितः ॥ पांडुरेणातपत्रेण चंद्रमंडलचारुणा ५ युक्तश्चान्यैः पारमेष्ठ्यैश्चामरव्यजनादिभिः ॥ विराजमानः पौलोम्या सहार्धासनयाश्रुशम् ६ स यदा परमाचार्ये देवानां मात्मनश्च ह ॥ नाभ्यनंदतं संप्राप्तं प्रत्युत्थानासनादिभिः ७ वाचस्पतिमुनिवरं सुरासुरनमस्कृतम् ॥ नोच्च चालासनादिद्रः पश्यन्नापि समागतम् ८ ततो निर्गत्य सहसा कविरागिरसः प्रभुः ॥ आययौ स्वगृहं तूष्णीं विद्वाञ्छ्रीमदविक्रियाम् ९ तर्ह्यवप्रतिबुद्धयेद्रोगुरुहे लनमात्मनः ॥ गर्हयामास सदभिस्त्वयमात्मानमात्मना १० अहो बतमयाऽसाधुकृतं वैदभ्रबुद्धिना ॥ यन्मयैश्चर्यमत्तेन गुरुः सदसि कर्तुतः ११ को गृद्धयेत्पंडितो लक्ष्मोत्रिविष्टपपतेरपि ॥ ययाहमासुरं भावं नीतोऽयं विबुधेश्वरः १२ यो पारमेष्ठ्यधिषणमधि तिष्ठन्नकंचन ॥ प्रत्युत्तिष्ठेदिति ब्रूयुर्धर्मतेन परं विदुः १३

अक्रममपराधं १ राजप्रशंसापरिहर्तुमुपक्रमते इन्द्र इति २ ३ ४ आस्थानं सभा तत्राध्यासनां सिंहासनं आश्रितः ५ पारमेष्ठ्यैः श्रेष्ठैः ६ न अभ्यनंदतं संतुष्टयानां पूजयत् ७ प्रत्येकशः पूजाहेतवः इति द्योतनाय वाचस्पत्यादिविशेषणबाहुल्यं ८ श्रीनिमित्तमदस्य विक्रियां विकारं ९ तर्ह्येव तदानीमेव गुरोर्हेलनं अवज्ञानं १० सदसीत्यनेनावज्ञानस्योद्रेकतामाह दभ्रबुद्धिनाऽल्पबुद्धिना कारुतः धिक्कृतः ११ को गृद्धयेदिति यद्युभयौ गयोऽसिंहासनमधिष्ठितो न प्रत्युत्तिष्ठेदिति शास्त्रकारवचनात्कथमासुरं भावं नीत इति चेत्तत्राह यइति पारमेष्ठ्यधिषणं सिंहासनस्थानमधि तिष्ठन् राजा कंचननेति शेषेदिति प्रत्युत्थानं न कुर्यादिति ये पांडितं मन्या ब्रूयुस्ते परमं धर्मं न विदुरित्यन्वयः १३

तादृशानां वाक्येषु विभक्त्या न प्रवर्तमानस्यानर्थफलहेतुत्वाद्धिमत्तानकतं व्यभिचरति ॥ १४ यत एवमनर्थोऽथ तस्मादगाधाधिषण्गंभीरुद्धिम् ॥ १५ अ
ध्यात्ममायया योगसामर्थ्येन अदृष्टांगतिमदृश्यलक्षणं स्थितिम् ॥ १६ संज्ञां स्वरूपविषयज्ञानं स्वराट् इन्द्रः ॥ १७ १८ निर्भिन्नान्यंगानि शरीराणि उरवश्च बाहवश्च येन तेषां ॥ १९ आत्मनः परमात्मनो भि
वतीत्यात्मभूः ॥ २० वदति षष्ठी नृतीयाथैर्युष्माभिरित्यर्थः ॥ २१ तस्यानयस्यान्यायस्य परिपाकः कोसाविति तत्राह परम्यइति ॥ २२ काव्यं शुक्रं ॥ २३ निलयनं युष्मदधिकृतं स्वर्गमिति शेषः ॥ भृगुरे
व देवतायेषां ते भृगुदेवताः जनाः प्रमापि अभ्यन्तिलयनं आददीरन् दारयतीति वा ॥ २४ अनुशिक्षितः सम्यक्साधितोऽर्थैस्ते तथा भृगूणां मंत्राः ॥ त्रिविष्टपमभेद्यंगणयंति किं नैव ब्राह्मणशक्तिरवित्यवि
भवेत्याह न विप्रैति विप्रश्च गार्विदश्च गावश्च ईश्वराः येषां ते तथा तेषां विप्रभक्तिर्गोविंदगोभक्त्यपि विना भूतेति दर्शनाय सहैवाकं सापितारतम्योपेता शुभेदत्यतो गवीति ॥ २५ तत्तस्मात्तपस्वित्वादिगु

तेषां कुपथद्रष्टृणां पततां तमासि ह्यधः ॥ ये श्रद्धधुर्वचस्ते वै मज्जंत्यश्मप्लवा इव ॥ १४ अथाह मम रार्च्यमगाधाधिषणं द्विजम् ॥ प्रसादयिष्ये विशतः शीर्ष्णां त
च्चरणं स्पृशन् ॥ १५ एवं चिंतयतस्तस्य मधो नो भगवान् गृहात् ॥ बृहस्पतिर्गतोऽदृष्टांगतिमध्यात्ममायया ॥ १६ गुरोर्नाधिगतः संज्ञां परीक्षन् भगवान् स्वराट् ॥
ध्यायन्नाधिया सुरैर्युक्तः शर्मनालभतात्मनः ॥ १७ तच्छ्रुत्वा सुगः सर्वे आश्रित्यौशनसं मतम् ॥ देवान् प्रत्युद्यमं च क्रुद्धं मे दाआततायिनः ॥ १८ तैर्विष्टेषु भि
स्तीक्ष्णैर्निर्भिन्नांगैरुवाह वः ॥ ब्रह्माणं शरणं जग्मुः संहं द्रानतं कंधराः ॥ १९ तांस्तथाऽभ्यर्चितां न्वीक्ष्य भगवानात्मभूरजः ॥ कृपया परया देव उवाच परिसां त्व
यन् ॥ २० ॥ ब्रह्मोवाच ॥ अहो बत सुरश्रेष्ठा ह्यभद्रं वः कृतं महत् ॥ ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं दांतं मे चर्यान्नाभ्यनंदत ॥ २१ तस्यायमनयस्यासीत् परेभ्यो वः पराभवः ॥ प्र
क्षीणेभ्यः स्ववैरिभ्यः समृद्धानां च यत्सुराः ॥ २२ मघवन्नाद्विषतः पश्य प्रक्षीणान्गुर्वतिक्रमात् ॥ संप्रत्युपचितान्भूयः काव्यमाराध्य भक्तिः ॥ २३ आददीरन्
निलयनं मम पि भृगुदेवताः ॥ २४ त्रिविष्टपं किं गणयंत्यभेद्यं मंत्राभृगूणां मनुशिक्षितार्थाः ॥ न विप्रगोविंदगवीश्वराणां भवंत्यभद्राणि नरेश्वराणाम् ॥ २५ तद्विष्व
रूपं भजता शुविप्रं तपस्विनं त्वाष्ट्रमथात्मवंतम् ॥ सभाजितोऽर्थान्सविधास्यते वो यदि क्षामिष्यध्वमुतास्य कर्म ॥ २६ श्रीशुक्र उवाच ॥ त एव मुदिताराज न ब्र
ह्मणा विगतज्वराः ॥ ऋषित्वाष्ट्रमुपब्रज्य परिष्वज्येदमब्रुवन् ॥ २७ देवा ऊचुः ॥ वयं तेऽतिथयः प्राप्ता आश्रमं भद्रमस्तु ते ॥ कामः संपाद्यतां तात पितृणां स
मयोचितः ॥ २८ पुत्राणां हि परो धर्मः पितृशुश्रूषणं सताम् ॥ अपि पुत्रवतां ब्रह्मन् किमु त ब्रह्मचारिणाम् ॥ २९ आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः ॥

भ्राता मरुत्पतेर्मूर्तिर्भाता साक्षात्क्षितेस्तनुः ॥ ३०

गाधिको गुणोऽप्यस्तीत्याह अथेति आत्मवत्त्वादपरः कल्याणगुणो नास्तीत्यवोऽथेति नैक एवार्थो नैनं कित्वेपेक्षितं शेषार्थोऽप्यस्तीत्यवोऽर्थो निति नेदानीमुत्तरत्राप्येवमेवास्तीत्यतो विधास्यत इति
तत्रेति कर्तव्यतामाह यदीति उताप्यर्थः ॥ २६ ते देवाः ॥ २७ पितृणां नः समयोचितः एतत्कालयोग्यः ॥ काम्यत इति कामोर्थः ॥ २८ सतां पुत्राणां ब्रह्मचारिणां अपुत्रवतां पुत्राः उभयेषामपि
शुश्रूषणं कुर्वतीत्यर्थः ॥ २९ पित्रादिशुश्रूषणेन रुद्रादिदेवताशुश्रूषणमपि कृतं स्यात्तेषां तेषु विशेषसन्निधानादित्याह आचार्य इति ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य मूर्तिः सन्निधानस्थानं प्रजापतेः रुद्रस्य प्रजापतिः
शिवः स्थानरुमेशो वषवाहन इत्यादिभिधानात् मरुत्पतेरिति रुद्रस्य अतिथिः स्वयं धर्मस्यात्मा मूर्तिः अभ्यागतः प्राहुर्गिकः आत्मनः सर्वभूतानि मूर्तिः एको देवः सर्वभूतेषु गृह्णाति श्रुतेः ॥ ३०

३१ स्वोक्तवाक्यस्य कर्तव्यत्वे हेतुमुक्त्वा निगमयति तस्मादिति परेभ्यः शत्रुभ्यः प्राप्तपराभवलक्षणमिति अपनयन् ३२ त्वात्वां ३३ नन्वहं युष्मदुपाध्यायश्चेत्कनिष्ठस्य ममपादाभिर्वदन्तीति तदभवतामिति तत्राह नेति अर्थेषु प्रयोजनेषु प्रविष्टस्य कनिष्ठस्य आचार्यादेव विद्याविदितासाधिष्ठप्रपयति सर्वादेव तावेदविदिब्राह्मणे निवसन्तीत्यादि श्रुतेः वेदाभिज्ञानमेव ज्यैष्ठ्यस्य कारणं न वय इत्याह छंदोभ्य इति अत्र छंदोभ्य इत्यनेन तदभिज्ञानं लक्ष्यते वेदाभिज्ञानमन्तरेण ज्यैष्ठ्यकारणवयोन भवति तज्ज्ञानमेतत्तत्रास्ति तस्मात्त्वदं धिर्वदन्तीति दत्तं द्यौम्यादौ पांडवादीनां दृष्टत्वादित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ धर्मशीलै विगंहितं पौरोहित्यमिति शेषः कस्मादिति तत्राह ब्रह्मेति ब्रह्मवर्चसः उपव्ययोनोनाम्नो यस्मात्तत्तथा पौरोहित्ये ब्रह्मवर्चः उपगतव्ययं प्राप्तनाशं स्यादित्यतस्तस्माद्ब्रह्मशीलैर्विगंहितमिति वा योजना तर्हि तत्र शक्यमित्युच्यतामिति चेत्तत्राह कथन्विति हेनाथाः लोकेशः अभियाचितो मद्भिद्योविमः कथं नु प्रत्याख्यास्यति कथमपि नाराकरोतीत्यर्थः गुर्वज्ञांलं घने दोषापचेरित्यभिप्रेत्याह ताच्छिष्य इति पर

दयायाभिगिनीमूर्तिर्धर्मस्यात्माऽतिथिः स्वयम् ॥ अग्रे अभ्यागतो मूर्तिः सर्वभूतानि चात्मनः ३१ तस्मात्पितृणामार्तानामार्तिपरपराभवाम् ॥ तपसाऽपनयं स्तात संदेशं कर्तुमर्हसि ३२ वृणीमहे त्वोपाध्यायं ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं गुरुम् ॥ यथांजसा विजेष्यामः सपत्नां स्तवते जसा ३३ नगहयंति ह्यर्षेणुय विष्ठां द्रव्यमिवादनम् ॥ छंदोभ्योऽन्यत्र न ब्रह्मन् वयोज्यैष्ठ्यस्य कारणम् ३४ ॥ ऋषिरुवाच ॥ अभ्याथितः सुरगणैः पौरोहित्ये महातपाः ॥ स विश्वरूपस्तानाह प्रसन्नः शृङ्गयागिरा ३५ विश्वरूप उवाच ॥ विगर्हितं धर्मशीलैर्ब्रह्मवर्च उपव्ययम् ॥ कथं नु मद्भिद्योनाथालोके शरभियाचितः ॥ प्रत्याख्यास्यति ताच्छिष्यः स एव रवार्थ उच्यते ३६ अकिंचनानां हि धनं शिखं छनं स तेन निर्वर्तितं साधुसत्क्रियः ॥ कथं विगर्ह्यं तु करोम्यधीश्वराः पौरोधसं हृष्यति येन दुर्मतिः ३७ तथापि न प्रतिब्रूयां गुरुभिः प्रार्थितं क्रियत् ॥ भवतां प्रार्थितं सर्वे प्राणैरर्थश्च साधये ३८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तेभ्य एव प्रतिश्रुत्य विश्वरूपो महतपाः ॥ पौरोहित्यं ततश्चक्रे परमेण समाधिना ३९ सुरद्विषां श्रियं गुप्तामौशनस्यापि विद्यया ॥ आच्छिद्या दान्महेंद्रायै वैष्णव्या विद्यया विभुः ४० यया गुप्तः सहस्राक्षो जिगये सुरचमूर्विभुः ॥ तां प्राह समहेंद्राय विश्वरूप उदारधीः ४१ यां प्रविश्या सुराञ्ज श्वक्क्षयां नारायणात्मिकाम् ॥ अजैषी हृषभस्तातो सिंहः क्षुद्रमृगानिव ४२ इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ७ ॥ राजोवाच ॥ यया गुप्तः सहस्राक्षः स वाहान् रिपुसैनिकान् ॥ क्रीडन्निव विनिजत्यत्रि लोकयाबुभुजो श्रियम् १

कार्थत्वेन निराकार्यमिति तत्राह स एवेति ॥ ३६ ॥ एतदेव स्पष्टमाह अकिंचनानामिति लूनसस्येकेदरे स्वाभिनाचपरित्यक्ते एकेकावशिष्टं मंजरीग्रहणं शिलं तादृशेनेत्रे एकैकत्रीहिग्रहणं उच्छनं शिलं चो छनं यत्तेनैव न प्रसिद्धादिना निवर्तिताः साधूनां सत्यः क्रिया आग्निहोत्रलक्षणा यस्य स तथा एवं विद्यो विगर्हितं पौरोधसं कथं करोमि । दुर्मतिः दुःस्वितमतिः विषयाकृष्टचित्त इत्यर्थः येन पौरोहित्येन प्राप्तं न दृष्टो भवति तदिति शेषः २७ गुरुभिः प्रार्थितं क्रियादिति धिक्कृत्य न करोमीति न वच्मीति कथं तर्हि निर्णय इति तत्राह भवतामिति ३८ ३९ औशनस्या उशनसः शुकस्य विद्यमाना औशनसं तया आच्छिद्य स्वीकृत्य विष्णुदेवता अस्या इति वैष्णवीत्या ४० ४१ कक्ष्यां कवचलक्षणां रक्षाम् ४२ इति श्रीभागवते महापुष्पस्कंधे विज० टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ अकामः सर्वकामो वा मोक्षकामो यजेद्वारिमित्युक्तं प्रपंचयत्यनेनाध्यायेन तत्र राजातीताध्याये संक्षिप्य कथितं नारायणकवचं नाम स्तोत्रं लोकोपकाराय विस्तरतः श्रेतुं पृच्छति ययेति गुप्ता रक्षितः रिपुसैनिकान् शत्रुसेनानायकान् ॥ १ ॥

१ पौरोहित्यं चार्चकत्वं माडापरयंत्येव च ॥ यः करोति षड्विंशोपि श्वानयोनिसमश्नुत इति ॥

तादृशु चरालगानुसारण यथाततायनः इतीत्यभावनश्रापुनवेचन यथायनतथभावन तामत्यभावत्वमाख्याहीतिशेषः २ धीतीप्रक्षालितावर्घीणिणीचयस्यसतथा धीतेत्यारभ्यआवि
 णवेनमइत्येतन्नग्रंथेनतद्वर्मधारणेइत्थंभावंवाक्ति कृतःस्वांगेकरयोश्चन्यासोयेनसतथा ४ सन्नहोत् बघ्नीयात् देवाद्भयेअनावृष्टिलक्षणे भूतेभ्यउन्मादादिलक्षणे आत्मकर्मणः कुष्ठभगंदरादिलक्षणे
 ५ आनुपूर्व्यात्संप्रदायक्रमात् ६ विपर्ययंशिरआदिर्वा करन्यासंस्निष्योक्तंविस्तारार्थमाह करन्यासामेति औनमोभगवतेवासुदेवायेतीयंद्वादशाक्षरविद्या ७ न्यसेद्दृश्यइत्यादिनाषडंगान्याह
 न्यसेदिति अनुऑकारन्यासानंतरंप्रत्येकमौकारमनुगतंक्त्वितिवा ललाटोपरिवा ८ तुनावर्णदेवतास्मरणंसूचयति शिखयाशिखायांमुकुटप्रदेशे ९ अस्त्रमसुरनिरासमुद्दिश्यकुर्यादितिशेषः मंत्रमू
 र्तिःमंत्रदेवतासन्निधानयुक्तेइदंति विसर्गेणसहितंफटित्यक्षरावसानमंत्रं अंतरक्षसांनाशकरंफडक्षरंवा तंकारंस्वाहाविसर्जनीयसाहितंफडक्षरंचेतिवा १० व्यत्यस्योक्त्याविषणवेनमइत्यन्यथाप्रतीति
 निरासाय प्रतीकंपठति ऑविष्णवेनमइतीति अनंतरंध्येयदेवताप्रकारंनिरूपयति आत्मानमिति परमात्मानं विप्रतिपत्तिनिरासायोक्तंध्येयमिति ऐश्वर्यादिषट्शक्तिभिः उत्साहप्रभुमंत्रज्ञाननक्रियेच्छा

भगवंस्तन्ममाख्याहिहवर्मनारायणात्मकम् ॥ यथाततायिनःशत्रून्येनगुप्तोऽजयन्मृधे २ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ दृतःपुरोहितस्त्वाप्नोमंहद्रायानुपृच्छते ॥ नारा
 यणाख्यवर्महतिदिहैकमनाःशृणु ३ ॥ विश्वरूपउवाच ॥ धौतांघ्रिपाणिराचम्यसपवित्रउदङ्मुखः ॥ कृतःस्वांगकरन्यासोमंत्राभ्यांवाग्यतःशुचिः ४
 नारायणमयंवर्मसन्नहोद्भयआगते ॥ दैवभूतात्मकर्मभ्योनारायणमयःपुमान् ५ पादयोर्जीनुनोरुर्वोरुदरेहृद्यथोरसि ॥ मुखेशिरस्यानुपूर्व्यादौकारादीनि
 विन्यसेत् ६ औनमोनारायणायेतिविपर्ययमथापिवा ॥ करन्यासंततःकुर्याद्वादशाक्षरविद्याया ७ प्रणवादिकारांतमंगुल्यंगुष्ठपर्वसु ॥ न्यसेद्दृश्य
 औंकारंविकारमनुमूर्धनि ८ षकारंतुभ्रुवोर्मध्येणकारंशि स्वयादिशेत् ॥ वेकारंनेत्रयोर्गुज्यान्नकारंसर्वसंधिषु ९ मकारमस्त्रमुद्दिश्यमंत्रमूर्तिर्भवेद्बुधः ॥ स
 विसर्गंफडंतंतुसर्वदिक्षुविनिर्दिशेत् १० औंविष्णवेनमःइत्यात्मानंपरंध्यायेद्वेचयंषट्शक्तिभियुतम् ॥ विद्यातिजस्तपोमूर्तिरिमंत्रमुदाहरेत् ११ ओंहरिर्वि
 दध्यान्ममसर्वरक्षांन्यस्तांघ्रिपद्मःपतंगेद्रपृष्ठे ॥ दरारिचर्मसिगदेषुचापपाशान्दधानोऽष्टगुणोष्टबाहुः १२ जलेषुमारक्षतुमत्स्यमूर्तिर्योदोगणेभ्योवरुणस्य
 पाशात् ॥ स्थलेचमायाबटुवामनोऽव्यात्त्रिविक्रमःखेऽवतुविश्वरूपः १३ दुर्गेष्टवटव्याजिमखादिषुप्रभुःपाया वृत्तिहोऽसुरयूथपारिः ॥ विमुंचतोयस्यमहाह
 हासंदिशोविनेदुन्यपतंश्चगर्भाः १४ रक्षत्वसौमाऽध्वनियज्ञकल्पःस्वदंष्ट्रयोन्नीतिधरोवराहः ॥ रामोऽद्रिकूटेष्वथविप्रवासिसलक्ष्मणोव्याद्रताग्रजोमाम् १५

शक्तिमिर्वा तपोनामशत्रुसंतापनशक्तिज्ञानंवा इमंमंत्रमितिब्रह्ममाणमोमिति ११ हरिर्वेदध्यादित्यादिनानारायणाख्यंक्वचमुच्यते अणिमाद्यष्टगुणः सृष्ट्याद्यष्टगुणोवा व्याप्तगुणोवा अशूच्या
 सावितिधातुः शुभलक्षणंगुणमेवभुंक्ते नत्वशुभलक्षणं दुःखमितिवाष्टगुणः अशुभोजनइतिधातुः शुभापिबल्यसौनित्यंनाशुभसंहारिःपिबेदित्यादेः १२ यादौसिजलजंतवइत्यतोवरुणपाशस्ययादोगणां
 तर्भूतत्वेपितद्रहणस्यमरणाविनाभूतत्वेनतत्परिहारार्थंथग्रहणं मथनातिहिंसतीतिमत् असुरस्तंस्यतीतिमत्स्यः मायिहिंसायां शिरोमंथतरसेतिप्रयोगाच्च इतरस्तुमथित्वाविलोढ्यसरतीतिमत्स्यःमं
 थविलोढनइतिधातुःसृगतावित्यस्मात्तद्वचप्रत्ययःमायेच्छयागृहीतबटुवामननाममूर्तिर्विश्वरूपःस्थूलरूपः १३ अटवीचआजिश्चमस्त्रादिर्षवांतानितथातेषु गर्भाअसुरक्षीणांमितिशेषः १४ अ
 ध्वनिमामांस्वदेहेनयज्ञकल्पयतीति यज्ञकल्पःयज्ञोविष्णुस्तत्समःसर्वेस्यतोवा रामःपरशुरामः विविधप्रवासेभरताग्रजःदाशरथीरामः १५

छंदःसाम्यद्योतनायउग्रधन्वा अखिलप्रमादादित्युक्तं मरनामाविष्णुः हासादुन्मादकृतहासात् अयोगाभारायणस्मरणाद्युपायवैकल्यात् १६ सनत्कुमारोब्रह्मवारिवपुःब्रह्मपुत्रसनत्कुमारविष्टः सनत्कुमारनामातुब्रह्मचर्यवपुर्हरिः सनत्कुमारमपरंब्रह्मपुत्रविवेशयः समायोगेतरात्कामात्पानुविश्वेश्वरःप्रभुरितिवाक्यमत्रमानं कामानयोगयान्मद्यादिविषयान् देवयतिगमयतिआत्मनीतिदेवः तस्माद्देवर्षिवर्यःमहिदासःपुरुषांतरार्चनात्विष्णोःपरिवारत्वमंतरणमाधान्येनान्यदेवतार्चनादोषात् माहिदासस्तुदेवर्षिःपातुर्माविष्णुरव्ययः तदनर्पितकर्मभ्यस्तदस्मरणतस्तथेतिअनेनहर्यर्नापितार्च नालक्षणकर्मणःतथातस्यास्मरणपूर्वकानर्चनाच्च माहिदासस्तुदेवर्षिःपातुर्माविष्णुरव्ययः तदनर्पितकर्मभ्यस्तदस्मरणतस्तथेतिवाक्यद्योतनायमहिदासेतिप्रसिद्धनाममुक्तादेवर्षिवर्यइत्यर्वाधि अ नेनवैष्णवानामेवात्राधिकारो नान्येषां तेषामेवविशेषस्मरणज्ञानपूर्तेरितिसूचितं केचित्पुरुषार्चनांतरादित्यनूचांतरायवाचित्वमंतरशब्दस्योबुस्तच्चित्त्यं अंतरःपरिधानीयेबाह्येस्वीयेतरात्मनी त्यादौएवंप्रयोगात् १७ शरीररोगजनकादपथ्यद्रव्यान्निजतात्मावशीकृतेंद्रियग्रामः । तत्कृताद्यज्ञकर्मपादितादनित्यफलत्वात्स्वर्गादेर्यज्ञनामायागप्रवर्तकोविष्णुः बलःबलभद्रःसएवाहोद्वः शेषनामा शेषदेवःसहस्राक्षःसहस्राग्निशिरोभुजइत्यादेः बलंशक्तौबलोरामेबलिष्ठेबलस्तथेत्यभिधानात् बलिष्ठोहोद्वइतिवा १८ धर्मावनायधर्मपरिपालनायउग्रपानु भूयोभूयोऽरक्षस्ति

मामुग्रधन्वाअखिलप्रमादान्नारायणःपातुनरश्वहासात् ॥ दत्तस्त्वयोगादथयोगनाथःपायाहुणेशःकपिलःकर्मबंधात् १६ सनत्कुमारोऽवतुकामदेवाद्वयशी र्षोर्मांपथिदेवहेलनात् ॥ देवर्षिवर्यःपुरुषांतरार्चनात्कूर्मोहरिर्मो निरयादशेषात् १७ धन्वंतरिर्भगवान्पात्वपथ्याद्वद्वाद्वाहृषभोनिजितात्मा ॥ यज्ञश्च लोकादुततत्कृतान्नोबलोगणात्क्रोधवशादर्होद्वः १८ द्वैपायनोभगवानप्रबोधाद्बुद्धस्तुपाखंडगणात्प्रमादात् ॥ कल्कीकलेःकालमलात्प्रपातुधर्मावना योरुक्तावतारः १९ मांकेशवोगदयाप्रातरव्याद्वाविदआसंगवआत्तवेणुः ॥ नारायणःपातुसदात्तशक्तिर्मध्यंदिनेविष्णुरीऽद्रपाणिः २० देवोऽपराक्तेमधु होग्रधन्वासायंत्रिधामाऽवतुमाधवोमाम् ॥ दोषेहृषीकेशउतार्धरात्रेनिशीथएकोऽवतुपद्मनाभः २१ श्रीवत्सलक्ष्माऽपररात्रैशःप्रत्यूषईशोऽसिधरोजनाद नः ॥ दामोदरोऽव्यादनुसंध्यंप्रभातेविष्णुःश्रीमान्भगवान्कालमूर्तिः २२ चक्रंयुगांतानलतिगमेनिमभ्रमत्समंताद्भगवत्प्रयुक्तम् ॥ दंदग्निदंदग्ध्यरिसैन्य माशुकक्षयथावातसखोहुताशः २३ गदेशनिस्पर्शनविस्फुलिंगेनिष्पिण्डिनिष्पिण्ड्याजितप्रियासि ॥ कूष्माण्डवैनायकयक्षरक्षोभूतग्रहांश्रूणयचूर्णयारीन् २४

स्यर्थः १९ प्रातरारभ्यंपंचभिःपंचभिर्घटिकाभिःअहोरात्रविभागं कृत्वातेष्वेकैर्मातृसंकल्प्याह मांकेशवइति गोष्ठेभ्योनिर्गत्ययदैकत्रगावःसंयुज्यंतेसकालआसंगवस्तस्मिन्काले २० दोषेरात्रिभो जनकाले रात्रिसामान्यविवक्षायांदोषशब्दोऽव्ययवाचीह्रीर्लिङ्गोवा रात्रिविशेषकालविवक्षायांपुल्लिङ्गः निशीथात्पूर्वयामोर्धरात्रउच्यते तस्मिन्कालेनिशीथेपंचदशघटिकातुलिते एकःपञ्च नाभएवावतु २१ प्रत्यूषेअरुणोदयप्रारंभे अनुसंध्यंसंध्यानिकटे प्रभातेसूर्योदयासन्नसमये २२ युगांतोऽग्निवत्तिग्मातीक्ष्णानेमिर्यस्मतत्तथा स्वरूपमुक्त्वासंबोधयति दंदग्धीति हेसुदर्शनअरिसैन्य माशुदंदग्निअतिशयेनदह अनेन सुदर्शनमहाज्वालकोटिसूर्यसमप्रभ अज्ञानांधस्यमेनित्यंविष्णोर्मांनिर्गप्रदर्शयेतिमंत्रोऽर्थउद्धृतः २३ स्पृशउपतापइतिधातोःस्पर्शनंतपनंअग्निवन्निघातिवत्स्पर्शना स्तापकराविस्फुलिंगाअग्निक्रणायस्याःसातथा अशब्दोर्वज्रयोःस्पर्शनेनसंघट्टनेनजातायेविस्फुलिंगास्तादृशाविस्फुलिंगायस्याःसातथाइतिवा संबंधेनअग्निशब्देनमेघवद्विलक्ष्यते तस्यस्पर्शनवहुःसहा विस्फुलिंगायस्याःसाइतिवा तस्याःसंबुद्धिःअग्निस्पर्शनविस्फुलिंगेहेगदेनिष्पिण्डिनितरांपिण्डुरुनिष्पिण्डीतिवापाठे पिण्डिपेषणइत्यस्यरूपम् २४

दरेद्रशंस्त्रेष्ठयानुधानादिहाष्टिवत्घोराहाष्टियेषांतिताथान्अरीन्द्रावेत्यन्वयः अनेन पांचजन्यनिजध्वानध्वस्तपातकसंचय पाहिमापापिनघोरं संसारार्णवपातिनामित्ययं मंत्रः सूचितः २५ मम
 छिधीतितुगागमोविकल्पं नैतिवक्तव्यं द्विषांचक्षुषिच्छादय नोऽस्माकमघंहरेत्यन्वयः शतचंद्रैश्चर्मणानाम् २६ केतुभ्यइत्यनेनलकापातागृह्णते केतोर्ग्रहेभ्यइत्यनेनगतार्थत्वात् अघेभ्योऽयस
 नेभ्यः २७ श्रेयःप्रतीपकाः श्रेयोविरोधिनस्तेचअसुराः २८ स्तोत्राणांस्तोमःसमूहःस्तोत्रस्तोमःतल्लक्षणश्छंदःसामवेदस्तन्मयस्तत्प्रधानइत्यर्थः भगवान्पूज्यः विष्वक्सर्वत्रसेनायस्यसतथा स्वस्यस्वामिनो
 नामाभिः । विष्वक्सेनैश्चहरेर्निवेदिताशनः २९ यानंरथः पार्षदाश्चभूषणाश्चपार्षदभूषणाः भूषणानामपिज्ञानाश्रयत्वज्ञापनायपुल्लिङ्गप्रयोगः तत्कठगंकौस्तुभमासधातेत्यादेः ३० सर्वखल्विदं ब्रह्मेति श्रु
 तेः भगवानेवयत्सदसहस्तुवस्तुतस्तन्निग्रामकतयातद्रूपउच्यतेइति यथासत्यंतत्सृष्ट्वातेदेवानुग्राविशत्तदनुग्रविश्यसच्चत्यच्चाभवदिति श्रुतिविहितत्वादव्यभिचारितेनसत्येन द्रव्यकर्मचकालश्चसमावोजी
 वएवचेत्यादिवाक्यंचशब्दगृह्णते एवशब्देन सत्येनानेनमां देवः पातुविष्णुश्चतुर्भुजइतिस्मारयति ३१ भूषणादीनामचेतनत्वेनचेतनवत्प्रार्थितदातृत्वंकथामित्याशंक्यतेषुहरेस्तत्तत्कार्यभक्षमशक्तस्वरूपेणा
 त्वंयातुधानप्रमथप्रेतमातृपिशाचविप्रग्रहघोरदृष्टीन् ॥ दरेद्रविद्रावयकृष्णपूरितोभीमस्वनोऽरीन्द्रदयानिकंपयन् २५ त्वंतिगमधारासिवरारिसैन्यमी
 शप्रयुक्तोममछिधिछिधि ॥ चक्षुषिचर्मञ्छतचंद्रछादयद्विषामघंनोहरपापचक्षुषाम् २६ यन्नोभयंग्रहेभ्योऽभृत्केतुभ्योनृभ्यएवच ॥ सरीसृपेभ्योदंष्ट्रि
 भ्योभृतेभ्योऽघेभ्यएवच २७ सर्वाण्येतांनिभगवन्नामरूपास्त्रकीर्तनात् ॥ प्रयांतुसंक्षयंसद्योयेऽन्येऽश्रेयःप्रतीपकाः २८ गरुडोभगवांस्तोत्रस्तोमश्छंदोम
 यःप्रभुः ॥ रक्षत्वशेषकृच्छ्रेभ्योविष्वक्सेनःस्वनामभिः २९ सर्वापद्भ्योहरेर्नामरूपयानायुधानिनः ॥ बुद्धौद्रियमनःप्राणान्पांतुपार्षदभूषणाः ३० यथा
 हिभगवानेववस्तुतःसदसच्चयत् ॥ सत्येनानेननःसर्वेयांतुनाशमुपद्रवाः ३१ यथैकात्म्यानुभावेनविकल्परहितःस्वर्यम् ॥ भूषणायुधालिगाख्यायत्तेश
 कीःस्वमायया ३२ तेनैवसत्यमानेनसर्वज्ञोभगवान्हरिः ॥ पातुसर्वैःस्वरूपैर्नःसदासर्वत्रसर्वगः ३३ विदिक्षुदिक्षुध्वमधःसमंतादंतर्बहिर्भगवान्नारसिंहः ॥
 प्रहापयंलोकभयंस्वनेनस्वतेजसाग्रस्तसमस्ततेजाः ३४ मघवन्निदमाख्यातंवर्मनारायणात्मकम् ॥ विजेष्यस्यंजसायेनदंशितोऽसुरयूथपान् ३५ एतद्वारय
 माणस्तुयंयपश्यतिचक्षुषा ॥ पदावासंस्पृशेत्सद्यःसाध्वसात्सविमुच्यते ३६ नकुतश्चिद्भयंतस्यविद्यांधारयतोभवेत् ॥ राजदस्युग्रहादिभ्योव्याध्या
 दिभ्यश्चकार्हिचित्र ३७

वस्थानं यथासत्यंतेनसत्येनहरिःपात्वित्याह यथेति एकात्म्यानुभावेनतत्तद्वस्तुस्थितरूपाणामेकात्मत्वापरोक्षत्वावेनविकल्परहितःस्वगतभेदवर्जितोपिस्वमाययास्वरूपसामर्थ्येनस्वयमेवभूषणादि
 संज्ञाःस्वाधीनत्वाच्छाक्तशब्दवाच्याधत्तइति यथायत्सत्यंतेनसत्येनअनेनसत्याख्यप्रमाणेनयथार्थेनसर्वज्ञत्वमपिसत्यत्वेप्रमाणमिति द्योतनायविशेषणीकृतं ३२ नकेवलमायुधादिष्वेवसन्निहितत्वं किंतु स
 र्वत्रापीतिभावेनाह सर्वैरिति एकएवपरोविष्णुर्भूषाहेतिध्वजेष्वजः तत्तच्छाक्तिस्वरूपेणस्वयमेवव्यवस्थितः सत्येनानेनमां देवः पातुसर्वेश्वरोहरिरितिअतोभूषणादिषुविशेषतःसन्निहितत्वादुच्यतेइतिज्ञातव्यं
 ३३ मूलरूपस्यसर्वगतत्वंनावतारस्येतिशंकांपारिहरन्सर्वगतत्वंयथासत्यंतेनसत्येनतथानारसिंहःपात्वितितात्पर्याद्विशेष्याह विदिक्षितिस्वार्थेणच पारिहरन्नित्यर्थःस्वतेजसाग्रस्तानि
 अभिभूतानिसमस्तानि तेजांसिसूर्यादीनिनेनसतथा ३४ मघवन्धनवन्दंशितः ३५ साध्वसाद्गयात् ३६ ३७

कौशिकः कुशिकगोत्रे विद्यमानः योगधारणया योगाभ्यासेन मरुधन्वनिर्जलप्रदेशे ३८ द्विजक्षयः द्विजमरणं ३९ ४० प्रास्यनिरस्य ४१ ४२ एतद्धारयमाण इत्यादिनायफलमुच्यते तस्य कस्माद्वै लक्षण्यदर्शनमिति चेदुच्यते गुरुशिष्ययोर्मिथो योग्यतावै कल्याद्योग्यत्वेपि नासंस्तरवासिने प्रब्रूयादिति विधेर्गुरुकुलवासापत्यगुरुप्रसादाभावेन लोकोपक. रादिनावागुरोः प्राप्ताविद्या शिष्यस्य यथोक्तफलदानस्यान् गुरुशिष्ययोराग्यत्वाद्गुरुवृत्तेरपूरितः अग्रसादादुर्विद्यानयोक्तो फलप्रदेत्युक्तेः तर्हि गुरुपदेशमन्तरेण यथालिखितपाठादिना प्राप्ता फलदास्यादिति चेन्न गुरोः प्राप्तायाः फलप्रदत्वात् विद्याकर्मणि च सदा गुरोः प्राप्ताः फलप्रदाः अन्यथा नैव फलदा इत्युक्तेः तस्मात्प्रसन्नगुरुदत्तायथोक्तफलदा इति मन्त्रं प्रसन्नोक्ताः फलप्रदा इति विवचनात् अत उक्त फलसाकलपादृष्टवानाश्च द्वेयमिति भावः ४३ इति श्री भागवते महापुराणेषु १० विजयध्वजकृतटीकायां अष्टमोऽध्यायः ८ ब्रह्माद्यन्यतमामरापरिहार्ययत्तपरिहर्तृस्वमहिमावर्णनेन हराविवृद्धनिशितभक्ति कुठारस्य योग्याधिकारिकरगतस्य संसारतरुनिर्मूलनपटु

इमां विद्यां पुरा कश्चित्कौशिको धारयन् द्विजः ॥ योगधारणया स्वांगं जहौ समरुधन्वानि ३८ तस्योपरि विमानेन गन्धर्वपतिरेकदा ॥ ययौ चित्ररथः स्त्रीभिर्वृतो यत्र द्विजक्षयः ३९ सांगनोन्यपतत्सद्यः स विमानो ह्यवाक्शिराः ॥ विद्यामिमां धारयतो मृतस्यास्थिविलंबनात् ४० सवालखिल्यवचनादर्थान्यादाय विस्मितः ॥ प्रास्यप्राची सरस्वत्यां स्नात्वा धामस्वमन्वगात् ४१ यद्दंशृणुयात्काले यो धारयति सा हृतः ॥ तं न मस्यंति भूतानि मुच्यते सर्वतोभयात् ४२ एतां विद्यामधिगतो विश्वरूपाच्छतक्रतुः ॥ त्रैलोक्यलक्ष्मीं बुभुजे विनिर्जित्य मृधेऽसुरान् ४३ ॥ इति श्री भा० ष० अष्टमोऽध्यायः ८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तस्यासन्निवश्वरूपस्याशिरां सिन्धो निभारत ॥ सोमपीथं सुरापीथमन्नादमिति शुश्रुम १ सर्वैर्बर्हिषि देवेभ्यो भागं प्रत्यक्षमुच्चैः ॥ अददाद्यस्यापितरो देवाः संप्र श्रयं नृप २ स एव हि ददौ भागं परोक्षमसुरान्प्रति ॥ यजमानोऽवहद्भागं मातृसहवशानुगः ३ तदेव हे लनंतस्य धर्मालीकैः सुरेश्वरः ॥ आलक्ष्यतरसाभीतस्तच्छीर्षाण्यच्छिन्नद्रुषा ४ सोमपीथं तु यत्तस्य शिरासीत्कपिजलः ॥ कलविकः सुरापीथमन्नादं यत्सति तिरिः ५ ब्रह्महत्यामंजलिना जग्राह यदपीश्वरः ॥ संवत्सरांतं तद्वंधूं भूतांशं साविशुद्धये ॥ भूम्यंबुदुमयोपि ब्रह्मवृक्षहत्याया रूपं भूमौ प्रदृश्यते ७ तुरीयं छेदरोहेण वरेण जगद्गुहमाः ॥ तेषां निर्यासरूपेण ब्रह्महत्या प्रदृश्यते ८ शश्वत्कामवरेणां हस्तुरीयं जगद्गुहः स्त्रियः ॥ रजोरूपेण तास्वंहोमासिमासि प्रदृश्यते ९ द्रव्यभूयो वरेणापस्तुरीयं जगद्गुहमलम् ॥ तासु बुद्बुदं फेनाभ्यां दृष्टं द्वारिकालिषम् १०

ताभिप्रेयते स्मिन्नध्याये तत्रादौ बीजदोषस्वभावो दुःसह इति प्रकटयितुं विश्वरूपस्य विप्रत्वेऽपि रचनाजनितत्वेन दोषित्वेनासुरपक्षया तावदाह तस्येति सोमसुरां पिबन्तीति सोमपीथं सुरापीथं १ भागं हविर्भागं यस्य विश्वरूपस्य २ परोक्षमज्ञातवत्मातुः रचनायाः स्नेहस्य परः ३ धर्मालीकं धर्मदोषधर्मैकपटंवा अयमात्मानमपि हंतीति भीनः ४ ५ यदपि यच्च पिदं द्रो ब्रह्महत्यादोषानि गारणे ईश्वरः समर्थः तथाप्यं जलिना ब्रह्महत्यां जग्राहेत्यन्वयः भूतांशं साविशुद्धये लोकापवादपरिहाराय भूतार्हं सायापशोधनायेति वा हरिरेन्द्रः तद्रतो विष्णुर्वा ६ स्वातस्य स्वत एव पूर्तः स्यादिति स्वात पूरवरस्तेन हरिदत्तेन ईरणं उत्तरं लवणोपरि करस इत्यर्थः ७ छेदरोहः पुनर्वर्धनं तेन वरेण ८ शश्वत्कामेन निरंतरविषयसेवाभिलाषकर्मणेन वरेण ९ द्रव्याणां पंचानां भूतानां मध्ये स्वभूयस्त्वलक्षणेन वरेण तायापनोदोभूयस्त्वमंभसो वृत्तयस्त्वमा इत्युक्तेः १०

इंद्रशत्रवश्चर्यादिनात्त्वष्टाहतपुत्रोपींद्रसोममाहरदित्यादिदेवदेवाक्यं सूचयति इंद्रः शत्रुयस्य वृत्रस्य स इंद्रशत्रुः इंद्र एव
 ११ अन्वाहार्यपचनादक्षिणामेः लोकानां क्षयाय १२ संघाकालाभ्रमालावत्कपिशंवा सोयस्य स तथातं तप्तताम्रवत्शिखाश्मश्रूणियस्य स तथातम् १३ तिस्रः शिखाः शिरांसि यस्य स तथातस्मिन् १४
 दरीगंभीरवक्त्रेण गुहावदगाधमुखेन १५ रौद्ररूपे दंष्ट्रे यस्य स तथातं मुखेन जृम्भयंतं व्याददानम् १६ निरुक्तिपूर्वकं नामानि दिशति येनेति त्वाष्ट्रलक्षणामूर्तिर्यस्य स तथातेन तमसा आवृता इति येन सतः
 सोऽसुरो वृत्र इति ख्यातः वृत्रं जघन्वा अपतद्द्वारेति श्रुतेः दैत्यभेदे चांधकारे वृत्रशब्दः प्रयुज्यत इत्यभिधानाच्च पातीतियः पालः परमात्मा धर्मो वात्समादपगतः पापः एतदेव सूचयति परमदा
 रुण इति १७ १८ श्रीनारायणानुग्रहमंतरेण वृत्रजयोदुःसाधन इति कृत्वो देवानां हरि शरणप्रकारं वक्ति तत इति प्रत्यंच प्रत्यगात्मानं आदिपुरुषं षष्ठेरादौ भक्तानुग्रहाय शृहीत पुरुषरूपम् १९
 वाय्वाद्यभिमानिनो ब्रह्मादयो ये त्रिलोकाः ते वयं यस्मै बलिहराम । त्रिलोकी बहिर्लक्ष्मी तत्त्वतः नियतं स्वतंत्रमस्तीति शंका मा भूदित्याह अंतक इति असावंतकः मूलप्रकृतिर्दुर्गादिनामभिर्भिन्ना यस्मान्महां
 तकाद्धरेर्विभेति भीतिवत्तद्वशे वर्तते यतस्ततः सहरिर्न अस्माकं अरणशरणमस्ति त्वन्यथ ननु ब्रह्मादयो वयं यस्मै बलिहरामयस्माच्च असावंतकोपि विभेति ततस्तस्मात्परमेश्वरादरणक्षेभो भवत्विति प्रतीतिार्थः क

हतपुत्रस्ततस्त्वष्टा जुहवै द्वायशत्रवे ॥ इंद्रशत्रो विवर्धस्वमाचिरं जाहि विद्विषम् ११ अथान्वाहार्यपचनादुत्थितो घोरदर्शनः ॥ कृतांत इव लोकां नान्यु
 गांत समये यथा १२ विष्वग् विवर्धमानं तं निषुमात्रं दिने दिने ॥ दग्धशैलप्रतीकांशं संध्याभ्रानी कवाससम् ॥ तप्तताम्राशिखाश्मश्रुमध्याह्नार्कैर्ग्रलोचनम्
 १३ देदीप्यमाने त्रिशिखेशूल आरोप्यरोदसी ॥ नृत्यंतं मुन्नदंतं च चालयंतं पदामहीम् १४ दरीगंभीरवक्त्रेण पिबंतं च नभस्तलम् ॥ लिहंतं जिह्वया क्षीणिश्र
 संतं भुवनत्रयम् १५ महतारौद्रदंष्ट्रेण जृम्भयंतं मुहुर्मुहुः ॥ वित्रस्ता दुहुवुर्लोकवीक्ष्य सर्वे दिशो दश १६ येनावृता इमे लोकास्तमसा त्वाष्ट्रमूर्तिना ॥ सवैष्ट्र इ
 ति प्रोक्तः पापः परमदारुणः १७ तं निजघ्नुरभिद्रुत्य स गणा विबुधर्षभाः ॥ स्वैः स्वैर्दिव्यास्त्रशस्त्रैर्धैः सोऽग्रसत्तानि कृत्स्नशः १८ ततस्ते विस्मिताः सर्वे विषण्णा
 ग्रस्ततेजसः ॥ प्रत्यंचमादिपुरुषमुपतस्थुः समाहिताः १९ देवा ऊचुः ॥ वायवं बराग्र्यं प्लक्षितयास्त्रिलोका ब्रह्मादयो ये वयमुद्विजंतः ॥ हरामयस्मै बलिमंतको
 सौ विभेति यस्मादरणंतोनः २० अविस्मिंतं तं परिपूर्णकामं स्वनैवल्लभेन समं प्रशांतम् ॥ विनोपसर्पत्य परं हि बालिशः श्वलांगुलेनातिपिपति सिंधुम् २१
 यस्योरुशृंगे जगतीं स्वनानां वमनुर्यथा बद्धयत तारदुर्गम् ॥ स एव नस्त्वाष्ट्रभयाहुरंता ब्राता श्रितान् वारिचरोपि नूनम् २२

स्मादपलप्यत इति चेन्न कालोत्तकः प्रधानं च मृत्युरव्यक्तामित्यपि उच्यते प्रकृतिः सूक्ष्मा श्रीर्भूर्भुवो इति नामभिः सैव ब्रह्मादिभयदा विष्णोस्तु वशवर्तिनी अभयापि विभेति वत्तद्वशत्वादुदीर्यत इति स्मृतिविरोधात्
 वायुश्चांबरं च अग्निश्च आपश्च क्षितिश्चेति वायवं बराग्र्यं प्लक्षितयः २० एवं स्थितेति शिवाद्यन्यतमस्य शरणमिच्छन् बालिश इत्याह अविस्मितामिति यो ब्रह्माद्युपासपूजस्तं स्वनैवल्लभेन स्वरूपानंदानुभवेनैव
 परिपूर्णकामं अतएवाविस्मिंतं कुतूहलबुद्धिरहितं सममेकप्रकारं प्रशांतं समुद्रवत् स्थितिं विनायोऽपरं रुद्राद्यन्यतममुपसर्पति श्वलांगुलेन तरीस्थानेन सिंधुसमुद्रमतिपिपतिपारमति क्रामति
 तदुचितमित्याह हीति बालिशो हि यस्य स्मात्तस्मादुचितमित्यर्थः २१ ननु यस्य कस्यचिद्भिरशरणमुपगतस्यापदं वर्णवसंतरणं दृष्टपूर्वंचेत्तमंतरेणान्यं शरणं गच्छन् बालिशत्वेन श्वलांगुलेनापारमकूपारंति तीर्षती
 ति परिहास्यः स्यात् तदेव कथमिति तत्राह यस्येति मनुयस्य हरेरुणिशृंगे जगतीं महीमयीं स्वनानां स्वस्य मनोरथेन क्लृप्तांतरां यथा यथा बद्धमावध्य दुर्गमन्योपायेन तर्तुं मशक्यं प्रलयाणं वल्लभं क्लेशं त
 तार नूनमिदानीमपि सवारिचरो मत्स्यावतारो हीरेरेवाश्रिता भित्पसंशारतामो दुरंतात्ताष्ट्रभयात्रातास्ति त्वन्यथ यथा ततारतथा तारणायाश्रितानिति वा २२

इतोपिश्रीहरिप्रसादाहतेतद्वयतरणंदुःसाधनमितिभावेनस्तुवंतीत्याह पुरेति पुरादिमृष्टौ संयमांभसिप्रलयोदके स्थिताहरविंदात्प्रकृत्यात्मनःपञ्चात्पतितःस्वर्यंभूयंततार सहारिर्नस्वाष्ट्रभयार्णवस्य पारः पारप्रदर्शकोस्त्वित्यन्वयः तत्रत्योवायुरपिप्रकृत्यात्माअन्यथानेहशंखलमन्यस्यस्यादित्यतस्तल्लयजलंविशिनाष्टि उदीर्णेति उदीर्णेनवातेनप्रकृत्यात्मनावायुनोन्नमितानामूर्णारवैःकरालेभयंकरे पञ्चादीनांप्रकृत्यात्मत्वंकस्माद्विशिष्योच्यतइतिशंकांमाभूत् यत्रवायूदपञ्चादिरूपेणप्रकृतिःस्थिता एकस्तत्रविभेद्विज्ञाविचार्यभयमप्यगात् अंतर्गतोहारिस्तस्यध्यातोभयमपानुदित्युक्तेः भयनिमित्त माह एकइति एकाकिंत्वाद्वितीयवस्तुनोऽनुत्पन्नत्वात् सोविभेत्सद्वितीयमैच्छदिति श्रुतेः ननुकिमर्थब्रह्मणाभयमदर्शित्यतउक्तमपीति स्वसृज्यजनानांभयादिस्वभावसंभावनार्थं जनिष्यतांजनानांतुस्व भावानांप्रसिद्धयेत्युक्तेः अपिसंभावनइतिच संभावनामंतरेणस्वाभाविकंकिंनस्यादित्यस्यापीदमुत्तरमपीति अज्ञानाद्विभयमुत्पद्यते ब्रह्मणस्तुतच्चास्ति ज्ञानादिगुणपूर्णस्यब्रह्मणोपीत्युक्तेः तर्हि किंयंतकाल मनुवर्ततइत्यस्यापीदमुत्तरं पूर्णज्ञानस्यचिरकालीनभयादिकंगर्हितं क्षणार्धगाः भयादिकाभवंतीवकथंतस्मिन्स्थिरालयाइत्युक्तेः स्वसृज्यजनभयस्वभावप्रदर्शनमंतरेणान्यत्किंप्रयोजनमित्यस्यापीदमे वोत्तरमपीति भयप्रदर्शनेनभगवत्प्रीतिलक्षणमन्यदपिविद्यतइत्यर्थः भगवत्प्रीतयेनित्यंब्रह्मणोपेभयादयः नवृथातस्यभावः स्यात्काश्चित्पिषणार्थगाइत्युक्तेः भयादिकमपिकिमेकवारं बहुवारमुत्तयेत्यस्या पीदमुत्तरं नैकवारंकिंतुबहुवारमस्वीत्यर्थः अज्ञानंतुचतुर्वारंद्विवारंभयमेवच शोकोपितावात्मान्यत्रकदाचिद्विज्ञानोभवेदित्युक्तेः इदमपिहरिप्रीतिजनकत्वेनोन्नतिकारणं तत्रापिभगवत्प्रीत्याउन्नत्यैवास्यतद्भ वेदित्युक्तेः २३किंचास्माकंस्रष्टृत्वेनसंबंधत्वादपिनिजस्वरूपंनबुद्ध्यामहे किंतुलक्षणमेवपश्यामः अतोवयंतमेवशरणंयामइत्याहुः यएकइति एकःकेवलः ईशःऐश्वर्यादिगुणपूर्णः योनिजमाययास्वाधी

पुरास्वर्यंभूरपिसंयमांभस्युदीर्णवातोभिर्नैःकराले ॥ एकोरिविंदात्पतितस्ततारतस्माद्भयाद्येनसनोऽस्तुपारः २३ यएकईशोनिजमाययानःससर्जयेना नुसृजामविश्वम् ॥ वयंचयस्यापिपुरःसमेताःपश्यामलिंगंपृथगीशमानिनः २४ योनःसपत्नैर्भृशमर्द्यमानान्देवर्षितिर्यङ्मृषुनित्यएव ॥ कृतावतारस्तनु भिःस्वमाययाकृत्वात्मसात्पातियुगेयुगेच २५ तमेवदेवावयमात्मैदवंतंपरंप्रधानंपुरुषंविश्वमाद्यम् ॥ ब्रजामसर्वेशरणंशरण्यंस्वानांसनोधास्यतिशंमहा त्मा २६ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ इतितेषांमहाराजसुराणामुपतिष्ठताम् ॥ प्रतीच्यादिश्यभूदाविःशंखचक्रगदाधरः २७

नयाप्रकृत्यानःससर्ज येनवर्यमेरिताःविश्वमनुसृजाम यस्यपुरोऽग्रतःस्थिताः समेताःसंगताअपिवयलिंगलक्षणमेवपश्याम नतुस्वरूपं तत्स्रष्टृत्वेनतदनुगृहीतकर्तृत्वेनवाऽचित्यवैभवमेवलक्षणंबुद्ध्यामहे नसच्चिदानंदादिस्वरूपं अदर्शनेकारणमाह पृथगिति पृथक्पृथगीशाभियानित्वात् अयंचकादाचित्कएववतुसनातनः तदुक्तं कदाचिदभिमानस्तुदेवानामपिसन्निव प्रायःकालेषुनास्त्येवतारतम्येनसो पितिविति अनेनपृथगित्यनेनाभिमानस्यतारतम्यंध्वनयति हेईशअभिमानिनोवयं पृथक्तारतम्योपेता इतिवार्थः संपद्यते २४ करचरणादिदेहवत्त्वेपिदेवदत्तवदनित्यदेहोनास्तिअतःस्वाभिमतसिद्धयै संप्रार्थनीयइतिभावेनहुः योनइति तनुभिर्देवण्यादिषुकतावतारोपिनित्यएवनिर्विकारएव नतुयोनिकृतदुःखादिमान् नकेवलमनुगुंगंरक्षतिहरिः किंतुअन्यदापीत्यर्थेचशब्दः २५ यत्तच्छब्दैरेवोक्तावशिष्ट गुणैर्विशेष्यतेशरणंप्रार्थयंत तमेवेति अन्ययोगव्यवच्छेदार्थएवशब्दः देवाइत्यनेनदेवानांशरणंहरिरेवनान्यइत्येवशब्दार्थोविवृतः वयमित्यनेनहरेःस्वेषांचभिधोभेदाभिमानंध्वनयति नकेवलमिष्टदेवता त्वेनशरणंयामः अपितुसर्वोत्तमत्वादिगुणविशिष्टत्वाच्चेतिभावेनाह परंप्रधानमिति प्रकृतिः किं नेत्याह पुरुषमिति तर्हिजीवः किं नेत्याह विंशतिरिति प्रपंचइत्याह आद्यामिति प्रपंचस्यादिभूतं वासुदेवोवा इदमग्रआसीदिति श्रुतेः नृशंसस्वभावश्चेत्कथमयमिष्टः स्यादत्राह शरण्यमिति शरणमाप्यत्वाच्चृशंसोनभवतीत्यर्थः नास्मिन्नस्मासुविप्रतिपत्तिरित्याह सर्वइति शरणंप्राप्तावपिउदासीनोभवति किंतु व ह्यान्यवदभीष्टं ददातीत्याहुःस्वानामिति २६ स्तुतिफलमाह इतीति २७

प्रत्यक्षीभूतैर्तत्तद्भगवन्तं संहश्य देवाः किंच कुरितितन्नाह आत्मतुल्यैरिति अनेन दर्शनावस्थायां किं गुणविशिष्ट इति शंका पर्यहं हि आत्मतुल्यैः आत्मनो भूतैः अतएव आत्मतुल्यैः मूलभूतस्य हरेः सहशः सामर्थ्यादिगुणैरनूनैः षोडशभिर्वासुदेवादिदामोदरतैः पर्युपासितं तेषां मध्यस्थावृत्तिरूपेण स्थितं मूलरूपस्याप्राकृतत्वात्प्रादुर्भावांशुक्रशोणितसंपर्केण जातत्वात्कथमन्योन्यतुल्यत्वमिति तत्राह विनेति श्रीवत्सकौस्तुभौ विना प्रकृतिपुरुषाभ्यां विना प्रकृतिपुरुषातीतत्वेन तदनिमित्तशरीरैरित्यर्थः अनेन सप्तदशरूपाण्यपि गुणक्रियादिना विशेषरहितानीत्युक्तं भवति श्रीवत्सकौस्तुभरहितैरात्मतुल्यैः षोडशभिः तदतीतैः षोडशभिः स्वरूपैरप्युपास्यत इति प्रमाणविरोधादप्रामाणिकः तेषां तद्वत्त्वादप्यलक्षणतुल्यं चाप्रामाणिकम् अतः प्रकृतिपुरुषानधीनत्वेनान्योन्यतुल्यत्वं वासुदेवादीनामेव तदुक्तं अप्रुप्रकृत्यधीनत्वाद्वासुदेवादिकाहरेः तुलयाश्चकेशवाद्याश्चनचभिन्नाः कथंचनेति अनेन मूलरूपस्यावताराणां मिथोभेदराहित्यमुक्तमिति ज्ञातव्यं हरेः प्रकृतिपुरुषराहित्यं चन कादाचित्कं किंतु सनातनं श्रीवत्सकौस्तुभाभ्यां तु विना भावं प्रदर्शयेत् पुं प्रकृत्यात्मकाभ्यां सधत्ते नित्यं जनार्दन इति वाक्यात् । प्रकृतिपुरुषराहित्यं च तदतीतत्वं तदवशत्वं च तदुक्तं यदस्याभ्यामतीतत्वं यद्वशो नानयोर्हारिरिति श्रीवत्सकौस्तुभाभ्यां तु विना भावः स एव च इति इयं चोपासिका भक्तानुं कपित्वेन हरेः परं क्रीडैव आत्मैव सप्तदशधा स्वयंभूत्वा जनार्दनः मध्यस्थावृत्तिरूपेण क्रीडते पुरुषोत्तम इत्युक्तेः संवीतश्चतुरात्मभिः स्वसहशैः श्रीकेशवाद्यैरतश्च क्राद्यैरितैरधीश्वरमुखैर्वज्रादिभिस्तत्परं । संसेव्यं स्वयंमंतरांबुजमहापीठे विराजन हरिर्भूतैश्चैश्वर्योत्तमो भवतुवः श्रीवच्छ्रुभः संततमिति तंत्रांतरोक्तमत्रानुसंधयं २८ पूर्वहरेः प्रत्यक्षाया धुना स्वाभिप्रेतार्थसिद्धयर्थं स्तुतिरिति विशेषः २९ स्तुतेः प्रतीकं गृह्णाति नमस्त इति यज्ञस्य वीर्यैरेतः स्नेह इत्यर्थः तस्मै । यज्ञो वी

आत्मतुल्यैः षोडशभिर्विनाश्रीवत्सकौस्तुभौ ॥ पर्युपासितमुन्निद्रशरदंबुरुहेक्षणम् २८ दृष्ट्वा तममराः सर्वे ईक्षणा लहादविक्लवाः ॥ दंडवत्पतिताभूमौ श
नैरुत्थाय तुष्टुवुः २९ देवा ऊचुः ॥ नमस्ते यज्ञवीर्यार्थाय वयमेतत्ते नमः ॥ नमस्ते जस्तु चक्राय नमोऽस्तु पुरुहूते य ३० यत्ते गतीनां तिसृणामां शितुः परमं प
दम् ॥ नार्वाची नो वि सर्गस्य धातुर्वेदितुमर्हति ३१

दीयस्यसतथाभिव्यक्त्यइतिशेषःतस्मै हेयज्ञ वीरेषुस्थित्वावीरत्वप्रदायेतिवा । उतकिंतुवयसेबंधकशक्त्याजीवानांसंसारेबंधकाय वयबंधनइतिधातोः । वयःसर्वस्यवयनाद्भगवान्पुरुषोत्तमइतिवचनादव
 यज्ञद्वोत्रबंधवचनः मातंतुश्छेदिवयतोधिंयममामात्राशार्थपसःपुरःकृतोरिति श्रुतेश्च ॥ अतोवयोविहंगोविहंगोविहंगमइत्यभिधानेपिप्रकृतानुपयुक्तत्वात्प्रपक्ष्यत्रग्रह्यःश्रुतेरयमर्थःदेवोधिंयवतोबध्नतोमेतंतुः
 संततिर्मिच्छेदित्सन्त्रोमाभूत् । ऋतोःपुरः ज्ञानोत्पत्तेःपूर्वमपसःकर्मणःमात्रामानंपरिमाणंभाशारिःश्रुतिसायामितिधातोः फलदानेननष्टमाभूत् कर्मणाज्ञानमातनोतीति श्रुतेः ज्ञानमनुत्पाद्यननश्य
 त्वित्यर्थः स्वकृतंबंधनंस्वयमेवहंतुंशक्तो नान्यइतिज्ञापनायसंधिकार्याभावः । चक्रायपुनःसृष्ट्यादिकत्र करोतेयंल्लुगंतंशब्दरूपंसर्वहंत्रेचरतेभक्षणायार्थरूपंवा सर्वविपत्परिहर्तुंसुदर्शनाख्यावत्तारायवा
 अत्राप्यन्यसाध्यकरणशक्त्यादिमत्त्वप्रदर्शनायसंध्यभावःपुरवोबहवोहूतयोनानामनिसर्वाणिगमविशंतीति श्रुतेः । इन्द्रायाहिचित्रभानोइत्यादिबहुवैर्हूतिराहूतिर्यस्यसतथातस्मैवा
 शुचिःशुचित्रतः शुद्धःपुरुहुःशुद्धिरुच्यतइत्याभिधानात् पुरुहुःशुद्धाऋतिर्यस्यसतथातस्मैवा ३० ईशितुस्तेतव यत्तिसृणांगतीनांदेवलोकपितृलोकनिरयसंज्ञानां सकाशात्परमंउत्कृष्टंवैष्णवंपद वैकुण्ठादि
 स्थानंतद्धातुर्ब्रह्मणोविसर्गस्यविधिसृष्टेरर्वाचीनीनोनंतरकालीनइदानींतनोमनुष्यो वेदितुंलब्धुं प्राप्तुं नार्हतिनयोग्यो विद्वानेवयोग्यइत्यन्वयः । देवलोकोऽपितृलोकान्भिरयाच्चापियत्परं तिसृभ्यःपरमं
 स्थानंबैष्णवंविदुषांगतिरिति वचनात् विदुल्लाभइतिधातुः पदल्लगताविति च अनेनवैष्णवपदमातीज्ञानमेवप्रयोजकंनकर्मोदिकमिति सूचयति ३१

हरेः प्रसन्नतायां गुणोत्कर्षप्रकाशित्वास्तुतिरेतदप्रयोजिकेति प्रत्येकशब्दोऽस्त्विति नमस्तइति भगवद्वादिशब्दैरविष्कृतगतयेतेतुभ्यंनम इत्यन्वयः । परिव्राजकाश्चतुर्विधाः कुटीचकबहूदकहंसनिष्क्रियाइति तेषांमध्येपरमहंसाख्यपरिव्राजकैः परमेणोत्तमेन आत्मयोगेन परमात्मध्याननयः समाधिश्चित्तैकाग्रता तेन परिभाषितः प्रवर्धितः परि स्फुटितश्च प्रकाशितो यः परमहंस्यनामा धर्मः ज्ञानाख्यः तेनोद्धाटितं तमः कपाटद्वारं यः स तथा तेनापावृते प्रकाशित आत्मलोके वैकुण्ठादिनामिस्वयमुपलब्धप्रयत्नेन दृष्टः यो भगवान् स्वरूपसुखानुभवस्तस्य तव विहारयोगः जगज्जन्मलयादिहेतुभूतक्रीडापायोदुरवबोधइव त्वदनुग्रहमंतरेण दुर्बोधे एवेत्यर्थः कुतो दुर्ज्ञान इति तत्राह यदशरण इति अशरणोऽधिष्ठानरहितोऽशरीरो ज्ञानसाधनशरीररहितोऽप्राकृतत्वान्नपेक्षितोऽस्मत्समवायः साहाय्यलक्षणो येन स तथा अगुणो निर्गुणः स्वयं सत्त्वमविक्रियमाणेन स्वतः परतो वा विकाररहितेनात्मनैव स्वभावैव भोगादिप्रयोजनमंतरेण दं जगत्सृजसि रक्षासि संहरसीति यद्यस्मात्तस्मात्कुलालादिविलक्षणत्वादिति भावः १२ भगवत्स्वरूपनिर्धारणार्थं पूर्वपक्षयति अथेति शृष्ट्यादिकर्मणि प्रवर्तमानो भगवान् अथ ह गुणविसर्गोपपत्तितः संसारांतः

ओं नमस्तेस्तु भगवन्नारायण वासुदेवादिपुरुषमहापुरुषमहानुभावपरमं गलपरमकल्याणपरमकारुणिकपरमहंसपरिव्राजकैः परमेणात्मयोगसमाधिना परिभावितपरिस्फुटितपरमहंस्यधर्मेणोद्धाटिततमः कपाटद्वारेणापावृते आत्मलोके स्वयमुपलब्धो निजसुखानुभवाभावानन्दरवबोधइव तव विहारयोगो यदशरणोऽशरीरइदमनपेक्षितास्मत्समवायः स आत्मनैवाविक्रियमाणेन स गुणमगुणः सृजसि पासिहांसि ३२ अथ तत्र भगवान् किंदेवदत्तवदिह गुणविसर्गोपपत्तितः पारतंत्र्येण स्वकृतकुशलाकुशलफलमुपाददाति ॥ अहोस्विदात्माराम उपशमशीलः समंजसदर्शन उदास्तइति ह वावनविदामः ॥ नहि विरोध उभयं भगवत्प रिगणितगुणगणईश्वरे अनवगाह्यमाहात्म्ये अर्वाचीनवितर्के विकल्पविचारप्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकालिलांतः करणदुरवग्रहवादिनां च विवादानवसेर उपरत समस्तमायामये केवलस्वात्ममायामंतर्धायको नु दुर्धटइव भवति स्वरूपद्वयाभावात् ॥ समविषममतीनां मतमनुचरसि ॥ यथारञ्जुखंडः सर्पादिधियाम् ॥ स एव पुनः सर्ववस्तुषु वस्तुस्वरूपः सर्वेश्वरः सकलजगत्कारणकारणभूतः सर्वप्रत्यगात्मत्वात् सर्वगुणाभासोपलक्षितएकएव पर्यवशेषितः ॥ अथ ह वावतवमहि

पाती देवदत्तवत्परवशतया स्वकृतपुण्याय पुण्यफलमुपादत्तैकं । कुतः आत्मारामः स्वमहिम्नि स्थितः उपशमशीलः पूर्णानंदानुभवः समंजसदर्शनः शुद्धज्ञानः एते प्रत्येकं हेतवो नुपा दाने भवन्तीति न विदामो ह वाव न बुध्यामहे हि वावेत्येताभ्यामज्ञानिन एव वदन्तीति सूचयति न ज्ञानिन इति कस्मिन्सति किं स्यादिति तत्राह नहीति कुशलाकुशलस्योपादानमनुपादानं चेत्युभयमितरत्र विरुद्धमत्र न हि विरोधः कथं तत्राह भगवन्तीति भगवतिको नु दुर्धटइव भवति सर्वः सुघटएवेत्यन्वयः सौघटयंबहुभिर्विशेषणैरुपपादयंति अपरिगणिताः गुणानां गणाः यस्य स तथा तस्मिन्कुत इत्यत्राह ईश्वर इति अघटितघटकत्वशक्तिमत्त्वाद्युक्तमित्यर्थः इतोपि गुणानां अगणितत्वं युक्तमित्याह अनवगाह्योति अपरिच्छेद्यमहिमत्वात् । अयमपीशः सर्वस्वेतरवृत्तित्वानाक्रांतपरिच्छिन्नानिष्ठाधिक रणमेयत्वाद्घटत्वादिभ्यामिच्छालक्षणवितर्केण देवदत्तवदपंकुशलाकुशलभोक्तानवेति विकल्पेन अत्र कर्मणः पुरुषार्थहेतुत्वसमर्थनादास्ति शास्त्रादिसंगतिरित्यादिलक्षणमीमांसया मयाऽस्मि

२ अत्र साध्ये स्वपदद्वयं बुद्धिस्थात्मपरमेव । परिच्छिन्ने निष्ठा आधेयतायस्येति व्युत्पत्त्या परिच्छिन्नत्वसमानाधिकरण इत्यर्थः । अनाक्रांतित्यंतमस्य विशेषणं तथा च आत्मवृत्तित्व आत्मेतरवृत्तित्वे तदुभयाभाववान्यः परिच्छिन्नत्वसमानाधिकरणो धर्मः तदधिकरणत्वं साध्यमिति दृष्टान्तघटत्वादि धर्ममादाय साध्यस्य सत्त्वं निर्वाहः । पक्षे आत्मत्वादि धर्ममादाय साध्यसिद्धावपि तस्य परिच्छिन्नत्वासिद्धेः तत्समानाधिकरण्यस्य निवेशः ।

नृगुलमेव्याघ्रोदशीत्यादि विद्यमानेन प्रमाणवदवभासमानेन यदीशोदुर्भगशरीरोरिथतस्तर्हि देवदत्ततदुःखभोगः प्रसज्येत इत्यादिकुतैकैकं च वा गगनात्माहात्म्यत्वादिति तत्राह अर्वाचीनिति अर्वाचीनात्मा
 न्यादिरहिताः विकल्पादयो येषु तानि तथोक्तानि तैः शास्त्रैः वैशिष्ट्यादिभिः कलिलेन व्याकुलितेनातः करणेन मनसा दुरवग्रहो येषां ते च वादिनस्तेषां विवादानवसरे प्रितिपत्त्यगोचरे इतोपि विवादा
 विषय इत्याह उपरतसमस्तंति केवलस्वात्ममाया अद्वंद्वरूपसामर्थ्य अंतर्धायावष्टभ्योपरतसमस्तमाया मये प्राकृतस्वभाववर्जिते एवंविधेपि पुण्याण्यभोक्तृत्वं यं न विग्रहे येषां तैते मूढाः
 असुरप्रकृतय इत्यभिप्रेत्य स्वयमेव समाधत्ते स्वरूपेति एकमेवाद्वितीयं निरनिष्ठो निरवद्य इत्यादि श्रुतेः सुखीदुःखीत्यादि स्वरूपद्वयानुपपत्तेः न चायं संशयः सुराणां स्वतंत्रः परंतत्रोवाज्ञोदुःखी सुखीनुकि
 इत्यादि संशयः कस्याज्ज्ञानिनां पुरुषोत्तम इति विरोधात् हि ज्ञानिनः कथं वदंति चेदुच्यते अनंतगुणत्वात् पूर्णशक्तिवत्त्वात् तस्यानंतगुणत्वाच्च पूर्णशक्तित्वतो हरेः स्वातंत्र्या
 दिकमेवास्य विदो जानांति निश्चयादिति निरवयवस्य जीवस्य पुण्यापुण्यभोक्तृत्वं युज्यते घटकत्वाद् दुर्घटस्य दुर्ज्ञेयत्वाच्च सर्वशः तच्छक्तेरविदो जीवपरतंत्रवदं त्यमुं एवं दुर्घटया शक्त्या ज्ञोऽज्ञानां पर
 मेश्वर इति वचनात् यद्वा पारतंत्र्येण कुशलाकुशलादिकमनुभवात् किं उत स्वातंत्र्येणोदास्त इति संशयं न विदामः किं त्वनंतशक्तेरनंतगुणस्य हरेः पारतंत्र्यादिकं कुतो घटत इति निश्चिनुमः अस्मिन्नर्थे च
 स्वतंत्रः परंतत्रोवाज्ञोदुःखी सुखीनुकि इत्यादिमानमनुसंधेयं इतोपिन घटत इत्याह नहीति । विरोधो हियस्मात्सरमादुभयेकस्य न युक्तिमत्यर्थः ननु निर्गुणस्य हरेः गुणित्वं अकिंचनस्येति शिखं

मामहामृतरससमुद्रविषुषाऽसकृच्छ्लाढया स्वमनसि निष्पद्यमान निरवरत सुखेन विस्मारित दृष्टश्रुत विषय सुखले शाभासाः परमभागवता एकांतिनो भगवति स
 र्वभूतप्रिय सुहृदिसर्वात्मनि निरंतर निर्वृत मनसः कथमुहवा एते मधुमथ न पुनः स्वार्थकुशलाह्यात्मप्रिय सुहृदः साधवस्त्वच्चरणं बुजानुसेवां विसृजंति न यत्र पु
 नरयं संसारपरिवर्तः ॥ त्रिभुवनारमभावन त्रिविक्रम त्रिनयन त्रिलोक मनोहरानुभावतैव विभूतयोऽभूवन्नादिति जदनुजादयश्चापि तेषामनुक्रमसमयोऽयमि
 ति स्वात्ममाया सुरनरमृगभिश्च तजलचराकृतिभिर्यथापराधंदमधथावतीर्थ ३३

स्वव्यतिरिक्तस्वरहितस्य माहात्म्यं अवाङ्मनसगोचरस्य विचारविषयत्वं अकर्तुः कर्तृत्वं इत्यादिसर्वदुर्घटमिति तत्राह भगवतीति तर्हि उपाधिभेदादौर्घट्यपरिहारोऽस्त्विति तत्राह स्वरूपेति ननु ममानि
 शितशरीरे विद्यमानत्वाच्चि विलसत्कवचेऽस्तुकृष्णआत्मेत्यादिकथं संगच्छत इति चेत्तत्राह समेति सममतीनामनंतसच्चिदानंदलक्षणं ब्रह्मेति यथार्थबुद्धानुसारासितथात्वेन प्रकाशस इत्यर्थः विषमम
 तीनामसुरमृकृतीनां मतमभूतिरित्यसुरा इति मिथ्या बुद्ध्यदुःखी छिन्नो विद्वद्व्याद्याकारेण दृश्यस इत्यर्थः अत्र दृष्टांतमाह यथेति यथारज्जुखंडः सर्पो यमिति मंदांधकारे मंदिते द्वियस्य ज्ञानं स एव पुनरा
 लोकादिना लोकि ते स्थले निदुष्टे द्वियस्य रज्जुखंड एष इति तदुक्तं यथारज्जुः सर्पधियारज्जुबुद्ध्यवागम्यते तथा यथार्थबुद्ध्यवाचमिथ्या बुद्ध्यवागम्यते स्वेच्छयैव महाविष्णुः फलदश्चानुसारत इति तथा
 स एव पुनर्भगवान्सर्वस्तुषु वरतु स्वरूपोऽस्ति हतस्वरूपः वसनाद्वा स ये द्वस्तु नित्याप्रतिहतत्वत इत्यादेः तादात्म्यं किं न स्यादत्राह सर्वेश्वर इति प्रत्यगात्मत्वेन सर्वेश्वरत्वं हरेरेवेत्याह सकलेति ननु कुलाला
 दिवद्वा ह्यकारणत्वं अस्तु नांतः परिच्छिन्नत्वापत्तेः तथा च सकलकारणकारणत्वमुक्तमत्राह सर्वप्रत्यगिति सर्वेषामपि प्रत्यगात्मत्वेनांतर्गामित्वेन तत्तद्वस्तु तत्तच्छेष्टादिकारणत्वेन अपरिच्छिन्नस्यापि आ
 काशवदुपपत्तेः तदंतःस्थस्य तत्तददृष्टप्राप्यदौर्भाग्यप्राप्तिः स्यादत्राह सर्वेति सर्वगुणानामाभासेन सम्यक्प्रकाशो नोपलक्षितो ज्ञानिभिः सम्यग्दृष्ट इतरैरनुमीयत इत्यर्थः न च स्थानभेदात्तस्य भेद इत्याह ए
 कइति स्वाएष आत्मो निति तेनाऽऽयादिपरिक्षेपलक्षणप्रमाणात् एकएवेति निश्चित इत्यर्थः महतामनुभवापरपर्यायसाक्षिप्रत्यक्षं हरेरेकत्वे निर्दोषत्वे संसारनिवर्तकमहामहिमत्वे प्रमाणमाहुः अथेति विषुषा

विदुना असकृच्छीढ्यां निरंतरसेवितया नितरांस्यदंभानेन निरवतेन निरंतरेण स्वरूपसुखेन हेमधुमथन
वर्पितशरीरेन्द्रियप्राणमर्वस्वाः भागवताः ये एते कथं त्वच्छरणानुजसेवां विस्तृजंतीत्येवेत्यन्वयः हवावइत्येतैर्निपातैः परमः परार्थ इति श्रुतेः महिम्नः परमपराध्यं त्वंसूच्यते सर्वभूतप्रियाः संन्यासिनोऽजातशत्रु
वस्तेषां सुहृत् सर्वभूतानां परेणाभीष्टकर्तृत्वात् प्रियश्च सुहृच्च परेयं प्रियनामेति वचनात् निरंतरं संतुष्टमनसः अविसर्जने कारणमाहुः स्वार्थेति यत्र त्वच्छरणान्जसेवायां परिवर्तः परिभ्रमणं स्वा
भिप्रायं विज्ञापयितुमुपोद्धातमाहुः त्रिभुवनेति त्रिभुवने मेवात्मभवनं यस्य स तथा त्रिभुवनस्य उपद्रवः सोऽवयं परिहर्तव्य इति द्योतनायेदं विशेषणमिति ज्ञातव्यं एवमेवोत्तरविशेषणानि अभिप्रायगर्भाणि
त्रीणि नयनानि यस्य स तथा नृसिंह इत्यर्थः विष्णोर्नृसिंहनामानि त्रिनेत्राद्यादिकानि तु इति वचनात् नृसिंहसुदर्शनादयस्त्रिनेत्रादिनामानः त्रयो लोकांश्चि लोकां विषयाः ज्ञानलक्षणाः प्रकाशाः यस्य स त
था सर्वज्ञ इत्यर्थः त्रिलोकस्य त्रिलोकनिवासिनो जनस्य मनोहरो नुभावो यस्य स तथा मायागुणव्यतिकराद्यदुरुर्विभासीति वचनाद्विभूतय इत्युच्यते देवादयो न तु स्वरूपत्वात् अपिशब्दान्मत्स्यादय ए
व साक्षाद्विभूतय एव गम्यन्ते विविधभावस्य पात्रत्वात् सर्वे विष्णोर्विभूतय इति च ये विभूतिशब्दा व्यादिता द्योऽभूवन् तेषामनुपक्रमसमयः क्षयप्रारंभकालोयमिति मत्वा स्वात्ममायया स्वरूपभूतं च्छया
स्वमहिम्नाशुक्रशोणितसंबंधमंतरेण वा सुराद्याकृतिभिरवतीर्य यथापराधैः लोकपहरणादिलक्षणापराधमनुसृत्य बलयादीनां धृतवानसीत्यन्वयः मिश्रिताकृतिभिर्नृसिंहादिभिः सुराद्याकृतिभिरित्यने

एवमेव नमपि भगवन् जहत्वा प्रवृत्ता सुरं यदिमन्यसे ॥ अस्माकं तावकानां तव चरणनलिनयुगलुध्यानां नुबद्धहृदयनिगडानां स्वलिङ्गविधारणेन त्मसारूढता
नामनुकंपानुरंजिता विशदरुचिरशिशिरस्मितावलोकनेन विगलितमधुरमुखरितवचसामृतकलयाचां तस्तापमनघाहंसिशमयितुम् ॥ अथ भगवंस्तवा
स्माभिरखिलजगदुत्पत्तिरस्थितिलयनिमित्तायमानं दिव्यमायाविनोदस्य सकलजीवनिकायानां मंतर्हृदयेषु बाहिरपि च ब्रह्मप्रत्यगात्मस्वरूपेण प्रधानरूपेण
यथादेशकाले देहावस्थानविशेषं तदुपादानोपलभकतयानुभवतः सर्वप्रत्ययसाक्षिण आकाशशरीरस्य साक्षात्परब्रह्मणः परमात्मनः कियानिहवा अर्थविशेषो
विज्ञापनीयः स्याद्विरफुल्लिगादिभिरिव हिरण्यरेतसः ॥ अतएव स्वयं तदुपकल्पयास्माकं भगवतः परमगुरोस्तव चरणशतपलाशच्छायां विविधवृजिनसं
सारपरिश्रमोपशमनीमुपसन्नानां वयं यत्कामेनोपसादिताः ॥ अथोईशजहत्वा प्रसृतं भुवनत्रयम् ॥ ग्रस्तानियेन नः कृष्णतेजांस्यस्त्रायुधानि च ३४

न विभूतित्वं विवृतमिति ज्ञातव्यं ३३ किंबहूक्तेनोपक्षितं वक्तव्यमिति तत्राह एवमिति यदिमन्यसे कर्तव्यं तर्ह्यतिशेषः किंवेदं कर्तव्यमिति प्रार्थयते अस्माकमिति हृदयनिगडानां हृदयाख्यशृंख
लानां चक्रशंखादिलांछनानां स्पष्टतया धारणेनात्मसारूढतानां तद्द्रुतानामनुकंपया रंजितं स्निग्धं च विशदं निर्मलं च रुचिरं चारुचशिशिरशीतलंचयत्स्मितं तेन युक्तेनावलोकनेन निरीक्षणेन विगलितं नि
र्गतं च मधुरं च मधुरितं मंद्रं च यद्द्रवस्तेनामृतकलयायुक्तेनेति शेषः वचोलक्षणायां मृतकलयेति वा बुभुक्षितबालवत्सर्वज्ञस्य तव हृदयभावातिरेकादुत्काथितमिव यद्विज्ञापनमस्मदीयं तदस्मद
ज्ञाननिमित्तमित्यभिप्रेत्याहुः अथेति दिव्यमायया स्वरूपे च्छयाविनोदोलीलायस्य स तथा निकायानां राशीनां ब्रह्मस्वरूपेण बाहिः प्रत्यगात्मस्वरूपेणांतः यथादेशादिक्रियाविशेषणं तेषां देशकाला
दीनां उपादानोपलभकतया कारणत्वप्रापकत्वेनोपादानत्वेनोपालंभकत्वेनेति वा सर्वमनुभवतः आकाशशरीरं ब्रह्मोति श्रुतेः लिङ्गशरीरस्य व्यावृत्त्यर्थं परब्रह्मण इति
मुक्तजीवस्य व्यावृत्त्यर्थं साक्षादिती साक्षात्परब्रह्मत्वं चित्प्रकृतेरप्यस्तीत्यतः परमात्मन इति हिरण्यरेतसोऽग्रेऽमहाप्रकाशस्य विस्फुल्लिगादिभिरुपप्रकाशैरग्निकणैः स्वद्योतैश्च यतस्त्वमस्माकंसर्वपादां परिह
तासि अतो वयं यत्कामेन त्वाद्ग्रहनलक्षणवांछया तव पादकमलच्छायां मुपगताः तदुपसन्नानां अधीहि भगवो ब्रह्मेतिसमित्पाणि शिष्यवच्छरणंगतानां मस्माकं तत्कार्यमुपकल्पय समर्थस्वेत्यन्वयः बहुमार्थेन
यैव स्वाभीष्टफलप्राप्तिः स्यादिति दर्शयितुमेव गद्येन विज्ञापितमेव पद्यमन्वेन विज्ञापयति अथोइति तेजांसिसामर्थ्यलक्षणानि ३४

हसवत्सारग्राहिणे दभ्रनिलयायहृदयाकाशानिवासाय तस्यांतेसुखिरसूक्ष्मं तस्मिन्सर्वप्रतिष्ठितमिति श्रुतेः निरीक्षकायचेतनकर्मसाक्षिणे कृष्णाय कृषिर्भवाचकः शब्देणानिर्वृतिवाचकइत्यतः संततव पूर्णानंदाय कृतौ पूर्णौषणौवलमाणौ यस्य स तथा तस्मै निरुपक्रमो हरिर्नित्यमप्रयत्नाद्युपक्रमेदित्यतः सतां संग्रहो यस्य स तथा तस्मै भवपांथाः संसारमार्गे वर्तमानाः तेषां निजाश्रयाय निजमात्मीयानित्ययोरित्यभिधानं शब्देकप्रकारा वरिष्ठा धर्मादिरत्युत्तमागतिर्मुक्तिलक्षणा यस्मात्स तथा तस्मै हरये आपत्परिहरणशीलाय ३५ स्वमुपस्थानं स्वविषयांस्तुतिं ३६ मदुपस्थानलक्षणया विद्यायां पुंसामात्मैव्यसृतिर्माहात्म्यसृतिः मयि भक्तिश्च भवतीत्यन्वयः ३७ प्राप्तिप्रत्यक्षे तथापि फलप्राप्त्या सापि भक्तिज्ञानप्रसादेभ्योन्यत अत्र हेतुस्तत्त्वविदिति अनेनायमधिकारिषु सुखाधिक्यप्राप्तिरयोग्य इति ज्ञायते ३८ तत्त्ववित्तथास्त्वभिलाषकस्या किं फलं इति तत्राह नेति यः कृपणः कामानभिलषन् स्वमोक्षणं श्रेयो न वेद कुतः गुणवस्तुदृक् स्वर्गादिगुणानां शब्दादिविषयाणां वस्तुदृक् अप्रतिहतत्वदर्शी नित्यत्वज्ञानीत्यर्थः अहमिच्छतो भिलाषकस्य तस्य तान्कामान् यच्छेदद्यां त्वं भजमानस्य तथा विधफलदातृत्वं तव कथं युक्तो भिति तत्राह यदीति यदिसंभजमानोऽपि तथा विधः नश्वरफलस्वीकारयोग्यः उत्तमाधिकारी न स्यात्तर्हि तस्मै ऐहिकान्कामान् दद्यां यश्च त्रैविद्योऽन्युत्तमो न स्यात् तस्मै स्वर्गादिकामान् दद्यां भित्तिविशेषमभिप्रेत्याचार्यैरुत्तमो न भवति चेदिति व्याख्यातं यच्छेदिति पाठोऽयमर्थः । त्वद्भक्तादन्यः कथमिति तत्राह नेति गुणवस्तुदृक् त्रिगुणजन्यशरीरादेर्वस्तुत्वज्ञानी दीनोऽयं मुग्धः श्रेयो मोक्षाख्यं न वेद तद्विना न्यद्वांछेच्च तस्य सेवकस्य से

हंसाय दभ्रनिलयाय निरीक्षकाय कृष्णाय मृष्टयशो नैरुपक्रमाय ॥ सत्संग्रहाय भवपांथानि जाश्रयाय शब्दद्वरिष्ठगतये हरये नमस्ते ३५ श्रीशुक उवाच ॥ अथैवमीडितो राजन् सादरं त्रिदशैर्हरिः ॥ स्वमुपस्थानमाकर्ण्य प्राह तानभिन्नं दितः ३६ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रीतो हं वः सुरश्रेष्ठामदुपस्थानविद्यया ॥ आत्मे श्रयस्मृतिः पुंसां भक्तिश्चैव ययामयि ३७ किंदुरापं मयि प्राप्ते तथापि विबुधवर्षभाः ॥ मय्येकांतमतिनान्यन्मतो वांछितं तत्त्ववित् ३८ न वेद कृपणः श्रेय आत्मनो गुणवस्तुदृक् ॥ तस्य तानिच्छतो यच्छेयं दिसोऽपि तथा विधः ३९ स्वयं निःश्रेयसं विद्वान्न वक्तव्यज्ञाय कर्मभिः ॥ नरातिरो गिणोऽपथ्यं वांछतोऽपि भिषक्तमः ४० मघवन्यात भद्रं वोदधं च मृषिसत्तमम् ॥ विद्याव्रततपः सारंगान्त्रयाचतमाचिरम् ४१

व्योपि तथा विधोऽन्युत्तमो न भवति चेत्तर्हि तादृशान्कामान्यच्छेदद्यात् तस्मै रित इति शेषः ३९ कथमत्युत्तमो न भवतीति तत्राह स्वयमिति विद्वांस्तत्तद्योग्यमुक्तिविशेषं जानन्नत्युत्तमः स्वयमज्ञाय अज्ञानिने पुंसे कर्मभिर्निःश्रेयसं न वक्ति नोपदिशति किंतु तमेवं विद्वानिति श्रुतेः ज्ञानेनैव यथापथ्यमेव अभिषिचति ददाति नापथ्यमित्यल्लोपेन भिषक् भित्तिरोगं सिचति आप्याययति प्राणमिति वा वैद्यः पानीयं वांछतोऽन्यदितो गार्तस्य पथ्यं पानीयादिद्रव्यं नरातिन ददाति तस्मादनीदृश उत्तमो न भवतीत्यर्थः ननु कृपणः कर्मणा सिद्धिं कामित्वा द्विनात्युत्तम इत्यभिप्रेतं तत्कथमुच्यते । लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कतुर्महसि यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यंतं द्रित इत्यादौ भगवैतव कर्मविधानादत्राह स्वयमिति माह शो विद्वान्स्वयं केवलैः कर्मभिरज्ञाय अज्ञानिने निःश्रेयसं न वदति किंतु ज्ञानद्वारा शुद्धांतः करणाय यथा भिषगपि केवलफलकामिन एव तादृश फलं ददायते अतः साकल्यफलस्वीकारयोग्य इति नियम्यते तर्हि किमर्थं तस्मात्तादृशमपि दीयत इति चेन्न युष्मद्भक्तेन फलदानस्य युष्मदिष्टत्वात्तदेव मप्रियं युष्मत्कामाभावे तत्फलं न दद्यां भवतां च मत्प्रियकामित्वादेतदाचार्यैरुक्तं युष्मत्कामो मत्प्रिय एवाव्यान्यथान दद्यामिति भावः विष्णोः प्रियं कामयंति देवानैवाप्रियं क्वचित् यद्यप्रियं कामयंति नराती शो हितो यत इति ननु यदि पुरुषेण निष्कामेन भवितव्यं तर्ह्यस्मत्कामो निष्फलो भवतोऽनिष्ठत्वादिति शंका मामाभूत्वा ह न न स्य ममेष्टत्वान्मप्रदिष्टमेव युष्माभिः कामितमित्यतो वाचार्यैः युष्मत्काम इत्याद्युक्तम् ४० एतत्कुत इत्य

शंयत्वाहूतननोपायमाह मध्वन्निति गानंज्ञानंत्रायतइतिगात्रंगतिसाधनत्वाद्वा ॥ ४२ ॥ जगतोधारकत्वादधिब्रह्म तदचतिगच्छतीतिदध्यह् सोऽधिगतोधिब्रह्मज्ञानवान्वैप्रख्यातः दध्यह्
हयन्मध्वाथर्वणोवामध्वस्यशीर्ष्णाप्रयदीमुवाचेतिश्रुतिः एतदेवाह अग्निभ्यामिति यस्मादधीचोऽश्विनीदेवताभ्यां ब्रह्मविद्यालक्षणं नितरांक्रतुंअपादितंस्वीकृतमितिपावत्सइति यद्वा निष्कृतंप्रव
र्ग्यारूपंकर्मब्रह्मचाग्निभ्यामुक्तवानितिशेषः यद्वा ब्रह्माश्विनीदेवताभ्यामुक्तवान् किमिति निष्कृतंस्तत्प्रतिपालननिमित्तं दधीचाब्रह्मदास्यामीतिप्रतिज्ञातत्वात् तदनुपदेशोऽनृतवादित्वंस्यात् तत्रा
माह अश्वशिरमिति यदधीचाग्निभ्यामुपादिष्टं यच्चतयोर्विद्यावित्युक्तत्वाद्वैदुर्लभीकृतामृतयोरश्विनोरमरतांमरणराहित्यंव्यधातद्वद्वाग्निशिरंनाम अत्रेतिहासमाचक्षते अथर्वणोदध्यह्प्रवर्ग्यब्रह्मविद्ययो
र्दक्षइद्वितीयात्मनोरमरत्वंकामयमानाश्विनौदेवौदधीचमुपागम्य त्वंप्रवर्ग्यब्रह्मविद्याविशारदेत्याकर्ण्यगताभ्यांतदधीभ्यांआवाभ्यांतेवक्तव्येइतिविज्ञापयांचक्रतुः कर्मकांडोक्तकर्मणिप्रवृत्तेनमयात
त्समाप्य कालांतरेवक्ष्येतेइतितेनोदितौतौनिजगृहाण्याजगमतुः एतस्मिन्नंतरेआत्मनोन्यस्यविद्याविशारदशयमसहमानःसुरपतिस्तमृषिमुपसृत्यत्वयाप्रवर्ग्यब्रह्मविद्येकस्मैचिन्नवक्तव्ये रागलोभादिनावदत्तस्त
वशिरांश्छद्यामितितमनुशशास एवंबहुतिथेकालेऽतिक्रांतेनासत्याभ्यामागत्यपूर्वोक्तविद्येवक्तव्येइत्युक्तोमुनिरहमिद्रेणनिषिद्धोऽस्मीत्यजीगदत् तत्रोपायमाकलय्यनिजशिरश्छेदात्मागेवतवशिर
श्छिस्त्वान्यत्रनिधायकस्यचिदश्वस्यशिरःछिच्चागलेसंवाययनैतेविद्येब्रूहि यर्दोद्रस्तदश्वशिरःछिनसितर्हिस्वकीयशिरःपूर्ववद्गलेसंयोज्यतुभ्यंदक्षिणांचदास्यावदतिताभ्यांदेवचिकित्सकाभ्यामुक्तो

सर्वेह्याधिगतोदध्यह्अग्निभ्यांब्रह्मनिष्कृतम् ॥ तद्वाअश्वशिरंनामतयोरमरतांव्यधात् ४२ कृत्स्नंचार्थवर्णत्वाष्ट्रंमभिद्यंमदात्मकम् ॥ विश्वरूपाययत्पादा
त्त्वाष्ट्रायत्वमधास्ततः ४३ युष्मभ्यंयाचितोदध्यह्मन्जोगानिदास्यति ॥ ततस्तैरायुधश्रेष्ठोविश्वकर्मविनिर्मितः ॥ येनवृत्रशिशरोहर्तामत्तेजउपबृंहितः ४४
तस्मिन्विनिहतयूयंतेजोस्त्रायुधसंपदः ॥ भूयःप्राप्स्यथभद्रंवोनर्हिंसंतिचमत्परान् ४५ ॥ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेनवमोध्यायः ॥ ९ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
॥ श्रीशुकउवाच ॥ इंद्रमेवंसमादिश्यभगवान्विश्वभावनः ॥ पश्यतामनिमेषाणांतत्रैवांतर्दधेहरिः १

दध्यह्श्वशिरसातेविद्येतयोरुपदिदेशइत्यतोश्वशिरंनामेतिप्रख्यातमभूदिति आथर्वणायाश्विनोदधीचेऽव्यंशिरःप्रत्यैरयत् सर्वांमधुप्रवोचदृतायंत्वाष्ट्रंयद्दसावपिकक्ष्यंवामितिश्रुतिंचात्रोदाहरति हेऽश्वि
नावाथर्वणायदधीचेऽश्वसंबंधिशिरःप्रत्यैरयत्प्रतिसंहितमकुरुतं सदध्यह्मंमधुब्रह्मविद्यालक्षणंप्रवोचत्प्रवोचत् हेदसौत्वष्ट्राविश्वरूपायमेकंत्वाष्ट्रंकक्ष्यंनारायणकवंच वासुवाच कीदृशं
ऋतायन् यथाथंविद्यांजानन्विद्यांवक्ष्यामीतिवचनंसत्यंस्यादयन्नितिवा ४२ किंचनारायणकवंचधारणाच्चदधीचोर्गोर्वापिवादित्यभिप्रेत्याह कृत्स्नंचेति मदात्मकंमर्मनारायणकवंचअथर्वणंआथर्वणेनद
धीचाधीतत्वात् कृत्स्नंअंगोपांगसाहित्येनानूनंत्वाष्ट्रायविश्वरूपायमादात्पृच्छत्विश्वरूपादधीः ततस्तस्मात्त्वाष्ट्रंवेद्यमानत्वात्तत्रामत्वात्तस्यविश्वरूपस्यविद्यमानत्वाच्चतथा ४३ युष्मांकायाच्चा
भंगभयंमाभूदित्याह युष्मभ्यामिति अंगानीत्यवयवसाहित्यविवक्षयाबहुवचनं किंचिदपिनावशेषयतित्यर्थः याचितोऽश्विभितिपाठेअग्निभ्यांयाचितो यथाताभ्यांविद्यांप्रादात्तथायुष्मभ्यमप्यंगानि
ददातीत्यर्थः तैरंगैर्विश्वकर्मणानिर्मितआयुधश्रेष्ठोभवत्वितिशेषः येनायुधश्रेष्ठेनमत्तेजसोपबृंहितोभवान् ४४ तेजोब्राह्मणसंपदः तेनग्रस्ताइतिशेषः मत्परानर्हिंसंति केपीतिशेषः अत्रहर्षाज्ञाकारित्वेनमुन्या
दिद्याच्चयानेदेवानांसामर्थ्यनूयनतेतिदोषः समर्थाअपिपावंतिदेवामुन्यादिकान्कचित् आज्ञावहरेस्तेषांयशोर्मपिनान्यथेतिवचनात् ४५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेविजयध्वजक० टीका
यानंनवमोध्यायः ॥ ९ ॥ शत्रुनिग्रहोपिभगवत्प्रीतिजनकत्वेनमुक्तिसाधनंस्यादित्यभिप्रेत्यकतिपयैरध्यायैर्वृत्रवासवयोर्पुद्गंनिष्कप्यते अत्रादौसतामभीष्टमवश्यंकर्तव्यंपुरुषेणोतिदेवेभ्योर्दधीचेः स्वांगदान
प्रकारं वक्तुमाह इंद्रमिति सुरमत्स्यावनिमिषावित्यमरः १

२ संस्थायांचे तनापहोबुद्धिभ्रंशकरः योद्रोहः दुःखलक्षण उपद्रवः तंवृंदारका देवा अपियंनजानीथेत्यन्वयः सर्वप्राणिनां बुद्धिवृत्तिसाभित्वाद्भवतामित्यर्थः अभिद्रोहस्य सर्वविषयज्ञाननाशकत्वात् ३
आत्मा देहेसमीरे च संसारिणि हरौ तेथेत्यभिधानात् इहमिदेषु वस्तुषु देहः प्रेष्ठः प्रियतमः ईप्सिततम इति यस्मात् कः पुमान् अभिमाणायातिथिरूपेण याचमानाय विष्णवे पितृदेहं दातुमुत्सहेतुप्रयतेत ४ पुण्य
भ्योक्तैः पुरुषैरीड्यानिस्तुत्यानिकर्माणि देहदानादीनियेषातिथतात् ५ नूनंप्रायः परसंकटं परदुःखं दातुं मशक्यं दातव्यं चेति वा परसंकटं वेदताहि नयाचेत सामान्यमुक्त्वा विशेषमाहुः नेतीति
अशक्यमपि दातुं यदीश्वरः समर्थस्तर्हि याचितः सन् असौ दास्यामीति नोसिनाह नवक्तव्यं तेजानंतोपीदृशो याचनीय इति जानंतो वयं दातुं समर्थं भवंतं याचामहे इत्यभिप्रायः न चात्र देवानां स्वात्मनो नीच
माथर्वणं याचमानानामभिमानलक्षण तेजः क्षतिः शंक्कनीया कार्यगौरवविवक्षया तदभावस्य प्रामाणिकत्वाद्धर्याज्ञाकारित्वाच्च आज्ञयैव महाविष्णोः कार्यार्थमपि चक्रचित् नीचानपितुयाचंते

तथाभियाचितो देवैर्ऋषिराथर्वणो महान् ॥ मोदमान उवाचेदं प्रहसन्निवभारत २ अपि वृंदारकायूयं नजानीथशरीरिणाम् ॥ संस्थायां यस्त्वभिद्रोहोदुःसह
श्वेतनापहः ३ जिजीविषूणां जीवानामात्मा प्रेष्ठ इहेप्सितः ॥ कउत्सहेतं तदातुं अभिमाणाया विष्णवे ४ ॥ देवा ऊचुः ॥ किन्नुत हस्त्यजं ब्रह्म न्युसांभूतानु
कंपिनाम् ॥ भवाद्विधानां महतां पुण्यश्लोके दृक्कर्मणाम् ५ नूनं स्वार्थं परोलोको नेवेद परसंकटम् ॥ यदि वेदनया चेतनेति नाहयदीश्वरः ६ ॥ ऋषिरुवाच ॥
धर्मैवः श्रोतुकामेन यूयं वै प्रत्युदाहृताः ॥ एषवः प्रियमात्मानं त्यजंतं संत्यजाम्यहम् ७ योऽध्रुवेणात्मनानाथानधर्मं नयशः पुमान् ॥ इहेतभूतदयया सशो
च्यः स्थावरैरपि ८ एतावानव्ययो धर्मः पुण्यश्लोकैरुपासितः ॥ योभूतशोकहर्षाभ्यामात्मा शोचति हृष्यति ९ अहो दैन्यमहो कष्टं पारक्यैः क्षणभंगुरैः ॥
यन्नोपकुर्यादस्वार्थं मर्त्यः स्वज्ञातिविग्रहैः १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं कृतव्यवसितो दध्यङ्गुल इडाथ वर्णस्तनुम् ॥ परे भगवति ब्रह्मण्यात्मानं संनयनजहौ ११
यत्ताक्षासु मनोबुद्धिस्तत्त्वदृग्ध्वस्तबंधनः ॥ आस्थितः परमं योगं न देहं बुधे गतम् १२ अथेंद्रोवज्रमुद्यम्य निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ मुनेस्त्वस्थिभिरुत्सिको
भगवत्तेजसान्वितः १३ युतो देवगणैः सर्वैर्भजेन्द्रोपयशोभत ॥ स्तूयमानो मुनिगणैस्त्रैलोक्यं हर्षयन्निव १४ वृत्रमभ्यद्रवच्छत्रुमसुरानीकयूथपैः ॥ पर्यस्त
मोजसाराज नृकुद्धो रुद्र इवांतकम् १५ ततः सुराणामसुरैरणः परमदारुणः ॥ त्रेतामुखेनर्मदायामासीद्विप्रथमैतरे १६

स्वात्मनो गुणवत्तराः नीचवाक्यं वेदेषु श्रुसुरानैतावता कचित् तेजः क्षतिर्भवेदेषां जनकस्य यथार्थं कइति वचनात् ६ प्रत्युदाहृताः निराकृता इवोक्ताः ७ अध्रुवेणात्मना अनित्ये
न देहेन हेनाथाः स्थावरैः स्तब्धैः (सत्त्वैः) विवेकशून्यैरित्यर्थः ८ ९ पारक्यैः परेषां भक्ष्यभूतैः अस्वार्थैः परप्रयोजनैः स्वज्ञातिजनैः स्वविग्रहैः स्वदेहैश्च १० आत्मानं प्रनो ब्रह्मणि सम्पकनयन्
आत्मानं देहं ११ यत्तां द्विप्रमाणमनोबुद्धयो येन स तथा हरेस्तत्त्वं रूपं पश्यन् योगं मूलाधारमारभ्य द्वादशां तर्पयंतं प्राणेभ्यः नलक्षणं १२ उत्सिक्तः उन्नद्धः १३ पर्य
स्तं पारिवृतं १५ ननु कास्मिन्काले कस्मिन्देशे वृत्रवासवोयुद्धमभूदिति तत्राह त्रेतामुख इति अंतरे आस्मिन्वर्तमाने वैवस्वताख्यमन्वंतरे तत्रापि प्रथमे युगे प्रथमचतुर्गुणतत्रापि त्रेतामुखे त्रेतायुगस्यादौ
नर्मदायां नर्मदातीरे गंगायां घोष इति वत् तत्र तत्र लक्षणोत्तया प्रथमरणस्तु नर्मदातीरे द्वितीयरणस्तु मृतिकाले समुद्रतीरे इति विशेषो ग्रंथांतरेण च ज्ञातव्यः १६

१७ १८ १९ २० २१ कार्तिवरपरिच्छदाः सुवर्णालंकाराः २२ २३ अवाकिरन्धर्वन् २४ प्रावृषिपर्षिकाले २५ लघुहस्तेः शीघ्रवेधिभिः देवैः सिद्धपथे व्योम्नि स्वपातेः पूर्वमध्यमार्गेष्वच्छि
न्नाः २६ २७ वृत्रोनाथो येषां तेषां दृषाद्भिः पाषाणैः २८ प्रयासाः प्रहारलक्षणाः प्रयत्नाः कृष्णोऽनुकूलोऽनुग्रहाभिमुखो येषां तेषां रुशतीः हिंसनाः रुशरीशा हिंसायां भितिधातुः महत्सु दुर्वीसप्रभृ
तिषु यतिषु भुद्रैः हंसि हिंसाकादिजनकल्पैः २९ पतिवृत्रं अस्तसाराः निरस्तबलाः ३० मनस्वी प्रशस्तमनाः ३१ ३२ यस्य मृत्योः प्रतिक्रिया परिहारः अथ यदि यस्माच्छोको यश्चास्यतां ततस्तर्हि
रुद्रैर्वसुभिर्गादित्यैराश्विभ्यां पितृवाह्निभिः ॥ मरुद्भिर्ऋमुभिः साध्यैर्विश्वेदेवैर्मरुत्पतिम् ३७ दृष्ट्वा वज्रधरं शंकरोचमानं स्वयां श्रिया ॥ नामृष्यन्नसुराराजन्
मृधे वृत्रपुरःसराः ३८ नमुचिः शंबरोऽनवर्वादिमूर्धा वृषभो बरः ॥ हयग्रीवः शंकुशिरा विप्रचित्तिरयो मुखः ३९ पुलोमा वृषपर्वा च प्रहेति हतिरुक्चः ॥ व्योमेके
शो विरूपाक्षः कपिलोऽथ विभावसुः २० इल्वलो बल्वलश्चैव दंशूको वृषध्वजः ॥ कालनाभो महानाभो भूतसंतापनो वृकः २१ दैतेया दानवा यक्षा रक्षांसि
च सहस्रशः ॥ सुमालिमा लिप्रमुखाः कार्तस्वरपरिच्छदाः २२ प्रतिषिध्यै द्रसेनाऽयं मृत्योरपि दुरासदम् ॥ अभ्यद्रवन्नसंभिताः सिंहनादेन दुर्मदाः २३ गदा
सिपरिघैर्बाणैः पाशमुद्ररतो मरैः ॥ शूलैः परश्वधैः खड्गैः शतघ्नीभिर्भृशुंढिभिः ॥ सर्वतोऽवाकिरन्नस्त्रैः शस्त्रैश्च विबुधर्षभान् २४ न ते दृश्यन्तं संच्छन्नाः शरजालैः
समन्ततः ॥ पुंस्वानुपुंस्वैः पतितैः प्रावृषीवनभोवनैः २५ न ते शस्त्रास्त्रबाणौघा व्यासे दुःसुरैर्सेनिकान् ॥ छिन्नाः सिद्धपथे देवैर्लघुहस्तैः सहस्रधा २६ अथ क्षी
णास्त्रशस्त्रौघा गिरिशृंगदुहोपलैः ॥ अभ्यवर्षन्सुरबलं विच्छिदुस्तंश्च पूर्ववत् २७ तानक्षतान्स्वस्तिमतो निशम्य शस्त्रास्त्रपूगैरथ वृत्रनाथाः ॥ हुमैर्दृषाद्भि
र्विविधाद्दिशं गैरथां क्षिपन्तस्त्रसुरैर्द्रसेनिकान् २८ सर्वे प्रयासा अभवन् विमोघाः कृताः कृता दं वगणेषु दैत्यैः ॥ कृष्णानुकूलेषु यथामहत्सु भुद्रैः प्रयुक्ता रुशतीरु
ग्रवाचः २९ ते स्वप्रयासां वितथानिरीक्ष्य हरावभक्ता हतयुद्धदर्पाः ॥ पलायनायाजिमुखे विस्मज्य पतिमनस्ते दधुरस्तसाराः ३० वृत्रोऽसुरांस्ताननुगान्म
नस्वी प्रधावतः प्रेक्ष्य बभौष एतत् ॥ पलायितं प्रेक्ष्य बलं च भग्नं भयेन तीव्रेण विहस्य वीरः ३१ कालोपपन्ना रुचिरा मनस्विना मुवाच बाचं पुरुषप्रवीरः ॥ हे
विप्रचित्तेन मुचे पुलोमन्मयानवर्चनं शंभरमे शृणु ध्वम् ३२ जातस्य मृत्युर्ध्रुव एष सर्वतः प्रतिक्रिया यस्य न चेद्दृक्ता ॥ लोको यश्चाथ ततो यदि ह्यमुं कोनाममृ
त्युं न वृणीत युक्तम् ३३ द्वौ संमता विहमृत्युदूरापौ यद्वह्मसंधारणयाजितासुः ॥ कलेवरं योगरतो विजह्याद्यदग्रणीवीरशयेऽनिवृतः ३४ इति श्रीभागवते महा
पुराणे षष्ठस्कंधे टीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ त एवं शंसतो धर्म्यवचः पत्युरचेतसः ॥ नैवा

गुह्यं नभयत्रस्ताः पलायनपरावृत्तप १

कः क्षत्रियादिकल्पः युक्तं युद्धमूर्ध्नि प्राप्तं मृत्युं न वृणीतनामैत्यन्वयः ३३ इतोऽपि युद्धमरणं प्रशस्तमित्याहुः द्वाविति योगरतो जितप्राणश्च यो ब्रह्मसंधारणया ब्रह्मध्यानेन कलेवरं विजह्यादिति यद्युद्धाद
निवृत्तोऽग्रणीः यो वीराणामग्रतो गत्वा वीरशये युद्धांगे शरीरं जह्यातीति यस्मिन्मरणं तयोर्द्वौ विदौ मृत्युदूरापौ संमतौ शास्त्राविहितविषयः ३४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे विज० टीकायां
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ अवेतसो बुद्धिमत्प्रवृत्तिस्मरणरहिताः १

काल्यमानां विद्राव्यमाणां २ ओजसा राजनदीप्यन्सवृत्रतां स्वपृतनानि वार्यद्रावयतो देवा विभर्त्स्येदं वाक्यमब्रवीत् ह किल ३ हे देवाः पूयं मातुरादितेरुच्चरिताः अवमेहन वनिर्गताः किं उभये धामपि देहा निष्क्रान्तत्वा विशेषात् कुतोऽस्माकमत्राह धावद्विरिति पृष्ठतो ह तैर्धावद्विः असुरानयकैः वयुष्माकं किंप्रयोजनं अधर्मत्वात् अयमपि कुतो ब्राह्म नहीति स्वर्ग्यः स्वर्गप्राप्तिरयोग्यः ४ हे क्षुल्लकाः अल्पाः देवाः युष्माकं हृदिसारं धैर्यं चास्ति मात्रां क्षणकालं ग्राम्यसुखे विषयभोगजनितानंदं ५ विचेतसो मूर्छिताः ६ एतदेव स्पष्टयति तेनेति विस्फोटनं प्रकांडताडनं ७ नालं नलसमुदायलक्षणं वनं यथपतिर्गजः ८ अभिद्रवते अभ्यागच्छते ९ महेन्द्रवाहं ऐरावतं १० वृत्रगदाभिमुष्टोऽभिहतोऽपासात् तिर्यक्पृष्ठतो वागतः ११ सन्नवाहाय विह्वलितवाहनाय पुनः गदान् प्रायुक्तं अमृतसाविणा करेण कृतेन अ

विशीर्यमाणां पृतनामासुरीमसुरर्षभः ॥ कालानुकूलैस्त्रिदशैः काल्यमाना मनाथवत् २ दृष्ट्वा तप्यत संक्रुद्ध इंद्रशत्रुमर्षितः ॥ तान्निवार्यौजसाराजननिर्भर्त्स्येदमुवाचह ३ ॥ वृत्रउवाच ॥ किंवउच्चरितामातुर्धावद्विः पृष्ठतो ह तैः ॥ नहिर्भीतवधः श्लाघ्यो न स्वर्ग्यः शूरमानिनाम् ४ यदि वः प्रधनेन श्रद्धासारं वा क्षुल्लकाहृदि ॥ अग्रेतिष्ठतमात्रं मेनचेद्वा म्यसुखे स्पृहा ५ एवं सुरगणान् क्रुद्धो भीषयन्वपुषारिपूत्र ॥ व्यनदत्सु महाप्राणो येन लोका विचेतसः ६ तेन देवगणाः सर्वे वृत्रविस्फोटनेन वै ॥ निपेतुर्मूर्छिताभूमौ यैवाशानिनाहताः ७ मम दर्पद्व्यासुरसैन्यमातुरं निमीलिताक्षरं रंगदुर्मदः ॥ गां कं पयन्नुद्यतशूलो जसानां लवं नं यूथपतिर्यथोन्मदः ८ विलोक्य तं वज्रधरोऽत्यमर्षितः स्वशत्रवेऽभिद्रवते महागदाम् ॥ चिक्षेपतामापतती सुदुःसहां जग्राह वामेन करेण लीलया ९ स इंद्रशत्रुः कुपितो भृशं तयामहेन्द्रवाहं गदयोरुविक्रमः ॥ जवानकुंभस्थलउन्नदन्मृधेत तत्कर्म सर्वे समपूजयन्नुप १० ऐरावतो वृत्रगदाभिमुष्टो विघूर्णितोऽद्रिः कुलिशाहतो यथा ॥ अपासरद्विन्नमुखः सहेन्द्रो मुंचन्नसृक् सप्तधनुर्भृशार्तः ११ न सन्नवाहाय विषण्णचेतसे प्रायुक्तभूयः सगदां महात्मा ॥ इन्द्रोऽमृतस्यार्द्रिकराभिमर्शवीतव्यथः क्षतवाहोऽवतस्थे १२ सतंतुपेन्द्राहवकाम्ययारिपुं वज्रायुधं भ्रातृहणं विलोक्य ॥ स्मरंश्च तत्कर्म नृशंसमंहः शोकेन मोहेन हसन्जगाद १३ ॥ वृत्रउवाच ॥ दिष्ट्या भवान्मे समवस्थितोरिपुर्द्यौर्ब्रह्महागुरुहा भ्रातृहा च ॥ दिष्ट्याऽनृणोद्याहमसत्तमत्वयामच्छूलनिर्भिन्नदृष्टदृदाऽचिरात् १४ यो नो ग्रजस्य आत्मविदो द्विजाते रोरपापस्य च दीक्षितस्य ॥ विस्त्रभ्यस्व ज्ञेन शिरांस्य नृश्वः पशोरिवाकरुणः स्वर्गकामः १५ न्ही श्रीदयाकीर्तिभिर्हृज्झितं त्वां स्वकर्मणा पुरुषादैश्च गर्ह्यम् ॥ कृच्छ्रेण मच्छूलविभिन्नदेहमस्पृष्टवह्निं समदंतुग्ध्राः १६ अन्येतुयेत्वाऽनुनृशंसमज्ञायद्युद्यतास्त्राः प्रहरंति मद्यम् ॥ तैर्भूतनाथं सगणं निशातत्रिशूलनिर्भिन्नगलैर्यजामि १७ अथो हरे मे कुलिशेन वीरहर्ता प्रमथ्येह शिरो यदीह ॥ तत्रानृणो भूतबलिं विधाय मनस्विनां पादरजः प्रपत्स्ये १८

भिमर्शेन स्पर्शलक्षणेन वीतव्यथः वीतागताव्यथायस्यसः क्षतः बाहो यस्य स तथा १२ भ्रातृहणं विश्वरूपस्य हतारं अंहः पापरूपं मोहेन अज्ञानेन १३ ब्रह्महत्यादिकमेकं विश्वरूपमेपेक्ष्योच्यते अनृणो भ्रातृमरणप्राप्तेर्न हीनः दृष्टदृदापापाणवत्काठिनदृदेन १४ स्वर्गकामो यजमानः विस्त्रभ्या विश्वस्य १५ न्ही श्रीदयाकीर्तिभिरुज्झितं रहितं समदंतुभक्षयंतु असृष्टवह्निमित्यनेन निःशेषनाशं सूचयति १६ त्वानुत्वामनु १७ इरे इंद्र इह युद्धे तत्र तद्विं इह्वास्मिन्नूजन्मन्येव मनस्विनां पूर्ववीरस्वर्गगतानां पादरजः प्रपत्स्ये तेषां लोकं गमिष्यामीत्यर्थः १८

हिनो विमुंचसि मांसं शयिष्याः संशयं मांकार्षीः भगानां भाग्यानां संपदो देवनाथदातव्यं अहल्याजारेति निर्दिष्टा सूचयति प्रयुक्तं वज्रं निरंतरां फलतीति निष्फलं प्रयोजनवत्स्यात् किंतु कृपणाथोदरिद्विषे
पयायाच्चाव्यर्थं भवति यथा तथानस्यादित्यर्थः १९ हेशक्र यएषतववज्रः हरेस्तेजसादधीचेस्तपसाच तेजितो निशितः तेनैव शत्रुमांजहीत्यन्वयः विष्णुयां त्रितो विष्णुवशो यतो यत्र हरिस्ततस्तत्र वि
जयादिगुणाः स्युः २० वृत्रे सात्त्विकचेतनां शस्त्रभावं दर्शयितुमाह अहमिति संकर्षणो भगवांस्तन्मनः समाधानं यथाह तथामनस्तस्य संकर्षणस्य चरणारविंदे समाधाय तव वज्रवेगेन ललितः छिन्नो ग्रा
म्यपाशो विषयभोगलक्षणः पाशो यस्य स तथा अपविद्धः परित्यक्तो लोको दिहां येन स तथा अस्मा लोकात् प्रेत्येति श्रुतेः परिभ्रष्टैतल्लोकां स्थितिरिति वा अहं मुने ज्ञानिनो गतिं लोकैकैकुंठादिलक्षणं या मीत्यन्वयः
संन्यासलक्षणं वा २१ ननु परत्र सुखं वा दुःखं वा न निश्चितं तवात्र चास्वद्वैध्वर्यदरीदृश्यते एतल्लोकत्यागे तदपित्यक्तं स्यात्तस्मात्तव शोको न स्यात्किं न्याशं न्य सर्वस्यैश्वर्यानि त्वेन तद्वत्मेवा स्थिरतरं ना
न्यत् किंच स्वभक्तेभ्यः स्वर्गादिकमपि न ददाति किमु तैहिकं अतो न शोको ममेत्याशयेनाह पुंसां मिति सलोकनाथः स्वर्गादौ या संपदः संतिताः स्वकानां पुंसां नरातिकिल तासां सकाशाद् दयादिकमुत्पद्यत इ

सुरेशकरमानाहि नोषिवज्रं पुरःस्थितैर्वरिणि मय्यमोघम् ॥ मांसं शयिष्या भगदेव वज्रं स्यान्निष्फलं कृपणार्थे वयाच्चा १९ नन्वेव वज्रस्तव शक्यते जसा हरेर्दधीचे
स्तपसा च तेजितः ॥ तेनैव शत्रुं जहिविष्णुयंत्रितो यतो हरिर्विजयः श्रीगुणास्ततः २० अहं समाधाय मनो यथाह संकर्षणस्तच्चरणारविंदे ॥ त्वद्वज्रं हरेर्होलित
ग्राम्यपाशो गतिमुनेर्याम्यपविद्धलोकः २१ पुंसां किलैकांतधियां स्वकानां याः संपदो दिवि भूमौ रसायाम् ॥ नराति यस्माद्भयमुद्देग आधिर्मदः कलिर्व्यसनं सं
प्रयासः २२ त्रैवर्गिकायासविधा तमस्मत्पतिर्विधत्ते पुरुषस्य शक्रः ॥ तेनानुमेयो भगवत्प्रसादो यो दुर्लभोऽकिंचन गोचरोऽन्यैः २३ अहं हरेतव पादैकमूलदा
सानुदासो भवितास्मि भूयः ॥ मनः स्मरेतात्तमपतेर्गुणाव्रोगुणीतवाक्कर्मकरे तु कायः २४ ननाकपृष्ठं न च पादौ मेष्ठं न सर्वभौमं न रसाधिपत्यम् ॥ नयोगसि
द्धीरपुनर्भवं वासं मंजं संत्वा विरहय्य कांक्षे २५ अजातपक्षा इव मातरं स्वगाः स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधार्ताः ॥ प्रियं प्रिये वाध्युषितं विषण्णं मनो रविदाक्षदिव दक्षते
त्वाम् २६ ममोत्तमश्चो कजेनेषु सख्यं संसारचक्रे भ्रमतः स्वकर्मभिः ॥ त्वन्मायया त्मात्मजदारगे हेष्वासक्तचित्तस्य ननाथ भूयात् २७ इति श्रीभागवते षष्ठस्कं
धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ऋषिरुवाच ॥ एवं जिहासुर्नृपदेहमाजौ मृत्युं परं विजयं मन्यमानः ॥ शूलं प्रगृह्याभ्यपतत्सुरेन्द्रं यथामहापुरुषं कैटभोऽस्तु १

तियस्मात्तस्मादिति शेषः ॥ २२ ॥ इतो न हरेर्भक्तानुकंपित्वं पश्येत्याशयेनाह त्रैवर्गिकेति अस्मत्पतिर्भगवान् पुरुषस्य भक्तस्य तेन धर्मार्थं कामपरिश्रमनाशेन यस्यानुग्रहमिच्छामि हरिष्येतद्ध
नं शनैरित्यादेः २३ अधुना हंसमाधाय मन इत्यत्र कथितमनः समाधानप्रकारं निरूपयति अहमिति मनः आत्मपतेः आत्मपतिस्मरेत अधीगर्थे देयं शार्कर्मणीति षष्ठी नोवाक्त्तदुणान्शृणीत कायः
कर्मप्रणामादि करोतु २४ मम वीरस्वर्गोपैवैकुंठादिरित्याशयेनाह ननाकपृष्ठमिति सार्वभौममित्यनेन भूचक्रवर्तिपदमाह योगसिद्धीः अपि मादिलक्षणाः अपुनर्भवं पुनरुत्पत्तिमात्रं शून्यत्वेन सुख
पूर्यभावलक्षणं मोक्षं समंजसं वैषम्ये नैर्घृण्यनुदिष्टं शून्यं विरहय्य विहाय २५ स्तन्यं स्तनच्युतं पयः वत्सतराः अतिशयेन बालाः स्तनं धयाः प्रियानवोढाभार्या अध्युषितं प्रोषितमन्यतः स्थितिभित्यर्थः २६
श्रीहरिदर्शनसाधनमाह ममेति न भूयात्सख्यमिति शेषः २७ इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे विज० टीकायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ वृत्रवासवसंवादच्छले न हरेर्जीवेनाभेदज्ञानं तमः साधनमित्येतन्निरूप्य
तेऽस्मिन्नध्याये तत्रादौ वृत्रवासवयोर्युद्धशेषं च किं एवं जिहासुरिति विजयं विजयात्मकं परं मुख्यं मन्यमानः १

२ भोगवत्तु भोगः पुष्टियस्य सतथात् भोगः सुखरुचादिभूतौपीनसर्बशरीरोरित्यभिधानात् भोगो विषयसेवायामाहिवर्ष्मणिपालने वतुलेस्थूलतायांच जन्मन्या स्वादेनेतथेति वररुचिः ३ इनईद्रः परिवृढः पतिरध्यक्षवृक्षभाविष्यतः स्वामिमात्रेर्पाद्रिशब्दप्रयोगात्तौविशिष्योक्तममरेशमिति ४ ५ हरेस्वशत्रुभामितिशेषः ६ ननु हनेनेतवपराजयइत्याशंक्यपराजयापराजयौनानियतौकृतैवकृतावित्याह यु युत्सतामिति युयुत्सतां युद्धशीलानांमध्ये कुत्रचिद्युद्धेदेवप्रकृतेरेकस्यसदाजयः इतरस्यसदापराजयइतितत्राभिभविनस्तवस्थितावापिदेहवियोगलक्षणोलयःप्रतिक्षणमस्तीतिदर्शयितुंउत्पत्त्यनंतरं लयपदोपादानम् ७ हरेरेवसदाजयइत्ययंनियमःकृतइतितत्राह लोकाइति यस्यवशेस्थिताःश्वसंति श्वसप्राणनइतिधातुः सत्तापितदधीनेतिविज्ञायते शिवाजालक्षणतंत्या द्विजाः पक्षिणः । खगाइत्युक्तिंविनाविदुषामपिवाकूतंत्यानिपतत्वमस्तीतिद्योतनायाद्विजाइत्युक्तं इहजीवराशौस्थितयोर्जायपराजययोःकारणम् ८ ओजआद्याधिक्यनाधिक्येउभयोर्हेतुत्वेनासिद्धे हरेरधीनत्वंकुतःसंगच्छतइतितत्राह ओजइति जडोजनः ओजस्त्वादिगुणमूर्तिमंतभगवंतमज्ञात्वातयोर्हेतुमात्मानंस्वंग्यतइत्यन्वयः सवैबलंबालिनांचापरेषामितिस्वोक्तैः ओजआदिषुस्थित्वोजस्त्वादिगुणप्रव

ततोयुगांतामिकठोरजिह्वमाविध्यशूलंतरसाऽसुरेन्द्रः ॥ क्षिप्तमहेंद्रायविनद्यधीरोहतोऽसिपापेतिरुषाजगाद २ स्वआपतंतंज्वलितमहोलकविव्रिरीक्ष्यदुष्प्रेक्ष्यमजातविच्छ्वः॥वज्रेणवज्रीशतपर्वणाऽच्छिन्नहुजंचतस्योरगराजभोगम् ३ छिन्नैकबाहुःपरिवेणवृत्रःसंरब्धआसाद्यगृहीतवज्रम् ॥ हनौतताड्डमयामरेशंवज्रश्चहस्ताग्रपतन्मघोनः ४ वृत्रस्यकर्मातिमहाद्भुतंतसुरासुराश्चारणसिद्धसंधाः ॥ अपूजयंस्तत्पुरुहतसंकटंनिरीक्ष्यहाहेतिविचुक्रुश्रुश्रुम् ५ इंद्रो नवजंजगृहेविलज्जितश्च्युतंस्वहस्तादरिसन्निधौपुनः ॥ तमाहवृत्रोहरात्तवज्रेजहिस्वशत्रुर्नविषादकालः ६ युयुत्सतांकुत्राचिदाततायिनांजयःसदैकत्रनवैपराजयः ॥ विनैकमुत्पत्तिलयस्थितीश्वरंसर्वज्ञमाद्यंपुरुषंसनातनम् ७ लोकाःसपालायस्येमेश्वसंतिविवशावशे ॥ द्विजाइवाशिचाबद्धाःसकालइहकारणम् ८ ओजःसहोबलंप्राणममृतंमृत्युमेवच ॥ तमज्ञायजनोहेतुमात्मानंमन्यतेजडः ९ यथादारुमयीनारीयथायंत्रमयोमृगः ॥ एवंभूतानिमघवनईशतंत्राणिविद्विभो १० पुरुषःप्रकृतिर्व्यक्तमात्मभूतेंद्रियाशयाः ॥ शक्रुवंत्यस्यसर्गादौनविनायदनुग्रहम् ॥ अविद्वानेवमात्मानंमन्यतेऽनीशमीश्वरम् ॥ ११ भूतैःसृजतिभूतानिग्रसतेतानितैःस्वयम् १२ आयुःश्रीःकीर्तिरैश्वर्यमाशिषःपुरुषस्ययाः ॥ भवंत्येवहितेकालेयथाऽनिच्छोर्विपर्ययाः १३

तैकोऽयमित्यजानन्जनो जडइत्युच्यते ओजस्त्वादिहेतुमितिवा ९ १० हिरण्यगर्भादीनामोजआदिगुणसृष्टिहेतुत्वेनसत्त्वाज्जयपराजययोरपितत्रियतत्वमपिकिमपराधमिति तत्राह पुरुषइति हि रण्यगर्भःपुरुषआत्मावायुरुदाहृतशेषोव्यक्तस्तथैवेन्द्रआशयःसमुदाहृतइत्यतःपुरुषादिशब्देननसंसार्यादिसामान्यानिवस्तुनिगृह्यते किंतुविशिष्टएवचेतनइत्येवंशास्त्रनिर्णयेसतिहिरण्यगर्भादयोयदनुग्रहंविनाऽस्यजगतःसर्गादौनशक्रुवंति तमात्मानमंतःस्थित्वादानादिकर्तारंश्रीहारिमनीशंजीवंमन्यते व्याहृतमिदमित्याह ईश्वरमिति कोसावितितत्राह अविद्वानेवेति अज्ञानादेवंमन्वानस्यनिरयएवावस्थानंनान्यत्रेत्यस्मिन्नर्थेएवशब्दः अनीशंजीवरूपेणपरमात्मानमीश्वरं येमन्यंतेतन्समीक्ष्यस्नेहाभिरयभागभवेदितिवचनान् ११ ननु तत्सृष्ट्वेवब्रह्मासृष्ट्यादिच्छिदःकथमितितत्राह भूतैरिति १२ दैनंदिनसृष्टिसंहारावपितदधीनावित्याह आयुरिति पुरुषस्योत्पन्नस्ययाआयुराद्याशिषोर्भवंतितेभावाःकालेकालात्मनोहराराधनोपयोगायभवति हियस्मात्तस्मादकीर्त्योदेःसमःस्यादित्यन्वयः यथादुःस्वाद्यनुभवेच्छारहितस्यापिविपर्ययाःदुःखादिलक्षणग्राह्यंतेतथेतिशेषः अनेनसर्वेभावाःनारायणाधीनाइतिनिरणायि १३

१४ दुःखाद्यागमेप्रकृतिपुरुषविवेकाज्ञानंकारणमित्याह सत्त्वमिति आत्मनो जीवस्यात्मानं परमात्मानम् १५ श्रीहर्षधीनत्वेन जयादिकं तवापि प्रत्यक्षमित्याह पश्येति १६ प्राणएव ग्लहः पणो यस्य स तथा इषवः शरा एव अक्षायस्य स तथा हस्त्यादिवाहनान्यासनफलकलक्षणं यस्य स तथा द्यूतकल्पः संग्रामः अत्र द्यूतलक्षणे समरे १७ गतालीकं निर्व्याजम् १८ सिद्धः जीवन्मुक्तः जीवन्मुक्ते जातिभेदे सिद्धः स्यान्समाधिपेति चेति । आत्मानं श्रीहरे भक्तः भजमानः १९ ग्रामं गत इति वत् । महापुरुषतां प्रतिगतः । भक्तिज्ञानादिगुणसंपन्नत्वेन महत्त्वम् २० स्वातकोदैकैः कूपतटाकादि जलैः तत्त्वयैः स्वर्गादिभिः २२ धर्मजिज्ञासया धर्मविचारेण युक्तौ युध्यंतीति युधः योधाः तेषां पती युधसंग्रह इति धातुः भनपुंसकाद्युपदेक्षिप्प्रत्ययः पुंशब्दवत् २३ २४ कनिष्ठिकाधः करभः करिपोतेपि तस्मादकीर्तियशसोर्जापजययोरपि ॥ समः स्यात्सुखदुःखाभ्यां मृत्पुजीवितयोस्तथा १४ सत्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः ॥ तत्र साक्षिणमात्मानं यो वेद न सबद्ध्यते १५ पश्यमानं निर्जितं शक्रवृक्षणा युधभुजं मृधे ॥ घटमानं यथा शक्तिवप्राणजिह्वा १६ प्राणग्लहो यसं समर इष्वक्षो वाहनासनः ॥ अत्र न ज्ञायतेऽमुष्यजयोऽमुष्यपराजयः १७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इन्द्रो वृत्रवचः श्रुत्वा गतालीकमपूजयत् ॥ गृहीतवज्रः प्रहसंस्त माह गतविस्मयः १८ ॥ इन्द्र उवाच ॥ अहो दानवसिद्धोऽसि यस्य ते मतिरीदृशी ॥ भक्तः सर्वात्मनात्मानं सुहृदं जगदीश्वरम् १९ भवान तार्षीन्मायां वै वैष्णवीं जनमोहिनीम् ॥ यद्विहाया सुरं मावं महापुरुषतां गतः २० खल्विदं महदाश्चर्यं यद्रजः प्रकृतेस्तव ॥ वासुदेवे भगवति सर्वात्मनि दृढामतिः २१ यस्य भक्तिर्भगवति हरीनिःश्रेयसे श्वरे ॥ विक्रीडतोऽमृतां भो धौ किं क्षुद्रैः स्वातकोदैकैः २२ श्रीशुक उवाच ॥ इति ब्रुवाणा वन्योन्यं धर्मजिज्ञासया नृप ॥ युयुधा ते महावीर्या विद्वद्वैद्यौ युधां पती २३ आविष्ट्य परिघं वृत्रः कार्णायिसमरिदम ॥ इन्द्राय प्राहिणो द्वारं वामहस्तेन मारिष २४ स तु वृत्रस्य परिघं करं च करभोपमम् ॥ चिच्छेद युगपेद्देवो वज्रेण शतपर्वणा २५ दोभ्यां मुत्कृतमूलाभ्यां बभौरक्तस्रवोऽसुरः ॥ छिन्नपक्षो यथा गोत्रः खाद्गृष्टो वज्रिणाहतः २६ कृत्वा धरां हनुं भूमौ दैत्यो दिव्युत्तरां हनुम् ॥ न भोगं भीरवक्त्रेण लिखे होल्वणजिह्वया २७ दंष्ट्राभिः कालकल्पाभिर्ग्रसन्निवजगन्नयम् ॥ अतिमात्रमहाकाय आक्षिपंस्तरसाग्नीं २८ गिरिराट्पादचारीव पद्भ्यां निर्दारयन्महीम् ॥ जग्रास तं समासाद्य वज्रिणं सहवाहनम् २९ महाप्राणो महावीर्यो महासर्प इव द्विपम् ॥ वृत्रग्रस्तं तं मालक्ष्य स प्रजापतयः सुराः ॥ हा कष्टमिति निर्विण्णाश्चक्रुः समहर्षयः ३० निर्गीणोऽप्यसुरेद्रणममारोदरंगतः ॥ महापुरुषसन्नद्धो योगमायाबलेन च ३१ भिस्त्वा वज्रेण तत्कुक्षिनिष्क्रम्य बलाभिद्विभुः ॥ उच्चकर्तेशिरः शत्रोर्गिरिशृंगमिवौजसा ३२ वज्रस्तुतत्कंधरमाशुवेगः कृतम्समंतात्परिवर्तमानः ॥ न्यपात यत्तावदहर्णेन योज्योतिषामयनेन वार्त्रहत्ये ३३

तत्कर इत्यभिधानात् अत्र करभशब्दस्य युक्तोर्थो ग्राह्यः २५ अष्टोभ्रंशितः २६ लिखे ह न भ इति शेषः २७ कालकल्पाभिः यमसदृशीभिः २८ २९ ३० महापुरुषेण भगवता सन्नद्धः सहितोरक्षित इति यावत् नारायणकवचाल्यविद्यया समुद्धृतो वा योगमायाबलेन भणिमादिमहिमबलेन उपायलक्षणमायाबलेन वा ३१ ३२ अष्टत्रिंशो वेगो यस्य स तथा योगमहर्गण आदित्यादिज्योतिषामयनेन दक्षिणोत्तरायणसंज्ञे संवत्सरे संभवति तावत्साहर्णेन प्रष्टुत्तरशतत्रयलक्षणेन वार्त्रहत्ये वृत्रहननसंबन्धिनि समरे काले वा तावत्कालं समं तां कृतं मूर्तिं र्वर्तमानोऽभ्रमन्वज्रस्तं न्यपातयदित्यन्वयः अत्रेति हा

तदाचस्वेदुं दुभयो विनेदुर्गंधर्वा विद्याधमहर्षि सिद्धाः ॥ वार्त्रघ्नालिगैस्तमभिष्टुवानामंत्रमुंदाकुसुमैरभ्यवर्षन् ३४ वृत्रस्य देहान्निष्क्रान्तमात्मज्योतिर
रिंदम ॥ पश्यतां सर्वलोकानां स्वलोकं समपद्यत ३५ इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ वृत्रे ह ते त्रयो लोका विनाश
क्रेण भूरिद ॥ स पालाह्य भवन्सद्यो विज्वरा निर्वृतेन्द्रियाः १ देवर्षिपितृभूतानि दैत्यादि वानुगाश्च ये ॥ प्रतिजग्मुः स्वधिष्यन्निब्रह्मेशेन्द्रादयस्ततः २
राजोवाच ॥ इंद्रस्या निर्वृतेर्हंतुं श्रोतुमिच्छामि भो मुने ॥ येनासन्सुखिनो देवा हरेदुःखं कुतोऽभवत् ३ श्रीशुक उवाच ॥ वृत्रविक्रमसंविप्ताः सर्वदेवाः
सहर्षिभिः ॥ तद्वधा यार्थयन्निद्रं नैच्छद्भीतो बृहद्वधात् ४ इंद्र उवाच ॥ भूर्भुवः स्वो नो विश्वरूपवधो द्रवम् ॥ विभक्तमनुगृह्णाद्भिवृत्रहत्यां क्रमा
वमर्धहम् ५ श्रीशुक उवाच ॥ ऋषयस्तनुपाकर्ण्य महेंद्रमिदमब्रुवन् ॥ याजयिष्यामभद्रं ते हयमेधेन मास्मभैः ६ हयमेधेन पुरुषं परमात्मानमीश्वरम् ॥ इष्ट्वा
नारायणं देवं मोक्षयसेऽपि जगद्वधात् ७ ब्रह्महापितृहा गोघ्नो मातृहा चार्यहाऽधवान् ॥ आदः पुलकसको वापि शुध्वेऽन्यस्य कीर्तनात् ८ तमश्च मेधे
न महामस्त्रेन श्रद्धां विवृतोऽस्माभिरनुष्ठितेन ॥ हत्वाऽपि स ब्रह्मचरा चरं त्वं न लिप्यसे किं खलु निग्रहेण ९ श्रीशुक उवाच ॥ एवं संचोदितो विप्रर्मरुत्वानहन
द्विपुम् ॥ ब्रह्महत्याहते तस्मिन्नाससादवृषाकपिम् १० तयेंद्रं महसंतप्तं निर्वृतिर्नामुमा विशत् ॥ न्हीमंतं हत्यया तप्तं सुखं त्यपि नो गुणाः ११

अर्कमर्कटमंडूकविष्णुवासववायवः तुरंगसिंहशीतांशुयमाश्रहरयोदशेतिअभिधानं ३ अर्थयानित्युभयपदी अर्थप्रातिपदिकात्कृदंतत्तत्करोतीतिणिचिकृतेरूपसाधु बृहद्गथात् ब्राह्मणवधात् ४ एनोब्रह्मह
त्यापांपमांमसंशोध्यपरिहरामि मास्मभैःभयंमाकार्षीःस्म ६ ७ यन्नामसंकीर्तनादेतेशुद्धाभवंति किंवक्तव्यंतद्यजमेनेतिभावेनाह ब्रह्महेति ८ सब्रह्मोतिचराचरापृथग्रहणंब्रह्महननदोषाधिक्यसूचनाय ९
वृषाकपिरिंद्रःवृषाकपिर्हरेशक्रेहरीतक्याजनार्देनेइत्यभिधानं १०स्महेत्येसा ब्रह्मवधस्यलोकेजुगुप्सितत्वेनस्मृताविपिनात्रतथाइतीमर्थसूचयतः सर्वस्यसुखस्यहेतुत्वात् तार्हिकिमर्थमस्यनिवृतिर्नाभूत् सु
खहेतूनांशौर्यादिगुणानामुन्भिलितत्वाच्छत्रुहननेनैतितत्राह ऋषिंमंमिति यद्यपिशत्रुवधसूचकशौर्यादिगुणाःसुखहेतवस्तथापि तेब्रह्महत्ययातप्तस्यनोसुखयति कुतःलज्जाकरत्वात्इंद्रादिदेवानांतदानीं
तुर्नकर्म प्रारब्धकर्मणाग्राप्तदुःखस्यसूचकं प्रारब्धकर्मणैवैषाप्सदुःखस्यसूचकं । तद्वर्णितनकर्मस्याद्वयसुखद्वयसुखचक्राभिधानांस्थितप्रज्ञभ्रामैवान्यथाभवेत्प्रारब्धमपिपुकार्पाकिविद्विघटितंभवेदिति ११

असृक्पटारं कर्त्तुं जितपटां रजस्वलामिव १२ मीनगंधिनः क्षीणमीनधारिणश्चंडालादाशादयो ये ते पांयोर्दुर्गंधः तादृशेनासुगंधेनासुरभिणा १३ ततः सहस्राक्षस्तां परिहृत्सुर्वादिशो गत्वा विहाय सा न भोगतः समर्थयेक्षया प्रागुदीचीं दिशं दृष्ट्वा तां प्रविष्टो मानसनामसरः प्रापेत्यन्वयः १४ तं नूना सदिद्युपान्वध्यादुःसति सप्तम्यर्थो द्वितीया अग्निर्दूतो यस्य सोऽग्निदूतः यावद्दिद्रुः सरसि पुष्करनालते तुष्ववसत्तावन्नहुषस्त्रिणाकं स्वर्गभूम्यंतरिक्षं स्वर्गस्थानं वा शशांसेत्यन्वयः अतएव त्रैलोक्यपालनलब्धसर्वैश्वर्यभोगाहितः ब्रह्मवधादुत्पन्नदोषमोक्षं तावच्चनाकामितिकेचित्पठंति अत्र च शब्दएवार्थे नहुषइत्यनेन संबध्यते अन्ययोगव्यवच्छेदार्थः तिरश्चांगति आजगरीं स्थितिं १५ उपहृतः ऋतं भरेति ब्रह्मगिरा विरचि वाक्येनोपहृतः बृहस्पतिवाक्येन वा अभ्याख्यदूतमुखेनेत्यर्थः ततः मा नससरसः ऋतं भरस्य सत्यपालकस्य नृसिंहस्य ध्यानेन निवारितमंहोयेन सतथा । सर्वगतः श्रीनारायण इति प्रल्हादोक्तवचनं सत्यं कर्तुं स्तंभादा विरभूदिति यदतो हरिः ऋतं भर इति वेदवादिभिरुपहृत त्वाद्धरेस्तत्राम नन्विदानीमृतं भरध्यानेन निरस्तं गच्छेत् पूर्वतेनाभिभूत इन्द्रः किंतत्राह पापश्चोति पापो ब्रह्महत्या लक्षणोजीवश्च तामिंद्रनाभ्यभूदाभिभूतनाकरोदित्यन्वयः अत्र हेतुगर्भविशेषणमाह

तां ददर्शानुधावतीं चंडालीमिव वरूपिणीम् ॥ जरया वेपमानां गीयक्ष्मग्रस्ताममृक्पटाम् १२ विकीर्य पलितान् केशां स्तिष्ठतिष्ठति भाषिणीम् ॥ मीनगं ध्यसुगंधेन कुर्वती मार्गदूषणम् १३ नभोगतो दिशः सर्वाः सहस्राक्षो विशांपते ॥ प्रागुदीचीं दिशं दृष्ट्वा प्रविष्टो नृपमानसम् १४ सजावसत्पु ष्करनालतंतू नलब्धभोगो यदिहाग्निदूतः ॥ वर्षाणि साहस्रमलक्षितोतः संचितयन् ब्रह्मवधादिमोक्षम् १५ तावत्त्रिणाकं नहुषः शशासविद्यातपो यो गबलानुभावः ॥ संपपदैश्वर्यमदां धबुद्धिर्नीतिस्तिरश्वांगतिमिद्रपत्न्या १६ ततो गतो ब्रह्मांगिरोपहृतः ऋतं भरध्याननिवारिताहः ॥ पापश्चदिग्दे वतया हतौ जास्तनाभ्यभूदवितं विष्णुपद्या १७ तंच ब्रह्मर्षयोभ्येत्यहयमेधेन भारत ॥ यथावदीक्षयां चक्रुः पुरुषाराधने नह १८ अथेज्यमाने पुरुषे सर्व भूतमयात्मनि ॥ अश्वमेधे महेंद्रेण वितते ब्रह्मवादिभिः १९ सर्वैत्वाष्ट्रवधोभूयानपि पापः परंतप ॥ नीतस्तेनैव शून्यायनीहार इव भानुना २० सवाजिमे धेनयथोदितेन वितायमानेन मरीचिमिश्रैः ॥ इष्ट्वापियज्ञं पुरुषं पुराणमिंद्रो महानासविधूतपापः २१

दिग्देवतयेति इन्द्रादितकारिण्यादिग्देवतया हतमोजो बलं यस्य इन्द्रमन्विष्य सर्वो दिक्षु भ्रमतः स तथा कस्मात् गंगाजलपरिकृतमानस सरसि प्राविष्टत्वेन विष्णुपद्यां वितरं नितं तस्माच्चेति १७ ऋतं भरध्याना दिनाभिभवाभावेतदभिभवः स्यात्स्वरूपतो नाशाभावादिति तत्राह तामिति भगवदविषयेणाश्वमेधेन स्वरूपनाशश्च कथं स्यादित्यत उक्तं पुरुषेति अत्र पुरुषशब्देन विष्णुरुच्यते सहस्रशीर्षोपु रुष इति श्रुतेः हेत्यनेन श्रीहरिमाहात्म्यज्ञानपूर्वकं तत्करणभावेन तत्फलं स्यादिति विपक्षे बाधकं सूचयति अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता चेति स्मृतेः १८ यतएवं सांगो यज्ञः अथ तस्मान्महानपित्वाष्ट्रवधस्तेन य ज्ञेन नून्यायनीतएव सर्वात्मनानष्टो भूत्क्रियाया विशिष्टत्वादित्यन्वयः कथं विशिष्टत्वमित्यतस्तात्पर्यादुक्तमेवाविशिनाष्टि इज्यमान इति ब्रह्मादिभिर्विततो विस्तृते अश्वमेधे यज्ञे इंद्रेण सर्वभूतानां प्रधानश्चा तर्थाभीचसर्वभूतमयात्मा तस्मिन् यज्ञपुरुषे इज्यमाने । सर्वदेवमयात्मनीति पाठस एवार्थः वाइत्यनेन ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि तिवचनाद्भगवतः ज्ञानेन सर्वात्मना पापस्य नाशोऽप्यश्वमेधेनेंद्रस्य महत्वातिशयोभ वतीति सूचयति १९ २० तत्कुतोऽवगम्यत इत्यत्राह सवाजीति मरीचिमिश्रैर्मरीचिमुखैः । ज्ञानाद्विधूतपापोपि इष्ट्वा महानासेत्यर्थः २१

यावतिभूमेः रजांसि सन्ति तावन्तः शरीरिणो जीवाः सन्ति अन्येपि निःशरीराश्च नन्ताः सन्ति परमाणुप्रदेशोपि ह्यनन्ताः प्राणराशय इति श्रुतेः न तेषामिह मानं क्रियते किं तु गृहीतदेहानामेव तेषामध्ये केचन मनुजादयः श्रेयः स्वर्गादि लक्षणमुद्दिश्य प्रवर्तन्ते वा इत्यनेन मनुष्याणां सहस्रोऽप्येत्यादि वाक्यं सूचयति इह मानेष्वपि विशेषं वा ३ स्वर्गादीनां लक्षणं भगुरुस्वपरत्वं संदिश्य चेष्टमानानां मध्ये केचिदेव मुमुक्षवः मोक्षच्छवः तेषामुमुक्षूणां मध्ये केचिदेव प्रयतन्ते तेषु प्रयतमानेषु सहस्रेषु काश्चिदधिकारिराशिषु मुच्येत संसारान्मुक्तो भवति तत्रापि संसारान्मुक्तेष्वपि संसाराद्यप्राप्तिज्ञानादि पूर्तिं शून्यमुक्तराशौ किञ्चिदेव पूर्णज्ञानी सिद्धयति आनन्दोऽदि पूर्णो भवति ४ सिद्धानामानंशादि पूर्णानां मुक्तानां मध्ये नारायणायायनानां कोटिष्वपि प्रशान्तात्मा प्रकृष्टभगवन्निष्ठा युक्तमनाः प्रकृष्टानंदरूपो वा नारायण परायणः सदल्लभः ब्रह्माणमेकमन्तरं एतात्पुनरुत्पत्तदल्लभ इत्यर्थः अधिकारिणां तारुतम्यविवक्षयैतद्वचनम् ५ ततः किं प्रकृतमिति तत्राह वृत्रस्त्विति तु शब्देनात्यन्तानुपपत्तिं सूचयति ६ पौरुषेण परमात्मविष

पालनप्रकारमाह पूर्वैरिति पूर्वैः पूर्वजैः सहगंतं प्राप्तं मोर्नरंकं यथायाप्रजयातरमे तत्तादृशं प्रजालक्षणं वस्तु यद्वा यथायेनोपायेनतरमे तस्योऽस्माकंविधोहि सकउपायइतिचित्तामाभूदित्याह प्रजयेति २६
 त्वाष्ट्रं त्वष्ट्रैव तं २७ २८ २९ प्राशनान्त्स्वीकारात् ३० शूरसेनस्यचित्रकैतोः ३१ शूरसेनानांविषयाणाम् ३२ ३३ ३४ कीदृशं कर्मकारोदग्राह धन्यमिति धन्यं स्वधनादिसंपत्करम् ३५ निःस्वस्यदारिद्रस्य ३६
 तन्नः पाहिमहाभागपूर्वैः सहगंतं तमः ॥ यथातेरमदुस्तारं प्रजयातद्विधेहिनः २६ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ इत्यर्थितः स भगवान्कृपालुर्ब्रह्मणः सुतः ॥ अप
 यित्वा चरंत्वाष्ट्रं त्वष्ट्रारमयजद्विभुः २७ ज्येष्ठाश्रेष्ठाचयाराज्ञो महिषीणां च भारत ॥ नाम्नाकृताद्युतिस्तस्यैयज्ञोच्छिष्टमदाद्विभुः २८ अथाहनृपतिराज
 न्भवितैकस्तवात्मजः ॥ हर्षशोकप्रदस्तुभ्यमिति ब्रह्मसुतोययौ २९ सापितत्प्राशनादेवाचित्रकैतोरधारयत् ॥ गर्भकृतद्युतिर्देवीकृत्तिकामेति वात्मजम्
 ३० तस्या अनुदिनं गर्भः शुक्लपक्षइवोदुपः ॥ ववृधेशूरसेनस्य तेजसाशनकैर्नृप ३१ अथकालउपावृत्ते कुमारः समजायत ॥ जनयञ्शूरसेनानां शृण्वतां प
 रमां मुदम् ३२ सराजासुकुमारस्य स्नातः शुचिरलंकृतः ॥ वाचयित्वा शिषो विप्रैः कारयामास जातकम् ३३ तेभ्यो हिरण्यं रजतं वासां स्याभरणा निच ॥
 ग्रामान्दह्यान्गजान्प्रादाद्वेनूनामर्बुदानिषट् ३४ वर्षकामानन्येषां पर्जन्यइव देहिनाम् ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं कुमारस्य महात्मनः ३५ कृच्छ्रलब्धेऽ
 स्य राजर्षेस्तनयेऽनुदिनं पितुः ॥ यथानिःस्वस्य कृच्छ्राप्ते धने स्नेहोऽन्ववर्धत ३६ मातुस्त्वतितरां पुत्रे स्नेहो मोहसमुद्भवः ॥ कृतद्युतेः सपत्नीनां प्रजाकाम
 इवरोऽभवत् ३७ चित्रकैतोरतिप्रीतिर्यथादारे प्रजावति ॥ नतथान्येषु संज्ञे बालं लालयतोऽन्वहम् ३८ ताः पर्येतप्यन्नात्मानं गहयंत्योऽभ्यसूयया ॥
 अनपत्येन दुःखेन राज्ञाश्चानादरेण च ३९ धिगप्रजां स्त्रियं पापां पत्युश्चागृहं संमताम् ॥ सप्रजाभिः सपत्नीभिर्दासीभिर्वतिरस्कृताम् ४० दासीनां कोनुसंता
 पः स्वामिनः परिचर्यया ॥ अभीक्ष्णं लब्धमानानां दास्यादासीविदुर्भगा ४१ एवं संदह्यमानानां सपत्न्याः पुत्रसंपदा ॥ राज्ञोऽसंमतवृत्तीनां विद्वेषो बलवान्
 भूत् ४२ विद्वेषान्नष्टमतयः स्त्रियोदारुणचेतसः ॥ गरंददुःकुमाराय विद्वेषान्नृपतिं प्राति ४३ कृतद्युतिरजानंती सपत्नीनामधमं महत् ॥ सुप्तएवेति सं
 चित्य निरीक्ष्य व्यचरद्गृहे ४४ ज्ञानं सुचिरं बालमुपधार्य मनीषिणी ॥ पुत्रमानये मे भद्रं इति धात्रीमचोदयत् ४५ साशयानमुपव्रज्य दृष्ट्वा चोत्तारलोचनम्
 प्राणैर्द्रियात्मभिस्त्यक्तं हतास्मीत्यपतद्भुवि ४६ तस्यास्तदाकर्ण्य भृशतुरस्वरं धृत्याः कराभ्यामुप उच्चैरपि ॥ प्रविशय राज्ञी त्वरयात्मजां तिकंदं दर्शबालं
 सहसामृतं सुतम् ४७ पपात भूमौ परि वृद्धया शुचा मुमोह विभ्रष्टशिरोरुहां बरा ॥ ततो नृपांतः पुरवर्तिनो जनानराश्च नार्थश्च निशम्य रोदनम् ॥ आगत्य
 तुल्यव्यसनाः सुदुःखितास्ताश्च व्यलंकिं रुद्रुः कृतागसः ४८ भ्रुत्वा मृतं पुत्रमलक्षितं तं कंविनष्टदृष्टिः प्रपतन् स्खलन्नापि ॥ स्नेहानुबंधौ धितया शुचा भृशं वि
 मूर्छितोऽनुप्रकृतिर्द्विजैवृतः ४९ पपात बालस्य सपादमूले मृतस्य विस्मस्ता शिरोरुहां बरः ॥ दीर्घश्च सन्बाष्पकलोपरोधतो निरुद्धकंठो न शकभाषितुम् ५०
 २७ प्रजावतिपुत्रवति ३८ ३९ ४० स्वामिनः स्नेहाभावो दासीत्वमप्रयोजकमित्याह दासीनामिति ४१ ४२ गरं विषम् ४३ ४४ धात्रीं स्तितनदात्री ४५ उत्तारलोचनं उन्नततारयुक्तनेत्रम् ४६ ४७ ४८ अनुप्रकृतिः

५१ श्रोतॄणां चित्रवाचावदन्ती शुशोचति ५२ शोकलक्षणं वाक्यं दर्शयति अहो इति अतीव बालिशः जडाज्जडः कथं मम जाड्यमापाद्यत इति तत्राह यस्त्विति यस्त्वमात्मसंप्रेरप्रतिरूपप्रतिकूलं विरुद्धमीहसेतु एव तुः स्याद्देवधारण इत्यभिधानात् कथमियं विरुद्धचेष्टा भूद्राह पर इति परपूर्वतने पितरि मातरि वा जीवत्यपरस्य पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य यामृतिः सा त्रयापाद्यते यस्मात्तस्मादिति शेषः यद्यपि संहारेऽयं क्रमस्तथापि स्थितावतुपपन्नोऽपि भित्तिसूचयति तु नेति वा कथं तर्हि जाड्यपरिहार इति तत्राह विपर्यय इति उक्ता द्विपर्ययोऽन्यथा पूर्वतनस्य पूर्वमृतिः पश्चात्तनस्य पश्चान्मृतिः यादृता हि ध्रुवनिश्चितं त्वंपरोऽसि जडादन्यः प्राज्ञोऽसि स्वचेष्टानुसारिचेष्टत्वादित्यर्थः ५३ संतापक्रोधरागादिष्वनर्थज्ञवचः कचिदिति वचनात्संतापादनन्वितमित्याह नहीति शरीरिणां मृत्युजन्मनोः क्रमो नास्ति चेत्सदा तर्हि आत्मकर्मभिः स्वकर्मानुकूलेनैव तत्ते त्वया स्वयं निजसर्गवृद्धयेयः स्नेहमोहाशोमपुत्रोऽपि यमिति स्नेहा तु बंधः कृतस्तपि मंस्नेहपाशं विवृश्वसि भिनत्सीति न सम्यक्करोषि ५४ त्वमकरुणेन येन दूरं नयाहीत्यन्यथः इदं क्रोधं कटाक्षीकृत्योक्तमिति ज्ञातव्यं ५५ अशनयाऽशनेच्छया भवानित्यनर्थज्ञवचः स्पष्टप्रतीयते ५६ इदमपि रागनिमित्तमिति भावेनाह नाहमिति मुदिते मस्येवीक्षणे यस्य तत्तथोक्तं क्रोधं ध्वन

पतिनिरीक्ष्यो रुशुचापि तंतदा मृतं च बालं सुतमेकं संततिम् ॥ जनस्य राज्ञी प्रकृतेऽश्वहृदुजं सती दधाना विललाप चित्रया ५१ स्तनद्वयं कुंकुमपंकमंडितं निषिचती सांजनबाष्पबिंदुभिः ॥ विकीर्णकेशान् विगलत्स्रजः सुतं शुशोच चित्रं क्रूरं विदुष्करम् ५२ अहो विधा तस्त्वमतीव बालिशो यस्य त्वात्समृद्यप्रतिरूपमीहसे ॥ परेतु जीवत्यपरस्य यामृतिर्विपर्ययश्चेत्स्वमसि ध्रुवंपरः ५३ नाहिक्रमश्चेदिह मृत्युजन्मनोः शरीरिणामस्तु तदात्मकमभिः ॥ यः स्नेहपाशो निजसर्गवृद्धये स्वयं कृतस्ते तमिमं विवृश्वसि ५४ त्वं तात नार्हसि च मां कृपणामनाथां यं कुं विचक्ष्वपि तं तव शोकतप्तम् ॥ अजस्तरं मभवताऽप्रजदुस्तरं यद्वा तं न याह्यकरुणेन येन न दूरम् ५५ उत्तिष्ठ तात इमं शिशवो वयस्य स्त्वामाह्वयंति नृप नंदनं संविहर्तुम् ॥ सुप्तश्चिरं ह्यशनया च भवान्परीतो भुंक्ष्वस्तनं पिब शुचो हरनः स्वकानाम् ५६ नाहंत नूजददृशे हतमंगलात्ते मुग्धास्मि तं मुदितवीक्षणमाननाजम् ॥ किं वागतोऽस्य पुनरन्वयमन्यलोकं नीतोऽवृणो न न शृणोमि कलागिरस्ते ५७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ विलपं त्यां मृतं पुत्रमिति चित्रविलापनैः ॥ चित्रके तु भृशं तप्तो मुक्तकंठो रुरोदह ५८ तयोर्विलपतोऽसौ दंपत्योस्तदनुव्रताः ॥ रुरुदुःस्मनरानार्यः सर्वमासीदचेतनम् ५९ एवं कश्मलमापन्नं नष्टं संज्ञमनायकम् ॥ ज्ञात्वा गिरानाममुनिराजगामसनारदः ६० ॥ इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः १४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ऊचतुर्मृतकोपातिपतिं तं मृतकोपमम् ॥ शोकाभिभूतं राजानं बोधयंतोऽसदुक्तिभिः १ कोऽयं स्यात्तत्तव राजेन्द्र भवान्यमनुशोचति ॥ त्वंचास्य कतमः सृष्टौ पुरेदानीमतः परम् २

यं तीशोचति किं वेति अपुनरन्वयं पुनः संबंधशून्यं अघुणेन यमेनेति शेषः ५७ इयमेकैव विलपं त्यभून्नान्य इत्यतः पूर्वोक्तविलापं स्पष्टयति विलपं त्यामिति ५८ अचेतनं बुद्धिशून्यं अश्मवत्प्रवृत्तिशून्यं पुरं वा ५९ अनायकं बोधकरहितं अस्मिन्नवसरे सुहृदो गिरस आगतं विवक्तिं ज्ञात्वेति अनेन ऋषिस्त्रिकालदर्शीति स्पष्टितं ६० ॥ इति श्रीभागवते म० षष्ठो विज० टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः १४ ॥ अत्र संसारो नित्यस्तदुच्छेदो ज्ञानेनैव तदपि निरंबरोपासितश्चीनारायणानुग्रहादुत्पद्यत इति प्रतत्सर्वनिरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्रांगिरो नारदावागत्य किंच क्रतुरित्याशं कायामाह श्रीशुक इति मृतकोपां तेशवसमीपे ॥ १ ॥ यमनुशोचति अयं तव कः स्यात्कीदृशो बंधुः स्यादिदानीं पुत्र इति भ्रांतिश्चेत्तर्हि विरिच्छि सृष्टौ पुराऽतीतकाले त्वमस्य बालस्य बंधूनां मध्ये कतमो बंधुः पिता मानुलो वा सहोदरो वा अतः परं पृष्यतिकाले च कतमो बंधुरिति शेषः अयं च पूर्वोपरकालयोस्तव कतम इति योज्यं यथा पूर्वोचरकाले युवगानं कोपि संबन्धस्तथेदानीमपि भ्रांतिमं वरेणेत्यतः शोको न कार्य इति भावः २

ननु तर्ह्येदं सर्वमायाकालियतमस्त्विति तत्राह यथेति यथावालुकाः सिकताः स्रोतोवेगेन नदीप्रवाहे वेगेन प्रयातिसंयात्येकत्र संयुज्यराशी भवन्ति तथा कलज्ञान इति धातोः कालेन ज्ञानमूर्तिना दिहिनः संयुज्यते संवद्धयन्ते कलद्रावण इति धातोः कालेन संसंहारमूर्तिना वियुज्यन्ते ३ ननु त्यक्तदेहाः पुनर्देहांतरमाप्नुवन्ति उत शून्यतां आहोस्विदिति वृत्तिरुभयवस्थाभित्तत्राह यथेति धानासुबीजेषु अंकुरादिसमुद्भूत्यापरिपेक्षुस्तु ततो धानांतराणि बीजानि क्वचिद्भवन्ति । क्वचित्प्रतिबंधात् न भवन्ति । यथा । तथा भूतेष्वपि देशमायया । नारायणेच्छया । चोदितानि प्रेरितानि । पुत्रादिव्यवहारयोग्यतया त्पद्यन्ते । क्वचिद्भ्रजनादिलक्षणकर्मप्रतिबंधानि बीजानि अंकुरादिकार्यजनजनयन्ति यथा तथा ज्ञानाभिर्भजितसंसारबीजानि भूतानि पुनरावृत्तिश्चून्यावस्थां मुक्तिलक्षणा माप्नानि नोत्पद्यन्त इतीमं विशेषं वा इत्यनेन दर्शयति ४ इतोऽपि पुत्राद्यात्मानां संबंधः एवमित्याह । वयमिति । अस्मिन् लक्षण एव तुल्यकालत्वं । अन्ययोः क्षणयोः यथानास्ति । देहनाशात् । तथा प्रकृतेऽपीति भावः । ननु देहनाशानाभ्यां सदा तुल्यकालत्वाभावश्चेत्तर्हि सर्वदा तुल्यकालत्वं कस्येति तत्राह । जन्ममृत्योः पूर्वापरकालयोः यथासृष्ट्यादिकं करोति । तथाऽधुनाप्येवमेवेति अनेन हरेरेव देहेन सदा तत्तत्त्वमुपवर्णितम् । अस्य चैतन्यस्य सदा तत्तत्त्वपि देहस्य नास्तीति विशेष इत्यभिप्रायः । देहस्य सर्वथानाशादनाशाश्चेतनस्य त्वित्स्मृतेः ५ केनोद्भूतैर्भूतैरिति तत्राह आत्मेति भूतानि स्वयमेव सृजन्तीति किनस्यादितितत्राह अस्वतंत्रैरिति न चार्थासृज्यतयमित्याह अनपेक्ष इति अथास्मात्सर्जनात्प्रयोजनोपेक्षानस्यात्कथं तर्ह्येदं सर्जनं प्रयोजनमंतरेण प्रवृत्त्यदर्शनादित्यत्राह बालवादीति यथा बालः क्रीडनं क्रीडति तथा लोकवत्तुलीलैकैवल्यमिति सूत्रात् ६ भूतरूपकरणैरीश्वरः कथं सृजतीत्यतस्तत्प्रकारं दर्शयति देहेनेति पितुर्देहेन संयुक्तान्मातुर्देहादेहिना उत्पत्तस्य मानस्य पुत्रलक्षणजीवस्य देहोऽभिजायते न तु चेतनस्तस्य नित्यत्वात् देह उपचय इति धातोः देहशब्दोपलक्षितपूर्वकर्मणा फलादानायेश्वरप्रेरितेन देहिनाः पितृमातृशब्दवाच्यस्य देहादुपादानभूतादेहः पुत्रस्येति विशेष इति वा

यथा प्रयातिसंयातिस्रोतोवेगेन वालुकाः ॥ संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते तथा कालेन देहिनः ३ यथा धानासुवैधाना भवन्ति न भवन्ति च ॥ एवं भूतेषु भूतानि चोदितानि शमायया ४ वयंचत्वं च ये चेभे तुल्यकालाश्रयाचराः ॥ जन्ममृत्योर्यथापश्चात्प्रागेव मधुना विभो ५ भूतैर्भूतानि भूतेशः सृजत्यवतिहंत्यजः ॥ आत्मसृष्टेरस्वतंत्रैर्नपेक्षोऽपि बालवत् ६ देहेन देहिना राजन् देहादेहोभिजायते ॥ बीजादेव यथा बीजं देह्यर्थ इव शाश्वतः ७

परंपरासृष्टिमुपलभयति अत्र दृष्टांतमाह बीजादिति बीजात्पनसादिलक्षणाज्जले जआदिसाधनसामग्रीसंवृतादंकुराख्यं वृक्षजीवशरीरेन सह जायते तस्माद्युक्तजलाद्याप्यसारात्पनसादिबीजांतरमुत्पद्यते तस्माच्चैतियथाकार्यपरंपरा नचैवमनवस्था मूलकार्यस्य प्रकृत्यात्मकत्वात् तथापि तृमातृविकारशुक्रशोणितसंबंधात्कलिलादिलक्षणं कार्यमभिमानि जीवेन सह जायते तस्मात्परिणतावयवात्स्त्रीपुरुषभूताद्रेत आदिक्रमेण कार्यांतरं जायते इत्यनेन क्रमेण भगवान्भूतैः सृष्टिकरोतीति स्थितिसंहारयोरैव मूलं तददृष्टेश्वरेच्छावशादिति ग्राह्यं । अथातोरेतत्सृष्टिरिति श्रुतेः तस्मान्सर्वाणि कार्याणि कानिचिदाहत्यात्मनानारायणाय नानि कानिचित्परंपरया तदधीनानि तत्रापि विशेषस्तु प्रमाणादवगंतव्यः तदुक्तं च नारायणाय नोदेवाः क्रूष्याद्यास्तत्परायणाः ब्रह्माद्याः केचनैवं स्युः सिद्धो योग्यं सुखं लभेत् अत्रापि किंयंत इतीयमाशंका च नवकोट्यस्तु देवानामृषीणां शतकोटयः नारायणाय नः सर्वे ये केचित्परायणा इति एतद्वाक्यं द्रव्यसंयस्य नारायणाश्रयेण कल्पत्वात् मुक्तानामपि सिद्धानानां रायणपरायण इत्यादौ नोदाहृतं उभयत्रापीदमेव प्रमाणमिति संतोष्य ननु देहनाशवेदो हिनाशेषु रूपाथानुपपत्तिरत्राह देहीति देहदेहेनोर्मध्ये देही शाश्वतः अभिमानमंतरेण जन्मनाशराहिततया कालत्रयेप्येकप्रकारः कथमिव अर्थ इव मोक्षलक्षणपुरुषार्थ इव शब्दार्थ इव वा तर्हि ब्रह्मसाम्यमायातमित्यस्याप्येतदेवोत्तरं देह्यर्थः जीवाख्यः पदार्थशाश्वत इव नित्य इव । द्रव्यकर्मचकालश्चेत्यादेः जीविनित्यत्वस्य श्रीनारायणाधीनत्वेनोपचारितत्वाद्धरेरेव निरुपचारित नित्यत्वमतस्तयोर्न साम्यमित्यर्थः केचिदेवं व्याचक्षते अर्थः नरत्वादिजातिमात्रमिव यथाजातेर्नित्यत्वं तथा जीवस्यापीत्येताच्चित्तं कतो भस्मत्वमाप्तस्य नरत्वं पनरिष्यत इति वचनात् तत्तन्नरत्वादेस्त्वेतन्नाशो ननाशसंभवा नित्यत्वात्पुनपत्तेः ७

कृशोहंस्थूलोहमित्यभेदानुभवादोहिनो नित्यत्वं देहस्या नित्यत्वमित्यर्थं विशेषः कथं घटत इति तत्राह देहंति अविवेककृतोऽज्ञाननिर्मितः नचायमाधुनिकः शुक्तिरजतवदित्यत उक्तं पुरेति पुरापुरातनः अनादिमानित्यर्थः अननज्ञानेनाज्ञानेनष्टे उक्तविशेषो घटत इत्युक्तं भवति अत्र दृष्टांतमाह जातीति यथा गवादि वस्तुनि गोत्वगवादिपिंडानां विभागो भेदः कणादादीनामज्ञानेन कल्पितः न तु वास्तवः अज्ञानकृतत्वमात्रे दृष्टांतोयं तस्माद्देवाभेदत्वे अत्र यो जेक इति कणादादीनामपि तमो योग्यत्वप्रकटनाय तन्मतो दाहरणं वस्तुनि हरौ गोपालत्वादि जातिव्यक्तिविभागो यथा कल्पितः आरोपितस्तथेति वा ८ देहदेहाविभागप्रतीतेरनुभवात्कथं नानात्वादिप्रतीतिर्भाति नानात्वमिति अतद्धर्मो जीवस्तस्मादन्यस्य देहस्य धर्माः सुरो नरोहमित्यादि नानात्वादयो द्रष्टुर्जीवस्य विद्यमाना इति श्रुतिः क्रियाफलमिति हेतुर्गर्भविशेषणं कर्मफलत्वात् अग्निना दाहस्ये धनस्य विक्रियाः वृद्धिक्षयादिविकारा अभ्यो रिति श्रुतिः भ्रातृप्ये धनसमृद्धौ समृद्धौ भ्रिस्तद्धासे क्षीण इत्यादयो द्रष्टुर्ज्ञानो नो हरेरतद्धर्मा इत्येव भाति नहि द्रष्टुर्देहे विपरिलोपो विद्यत इति श्रुतेर्नैदं दर्शनं भ्रातृमनेन देहिदेहभेदप्रमाणमुक्तं भवतीति वा ९ इदमेव विवृणोति त इम इति ये ये प्रत्यक्षादि प्रमाणसिद्धाजन्मनाशादयस्त इम जीवस्य देहसंयोगात्मानि जीवे मनसि वा भाति कुतोऽसद्वद्वादे होहमित्यभिमानात् अत्रोदाहरणमाह स्वप्न इति जाग्रद्द्रष्टृसर्पव्याघ्रादि संस्कारवशात्स्वप्ने प्रपि यथा तद्दर्शनात्सर्वभयमित्याद्यनर्थजातं भवति तथाऽनादिकालीनमिथ्याभिमानादनर्थकरः संसारः स्यादिति यद्यस्मात्तन्निवृत्त्युपायमाह नान्यदिति अन्यदनर्थकरणं न ध्यायेदित्यन्वयः । ननु शुक्तिकाधिष्ठाने रजतं यथा प्रतीयते तथा ज

देहदेहाविभागोऽयमविवेककृतः पुरा ॥ जातिव्यक्तिविभागोऽयं यथा वस्तुनिकल्पितः ८ नानात्वं जन्मनाशश्चक्षयो वृद्धिः क्रियाफलम् ॥ द्रष्टुश्च भांत्य तद्धर्मा यथाग्नेर्दाहविक्रियाः ९ तद्वैदेहसंयोगादात्मन्याभांत्यसद्वद्वा ॥ स्वप्ने यथा तथा नान्यद्व्यायेत्सर्वं भयं च यत् १० प्रसुप्तस्यानहं माना न्नवोराभा तिसंस्ततिः ॥ जीवतोऽपि यथा तद्वद्विमुक्तस्यानहंमते ११ तस्मादन्यन्मनोमात्रं जह्यहंममतातमः ॥ वासुदेवे भगवति मनो धेह्यात्मनीश्वरे १२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमाश्वासितो राजा चित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः ॥ विमृज्य पाणिना वक्त्रमाधि म्लानमभाषत १३ ॥ राजोवाच ॥ कौयुवां ज्ञानसंपन्नो महिष्ठौ च महीयसाम् ॥ अवधूतेन वेपथुण गूढा विहसमागतौ १४

न्मादिकं किमधिष्ठानमित्येतां भेदांशं कांवापरिहरति त इति आत्माधिष्ठानं शुक्तिरजतवज्जन्मादिकं मिथ्याभूतं भवेदित्यतः स्वप्नप्रपदार्थानामर्थं क्रियाकारित्वाद्यथा सत्यत्वमंगीकर्तव्यं तथा जन्मादीनामित्यभिप्रेत्याह स्वप्न इति अन्यदेहात्मत्वं १० अनन्यध्यानफलं सदृष्टांतमुपादयति प्रसुप्तस्येति प्रकर्षेण सुप्तस्य प्रकर्षेण सुप्तेर्मरणपरपर्यायत्वात् तत्र जीवतोपीति धृतप्राणस्यापि ज्ञानपूर्ववाहप्रवृत्तिं शून्यस्य पुरुषस्यानहंमानादेहात्मत्वादिभ्रातिज्ञानराहित्याद्यथा घोरासंस्ततिर्न भाति तद्वत्तथा विमुक्तस्य सा न भाति कुतः विमुक्तां हं भावबुद्धित्वादेनानन्यध्यानैकैवल्यप्राप्तिः सूचितं भवतीति ११ फलितमाह तस्मादिति यतोऽनहंमानो घोराससारहानिरन्यस्य तद्भावश्च तस्मादन्यत्पुत्रादिकं मनोमात्रं मनोगत रागे द्वेषजनि तपुण्यपापनिमित्तं एतदुक्तं भवति अहंमानेन मनसो रागद्वेषौ स्यातां तयोः पुण्यपापे भवतः ताभ्यां च पुत्रादिकमुत्पद्यते मनसो द्वेषरागाभ्यां पुण्यपापसमुद्भवः पुत्रादिपुण्यपापाभ्यां तस्मात्सर्वमनोभवो मतिवचनात् अननपुत्रादेर्दीर्घायुष्यादिकं पुण्यपापानि मितं भवतीति सूचितमिति ननु तदस्तु ततः किं प्रकृत इति तत्राह जहति तद्धनोपायमाह वासुदेव इति आत्मनि बिंबभूते देहस्थितत्वे पितदेहगतदुःसाध्यस्पर्शसमर्थ इति द्योतनाये श्वर इति मनोधा रणयोत्पन्न तत्प्रसादोद्भूतज्ञानासिना तमोऽहंममतालक्षणं निर्मूलवेत्यर्थः १२ आधिनाम्लानम् १३ अवधूतेन वेपथुण धूलिच्छिप्ताकारेण १४

चरंति ह्यवनौ कामं ब्राह्मणा भगवत्प्रियाः ॥ मादृशां ग्राम्यबुद्धीनां बोधायोन्मत्तलिगिनः १५ कुमारो नारदऋभुरंगिरा देवलोसितः ॥ अपांतरतमो
व्यासो माकंडेयो थगौतमः १६ वसिष्ठो भगवान् रामः कपिलो बादरायणः ॥ दुर्वासा याज्ञवल्क्यश्च जातूकर्ण्यस्तथारुणिः १७ रोमशश्च वनोदत्त आसुरिः
सपतंजलिः ॥ पराशरोऽथ मैत्रेयो भारद्वाजश्च आरुणः ॥ ऋषिर्वेदशिरोबोधो मुनिः पंचशिखस्तथा १८ हिरण्यनाभः कौशल्यः श्रुतदेवः क्रतुध्वजः ॥ एते
परे च सिद्धशाश्चरंति ज्ञानहेतवः १९ तस्माद्युवां ग्राम्यपशोर्मम मुग्धधियः प्रभू ॥ अंधेत मासिमग्नस्य ज्ञानदीप उदीर्यताम् २० अंगिरा उवाच ॥ अहंते
पुत्रकामस्य पुत्रदोस्म्यंगिरानृप ॥ एष ब्रह्मसुतः साक्षान्नादो भगवानृषिः २१ इत्थं त्वां पुत्रशोकेन मग्नं तमसि दुस्तरे ॥ अतर्दहमनुस्मृत्य महापुरुषगो
चरम् २२ अनुग्रहाद्भगवतः प्राप्ता वा वा मिह प्रभो ॥ ब्रह्मण्यो भगवद्भक्तो नावसीदतुमर्हति २३ तदैव ते परं ज्ञानं ददामि गृहमागतः ॥ ज्ञात्वान्याभिनिवेशं
ते पुत्रमेव ददावहम् २४ अधुना पुत्रिणां तापो भवतैवानुभूयते ॥ एवं दारा गृहारायो विविधैश्चर्यसंपदः २५ शब्दादयश्च विषयाश्च लाराजन्विभूतयः ॥ रा
ज्यं मही बलं कोशो भृत्या मातय सुहजनाः २६ सर्वेऽपि शूरसेने मे शोकमोहमयार्तिदाः ॥ गंधर्वनगरप्रख्याः स्वप्नमायामनोरथाः २७ दृश्यमाना विनार्थेन न दृ
श्यं ते मनोभवाः ॥ कर्माभिध्याय तो नाना कर्माणि मनसो भवन् २८ अयं हि देहि नो देहो द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः ॥ देहि नो विविधैश्च शसंतापकृदुदाहृतः २९

किंतु दारादिमतामप्यविनाभूतोयमित्याह एवमिति २५ २६ स्वप्नमायाभनोरथवदनित्यत्वेनदृश्यमानाः प्रतीयमानाः अर्थेनपुरुषार्थारूप्यप्रयोजनेनविनादृश्यतदित्योनियमः सनास्तीत्यध्याहृत्यान्वे
तव्यं तथाहि योग्यतानुसारेणकदाचित्पुरुषार्थहेतुत्वेनदृष्टत्वात्कदाचित्त्रैतिनियमात्कुवो मनोभवाः प्रनसोभवउत्पत्तिर्येषांतेतथा तेनकल्पितत्वात् एतदेवविवृणोति कर्मति निरंतरं कर्मोचितयतः
पुंसो मनसोमनःक्षोभात्रानाकर्माणिक्यायतोस्यमानुषस्वर्गमुक्तियोग्यानिकर्मणिभवन्भर्वतीति यस्मात्तस्मात्तदनुसारेणदारादिसंभवात्सदापुरुषार्थहेतुत्वादित्यमोनास्तीतिभावः २७ २८ देहादेरर्थक्रि
याकारित्वान्नामित्यात्वंक्वमुचितंगंधर्वनगरादिवदतोनश्वरत्वएवदृष्टान्तइत्यभिप्रेत्याह अयंहीति देहिनोयदेहोदेहिनोजीवस्याविविधकेशसंतपक्कुदुदाहृतइत्यन्वयः हिशब्दोदेहौ अभिमानाच्चेतनस्यसुखा
दिभोगोनत्वेदहस्येतिद्योतनायेदेहिनइतिपुनर्वचनं अयमित्युक्त्यास्थूलोदेहसिद्धावपिस्पष्टत्वायाह द्रव्येति द्रव्यात्मकः पंचभूतात्मकः स्थूलदेहः मंडशीलादीनांस्थूलैवपिभोगायतनत्वाभावात्कथमेत

तदुक्तं च । न हरेः क्वचित् माहात्म्यमन्यप्राप्यस्यान्ते विष्णोरिति श्रुतेरिति । रुद्रादिप्राप्यं न चेत् ब्रह्मादिप्राप्यं किं न स्यादिति चेन्न ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्यत्राहुर्नैव शक्यते तच्च तत्त्वभावः केवलस्य स भवान् केवलो हरिरिति प्रमाणविरोधात् । अत्रोपास्तावित्थं भावमाह भ्रममिति इमं देहाद्यहं ममाभिमानलक्षणं भ्रमं विहाय आचार्यैरप्येतदुक्तं देहादावहं ममाभिमानो भ्रम इति बंधस्य त्यागमंतरं न तत्प्राप्तिः कथं युक्तिमतीति तत्राह द्वितीयमिति कार्यकारणयोरेकशब्दव्यवहृतिर्भवेदितिन्यायात्कारणेन कार्यलक्ष्यते द्वितीयनान्यथाज्ञानेन निमित्तबंधं पुत्रादिस्नेहलक्षणं विसृज्य सम्यक् कृत्या । तदुक्तं । द्वैतेन बंधसंत्यागाद्वैतत्यागो भवत्युतेति द्वैतेनोत्पन्नबंधसंत्यागादित्यर्थः । अनेन मुक्तावशिेषादिप्राप्यं पदमिति ध्वनिमिति ज्ञातव्यं साधनसामग्र्यां कालक्षेपो नास्तीत्याह सद्य इति तस्य तावदेव चिरं यावन्नाविमोक्षेयं संप्रत्युत्तइति श्रुतेः । अनेन चित्रकेतोः किमागतमत्राह भवानपीति भवानपि तमनंतमुपास्य दृष्टात्प्रसादेन न चिरात्स्वकर्मनिमित्तचरमशरीरपातानंतरं तत्प्रसादलभ्यत्वात्तदीयमपि तेन पूर्वमहिम्ना तुल्यमनधिकं च परमन्यदुद्रादिमहिम्नलक्षणं निर्दुःस्वानंदानुभवलक्षणं स्वयोग्यमाहात्म्यमुपैतीत्यन्वयः । यद्येषो परता देवीमाया वैशारदीयतिः संपन्न एवेति विदुर्महिम्नस्वेमहीयत इति स्मृतिवचनात् ३६ ॥ इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ संसारस्य पुत्रमित्रादिलक्षणनियतत्वं संसारिचेतनस्य हरिनियतनित्यत्वं परमचेतनस्य परमनित्यत्वं तज्ज्ञानमेव पुरुषार्थसाधनमि

श्रीशुक उवाच ॥ अथ देवैः ऋषीराजन्संपरंतं नृपात्मजम् ॥ दर्शयित्वेति होवाच ज्ञातीनामनुशोचताम् ३ ॥ नारद उवाच ॥ जीवात्मन्पश्य भद्रं ते मातरं पितरं चते ॥ सुहृदो बांधवांस्तप्तान् शुचात्त्वत्कृतया भृशम् २ कलेवरं स्वमाविश्य शेषमायुः सुहृदृतः ॥ भुंक्ष्व भोगानपि तृप्राप्तानि धितिष्ठन्नृपासनम् ३ ॥ जीव उवाच ॥ कस्मिन् जन्मन्यमी ब्रह्मन्पितरो मातरोऽभवन् ॥ कर्मभिर्भ्राम्यमाणस्य देवतिर्यङ्मृत्तृयोनिषु ४ बंधुज्ञात्यारिमध्यस्थमित्रोदासीनविद्विषः सर्वएव हि सर्वेषां भवंतिक्रमशो मिथः ५ यथावस्तूनि पण्यानि हेमादीनि ततस्ततः ॥ पर्यटंति नरेष्वेवं जीवो योनिषु कर्तुषु ६ नित्यस्यार्थस्य संबंधो ह्यनिन्यो दृश्यते नृषु ॥ यावद्यस्य हि संबंधो मम त्वं तावदेवा हि ७ एवं योनिगतो जीवः स नित्यो निरहंकृतः ॥ यावद्यत्रोपलभ्येत तावत्स्वत्वं हितस्य तव ८ एष नित्यो व्ययः सूक्ष्म एकः सर्वाश्रयः स्वदृक् ॥ आत्ममायागुणैर्विश्वमात्मानं सृजते प्रभुः ९

त्यादिकमस्मिन्नध्याये निरूप्यते अत्र नारदो योगमाहात्म्यं विद्योतयन् राजकुमारमुत्थाप्येदं वक्तुं तस्याह श्रीशुक इति १ २ ३ एवं जीवात्मना किमवादिष्यन्नाह कस्मिन्निति ४ ५ पण्यानि विक्रयानि त्वत्तथा विक्रेतृषु रेतः सेककर्तृषु पित्रादिषु योनिषु मातृषु कर्तृष्विति वा ६ ननु तर्हि हाटकादि वदन्ति त्वमापत्तिं तं जीवस्येत्याशंक्य संबंधस्यैवा नित्यत्वं न तु जीवात्मन इत्याह नित्यस्येति यथा संबंधस्या नित्यत्वं तथा मम पुत्रो यमिति ममत्वमन्य नित्यमिति यावदिति हि शब्दाभ्यां प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वं दर्शयति एव शब्देनायोगव्यवच्छेदं करोति ७ निरहंकृत इति स्वभावाख्यानं यत्र योनिषु स्वत्वं स्वकीयत्वं ननु तर्हि केन सहास्य नित्यसंबंध इति तत्राह एष इति य आत्ममायागुणैः स्वाधीनमकृतिगुणैर्विभं परावरं जगत्सृजति आत्मानं चावताररूपेण व्यनक्ति स एष सर्वाश्रयः सर्वैर्नित्यसंबद्ध इत्यन्वयः अनित्यत्वात्कथं घट इत्यत उक्तं नित्य इति कोऽयं इत्यतो व्यय इति अनेन नित्यशब्दो व्याख्यातः अनुपलब्धौ हेतुमाह सूक्ष्म इति नचाप्यं जीववद् बहुत्वं संख्योपेत इत्याह एक इति मुख्यत एकत्वं संख्या विशिष्ट इत्यर्थः सृष्टौ प्रवर्तमानस्य सृज्यसंबंधेन ज्ञानलोपो नास्तीत्याह स्वदृग्गिति स्वरूपभूतज्ञानस्यापि प्रबलप्रतिबंधकेनाभिभवः किं न स्यादित्यत आह प्रभुरिति अनेन हरिणानित्यसंबंधः पित्रादिभिरनित्य इति ज्ञापितं अनित्यसंबंधयुताः पित्राद्यानि त्रयुर्घरिरिति वचनात् ९

एवाविधस्य हेर्यो गयतातिरेकेण न कावपि प्रिया प्रियौ स्त इत्याह नहीति कुतोति प्रियाद्यभाव इति तत्राह सर्वेति गुणदोषयोः कर्तृणां पुरुषणां स्त्रीणां च सर्वासां धियां कुशलाकुशलसाक्षित्वेन तदनुसारेण फलदातृत्वादतिप्रियाद्यभावा इत्यर्थः द्वितीयसद्भावे तद्गयात्कस्मिंश्चिदतिप्रियत्वादिसंभवति नहि हेरस्तादृशोस्तीत्यभिप्रेत्याह एक इति ॥ १० ॥ साक्षित्वं स्पष्टयति नेति आत्मा परमात्मा कथं गुणानादानं हेरः षाड्वर्गिकं जिघ्रति षड्गुणे शस्युक्तेरत उक्तं हीति हिशब्दोद्देशो गुणोपभोगेन लोकवद्दृष्ट्यभावाद्गुणानादानस्यार्थो न तु सर्वात्मनाऽभोक्तृत्वं तथात्वे भोक्ता सदुभोक्तृत्वाच्च भोक्ता तदवृद्धितः अचिन्त्यशक्तिस्तत्तच्च युज्यते परमेशितुरिति स्मृतिविरोधः स्फुटः उदासीन इव सर्वस्मादुत्तमत्वेन स्थित एव भोक्तृत्वाभोक्तृत्वे लोकविरुद्ध हेरः कथं घटे ते इत्यत उक्तमीश्वर इति परावरदृक्त्वमृषाणामप्यस्तीत्यत उक्तमासीन इति तत्तद्वस्तुषु बाह्याभ्यन्तरवृत्त्यातिष्ठेव परावरदृगित्यर्थः ११ ज्ञातयस्तस्मिन् जन्मनि सर्पिडाः आत्मनार्वेषां तस्मिन् पुत्रे स्नेहाख्यं शृङ्खलां छित्त्वा १२ ज्ञातेः सर्पिडस्य तस्य देहं निहृत्य दग्धवोचिताः क्रियाः श्राद्धादिलक्षणाः १३ १४ तत्राचित्रकेतुः किंचकारेति तत्राह स इत्यभि १५ कृताः पुण्यजलैः क्रियास्तर्पणादिलक्षणाः येन स तथा १६ अथ तयोर्ब्रह्मपुत्र

न ह्यस्यातिप्रियः कश्चिन्नाप्रियः स्वः परोपि वा ॥ एकः सर्वधियां द्रष्टा कर्तृणां गुणदोषयोः १० नादत्त आत्मा द्विगुणं न दोषं नि क्रियाफलम् ॥ उदासीन इवासीनः परावरदृगीश्वरः ११ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युदीर्य गतो जीवो ज्ञातयस्तस्य ते तदा ॥ विस्मिता मुमुचुः शोकं छित्त्वा तस्मिन्नेह शृङ्खलाम् १२ निर्हृत्य ज्ञातयो ज्ञातेर्देहं कृत्वोचिताः क्रियाः ॥ तत्पुण्यं दुस्त्यजं स्नेहं शोकमोहभयार्तिदम् १३ बालहृन्यो ब्रीहतास्तत्र बालहृत्या हतप्रभाः ॥ बालहृत्या व्रतं चैरुब्राह्मणैर्यन्निरूपितम् ॥ यमुनायां महाराजस्मरंत्यो द्विजभाषितम् १४ स इत्थं प्रतिबुद्धात्मा चित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः ॥ गृहांधकूपान्निष्क्रान्तः सरः पंकादिवा द्विपः १५ कालिद्यां विधिवत्स्नात्वा कृतपुण्यजलक्रियः ॥ मौनेन संयत प्राणो ब्रह्मपुत्राववन्दत १६ अथ तस्मै प्रपन्नाय भक्ताय प्रयतात्मने ॥ भगवान्नाम दः प्रीतो विद्यामेतामुवाच ह १७ ॥ नारद उवाच ॥ नमस्तुभ्यं भगवते वासुदेवाय धीमहि ॥ प्रद्युम्नायानिरुद्धाय नमः संकर्षणाय च १८ नमो विज्ञानमात्राय परमानंदरूपिणे ॥ आत्मा रामाय शांताय निवृत्तैर्दृष्ट्ये १९ आत्मानं दानुभूतैव सम्यक्कृत्य कौर्मयेन नमः ॥ हृषीकेशाय महतेन मस्तेऽनंतमूर्तये २० वचस्तु परं तेषां प्राप्योय एको मनसा सह ॥ अनामरूपचिन्मात्रः सोऽव्यान्नः सदसत्परः २१ यस्मिन्निदं यतश्चेदं तिष्ठत्यप्येति जायते ॥ मृन्मयेष्विव मृज्जातिस्तस्मै ते ब्रह्मणे नमः २२

योर्मध्ये नारदः हेत्यनेनाधिकारगुणसंपन्नस्य विद्योक्तफलं साकल्येन फलतीति ध्वनयति १७ चित्तसमिहितं संबोध्य तु भ्यं नम इति वक्ति भगवत इत्यादि विशेषणानि गुणसामग्रीद्योतकानि यथासंभवमूह्यानि १८ नित्यनिवृत्ताद्वैतदृष्टिः स्वावतारादौ भेददर्शनं येन स तथा तस्मै निवृत्तवृत्तयै श्रुतिपाठनिवृत्ते न द्वैतेनान्यथा ज्ञानेन वृत्तिवर्तनं यस्य स तथा तस्मै नित्यनिवृत्तसंदेहाद्यहं ममाभिमानायेत्यर्थः १९ सम्यक्त्यक्ताः षडूर्भयो यस्येति तस्मै यद्वा अशनायादिषडूर्भिरहिताय योशनायापि पासे शोकं यो हं जरां मृत्युमत्येतीति श्रुतेः २० मंत्रमुपादिशन् ध्यानप्रकारमाह वचसीति बाह्यमनसा सह वचस्युपरतेनष्टे चिन्मात्रमनसा सह प्राप्यः सदसत्परः स्थूलसूक्ष्मपंचविलक्षणः २१ अलौकिकवस्तुनोलक्षणमंतरेण तज्ज्ञानं दुःसाध्यमिति तल्लक्षणमाह यस्मिन्निति इदं जगद्यस्मिन् रितस्तत्प्येति च यतश्च जायते अत्र हृष्टांतमाह मृन्मयेष्विविति जातिः सामान्यजन्मनोरित्यभिधानात् मुदोजातिर्जन्मस्य वृद्धादेः स तथा यथा वृद्धादिराशिर्मृन्मयेषु मृद्वकारेषु पृथिवीपर्वतादिषु तिष्ठत्यप्येति तेभ्यो जायते च तथा । मृज्जातिर्मृत्त्वं मृन्मयेषु घटादिष्विवानुगतमित्यर्थो ब्रह्मणोचिह्नुत्वाभावात् एकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः पृथिवीपर्वताश्चैव मृन्मयाः समुदीरिताः तेषु मृज्जातयः सर्वे जायंते स्थावरादय इत्यनेन निरुद्धत्वाच्चा नुपपन्नः २२

मनोबुद्धीद्रियासवः मनआदिशब्दवाच्याः रुद्रादयोदेवाः २३ भगवदनुग्रहभावाभावोतिद्विषयकज्ञानाकारणमित्युक्तं तत्स्पष्टमाह देहेति यस्यहरेरशौर्ध्वद्विधाः प्रेरिता देहोद्विधाद्यभिनिनोदेवाज्ञानादि
कर्मसुप्रचरन्ति प्रवर्तते अन्यदा यदंशेरेणभावे नैवप्रवर्ततइत्यन्वयः कथमिव प्रतप्तमंतर्निहितवाह्नितामथर्थाहोदंहाकारणं प्रवर्तते अग्रतस्तंनहि अहंतं ह्यशरणमेमि कीदृशं देहोद्विधादिस्थानेषु
स्थितं द्रष्टृपदंशाक्षिनाम २४ २५ २६ २७ २८ ननु विष्णुपासनयाशेषसमीपगमनं कथं गच्छेदिति चेदुच्यते तत्तदेवांतर्यामि विष्णुविषयोपासनया तत्तदेवसमीपप्राप्त्युपपत्तेः अन्यांतर्यामि विष्णु
मुपास्यान्यसमीपगः भवेद्योग्यतया तस्य पदंवाचाशुयान्नरइत्युक्तेः अनेन तत्तत्पदप्राप्तिर्योग्यश्चेत्सुतरांतत्तदेवसमीपंगतइत्युक्तं भवति तस्मादत्र चित्रकेतोरनेन प्रत्यक्षविधानेन मुहुर्मुहुः शेषस्य सकाशमभ्य
यादिति युज्यते चित्रकेतुना शेषांतर्यामि विष्णुरुपासितइति कुत इति चेत् शेषांतर्यामि विष्णुचित्रकेतुरुपास्यतु शेषाविष्टहरेश्चापि वरान्माप्यापसद्विधिति मिति वचनबलात् २९ शितिवाससनीलवस्त्रं क

यत्र स्पृशंति न विदुर्मनो बुद्धीं द्रियासवः ॥ अंतर्बाहिश्च विततं व्योम वत्तं न तोऽस्म्यहम् २३ देहोद्विप्राणमनो धियोऽमीयदं शविद्धाः प्रचरंति कर्मसु ॥ नैवा
न्यदा लोहमिव प्रतप्तं स्थानेषु तद्द्रष्टृपदेशमेति २४ अन्ममो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय महाविभूतये सकलसात्वतपरिवृढनिर्करकरमलकुड्मलो
पलालितचरणारविंदयुगुलपरमपरमैष्ठिन्नमस्ते २५ ॥ भक्तौ येतां प्रपन्नाय विद्यामादिश्य नारदः ॥ यया विगरसासाकंधामस्वायं भुवं
विभो २६ चित्रकेतुस्तु विद्यां तां यथानारदभाषिताम् ॥ धारयामास सप्ताहमब्धक्षः सुसमाहितः २७ ततश्च सप्तरात्रांते विद्यया धार्यमाणया ॥ विद्या
धराधिपत्यं सलेभेऽप्रतिहतं नृपः २८ ततः कतिपया होभिर्विद्यये द्वमनो गतिः ॥ जगाम देवदेवस्य शेषस्य चरणांतिकम् २९ मृणालगौरं शितिवाससं स्फुर
त्किरीटकेयूरकटिन्नकंकणम् ॥ प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनं वृत्तं दर्शसिद्धेश्वरमंडलैः प्रभुम् ३० तद्दर्शनं ध्वस्तसमस्तकिल्बिषः स्वस्थामलांतः करणोऽभ्ययान्मुहुः
प्रवृद्धभक्त्या प्रणयाश्रुलोचनः प्रहृष्टरोमा तमनादिपूरुषम् ३१ स उत्तमश्लोकपदाज्जिविष्टरं प्रमाश्रुलेशैरुपसेचयन्मुहुः ॥ प्रेमोपरुद्धां खलवर्णनिर्गमो नैवाशक
त्तं प्रसमीडितुं चिरम् ३२ ततः समाधाय मनोमनीषया बभाष एतत्प्रतिलब्धवाग्रसः ॥ नियम्य सर्वे द्रियबाह्यवर्तनं जगद्गुरुं सात्वतशास्त्रविग्रहम् ३३ ॥ चित्र
केतुरुवाच ॥ अजितजितः सममतिभिः साधुभिर्भवाब्जितात्मभिर्भवता ॥ विजितास्तेऽपि च भजतामकामानां यजात्मदोऽतिकरुणः ३४ तव विभवः खलु
भगवज्जगदुत्पत्तिस्थितिलयादीनि ॥ विश्वसृजस्ते शांशास्तत्र मृषास्पर्धीति पृथगभिमत्या ३५

टिन्नकांचीगुणं कटिसूत्रं सारसनं कटिन्नं कटिभूषणमित्यभिधानम् ३० अनस्य वायोरादिः कारणं पुरुषं पौरुषं यस्मिन्सतथा तम् ३१ उत्तमश्लोकस्य शेषांतर्यामिणो हरेः पादपद्मयोर्विष्टरं पीठं उपरुद्धोऽखिला
नां विर्णानां शब्दोपलक्षणानां निर्गमोद्वारं यस्य सः ३२ मनीषया धृतिरूपया प्रज्ञया प्रतिलब्धः सम्यक्प्राप्तो वाग्रसो वचनवीर्येन सतथा सात्वतानां शास्ता विग्रहस्तत्त्वोपदेशविशेषो यस्य सतथा तं सर्वेन्द्रिया
णां बाह्येषु विषयेषु वर्तमानं व्यापारम् ३३ हेअजित अतिकरुणो यस्त्वमकामानां भजतां साधूनामात्मदोयस्माद तस्ते साधवोऽपि भवतां विजिताः किंच जितमनस्कैः समबुद्धिभिः साधुभिर्भवानपि जितो वशी
कृतः चशब्देनियतत्वं सूचयति ३४ तत्सत्त्वे प्रमाणमाह तवेति जगदुत्पत्त्यादीनि तव विभवः स्वरूपलक्षणा निखलुपस्मात्तत्तत्र तस्यामवस्थायां शास्त्रेण स्थितायां तेभिर्नां शाः विश्वसृजो हं जगदीश्वरो
जगत्स्वष्टेति पृथक् जगदीश्वरत्वाभिमानेन मृषानिष्प्रयोजनं स्पर्धीतीति व्यत्यासेन हरेर्माहात्म्यस्यानंतत्वं दर्शयति ३५

तवविभवइत्यादिनागुणानंत्यमुक्तमधुनाकालदेशानंत्ये आह परमाण्वेति त्वं त्रयविधुरः अणुमहन्मध्यपरमाणराहितोपि स्वतः प्राकृतपरिमाणभावात् परमाणुपरममहत्तारादावतंतरे च वर्तितुंशीलमस्यास्तीति आद्यं तांतरवर्ती परमाणुलक्षणकालावयवस्य परममहत्कालावयवस्य च वर्तते इति सत्त्वानामित्युपलक्षणं घटादीनामप्यादावुत्पत्तेः पूर्वमते प्रध्वंसादूर्ध्वं च यत्ते स्वच्छं पंधुवं अव्यभिचारितदेवांतरकाले मध्ये काले पिवतत इति शेषः ३६ यथां ह कोटिभिः सप्तभिः क्षित्यादिभिरावृतः स एवोडकोटिभिः सह यत्र भगवति अणुभ्योऽणुकल्पः सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरो वर्तते तद्धरेः स्वच्छं पमनंतमिति हेतुगर्भविशेषणं अपरिच्छिन्नत्वादुचितमिति भावः ३७ एवं स्वरूपमुक्त्वाऽन्यव्यतिरेकाभ्यां तज्ज्ञानफलमाह विषयेति विषयतुषः शब्दादिविषयतृष्णावतः अतएव नरपशवः विभूतीर्ब्रह्मादिशब्दवाच्याः परंतेषां पातारं ज्ञानादिपूर्तिप्रदातारं तेभ्योऽप्युत्तमं तदनुप्राप्तिमनंतरं किंचित्कालं फलानुभवानंतरं वा अराजकुलं पालकेन राजाशून्यो जनसमुदायो धर्मविरुद्धानां राजाकुलं वा ३८ कामधियः शब्दादिगुणविषयज्ञानाः अगुणमये प्रकृतिगुणविकृतदेहादिशून्ये ज्ञानात्मानिराचिताः त्वद्विषये नापिताः यदि स्युस्तर्हि पुनर्नारोहंति नोत्पद्यंते करं भवीजानि भजितधानाः गुणगणतो विषयसमूहादस्य जगतो द्वंद्वजालानि मुखदुःखादीनि भवंतीति शेषः ३९ दुःखात्मकं ससारनिवृत्तिः केन स्यादित्याशंक्य भागवतधर्मानुष्ठानेन तन्निवृत्तिः स्यादित्याशयवानाह

परमाणुपरममहत्तोस्त्वमाद्यं तांतरवर्ती त्रयविधुरः ॥ आदावंते च सत्त्वानां यद्भवंतं देवांतरकालेपि ३६ क्षित्यादिभिरेषां किं लावृतः सप्तभिर्दशगुणोत्तरां डकोशः ॥ यत्र भगवत्यणुभ्योऽणुकल्पः सहांडकोटिभिस्तदनंतम् ३७ विषयतृषो नरपशवो ये उपासते विभूतीर्न परंत्वाम् ॥ तेषामाशिष इशतदनुविनश्यंति यथाऽराजकुलम् ३८ कामधियस्त्वयी शराचितान पुनरारोहंति यथा करं भवीजानि ३९ जितमजिततदा भगवता यदाह भागवतं धर्ममनवद्यम् ॥ निष्कचनाये मुनय आत्मारामयमुपासतेऽपवर्गाय ४० विषममतिर्नयत्र नृणां त्वमहमिति मम तवेति च योऽन्यत्र ॥ विषमधियारचितः स ह्यशुद्धः क्षयिष्णुरधर्मबहुलः ४१ कः क्षमो निजपरयोः कियानर्थः स्वपरदुहाधर्मेण ॥ स्वद्रोहात्तव कोपः परसंपीडया च तथाऽधर्मः ४२ नव्यभिचरति तवेक्षायथा ह्यभितो भगवतो धर्मः ॥ स्थिरचरसत्त्वकंदेबेष्वपृथग्विधो यमुपासते त्वार्याः ४३

जितमिति हे अजित भवान्यदापवर्गो यमुनयो यंधर्ममुपासते तं भागवतधर्ममाह तदा भवतां ससारस्वरूपं जितं भागवतधर्मकथेन न भक्तानां ससारजयोपायो दाशं तदित्यर्थः ४८ तद्धर्मज्ञानेन किं फलमिति तत्राह । विषयेति । यस्मिन् धर्मे ज्ञाते नृणां त्वमहमित्यादिलक्षणा विषममतिः शास्त्रनिषिद्धबुद्धिर्न स्यात् । चकारादींश्चराधीनं सर्वं । तत्प्रेरितां हंकार्येषु प्रवृत्तौ स्मीति बुद्धिरित्यर्थः । येन धर्मेण यस्मिन् त्वयि ज्ञाते वा । हरेरन्यत्र विषमधिया यथा स्थितवस्तु विपरीतज्ञानेन रचितः अतः अहंमतादिप्रचुर इत्यर्थः ४१ तज्ज्ञानफलं तम एवेत्याह कइति ननु तर्हि यागादिकर्मलक्षणधर्मेण पुरुषार्थः स्यादिति तत्राह निजस्वस्य शरीरकृशस्य हेतुना परस्य संज्ञपनलक्षणं हेतुना । कुतो नास्तीति तत्राह स्वद्रोहादिति स्वविहितशरीरकृशविनात्महत्यादिद्रोहात्तवा ज्ञालंघनलक्षणात् ४२ ननु शिवादि विहितवत्त्वाद्दिहितस्यान्यथात्वेन त्वद्विहितलक्षणज्ञाऽतिलंघनदोषनिमित्तकोपाभावोपपत्तेरतस्त्वप्रेक्षापि व्यभिचारिण्येवेति तत्राह नेति तत्र को हेतुरिति पूर्वोक्तं स्मारयति यमिति पूर्वस्माद्विशिनष्ट्यपृथगिति कुत्रेत्यत उक्तं स्थिरेति स्थावरजंगममाणि समूहेषु यथा स्थित इति भावः तद्युक्तमित्याह आर्या इति तुनातारतम्यमन्ययोगव्यवच्छेदं चाह ४३

प्रबधवशादार्थाभिप्रायिस्तकुर्वीति नफलोपलब्ध्या तस्मादिदमघटीयमानमर्चयतीति तत्राह नहीति ४४ नेहसंसारतरणेसकृन्नामश्रवणमेवालंकिं पुनर्भवदर्शनमितियस्मादथ तस्मात्त्वदर्शनेनाधुना
वयंपरिमृष्टशयमलाअभूमेति शेषः नारदवाक्यंच भगवदीक्षाया अव्यभिचरितत्वे लिङ्गमित्याह सुरऋषिणेति ४५ हेअनंत तावेकेन नारेदेन समस्तं विदितम् ज्ञातम् । भगवज्ज्ञानं अव्यभिचारीति यदुदितं
चतत्कथमन्यथाभवति । निगमयति तवेति जगदात्मनो जगदंत्यामिणः परमगुरोस्तव जनैश्चेष्टितं किं यद्विज्ञाप्यं किं पीति भावः विज्ञापनं हास्य हेतुरित्यत्र दृष्टांतमाह इहेति इह ज्योतिःषु प्रकृष्टप्रकाशस्य
सवितुः स्वेवितस्ति प्रदेशे एव द्योतः प्रकाशो येषां तैतथैः ४६ अस्माभिरिदमेव विज्ञाप्यमित्याह नमइति ४७ इदमपि त्वदनुग्रहं विनानशक्यमित्याह यं वाइति श्वसप्राण इति धातोः प्राणं तमनुप्राणं तीति श्रुतिर्व
शब्देन सूचिता चेकितानं जानंतमनुवृत्तयः तत्तद्वत्स्त्वदनुगतज्ञानवतः उच्चकंति सम्यक् जानंति सर्वपायति सर्षपवद्वर्तते श्रीहरिविवक्षायां सहस्रशीर्षा पुरुष इत्युपपत्तेः ४८ अनंतनाम प्रवृत्तिनिमित्तक्रियाव
त्त्वादनंतः श्रीहरिः । हरिगुणांतकथनदर्शनासमर्थत्वादनंत इत्यर्थः ४९ नारदांगिरोभ्यां यन्मशासनं तव व्याहृतं तत्त्वरणेन याचममविद्याभ्यस्तातया यच्चममदर्शनं तस्माच्च संसिद्धोसि प्राप्तापेक्षिता

नहि भगवन्नघटितमिदं त्वदर्शनाच्चूणामखिलपापक्षयः ॥ यन्नामसकृच्छ्रवणत्पुलकसकोपि विमुच्यते संसारात् ४४ अथ भगवन्वयमधुना त्वदवलोकपरिमृ
ष्टाशयमलाः ॥ सुरऋषिणाय दुदितं तावेकेन कथमन्यथा भवति ४५ विदितमनंतसमस्तं तव जगदात्मनो जनैरिहा चरितम् ॥ विज्ञाप्यं परमगुरोः किं यदिह स
वितुरिव स्वद्योतैः ४६ नमस्तुभ्यं भगवते सकलजगत्स्थितिलयोदये शाय ॥ दुरवसितात्मगतये कुयोगिनां नमः परमहंसाय ४७ यं वैश्वसंतमनुविश्वस्रजः
श्वसंति चेकितानमनुवृत्तय उच्चकंति ॥ भूमंडलं सर्षपायति यस्य मूर्ध्नि तस्मै नमो भगवते ऽस्तु सहस्रमूर्ध्ने ४८ श्रीशुक उवाच ॥ संस्तुतो भगवानेव मनंतस्तम
भाषत ॥ विद्याधरपतिप्रीतिश्वित्रकेतुं कुरुह ४९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यन्नारदांगिरोभ्यां तैर्व्याहृतं मम शासनम् ॥ संसिद्धो ऽसितयाराजं विद्वद्यया दर्शनाच्च
मे ॥ ५० ॥ अहं वै सर्वभूतानि भूतात्मा भूतभावनः ॥ शब्दब्रह्म परं ब्रह्म ममोभेशाश्वतीतनू ॥ ५१ ॥ लोके विवृतमात्मानं लोकं चात्मानं संततम् ॥

उभयंच मया व्याप्तं मायि चैवोभयंकृतम् ५२

शेषपुरुषार्थोसीत्यर्थः ५० अधुना ऽहं पूर्वोक्तस्थितीकरणाय किंचिद्विशेषज्ञानाय वा किंचिदुपदिशामीत्यभिप्रेत्याह अहमिति सर्वभूतान्यहमित्यन्वयः वाइत्यनेन सर्वखल्विदं ब्रह्मेति श्रुतिं सूचयति अभेदो
पदेशस्य कोभिप्राय इति तत्राह भूतात्मेति भूतानां मंतः स्थित्वादानां दिकर्तृत्वात्तद्वचपदेशः हरिस्तु सर्वभूतानि तदंत्यार्याभ्यपेक्षयेति स्मृतेः सत्ताप्रदत्वाच्च तद्वचपदेश इति भावेनाह भूतभावन इति भूतानि भा
वयति सत्तागतानि करोतीति अनेनाह मस्मीत्यादि श्रुतिगतानि उदाः गंतार्यामिणि मुख्यवृत्त्या प्रवर्तते तद्वत्तुक्तं तथा चोक्तं तिष्ठपदानि च सर्वाणि सुप्पदानि तथैव च तस्मिन्नेव प्रवर्तते मुख्यवृत्त्या विशेषत इति
इदंच त्वया वयं ज्ञातव्यमित्याह शब्देति वेदादिशब्दराशि लक्षणं शब्दब्रह्म सच्चिदानंदलक्षणं परंब्रह्मेत्युभेद्वेद अपि ब्रह्मणी मम शाश्वती तनू प्रतिमास्वरूपभेदेन यावद्ब्रह्म विधिं तं तावती वाक् इति श्रुतेः एष नित्यो
व्ययः सूक्ष्म इति पूर्वोक्तम् ५१ आत्मानं जीवं लोके भुवेन अविततमव्याप्तं जानीहि लोकं चात्मानं जीवं वा स नारूपेण मनसि संततं निर्व्यं हं विद्धि विपुलस्य लोकस्यात्मप्रदेशं तरेण बाहुल्यायोगात् लोक आत्मन्तु
भयं मया ब्रह्मरूपेण व्याप्तम् तर्हि जीवलोकयोराधारः कइति तत्राह ममीति उभयंच मयि स माश्रितमेव कुतः अहमेवोभयाधार इति समाधत्स्व ५२

ननु व्याप्ताह्यात्मानश्चेतनानिर्गुणाश्चेति श्रुतेः लोकेविततमात्मानमित्यस्य प्रतीतिर्यथा शैक्यदृष्टान्तानुगुण्यत्कथ्यत इत्यभिप्रेत्याह यथेति यथासुषुप्तः सन् स्वप्नभुवनपुरुषः विश्ववास
 नाखेपेणात्मानि स्फुरितं च शब्दाद्विभ्रंशयति स्वप्ने आत्मानमेकदेशस्थं मन्यते ननु व्याप्तं स्वप्नादुत्थितः प्रबुद्धोऽपि खट्वादिशयनं सर्वमन्यते श्रुतिगतिरनुपरमात्मविषयत्वेन जीविचिद्विषयत्वेन वाक
 ल्यते ५३ यथा स्वप्नावस्थायां भगवत्कर्तृकत्वात्प्रामाणिकं मायामात्रं तु कान्स्वर्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति सूत्रात्तथा जाग्रत्प्रभृत्यवस्थाश्च अतः प्रबोधोऽस्मादित्याभिप्रेत्याह एवमिति यथा स्वप्ना
 वस्थाप्रकृतिशब्दवाच्ये श्वरेच्छानिर्मितां तथा जीवस्य सुखोपभोगस्य स्थानानि जागरणादीनि मायामात्राणि भगवदिच्छालक्षणप्रकृतिर्निर्मातानि विज्ञाय तासामवस्थानां मध्ये निषण्णस्य जीवस्य सुखोप
 भोगस्य द्रष्टारं साक्षिणं परंततोभिन्नं स्मरेदित्यन्वयः अनश्रन्नन्योऽभिवाकशीतीति श्रुतेः ५४ तद्वद्वष्टारमित्यत्रा जीवात्मनः परमात्मा सम्यग्विविच्य न प्रतीत इति तद्विवक्षार्थमाह येनेति येन प्रसुप्तः
 प्रस्वापं प्रापितः सन् पुरुषो जीवात्मा तदा सुप्त्यवस्थायामात्मनः स्वापं इयंतं कालं किंच न नावोदिषामिति स्वापशब्दोक्तमेव ज्ञानं सुखमहमस्वाप्समिति नुभूतं सुखं च सुखिनं स्वात्मानं च वेदनान्यात्किंचिद्वेद तमा
 त्मानं निर्गुणं ब्रह्मज्ञानादिगुणपूर्णं मामवैहीत्वन्वयः ५५ इतोऽपि जाग्रदाद्यवस्थानुभविनो जीवाद्भिन्नं ब्रह्मेत्याह उभयमिति जाग्रत्सुप्तिश्चेत्युभयं स्मरतो नुभवतः पुंसः जीवस्य प्रस्वापप्रतिबोधयो
 स्तत्तद्वस्तु परिज्ञानलक्षणे जाग्रति यदन्वेति अनुवर्तते स्वयमपि प्रतिबुद्धः सुप्तावस्वपनात्तद्वस्तु परिज्ञानलक्षणसुप्तौ यद्व्यतिरिक्तं स्यात् सर्वज्ञानसंभवात् प्रस्वापः स्वपनं स्वप्न इत्यभिधानात् अन्यथ

यथासुषुप्तः पुरुषो विश्वं पश्यति चात्मनि ॥ आत्मानमेकदेशस्थं मन्यते स्वप्न उत्थितः ५३ एवं जागरणादीनि जीवस्थानानि चात्मनः ॥ मायामात्राणि वि
 ज्ञायत द्रष्टारं परं स्मरेत् ५४ येन प्रसुप्तः पुरुषः स्वापं वेदात्मनस्तदा ॥ सुखं च निर्गुणं ब्रह्मतमात्मानमवोहि माम् ५५ उभयं स्मरतः पुंसः प्रस्वापप्रतिबोधयोः ॥
 अन्वेति व्यतिरिच्येततज्ज्ञानं ब्रह्मतत्परम् ५६ यद्येष विस्मृतः पुंसो मद्भावो भिन्न आत्मनः ॥ ततः संसार एकस्य देहादेहो मृते मृतिः ५७ लब्ध्वेहमानुषीयो
 निज्ञानविज्ञानसंभवाम् ॥ आत्मानं यो न बुद्धयेत न क्वचित्क्षेममाप्नुयात् ५८

ज्ञानलक्षणप्रस्वापप्रदोक्तेस्वप्नेऽपि यत् व्याप्तिरिति क्वर्तते तत्परं ब्रह्मविदाप्रोति परं इति श्रुतेः ततत्वात्तज्ज्ञानं सत्यज्ञानमनंतं ब्रह्मेति श्रुतेः अनेन सुप्त्यवस्थानुभवी जीवोऽननुभूय साहित्येन तिष्ठन् परमात्मा ततो
 भिन्न इति ज्ञातव्यं यद्वा जीवस्याज्ञानसंभवादस्य तदभावाज्जीवस्य परीच्छिन्नत्वादस्यापारीच्छिन्नत्वात्तदेव ज्ञानं तदेव ब्रह्मतत्तदेव परं तदेव तत्तदुसत्यमाहुस्ते देव ब्रह्म परमं कवीनामिति
 श्रुतेः ५६ विपक्षे बाधकमाह यदीति यदि पुंस आत्मनो जीवात् भिन्न एष मद्भाव उक्तो मम स्थितिप्रकारो विस्मृतस्तर्हि ततस्तयोः सपुजोः सख्योः जीवात्मपरमात्मनोः एकस्य सर्वभिन्नपरमात्मानं
 विस्मरतो जीवस्य संसारः स्यात् किंलक्षणक इति तत्राह देहादिति देहयोगवियोगलक्षणो देहादेहः तदुक्तं सर्वभिन्नपरमात्मानं विस्मरन् संसरेदिहति सर्वाभिन्न इति विशेषणं विस्मृतस्तर्हि तस्य जीवस्य मृते
 मृतिः नित्यदुःखात्मकं तम एव प्राप्यते एतदप्युक्तं अभिन्नं संस्मरन् याति तमो नास्त्यन्न संशय इति ५७ मद्भावः मदैक्यलक्षणः स्वस्मादभिन्न इत्यर्थगिकारो उत्तरश्चोकेन विरुध्यत इत्याभिप्रेत्याह ल
 ब्ध्वेति ज्ञाननिज्ञानयोः संभवो यस्य सातथातां इह जंबूद्वीपे तत्रापि भारतखंडे त्रिवर्णलक्षणां मानुषीं आत्मानं जीवात्मानं परमात्मानं च निर्विशेषवादिना ज्ञाने सामान्यविशेषानं गीकारात् व्यावहा
 रिकस्याप्राप्याणि कत्वाच्चेति ज्ञानं शास्त्रार्थविषयं विज्ञानं अनुभवजमित्ययं भेदोऽपि गतार्थ इति ५८

ननुज्ञानेनमोक्षोपाभूद्यज्ञादिकर्मणास्यादिति तत्राह स्मृतेति ईहायापिज्ञादिकर्मकरणेपरितःकृशंस्मृत्वाततःकर्मणःफलविपर्ययनिरतिशयसुखप्राप्तिदुःखापरिहारं च पश्यन्ननीहायांस्वकमाणहोसन्त्यस्यज्ञानमार्गप्रवृत्तौ पश्यन्निरतिशयसुखप्राप्तिदुःखपरिहारं तयोरेभिश्चत्वंवाज्ञात्वा तन्निर्विद्यतत्तादृशकर्मविरमेन्नकुर्यादित्यर्थः १९ अग्निहोत्रादिक्रियाकरणयोग्यौदंषती ततःक्रियातःदुःखस्यअनिवृत्तिः सुखस्यचाप्राप्तिः ६० कर्मविषयविद्याभासे इयंविद्येत्यभिमानिनाम् आत्मनोजीवस्यपरमात्मनश्चैकंठादिस्थानतयाव्याप्तिभूताप्रतिभूतिमत्तयाविलक्षणंजाग्रदग्रादिस्थानत्रयातीतांच ६१ मात्राभिःशब्दादिभिःस्वेनेतेजसाविशुद्धबुद्धिसामर्थ्यातिशयेनैवज्ञात्वा पुरुषोभवेन्मुक्तशेषः ६२ उक्तज्ञानमन्ययोगाद्यवच्छिनत्ति एतावानेवेति कितदित्यतउक्तम् यादिति परात्मनएकत्वस्यसाम्याधिक्यराहित्यस्यदर्शनं ६३ तवयोग्यंचैतेदेव नान्यदित्याह त्वमेतदिति ६४ चिरस्थितत्वेनपुनरपिप्रश्नःस्यादित्येतस्यहरंतरतधानमाह आत्मास्येति ६५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधे

स्मृत्वेहायांपरिक्लेशंततःफलविपर्ययम् ॥ नोभयंवाप्यनीहायांपश्यंस्तद्विरमेत्कविः ५९ सुखा यदुःखमोक्षायकुर्वतिदंपतीक्रियाः ॥ ततोनिवृत्तिरप्राप्तिदुःखस्यचसुखस्यच ६० एवंविपर्ययंबुद्धानृणांविद्याभिमानिनाम् ॥ आत्मनश्चगतिंसूक्ष्मांस्थानत्रयविलक्षणाम् ६१ दृष्टश्रुताभिर्मात्राभिर्विमुक्तःस्वेनतेजसा ॥ ज्ञानविज्ञानसंतुष्टोमद्भक्तःपुरुषोभवेत् ६२ एतावानेवमनुजैर्योगैर्नैपुण्यबुद्धिभिः ॥ स्वार्थःसर्वात्मनज्ञेयोयत्परात्मैकदर्शनम् ६३ स्वमेतच्छ्रद्धयाराजन्नप्रमत्तोवचोमम ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नोधारयन्नाशुसिद्धयसि ६४ श्रीशुकउवाच ॥ आश्वास्यभगवानित्थंचित्रकेतुंजगद्गुरुः ॥ पश्यतस्तस्यविश्वात्माततश्चांतर्द्धहरिः ६५ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ यतश्चांतर्हितोऽनंतस्तस्यैकत्वाद्विशेनमः ॥ विद्याधराश्चित्रकेतुश्चचारगगनेचरः १ सलक्षंलक्षवर्षाणामव्याहतबलेंद्रियः ॥ स्तूयमानोमहायोगीमुनिभिःसिद्धचारणैः २ कुलाचलेंद्रद्रोणीषुनानासंकल्पसिद्धिषु ॥ रेभेविद्याधरस्त्रीभिर्गीययन्नहरिमिश्रम् ३ एकदासविमानेनविष्णुदत्तेनभास्वता ॥ गिरिशंददृशेगच्छन्परीतंसिद्धचारणैः ४ आलिङ्गयांकैकृतां देवीबाहुनामुनिसंसादि ॥ उवाचदेव्यांशृण्वंस्यांजहासोच्चैस्तदंतिके ५ चित्रकेतुरुवाच ॥ एषलोकगुरुःसाक्षाद्भक्तशरीरिणाम् ॥ आस्तेमुख्यःसभायांवैमिथुनीभूयभार्यया ६ जटाधरस्तीव्रतपाब्रह्मवादीसतांपतिः ॥ अंककृत्यस्त्रियंचास्तेगतन्हीःप्राकृतोयथा ७ प्रायशःप्राकृताश्चापिस्त्रियंरहासि विभ्रति ॥ अयंमहाव्रतधरोविभर्तिसदासिस्त्रियम् ८ भगवानपितच्छ्रुत्वाप्रहस्यागाधधीर्नृप ॥ तूर्णंबभूवसदसिसम्प्राश्चतदनुव्रताः ९

विजयध्वजकृतटीकायांपोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ यथाशास्त्रार्थतत्त्वेनज्ञातःश्रीनारायणोमुक्तिददाति नान्यथा यथाशास्त्रार्थतत्त्वंयोग्यानामेवज्ञातुंसुशकम् नायोग्यानाम् परोक्षप्रियाइवाहिदेवाइतिश्रुतेः दुरवगाहंशास्त्रार्थतत्त्वंहरेःप्रीतिजनकं तथाप्रतिपादनमित्ययंप्रकारःकथ्यतेस्मिन्नध्याये तत्रचित्रकेतोः रुद्राणीशापप्राप्तिप्रकारंवक्तुंतावदाह यतश्चेति १ २ कुलाचलेंद्रस्यद्रोणीषुनिम्नतटीष्वतएवस्त्रीणांपुरुषाणांचनानासंकल्पसिद्धिषु ३ ततश्चांकप्रकृततत्राह एकदेति ४ दृष्ट्वापिकिमभूदत्राह उवाचेति ५ ६ ७ ८ इदंहीश्वरस्येश्वरत्वम् यदन्पैरसत्कारैःनिर्विकारत्वमिति शयेन गिरिशस्यभमाप्रकारंविक्ति भगवानपीति अगाधधीरन्पैरज्ञातेयत्ताबुद्धिः ९

स्त्रीनिमित्ताऽऽस्कारपरिहारःस्त्रियैवकार्यइतिपरमेश्वराभिसंधिजानतीपार्वतीप्रतिवक्ति इतीति धृष्टापप्रगल्भाय निर्जितआत्माभिमानः आत्मदुर्पोयेनस्तथा आत्मविज्ञानवायेनसतथा तस्मै अभिमान
स्तुविज्ञानेप्रणयेदर्पहिसयोरिति यादवः १० ११ अयंशापयोग्यापराधइतिज्ञापयितुमित्यभिप्रेत्याह नवेदेति अतिवर्तिनमसंप्रज्ञातसमाधिस्तेनवर्तमानं १२ अनिषेधकारणमाह एषामिति
एषांब्रह्मादीनांपक्षेस्वावराणामिंद्रादीनामनुधेयंपदाब्जयुग्मं कृद्योगेषष्ठीयंनित्यसंबंधद्योतनायवा तदधराणामित्याचार्यैर्व्याख्यातं अत्रकिमवलंब्योच्यतइतिषेन्न विष्णुब्रह्माणवींद्रास्तद्वा
रानप्युत्तेहरः ध्येयोहरेःपार्षदाद्यैर्ध्यायन्हरिचतुर्मुखौ प्राणमेषांतथादारान्नस्वतंत्रतयाक्वचिदिति वचनबलाश्रयणात् नतुब्रह्मादीनामनुधेयपदाब्जयुग्ममिति बहुप्रमाणविरोधात् अतएवास्माभिः
शास्त्रार्थौसौ परोक्षत्वेनदेवाप्रियत्वाहुरवगाहइत्यभिहितं यस्मादयमपराधीतत्तस्मादंड्यः १३ किंदंडमहतीतितत्राह नायमिति अनर्हत्वेकारणमाह संभावितान्मेति १४ तदर्थंकउपायइ
तितत्राह अतइति इहअमुत्रास्थितानां १५ शप्स्यसद्रक्तस्यतदुपसत्तिप्रकारमाह एवमिति १६ पूर्वदिष्टपूर्वजन्मनियत्पुण्यपापलक्षणं कर्मदेवैर्मनुष्यायत्यमोक्तंविहितंतस्यमर्त्यस्यतत्कर्महोवसु

इत्येतद्वीर्यविदुषिब्रुवाणेबह्वशोभनम् ॥ रुषाहदेवीधृष्टायनिर्जितात्माभिमानिने १० पार्वत्युवाच ॥ अर्थकिमधुनालोकेशास्तादंडधरःप्रभुः ॥ अस्मदि
धानांदुष्टानानिर्लज्जानानिषेधकृत् ११ नवेदधर्मैकिलपद्मयोनिनर्नब्रह्मपुत्राभृगुनारदाद्याः ॥ नवैकुमारःकपिलोमनुश्रयेनोनिषेधंत्यतिवर्तिनंहरम् १२
एषामनुधेयपदानयुग्मंजगद्गुरुमंगलंस्वयम् ॥ यःक्षत्रबंधुःपरिभूयसूरीनप्रशास्तिधृष्टस्तदयंहिदंड्यः १३ नायमर्हतिवैकुण्ठपादमूलोपसर्पणम् ॥
संभावितात्मानिस्तब्धःसाधुभिःपर्युपासितम् १४ अतःपापीयसीयोनिमासुरीयाहिदुर्मते ॥ यथेहभूयोमहतानंकर्ताऽमुत्रकिंलिबषम् १५ श्रीशुकउवा
च ॥ एवंशप्ताश्वित्रकेतुर्विमानादवरुह्यसः ॥ प्रसादयामाससर्तोमूर्धनीनमेणभारत १६ ॥ चित्रकेतुरुवाच ॥ प्रतिगृह्णामितेशापमात्मनोजलिनांबिके ॥
देवैर्मर्त्यायत्यमोक्तंपूर्वदिष्टंहितस्यतत् १७ संसारचक्रएतस्मिन्नजंतुरज्ञानमोहितः ॥ भ्राम्यन्सुखंचदुःखंचभुंक्तेसर्वत्रसर्वदा १८ नैवात्मानपरश्चापिक
र्तास्यात्सुखदुःखयोः ॥ कर्तारमन्यतेऽप्राज्ञात्मात्मानंपरमेवच १९ गुणप्रवाहएतस्मिन्कःशापःकोन्वनुग्रहः ॥ कःस्वर्गोनर्कःकोवाकिंदुःखंसुखमेवच
२० एकःसृजतिभूतानिभगवानात्समायया ॥ एषांबंधंचमोक्षंचसुखंचदुःखंचनिष्कलः २१

खदुःखयोःकारणमितिशेषः १७ तदेवविशिनाष्टि संसारइति सर्वत्रजन्मसु १८ ननु सुखदुःखोत्पत्तौ किंभोक्ता कारणमुत्तर इत्याशंक्ययद्भगवताहृतंतदेवानित्यंतकर्मकारणज्ञानीमन्यते तत्राज्ञानीस्व
मन्यंवाभन्यतइत्याह नैवेति आत्मास्वयं परःस्वस्मादितरः अहरिजानातीत्यज्ञः श्रीहरितत्त्वज्ञः परमात्मानमेवमन्यतइतिचयोजनाऽवगंतव्या यत्तद्भगवताहृतंतदेवानित्यंतभवेदितिचचनात् १९ यतएवं
श्रीहरिणाहृतप्रमायातीत्यतःशापादिप्राप्तौदुःखादिकंनकार्यमित्याह गुणेति गुणप्रवाहेसंसारेशापदेःश्रीहरीच्छाधीनप्राचीनदुष्कृतसुकृतयोःकारणत्वात्स्वर्गस्यचानित्याल्पसुखत्वान्नरकस्यकिंचिदुक्त्वाक्ष
पणसंभवात् सुखादेश्चाल्पत्वादित्यत्वाच्च तदुक्तं अतोन्येषांपरःशापोगुणदोषःप्रकर्तृता स्वतःप्राप्ताभेदकृतिर्वासनारूपिनोयथा विद्यमानस्यमनसिपुनःस्वप्नेपिदर्शनं भगद्भूतायस्मात्सर्वेषांज्ञे
यमेवतदिति स्वतःस्वतंत्राद्धरेःप्राप्ताकरणोभेदकृतिर्हृदयतइतिशेषः अनेनैतदुक्तंभवति मनसिविद्यमानस्यवासनारूपिणोवस्तुनःस्वप्नेयथादर्शनं तथापरादिनित्यसुखादिदर्शनं स्यात् नचैतत्स
र्वस्वाधीनींकुबुहरीच्छाधीनामिति २० ननुहरीच्छादिनियतत्वंशापादेःकस्मात्कल्प्यतइतितत्राह एकइति कर्मादिसत्तापीशेच्छाधीनीतिस्वचनान्यैकइति आत्ममाययेत्यनेनानन्यनियतइतिसूचितं २१

हरेः समत्वं च स्वभक्तसेवानतिरेकेन फलदातृत्वं शत्रोरप्यपराधानतिरेकेण दंडकरणत्वं सेवायोग्यातिरेकेण स्वानामपिनदास्यति अपराधातिरेकेण नान्यस्यातः समो हारो रिति वचनात् २२ यद्यपि विशेष
तो नुरागादिकं नास्ति तथापि तस्य हरेः शक्तेर्विसर्गो विशिष्टस्य भावेषां जीवानां सुखाद्यर्थे कल्पत इत्यन्वयः यद्यपि भगवानेव मुख्यकर्त्ता तथापि तेषां पूर्वकर्मणां शक्तीनां विविधसर्गः समूहो येषां शरीरिणां भिति
वा २३ अथ तस्मादीश्वराधीनत्वात् तर्हि किमाकांक्षसीति तत्राह यदिति २४ २५ २६ हरेर्भृत्यभृत्यानां माहात्म्यं देहवियोगलक्षणावस्थाप्राप्तावप्यत्रासलक्षणं २७ अस्यैव नैतादृश
माहात्म्यं किं त्वन्येषामस्तीत्यभिप्रेत्याह नारायणेति कुतो न बिभ्यतीति तत्राह स्वर्गेति २८ द्वंद्वानीत्युक्तविवरणं सुखमित्यादि ईश्वरलीलया देहसंयोगाद्द्वंद्वानि भवंतीति शेषः २९ ननु देहसंब
धाद्द्वंद्वानीति संत्वस्य श्वशृगालाद्याकारेण भेदः किं कृत इति तत्राह आविक्ककृत इति इहात्मनि जीवे श्वायं शृगालो यमित्याद्याकारनिमित्तव्यवहारभेदः पुंसोऽविवेकेन हरेः स्वस्य च स्वरूपविषयज्ञानाभा

न चास्य कश्चिद्दयितः प्रतीपो न ज्ञातिबंधुर्न परो न च स्वः ॥ समस्य सर्वत्र निरंजनस्य कुतो नुरागः कुत एव रोषः २२ तथापि तच्छक्तिविसर्गेषां सुखाय दुःखाय
हिताहिताय ॥ बंधाय मोक्षाय च मृत्युजन्मनोः शरीरिणां संसृतये च कल्पते २३ अथ प्रसादयेन त्वां शा प मोक्षाय भामिनि ॥ यन्मन्यसे असाधून्तं मम तत्क्ष
म्यतां सति २४ बादरायणि रुवाच ॥ इति प्रसाद्या गिरिशौचित्रकेतुररिंदम ॥ जगाम स्वविमानेन पश्यतोः स्मयतोस्तयोः २५ ततस्तु भगवान् रुद्रो रुद्रा
णीमिदमब्रवीत् ॥ देवर्षिदैत्यासिद्धानां पार्षदानां च शृण्वताम् २६ ॥ देवदेव उवाच ॥ दृष्टवत्यसि सुश्रोणि हरेरद्भुतकर्मणः ॥ माहात्म्यं भृत्यभृत्यानां नि
स्पृहाणां महात्मनाम् २७ नारायण पराः सर्वे न कुतश्च न बिभ्यति ॥ स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः २८ देहिनां देहसंयोगाद्द्वंद्वानीश्वरलीलया ॥
सुखंदुःखं मृतिर्जन्मशापो नृग्रह एव च २९ अविक्ककृतः पुंसो ह्यर्थभेद इहात्मनि ॥ गुणदोषविकल्पश्च भिदेव स्वप्रकल्पिता ३० वासुदेव भगवति भक्तिमुद्र
हतां नृणाम् ॥ ज्ञानविज्ञानवैर्याणां निहिकाश्चिद्व्यापाश्रयः ३१ नाहं विरचो न कुमारनारदौ न ब्रह्मपुत्रा मु नयः सुरेशाः ॥ विदामयस्ये हितमंशकांशकानत
त्स्वरूपं पृथगीशमानिनः ३२ न ह्यस्यातिप्रियः कश्चिन्नाप्रियः स्वः परोपि वा ॥ आत्मत्वात् सर्वभूतानां सर्वभूतप्रियो हरिः ३३ तस्य चायं महाभागश्चित्रकेतुः
प्रियोऽनुगः ॥ सर्वत्र समदृक्शांतो ह्यहं चैवाच्युतप्रियः ३४ तस्मान्नाविस्मयः कार्यः पुरुषेषु महत्सु च ॥ महापुरुष भक्तेषु शांतेषु समदर्शेषु ३५ ॥ श्रीशुक
उवाच ॥ इति श्रुत्वा भगवतः शिवस्यो माभिभाषितम् ॥ बभूव शांतधीरा जन्तुर्देवी विगतविस्मया ३६ इति भागवतो देव्याः प्रतिशुभमलंक्षमः ॥ मूर्ध्ना सं

जगृहे शापमेतावत्सधुलक्षणम् ३७

वेन कृतो यस्मात्तस्मादियमनर्थपरं परा किंचात्मन्ययं गुणोऽस्त्ययं दोषोऽस्तीति विकल्पश्चाविवेकेन कृतः कथमिव स्वप्ने कल्पिता वासनोपादानकृता गजादिलक्षणाभिदेव अनित्यत्वादेवैतत्साम्यं ननु मि
थ्यात्वात् अन्यथार्थक्रियायोग इति ३० तर्हि अस्यानर्थस्य निवृत्तौ किं साधनमिति तत्राह वासुदेव इति अन्यः कश्चिद्विशिष्टाश्रयो नास्ति भक्तिज्ञाने एवेति शेषः ३१ देवदत्तज्ञानवदस्य ज्ञानं न सुसाधन
मित्याह नाहमिति ३२ आत्मत्वात् स्वामित्वात् न हि सर्वभूतस्वामिनः स्वपरभेदकल्पनायुक्ता इत्वंतरमाह सर्वभूतेति ३३ ३४ ३५ ३६ अथ प्रसादयेन त्वां शापमोक्षायेत्यस्यार्थश्च
तर्धा संभाव्यते शापो भिम त इति कृत्वा तन्मोक्षाया प्रसादनं अनिशोऽप्यब्रुव किं त्वेन मामो भिम त इति कृत्वा वा तदभिभवशक्त इति कृत्वेति आहोस्वित् प्रतिशापदानसमर्थ इति कृत्वेति कोयमर्थो नैनां गीकृत

इतितत्राह प्रतिशुभमिति मूर्धासंजगृहइत्यनेनद्वितीयोभिमतइ तिज्ञायते मश्रयस्यसाधुलक्षणत्वात् अस्यचमाधुष्वेकत्वाच्चतुर्थपक्षस्योर्विरितत्वेनगीकारो नभवति देवाएवतदन्येभ्यः शक्तानास्त्वत्रसंशयइतिवचनात् अत्रयःकाश्चाद्वशोस्तीतिमतं अशक्ताअपिशक्तानांशक्ताःशापादिषुस्फुटं तथाप्यशक्तोविहिताःशापाद्याःशक्तिमत्सुच अत्यल्पाअल्पकालाश्चनसम्यकप्रभवतिच यत्नेनापोहितुंशक्त्याउत्तमैस्तुनसंशयःउत्तमेषुकृताःशापाःकर्तृणांज्ञानपुण्ययोःनिःशेषेणनिहतारइत्यादि ३७ कुत्रास्यजन्माभूदत्राह जज्ञइति ३८ परमप्रमेयमुपसंहरति एतदिति वृत्रस्य यच्चरितंमांपरिपृच्छसि किंच सर्व एतत्सर्वं किंच तस्यासुरजातेरासुरवंशेजननस्ययत्कारणंचैतच्चकथितमितिशेषः ३९ फलमाह इतिहासमिति ४० शृंखलादिवंधमोक्षोपिवंधमोक्षःस्यात् नतुसंसारबंधमोक्षेणवैकुण्ठलोकप्राप्तिरस्मादव गतेतिशक्तिंत्वा कालविशेषइतिकर्तव्येनसास्यादित्याह । यएतादिति ४१ इतिश्रीभा०षष्ठस्कंधविज०टीकायांसप्तदशोध्यायः ॥२७॥ अस्मिन्नध्यायेपूर्वोक्तंमृष्टिशेषंनिरूपयति पृश्निरिति तुशब्दात्पूर्वस्मा

जज्ञेत्वष्टुर्दक्षिणाग्नौदानवोयोगीनिमाश्रितः ॥ वृत्रइत्यभिखिख्यातोज्ञानविज्ञानसंयुतः ३८ एतत्तेसर्वमाख्यातंयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ वृत्रस्यासुरजातेश्च कारणंभगवन्मतेः ३९ इतिहासमिमंपुण्यंचित्रकेतोर्महात्मनः ॥ माहात्म्यंविष्णुभक्तानांश्रुत्वाबंधाद्विमुच्यते ४० यएतत्प्रातरुत्थायश्रद्धयावागयतः पठेत् ॥ इतिहासंहरिंस्मृत्वासयातिपरमांगतिम् ४१ ॥ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ पृश्निश्चपत्नीसवितुःसा वित्रीव्याहृतीत्रयीम् ॥ अग्निहोत्रंपशुंसोमंचातुर्मास्यंमहामखान् १ सिद्धिर्भगस्यभार्योगमहिमानंविभुंप्रभुम् ॥ आशिषंचवरागरोहांकन्यांप्रासूतसुव्रताम् २ धातुःकुहूःसिनीवालीराकाचानुमतिस्तथा ॥ सायंदर्शमथप्रातःपूर्णमासमनुक्रमात् ३ अग्नीन्परीषानाधत्तक्रियायांममनंतरः ॥ चर्षणीवरुणस्यासीद्य स्यांजातोभृगुःपुनः ४ वाल्मीकिश्चमहायोगीबल्मीकादभवाकिल ॥ अगस्त्यश्चवसिष्ठश्चमित्रावरुणयोर्ऋषी ५ रेतःसिषिचतुःकुंभेउर्वश्याःसन्निधौद्रुतम् रेवत्यामित्रउत्सर्गमरिष्टं पिप्पलंव्यधात् ६ पौलोम्याभिद्राधत्तत्रीन्पुत्रानितिनःश्रुतम् ॥ जयंतमृषभंताततृतीयमीदुषंप्रभुः ७ उरुक्रमस्यदेवस्यमाया वामनरूपिणः ॥ कीर्तौपत्न्यांबृहच्छ्लोकास्तस्याससौभगादयः ८ तत्कर्मगुणवीर्याणिकश्यपस्यमहात्मनः ॥ पश्चाद्वक्ष्यामहेऽदित्यांयथैवावततारह ९ अथकश्यपदायादान्नदैतेयान्कीर्तयामि ते ॥ यत्रभागवतःश्रीमान्प्रह्लादोबलिरेवच ॥ १० ॥ दितेर्द्विविक्तायादौदैत्यदानववदितौ ॥ हिरण्य कशिपुर्नमिहिरण्याक्षश्चकीर्तितौ ११

त्फलविशेषमाह सावित्रीगायत्र्यभिमानिनीत्युत्तरत्राप्येवमनुसंधेयं १ २ चंद्रेष्टेसिनीवालीचंद्रेनष्टकुहूः धातुःक्रियानामभार्याः याःकुहूसिनीवाल्याद्याः ताअधत्त ३ समनंतरोविधाताच क्रियायां भार्यायांपुरीषाख्यानमनीनाधत्त वरुणनाम्नःसूर्यस्यवारुणीनामभार्या पूर्वव्रह्मणोजातत्वात्पुनारित्युक्तं ४ वाल्मीकिश्चवरुणवीर्याद्विबल्मीकादभूत् ब्रह्मजोवसिष्ठश्चपुलस्त्यजोऽगस्त्यश्चद्वौऋषीपुनर्मित्रावरुणयोर्जातौ ५ तयोर्जातिप्रकारमाह रेतइति उर्वश्यादर्शनात्तत्सन्निधौद्रुतंस्कन्नरेतस्तदनंतरंमित्रावरुणौकुंभेसिषिचतुः तस्मादुभावपिकुंभसंभवावितिप्रसिद्धिः ६ ७ महात्मनःकश्यपस्यपत्न्याम दित्यांपथाऽसावुरुक्रमोवततार तत्कर्मोदीनिपश्चादष्टमस्कंधेवक्ष्यामइत्यन्वयः ९ अथमंगलमस्तु ननुदैत्यवंशवर्णनंकिमर्थक्रियतेतत्कथनस्यश्रेयःसाधनत्वानुपयोगित्वादितितत्राह यत्रेति यत्रादितिसं तानेप्रह्लादबलिचरितकीर्तनश्रवणाभ्यांश्रेयःसाधनत्वसंभवादित्यर्थः १० ११

१२ विप्रचितः विप्रचितः सकाशाद्राहुसुतम् १३ १४ १५ तस्य विरोचनस्य १६ ततो बलेस्तस्यानुभावः पश्चादष्टमस्कंधे अनुभावमिति पाठे विधायते विप्रयति व्यास इति शेषः अयं जन इति
 वा १७ यस्य बाणस्य पार्श्वे १८ सात्मतां समानजातितां सोदरत्वम् १९ साधुपुण्यम् २० २१ तद्वचः तन्निभृतेन तस्मिन् स्निग्धेन सत्रायणः सत्रप्रधानः सर्वदर्शनः सर्वज्ञः २२ पक्षपाततया
 कर्मकरः पार्श्वे ग्राहस्तेन शोकसमदीप्तिन २३ अक्लिन्नहृदयं अनार्द्रहृदयं स्वपोनिद्रां कुर्या २४ वाशब्दोपि शब्दार्थः ईशाभिहितस्य ईशो हं राजा हि मित्यादि शब्दवाच्यस्यापि यस्य देहस्यातिमर
 णोत्तरकाले कृमिविद्वद्भस्मसंज्ञा भवेच्चिरकालावस्थाने कृमिरिति संज्ञा वन्दिदहिभस्मसंज्ञा तत्कृते तस्य देहस्यार्थे भूतध्रुवसर्वप्राणिहिंसकः स्वार्थस्वप्रयोजनं किं वेद न किमपि वे
 हिरण्यकशिपोर्भार्या कयाधुना मदानवी ॥ जंभस्य तनया दत्ता सुषुवे च तुरः सुतान् १२ संह्लादं प्रागनुह्लादं प्रह्लादं ह्लादमेव च ॥ तत्स्वसांसिंहिकानामराहुं विप्र
 चितो ग्रहीत् १३ शिरोऽहरद्यस्य हरिश्चक्रेण पिबतोऽमृतम् ॥ संह्लादस्य मतिर्भार्या सुतपंचजनंततः १४ ह्लादस्य धर्मानि भार्या सुतवातापि मिल्वलम् ॥
 योऽगस्त्यायाप्यतिथं येपेचेवातापि मिल्वलः १५ अनुह्लादस्य सूर्म्यायां बाष्कलो महिषस्तथा ॥ विरोचनस्तु प्राह्लादिर्बलिस्तस्या भवत्किल १६
 बाणज्येष्ठपुत्रशतमशनयायांततो भवत् ॥ तस्यानुभावः सुश्लोक्यः पश्चादेवा विधास्यते १७ बाणस्त्वारार्था गिरिशं लेभे तद्रणमुख्यताम् ॥ यत्पार्श्वे भगवा
 नास्ते अद्यापि पुरपालकः १८ मरुतश्च दितेः पुत्राश्चत्वारिंशन्नवाधिकाः ॥ त आसन्नप्रजाः सर्वे नीता इंद्रेण सात्मताम् १९ ॥ राजोवाच ॥ कथं त आसुरं
 भावमपोह्योत्पत्तिकं गुरो ॥ इंद्रेण प्रापिताः सात्म्यां किं नु साधुकृतं हितैः २० इमे श्रद्धधेते विद्वन्नृषयो हि मया सह ॥ परिज्ञानाय भगवंस्तन्नो व्याख्यातुमर्ह
 सि २१ ॥ सूत उवाच ॥ तद्विष्णुरातस्य सबादरायणिर्वचो निशम्या दृतमर्थवन्मुनिः ॥ सभाजयं स्तन्निभृतेन चेतसा जगाद सत्रायणसर्वदर्शनः २२
 श्रीशुक उवाच ॥ हतपुत्रादितिः शक्रपाणिं ग्राहेण विष्णुना ॥ मन्युना शोकदीप्तेन ज्वलंती पर्यंचितयत् २३ कदानु भ्रातृहं तारमिन्द्रियाराममुल्लवणम् ॥
 अक्लिन्नहृदयं पापं पातयित्वा स्वपे सुखम् २४ कृमिविद्वद्भस्मसंज्ञां तस्येशाभिहितस्य वा ॥ भूतध्रुक् तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः २५ आशासान
 स्य तस्येदं ध्रुवमुन्नद्धचेतसः ॥ मदशोषणमिद्रस्य भूयाद्येन सुतो हि मे २६ इति भावेन सा भर्तु राचचारा सकृत्प्रियम् ॥ शुश्रूषयानुरागेण प्रश्रयेण दमेन च २७
 भक्त्या परमयाराजन् मनोज्ञैर्बलगुभाषितैः ॥ मनोजग्राहभावज्ञा सुस्मिता पांगवीक्ष्यैः २८ एवं स्त्रिया जडो भूतो विद्वानपि विदग्धया ॥ बाढमित्याह विवशो
 नतच्चित्रं हियोषिति २९ विलोक्यैकांतभूतानि भूतान्यादौ प्रजापतिः ॥ स्त्रियं च क्रेस्वदेहार्थायां पुंसां मतिर्हता ३० एवं शुश्रूषितस्ततः भगवान्कश्यपः
 स्त्रिया ॥ प्रहस्य परमप्रीतो दितिमाहाभिनंद्य च ३१

देत्यन्वयः यः स्वार्थं कुरुते स वेदं किं ज्ञानवान् किं न भवतीत्यर्थ इति वा । कुत इति तत्राह निरय इति निर्गतं अयमिष्टप्रदं देवं स्मात्सतथा तादृशो भवतीति यतस्तस्माद्यतः स्वरूपा ज्ञानाद्वा भूतद्रोहाद्वा २५
 इदं जगत् ध्रुवमित्याशासानस्य वा छतः उद्धत बुद्धेर्गिन्द्रस्य मदशोषणं येन सुतेन स्यत्सुतो मे स्यात् २६ इति भावेन विप्रायेण २७ २८ २९ जगदादौ प्रजापतिर्ब्रह्मा भूतान्येकांतभूतानि परस्परस्नेह
 हितानि केवलं मृत्युभूतानि विलोक्य मिथः स्नेहं बंधार्थं स्वशरीरार्थां स्त्रियं च क्रेस्वदेहार्थायां पुंसां मतिर्हता ३० ३१

भन्तेरिस्त्रीणाभ्यै सुप्रतिसात्तिककामः पुरुषार्थोऽगमः प्राप्नुमशक्यइत्यन्वयः ३३ ननु सदेतत्प्रेयइति श्रुतरविगानेन सर्वजनस्य परमेष्ठदेवताश्रिधरइतियतः कथं पातरवनां राणां मष्टदवताताविशेषाच्यतइतत
ब्राह्म मानसइति वासुदेवः मानसः सर्वभूतानां मानसो मनसि स्थितः सन्मनसा पूज्यः कोवासुदेवइतितत्राह श्रियइति ३३ एतदेवविशदयति सइति वासुदेवएवनामरूपाभ्यां विधित्वेन कल्पितैर्देवताल्लिंगै
र्देवताविग्रहैः विशेषतः सन्निहितत्वेन स्त्रीभिः पूंभिश्च पूज्यते तत्र स्त्रीभिः पतिसन्निहितत्वेन पूज्यते तदर्थं पतिरूपपट्टगिति पुरुषैस्तु देवताल्लिंगनामरूपत्वेनेति लिंगलक्षणं विशग्रहोच्यते ३४ यस्मात्पतावा
हितइति स्तस्मात्पतिपूजनेन भगवानेव पूजितः स्यादित्युपसंहरति तस्मादिति पतिपतिस्थम् ३५ इह रभावेन पतिस्थितः परमात्मा मङ्गप्रसिद्धि त्विति बुद्ध्या ३६ अमृत्युमनश्चरम् ३७ ३८ ३९

कश्यपउवाच ॥ वरं वरय वामोरुप्रीतस्तेहमनिदिते ॥ स्त्रीणां भर्तारि सुप्रतिकः कामइह चागमः ३२ पतिरेव हि नारीणां देवतं परमं स्मृतम् ॥ मानसः सर्वभू
तानां वासुदेवः श्रियः पतिः ३३ स एव देवताल्लिंगैर्नामरूपविकल्पितैः ॥ इज्यते भगवान्पुंभिः स्त्रीभिश्च पतिरूपधृक् ३४ तस्मात्पतिव्रतानार्यः श्रेयः कामाः
सुमध्यमे ॥ यजंतेऽनन्यभावेन पतिमात्मानमीश्वरम् ३५ यो हं त्वयार्चितो भद्रैर्देहकृभावेन भक्तितः ॥ किते संपादये काममसतीनां सुदुर्लभम् ३६ दितिरु
वाच ॥ वरदोसियदि ब्रह्म न पुत्रं मिदं हणं वृणे ॥ अमृत्युं मृतपुत्राहं ये न मेधाति तौ सुतौ ३७ निश्म्य तद्वचो विप्रो विमनाः पर्यतप्यत ॥ अहो अधर्मः सुमहान
द्यमे समुपस्थितः ३८ अहो अद्योद्वियारामो योषिन्मय्येशमायया ॥ गृहीतचेताः कृपणः पतिष्ये नरके ध्रुवम् ३९ कोतिक्रमो नुवर्तयाः स्वभावमिह यो
षितः ॥ धिङ्मां बत बुधं स्वार्थे यदहं त्वजितेन्द्रियः ४० शरच्चन्द्रोपमं वक्त्रं च श्रवणामृतम् ॥ हृदयं क्षुरधाराभं स्त्रीणां कोवेदचेष्टितम् ४१ नहि कश्चित्प्रि
यः स्त्रीणां मंजसा स्वाशिषात्मनाम् ॥ पतिपुत्रं भ्रातरं वान्त्रत्यर्थे धातयं तिहि ४२ प्रतिश्रुतं ददामीति वचस्तन्नमृषाभवेत् ॥ वधं नार्हति चेद्रोपिते त्रेदमुपकल्प
ये ४३ इति संचिंत्य भगवान्मारीचः कुरुनंदन ॥ उवाच किंचित्कुपितजात्मानं च विगर्हयन् ४४ कश्यपउवाच ॥ पुत्रस्ते भविता भद्रं द्रुहो देवबांधवः ॥
संवत्सरं व्रतमिदं यद्यं जोधारयिष्यसि ४५ दितिरुवाच ॥ धारयिष्ये व्रतं ब्रह्मन् ब्रह्मन् ब्रह्मन् हि कार्याणि यानि मे ॥ यानि चेह निषिद्धानि न व्रतं घ्नंति यान्युत ४६ कश्य
पउवाच ॥ नहि स्यात्सर्वभूतानि न शपेन्नानृतं वदेत् ॥ न छिद्यान्न सरोमाणि न स्पृशेद्यदमंगलम् ४७ नाप्सु स्नायान्न कुप्येत न संभाषेत दुर्जनैः ॥ न वसीता दौत
वासः स्रजं वा विधृतां क्वचित् ४८ नोच्छिष्टं चंडिकान्नं च सामिषं वृषलाहृतम् ॥ भुंजीतो दक्यया दृष्टं पिबेन्नाजलिना त्वपः ४९ नोच्छिष्टा स्पृष्टा सलिला संध्य
योर्मुक्तमूर्धजा ॥ अनर्चिता संयतवाक्कुना संवीता बहिश्चरेत् ५० नाधौतपादा प्रयतानां द्रिपान्नाप्युदक्शिराः ॥ शयीत नापराङ्मन्यैर्न नमानच संध्ययोः ५१

स्वभावं गुप्तचौर्यभावमनुवर्तमानाया अतिक्रमीऽन्यायः स्वभावं सौशील्यमनुवर्तत्या इति वा ४० ४१ स्वार्थे आशीः पुआत्मायासां तास्ताथासां स्वाशिषमिच्छंतीनामित्यर्थः ४२ ४३ ४४ देवानां बंधुभूतः
४५ ४६ ४७ अधौतवासः अनिर्णिक्तवस्त्रं न वसीत नाच्छादयेत् विधृता मन्योपभुक्ताम् ४८ चंडिकान्नं सप्तमातृभ्यां पितृमन्त्रं पिपीलिकामूषिकाभोज्यं उदक्ययारजस्वल्या ४९ अनर्चिता लंकाररहि
ता असंवीता प्रावरणादिरहिता ५० अपराक्पश्चिमशिरानशयीत ५१

प्रातराशात्प्रातःकालभोजनात्पूर्वं ५२ वरवतीःभर्तृसहिताःपतिभ्यर्च्योपतिष्ठत्स्तुतिकुर्यात्पतिस्थितं पत्न्यमात्मनोकोष्ठगतं हृदिगतं ध्यायेत् स्वबाह्यांतरगतं वा नाभ्रापुंसवनम् ५३ ५४ ५५ मानुष्वसुःमातुरादित्याः ५६ ५७ ५८ ५९ ६० योगमाययायोगसामर्थ्येन ६१ ६२ जिघाससि हं तुमिच्छसि ६३ माभैष्ठ भयं माकुरुध्वं कौशिकइंद्रः मरुतांगणानाह ६४ ६५ साभ्यतांसमानरूपतांहरिः श्रीनारायणोदित्याकिंचिदूनं संवत्सरमर्चितोपदत्तः साम्यतायातीतिकमुकुतः पूरुषः सकृत्संपूज्य साम्यतायातितस्मात् ६६ इंद्रेण सजुः सह आश्विभ्यामुषसासजूरित्यादौ दृष्ट

धौतवासाः शुचिर्नित्यं सर्वमंगलसंयुता ॥ पूजयेत्प्रातराशात्प्राक्गोविप्रान् श्रियमच्युतम् ५२ स्त्रियोवरवतीश्चार्चैस्त्रगंधबालिमंडलैः ॥ पतिंचाच्यो पतिष्ठेत ध्यायेत्कोष्ठगतं चतुर्म् ५३ संवत्सरं पुंसवनं व्रतमेतदविभुतम् ॥ धारयिष्यसि चेत्तुभ्यं शक्रहाभवितासुतः ५४ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ बार्ढामत्यभ्युपेत्याथदितीराजन्महामनाः ॥ कथ्यपाद्रभमाधत्तव्रतं चांजोदधारसा ५५ मातृष्वसुरिभप्रायमिद्राज्ञायमानद ॥ शुश्रूषणेनाश्रमस्थां दितेपर्यचरत्कविः ५६ नित्यं वनात्सुमनसः फलमूलसमित्कुशान् ॥ पत्रांकुरमृदापश्चकालेकालउपाहरत् ५७ एवं तस्यां व्रतस्थायां व्रतच्छिद्रं हरिर्नृप ॥ प्रेप्सुः पर्यचरज्जिह्वोमृगहेवमृगाकृतिः ५८ नाध्यगच्छद्रुतच्छिद्रं तत्परोथमहपति ॥ चिंतांतीव्रांगतः शक्रः केन मे स्याच्छिद्रं त्विह ५९ एकदासातुसंध्यायामुच्छिष्टाव्रतकर्शिता ॥ अस्पृष्टवार्यधौतांघ्रिः सुष्वापविधिर्मोहिता ६० लब्ध्वा तदंतरं शक्रे निद्रोपहतचेतसः ॥ दितेः प्रविष्ट उदरं योगेशो योगमायया ६१ चकत सप्रधागर्भं वज्रेण कनकप्रभम् ॥ रुदंतं सप्तैकैकं मारोदीरितितान्पुनः ६२ तेतमूचुः पाटयमानाः सर्वे प्रांजलयोनृप ॥ नोजिघांससि किं त्विद्रभातरो मरुतस्तव ६३ माभैष्ठ भ्रातरो मह्ययूयमित्याह कौशिकः ॥ अनन्यभावा न्यार्षदानात्मनो मरुतांगणान् ६४ नममारदितेर्गर्भः श्रीनिवासानुकंपया ॥ बहुधाकुलशक्षुण्णोद्रौण्यस्त्रेण यथाभवान् ६५ सकृदिष्ट्वादिपुरुषं पुरोयातिसाम्यताम् ॥ संवत्सरं किंचिदूनं दित्यायद्वारिर्चितः ६६ सजूरिंद्रेण पंचाशद्वास्ते मरुतोभवन् ॥ व्यपोह्य मातृदोषं ते हरिणा सोमपाः कृताः ६७ दितिरुत्थाय ददृशे कुमाराननलप्रभान् ॥ इंद्रेण सहितान् देवीपर्यंतुष्यदनिदिता ॥ ६८ अथेन्द्रमाहताताहमादित्यानां भयावहम् ॥ अपत्यमिच्छं त्यचरं व्रतमेतत्सुदुष्करम् ६९ एकः संकल्पितः पुत्रः सप्तसप्ताभवन्कथम् ॥ यदितो विदितं पुत्रसत्यं कथय मामृषा ७० ॥ इंद्रउवाच ॥ अबते हं व्यवसितमुपधार्यागतो तिकम् ॥ लब्धांतरोच्छिद्रं गर्भमर्थबुद्धिर्न धर्मवित् ७१ कृतो मे सप्तधागर्भ आसन्सप्तकुमारकाः ॥ तेषु चैकैकशो वृक्काः सप्तधानापि मन्त्रिरे ७२ ततस्तत्परमार्थेर्षीक्ष्याध्यवसितं मया ॥ महापुरुषपूजायाः सिद्धिः कार्यानुषंगिणी ७३ आराधनं भगवत ईहमानानि राशिषः ॥ ये तु नेच्छं त्यपि वरं ते स्वार्थं कुशलाः स्मृताः ७४

त्वात् हरिणे इंद्रेण सोमपाः सोमपिबंतः ६७ पर्यंतुष्यत्सचेतनत्वात् ६८ आदित्यानां आदितिपुत्राणाम् ६९ ७० ७१ ७२ कार्यानुषंगिणी कार्यानुक्कल्यं संगमयंतीति ७३ फलकामक्रियायोगभावि न्येव विधासिद्धिरभूत् किमु निराशीस्त्वेनेति भावेनाह आराधनमिति ७४

रुशेषविशेषणम् २६ कन्यासमग्रलक्षणं पतिं विदेत अवीरापतिरहिता । मृतप्रजातु जीवत्सुतान् विदेत २७ विरूपाहृष्टिविरुद्धरूपा अद्र्यं रूपं विदेत इन्द्रियदेहशक्तिरहितायासाविरुजोविविधरोगान्मुच्यते अभ्युदये कर्भणि मंगलकर्मणि पितृदेवतानां अन्ततृप्तिमुपैतीति शेषः २८ २९ भक्तिमद्वह्नीवा सक्तगतिमुक्षितः सुरराशिर्मक्षितः सुरराशिमुपकुटतटीघटितपदपीठकंवदे । लक्ष्मीकांतघनर ससंवित्साररुचसरोरुहलोचनसत्यज्ञानानंदाकारं मुदितमुजनसमुदायं मर्दितासुरसंपदम् १ शब्दशक्त्यनुसारेण विजयध्वजभिभुणा पदरत्नावलीभातिषष्ठस्कंधगताकृता २ इति श्रीमन्महेंद्रपूज्यस्य पादशिष्यस्य विजयध्वजतीर्थस्य कृतौ पद ० श्रीभागवते विंटीकायां षष्ठस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ अनुकूलं यदादिष्टमभूत्तारायणस्य ह प्रसादतो लब्धमिदं तदा पुण्यदमस्तु मे ॥ १ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवते षष्ठः स्कंधः समाप्तः ॥

